

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка

ВІСНИК

**КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА**

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Випуск 10

**ПРИСВЯЧЕНО 100-РІЧЧЮ УКРАЇНСЬКОЇ
РЕВОЛЮЦІЇ 1917-1921 рр.**

Кам'янець-Подільський
2017

В53

Свідцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації: Серія КВ № 20172–9972 ПР від 05.07.2013 р.; наказ МОН України про реєстрацію № 1328 від 21.12.2015 р.

Рекомендовано до друку вченою радою Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (протокол № 12 від 30 листопада 2017 р.).

Постановою президії Вищої атестаційної комісії України Вісник включено до переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук за спеціальністю “Історичні науки”

(Додаток до наказу МОН України № 820 від 11.07.2016 р.; спецвипуск газети “Освіта України”. – 2016. – № 10 (46), жовтень).

Вісник індексується наукометричною базою **Google Scholar**

Рецензенти:

В. Ф. Колесник – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент АН НАН України, завідувач кафедри давньої і нової історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

С. В. Маркова – доктор історичних наук, доцент кафедри теорії та методик суспільно-гуманітарних наук Хмельницького обласного інституту післядипломної освіти.

Редакційна колегія:

А. Г. Філінюк, академік АН ВОУ, доктор історичних наук, професор
(*відповідальний редактор*);

С. А. Копилов, доктор історичних наук, професор
(*заступник відповідального редактора*);

С. В. Олійник, кандидат історичних наук, доцент
(*заступник відповідального редактора*);

В. В. Газін, кандидат історичних наук, доцент
(*відповідальний секретар*);

Л. В. Баженов, академік УАІН, доктор історичних наук, професор;

Б. Гедимінас, доктор історичних наук, професор (Литва);

В. М. Даниленко, член-кор. НАН України, доктор історичних наук, професор;

О. М. Завальнюк, академік АН ВОУ, доктор історичних наук, професор;

А. Б. Задорожнюк, кандидат історичних наук, доцент;

В. С. Лозовий, доктор історичних наук, професор;

П.-Р. Магочій, доктор історичних наук, професор (Канада);

В. В. Нечитайло, доктор історичних наук, професор;

В. С. Степанков, академік УАІН, доктор історичних наук, професор;

О.М. Федьков, кандидат історичних наук, доцент.

Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки / [редкол.: А. Г. Філінюк (відп. ред.) та ін.]. — Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2017. — Вип. 10: Присвячено 100-річчю Української революції 1917-1921 рр. — 532 с.

УДК 378.4(477.43)(082):94

ББК 63

Адреса редакційної колегії: кафедра історії України, історичний факультет, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, вул. Татарська, 14, м. Кам'янець-Подільський, 32301.

© **К-ПНУ імені Івана Огієнка, 2017**

Ministry of Education and Science of Ukraine
Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University

VISNYK

**OF KAMIANETS-PODILSKYI
NATIONAL IVAN OHIIENKO
UNIVERSITY**

HISTORICAL SCIENCES

Issue 10

**DEDICATED TO THE 100th ANNIVERSARY
OF THE UKRAINIAN REVOLUTION IN 1917-1921**

Kamianets-Podilskyi
2017

Scientific-metric database **Google Scholar**

Reviewers:

V. F. Kolesnyk – Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine, Head of the department of ancient and modern history of Ukraine, Taras Shevchenko National University of Kyiv;

S. W. Markowa – Doctor of Historical Sciences, Associate Professor at the Department of Theory and Methodology of Social and Humanitarian Sciences of Khmelnytskyi Regional Institute of Postgraduate Pedagogical Education.

Editorial college:

- A. G. Filiniuk** – Academician AS HEU, Doctor of historical sciences, professor (*editor-in-chief*);
S. A. Kopilov – Doctor of historical sciences, professor (*deputy editor-in-chief*);
S. V. Oliynyk – Candidate of historical sciences, associate professor (*deputy editor-in-chief*);
V. V. Gazin – Candidate of historical sciences, associate professor (*assistant editor*);
L. V. Bazhenov – Academician UAHS, Doctor of historical sciences, professor;
V. M. Danulenko – Corresponding member NAS of Ukraine, Doctor of historical sciences, professor;
O. M. Fed'kov – Candidate of historical sciences, associate professor;
B. Gediminas – Doctor of historical sciences, professor (Lithuania);
V. S. Lozovuy – Doctor of historical sciences, professor;
P-R. Magochiy – Doctor of historical sciences, professor (Canada);
V. V. Nechitalo – Doctor of historical sciences, professor;
V. S. Stepankov – Academician UAHS, Doctor of historical sciences, professor;
O. M. Zaval'niuk – Academician AS HEU, Doctor of historical sciences, professor;
A. B. Zadorozhniuk – Candidate of historical sciences, associate professor.

Visnyk of Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University. Historical sciences / [edit. col. A. G. Filiniuk (editor-in-chief) and others]. — Kamianets-Podilsky : Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University, 2017. — Issue 10: Dedicated to the 100th anniversary of the Ukrainian Revolution in 1917-1921. — 532 p.

UDC 378.4(477.43)(082):94

Address of editorial college: the department of history of Ukraine, historical faculty, Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University, st. Tatars'ka 14, Kamianets-Podilskyi, 32301.

ПРОБЛЕМИ ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА ТА ІСТОРИОГРАФІЇ

Баженов Л. В. Павло-Роберт Магочій і регіональна історія України 8

Баженов О. Л. Сучасна візія походження людини і людського суспільства в сучасній українській історіографії 13

Лебедева Ю. О. Фальсифікування змісту українознавчих досліджень державницького спрямування та їхнє згортання в умовах наступаючого тоталітаризму наприкінці 20-х рр. ХХ ст. 20

Ожиганов Д. І. Документи ЦДНТА України, як джерело з вивчення історії Понінківської КПФ 37

Сірук Н. М. Відомі персоналії – джерела вивчення української історії та культури (40-50-ті роки ХХ ст.) 42

Федьков О. М., Глушковецький А. А. Документи архівів Києва та Москви про участь української соціал-демократичної спілки у виборах до II Державної думи Російської імперії 50

Чернов В. В. Фонди Державного архіву Хмельницької області про виборщиків і депутатів Державної думи Російської імперії ... 71

Заводовський А. А. Історична імагологія: нові обрії для досліджень процесів українського націєтворення кінця ХVІІІ – початку ХХ ст. 81

ДАВНЯ І НОВА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Баженова С. Е., Оліпер С. І. Участь польської молоді Правобережної України в революційному русі (90-ті роки ХІХ – початок ХХ ст.) 91

Громакова Н. Ю. Політизація польського громадського руху Наддніпрянщини на початку ХХ ст. 106

Задорожнюк А. Б. «Ремісничче положення 1785 р.» та його вплив на становище цехового виробництва у Правобережній Україні в ХІХ ст. 116

Кізлова А. А. Надання часточок мощей за межі Києво-Печерської Успенської лаври (кінець ХVІІІ – перші десятиліття ХХ ст.) 124

Левцицький В. О. Забезпечення інженерно-технічними фахівцями легкої промисловості українських губерній Російської імперії у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття 135

Мацьков О. М. Проблема чисельності армії Т. Цицюри у Чуднівській кампанії 1660 року 146

Сидорук С. А., Черняк О. А. Проблема подвійної ідентичності лівобережної еліти в контексті українсько-російського фронтиру кінця ХVІІІ – середини ХІХ століття 155

<i>Степанков В. В.</i> Гетьман безталанної долі: спроба реконструкції історичного портрета Степана Опари.....	165
<i>Стецюк В. Б.</i> Система розміщення імперської армії на Правобережній Україні (др. пол. XIX ст. – 1914 р.)	174
<i>Філінюк А. Г., Задорожнюк А. Б.</i> Магдебурзьке право в суспільному та соціально-економічному розвитку Поділля XVIII – першої половини XIX ст.	184

НОВІТНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

<i>Адамовський В. І.</i> Кримськотатарський рух у боротьбі за переселення і облаштування в Криму (1970-1980 рр.).....	203
<i>Барановська Н. М.</i> Державотворча спадщина Української Центральної Ради	211
<i>Борчук С. М.</i> Передумови та етапи створення «Енциклопедичного словника».....	223
<i>Ігнат'єва Т. В.</i> Гібридна війна Росії в Україні: інструменти та цілі.....	233
<i>Киндрачук Н. М.</i> Идеологізація и русифікація культурно-образовательної життя українців в кінці 50-х – в теченні 60-х гг. XX в.	247
<i>Комарницький О. Б.</i> Забезпечення студентів педагогічних навчальних закладів радянської України гуртожитками у 1930-х рр.	255
<i>Лубчинський А. А.</i> До колгоспу через голодомор	271
<i>Ляшук О. М.</i> Ліквідація Всеукраїнської Учительської Спілки як складова утвердження радянської влади в Україні	278
<i>Мараєв В. Р.</i> «Кам'янецька доба» військово-повітряного флоту УНР (літо – осінь 1919 р.).....	284
<i>Поліщук С. В.</i> Педагогічна освіта в Україні в 20-х роках XX століття	291
<i>Терещенко О. М.</i> Українська революція (1917-1921 рр.): останні дні життя і творчості І. Нечуя-Левицького.....	304

ПРОБЛЕМИ РЕГІОНАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ

<i>Антоняк І. П.</i> Студентство історичного факультету Львівського державного педагогічного інституту в 1944-1957 роках крізь призму звітів викладачів.....	313
<i>Завальнюк О. М.</i> Підготовка правників у Кам'янець-Подільському державному українському університеті: перший національний досвід (1919-1920 рр.).....	324
<i>Кліщинський П. В.</i> Сільськогосподарська і споживча кооперація на Поділлі в період Директорії УНР: організація і проблеми функціонування	342
<i>Магась В. О.</i> Київське товариство грамотності та влада в 1904-1908 рр.	349

<i>Моздір В. В.</i> Етнокультурні трансформації на Поділлі кінця XVIII – першої половини XIX ст.: історіографія питання	363
<i>Муравська С. В.</i> Роль музеїв у справі дослідження історико-культурної та природної спадщини (на прикладі закладів вищої освіти Західної України)	382
<i>Поліщук В. С.</i> Відновлення і збереження пам'яток фортифікаційної архітектури як засіб розвитку туризму в Хмельницькій області	391
<i>Трубчанінов С. В.</i> «Чернівецький період» в житті Мирона Кордуби (1900–1918): наукова та навчально-методична діяльність	398

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

<i>Безаров О. Т.</i> Соціально-психологічні особливості формування ліворадикального екстремізму А. Д. Троцького	414
<i>Газін В. В.</i> Кримський ханат в умовах московсько-польського протистояння в 1654 – 1667 рр.	428
<i>Говоровський А. В.</i> Гносеологічні аспекти інформації в космологічній системі світоустрою.....	439
<i>Дьякова О. В., Клімчук Ю. А.</i> Іван Фомичов – учасник французького руху Опору періоду Другої світової війни	448
<i>Зубко О. Є.</i> Трохим Іванович Пасічник (1896–1968). «Четвертий» з когорти «викладачів-подолян» Українського вищого (високого) педагогічного інституту ім. М. Драгоманова в Празі	460
<i>Нагнибіда О. О.</i> Еволюція ірландського нейтралітету в умовах європейської інтеграції	467
<i>Олійник С. В.</i> Участь галицької інтелігенції в діяльності «Галицко-руського благодетельного общества»	479
<i>Скорейко Г. М., Яворська І. Т.</i> Німецька еміграція з СРСР та України у другій половині XX ст. – на початку XXI ст.: етапи, потоки, структура	487
<i>Станіславський В. В.</i> Великий візир Далтабан Мустафа-паша і російсько-турецькі переговори щодо пограбування грецьких купців українськими козаками в 1701 р.	500
<i>Яблонський В. В.</i> Система логістики давньоєгипетського війська в період Нового царства.....	514

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

<i>Філінюк А. Г.</i> Баженов А. В., Задорожнюк В. А. Володимир Січинський і Україна: монографія. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2017. 352 с.	522
--	-----

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	528
-----------------------------	-----

ПРОБЛЕМИ ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА ТА ІСТОРІОГРАФІЇ

УДК 94(477.4)

Л. В. Баженов

ПАВЛО-РОБЕРТ МАГОЧІЙ І РЕГІОНАЛЬНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

У статті з нагоди 70-річчя професора Торонтського університету (Канада) Павла-Роберта Магочія розглядаються на основі аналізу його численних праць та головної фундаментальної книги «Україна. Історія народів і земель» (2012 р.) нові концептуальні підходи до досліджень та викладу регіональної історії України від найдавнішого часу і до сьогодення.

Ключові слова: національна історія, історія України, регіональна історія, Карпатська Русь, карпаторусини, праці.

У січні-лютому 2015 року наукова громадськість Північної Америки, Європи та України широко відзначила 70-річчя від дня народження знаного у світі вченого – габілітованого доктора історії, професора, завідувача кафедри українознавчих студій Торонтського університету в Канаді, президентка Карпаторусинського дослідного центру (Нью-Йорк, США) Павла-Роберта Магочія. Свідченням цьому стала презентація у вересні 2016 року виданого фундаментального тому «Ювілейний збірник на честь професора Павла-Роберта Магочія» [1], що відбулася в низці вищих навчальних закладів України та зарубіжжя, у тому числі в Кам'янець-Подільському національному університеті Імені Івана Огієнка під час урочистостей з нагоди присвоєння йому звання Почесного професора даного вишу, з історичним факультетом якого він налагодив з 2010 року тісну співпрацю на ниві науки.

П.-Р. Магочій народився 26 січня 1945 року в м. Інглвуд, штат Нью-Джерсі (США) в сім'ї вихідців Закарпаття, в якій батько – угорець, мати – українка (карпатська русинка). Син виявився емігрантом в Америці третього покоління і був з дитячих літ вихований на традиціях русинів, зберіг знання української мови. У 1966 р. він закінчив Ротгерський університет, де здобув професію історика і політолога, а згодом – аспірантуру Принстонського університету й отримав науковий ступінь доктора філософії з історії. У 1971 р. його запросив на роботу до Гарвардського університету відомий вчений Омелян Пріцак, де П.-Р. Магочій став працювати в Українському науковому інституті, а з 1980 р. перейшов на роботу до Торонтського університету, очоливши кафедру українознавчих студій, де працює й досі. Тут він викладає історію і політологію, захистив докторську дисертацію і здобув міжнародне визнання як учений-історик, який в своєму творчому доробку

має понад 600 праць, частина з яких перекладена на мови більше 50 країн світу. Наукові інтереси П.-Р. Магочія різноманітні: насамперед історія Північної Америки, Центральної Європи, України та її регіонів-земель, наукова історична бібліографія, картографія, політологія, упорядкування енциклопедичних видань. Проте його відмінне від більшості свої колеги у Канаді та зарубіжжі новаторство і неординарне бачення у підходах до дослідження і викладу історії країн, у тому числі історії України, впровадження нових ідей, методологічних та концептуальних засад, які проходять загартування у вирі наукових дискусій та полемік.

Власне становлення П.-Р. Магочія як історика відбулося, у першу чергу через регіональну історію. Вже з початку і в середині 1970-х років він, віддаючи належне своєму родоводу, присвятив себе багатоаспектній науковій розробці історії, етногенезу та культури Карпатської Русі в складі України та сусідніх держав і назажди визначився як провідний у світі україніст, русинознавець, карпатознавець. Його перу належать перші праці з історії русинів Пряшівщини (Словаччина), які побачили світ у 1975 р. [2]. Згодом за його авторством видані англійського та українською мовами такі вагомні праці, як «Формування національної самосвідомості Підкарпатської Русі 1848-1948 рр.» (1994) [3], «Розселення карпатських русинів на початку ХХ століття за даними 1801 і 1806 року» (1998) [4], «Карпатсько-русинський народ» (2005) [5], збірник статей «Кожен карпаторусин є русином... але не кожен русин є русином» (2015) [6] та чимало ін. У цих працях П.-Р. Магочій довів неточність розуміння таких понять як «Підкарпатська Русь», «Закарпатська Русь», «Закарпаття» тощо, які не дають чіткого територіального і етнічного простору та співвідношення, мають внутрішній мікро-регіональний розподіл. За твердженням автора, найбільш правильно вживати загальний термін «Карпатська Русь», яка включає в себе історико-географічні межі чотирьох країн: 1) Лемківщина або Лемківська Русь, яка займає південно-східну територію Карпат Польщі; 2) Пряшівщина або Пряшівська Русь у Словаччині; 3) Закарпаття або Підкарпатська Русь в Україні; 4) Марамуреш (термін, введений уперше автором від Мараморського повіту в Румунії) – русини, що мешкають в цій країні на південь від р. Тиси [6, с.32]. На жаль, зазначає автор, Карпатська Русь, як єдине ціле, так і не мала прикладу створення державності. Тому він заперечує вживаний у літературі термін щодо цієї етнічної спільноти «карпато-русинська нація» і пропонує застосовувати більш правильне поняття «карпато-русинський народ», який, незважаючи на його розселення на території чотирьох межуючих між собою країн, упродовж віків зумів зберегти свій менталітет, ідентичність, культуру, духовність, побут та особливості мови [6, с.31-33].

Важливо підкреслити, що П.-Р. Магочій, щоб забезпечити інформативність, полегшити опрацювання історії та культури карпатських русинів собі й усім русинознавцям, загалу дослідників запровадив упорядкування, редагування та періодичне видання англійською мовою в Торонто та Нью-Йорку «Карпато-

русинських студій: анотована бібліографія». Перший том побачив світ у 1988 р., в якому систематизована література та анотації до неї про цей регіон за 1975-1984 рр., другий – у 1995 р. (1985-1994 рр.), третій – у 2006 р. (1995-1999 рр.), четвертий – у 2011 р. (2000-2004 рр.) і п'ятий – у 2015 р. (2005-2009 рр.) та підготовлено шостий, який містить публікації за 2010-2015 рр. [7].

Глибокі і всебічні знання про карпато-русинський регіон України і держав сусідів П.-Р. Магочія та його колеги по співпраці відомого українського історика Івана Попа, який був професором Ужгородського університету, а в останні десятиріччя працює в Празі (Чехія), стали базисом для підготовки, упорядкування та видання у 2002 р. та з доповненнями у 2005 р. англійської «Енциклопедії історії та культури карпатських русинів» [8]. У 2010 р. ця енциклопедія була доопрацьована, перекладена українською мовою і видана в Україні [9] й стала скарбницею знань, виразником національно-культурного відродження карпато-русинського народу. До речі, від 1978 р. П.-Р. Магочій є президентом-засновником Карпато-русинського дослідного центру в США.

Системні дослідження Карпатського регіону, його етногенезу, а також національного складу в Україні та Центральній Європі привели П.-Р. Магочія до роздумів над поняттям в історієписанні, як «національна історія». Сьогодні це означення є пріоритетним в Україні та інших країнах світу. Вчений дійшов висновку, що «національна історія» звучує підходи до створення загальної історії країни, зводять його до державної політики та обстоювання інтересів титульної нації, що не можна отожднювати державу і народ. Він запропонував інший підхід – це огляд історії всіх народів і культур, що осіли і вкорінилися на території певної держави й, таким чином, він вважає, у багатонаціональній державі історія повинна мати багатонаціональний характер. При цьому у змісті своїх праць автор прагнув повністю уникати вживаних у сучасних українських законах, у науковій і навчальній літературі означення «національна меншина», замінивши його на термін «народ». Цю концепцію П.-Р. Магочій цілком утвердив у власній найголовнішій фундаментальній праці англійською (2010 р.) та українською (2012 р.) мовою «Україна. Історія земель і народів» [10]. У ній він, зокрема, писав, що в його книзі «росіяни, поляки, євреї, карпаторусини, кримські татари, німці, румуни, греки поряд з іншими, що проживають на території України, розглядаються і розуміються як невід'ємна частина української історії, а не просто як супротивники етнічних українців у їх власній віковій боротьбі за національне виживання» [10, с.V].

Як свідчить назва книги «Україна. Історія земель і народів», крім правдивого висвітлення життя в Україні всіх народностей і культур, автор звертає увагу на таку ж вимогу щодо розгляду «земель» країни, тобто історико-географічних та етнографічних областей і регіонів (Карпатська Русь, Галичина, Волинь, Поділля, Буковина, Слобідська Україна, Правобережна Україна, Крим тощо), якими історично районована територія держави, і які специфікою свого багатогранно-

го непростого життя відтворюють і збагачують колорит загальної історії України. Тому в основі названої книги покладено такий важливий принцип, як регіональний підхід до викладу історії України, починаючи від доби первісного суспільства й до наших днів. Отже, поєднання у створеній книзі «Україна» національно-етнічного і регіонального підходів у контексті загальноісторичного процесу й дозволила автору заявити: «У певному сенсі це перша історія України. Таке твердження може справді здатися дивним – або, можливо, претензійним. Дозвольте пояснити контекст. Дотепер, по суті, всі існуючі історії України мали помилку в назві, оскільки вони насправді є історіями українського народу – цілком виправданого об'єкта історії, мову я додати, – але не історіями території, яку охоплює сучасна держава Україна» [10, с.V].

Регіональний підхід до дослідження і популяризації історії України засвідчується в численних книгах П.-Р. Магочія, виданих англійською та українською мовою: «Енциклопедія Канади» (1999), «Історія України» (2007), «Ілюстративна історія України» (2012), «Україна. Історичний атлас» (1987, 1992), «Історичний атлас Східно-Центральної Європи» (1993, 1995), «Історичний атлас Центральної Європи» (2002), «Євреї та українці: тисячоліття співіснування» (2015) [11] та в спеціальних працях «Галичина» (1983), «Крим. Наша благословенна земля» (2014) та ін. Зокрема, остання праця була видана в час анексії та окупації Кримського півострова Російською Федерацією. У виданні не тільки узагальнені основні етапи історії Криму, але й докладно описано комплекс життя корінного кримськотатарського народу, а територію як складову частину України.

У свої поважні літа Павло-Роберт Магочій перебуває у зеніті своєї творчості і слави як видатного вченого історика. Ведучи активну наукову і громадську діяльність у Канаді й США, він щорічно знаходить час відвідувати Україну, свій отчий Карпаторусинський край. Його часто можна бачити в академічних установах і університетах Києва, Ужгорода, Івано-Франківська, Кам'янця-Подільського та інших міст, бути присутніми на презентації його книг, слухати разом з студентами його чудові лекції, доповіді на засіданнях міжнародних і всеукраїнських конференцій. Професор П.-Р. Магочій складає проекти нових видань про Україну, є членом редакційної ради від 2005 р. щорічника «Ейдос. Альманах історії та теорії історичної науки», який видає Інститут історії України НАН України, де він публікує концептуальні статті, та інших збірників наукових праць університетів України, Центральної Європи та Америки. Побажаймо цій талановитій людині міцного здоров'я, всіх гараздів у сім'ї та науково-освітній діяльності, нових актуальних праць з історії та подальшої розбудови своєї наукової школи.

Список використаних джерел та літератури:

1. Ювілейний збірник на честь професора Павла-Роберта Магочія. До 70-річчя від дня народження науковця / [Дослідний центр карпатознавства в Ужгороді, Ін-т русинської мови та культури Пряшівського ун-ту

- у Словаччині, Карпато-русинський дослідний центр у США; відп. ред. та упоряд.: Валерій Падяк, Патриція Крафчик]. Ужгород-Пряшів-Нью-Йорк: Вид-во В. Падяка, 2015. 614 с.
2. Magosci. The Rusyn Decision to Unite with Czechoslovakia // *Slavic Review*, XXXIV, 2. Seattle, 1975. S. 360-381.
 3. Павло-Роберт Магочій. Формування національної самосвідомості Підкарпатської Русі 1848–1948 рр. Ужгород, 1994.
 4. Павло-Роберт Магочій. Розселення карпатських русинів на початку XIX століття за даними 1801 і 1806 року. Ocala Flіo, 1998.
 5. Magosci P.-R. Cur People Carpatho-Rusyns and Their Descendants in North America. Wauconda, 2005.
 6. Павло-Роберт Магочій. Кожен карпаторусин є русином... але не кожен русин є карпаторусином: статті. Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2015. 130 с.
 7. Carpatho-Rusyn Studies: An Annotayed Bibliography / упоряд. P.-R. Magosci. New York, 1988. Vol. I; 1995. Vol. II; 2006. Vol. III; 2011. Vol. IV; 2012. Vol. V.
 8. Encyclopedia of Rusyn. History and Culture / Paul-Robert Magosci and Ivan Pop. Toronto, 2002, 2005.
 9. Енциклопедія історії та культури карпатських русинів / упоряд. П.-Р. Магочій, І. Поп. Ужгород, 2010.
 10. Магочій П.-Р. Україна. Історія її земель і народів / перекл. з англ.: Е. Гийдель, С. Грачова та ін., відп. ред. В. Падяк. Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2012. 794 с.
 11. Магосці П.-Р., Петровський-Штерн Й. Євреї та українці: тисячоліття співіснування. Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2015. 313 с.

L. Bazhenov

Павел-Роберт Магочій и региональная история Украины

В статтє по случаю 70-летия профессора Торонтского университета (Канада) Павла-Роберта Магочия рассматриваются на основании анализа его многих трудов и главной фундаментальной книги «Украина. История народов и земель» (2012 г., на английском и украинском языке) новые концептуальные подходы к исследованиям и изложению региональной истории Украины от древнего времени и до современности.

Ключевые слова: национальная история, история Украины, региональная история, Карпатская Русь, карпаторусины, труды.

L. Bazhenov

Paul-Robert Magosci and the regional history of Ukraine

In an article on the occasion of the 70th anniversary of the professor of the Toronto University (Canada), Paul-Robert Magosci is considered on the basis of an analysis of his many works and the main fundamental book «Ukraine. History of Peoples and Lands» (2012, in English and Ukrainian) new conceptual approaches to research and presentation of the regional history of Ukraine from ancient times to the present.

Key words: national history, history of Ukraine, regional history, Carpathian Rus, Carpathian Rusyn, works.

Отримано: 15.09.2017

СУЧАСНА ВІЗІЯ ПОХОДЖЕННЯ ЛЮДИНИ І ЛЮДСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті в історіографічному плані розглядаються та аналізуються сучасні досягнення українських науковців палеонтологів, антропологів, археологів, істориків С.П. Сеґеди, В.М. Гладилина, С.М. Рижова, В.М. Степанчука, О.С. Ситніка, В.П. Чабая, Ж.М. Матвіїшиної, С.П. Кармазиненко, А.А. Залізняка, Г.В. Індиченко, П.С. Шиловського та інших дослідників початків заселення території України еволюціонізуючими людьми первісного суспільства, осмислюються важливі наукові відкриття найдавніших стоянок первісних людей в смт. Меджибіж Летичівського району Хмельницької області, середньопалеолітичного місцезнаходження півдня Черкащини і півночі Кіровоградщини, Заскельній VI (Коловаській), що поблизу Білогорська в Криму та інших, які виявлені і досліджуються на початку ХХІ ст. З'ясовується, що результатом цих відкриттів стало уточнення часу появи первісних людей на території України, що сягає від понад мільйон років тому і до 300 тис. років тому залежно від регіону, а також висвітлюються дискусії навколо проблеми міграції та її шляхи із Західної і Центральної Європи на Схід через Україну і навпаки. У статті доводиться значний прогрес і досягнення вітчизняних науковців у дослідження поставлених проблем, які дозволяють уточнити, розширити наші знання з історії походження людини і людського суспільства в Україні.

Ключові слова: Україна, історія первісного суспільства, історіографія, дослідження, антропогенез, початки заселення України, стоянки первісних людей, міграція, шляхи заселення.

Історія первісного суспільства як окремий науковий напрям історичної науки в Україні на сьогодні залишається найменш розробленою з-поміж інших напрямів історичних досліджень минулого людства. Це пояснюється, насамперед, відсутністю власної історичної школи з палеоетнологічних та історичних досліджень, котра б узагальнювала наявні наукові відомості та продукувала самостійні історичні розробки з проблем первісної історії. А це, в свою чергу веде до того, що значна частина науковців й студентів історичних факультетів України, котрі досліджують і вивчають цю дисципліну, ще перебувають під впливом застарілих радянських поглядів науковців на історію первісного суспільства, що у сучасних умовах розбудови української науки є не прийнятним. Однак, варто зазначити, що останнім часом, у зв'язку з посиленням інтересу до вітчизняної і всесвітньої історії, в Україні поступово почали з'являтися власні історичні дослідження котрі, на жаль, є дещо розрізненими, хоча позитивні зміни все ж таки можна простежити.

Проблеми походження людини і людського суспільства в сучасній українській історичній науці поки що досліджуються фрагментарно, лише в контексті певних узагальнень та локальних історичних реконструкцій і мають, головними чином, значний археологічний ухил. Зокрема, це проблема часу появи самої

людини на теренах нинішньої України і пов'язані з цим питанням міграційних шляхів (ранній, середній і пізній палеоліт), а також проблеми взаємодії між палеоантропами та людьми сучасного фізичного типу та розселення останніх на території України у наступні археологічні періоди – мезоліту, неоліту та доби металів. У цьому контексті узагальнюючими дослідженнями з проблем появи та еволюції людства, його розселення по земній кулі, включаючи терени України, виступають дослідження С.П. Сегеди, В.М. Гладиліна, С.М. Рижова, В.М. Степанчука, С.М. Рижова, О.С. Ситніки, В.П. Чабая та інших сучасних дослідників.

Будучи спеціалістом в царині етнічної антропології та етнології Центрально-Східної Європи, С.П. Сегеда створив власну концепцію антропологічного складу українського народу, починаючи з найдавніших часів до сьогодення [1]. Водночас, у своїх дослідках найдавнішого минулого людства України він вдається до огляду викопних гомінідів Африки, Азії та Європи часів палеогену та неогену, з'ясовує фізичні особливості первісних людей на різних етапах їх розвитку і намагається розв'язати проблеми заселення найдавнішими людьми території Європи й сучасної України [2]. Варто зазначити, що пропонується С.П. Сегедею схема основних представників людства – австралопітек – гомо габіліс – архантроп – палеоантроп – неоантроп – є дещо застарілою в світі останніх антропологічних досягнень, оскільки вона не включає у себе напрацювання в галузі антропогенезу останніх десятиліть.

Проблеми заселення Європи найдавнішими людьми та взаємозв'язок між розвитком фізичного типу людини та розвитком виробництва розкриті у дослідженнях В.М. Гладиліна. Зокрема, він один з перших висловив гіпотезу про те, що найдавніші люди проникли на терени України з півночі Балканського регіону біля 400 тис. років тому [3, с.25-38]. Варто зазначити, що на думку С.П. Сегеди, проникнення найдавніших людей на терени України могло відбутися дещо раніше – близько 500 тис. років тому [4, с.107]. Водночас, він висловив цікаве припущення про те, що основні стрибки у фізичному розвитку первісних людей відбувалися у періоди потепління, а оформлення характерного для тієї чи іншої палеолітичної епохи набору знарядь праці припало на періоди похолодань. Як наслідок, В.М. Гладилін зробив висновок, що розвиток господарських індустрій та вдосконалення фізичного типу людини це були процеси не одночасними, а послідовними – спочатку еволюція самої людини і особливо її мозку, а згодом – з більшим або меншим відставанням виникнення і подальше стрибкоподібне вдосконалення знарядь праці [5, с.120-121].

В проблемі появи найдавніших людей на теренах сучасної України важливе місце відіграють й археологічні дослідження. Так, найбільшим, на нашу думку, науковим відкриттям останнього десятиліття у цьому напрямку є ранньопалеолітична стоянка в смт. Меджибіж Летичівського району Хмельницької області. Систематичні археологічні дослідження на його території розпочалися у 2008 р., які здійснює Меджибізьська палеолітична (з

2013 р. – Нижньопалеолітична) експедиція Інституту археології під керівництвом В.М. Степанчука у тісній співпраці з Київським національним університетом ім. Т.Г. Шевченка (С.М. Рижов) при підтримці Державного історико-культурного заповідника «Меджибіж» (О.Г. Погорілець).

Попередні дослідження, що були опубліковані у 2014 р., дають змогу зробити декілька, навіть несподіваних висновків; по-перше, це сам вік пам'ятки, який надійно датується часом 420-380 тис. років тому [6, с.11], хоча за виявленими в 2011-2012 рр. даними, нижні горизонти Меджибожа та нового місцезнаходження Меджибіж А, можуть мати вік біля 700 тис. і навіть 1,2 млн. років [7, с.26]. Це дало змогу підтвердити припущення А.І. Рековеця про те, що палеолітичну стоянку Меджибіж слід розглядати як одне з перших поселень людини роду *Homo* на теренах України (її центральної частини в більш широкому розумінні). По-друге, дослідження Меджибожа має безпосереднє відношення до реконструкції шляхів найдавніших міграцій людини на простори Північно-Західної Євразії в її східноєвропейському сегменті. Зокрема, на думку В.М. Гладиліна, така міграція, ймовірно, мала місце, на рівні *Homo heidelbergensis* і могла проходити з регіонів північної частини Балкан через Закарпаття (стоянка Королеве) [9]. Проте подібний напрямок міграцій найдавніших людей міг відбуватися й у зворотному напрямку – зі південного сходу на захід, якщо зважити на те, що на початку ХХІ ст. на Тамані та в Дагестані були відкриті пам'ятки раннього палеоліту віку понад 1 млн. років, а в Грузії у м. Дманісі було виявлено кісткові рештки найдавніших людей (*Homo georgicus* або дманісійський гомінід) з датуванням від 1 млн. до 770 тис. р. тому. В силу цього, Північне Причорномор'я та центральну частину території України слід розглядати як один із магістральних шляхів проникнення найдавніших людей в Східну і Західну Європу, минаючи Балкани. Однак такий маршрут є лише припущенням, хоча і цілком логічним, оскільки ранньопалеолітичних пам'яток відповідного хронологічного діапазону в межах України, окрім стоянок Королеве і, ймовірно, Меджибожа, поки ще замало. Це саме стосується й кісткових решток архантропів, які швидше за все, ще очікують на свого дослідника.

Особливості перебування на теренах Центральної і Східної Європи, включаючи Україну, давніх людей (неандертальців) розглянуто у дослідженнях С.М. Рижова, В.М. Степанчука та В.П. Чабая. Зокрема, у дослідженнях С.М. Рижова на першому місці стоїть проблема взаємодії та адаптації людського суспільства і довкілля за часів середнього палеоліту. Так, він з'ясував адаптивні можливості ранніх палеоантропів Центральної Європи в період останнього потепління плейстоцену – 135-75 тис. років тому [10, с.60-62]. Також, на основі використання археологічних та палеоантропологічних знахідок С.М. Рижов вказав на особливості флори і фауни, визначив основні природні матеріали, що використовувалися для виготовлення знарядь праці. Окрім того, за археологічними, палеогеографічними, палеоботанічними, палеозоологічними матеріалами

періоду останнього великого потепління плейстоценового періоду, дослідник довів, що ранні палеоантропи Центральної Європи демонстрували різноманітну адаптивну поведінку. Зокрема, місця мешкання вони обирали в районах географічних переходів і в районах, пов'язаних з вулканічною діяльністю, про що свідчать дослідження розташування поселень [11].

Одним з комплексних розробок вітчизняних дослідників, що присвячене господарству та побуту неандертальців, є дослідження В.М. Степанчука. У ньому він охарактеризував основні види господарської діяльності неандертальців, розкрив їх матеріальну і духовну культуру. Не обійдено увагою й так звану «неандертальську проблему», з'ясовано особливості співіснування неандертальців з людьми сучасного фізичного типу. [12].

Серед палеоархеологічних напрацювань останніх десятиліть слід виокремити науковий доробок В.М. Степанчука, П.С. Шидловського, Д.Ю. Нужного, С.М. Рижова, Д.В. Ступака та ін. Зокрема, серед наукових пріоритетів В.М. Степанчука, С.М. Рижова, Ж.М. Матвіїшиної, С.П. Кармазиненко є освоєння первісними людськими колективами території Східноєвропейської рівнини у ранньому палеоліті. В цьому контексті було проведено ряд археологічних експедицій в межах Центральної України та нижнього Подністров'я. Підсумком спільних дослідницьких експедицій на Кіровоградщину та Черкащину упродовж 2004-2008 років стала їхня спільна публікація «Нові дані до вивчення ранніх етапів освоєння території Східноєвропейської рівнини у палеоліті» [13].

Здійснюючи теоретичні загальнення проблем заселення і подальшого освоєння давніми людьми території України, автори цих праць В.М. Степанчук, С.М. Рижов, Ж.М. Матвіїшина та С.П. Кармазиненко розглядають виявлені і стратифіковані середньопалеолітичні місця знаходження півдня Черкащини і півночі Кіровоградщини, що є важливим з огляду на проблему часу початкового освоєння давньою людиною відкритих ландшафтів Східноєвропейської рівнини [14, с.40]. Водночас, авторський колектив на підставі археологічних робіт на стоянці Заскельній VI (Колосовській), що поблизу Білогорська, доводить, що найпізніше неандертальське населення зосередилося в Криму і датується часом 24-25 тис. років тому. А отже, уявлення про те, що Крим став одним із останніх притулків європейських *Homo neanderthalensis*, поруч з пам'ятками Піренейського Гібралтару, не викликає сумнівів [15, с.40].

Перебування неандертальців у Криму, породило запеклу наукову дискусію про співіснування та навіть взаємовпливи між «тубільським» неандертальським та пришим «сучасним» пізньопалеолітичним населенням. Якщо автори сценарію (В.П. Чабай [16], В.М. Степанчук [17], М.В. Аникович [18; 19] та ін.) розходяться в оцінці хронологічних меж співіснування, результатів і навіть можливості взаємовпливів неандертальців, то, попри численні важливі дискусійні моменти, вони виходять з того, що 38/36-29/28 тис. р. т. на теренах Криму люди сучасного антропологічного типу та неандертальці користувалися одними й тими ж мисливськими угіддями

ми й покладами крем'яної сировини [20, с.5]. Водночас, останнім часом В.П. Чабай вказує на відсутність жодних свідчень про те, що неандертальці – носії кримського і кавказького мікоку – взаємодіяли з прийшлими сапієнсами [21, с.26].

Загалом поява подібних дискусій є цілком закономірним явищем, якщо зважити на те, що найдавніші пізньопалеолітичні пам'ятки з'являються в Східній Європі не раніше 38-40 тис. років тому, тоді як середньопалеолітичні індустрії доживають на цій території до 30-29 тис. років тому. А отже, можна говорити і про перехідний період, який тривав біля 10 тис. років, в ході якого люди сучасного фізичного типу поступово заселяли територію України. Водночас, в процесі заселення території України людьми сучасного фізичного типу то В.П. Чабай виділяє два магістральних маршрути – західно-європейський оріньяцький та східний, що проходив через Кавказ і Крим [22, с.24-25]. А отже, середньопалеолітичний час на теренах України, і особливо проблеми взаємодії двох типів людини ще буде тривалий час об'єктом наукових пошуків дослідників.

Що стосується пізньопалеолітичної доби, котра розпочалася з освоєнням сучасними людьми території України, то з-поміж багатьох наукових розробок та досліджень слід виділити напрацювання Л.А. Залізняка, Г.В. Індиченко, П.С. Шидловського, Д.Ю. Нужного, Д.В. Ступака. Центральне місце у науковому доробку Л.А. Залізняка є проблеми археології кам'яної доби та палеоетнології, зокрема матеріальна культура та спосіб життя у пізньому палеоліті, мезоліті, неоліті. Так, у межах України Л.А. Залізником було виділено чотири господарсько-культурних типів первісного суспільства: мисливці на мамонтів, мисливці на бізонів, мисливці прильодовикових гір та мисливці на північного оленя. В цьому контексті Г.В. Індиченко також пропонує три варіанти господарсько-культурних типів мисливців-збирачів рівнинної території України пізньопалеолітичного періоду: мисливці на мамонта, мисливці на північного оленя та мисливці на бізона [23]. Як відзначає авторка, господарсько-культурний тип безпосередньо впливав на історико-етнографічну спільність, що знаходило відображення в усіх сферах матеріальної і духовної культури ранньопервісних колективів України. Господарсько-культурні особливості матеріальної культури несуть етнокультурне навантаження, що простежується в традиціях домобудівництва, особливостях крою та матеріалу одягу, стилістичних особливостей мистецтва, традиції виготовлення окремих типів знарядь тощо [24, с.12].

Таким чином, з початку ХХІ ст. завдяки новим важливим відкриттям у регіонах України нових стоянок первісних колективів та їх системними археологічними, палеоетнологічними та історичними дослідженнями і відповідними публікаціями вітчизняна історична наука отримала переконливі докази початків заселення території нашої держави та шляхів її заселення із Західної та Центральної Європи, отримала нові артефакти, що з'ясовують їх господарську і суспільну діяльність.

Список використаних джерел та літератури:

1. Сегеда С.П. У пошуках предків. Антропология та етнічна історія України. Київ: Наш час, 2012. 432 с.
2. Сегеда С.П. Антропология: підручник для студ. гуманіт. спец. вищ. навч. закл. Київ: Либідь, 2009. 424 с.
3. Гладилін В.Н., Ситливый В.И. Ашель Центральной Европы. Киев: Наукова думка, 1990. 267 с.
4. Сегеда С. Первісне заселення Європи. Найдавніша людність на берегах України та Польщі // *Народна творчість та етнографія*. 2008. № 1. С. 107-113.
5. Гладилін В.М. Про випереджаючу роль розвитку фізичного типу людини в процесі становлення палеолітичного виробництва // *Кам'яна доба України : зб. наук. праць*. Київ, 2008. Вип. 11. С. 120-121.
6. Степанчук В.М., Рижов С.М., Погорілець О.Г. Меджибіж: нижньопалеолітична пам'ятка на схід від Карпат // *Археологія*. 2012. № 4. С. 5-13.
7. Степанчук В.М., Рижов С.Н., Матвишина Ж.Н. и др. Первые итоги изучения нижнепалеолитических вестонахождений Меджибожа // *Меджибіж і проблеми вивчення нижнього палеоліту Східноєвропейської рівнини*. Меджибіж; Тернопіль; Київ, 2014. С. 26.
8. Рековец Л.И. Меджибож – местонахождение териофауны и многослойная палеолитическая стоянка человека в Украине // *Вестник зоологии*. № 6 (ноябрь-декабрь 2001). С. 44.
9. Гладилін В.Н., Ситливый В.И. Ашель Центральной Европы. Киев: Наукова думка, 1990. 267 с.
10. Рижов С.М. Адаптація і навколишнє середовище в первісному суспільстві // *Вісник Київського університету*. Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 1999. Вип. 43. С. 60-62.
11. Рижов С.М. Культурна адаптація ранніх палеоантропів до навколишнього середовища Центральної Європи // *Vita Antiqua*. Київ: К.Н.У. імені Тараса Шевченка, Товариство археології та антропології, 2001. № 3-4. С. 59-78.
12. Степанчук В.М. Льодовики, мамонти та первісні люди: Україна мільйон років тому. Київ: Наш час, 2007. 192 с.
13. Степанчук В.М., Рижов С.М., Матвишина Ж.М. та ін. Нові дані до вивчення ранніх етапів освоєння території Східноєвропейської рівнини у палеоліті // *Кам'яна доба України: зб. наук. праць*. Київ, 2008. Вип. 11. С. 23-41.
14. Степанчук В.М., Рижов С.М., Матвишина Ж.М. та ін. Нові дані до вивчення ранніх етапів освоєння території Східноєвропейської рівнини у палеоліті // *Кам'яна доба України: зб. наук. праць*. Київ, 2008. Вип. 11. С. 40.
15. Степанчук В.М., Рижов С.М., Матвишина Ж.М. та ін. Початкове заселення і подальше освоєння території України давньою людиною: синтез археологічних і палеогеографічних даних // *Вісник НАН України*. 2012. № 8. С. 40.
16. Чабай В.П. Особенности перехода от среднего палеолита к позднему палеолиту в Крыму // *Stratum plus*. 2000. № 1. С. 54-83.
17. Степанчук В.Н. Нижний и средний палеолит Украины. Черновцы: Зелена Буковина, 2006. 467 с.
18. Аникович М.В., Анисюткин М.В. Проблематика ранней поры верхнего палеолита Крыма // *Узловые проблемы перехода к верхнему палеолиту в Евразии*. Санкт-Петербург, 2007. С. 195-202.

19. Аникович М.В., Анисюткин М.В, Вишняцкий Л.Б. Узловые проблемы перехода к верхнему палеолиту в Евразии. Санкт-Петербург: Нестор-История, 2007. 336 с.
20. Чабай В.П. Доля останніх неандертальців Східної Європи // *Археологія*. 2012. № 3. С. 5-26.
21. Чабай В.П. Сучасні дослідження раннього періоду розвитку людства на теренах Східної Європи (стенोगрама наукової доповіді на засіданні Президії НАН України 8 лютого 2017 р.) // *Вісник Національної академії наук України*. 2017. № 4. С. 22-30. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnanu_2017_4_6
22. Чабай В.П. Сучасні дослідження раннього періоду розвитку людства на теренах Східної Європи (стенोगрама наукової доповіді на засіданні Президії НАН України 8 лютого 2017 р.) // *Вісник Національної академії наук України*. 2017. № 4. С. 24-25. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnanu_2017_4_6
23. Індиченко Г.В. Етнокультурні реконструкції ранньопервісного суспільства України (40-10 тис. років тому): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.05. Київ, 2006. 16 с.
24. Індиченко Г.В. Етнокультурні реконструкції ранньопервісного суспільства України (40-10 тис. років тому): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.05. Київ, 2006. С. 12.

О. А. Баженов

Современная визия происхождения человека и человеческого общества в украинской историографии

В статье в историографическом плане рассматриваются и анализируются современные достижения украинских ученых палеонтологов, антропологов, археологов, историков С.П. Сегеды, В.М. Гладиллина, С.М. Рыжова, В.М. Степанчука, О.С. Сытника, В.П. Чабая, Ж.М. Матвейшиной, С.П. Кармазиненко, Л.Л. Зализняка, Г.В. Индиченко, П.С. Шидловского и других исследователей в вопросе начала заселения территории Украины людьми первобытного общества. Осмысливаются важные научные открытия древнейших стоянок первобытных людей в снт. Меджибож Летичевского района Хмельницкой области, среднепалеолетические местонахождения на юге Черкащины и севере Кировоградщины, Заскельной VI (Колосовской), которая вблизи Белогорска в Крыму и других обнаруженные и исследуемые с начала XXI в. Выяснено, что результатом этих открытий стало уточнение времени появления первобытных людей на территории Украины от свыше миллиона лет и до 300 тыс. лет тому в зависимости от региона, а также освещаются дискуссии вокруг проблемы миграции и ее путей из Западной и Центральной Европы на Восток через Украину и наоборот. В статье обосновывается значительный прогресс и достижения отечественных ученых в исследовании поставленных проблем, которые позволяют уточнить, расширить наши знания по истории происхождения человека и человеческого общества в Украине.

Ключевые слова: Украина, история первобытного общества, историография, исследования, антропогенезис, начала заселения Украины, стоянки первобытных людей, миграция, пути заселения.

O. L. Bazhenov

**Modern vision of the origin of man and human society
in Ukrainian historiography**

In the article in the historiographical plan, modern achievements of Ukrainian scientists of paleontologists, anthropologists, archeologists, historians SP are considered and analyzed. Szeged, V.M. Gladilina, S.M. Ryzhova, V.M. Stepanchuk, O.S. Sytnik, V.P. Chabay, Zh.M. Matveishina, S.P. Karmazinenko, L.L. Zaliznyaka, G.V. Indichenko, P.S. Shidlovsky and other researchers in the issue of the beginning of the settlement of the territory of Ukraine by people of primitive society. Analyzed important scientific discoveries of the ancient sites of primitive people in smt. Medzybozh, Letychiv district, Khmelnytsky region, mid-Paleolithic locations in the south of Cherkasy region and in the north of Kirovohrad region, Zaskelnoy VI (Kolosovskaya), which near Belogorsk in the Crimea and others were discovered and investigated since the beginning of the 21st century. It was found out that the result of these discoveries was the specification of the time of appearance of primitive people in the territory of Ukraine from more than a million years and up to 300 thousand years depending on the region, as well as discussions about the problem of migration and its routes from Western and Central Europe to the East via Ukraine and vice versa. The article substantiates the significant progress and achievements of Russian scientists in the study of the problems that have been set, which make it possible to clarify and expand our knowledge on the history of the origin of man and human society in Ukraine.

Key words: *Ukraine, the history of primitive society, historiography, research, anthropogenesis, the beginning of the settlement of Ukraine, the parking of primitive people, migration, ways of settling.*

Отримано: 26.11.2017

УДК 323

Ю. О. Лебедева

**ФАЛЬСИФІКУВАННЯ ЗМІСТУ УКРАЇНОЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
ДЕРЖАВНИЦЬКОГО СПРЯМУВАННЯ ТА ЇХНЕ ЗГОРТАННЯ
В УМОВАХ НАСТУПАЮЧОГО ТОТАЛІТАРИЗМУ
НАПРИКІНЦІ 20-х рр. ХХ ст.**

У статті послідовно розглянуто занепад українознавчих досліджень, в тому числі державницького спрямування. Доведено, що робота українських науковців з приходом радянської влади все більше ускладнювалася. Розпочинаючи кінцем 20-х р. ХХ ст. щораз більших розмірів набирала боротьба з «українським буржуазним націоналізмом», котра була проголошена головним завданням усіх науководослідних установ та кафедр. Державотворчі дослідження не мали змоги належним чином розвиватися, оскільки вони не вписувалися в офіційну радянську ідеологію та суперечили лінії комуністичної партії про розбудову союзної держави та її політики інтернаціоналізації суспільного життя, підсилення асиміляційних процесів.

Згортання політики українізації супроводжувалось згортанням українознавства аж до його повної заборони. За таких умов цей напрям досліджень міг розвиватися лише за межами УСРР – на західноукраїнських землях та в діаспорі.

Ключові слова: *українознавство, радянська ідеологія, політика українізації, Михайло Грушевський, державотворчі дослідження.*

1920-1930-ті рр. пов'язані із затуханням Української революції, насадженням більшовицького тоталітарного режиму на території Наддніпрянської України, проголошенням тут Соціалістичної Радянської Республіки. Натомість західноукраїнські землі – Галичина, Західна Волинь, Буковина, Ізмаїльщина, Закарпаття – опинилися під владою Польщі, Румунії та Чехо-Словаччини. Усе це мало жахливі наслідки не лише для історичної науки, але й для українознавства в цілому. І все ж одна з особливостей українознавчих досліджень у зазначений період полягала в тому, що їх автори намагалися зберегти пам'ять про національно-визвольний і державницький рух, про події Української революції. Якраз цю пам'ять прагнули знищити окупаційні режими. Влада хотіла послабити інтерес історії українського народу, зокрема, його національно-визвольних змагань.

Як відомо, під впливом Української революції і державотворчих процесів 1917-1921 рр. формувалися центри українознавства як на материковій Україні, так і в еміграції. Помітно підвищувалась роль зарубіжних наукових осередків у збереженні і примноженні національних традицій української історіографії [1, с.134].

І все ж основним полем українознавчих досліджень у цей час ще залишалася територія радянської України. Однак втягування УСРР до СРСР поставило під сумнів доцільність продовження українознавчих досліджень саме державницького спрямування, а тому ідеологічне табу торкнулося насамперед українознавства, його кадрів і наукових осередків, які своїми дослідженнями надавали моральну підтримку національному руху за збереження власної держави. Ось чому значна частина дослідників, викладачів та учителів, які стояли на національно-демократичних позиціях, піддавалися переслідуванню, репресіям або були змушені емігрувати. Як зазначає академік П. Кононенко, «... комуно-більшовицька імперія наклала на сферу етнонаціонального самопізнання жорстоке табу. Прагнення пізнати свою коліску і своє дитинство піддавалося осуду, дискредитації, сміливці, які торували цей шлях, ішли на заслання, а то й фізично знищувалися як вороги народу» [2, с.11].

Відомо, що в період встановлення більшовицького режиму на території України, М. Грушевський знаходився в еміграції у Відні, де займався заснуванням Українського соціологічного інституту. Цей інститут задумувався як майбутній центр української соціології, без якої важко уявити розвиток модерного українознавства, історичної науки і подальших досліджень історії державності. Підтвердженням цих слів було видання М. Грушевським у 1921 р. книги «Початки громадянства. Генетична соціологія», яка декларувала «концепцію української національної держави як республіки з безкласовим соціальним ладом» [3, с.266]. Сам історик не втрачав надії на повернення в Україну з метою продовження своєї праці

над багатотомною «Історією України-Руси». Тим більше, що радянська влада декларувала національні права своїм громадянам, розвиток української освіти і науки, свободу творчості.

Українська делегація, яка брала участь у Ризьких переговорах (1921 р.) передала Грушевському запрошення повернутися до України. Вчений погодився на переговори з головою Раднаркому УСРР Х. Раковським, за результатом яких на початку 1924 р. він разом із сім'єю повернувся на батьківщину. Як з'ясувалося пізніше, метою радянського керівництва було «а) вилучення М. Грушевського з табору української еміграції, підрив наукового осередку в діаспорі зсередини; б) прискорення переходу національної інтелігенції на бік радянської влади; в) використання авторитету вченого у справі зміни керівництва ВУАН» [3, с.266]. Повертаючись в Україну, вчений виношував задуми щодо створення єдиного координаційного центру українознавства, окремого інституту української історичної науки, планував згуртувати навколо нього представників різних течій, напрямів та наукових шкіл для проведення ґрунтовних наукових історичних розвідок.

У 1924 р. М. Грушевського було заочно обрано академіком ВУАН. Невдовзі після приїзду до м. Києва навколо нього створилася нова школа дослідників різних напрямів історії, культури, літератури українського народу, були започатковані нові академічні інституції: М. Грушевський очолив академічну кафедру історії українського народу; заснував науково-дослідницьку кафедру історії України (НДКІУ); відрегулював відносини із науковим зарубіжним світом. Окрім цього, передбачалося організувати ряд академічних комісій ВУАН з історії Києва, Правобережної, Полудневої, Західної і Лівобережної України, історії козаччини, комітету для описування українських стародруків. Таким чином, вчений за невеликий проміжок часу об'єднав навколо своїх 18 історичних установ більше 100 науковців. У рамках зазначених історичних установ продовжила формуватися київська історична школа Грушевського, ядром якої були співробітники та аспіранти Науково-дослідної кафедри історії України. Аналіз дослідницької тематики кафедри дає підстави стверджувати, що важливе місце в ній відводилося питанням історії української державності.

Серед пріоритетів науково-організаційної діяльності М. Грушевського – розвиток видавничої діяльності під егідою ВУАН. Було засновано науковий історичний журнал «Україна», видання «Первісне громадянство та його пережитки на Україні», «За сто літ». Саме в журналі «Україна» побачили світ основні праці науковця після повернення на Україну. «Це десятки ґрунтовних статей, оглядів, рецензій, повідомлень, некрологів» [4, с.14], які продовжували нести в собі державницьку спрямованість наукових інтересів Грушевського і благотворно впливати на все українознавство. За його редакцією вийшли збірники «Київ та його околиця» (1926), «Чернігів та північне Лівобережжя» (1928), «Київський збірник з історії, археології, побуту та мистецтва» (1931), «Український архів», «Український археографічний збірник» (1926-1930), «Історично-

географічний збірник», «Наукові записки історично-філологічного відділу ВУАН» (1924-1929), «Науковий збірник» та ін.

Повернення М. Грушевського з еміграції і долучення до активної дослідницької роботи давало можливість продовжувати дослідження з історії української державності, але цей процес зіштовхнувся з марксистською історіографією, під вивіскою якої більшовицький режим розгорнув наступ на так звану буржуазно-націоналістичну науку та її державницьку течію. Найсуттєвішим показником політики радянської влади у сфері науки був її загальний поділ на марксистську і буржуазну, вороже ставлення до західної історіографії, відмова тогочасним вченим, науковим історичним інституціям, історичним журналам та часописам в об'єктивності досліджень на засадах традиційної методології. Для народжуваної радянської історіографії характерною була відмова від національної спрямованості і державницької проблематики, орієнтація на так званий партійно-класовий підхід. Учених примушували виконувати замовні дослідження на ґрунті ідеології комунізму, історичного матеріалізму, але в умовах потужного спротиву радянському режиму, особливо з боку українського селянства, влада маневрувала, вдавала до так званої політики «коренізації», яка на теренах УСРР отримала назву політики українізації. Ця політика давала шанс для розвитку й українознавства, однак вона не була щирою. Факти засвідчують, що в ході реалізації цієї політики більшовики не відмовилися від своєї мети, не припиняли репресій, у т.ч. і супроти істориків, мовознавців, літературознавців, правознавців та ін. Курс на ідеологізацію науки, партійний контроль за її установами та тематикою досліджень, тотальна цензура – все це вкрай негативно відбивалося на розвитку студій з історії української державності. Якраз тому 20-30-ті рр. ХХ ст. вписали найдраматичніші та найскладніші сторінки в політичну та інтелектуальну історію України. Саме в ці роки створювалася політична та економічна система країни, формувалося її ідеологічне «обличчя», яке протягом наступних десятиріч обумовлювали сутність України та мільйонів її громадян, а разом з цим й долю українознавства.

З 1920-х р. історична наука втрачає свої природні функції, розпочинається «очищення» наукових праць від національної спрямованості, від небажаних для режиму фактів, суджень, тобто повне спотворення української історії, тотальна руйнація національних традицій та докорінне нищення історичної пам'яті. Це зумовлювалося прагненням комуністичного режиму встановити загальну монополію своєї ідеології, надати ідеологічного змісту політиці «українізації», вихолостити національний зміст з українознавства.

На першому етапі наступу сталінізму проти потенційної опозиції в Україні його основною мішенню стала стара українська інтелігенція, а також видатні діячі культури й науки. На фоні масових репресій, а відтак голодоморів чітко вирізнялися каральні акції проти української інтелігенції, включаючи судові процеси і над істориками, апогеєм яких стало «розстріляне відродження».

Сигналом до згортання українізації і переходу до тактики нищення українознавства став одіозний судовий процес 1929-1930 рр., коли в належності до таємної націоналістичної організації під назвою «Спілка визволення України» (СВУ) було звинувачено 45 видатних учених, письменників та інших представників інтелігенції, включаючи Сергія Єфремова, Осипа Гермайзе, Михайла Слабченка та ін. «Виявлена» організація звинувачувалася в антирадянській діяльності, підтримці іноземних держав, у прагненні від'єднати Україну від СРСР, підбурюванні селян проти колективізації тощо. Весь судовий процес був використаний для створення обстановки страху, недовіри та невпевненості, утверджуючи широкий наступ на інтелектуальну еліту України.

Як наслідок однією з перших установ, що зазнала нищівного удару з боку комуністичного режиму, була Всеукраїнська Академія наук. Після процесу СВУ уряд запровадив цензуру на її видання, закрити найактивніші її секції та виключив зі складу «буржуазних націоналістів». М. Грушевського у 1929 р. було обрано академіком Академії наук СРСР, згодом його заарештували як керівника так званого Українського націоналістичного центру, але незабаром звільнили. У 1931 р. було розпущено Історичну секцію ВУАН, самого ж вченого «відрядили» до Москви, а в 1934 р. за загадкових обставин він помер у Кисловодську.

Незважаючи на антиукраїнську спрямованість політики радянського режиму, впродовж 1920-их рр. національно-патріотичним силам вдалося багато зробити для відродження науки, включаючи й українознавство. І. Колесник, наприклад, вважає, що 1920-ті роки – «золота доба» української історичної науки, яка досягла світового рівня, перетворилася на складову національної свідомості та націєтворчого процесу [5, с.64]. Намагаючись засвідчити свою прогресивність, більшовики підтримували розвиток науки, але під пильним ідеологічним контролем. У 1919 р. вони проголосили своїм дітищем, засновану в 1918 р. урядом гетьмана П.Скоропадського, Українську Академію наук. Упродовж подальших десятиліть Академія була розширена новими дослідницькими осередками, трансформована у ВУАН, а відтак у Академію наук УСРР. Формально науковці отримали умовну самостійність для проведення досліджень, опублікування своїх статей та розвідок і підтримання контактів із зарубіжними колегами, якщо їхні дії не являли собою відкритої небезпеки радянській владі, але в реальній практиці діяльність учених перебувала під наглядом правлячого режиму та його спецслужб.

Пошукова робота вчених ВУАН в галузі українознавства зумовила значно ширший обсяг поняття українознавства. Довідник Д. Штогриня, що фіксував академічні видання упродовж 1918-1930 рр., засвідчував, що за цей проміжок часу було видано тисячі українознавчих праць усіма підрозділами Академії, саме це й підготувало ґрунт для створення майбутніх українознавчих енциклопедій. Передумовою успіхів на ниві українознавства стали як політика українізації, так і досягнення республіки на шляху

соціально-економічного та культурно-духовного поступу, підтримка науки і освіти з боку держави [6, с.41].

Хоч більшість талановитих вчених України не належали до комуністичної партії, а деякі навіть відкрито підтримували український націоналістичний рух, радянський уряд не мав іншого вибору, як утворити із них структури Академії наук. У 1929 р. за ініціативою ЦК КП(б)У розпочалася реорганізація історичних осередків ВУАН, завданням якої було підірвати вплив М. Грушевського, послабити роль керованих ним установ в історичній науці.

Великої шкоди українознавству завдало особисте втручання Й. Сталіна у розвиток історичної науки. У 1931 р. він опублікував у журналі «Пролетарская революция» (№6) лист «Про деякі питання історії більшовизму», в якому виклав офіційні погляди не тільки на історію партії більшовиків, але й на весь історичний процес. Вони мали стати аксіомою і не підлягали обговоренню, що остаточно утверджувало партійний диктат щодо історичної науки і догматизм у ній [3, с.286]. До середини 1930-их років комуністичній владі вдалося перетворити ВУАН у знаряддя свого ідеологічного впливу – у філію союзної Академії наук. У лютому 1936 р. ВУАН була перейменована в Академію наук УСРР, а її підпорядкування Раднаркому республіки відбулося ще в 1934 р. Повну підтримку більшовицького уряду отримали Інститут історії партії і Жовтневої революції, Український інститут марксизму-ленінізму, Комуністичний університет ім. Артема, Інститут червоної професури [3, с.285].

Нагадаємо, що першим президентом Української академії наук був видатний учений, українець за походженням Володимир Вернадський. Значних успіхів на ниві українознавства Академія досягла, завдячуючи наполегливим старанням її віце-президента Сергія Єфремова та вченого секретаря Агатангела Кримського. До 1924 р. в Академії нараховувалося 37 членів і близько 400 членів-кореспондентів. Із трьох її секцій – історико-філологічної, фізико-математичної та суспільно-економічної – найактивнішою була історико-філологічна секція, що перебувала під керівництвом М. Грушевського. Знаними членами цієї секції були відомі історики М. Грушевський, Д. Багалій, М. Слабченко, О. Оглобин, О. Гермайзе; літературознавці С. Єфремов та В. Перетц; етнограф А. Лобода; мистецтвознавець О. Новицький і сходознавець А. Кримський. Секція мала власний друкований орган – часопис «Україна», що був істинним виразником українознавчих студій державницького спрямування. У методологічному аспекті більшість співробітників Академії поділяли схему М. Грушевського, були прихильниками державницької школи. Це, у свою чергу, мало велике значення, оскільки наукова діяльність академіків у державній структурі «узаконювала» концепцію самобутності та неперервності українського буття, його державотворчий потенціал [7, с.427].

Ключове місце в історичних дослідженнях ВУАН займали монографічні роботи М.Грушевського, котрий продовжив публікації «Історії української літератури» та «Історії України-Руси». Зокрема,

IX том «Історії України-Руси», приурочений періоду козаччини 1651-1657 рр., побачив світ у двох частинах в 1928 та 1931 роках. Останній (X) том, присвячений подіям 1657-1658 рр., був опублікований у 1937 р. помертню завдяки старанням доньки вченого – К. Грушевської. Цей том вкотре підтвердив належність Грушевського до державницького напряму української історіографії. Основним концентром дослідження в ньому були повчальні уроки української державності XVII ст., історик подав їх на широкому тлі соціальної історії української нації. Якраз це підкреслював М. Василенко в рецензії на «Історію України-Руси», що була опублікована в часопису «Україна» в 1925 р. [8, с.158]. У названій праці М. Грушевський ґрунтовно розглянув характер та позицію провідної верстви в добу Хмельниччини. Максимальну увагу вчений зосередив на розгляді першопричин, що призвели до втрати української державності. Це було актуальним і для оцінки революційних та державотворчих процесів XX ст., в яких М. Грушевський брав активну участь.

Українознавчі дослідження державницького спрямування властиві і діяльності науково-дослідної кафедри історії України в Києві, створеної в 1924 р., що спричинило її структурний розподіл на секції: соціологічного обґрунтування історії та методології, якою керував О. Гермайзе; соціально-економічної і політичної історії під керівництвом О. Грушевського; історико-культурної з підрозділами матеріальної та духовної культури, головою якої був М. Грушевський. Необхідно зауважити, що вперше було поєднано питання теоретичного і методологічного характеру, зокрема науково-дослідну діяльність з академічною роботою і підготовкою аспірантів. Науково-дослідна робота розгорталася на основі досвіду українознавчих досліджень XVI–XIX ст. з виділенням соціально-економічної проблематики. Плідними дослідниками у цій галузі стали М. Грушевський, О. Грушевський, О. Гермайзе та ін. На протязі п'ятилітньої роботи кафедри (1924-1930) за участю співробітників та аспірантів було опубліковано три томи «Студій з історії України» (1926-1930) та кілька монографій, здебільшого з історії України XVII–XIX ст.

Помітний внесок у розвиток українознавства належить Осипу Гермайзе (1892-1958) співробітнику науково-дослідної кафедри історії України ВУАН, керівнику секції історії України науково-дослідної кафедри марксизму-ленінізму та голові Археографічної комісії ВУАН (1927). Важливою складовою наукової діяльності Гермайзе була його результативна участь у роботі наукових товариств, комісій, гуртків, архівів, бібліотек, часописів. Йому належить авторство таких наукових видань: «Нариси з історії революційного руху в Україні», «Рух декабристів і українство», «З історії господарства в Лівобережній Україні XVIII ст.», «М.П. Драгоманов в українській історіографії» та ін. Історія стосунків запорізьких та донських козаків тривалий час не була об'єктом належної уваги дослідників, і до 1928 року не було висунуто жодної цілісної концепції щодо вказаної проблеми, доки не побачила світ праця

О. Гермайзе «Україна та Дін у XVII ст.» [9], у якій автор здійснив спробу висвітлити взаємовідносини українського та донського козацтва. Після виходу книги в українській історіографії поглибився так званий аспектний метод. Дослідник на основі державницького напрямку української історіографії вивчав період формування козацтва Дону, намагався простежити вплив українського фактора на його зародження. Завдяки науковій розвідці було розширено джерельну базу дослідження зазначеної проблеми, поглиблено вивчення її основних аспектів, а саме участь запорожців та донців у подіях Смути початку XVII ст. і селянських війнах XVII–XVIII ст., у Хотинській війні, міграційні процеси між Запоріжжям та Доном, спільні походи українських і донських козаків XVI–XVII ст. та взаємини між їхніми представниками під час Визвольної війни українського народу середини XVII ст. тощо.

О. Гермайзе в своїх узагальнюючих студіях історіографічного доробку особливу увагу приділив аналізу комплексного розвитку української історичної науки. Вчений підкреслював, що «з Антоновичевих часів закріплюється в нашій історіографії оця нова традиція документалізму» [10, с.30]. Аналізуючи історичні та українознавчі роботи вченого, варто підкреслити їх багатоаспектність, широкий спектр поставлених і розв'язаних проблем історичного, історіографічного та літературознавчого характеру.

Провідник українського державотворення О. Гермайзе наголошував, що марксистській інтелігенції, яка розпочала свою роботу серед неукраїнського та зросійщеного робітництва, українство як практичний інструмент не було потрібне. Тому й не випадково вченого називали і «націонал-фашистом», і «грушев'янцем», а в 1929 р. його репресовано за справою «Спілка Визволення України» і засуджено до 5 років ув'язнення. Після звільнення у 1934 р. О. Гермайзе перебував на засланні, в 1937 отримав новий строк ув'язнення, що у 1944 р. був продовжений. Згодом О. Гермайзе помер у таборі.

Огляд напрацювань з історії української державності вихованців М. Грушевського був би неповним, якщо не згадати останнього десятиріччя діяльності видатного історика. Учнями Київської історичної школи М. Грушевського були: М. Ткаченко, О. Баранович, К. Грушевська, С. Шамрай, В. Юркевич та ін. Усі вони виховувалися у душі національно-державницького бачення української історії з урахуванням новітньої історичної схеми свого учителя. Саме тому «наукові перспективи плеяди талановитих дослідників обірвалися в роки масових репресій за головним звинуваченням – «учень Грушевського» [11, с.365]. Високий рівень фахових здібностей названих учених міг сприяти здійсненню давніх мрій М. Грушевського, а саме: відкриттю двох науководослідницьких інститутів – Історії України та Первіснообщинного суспільства і народної культури. Однак керівництво УСРР докладало максимум зусиль для зриву цих задумів.

Діяльність М. Грушевського та його учнів в умовах політики українізації мала державницьке спрямування. За тематико-хронологічним критерієм дослідження можна поділити на декілька груп:

1) дослідження доісторичних часів (М. Грушевський, К. Грушевська, В. Денисенко), в яких вчені з'ясували організацію первісного суспільства, життя та побуту;

2) дослідження українського середньовіччя (О. Андріяшев, С. Гаєвський) – розвідки щодо колонізації українських земель, формування Київської держави;

3) дослідження нової та новітньої історії України – вивчалися акти з політичної історії козаччини, також з історії Гетьманщини, українсько-московських відносин після 1678 р.

Цей перелік основних напрямів досліджень демонструє втілення у життя державницької традиції вивчення української історії. Відрадно, що цією проблематикою переймалися й аспіранти М. Грушевського. Одним із перших зарахували до новоствореної науково-дослідної кафедри аспіранта Сергія Шамрая – учня і племянника учителя. Він був зацікавлений у вступі до аспірантури: «В науковій роботі мій інтерес скупчився спочатку коло історичної географії та соціальної історії давніх часів. Але в останні часи мою увагу притягувало до себе архівознавство, а також головне, економічне життя України, особливо в часи гетьманщини» [12, арк.6]. Результатом його плідної та надзвичайно ґрунтовної роботи в архівах став захист кандидатської дисертації на тему «Київська козаччина 1855 року», в якій автор детально проаналізував причини та характер селянських повстань. Робота була виконана під безпосереднім керівництвом М. Грушевського та В. Щербини, які пропагували державницькі устремління української історичної науки, що позначилося при її написанні. Невдовзі кандидатську дисертацію було надруковано як монографію. С. Шамрай став третім аспірантом, який успішно захистився під егідою М. Грушевського після його повернення на батьківщину. Після захисту С. Шамрай продовжував працювати над подальшим дослідженням своєї теми аж до самого арешту. У 1938 році його засуджено до 8 років в'язничного трудового табору, а 4 січня 1939 року він помер.

З-поміж інших 20 талановитих представників Київської історичної школи М. Грушевського варто назвати й Віктора Юркевича, який походив з відомого українського роду козацької шляхти. Тому й не випадково, що історія стала його майбутньою спеціальністю, він досліджував історію козаччини. У 1918 р. В. Юркевич вступив на історико-філологічний факультет Київського університету Св. Володимира. У 1929 р. успішно захистив кандидатську дисертацію на тему «Еміграція на схід та залюднення Слобожанщини за Б. Хмельницького» і був затверджений науковим співробітником НДКІУ. У 1930 р. вчений очолив Комісію козаччини і козацької доби. Він автор понад 30 наукових праць, у яких розкрив роль державного чинника в історичній долі українського народу. Також В. Юркевич постійно працював у видавництві НДКІУ, редагував і готував до друку наукові праці своїх колег, займався документальною роботою на кафедрі, налагодженням контактів та листуванням з істориками різних регіонів України та зарубіжжя. В історичному

архіві м. Львова зберігаються його листи до К. Студинського щодо пересилки друкованих праць НДКІУ та листи до М. Андрусяка про отримання бібліографічних карток [13].

Відмовившись від публічної критики на адресу М. Грушевського та «грушев'янців», В. Юркевич зазнав переслідувань. У 1934 р. він був звільнений з посади старшого наукового співробітника Історико-археографічного інституту, а також на деякий час ув'язнений як «прихований грушев'янець». Помер у вересні 1939 р.

У структурі ВУАН українознавчі студії державницького спрямування досліджувалися також на кафедрі історії українського права, Комісії з історії західно-руського та українського права при III соціально-економічному відділі за керівництвом М. Василенка. Ключові течії роботи комісії з опрацювання західноруського та українського права ґрунтувалися на вивченні документальних матеріалів з цієї галузі, джерел з історії фінансів і фінансового права Гетьманщини; на детальному аналізі організації адміністративного життя Гетьманщини; документах середньовічного устрою життя в Польщі, Литві, Україні. Ідея роботи кафедри базувалася на вагомому значенні звичаєвого права для території України, що пов'язано з тривалим періодом бездержавності та насадженням чужоземних правових основ.

За короткий час роботи кафедри сформувався по суті новий напрям в українознавстві – історія української держави і права. Українські історики-юристи зосередили безпосередню увагу на дослідженні періоду української державності XVII–XVIII ст. Яскравим представником даного напрямку був Микола Василенко, який народився 2 лютого 1866 р. в с. Єсмань Глухівського повіту Чернігівської губернії в сім'ї дрібного службовця. Так як і М. Грушевський, М. Василенко перебував довгий час на керівних посадах у вищих ешелонах влади і став прихильником державницького трактування історії України. У липні 1920 р. його обрано академіком ВУАН, керівником соціально-економічного відділу, а через рік – президентом академії. У квітні 1924 р. М. Василенка засудили до 10 років позбавлення волі у сфабрикованій НКВС справі «Київського обласного центру дій», згодом вирок переглянуто й наприкінці 1924 р. вченого звільнили. Незважаючи на всі обставини, науковець залишався прихильником ідеї автономної Української держави, що перебуватиме у федеративному зв'язку з Росією. 3 жовтня 1935 р. М. Василенко помер.

За роки своєї наукової діяльності дослідник залишив велику наукову спадщину. Він був автором близько 500 наукових праць. М. Василенко брав активну участь в роботі кафедри історії українського права та опублікував наступні наукові праці з характерним для нього державницьким трактуванням історії України: «Павло Полуботок», «Пам'ятник української правничої літератури XVIII ст.», «Територія України XVII ст.», «Правне положення Чернігівщини за польської доби», «Права, по которм судится малоросійський народ» як джерело державного права України XVIII ст., «Збірка матеріалів до історії Лівобережної України та

українського права XVII–XVIII вв.», «Конституція Пилипа Орлика» та ін. Остання праця була першою спробою дослідити конституцію як свідчення перемоги старшини над гетьманом. У цілому хронологічні межі наукових досліджень як звичаєвого, так і кодифікованого права обіймали часи Київської Русі, Галицько-Волинської держави, Литовсько-Руського князівства та Козацько-Гетьманської держави. Державно-правова тематика переважала у працях мислителя. Тому з величезної кількості джерельного матеріалу М. Василенко відбирав насамперед той, що відносився до потрібного аспекту. Більшість наукових робіт вченого опиралася на історичну схему М. Грушевського. У своїх дослідженнях М. Василенко першочергову увагу приділяв пошуку та ґрунтовному аналізу історичних джерел і фактів. Учений вперше розпочав вивчення оригінальних пам'яток правової культури українського народу, розглядаючи історію його державності. Науковець був одним із засновників української історико-правової школи. Разом зі своїми учнями він створив школу, успіхи якої на ниві дослідження історії Української держави і права багато в чому і донині залишаються найдосконалішими.

Активно працював у сфері українознавчих державницьких студій у складі Комісії з історії західноруського та українського права і Лев Окіншевич, що вивчав правовий статус державних установ Гетьманщини. Л. Окіншевич (1898–1980) – один із найвидатніших представників історико-юридичної науки на території Радянської України в 30-х рр. XX ст. Після захисту дипломної роботи «Обрання гетьмана на Україні-Гетьманщині» за рекомендацією свого вчителя М. Василенка він пішов працювати науковим співробітником до Комісії. За словами Л. Окіншевича, М. Василенко був людиною «сповненою духовним світлом добра, такту і толерантності» [14, с.12]. Вже у 1928 р. захистив дисертацію на тему «Генеральна (козацька) рада на Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст.» та був переведений на посаду директора видавництва ВУАН. У дисертації молодий вчений охарактеризував Генеральну раду в період Гетьманщини як державну установу. На його думку, походження козацької держави, тобто «козацького панства», було значно старшим за Хмельничину, а сама українська козацька держава з'явилася ще в XVI ст. Описуючи гетьманську державу (1648–1781 рр.), Л. Окіншевич довів: повстання козацького війська під приводом Б. Хмельницького, перемогло, внаслідок чого козацька влада сконцентрувала у своїх руках усі функції управління українською придніпрянською територією, що свідчить про народження Української держави.

Наукове визнання Л. Окіншевичу принесли наукові праці з історії державного права України-Гетьманщини, серед яких: «Центральні установи України-Гетьманщини XVII–XVIII ст.» у 2-х частинах, «Рада старшинська на Гетьманщині», «Генеральна старшина на Лівобережній Україні XVII – XVIII ст.» [15]. Наукові здобутки М. Василенка та Л. Окіншевича було надруковано у «Записках III Відділу» та томах «Праць...» Комісії з історії захід-

норуського та українського права. В часи своєї наукової роботи Окіншевич постійно цікавився питаннями українознавчих державницьких студій, систематично працював над аргументацією свого погляду на історію розвитку державно-правових установ України, а також подав варіанти періодизації історії Української держави та права.

Аналізуючи політику радянської влади щодо згортання українознавства, варто звернути увагу на одне із засідань ВУАН, на якому академіки М. Яворський та М. Слабченко, а також академік Д. Багалій внесли пропозицію – встановити спеціалізацію існуючих кафедр історії України згідно з радянською періодизацією історії. Це новаторство різко звузило поле наукового впливу М. Грушевського, обмеживши XV–XVIII століттями. Окрім цього, було закрито Комісії Лівобережної, Південної України і новітньої історії України. В той же час керівництво ВУАН запланувало при кафедрі Д. Багалія створити Комісію Лівобережжя і Слобожанщини, при кафедрі М. Слабченка – Комісію Полудневої України, а при кафедрі М. Яворського – Комісію історії революційних рухів [16].

Невдовзі на пропозицію президії відділу, до якої входив Д. Багалій, Комісію історичної пісенності М. Грушевського об'єднали з Культурно-історичною комісією і з Кабінетом примітивної культури, а київську науково-дослідну кафедру історії України, яку очолював вчений, ліквідували [16]. Аспірантів М. Грушевського передали Д. Багалію. Саму ж кафедру реорганізували у багатогалузевий Науково-дослідний інститут історії української культури імені Д.І. Багалія. Що стосується долі самого М. Грушевського, то, як було зазначено, його примусово вислали до Москви і поставили під постійний нагляд ДПУ з формальною припискою про «можливість працювати в архівах».

Отже, повернення М. Грушевського на Україну давало шанс для продовження напрацювань та збагачення державницьких традицій Львівської історичної школи у Київській історичній школі. Однак у зв'язку з політикою радянської влади щодо насадження марксистської методології в історичній науці були збережені лише окремі традиції вивчення української історії через призму державницького спрямування, оскільки намагання М. Грушевського та його учнів наштовхнулися на шалений спротив режиму. Переважна більшість прихильників державницького напрямку були репресовані або опинилися в еміграції. І все ж заслуга М. Грушевського в тому, що він не тільки зробив особистий внесок у розвиток наукових досліджень історії України, але й створив свої власні наукові школи, напрацювання і досвід яких мав винятково позитивний вплив на українознавство, знайшов практичне втілення в наукових установах української діаспори.

В умовах проведення політики українізації не тільки в Києві розгорнулася діяльність осередків українознавчих досліджень, а й у Харкові, Одесі, Дніпропетровську, а також у Чернігові та Ніжині. Зокрема, в 1922 р. у Дніпропетровську (тодішньому Катеринославі) було відкрито науково-дослідну кафедру україно-

знавства, до складу якої входили секції історії робітничого та селянського руху та загальної історії. А у 1926 р. названа кафедра поповнилася секціями української історії, історії української літератури та мови [17]. Помітно активізувалася діяльність наукового товариства в Чернігові, яке стало ініціатором заснування українознавчої бібліотеки. До розвитку українознавства як науки доклали свої зусилля етнографічна секція товариства та етнографічний музей.

Вагомий внесок у розвиток українознавства зробила і науково-дослідна кафедра історії української культури у Харкові. Серед її членів такі відомі українознавчі, як Д. Багалій, В. Барвінський, А. Ковалевський та ін. Як зазначалося, ще на початку радянської України земель продовжував панувати державницький напрям української історіографії, його відомим представником у м. Харкові був Д. Багалій (1857-1932) – доктор історичних наук, професор, ректор Харківського університету. Послужний список науковця досить великий: Багалій був одним із засновників і перших академіків УАН, головою Історико-філологічного відділу ВУАН (1918-1920, 1929-1930), автором понад 600 наукових праць з історії Слобідської, Лівобережної, Південної України XV–XVIII ст. української історіографії, джерелознавства, архівознавства. Його основні праці: «Колонізація Новоросійського края и его первые шаги по пути культуры»; «Магдебурское право в Левобережной Малороссии»; «Опыт истории Харьковского университета»; «Історія Слобідської України»; «Нариси української історіографії»; «Український мандрівний філософ Г.С. Сковорода»; «Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті» [18]. Одна з його найважливіших праць періоду 20-х рр. XX ст. це «Нарис української історіографії» у 2-х томах (1923-1925), в якій вчений поглибив концептуальні підходи М. Грушевського до історіографічних студій. У вступній частині дослідження автор окреслив теоретико-методологічні питання філософії та науковості історії, її еволюції як науки, принципу історизму, порівняльного методу, суб'єктивного та об'єктивного в історичному процесі. Вчений звернув увагу на використання міждисциплінарного підходу до опрацювання матеріалів про український народ та Україну, про українську державність.

У науковому дослідженні «Історія Слобідської України» Д. Багалій навіть у передмові наголосив на тому, що народ творить свою історію і державний устрій, його національні форми, що історію свого рідного краю потрібно вивчати з самого дитинства. Основна мета роботи – утвердження в історіографії концепції цілісності України. Д. Багалій зосередився на детальній аналізі джерельного матеріалу, доводячи «українськість» Слобожанщини, а політичний, культурний розвиток населення розглядав у контексті української історії. Вже у 1930 р. супроти вченого розгорнули гостру критику партійні історики та вожді, [19] що позначилося на його здоров'ї. Невдовзі, у 1932 р., Д. Багалій раптово помер. Варто зазначити, що навіть після смерті радянська пропаганда

стверджувала, що його наукова спадщина «глибоко чужа пролетаріатові». Науковий доробок вченого оцінювали як націоналістичний та контрреволюційний.

Незважаючи на опір проросійських сил у ході «українізації», українознавство все ж таки продовжувало розвиватися і в Одесі. Як наслідок, було засновано кафедру мовознавства та історії літератури з чотирма секціями: загальної літератури, української і російської літератури, порівняльного мовознавства, слов'янського мовознавства. Надзвичайно яскравим представником справжньої українізації в м. Одесі був М. Слабченко (1882-1952) – представник державницького напрямку української історіографії, активний учасник та засновник Одеської комісії краєзнавства, Одеського наукового товариства при ВУАН, Одеської філії Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства, з 1926 р. – завідувач Одеської секції Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури. У своїх наукових працях автор робив головний акцент на розвиток національної державності як головного чинника процвітання українського етносу, наприклад, в історії Гетьманщини розшукував витоки власне Української держави, а відтак і права. Вчений одним із перших подав наукову схему українського історичного процесу XIX ст. у «Матеріалах до економічно-соціальної історії України 19 століття». Ідея державності могла стати об'єднуючою для Київської школи М. Грушевського, Харківської школи Д. Багалія, Одеської школи М. Слабченка, Київської історико-правової школи М. Василенка, однак влада зробила все для того, щоб усі ці школи були ліквідовані.

М. Слабченко, як історик державницького напрямку, визначив місце Запоріжжя та Гетьманщини в загальному контексті історії української державності, поряд з цим відстоював власну точку зору щодо самостійного політичного існування Запоріжжя: «Запорожжя було військовою державою, що в своєму життєвому керуванні військовим правом, поза межами здійснювало його так само, як і всяка інша держава, обмежено, приневолено вважати на право тої держави, що не припускала «вовнутренняя своя» інших держав». Лише після повернення запорожців у 1734 р. було присягнуто на вірність Росії, хоч «підданство» і на цей раз було достатньо непростим. [20] Учений наголошував, що незалежність Запоріжжя виявлялася і в проведенні самостійної зовнішньої політики стосовно Криму, саме завдячуючи цьому твердженню історик мав змогу по-новому проаналізувати внутрішній розвиток Вольностей, їх соціальну структуру та адміністративно-юридичний устрій. [21] За словами О. Гомотюк: «З праць М. Василенка та М. Слабченка у радянській Україні почався відлік історико-правового та державницького компонентів українознавства, а історико-економічні студії вказували на самотність господарського життя українців, спонукаючи до висновків про відмінність економічних інтересів України і Росії. М. Слабченко продовжив кращі традиції козацької історіографії, перевершивши за об'єктивністю оцінки та глибиною аналізу розвідки А. Скальковського, Д. Яворницького та ін.» [7, с.327].

Сталінський режим зробив все для того, щоб М. Слабченка спіткала така ж сама доля, як і його колег. У 1930 р. його заарештували за участь у Спілці Визволення України та засудили до 6 років ув'язнення як «виразника українського буржуазного націоналізму». Академікові М. Слабченкові інкримінувалося те, що він об'єднав довкола себе групу «майбутніх молодих українських професорів», яких знов-таки звинувачували у «шовіністичній роботі». Деякий час вченого утримували у Ярославському політизоляторі, згодом заслали на Соловки. Потім ще один суд і новий термін ув'язнення, на цей раз вже на 10 років. Помер М. Слабченко у 1952 р.

Робота у галузі українознавства з кожним роком ускладнювалася більшовицькими постановами щодо партійно-класового підходу і марксистського трактування української історії та культури. Розпочинаючи з кінця 20-х р. ХХ ст. щораз більших розмірів набирав боротьба з «українським буржуазним націоналізмом», котра була проголошена головним завданням усіх науково-дослідних установ та кафедр. Державницький напрям українознавства не міг належним чином розвиватися, оскільки він не вписувався в офіційну радянську ідеологію. До того ж, уже в ході процесу над учасниками Спілки Визволення України, «чистки» серед української інтелігенції, переслідування, арешти і репресії набули масового характеру. Під знищення та «реорганізацію» потрапили усі, без виключення, створені М. Грушевським комісії та установи, у тому числі й науково-дослідницька кафедра. В 1933-1934 було звільнено, а згодом репресовано майже всіх учнів Київської історичної школи М. Грушевського. У ці страшні роки з 20 його учнів 9 були арештовані – двоє з них розстріляні, п'ятеро померло в концтаборах ГУЛАГу. Шість дослідників залишили територію Радянської України, доля ще трьох невідома. Після закінчення Другої світової війни у Києві працювало лише двоє вчених, які «покалялися».

Таким чином, з встановленням радянської влади в Україні розгорнувся суперечливий і широкомасштабний процес революційних перемін та ідеологізації всіх сфер суспільного життя, включаючи освіту, науку і культуру. Започаткований в добу Української революції, УНР та Української держави курс на національно-духовне відродження українського народу, на розгортання українознавчих досліджень і запровадження українознавства в усі ланки освітніх установ фактично був перерваний. Політика українізації виявилася маневром більшовиків з метою придушення українського руху опору, однак і вона дала позитивні результати, сприяючи піднесенню національної свідомості українців, розширенню сфери застосування української мови. Велике значення для розгортання українознавчих студій і збереження їх державницького спрямування мало повернення М. Грушевського в Україну, створення ним наукових установ у рамках ВУАН і видавництва, відродження Київської історичної школи. Однак реалізація задумів видатного вченого наштовхнулася на спротив більшовицького режиму, на його заходи, підпорядковані завданням комуністичної пропаганди та агітації. Згортання політики українізації супроводжувалось

згортанням українознавства аж до його повної заборони. Наукові дослідження щодо зміцнення української державності суперечили лінії комуністичної партії про розбудову союзної держави та її політики інтернаціоналізації суспільного життя, підсилення асиміляційних процесів. Перехід до повного згортання українознавчих студій державницького спрямування призвів до цілковитої заборони самого українознавства в УСРР. За таких умов цей напрям досліджень міг розвиватися лише за межами УСРР – на західно-українських землях та в діаспорі.

Список використаних джерел та літератури:

1. Калакура Я. Історичні засади українознавства. Київ: НДІУ, 2007. 381 с.
2. Кононенко П. Українська земля і люди у світовому часопросторі. Українці у світовій цивілізації та культурі // *Українознавство*. 2008. № 4. С. 11-24.
3. Калакура Я. Українська історіографія. Київ: Генеза, 2004. 496 с.
4. Пиріг Р. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924-1934). Київ: Інститут Української археографії та джерелознавства імені Михайла Грушевського НАН України, 1993. 199 с.
5. Колесник І. Українська історіографія (XVIII – поч. XX ст.). Київ: Генеза, 2000. 254 с.
6. Кононенко П. Українознавство: підручник для вищих навчальних закладів. Київ: Міленіум, 2006. 872 с.
7. Гомотюк О. Злет і трагедія українознавства на зламі епох. Тернопіль: Економічна думка, 2007. 551 с.
8. Василенко М. Рецензія на працю М. Грушевського «Історія України-Руси» // *Україна*. 1925. Кн. 5. Т. 8. С. 158-159.
12. Гермайзе О. Україна та Дін у XVII ст. // *Записки Київського інституту народної освіти*. Київ, 1928. Кн. 2. С. 111-165.
9. Гермайзе О. В.Б. Антонович в українській історіографії // *Україна*. Київ, 1928. Кн. 5.
10. Панькова С. Сергій Шамрай – небіж і учень Михайла Грушевського // *Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності*. Київ, 2002. С. 365-375.
11. Науковий архів Інституту історії України НАН України. Оп. 3. Спр. 172. Арк. 6.
12. Центральний державний історичний архів у м. Львові. Ф. 388. Оп. 1. Спр. 42.
13. Окіншевич Л. Моя академічна праця в Україні. Львів, 1995. 87 с.
14. Окіншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII–XVIII ст. // *Праці комісії для вивчення західно-руського та українського права*. Київ, 1929–1930. Вип. 6, 8.
15. Національна бібліотека України. Інститут рукописів. Ф. X. № 1686.
16. Науково-дослідна кафедра українознавства в м. Дніпропетровськ за рр. 1925–26. Хроніка // *Україна*. 1927. № 1-2. С. 223–225.
17. Багалій Д. Історія Слобідської України. Харків, 1918. 308 с.
18. Скубницький Т. Классовая борьба в украинской исторической литературе // *Историк-марксист*. 1930. № 17. С. 27–40.
19. Слабченко М. Соціально-правова організація Січі Запорозької (Організація народного господарства. Т. 5. В. 1) // *ВУАН. Праці комісії для вивчення історії західноруського та українського права*. Київ, 1927. Вип. III. С. 212–220.

20. Слабченко М. Паланкова організація запорозьких вольностей // ВУАН. Праці Комісії для вивчення західноруського та українського права. Київ, 1929. Вип. VI. С. 159–252.

Юлія Лебедева

Фальсификации содержания украиноведческих исследований государственного направления и их свертывание в условиях наступающего тоталитаризма в конце 20-х гг. XX в.

В статье последовательно рассмотрен упадок украиноведческих исследований, в том числе государственного направления. Доказано, что работа украинских ученых с приходом советской власти все больше усложнялась. Начиная концом 20-х гг. XX в. каждый раз все больших размеров набирала борьба с «украинским буржуазным национализмом», которая была провозглашена главной задачей всех научно-исследовательских учреждений и кафедр. Научные исследования не могли должным образом развиваться, поскольку они не вписывались в официальную советскую идеологию и противоречили линии коммунистической партии о развитии союзного государства и его политики интернационализации общественной жизни, усиление ассимиляционных процессов.

Свертывание политики украинизации сопровождалось свертыванием украиноведения до полного запрета. При таких условиях это направление исследований имело возможность развиваться только за пределами УССР – на западноукраинских землях и в диаспоре.

Ключевые слова: *украиноведение, советская идеология, политика украинизации, Михаил Грушевский, научные исследования.*

Yuliia Liebedieva

Falsification of meaning of the state direction Ukrainian studies' investigations and their rolling back in the context of upcoming totalitarianism in the late 20's. XX century.

In the article the decline of Ukrainian studies' investigations including ones of state direction is consistently covered. It is proved that the work of Ukrainian scientists during the Soviet era became much harder. Since the end of 20s of XX century the struggle against "Ukrainian bourgeois nationalism", proclaimed the primary task of all research institutions and departments, gathered momentum. State investigations couldn't develop properly because they fell outside the official Soviet ideology and was contradicting the Communists in the development of the Soviet Union and its policy of social life internationalization and increasing of assimilation process. This article analyzed the controversial and wide-ranging process of revolutionary changes and indoctrination of all spheres of social life, including education, science and culture. It is justified that the commitment to the national spiritual renaissance of Ukrainian people, development of Ukrainian studies' investigations and introduction of Ukrainian studies at all levels of the educational institutions, started in the period of Ukrainian War of Independence, Ukrainian's People Republic (UPR) and Ukrainian State, was in fact interrupted. Ukrainization policy found out to be Bolshevik maneuver aimed to suppress Ukrainian resistance movement but it also gave positive results by promoting the rise of Ukrainian national consciousness, extension of the Ukrainian language usage. Ukrainization exit policy was accompanied by the drawdown of Ukrainian studies up to total prohibition. Under these conditions this direction of investigations could

only develop outside the Ukrainian Soviet Socialist Republic (USSR) – in Western Ukraine and in the diaspora.

Key words: *Ukrainian studies, Soviet ideology, Ukrainization policy, Mykhailo Hrushevskyy, scientific investigations.*

Отримано: 20.06.2017

УДК 930.2:94(438+470)«18/19»

Д. І. Ожиганов

ДОКУМЕНТИ ЦДНТА УКРАЇНИ, ЯК ДЖЕРЕЛО З ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ПОНІНКІВСЬКОЇ КПФ

На основі наукової літератури і документів Центрального державного науково-технічного архіву України (ЦДНТА України) висвітлено діяльність Понінківської картонно-паперової фабрики (КПФ) у царині розробки нових та вдосконалення існуючих технологічних процесів виготовлення паперової продукції спільно з Українським науково-дослідним інститутом паперу (УкрНДІП) протягом 1950-1980-х років.

Ключові слова: *Понінківська КПФ, ЦДНТА України, УкрНДІП, папір, паперова промисловість, зошитове виробництво, обгортковий папір.*

Понінківська картонно-паперова фабрика – одне з найстаріших в Україні паперобних підприємств. Фабрика заснована у 1787 році в с. Понінка на річці Хомора як паперова мануфактура, в 40-х роках ХІХ століття перейшла на машинне виробництво паперу. 1870 року поблизу села на кошти купців Грюнфельда і Хрякова споруджено паперову фабрику [11], що стала не лише потужним виробничим підприємством, а й важливим системоутворювальним чинником населеного пункту. Основною робочою силою тут були розорені мешканці сільської Понінки та навколишніх сіл, які кидали свої господарства й оселялися поблизу фабричних корпусів. Внаслідок цього поступово зростало селище [10, с.449].

За 330 років свого функціонування підприємство пройшло довгий шлях від маленької папірні до сучасного підприємства з величезними обсягами виробництва. Понінківська КПФ, що розташована у смт. Понінка Полонського району Хмельницької області, є одним з найстаріших (перше задування датується 1787 роком) й найбільших підприємств картонно-паперової промисловості України.

Нині – це розгалужена структура з незалежним виробництвом, що починається з поставки і переробки макулатурної сировини і закінчується виготовленням паперу, картону і гофропродукції. Фабричні споруди разом з територією очисних, що знаходяться окремо, розташовані на площі біля 50 гектарів. Розвинута інженерна інфраструктура складається з 6 самостійних 10 допоміжних цехів, має в своєму складі енергетичну станцію і повністю забезпечує якісний технологічний процес. Понінківська картонно-паперова фабрика має дуже вдале географічне розта-

шування – на рівній відстані від 5-ти обласних центрів, в безпосередній близькості до Києва та охоплює Західний та Центральний регіони країни. Крім того, має багато факторів, що сприяють високому рівню конкурентоспроможності. Серед них позитивний вплив на виробничий процес має наявність кількох виробничих площадок на території одного підприємства. Замкнутий цикл виробництва – водночас виготовляється папір та картон, що є сировиною для виробництва гофрокартону і гофропродукції – помітно вирізняє Понінківську картонно-паперову фабрику серед майже ста підприємств папероробної галузі, які є на території України. Та чи не найбільше досягнення це наявність унікального обладнання – єдиного в Україні п'ятиколірного принтера з можливістю нанесення повноколірного друку, в тому числі і на глянцевої поверхні. Хорошим додатком до кількісних та якісних показників продукції є наявність гофроагрегату, що дає можливість виробляти гофрокартон різних профілів і кількістю шарів до семи (в Україні подібних агрегатів лише два) [12].

Історія Понінківської КПФ висвітлюється вже впродовж довгого часу, але окремі епізоди все ще залишаються поза увагою. Мова йде, насамперед, про співпрацю Понінківської КПФ з Українським інститутом паперу на ниві створення нових і вдосконалення існуючих технологій виготовлення різних видів паперу.

Цінним джерелом з історії вітчизняної паперової промисловості є документи Відкритого акціонерного товариства «Український науково-дослідний інститут паперу» (УкрНДІП) (без відомчої підпорядкованості), м. Київ (фонд Р-113, комплекс 3-38), які зберігаються в Центральному державному науково-технічному архіві України (ЦДНТА України).

Фонд УкрНДІП налічує більш ніж 1700 звітів про науково-дослідні роботи, в рамках яких вирішується низка різноманітних питань, у тому числі: виготовлення паперу з відходів деревообробки та сільськогосподарської діяльності, створення та вдосконалення спеціальних видів паперу (банкнотного, друкарського, обгорткового, пакувального), переробка вторинних ресурсів тощо [13, с.133].

Документи УкрНДІП охоплюють період 1940-2000-х років і дозволяють сформуванню уявлення про особливості розвитку вітчизняної паперової промисловості у цей час. Ряд звітів про науково-дослідні роботи 1950-1980-х років з фонду Інституту паперу було створено спільно із співробітниками Понінківської КПФ. Ці документи знайомлять з особливостями створення різних видів паперу, який виконував безліч функцій.

Основною продукцією Понінківської КПФ впродовж тривалого часу були шкільні зошити, обсяг виробництва яких у середині 1980-х років сягнув 1 млрд. штук на рік. Тому проблемі покращення якості зошитів та устаткування для їх виготовлення у документах ЦДНТА України приділяється більше всього уваги.

На базі Понінківського КПФ вперше в СРСР було застосовано статистичні методи контролю зошитового виробництва, суть яких полягала у побудові універсальної кривої нормального розподілу на

основі характеристик якості, які зустрічаються в аналізованій партії продукції певну кількість разів. При контрольованому процесі оцінка кожної наступної партії мала давати аналогічну універсальній криву. Якщо ж процес виходив з-під контролю, криві відрізнялися.

Перевага статистичних методів контролю якості полягала в значному зниженні витрат на його проведення, порівняно з суцільним контролем, з одного боку, і у виключенні випадкових змін якості продукції – з іншого. Статистичний контроль міг проводитися, як в процесі виробництва так і по його завершенню, дозволяючи зменшити кількість браку [4, арк.3-4, 77-79].

Співробітники УкрНДІП дійшли висновку, що завдяки математичній статистиці можна зменшити кількість браку, роблячи акцент на тому, що за кордоном методи математичної статистики вже довели свою перевагу у всіх галузях промисловості, зокрема у целюлозно-паперовій.

Проведення роботи із впровадження статистичних методів в контроль виробництва шкільних зошитів дозволило виявити недосконалість обладнання для їх виготовлення. Проаналізувавши роботу радянських, декількох зразків зарубіжних агрегатів та автоматичних ліній, співробітники Інституту паперу дійшли висновку, що автоматичні лінії «Bielomatik» виробництва ФРН, які поставлялися майже до всіх країн, мають ряд переваг перед радянськими зошитовими агрегатами [5, арк.5, 7].

Але в умовах Радянського Союзу мова про закупівлю автоматичної лінії «Bielomatik» з подальшою розробкою на її основі власної лінії не йшла. З огляду на це нагальним питанням було визначено модернізацію окремих вузлів наявних агрегатів.

Варто зазначити, що перші автоматичні лінії «Bielomatik» для виробництва шкільних зошитів все ж були закуплені у 1973 році, а в 1980 році у фірми «Bielomatik» придбано ліцензію на встановлення зошитових ліній.

Не полишалися й спроби покращити якість паперу для зошитів і обкладинок. На початку 1980-х років Інститутом паперу розроблялася та освоювалася прогресивна технологія виробництва зошитового паперу з наповнювачем на основі фосфорного гіпсу на Понінківській КПФ. Використання фосфогіпсу, отриманого з відходів мінеральних добрив замість каоліну було доцільним з економічних міркувань, оскільки дозволяло економити целюлозу. До того ж, обмеженість запасів та зниження якості каоліну призвело до необхідності шукати заміну цьому матеріалу. В якості альтернативи було запропоновано фосфогіпс, який утворювався внаслідок виробництва екстракційної фосфорної кислоти з апатиту і мав у своїй основі гіпс з близькою 80%.

Основною перевагою наповнювача на основі фосфогіпсу важливо відзначити збільшення білизни паперу. Економічний ефект від впровадження нового наповнювача на Понінківській КПФ становив близько 90 тис. крб. на рік [8, арк.5, 9-10].

За успішністю пошуку альтернативи традиційним наповнювачам (каолін, гіпс) стежили на міністерському рівні, про що свідчить

наказ, виданий міністром лісової, целюлозно-паперової та деревообробної промисловості СРСР Бусигінім у грудні 1982 р. Згідно з наказом, профільні підприємства повинні були прискорити роботи з використання наповнювача на основі фосфогіпсу [8, арк.180].

З документів ЦДНТА України дізнаємося і про надзвичайно широкий асортимент паперової продукції для потреб різних галузей промисловості виробництва Понінківської КПФ та її структурного підрозділу – Полонської паперової фабрики.

У 1960-х УкрНДІБ працював над вирішенням проблеми створення різних видів обгорткового та пакувального крепованого паперу підвищеної розтяжності. Завдяки високому коефіцієнту опору розриву, такий папір міг успішно витримувати деформації і залишатися неушкодженим.

Результатом досліджень стала розробка технології виробництва спеціального обгорткового паперу, антикорозійного та фунгіцидного пакувального паперу для тривалого зберігання хліба, яка впроваджувалася, у тому числі на Полянській паперовій фабриці [6].

Однією з актуальних проблем 1970-х років було відпрацювання технологічного режиму на виготовлення дослідної партії водонепроникного крепованого паперу на основі латексу для упаковки експортних автомобільних шин Ярославського шинного заводу [7].

Виробництво крепованого паперу було призупинено через занадто високу ціну (650 крб. за 1 т), схильність до самозаймання та необхідність реконструкції крепувальної машини [7, арк.59-60].

Впровадження технології виробництва паперу, обробленого антиадгезійними з'єднаннями (тобто такими, що перешкоджають прилипанню до інших поверхонь) для виготовлення кромкового пластику з матовою поверхнею, який використовувався у меблевому виробництві для облицювання виробів з деревно-стружкової плити, було актуальною темою 1980-х років.

У виробництві рулонного кромкового матеріалу антиадгезійний папір планувалося застосовувати замість дефіцитної лавсанової плівки. Перевагою антиадгезійного паперу було те, що його застосування дозволяло отримати кромковий пластик з матовою поверхнею без видимих дефектів, у той час як лавсанова плівка часто давала пузири і раковини на глянцевої поверхні.

Випробування замінювача лавсанової плівки показали високу здатність до розділення рулону пластику, сформованого із застосуванням антиадгезійного паперу, якість матової поверхні та адгезію до клеїв-розплавів. Лише іноді кромковий матеріал міг відшаровуватися при облицюванні меблевих деталей.

Виготовлення меблів із застосуванням кромкового пластику з антиадгезійним папером здійснювалося на ряді підприємств: Таллінській меблевій та Київській експериментальній меблевій фабриках, Дарницькому комбінаті будівельних матеріалів і конструкторській тощо [9, арк.7-10].

Окрім цього, діяльність Понінківської КПФ була тісно пов'язана з розробкою та впровадженням нових виробничих технологій на підприємствах паперової галузі.

На базі підприємства Інститутом паперу проводилася активна науково-дослідна робота з розробки технології отримання целюлози та напівцелюлози з відходів деревообробної та сільсько-господарської діяльності за допомогою експериментальної установки безперервної дії [1; 2; 3].

Результатом досліджень стала технологія отримання матеріалу для виробництва дешевого паперу та картону, яка в масштабах України дала багатотисячний економічний ефект.

Таким чином, можна зробити висновок про те, що тісна співпраця з УкрНДПП, яка відображена в архівних документах, дає підстави для твердження, що Понінківська КПФ Полонського району на Хмельниччині, не лише забезпечувала мільйони людей найрізноманітнішим папером, але і внесла вагомий внесок у розвиток вітчизняної паперової промисловості.

Список використаних джерел та літератури:

1. Центральний державний науково-технічний архів України (далі – ЦДНТА України). Ф. Р-113. К. 3-38. Оп. 1 Т. 1. Спр. 67. 17 арк. (1959 р.).
2. ЦДНТА України. Ф. Р-113. К. 3-38. Оп. 1 Т. 1. Спр. 82. 49 арк. (1953 р.).
3. ЦДНТА України. Ф. Р-113. К. 3-38. Оп. 1 Т. 1. Спр. 84. 48 арк. (1955 р.).
4. ЦДНТА України. Ф. Р-113. К. 3-38. Оп. 2. Спр. 45. 85 арк. (1966 р.).
5. ЦДНТА України. Ф. Р-113. К. 3-38. Оп. 2. Спр. 55. 56 арк. (1967 р.).
6. ЦДНТА України. Ф. Р-113. К. 3-38. Оп. 2. Спр. 67. 96 арк. (1968 р.).
7. ЦДНТА України. Ф. Р-113. К. 3-38. Оп. 4. Спр. 609. 61 арк. (1973 р.).
8. ЦДНТА України. Ф. Р-113. К. 3-38. Оп. 5. Спр. 1248. 208 арк. (1984 р.).
9. ЦДНТА України. Ф. Р-113. К. 3-38. Оп. 6. Спр. 1416. 28 арк. (1987 р.).
10. Голєв В.М., Невідомський І.А. Понінка // *Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область*. Київ: УРЕ, 1971. С. 448-456.
11. Понінка. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Понінка>
12. Понінківська картонно-паперова фабрика – Україна. URL: <http://pkpf.com.ua/about.html>
13. Центральний державний науково-технічний архів України: путівник / ЦДНТА України; авт.-упоряд. А.О. Алексеєнко (відп. упоряд.), М.А. Балишев, Є.В. Семенов. Харків: Федорко, 2009. 338 с.

Д. И. Ожиганов

Документы ЦГНТА Украины, как источник изучения истории Понинковской КБФ

На основе документов Центрального государственного научно-технического архива (ЦГНТА) Украины освещается деятельность Понинковской картонно-бумажной фабрики в области разработки новых и усовершенствования существующих технологических процессов производства бумажной продукции совместно с Украинским научно-исследовательским институтом бумаги (УкрНИИБ) в течение 1950-1980-х годов.

Ключевые слова: Понинковская КБФ, ЦГНТА Украины, УкрНИИБ, бумага, бумажная промышленность, тетрадное производство, оберточная бумага.

D. Ozhyganov

**Documents of the Central State Scientific and Technical Archive
of Ukraine as a source of studying the history
of Poninky karton-paper factory**

The publication is based on the documents of the Central State Scientific and Technical Archives of Ukraine (CSSTA). The activities of Poninkovsky cardboard and paper factory in the field of developing new and improving the existing technological processes for the paper manufacturing in conjunction with the Ukrainian Research Institute of Paper during the 1950-1980s years are considered.

Key words: Poninky cardboard and paper factory, CSSTA of Ukraine, the Ukrainian Research Institute of Paper, paper, paper industry, school notebook production, wrapping paper.

Отримано: 1.10.2017

УДК 37.011.31(477)

Н. М. Сірук

**ВІДОМІ ПЕРСОНАЛІЇ – ДЖЕРЕЛА ВИВЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ
ІСТОРИЇ ТА КУЛЬТУРИ (40-50-ті РОКИ ХХ ст.)**

Історію творять особистості. Саме з цього неzapepечного твердження про розуміння історії кожного народу, кожного його періоду виходить сучасна історія та культура в Україні. Кожне покоління, кожна нація пишається своїми видатними людьми. Саме завдяки їм, висоті їхніх духовних і матеріальних звершень залишаються в історії ті народи, що цього гідні. Видатні особистості – немов камертон свого часу: вони задають тональність життя суспільства, повністю піднімають планку суспільних діянь і прагнень. Проблема персоніфікації історії була актуальною у всі часи. Міжнародна та вітчизняна освітянська практика свідчить, що ця проблема належить до очевидних пріоритетів сучасної, як історичної науки, так і питань культури загалом.

Прогрес у суспільстві завжди визначає орієнтацію на видатних, талановитих і великих осіб, сфери діяльності людей і життя суспільства, де головну роль відіграють лише окремі особи. Іноді вони не тільки накладають свій відбиток на хід історичних подій, а й суттєво його змінюють, причому в такому напрямі, що ніяк не впливав з об'єктивних обставин. Пошук орієнтирів та ідеалів, зразків для наслідування згідно з дослідженнями психологів є закономірністю, яка впливає на формування особистості молодих людей. Таким чином, вдумливе вивчення особистості видатного діяча сприятиме як більш глибокому пізнанню історії, так і посиленню позитивного впливу на формування українського суспільства, яке так потребує сьогодні «сильного лідера».

Ключові слова: особистість, персоналії, джерело, інтелігенція, постанова, ідеологія, культура, історія, тиск, Україна.

Історія – це складний і багатогранний процес, що розповідає про життя людей. Але разом з тим історія – продукт діяльності людей, кожен з яких переслідує свою мету та інтереси. І справді, саме особистості, і передусім представники інтелігенції, творять

історію, тому що від їхніх дій і вчинків багато в чому залежить її хід та настрої суспільства. У нашому випадку взірцями є відомі, й не дуже відомі, персоналії, які зробили важливий внесок в історію та культуру України.

У період активного пошуку Українською державою свого місця в геополітичному просторі виникає гостра потреба в реабілітації всіх форм суспільного життя, заповненні «білих плям» в історії через переосмислення ролі національної еліти, інтелігенції та окремої особи, людини в контексті епохи, зокрема останнього періоду сталінщини, що і є основною метою нашого дослідження.

Сьогодні значний науковий і пізнавальний інтерес становить дослідження духовного життя в Україні 40-х – 50-х років ХХ ст., зокрема політичного контролю сталінського режиму за літературою, мистецтвом і наукою, за творчою діяльністю та науковим пошуком інтелігенції.

Одним з перших, хто відчув наступ влади, був видатний діяч української культури, кінорежисер, сценарист зі світовим іменем, письменник, якого французька преса назвала «Гомером ХХ століття» – О. Довженко. Все, що зробив й напрацював митець у кіномистецтві та літературі, залишиться великим надбанням і здобутком усєї української культури, безцінним внеском у скарбницю світового мистецтва. Протягом 1941–1945 років О. Довженко створив низку новел: «Ніч перед боєм», «Мати», «Стій, смерть, зупинись», «Хата», «Тризна» та інші. Епосом війни називають кіноповість «Україна в огні» (1943 року), за сценарій якого кіномитець остаточно отримав ярлик «буржуазного націоналіста».

Восени 1943 року він завершив сценарій кіноповісті «Україна в огні» та звернувся до М. Хрущова з проханням прочитати твір і висловити свої міркування. Сценарій Хрущову сподобався, і він погодився надрукувати його окремими книжками, російською і українською мовами [1, с.221]. Однак, коли сценарій потрапив до рук Й. Сталіна, той негативно відгукнувся про твір, звинувативши автора у найбільшому на той час ідейно-політичному прорахунку – «буржуазному націоналізмові», що рівнозначно було тавру «ворога народу» [2, с.38]. 31 січня 1944 року Й. Сталін виступив на засіданні Політбюро ЦК ВКП(б) з доповіддю під назвою «Про антиленінські помилки і націоналістичні перекручення в кіноповісті О. Довженка «Україна в огні»» [3].

Автор насмілювався «критикувати політику і заходи більшовицької партії і народу, спрямовані на підготовку радянського народу, Червоної Армії до нинішньої війни». О. Довженка звинуватили і в тому, що він не показав участі у війні всіх народів, насамперед – провідну роль російського народу. Тому його кіноповість була названа «яскравим проявом націоналізму, вузької національної обмеженості». Після цього в Україні повсюдно скликалися збори, наради, активи, на яких О. Довженка жорстоко критикували, мало не називаючи зрадником українського народу.

12 червня 1944 року Політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову «Про Довженка О.П.», у якій зазначалося: «у творах україн-

ського письменника і кінорежисера, написаних за останній час («Перемога» і «Україна в огні»), мають місце грубі політичні помилки антиєврейського характеру» [4]. У зв'язку з цим ЦК КП(б)У рекомендував Всесоюзному комітету ввести до складу комітету від Української РСР замість О. Довженка М. Рильського, а також вивести О. Довженка зі складу редакції журналу «Україна» та «звільнити від обов'язків художнього керівника Київської кіностудії».

Оглядаючи шляхи українського кіномистецтва першого післявоєнного десятиріччя, варто зазначити, що за «ідеологічно правильний» фільм «Мічурін» О. Довженко у 1949 році здобув Державну премію, яка означала офіційну його реабілітацію після «України в огні». Його післявоєнні сценарії «Мічурін», «Поема про море», «Процавай, Америко!» були компромісом з владою, вони прославляли окремі аспекти комуністичного будівництва, але при цьому кіносценарист потай писав твори для майбутнього, сповнені національним патріотизмом, духовністю, гуманізмом, історичною прозорливістю, сповнені любові до України.

За своє творче життя О. Довженко поставив 14 ігрових і документальних фільмів, написав 15 літературних сценаріїв і кіноповістей, дві п'єси, автобіографічну повість, понад 20 оповідань і новел, ряд публіцистичних статей і теоретичних праць, присвячених питанням кіномистецтва. Його кінопоєми «Звенигора» (1928 року) та «Арсенал» (1929 року), кіноповість «Земля» (1930 року) були визнані світовою кінокритикою шедеврами світового кінематографа, а О. Довженко – першим поетом кіно. Низку кіноповістей митця було екранізовано після його смерті: «Повість полум'яних літ» (1944, 1961 років), «Поема про море» (1956, 1958 років), «Зачарована Десна» (1956, 1957 років).

О. Довженко – український геній ХХ ст. намагався засобами мистецтва висловити протест режиму, а тому потрапив під його пильний нагляд, зазнав жорстоких переслідувань, моральних покарань за свої погляди і громадянську позицію, які були несумісними з офіційними доктринами. Радянська влада прагнула зробити з О. Довженка людину, подібну до гвинтика, що мала жити й творити в руслі партійної пропаганди, прославляти комунізм, але наштотувхнула на незламну і непокірливу особистість із своїми громадянськими й творчими принципами, зі своїм розумінням моральних цінностей. Конфлікт О. Довженка – це конфлікт двох протилежних світоглядів, властивих добі радянського тоталітаризму.

Поряд з гоніннями О. Довженка посилювався ідеологічний тиск і на М. Рильського. Перші гострі звинувачення на його адресу стосувалися статті «Київ в історії України», надрукованої 10 грудня 1944 року в «Радянській Україні» [5]. У виступі одного з працівників апарату ЦК ВКП(б)У говорилося: «Нам було відомо, що голова Спілки письменників тов. Рильський в національному питанні стоїть на позиціях, часто протилежних позиціям партії». Згадана стаття М. Рильського була скороченою стенограмою його доповіді на сесії АН УРСР в 1943 році у Москві і присвячувалась звільненню Києва від німецької окупації. Критики вва-

жали, що в доповіді потрібно було підкреслити значення союзу російського і українського народів і вирішальну роль великого російського народу в звільненні України від німецьких імперіалістів. Проте М. Рильський, на їхню думку, обійшов ці питання і більшу частину своєї доповіді фактично присвятив «ідеалізації» минулого України, «затушуванню» ролі радянської влади і більшовицької партії в звільненні українського народу [5]. Окрім того, він позитивно оцінив діяльність В. Антоновича, М. Драгоманова, М. Костомарова, П. Куліша, О. Лазаревського, М. Максимовича, С. Подолинського, а М. Грушевського назвав видатним істориком, його «Історію України-Руси» – «монументальним твором» [6; 7].

У доповіді відразу ж знайшли і «націоналізм», і «збочення історії». У висновках, зроблених для ЦК КП(б)У Л. Новиченком, наголошено, що доповідь просякнута «національною концепцією», згідно з якою М. Рильський «бачив в історії України тільки боротьбу за національну незалежність – боротьбу, яка проводилася, з точки зору автора, українською козацькою старшиною. При цьому, начебто, замовчувалась боротьба трудящих мас українського народу, братня підтримка великого російського народу» [5, арк.10].

Звичайно, цієї доповіді М. Рильському не пробачили. Насамперед було затримано видання запланованої на 1944 рік книжки М. Рильського «Київ». Виступаючи 5 березня 1945 року на зборах письменників, в присутності секретаря ЦК КП(б)У з питань ідеології К. Литвина, М. Рильський визнав свої помилки і покавсяся. Він наголосив, що «письменники повинні бути озброєні лєнінсько-сталінською наукою і виступати, перш за все, проти внутрішніх ворогів – українсько-німецьких націоналістів» [8, арк.20].

У 40-х – 50-х роках ХХ ст. влада вчинила справжню розправу над низкою молодих, початкуючих авторів, яких звинуватили не в окремих ідейних помилках, а в антирадянській діяльності. Складний життєвий шлях випав на долю мужньої талановитої жінки, української письменниці – Г. Гордасевич. Вона народилася 31 березня 1935 року в Кременці на Тернопільщині в родині священика. Дитячі, шкільні і частково студентські роки провела в Рівенській області: у Дубровиці, в селах Городець і Кричильськ, де вона навчалася у школі, а також в Острозі та Костополі, в яких вона продовжувала навчання, ставши ученицею педучилища. Згадуючи своє дитинство, Г. Гордасевич писала, що «... добре пам'ятає і Дубровицю і села Городець і Кричильськ над Горинню і Острог і Костопіль і колишні застінки КДБ на вулиці Пушкіна у Рівному». В 1946 році її батька-священика заарештували, відправивши до Сибіру. То ж не дивно, що коли в 1950 році вона поступила до Острозького педучилища, то на неї звернули увагу органи державної безпеки, які повинні були «вишукувати ворогів існуючого ладу» [9].

Уривок з її листа від 6 травня 1989 року краще розповість, через що довелося скоштовувати славнозвісних радянських концертників письменниці: «... Мое навчання перервав арешт 13 березня 1952 року. Тоді мене привезли в Рівне, протримали три дні в управлінні КДБ і відпустили. Мушу признатись, що я не була дуже

перелякана, це було так безглуздо, це не можна було приймати всерйоз. А через два місяці мене арештували вдруге ... тримали у внутрішній тюрмі (зараз там швейна фабрика). Тут я дізналася, що за мною вже два роки слідкували... Арештували мене через підозру, що я зв'язкова в бандерівців та швидко переконалися, що це помилка. Але «чека не помиляється», коли вже арештували, то треба було судити. Отож дали мені 10 років...». Г. Гордасевич писала: «... Я лише думаю: невже слідчий М. Шустов справді вірив, що рядки «А я всміхаючись іду назустріч невідомій долі» – антирадянські або «яка в радянської людини невідома доля», у радянської людини доля відома – йти до комунізму. Значить сама зізналася, що була проти радянської влади і не знала, що тебе за це чекає...» [10].

Таким чином, Г. Гордасевич 17-річною дівчиною просто із студентської лави потрапила за тюремні ґрати. У вироці писалося: «... за складання націоналістичних віршів і антирадянську агітацію серед студентів». Тільки після смерті Й. Сталіна, в часи хрущовської «відлиги» термін ув'язнення зменшили до трьох років, а згодом звільнили, визнавши «надуманість доказів злочину». Після звільнення Г. Гордасевич жила у Донецьку, закінчила Літературний інститут імені М. Горького в Москві. Вона написала поетичні збірки «Веселки на тротуарах», «Наречена сонця», «Високе полум'я дня», «Слід зірниці» та ряд інших. З кінця 80-х років Г. Гордасевич активно включилася у громадське життя. У Донецьку була одним з організаторів ДемПУ, Товариства української мови, першим членом Донецького Руху. У 90-х роках письменниця кілька разів відвідувала Рівненщину, мала багато зустрічей з жителями області, побувала в тих місцях, де пройшли її дитинство та юність. У книзі-есе «З сімейного альбому» (1993 р.), та у повісті «Ноїв ковчег» (1998 р.) відтворені спогади авторки, пов'язані з Рівненщиною, стала лауреатом премії «Шістдесятник» імені О. Білецького і В. Марченка. В кінці 90-х років переїхала жити та працювати до Львова. Померла 11 березня 2001 року.

У результаті ідеологічних кампаній проти істориків України в останній період сталінщини критики зазнали викладачі історії учительських і педагогічних інститутів. Варто зупинитись на постаті одного з істориків Волині та Західної України – Петра Кіндратовича Сміяна. Якщо не рахувати шість років, проведених у сталінському таборі в Сибіру, то 60 років свого життя П. Сміян віддав науці, яку полюбив змолоду, – історії. Він народився у 1918 році в м. Борзні на Чернігівщині в багатодітній селянській сім'ї. Після закінчення школи П. Сміян поступив до Київського державного університету ім. Т. Шевченка, де згодом написав свою кандидатську дисертацію. Перед війною подав роботу до захисту в Київський пединститут, де на той час працював деканом. Коли звільнили Київ, поїхав на розшуки дисертації, але, на жаль, робота пропала. Довелося все починати з початку, тож взявся робити другу дисертацію, в 1946 році став кандидатом історичних наук, захистивши роботу вже на іншу тему [11].

У 1946 році П. Сміяна направили до Ужгородського університету, де він довго не затримався. Згодом переїхав до Львова та влаштувався на роботу в педінституті. Розпочав працювати над докторською дисертацією. Коли був готовий чорновий варіант дисертації, П. Сміяна повів її на рецензію в Москву, до академіка В. Пічети. Той позитивно оцінив зроблене і в той же час дав пораду – придбати у букіністів кілька книг видатних істориків, зокрема і праці М. Грушевського, В. Антоновича та інших. Саме ці книги і зіграли трагічну роль в подальшому житті П. Сміяна [12]. Відразу після приїзду з Москви один з колег професора з інституту напросився в гості, розпитуючи про те, де був учений, що бачив, які книги придбав. На прощання гість попросив згадані книги на кілька днів для перегляду, а сам поніс їх у УМДБ УРСР по Львівській області.

Невдовзі прийшли незвані гості, перевернули все догори дном, повели з собою. Слідство тривало півтора року, основне звинувачення, яке висувалося П. Сміяну, було: «націоналіст, бандерівець, зрадник будівника соціалізму» [11], [12]. За рішенням Особливої наради, П. Сміяна було засуджено до десяти років таборів за «утримання і читання контрреволюційної літератури». У 1955 році, після смерті Й. Сталіна, П. Сміяна реабілітували [13]. Його життя – приклад того, як тоталітарний режим калічив життя української інтелігенції.

Хочеться зупинитися на постаті ще одного відомого літературознавця, ученого, педагога, громадського політичного діяча Рівненщини, лауреата Державної премії України, відмінника освіти України, українського патріота – Бориса Ільковича Степанишина, який народився 3 квітня 1925 року у селі Ратичів Томашівського повіту Холмського воєводства (Польща). У 1937 році із батьками переїхав у село Мирків, де закінчив середню школу. У 1944-1945 роках був на війні, 1948-1953 роках – студент філфаку Львівського державного університету. Вчителював у школах Рівненської, Тернопільської і Львівської областей.

З 1971 року викладач кафедри української літератури Рівненського педінституту, обіймав посаду професора. Десятиліття роботи в цьому вищому навчальному закладі ознаменувалося творчою і педагогічною діяльністю. У 1975 році захистив кандидатську дисертацію, опублікував багато наукових праць методичного та наукового характеру. Сторінки життя Б. Степанишина багатогранні в науковому, педагогічному, громадському і політичному сенсі, наповнені постійним творчим пошуком самобутнього вираження на національному ґрунті. Не дивлячись на жорстку політику денационалізації тоталітарного режиму, молодий вчитель виступав з науковими працями, у яких пролягала лінія більш ґрунтовного вивчення творчості світочів української літератури – І. Франка, Т. Шевченка, Лесі Українки. Він розумів, що поглиблене вивчення творчого надбання таких могутніх постатей України змінить духовне обличчя учня [14].

Національно активна життєва позиція вела до переслідування його тоталітарним режимом, через що зазнав гонінь. Викладацьку

посаду на деякий час прийшлося замінити поневіряннями, довгий період працював звичайним робітником. З початку 90-х років ХХ ст. Б. Степанишин знову працює в педінституті, він – професор кафедри української літератури РДГУ. У творчому доробку талановитого ученого-словесника, педагога і літератора – хрестоматія для 9-го класу, монографії – понад 50-х книг, шість видань витримав підручник Б. Степанишина з української літератури для 9-го класу, який у 1995 році був удостоєний Державної премії України в галузі науки. Але поряд з науковою діяльністю поєднує і громадську. Б. Степанишин – відомий на Рівненщині та в Україні громадський діяч, один із засновників Народного Руху України в Рівненській області. Останні 15 років свого життя присвятив відродженню Рівненської «Просвіти», яка вела роботу по відродженню національних традицій, піднімала з глибин історії забуті історичні імена істориків, художників, письменників, поетів [15]. Помер 8 серпня 2004 року.

Таким чином, після проголошення незалежності України в науковій літературі набула поширення так звана історична персоналістика й розвиток жанру історичної біографії, актуальними стали дослідження місця і ролі окремих діячів у суспільних трансформаціях. У радянський період такого поняття як «повсякденна історія» взагалі не існувало, оскільки окрема людина була лише маленьким «гвинтиком» потужної системи. Сьогодні, як ніколи, національній ідентичності потрібні яскраві особистості, здатні вільно мислити, мати тверду, несхитну позицію, протистояти необ'єктивності, володіти рідкісним даром впливати на оточуючих, гідно забезпечувати інтелектуальний та духовний рівень нашої нації.

Список використаних джерел та літератури:

1. Довженко О.П. Україна в огні: Кіноповість, щоденник / упоряд. і автор передм. О.М. Підсуха. Київ, 1990. 575 с.
2. Юрчук В. Культурне життя в Україні у повоєнні роки: світло і тіні. Київ, 1995. 50 с.
3. Об антилиенинских ошибках и националистических извращениях в киноповести Довженка «Украина в огне» // *Искусство кино*. 1990. № 4.
4. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). Ф. 1. (Центральний Комітет Комуністичної партії більшовиків України). Оп. 23 (частина 2). Спр. 4517. Переписка ЦК ВКП(б) з ЦК КП(б)У по вопросу присылки программы по истории философии и общественной мысли Украины о хранении в рукописном отделе Львовского филиала АН УССР материалов М. Грушевского, В. Винниченко и других украинских националистов.
5. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 70. Спр. 266. Замечания к докладу М. Рылского «Киев в истории Украины».
6. ЦДАГО України. Ф.1. Оп. 70. Спр. 519. Справки, информации о мероприятиях, проведенных Управлением пропаганды и агитации ЦК КП(б)У по улучшению работы в области литературы и искусства.
7. Шитюк М. Останній сталінський удар: післявоєнні репресії на півдні України // *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць*. Вип. 6. Київ, 2002. С. 468-489.
8. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 70. Спр. 380. Запись Открытого собрания Союза Советских писателей Украины.

9. Загорець Я. З Острогом пов'язане життя // *Життя і слово*. 1993. 5 червня.
10. Пашук І. Юнка з веселковими очима // *Вільне слово*. 1995. 29 березня.
11. Філатенко А. До нашої історії він ішов через сибірські табори // *Волинь*. 1998. 13 січня.
12. Сміян П. Історія не терпить фальші // *Радянська Волинь*. 1990. 30 січня.
13. Два ювілеї Петра Сміяна // *Віче*. 1998. 8 січня.
14. Добридень В. Його жертовна праця // *Вісті Рівненщини*. 1995. 4 квітня.
15. Ткачук Н. Слово про вчителя // *Волинь*. 2005. 1 квітня.

Н. М. Сирук

Известные персоналии – источник изучения украинской истории и культуры (40-50-е годы)

Историю творят личности. Именно с этого неоспоримого утверждения о понимании истории каждого народа, каждого его периода выходит современная история и культура в Украине. Каждое поколение, каждая нация гордится своими выдающимися людьми. Именно благодаря им, высоте их духовных и материальных свершений остаются в истории народы, этого достойны. Выдающиеся личности – словно камертон своего времени: они задают тональность жизни общества, полностью поднимают планку общественных деяний и стремлений. Проблема персонификации истории была актуальной во все времена. Международное отечественная образовательная практика показывает, что эта проблема относится к очевидным приоритетам современной, как исторической науки, так и культуре в целом.

Прогресс в обществе всегда определяет ориентацию на выдающихся, талантливых и великих личностей, есть сферы деятельности людей и жизни общества, где главную роль играют только отдельные лица. Иногда они не только накладывают свой отпечаток на ход исторических событий, но и существенно его меняют, причем в таком направлении, что никак не вытекал из объективных обстоятельств. Поиск ориентиров и идеалов, образцов для подражания согласно исследованиям психологов является закономерностью, которая влияет на формирование личности молодых людей. Таким образом, изучение личности выдающегося деятеля будет способствовать как более глубокому познанию истории, так и усилению положительного влияния на формирование украинского общества, которое так нуждается сегодня в «сильном лидере».

Ключевые слова: *личность, персоналии, источник, интеллигенция, постановление, идеология, культура, история, давление, Украина.*

N. Siruk

The known personalias are sources of study of Ukrainian history and culture (40-50 years of the XX century)

History is made by the individual. It is indisputable that the statement of understanding of the history of every people, every period it comes modern history and culture in Ukraine. Each generation, each nation is proud of its outstanding people. Because of them, the height of their spiritual and material achievements remain in the history of the peoples that deserve this. Outstanding individuals – like a tuning fork at one time, they set the tone of society, totally raising the bar of public actions and aspirations. The problem personification of history was

relevant at all times. International and domestic educational practice shows that this issue belongs to obvious priorities today like history, and the culture in general.

Progress in society always determines the orientation of outstanding, talented and great individuals are spheres of human activity and society, where the main role is played by only a few individuals. Sometimes they just leave their mark on the course of historical events, but also to change it, and in this direction, not followed by objective circumstances.

Search goals and ideals, role model according to research psychologists have a law that affects the identity formation of young people. Thus, serious study of personality prominent figure will promote a deeper knowledge of history and enhance the positive impact on the formation of Ukrainian society that badly needs today "strong leader".

Key words: *personality, personalities, the source, the intelligentsia, the ruling ideology, culture, history, pressure, Ukraine.*

Отримано: 10.09.2017

УДК 930.253(477-25+470-25):329.14(477):324:328(470)

О. М. Федьков, А. Л. Глушковецький

ДОКУМЕНТИ АРХІВІВ КИЄВА ТА МОСКВИ ПРО УЧАСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНОЇ СПІЛКИ У ВИБОРАХ ДО ІІ ДЕРЖАВНОЇ ДУМИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

У статті розкривається інформаційно-аналітичний потенціал фондів Центрального державного історичного архіву України у місті Києві та Державного архіву Російської Федерації про політичну боротьбу Української соціал-демократичної Спілки (УСДС) на виборах до Державної думи Російської імперії другого скликання. На основі аналізу архівних документів реконструйовано основні напрями партійної роботи Спілки під час думських виборів. Встановлено, що УСДС брала активну участь у виборах до ІІ Державної думи. Партійна робота здійснювалася шляхом друку агітаційних прокламацій, настанов щодо ведення виборчої діяльності у різних регіонах та виборчих куріях, укладання передвиборчих угод з іншими політичними силами. У результаті передвиборної боротьби Спілці вдалося провести до Державної думи другого скликання п'ять депутатів (селянин В. Сахно, робітник цукрового заводу І. Гуменко, дворянин, І. Кірієнко, робітник-залізничник П. Приходько, учитель Г. Федоров). Обрані депутатами представники партії тісно співпрацювали з виборцями, спрямовували їх на відстоювання своїх прав у протистоянні з царською владою. Натомість отримували від своїх прихильників накази та присуди, які містили вимоги домогтися вирішення нагальних потреб пригноблених самодержавством верств населення імперії.

Ключові слова: *Спілка, Державна дума, архівні документи, вибори, архів, виборча кампанія, депутати.*

Попри значні здобутки української історіографії у вивченні діяльності політичних партій в Російській імперії на початку ХХ ст. на сьогодні можемо констатувати, що окремі аспекти їх-

ної роботи потребують подальшої розробки. Так, одним із найменш досліджених питань історії політичних партій є їхня участь у думських виборчих кампаніях. Не є виключенням і передвиборна боротьба Української соціал-демократичної Спілки під час виборів до Державної думи. За винятком невеликих розвідок [39; 40] авторів цього тексту присвячених участі Спілки у третьодумських виборах ця проблема не ставала предметом спеціального вивчення. Джерела, що дають змогу пролити світло на стратегію і тактику партії в думській кампанії до Державної думи другого скликання зосереджені головню у Центральному державному історичному архіві України у місті Києві та Державному архіві Російської Федерації (Государственный архив Российской Федерации) в Москві. Аналіз документів, що містяться у їхніх фондах дозволяє реконструювати основні вектори діяльності спілчан під час думських виборів, що й становить мету цієї статті.

Українська соціал-демократична спілка була частиною Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП). Тому її участь у думських виборах слід розглядати в контексті позиції меншовицької фракції російських марксистів. РСДРП бойкотувала вибори до I Державної думи та викривала її «антинародний характер». Російські соціал-демократи закликали натомість до збройного повстання та виборів Всенародних Установчих зборів на основі загальних, прямих, рівних і таємних виборів [26, арк.280]. Водночас російські соціал-демократи були змушені визнати, що переважна більшість населення країни не підтримала ідею бойкоту. Усвідомлення цього спонукало їх взяти участь у виборах до II Державної думи.

Загальне керівництво роботою соціал-демократичних організацій щодо виборів до II Державної думи здійснював Центральний комітет РСДРП. З цією метою він створив Центральну виборчу комісію. Про це керівний орган російських марксистів у циркулярному листі від 16 жовтня 1906 р. повідомляв місцеві партійні комітети та спрямовував останніх на негайне створення дільничних виборчих комісій. Надалі провідники РСДРП неодноразово надсилали Спілці керівні настанови та агітаційну літературу, а спілчанські очільники інформували про перебіг виборчої кампанії в області [32, л.42, 46, 49, 50, 53, 57, 58].

Між керівництвом РСДРП і Головним та іншими комітетами УСДС велося регулярне листування з думської проблематики. Так, у середині січня 1907 р. «секретар ЦК РСДРП Олександр» надіслав листа фактичному керівнику Головного комітету (ГК) Юрію Ларіну (М. Лур'є), який свідчить, що керівний орган російської марксистської партії вникав у деталі передвиборчої кампанії Спілки. Маючи інформацію про роботу інших партійних організацій і можливість порівняти, Олександр зазначав: «робота вашого району вигідно вирізняється від усієї Росії, де повсюдно відчувається сильна дезорганізація усього партійного механізму і, в кожному листі, проглядається нотка зневіри, невпевненості» [2, арк.112]. Він також інформував про те, що переважна більшість губернських і міських

конференцій висловлюються за укладання передвиборчих угод із революційними та опозиційними партіями до кадетів включно. Перемовини про це йшли по всій Росії; адресант висловлював не-сміливі сподівання на створення опозиційної Думи. Він анонсував надсилання «днями» виборчої платформи РСДРП, грошей «і, при першій можливості – працівників». Натомість, Олександр просив писати частіше, повідомляти про свої потреби та вимоги, плани на майбутнє, звіти тощо [2, арк.112].

ГК Української соціал-демократичної спілки здійснював безпосереднє керівництво усіма заходами соціал-демократів у регіоні під час виборчої кампанії до II Державної думи. У директивно-му листі керівному органу № 12 ГК роз'яснював, що на ньому, «як на обласному центрі лежить обов'язок контролю над особистостями виборщиків і умовами угоди» (малася на увазі угода з лібералами. – Авт.) [28, л.146]. Керівний орган Спілки організував видання та поширення передвиборчої літератури, надсилав інструктивні матеріали в соціал-демократичні організації, забезпечував відрядження кадрів партійних працівників для керування кампанією на місцях. На кожному етапі виборчого процесу ГК прагнув забезпечити успіх УСДС. Саме в той час, у другій половині жовтня 1906 р., до роботи в спілчанському керівному органі долучився відомий партійний діяч РСДРП Юрій Ларін. На його відповідальність випало загальне керівництво роботою ГК, укладання директивних листів та передвиборчих угод [37, л.7-7 об]. Його багатогранна та активна діяльність стала однією з важливих складових успішної діяльності Спілки та головного болю для адміністративної влади та таємної поліції.

25 жовтня 1906 р. відбулася розширена нарада УСДС за участю членів Головного комітету та представників найвпливовіших організацій, на якій обговорювалося питання про вибори до Державної думи [28, л.88]. Важливе значення для організації виборчої кампанії мали директивні листи Головного комітету, які відігравали роль методичних рекомендацій у справах виборів для недосвідчених у цих справах спілчанських активістів. Так, наприкінці жовтня 1906 р. ГК надіслав в організації директивний лист № 7, присвячений майбутній виборній кампанії. У ньому надавалися рекомендації щодо практичного ведення виборів в усіх чотирьох куриях. Спілчанські громади скеровували на максимальну мобілізацію тих груп виборців, які потенційно могли підтримати соціал-демократів, насамперед робітників і селян. ГК рекомендував залучати до передвиборчої роботи представників Бунду, «як товаришів наших по партії». Разом із їхнім районним комітетом (РК) спільно визначати соціал-демократичних кандидатів на виборах, а в випадку блоку з іншими соціалістами – узгоджувати з ними розподіл місць [28, л.90]. Щодо інших політичних партій спілчанські керівники рекомендували не поспішати з укладенням угод і лише надсилати інформацію для вироблення тактики загальноросійською конференцією РСДРП [28, л.90]. Керівники Спілки оголошували «недопустимим принципово та непотрібним фактично» йти

на угоду з кадетами. Якщо в якомусь окрузі й існувала небезпека перемоги «правих», то ГК вважав за краще зовсім не виставляти свого кандидата, ніж голосувати за кадетів [29, л.91]. І хоча згодом керівники УСДС переглянули свою позицію та повернулися до питання про укладення угод із ліберальною опозицією, проте, врешті, переговори між ними закінчилися безрезультатно [31, л.44].

ГК розглядав можливість проведення «в певних районах» по міській курії соціал-демократичних кандидатів (спілчан і бундівців) «на всі місця губернських виборщиків від дільниці» [29, л.90 об]. Про переоцінку власних можливостей свідчила постановка керівниками УСДС питання щодо виборів у робітничій курії; вони уважали абсолютно непотрібними угоди «з іншими, навіть соціал[істичними] партіями» та необхідним виставлення виключно соціал-демократичних кандидатів. Для роботи серед залізничників рекомендувалося налагодити відносини з організаціями, підпорядкованих Вузловому бюро РСДРП Південно-західної залізниці, представник якого входив до складу ГК [29, л.93 об]. Попри невеликі електоральні сподівання у курії землевласників, рекомендували домогтись обрання виборщиками «хоча б в деяких повітах» не чорносотенних дворян, а демократично налаштованих селян (хоча й безпартійних). Щодо селянської курії передбачалося надіслати окремий лист із рекомендаціями, а поки пропонувалося скористатися наданою законодавством можливістю переобирати сільських посадових осіб, які могли безпосередньо потрапляти на волосні виборчі зібрання. Звісно, на сільські виборні посади ГК сподівався провести соціал-демократів [29, л.93 об, 94]. Отже, зазначений лист Головного комітету засвідчує, що спілчани на виборах тісно співпрацювали з бундівцями, вважали можливими угоди з іншими соціалістичними партіями, але недопустимими з кадетами (хоча надалі в цьому питанні керівний орган Спілки пом'якшив свою позицію). У робітничій курії, на думку очільників УСДС, соціал-демократи мали тверді позиції, тому могли діяти самостійно. Водночас, спілчанські керівники вважали за потрібне протистояти «правій небезпеці». Загалом, архівні документи дозволяють стверджувати, що ГК дещо переоцінював виборчі можливості та перспективи соціал-демократів.

Юрій Ларін на початку грудня 1906 р. повідомляв ЦК РСДРП про укладення угоди між УСДС та Бундом, «яка й проводиться на місцях» [37, л.2]. Спільні рішення ГК Спілки та РК Бунду щодо виборчої кампанії оприлюднили в директивному листі № 12 «До всіх організацій РСДРП області» від 1 грудня 1906 р. У ньому рекомендувалося партійним організаціям «питання про угоду з буржуазною опозицією на виборах» у кожному місті обговорювати на партійній конференції або в інший спосіб. Спільні списки соціал-демократів і «буржуазії» визнавалось доцільним опублікувати за чотири тижні до виборів (орієнтовно – 15-20 грудня), щоб населення могло з ними ознайомитися. Однак, рішення місцевої організації про угоду набувало чинності лише після затвердження на спільному засіданні ГК Спілки та РК Бунду [29, л.146; 37, л.2 об].

Передвиборчу кампанію обговорювали на губернських і районних конференціях та здійснювали під керівництвом спілчанських соціал-демократичних комітетів. ГК інформував партійні громади, що в першій половині грудня 1906 р. планується нарада щодо виборів на конференціях УСДС: Київській, Волинській, Подільській, Полтавській губернських, Південночернігівській та Північночернігівській районних, а також по місту Києву, де організація РСДРП діяла автономно [29, л.146].

У директивному листі № 14 ГК УСДС наводилася інформація про роботу та резолюції Полтавської губернської конференції, яка відбулася 18-19 грудня. Керівники Спілки рекомендували використовувати її рішення в практичній роботі. Полтавські соціал-демократи вказували, що для боротьби з існуючою чорносотенною небезпекою слід укладати виборчі угоди з різними політичними силами «не правіше кадетів». Виборчі угоди з «буржуазною опозицією» (лібералами) мали певні застереження. Список кандидатів у Думу від кадетів і соціал-демократів рекомендувалося скласти «пропорційно до кількості виборщиків, які тяжіють до тієї чи іншої партії». Оскільки соціал-демократи не могли відкрито виставляти своїх кандидатів, то пропонувалося це робити через представництво у робітничій курії, як «популярних особистостей». Об'єднаний список не повинен був містити партійної назви, а називатись, на кшталт, «об'єднаний список груп робочих і прогресивних виборців». У разі відмови «буржуазної опозиції» від угоди, соціал-демократи мали формувати список власних кандидатів. Якщо ж десь соціал-демократи не змогли б «зібрати скільки-небудь достойної для гідності нашої організації кількості голосів хоча б для одного кандидата» – там рекомендували взагалі не висувати своїх представників. Соціал-демократична конференція рекомендувала не пізніше 5 січня 1907 р. опублікувати спільні списки кандидатів від «буржуазної опозиції» та «наших». Після цього мала розпочатися «подвірна» агітація шляхом обходу виборців [10, арк.69, 69 зв].

На початку виборчих перегонів спілчани були налаштовані оптимістично. Так, 8 грудня 1906 р., Юрій Ларін в листі з Києва до Санкт-Петербургу ділився міркуваннями: «Якщо в якихось губерніях, не рахуючи Кавказу, можуть пройти с[оціал-]д[емократи], то, звичайно, насамперед тут. Чоловіків десять від нашого району проведемо, якщо, звичайно, будуть прикладені якісь зусилля» [37, л.7]. Водночас, він скептично оцінював занадто оптимістичні перспективи, про які повідав інший член ГК, М. Меленевський: «Кажуть, Басок обіцяв вам 40 (депутатів. – Авт.). Вважайте це за жарт» [37, л.7]. Для реалізації зазначених планів, Юрій Ларін просив надіслати в Спілку професіоналів, які могли б здійснювати керівництво виборчою кампанією, та агітаційно-пропагандистську літературу по виборах до Думи [37, л.7]. Окрім того, він просив більшого фінансування та, із деяким цинізмом, зазначав: «Кожні 500 рублів, які надішлете – один депутат у Думі» [37, л.7 об].

В іншому листі, складеному в першій половині грудня, Юрій Ларін розглядав виборчі перспективи в регіональному розрізі.

Оцінюючи ситуацію на Київщині, він писав: «Від деяких волостей безперечно пройдуть наші, по повітах Уманському, Канівському, Таращанському, Чигиринському, Сквирському, Київському, можливо, Радомишльському, Звенигородському. По Бердичівському немає даних по селян[ській] курії – ще не доставляли». Обережні прогнози діяча УСДС по міській та селянській куріях у Київській губернії передбачали обрання 5 депутатів. На Чернігівщині відносно кращі очікування стосувалися міської курії; сподівалися на добрі результати «в Чернігові, Ніжині, можливо, Глухові, і ще де-не-де, загалом небагато...». Із повітів краща ситуація була в Глухівському. Водночас, він повідомляв, що найгірше поставлена робота на Волині [37, л.2 об]. Оптимістичні виборчі прогнози виказували й інші спілчанські керівники, про що засвідчують листи Г. Долженка [37, л.27, 27 об] та ще якогось «члена ГК» [31, л.58]. Отже, очільники Української Спілки сподівалися отримати значне соціал-демократичне представництво від «своїх» губерній у Державній думі.

Запланована систематична робота на місцях потребувала працівників, яких не вистачало, тому ГК оголосив на початку грудня 1906 р. «спілчанський призив» активістів для праці на виборах. Керівники УСДС звернулися до партійних комітетів з розрахунком залучити до цієї справи місцевих активістів. Вони пояснювали однопартійцям, що вкрай не вистачає людей для відрядження в організації. Тому, якщо є бажаючі взяти участь у виборчій кампанії серед селян або міщан упродовж трьох-чотирьох тижнів, нехай повідомлять про це листом і прибудуть на київську явку [34, л.1]. Чи багато осіб відгукнулися на цей заклик – невідомо, проте надалі спілчанські лідери активніше спрямовували партійних працівників до різних громад.

Для посилення виборчої кампанії на місцях, члени Головного комітету самі найактивніше долучилися до роботи та направляли в місцеві соціал-демократичні організації працівників. Юрій Ларін інформував, що здійснено об'їзд Волинської губернії, яка посилена декількома працівниками, в тому числі Баском. По Київській губернії відряджено декілька осіб, переважно молоді. Сили спілчан на Чернігівщині зміцнилися «деким, (в тому числі Петром...)» (членом ГК І. Кириєнком. – Авт.). Г. Долженко «їде по Півночі Чернігівської губернії або по Полтавщині» [37, л.2, 2 об]. У Чернігів із Конотопа, за даними Особливого відділу ДП, 3-6 лютого 1907 р. очікувався приїзд спілчанина «Михайла» для керівництва виборщиками [37, л.67 об].

Активну роботу на виборах здійснювали місцеві спілчанські активісти. Про це засвідчували вилучені в них під час трусів агітаційні видання. У соціал-демократок із Житомира К. Бистрицької та Б. Трайвас у січні 1907 р. внаслідок обшуку виявили декілька екземплярів «Избирательной платформы РСДРП», брошуру «Про подати» та журнал «Социал-демократ» [14, арк.9 зв]. На адресу учня реального училища З. Зінгаренка, вісімнадцятирічного діяча УСДС із Ржищева Київської губернії, надсилалися видання «в дусі програми РСДРП». У спілчанина вилучили соці-

ал-демократичну брошуру «Спутник избирателя» та додаток до неї – «Избирательную платформу РСДРП» [15, арк.118, 177, 179, 180, 185 зв]. У спілчанській активістки з Умані І. Маркман виявили видруки ГУ УСДС «Кого выбирать в Государственную Думу», «Избирательные требования» та власні рукописи революційного змісту [1, арк.328, 329]. Звісно, зазначені видання регіональні спілчанські діячі використовували для передвиборчої агітації.

ГК постійно цікавився перебігом передвиборчої боротьби в районах. У період виборів діяли технічна та агітаційна групи в Черкаській організації УСДС [31, л.12]. Член спілчанського керівництва Г. Долженко цікавився їхньою роботою та запитував, чи не потрібні черкаським товаришам працівники і якщо так, то які [37, л.27]. Згодом він переймався перебігом кампанії в селах, діяльністю інших політичних партій та очікуваними результатами [37, л.25].

Керівний орган також здійснював моніторинг перебігу виборів. «Всюдисущий» Юрій Ларін 9 лютого 1907 р. інформував у Санкт-Петербург, що вибори в Київській губернії відбулися «відповідно до наших очікувань». Він підкреслював і владну роль в кампанії; перебуваючи під арештом, 5 лютого надіслав селянським виборщикам листа, в якому дав вказівку замість безпартійного хлібороба обрати соціал-демократа, селянина М. Вовчинського, що й було виконано. Автор характеризував також спілчанських послів: В. Сахно – «каменярь, толковий с[оціал-]д[емократ]»; І. Кирієнко – з інтелігентів, один із засновників і постійних керівників Спілки; учитель Фастівського училища Г. Федоров – «місцевий працівник, не особливо інтелігентний, але кращого не було». Адресант повідомляв про обрання в Черкасах «двох наших, обидва [працюють] в партійних організаціях». Юрій Ларін охарактеризував також обраного від Чернігівської губернії робітника П. Приходька: «толковий (справжній) с[оціал-]д[емократ]». Водночас, у листі йшлося і про поразки. Наприклад, не вдалося повною мірою скористатися результатами роботи в Канівському та Сквирському повітах, де влада застосувала адміністративний ресурс і скасувала вибори. Тому, замість селян соціал-демократів, «у список довелось поставити людей значно менш придатних», проте спілчани продовжували кампанію. «В Полтавській вибори 10-го. Зараз я їду туди» [37, л.92], – інформував Юрій Ларін.

Важливим фактором успіху на виборах до II Державної думи стала потужна видавнича діяльність Головного комітету та регіональних комітетів Української соціал-демократичної спілки РСДРП. Спеціально до виборів керівний орган Спілки видав прокламації «Наказ рабочим, крестьянским и городским выборщикам в Государственную Думу», «Избирателям от социал-демократов» та «О земле» [37, л.115, 126, 126 а, 128]. Зазначені видруки містили виклад найближчих політичних і соціально-економічних вимог РСДРП, а також указували на стратегічну програмну мету партії – досягнення «всенародного щастя – соціалізму». Державну думу соціал-демократи розглядали як «засіб об'єднати розрізнені сили народу» для боротьби з самодержавним урядом. Дума, за задумом

мом спілчан, мала стати справжнім законодавчим органом, який прийме постанову про «скликання повноправних Установчих зборів із виборних від усього народу, і народ своєю силою повинен добитися його скликання» [22, арк.1 зв]. Робітникам і селянам пропонували згуртуватися в Російській соціал-демократичній робітничій партії «і навколо неї», а виборців – голосувати за соціал-демократів [22, арк.1]. Відозва «О земле» містила короткий виклад аграрних програм основних політичних партій: РСДРП, ПСР, кадетів, правих організацій і уряду. Спілчани відзначали недоліки аграрних програм своїх конкурентів і вказували на переваги вимог соціал-демократів. УСДС закликала селян разом із робітниками підтримувати на виборах до Державної думи ту партію, вимоги якої їм ближчі – РСДРП. Хліборобам соціал-демократи пропонували скласти присуди про їхні земельні вимоги і надсилати «вашим виборщикам і депутатам в Державну Думу» [23, арк.1].

Отже, у виданнях Української соціал-демократичної спілки РСДРП подавалися стратегічні (побудова соціалістичного ладу) та найближчі політичні та соціально-економічні вимоги. Вони відображали головні потреби переважно селян і сільськогосподарських робітників, промислового пролетаріату, а вимоги демократичних прав і свобод – загалом населення українських губерній. Зазначені та інші відозви ГК [21, арк.1, 1 зв, 2, 2 зв], передвиборчі видання місцевих спілчанських комітетів, інколи – спільно з Бундом, видавалися великими накладами та поширювалися серед жителів [24, арк.275, 275 зв; 25, арк.3, 3 зв; 35, л.14, 16; 37, л.52, 70 об]. Це дозволило Українській Спілці донести зміст своїх домагань до людності регіону та забезпечити інформаційний супровід передвиборчої кампанії. Власне, саме інтенсивна передвиборча агітація спілчан стала приводом до проведення першої масової ліквідації 18 січня 1907 р. [1, арк.172, 173, 176]

У період виборів Українська соціал-демократична спілка РСДРП і Загальний єврейський робітничий союз у Литві, Польщі та Росії створили обласне виборче бюро, яке обслуговувало соціал-демократичні організації п'яти губерній та приєднаних територій, в яких працювали спілчани та бундівці. Метою діяльності цих бюро, за даними начальника Київської охоранки М. Кулябка, було надання юридичних порад і довідок, випуск відповідної легальної літератури [31, л.1]. «Виборчі бюро» спілчан і бундівців створювалися на рівні губерній, повітів і міст [10, арк.69 зв; 25, арк.6, 6 зв].

Під час підготовки до виборів, між керівниками УСДС і Бунду, за словами одного з провідників єврейських марксистів – Міхаїла, існували «деякі принципові розбіжності» щодо тактики ведення кампанії. Найперше, керівники УСДС вважали, що соціал-демократи мають значні шанси провести своїх кандидатів до Думи і тому метою виборів є реалізація зазначених можливостей. Бундівські провідники, очевидно, не сподівалися на подібний успіх, тому вважали, що марксистичні повинні використати виборчу кампанію для зміцнення партійних організацій та здійснення агітації для поширення соціал-демократичних ідей у сус-

пільстві. Друга незгода стосувалася угод із ліберальною опозицією. Керівники УСДС схилилися до якнайшвидшого укладання угод із лібералами на губернському рівні та виступали за негайне формування спільних списків. Бундівці вважали за доцільне обговорити це питання на загальноміських конференціях, після чого затверджувати їх керівними органами – ГК і РК [31, л.7]. Отже, архівні документи вказують, що бундівці займали лівішу позицію, ніж спілчани, й вона призводила до зволікання при укладенні угод із лібералами. Попри це, як засвідчує спільне рішення ГК Спілки та РК Бунду, опубліковане у вже згаданому директивному листі № 12, перемогла точка зору єврейських соціал-демократів.

Для остаточного вироблення умов угоди з кадетами й єврейськими організаціями та з питань, що стосувалися практичного проведення виборів до Державної думи 17 грудня 1906 р. в Києві зібралася губернська соціал-демократична конференція за участі Бунду [3, арк.211], проте на зібрання несподівано прийшли жандарми, які заарештували його учасників. Попри те, що правоохоронці не виявили ніяких компрометуючих матеріалів, соціал-демократів спочатку ув'язняли на три місяці, після чого вислали в адміністративному порядку під особливий нагляд поліції [3, арк.211; 4, арк.1-362 зв].

Тим часом Бунд автономно розгортав передвиборчу діяльність серед юдейського населення. На початку виборчої кампанії бундівський районний комітет надіслав у місцеві організації гектографовані відозви, в яких охарактеризував становище та вплив соціально-політичних сил у єврейській спільноті. Єврейські соціал-демократи, як засвідчує прокламація, претендували на політичне представництво єврейського пролетаріату, що оцінювався ними, як «найбільш експлуатований та пригнічений клас». Бундівці закликали широкі маси згуртуватися навколо революційної Думи в союзі та під керівництвом пролетаріату [31, л.19]. Отже, під час виборів Бунд прагнув відігравати провідну роль в єврейському суспільстві.

Бунд розпочав передвиборчу діяльність вже в листопаді 1906 р., про що засвідчував лист їхнього діяча Ніколая. Він повідомляв, що вони «зараз страшенно зайняті роботою в Київській губернії», де мають «багато шансів на виборах». Він спрямовував партійних товаришів із Глухова Чернігівської губернії покладатися головним чином на власні сили та давав практичні настанови щодо ведення виборчої кампанії. Адресант наголошував на необхідності об'єднатися з виборчим комітетом РСДРП. Водночас, лист свідчив про співпрацю єврейських і українських національних соціал-демократій; бундівцям із Глухова рекомендувалося укласти угоду з «Українською рев[олюційною] партією» (УСДРП. – Авт.) – «обидві сторони повинні загалом старатися дійти згоди» [31, л.6, 6 об]. Отже, розпочавши передвиборчу кампанію, Бунд використовував різні форми роботи. Свої зусилля бундівці об'єднували з організаціями РСДРП. Прикметно, що провідники єврейських соціал-демократів націлювали однопартійців на укладання угод і тісну взаємодію з національною УСДРП.

У Київській та Волинській губерніях, як повідомляв бундівець Іосіф своєму керівництву у Варшаву, єврейські соціал-демократи створили губернські виборчі бюро. На Київщині створили також регіональні бюро в містах і містечках краю: Бердичіві, Білій Церкві, Василюкові, Радомишлі та Черкасах (в останньому випадку – разом із спілчанами та українськими соціал-демократами). Проте, бундівець визнавав, що існують вони номінально, оскільки, через нестачу людей, не здатні працювати [9, арк.2]. Окрім згаданих населених пунктів, як уважав «Іосіф», шанси на перемогу були в Смілі, Богуславі, Ставищах і Ходоркові [9, арк.2]. Немає сумніву, що в усіх згаданих у листі поселеннях Бунд розраховував на підтримку існуючих там спілчанських організацій.

У Волинській губернії, за інформацією згаданого Іосіфа, бундівські організації нараховували 1440 осіб, не враховуючи Житомира. Вони також проявляли більшу активність, ніж на Київщині. Однак, ситуація на Волині виявилася куди гіршою. Єврейський соціал-демократ пояснював це кількома чинниками: по-перше, дававсь взнаки значний вплив Почаївської лаври, яка «наповнює губернію листками й агітаторами»; по-друге, єврейські робітники Волині, очевидно під тиском чорносотенної пропаганди, ставилися до виборчої кампанії «з крайнім індіферентизмом»; по-третє, однопартійна Українська Спілка, за його словами, «нічого немає»; всього – 210 соціал-демократів [9, арк.3, 3 зв]. Відтак, бундівські провідники оцінювали шанси соціал-демократів на перемогу у виборчій кампанії на Волині як дуже незначні. Однією з причин цього була слабкість спілчанських організацій.

Під час виборів виникали суперечності між юдеями-членами УСД Спілки та прибічниками єврейського національного проекту. Про зазначене свідчить такий факт. 19 січня 1907 р. із Канева Київської губернії якийсь «С», єврей за національністю та спілчанський діяч, повідомляв, що в місті відбулося «явище дуже небажане та сумне». У минулу суботу він виступав «при величезній юрбі» юдеїв і висловлював погляд на Державну думу, проте прихильник сіонізму пан Мілявський у грубій формі заявив, «що самолюбство не повинно дозволити вибирати не єврея». Опонент спілчанина перейшов на особистості та став переконувати присутніх, «що лише він достойний бути виборщиком від єврейського населення». Автор повідомляв, що відбувся «страшній розкол»; частка населення була налаштована категорично проти Мілявського, «а інша частина, ремісники, кравці, шевці готові підтримати його [37, л.57]. Виходячи з соціального складу прихильників останнього, можна припустити, що він належав до однієї з сіоністсько-соціалістичних партій. Отже, євреї-спілчани на виборах до Державної думи критикувалися опонентами із соціалістичних сіоністських юдейських організацій.

УСДС співпрацювала з іншими соціалістичними партіями. У частині спілчанських громад існували настрої на підтримку ідеї об'єднання з українськими соціал-демократами. Так, полтавська губернська конференція визнавала за бажане виходження УСДРП

до складу РСДРП. Однак, зважаючи на те, що воно поки-що не відбулося, вважала, що останні не можуть входити до виборчих комітетів РСДРП, а лише до складу координаційних і технічних виборчих бюро [10, арк.70]. Як свідчать виявлені документи, між інтернаціональним союзом РСДРП – Спілкою та організаціями українських національних соціал-демократів спостерігалася співпраця під час думської кампанії.

Архівні джерела також підтверджують тісну співпрацю УСДС, УСДРП і Бунду. На виборах у м. Лубнах Полтавської губернії УСДС висунула кандидатуру відомого більшовика, керівника Вузлового бюро РСДРП Південно-Західної залізниці О. Шліхтера, але останній опинився під судом і через це втратив виборчі права, про що на початку 1907 р. листовно повідомив Юрія Ларіна. Для того, щоб врятувати ситуацію, лідер Спілки вимушено пропонував (дослівно: «в виду этого приходится». – Авт.) виставити кандидатуру лідера УСДРП М. Порша [37, л.41].

Як вже згадувалось, у Черкасах Спілка створила спільне виборче бюро разом із Бундом та УСДРП, проте, за словами якогось єврейського соціал-демократа, воно майже не працювало через відсутність людей [31, л.25 об]. У місті відбувся розподіл місць виборщиків між партіями та безпартійною групою. Про зазначене свідчить лист спілчанського діяча, який повідомляв про створення там технічної та агітаційної груп для проведення виборчої кампанії. На засіданнях коаліційної ради соціал-демократів «прийняли рішення розпочати переговори із «буржуазією» (так в документі. – Авт.). Унаслідок розподілу місць, із п'яти виборщиків два віддавали лібералам, два «українцям» (УСДРП. – Авт.), або одне «українцям», а одне російським соціал-демократам. На п'яте, спірне місце, претендувала якась «безпартійна російська група» («кадети, або, можливо, лівіше»). Проте, якщо б останні не змогли забезпечити велику кількість голосів, то це місце мало перейти до спілчан [31, л.12]. Отже, в Черкасах Спілка тісно взаємодіяла на виборах із Бундом і УСДРП. Велися також переговори з лібералами з приводу розподілу місць у міській курії.

Матеріали Центрального державного історичного архіву України у Києві вказують, що подібний альянс утворився в Ніжині Чернігівської губернії, де було створено «Бюро передвиборної кампанії при Ніжинських організаціях Російської соціал-демократичної робітничої партії, Бунду та Української соціал-демократичної робітничої партії» [17, арк.2]. У спільній відозві зазначені організації закликали добиватися такої Думи, яку вибере весь народ, на основі прямих виборів і яка називатиметься «Всенародні Установчі Збори». Вона «поставить народний уряд і дасть народу всю землю і волю та встановить у Росії порядок...». Соціал-демократи закликали обирати «наших представників», які скасують військовий стан і проголосять «повну амністію тим, які постраждали за народ» [17, арк.2, 2 зв, 3]. Друга відозва «До громадян», видрукувана українською мовою від імені РСДРП і УСДРП, спрямовувалася проти «Союза русского народа» [17, арк.2, 2 зв, 3]. Отже, в період виборів

спостерігалася консолідація інтернаціональної Української соціал-демократичної спілки РСДРП і національних соціал-демократичних партій – Бунду та УСДРП.

У Києві, в інших губернських і повітових центрах велися переговори між соціал-демократами та Партією народної свободи (конституційно-демократичною) та єврейськими прогресистами про укладення угоди з розподілу місць виборщиків. Про складнощі у перемовинах спілчан із кадетами та «нахабство» останніх повідомляв якийсь соціал-демократ «С». Він зазначав, що із 80 місць ліберали віддають лише 23, зокрема, 16 – ідейно близькому Союзу досягнення рівноправ'я євреїв, «і всього 6 об'єднаним соціалістам». «Що з цього вийде – побачимо», – писав адресант [31, л.20]. Якийсь соціал-демократ із Полтавщини в листі без підпису, адресованому Петру або Грицьку (І. Кириєнку або Г. Долженку) інформував про сформований список від губернії. У ньому значилося три кадети, два безпартійних євреї, один інтелегент соціал-демократ, один робітник соціал-демократ і п'ять селян. Водночас, соціал-демократам давали карт-бланш щодо хліборобів; хай хоч усі вони будуть їхніми представниками. Проте, адресант інформував, що вони хочуть собі забезпечити ще одного інтелегента соціал-демократа, а решта чотири місця нехай залишаться за селянами [33, л.10]. Як згодом з'ясувалося, виборчі плани соціал-демократів на Полтавщині не реалізувалися.

Утаємничений щодо виборчих справ соціал-демократів «Пепа» з Василькова Київської губернії повідомляв 12 грудня, що в місті був «Натан», який вів переговори з кадетами. Останні «погодилися дати місце одному с[оціал-]д[емократичному] кандидату». Проте, очевидно, васильківські ліберали не дотримувались умов угоди, тому потрібен був ще один приїзд Натана; «необхідно вплинути на буржуазію» [31, л.17]. Щоправда, автор листа не називав можливі засоби впливу.

Російські соціал-демократи в Чернігівській губернії не мали єдиної організації; там діяли спілчанські громади та, як самостійна структура, Чернігівський комітет. На початку виборчої кампанії, за даними добре поінформованого начальника ГЖУ генерал-майора М. Рудова, Партія народної свободи спочатку відмовилася від блокування з лівими партіями для проведення своїх діячів у члени Думи [25, арк.16]. За його ж інформацією, соціал-демократи діяли спільно з бундівцями та за підтримки соціалістів-революціонерів і соціалістів-сіоністів [25, арк.6, 6 зв, 16 зв]. На перебіг виборчої кампанії на Чернігівщині впливав місцевий казенний рабин Турін, який, за даними жандармів, належав до меншовицької фракції російських соціал-демократів. У передвиборчу боротьбу вступило також Товариство для досягнення повноправності євреїв [25, арк.37, 37 зв]. Отже, в Чернігівській губернії передвиборчі пасьянси складали заплутаний клубок партійних і національних проектів. Члени Чернігівського комітету РСДРП, який тоді залишався поза Спілкою, та спілчани прагнули впливати на передвиборчі процеси.

Врешті, «ліві» політичні партії та спілки – ліберального та соціалістичного напрямку, дійшли згоди на Чернігівщині. Начальник Чернігівського ГЖУ відзначав, що напередодні губернського виборчого зібрання, яке відбулося 6 і 7 лютого 1907 р., вони провели нараду, на якій узгодили кандидатів у депутати. Про те, що учасниками угоди були соціал-демократи, засвідчували результати виборів по Чернігову. Там обрали виборщиками двох кадетів – О. Свечіна та В. Хижнякова і соціал-демократа С. Балабанова. Щоправда, губернська влада застосувала адміністративний ресурс і скасувала вибори в тих містах, де явно перемогли «ліві» – в Чернігові, Городні та Стародубі [25, арк.99, 99 зв], унаслідок чого, вибрані особи не потрапили в губернські виборщики. У результаті виборів до Державної думи від губернії все ж обрали переважно представників «лівих» партій. РСДРП репрезентував член Конотопської спілчанської організації, 28-річний залізничник П. Приходько, обраний зїздом уповноважених від робітників. Прикметно, що за кількістю голосів, отриманих під час балотування, спілчанин виявився серед чернігівських послів на першому місці [25, арк.83, 97, 101].

Важливе значення ЦК РСДРП надавав виборам у робітничій курії, про що зазначав у зверненні «До всіх партійних організацій». Оскільки російські марксистки вважали себе єдиною насправді пролетарською партією, вони повідомляли соціал-демократичні громади, що «вибори по робітничій курії повинні, крім іншого, відіграти важливу роль показника впливу соціал-демократичних ідей в робітничих масах і ступінь їхньої свідомості, організованості та дисциплінованості» [15, арк.2 а]. Це цілком усвідомлювали керівники УСДС, які приділяли значну увагу виборам у робітничій курії. Міський пролетаріат у регіоні діяльності Спілки був нечисельний. Ще менше пролетарів, згідно з виборчим законодавством, мали право голосувати, а тому архівних документів про перебіг виборів маємо небагато.

Активна агітаційно-пропагандистська передвиборча робота проводилася у Конотопі. Під час виборчої кампанії Конотопський комітет РСДРП видрукував 20-тисячним тиражем відозву «Товарищи рабочие! Все избиратели!» (передрук із газети «Пролетарий»). У ній соціал-демократи пояснювали, чому РСДРП бойкотувала вибори, а тепер вирішила взяти в них участь. Зазначалося на необхідності боротися за владу та за допомогою повстання повалити царський уряд, заснувати республіку, скликати тимчасовий революційний уряд і Всенародні установчі збори на основі загального, прямого, рівного і таємного голосування. Наприкінці видруку містився заклик голосувати під час виборів за кандидатів від РСДРП [16, арк.18]. Отже, попри участь у виборах, російські соціал-демократи не знімали з порядку денного питання про збройне повстанні проти самодержавства.

Про перебіг виборчої кампанії повідомляли спілчани з посаду Клинець Чернігівської губернії. Там існувала соціал-демократична партійна виборча комісія у складі п'яти осіб. Інформувалося,

що «двоє наших» входили у виборчий комітет «Союзу повноправства» – міжпартійної єврейської організації. Клинцівські соціал-демократи доповідали також, що робота ведеться, але не повсюдно, оскільки не вистачає працівників. Спільчани влаштували нараду уповноважених. Про гостроту протистоянь під час виборів, зокрема, про використання соціал-демократами непарламентських методів боротьби, засвідчує уривок із звіту: «На фабриках виступали самостійно і побили с[оціалістів-]р[еволюціонерів] і чорносотенців». Повідомлялося про скасування виборів на одному з підприємств, де пройшов соціал-демократ; оскільки обраний працював на підприємстві лише два місяці, що суперечило виборчому законодавству. Характеризуючи ситуацію в самих Клинцях, спільчани зазначали, що там пройдуть три кадети, оскільки вони не мають власного кандидата. Ситуація в селах району складалася неоднаково: в одній волості пройшли соціал-демократичні кандидати і їх сподівалися провести в Державну думу, проте інші дали неблагополучні результати, «оскільки не вистачало сил навіть їм хоча б один раз» [37, л.52].

Головні надії провідники УСДС покладали на селянську курію, оскільки хлібороби складали переважну більшість електорату регіону, а спільчани встигли завоювати серед них певну популярність. Архівні джерела свідчать, що активну роботу серед майбутніх селянських виборщиків до II Державної думи провадила Городоцька група РСДРП у Кам'янецькому повіті Подільської губернії. 11 січня 1907 р., напередодні виборів від селян Городоцької волості, соціал-демократи влаштували зібрання, за участі майже 20 осіб волосних виборних та п'ять робітників місцевого чавуноливарного заводу. Присутні обрали зі свого середовища виборщиками в Державну думу селян містечка К. Шафранського та П. Ковальського. Наприкінці учасникам зібрання роздавали гектографовані прокламації Городоцької групи РСДРП «Ко всім крест'янам» [13, арк.73, 73 зв].

Починаючи з другої половини 1906 р. посилювався чорносотенний рух в українських губерніях Російської імперії; члени консервативно-монархічних організацій здійснювали потужну антиреволюційну пропаганду, звинувачуючи в «крамолі» «інородців» – представників євреїв, поляків, вірмен та інших, які брали активну участь у революційному та визвольному демократичному русі. Частина людності українських губерній підтримувала чорносотенців. Діяльність консервативно-монархічних союзів мала негативні наслідки для Спілки, активними учасниками якої були євреї. Про це засвідчує лист спільчанського діяча з Летичева Подільської губернії в ГК. Він повідомляв, що «союз «істинно-російських людей» встиг так глибоко пустити своє коріння, що плоди його вже з'явилися». Відтак, адресант інформував, що місцеві соціал-демократи «слабко працюють». «Майже всі наші діячі євреї, – і населення російське (єврей-спільчанин тут і далі вживав термін «російський», хоча насправді – йшлося про українців. – Авт.) до них ставиться з підозрою; всяка спроба вести пропаганду

серед росіян нам не вдається» [28, л. 146 об]. Соціал-демократ висловлював побоювання за результати виборів до Державної думи в Лeticівському повіті і припускав, що замість свідомих селян туди можуть потрапити «чорносотенно налаштовані». Для того, щоб запобігти цьому, він просив прислати товариша, обов'язково «росіянина», «який міг би деякий час агітувати в селі» [34, л. 1 об].

Попри несприятливу політичну кон'юнктуру, у Волинській губернії спілчани не байдикували. У листі соціал-демократки «Тоні» з Ровно в Одесу йшлося про те, що єврейський губернський комітет планує укласти угоду навіть із поміщиками, на шкоду селянам, і зазначено, що це прекрасний «агітаційний матеріал» для критики названого комітету. У цьому контексті згадувалося ім'я відомого сionістського діяча В. Жаботинського. Вона інформувала також про плани соціал-демократів «провести одного видного бундівця, наміченого депутатом» [30, л. 4].

Українська соціал-демократична спілка РСДРП прагнула працювати навіть у курії землевласників, де шанси досягнути успіху були невеликими. ГК Спілки рекомендував полтавським спілчанам знайти «пристойного виду» людину, яка змогла б «пробратися» в казенну палату. Метою цієї акції було з'ясування прізвищ осіб, які користувалися виборчим правом по курії землевласників. Володіння зазначеною інформацією, за переконанням спілчанських очільників, матиме велике значення та дозволить «повести найенергійнішу агітацію і серед саме таких верств населення». Задля досягнення цієї мети, спілчанські керівники висловлювали готовність до використання незаконних методів; вони рекомендували, «якщо буде потреба підкупу та хабаря, то перед цим не потрібно зупинятися» [31, л. 5, 5 об].

УСДС не лише проводила агітаційно-пропагандистську серед населення, але й опікала своїх виборщиків та «співчуваючих» при їхньому приїзді на губернське виборче зібрання. Так, секретар Конотопського комітету Спілки «Дмитрій» просив попередити чернігівських соціал-демократів, щоб останні «приготувались зустріти наших виборщиків, які приїдуть за день до виборів». Вони інформували ГК, що в їхньому районі вибрали чотирьох партійних і двох прихильників [31, л. 60]. Подібна робота велася з виборщиками, робітниками та селянами, від Київщини [18, арк. 261, 261 зв]. Головний комітет УСДС дбав про селян-виборщиків від Київської губернії, які прибули на губернський з'їзд. Їх поселили в готелі «Россия», за що заплатили, як засвідчує фінансовий звіт ГК, величезну суму – 200 рублів [1, арк. 421].

Загалом виборча кампанія Української соціал-демократичної Спілки РСДРП виявилася успішною. Від Київщини депутатами обрано чотирьох спілчан: селянина В. Сахна, робітника цукрового заводу І. Гуменка, учителя Г. Федорова та члена ГК І. Кирієнка. Завдяки підтримці Спілки, від Київщини потрапив до Думи український соціал-демократ М. Вовчинський [37, л. 132 об]. Останній увійшов у думську соціал-демократичну фракцію. Від Чернігівської губернії пройшов спілчанський кандидат – робіт-

ник конотопських залізничних майстерень П. Приходько, проте у Полтавській, Волинській та Подільській губерніях результати були погані. «По Волинській повний провал. По Подільській пройшло 13 рядових селян, не наші», – повідомлялося у директивному листі ГК Спілки. – По Полтавській пройшов селянин Сайко, який вагається між с[оціал-]д[емократами] і с[оціалістами]-р[еволюціонерами]» [1, арк.412 зв]. Отже, спілчани відчували себе водночас тріумфаторами та нещасливцями. Вони зуміли провести у Державну думу півдесятка своїх представників, але їхні амбітні плани залишилися загалом нереалізованими.

Проводи депутатів-спілчан до Санкт-Петербургу перетворювалися на революційні маніфестації. Саме з такої нагоди 13 лютого 1907 р. зібралися селяни с. Великі Голяки Сквирського повіту. Перед від'їздом для роботи до Державної думи уродженця с. Дідівщина, депутата В. Сахна, хлібороби склали присуд. Він був списаний сільським писарем із готового зразка, який містив, зокрема, «вимоги політичного характеру аж до надання [права] населенню самому собі обирати правителів». Під указанням документом селяни підписувалися, а сільський староста, на їхню вимогу, «приклав» до «наказу-приговору» печатку [20, арк.94, 94 зв].

Київський губернатор детально інформував генерал-губернатора про подальший перебіг подій. 14 лютого у Дідівщині селяни просили свого депутата «добитися землі, свободи і волі», а вихованець місцевої церковнопарафіяльної школи, за наказом учителя, крикнув В. Сахну: «дядечку, просіть для нас школи». Один із виступаючих на мітингу закликав селян захищати свого обранця, а «також говорив щось про свободу, землю і волю». Потім натовп провів В. Сахна до залізничної станції Фастів, яка розташовувалася за 12 верст від села [20, арк.94, 94 зв]. Того ж дня проводжали до столиці іншого депутата-спілчанина, вчителя з містечка Фастів Г. Федорова. Проводи переросли в революційний мітинг. Біля чавуноливарного заводу робітники заспівали «Марсельезу», а ораторка Х. Куцин вилізла на паркан і кричала: «Чаша переповнилась. Геть війська. Геть поліцію. Геть государя. Вони кровопивці...» [20, арк.94 зв] Отже, все вказувало на те, що між виборцями та їхніми депутатами-спілчанами існував тісний зв'язок, який і нададі буде підтриманий.

Діяльність депутатів-членів УСДС не обмежувалася стінами Таврійського палацу, в якому засідала Державна дума. Значно комфортніше вони почували себе в позадумській роботі, зокрема у спілкуванні зі своїми виборцями. Депутати-спілчани І. Кириєнко, В. Сахно, Г. Федоров, П. Приходько та М. Вовчинський надсилали в українські губернії відозви «Ко всем сельским рабочим и крестьянам от Членов Государственной Думы». Вони закликали своїх виборців підтримувати вимоги членів соціал-демократичної фракції, до якої вони належали, та надсилати до Санкт-Петербургу ходаків і накази «для постійного спілкування і ознайомлення з діяльністю депутатів Думи» [8, арк.89]. В іншій відозві соціал-демократичної фракції, надісланій у березні 1907 р. у Васильківський повіт, за-

значалося, «що Дума безсила звільнити борців за свободу, які змагають в ув'язненні та на засланні, і що лише народ, звільняючи себе, може розкрити двері тюрем перед бранцями Уряду» [8, арк.90]. Безсумнівно, такі відозви знаходили відгук і посилювали революційні настрої серед населення українських губерній.

Про надсиання присудів сільських сходів у соціал-демократичну фракцію Державної думи свідчать архівні джерела. Часто ініціаторами таких дій виступали спілчани. Наприклад, присуд селян с. Пятовська Стародубського повіту Чернігівської губернії був «покритий численними підписами» та містив вимоги примусового відчуження церковних, монастирських, кабінетських, удільних і поміщицьких земель, реорганізації всього суспільного ладу та запровадження демократичної республіки [38, л.14, 15].

Яскравий приклад взаємозв'язку спілчанських послів і їх виборців маємо у с. Велика Снітинка Васильківського повіту Київської губернії. За даними київського губернатора, у лютому 1907 р. селяни К. Ганджа, І. Єгоров, Й. Свириденко, Т. Герасименко, К. Герасименко і А. Петрашенко поширювали антиурядові прокламації а також «підбурювали місцеве селянське населення до складання «наказу», обраному членом Державної думи учителю Федорову, з викладенням в ньому вимог революційного характеру» [27, л.19]. Цей наказ був складений 17 лютого. Після обшуку названих грецьосіїв заарештували. Однак, селянський натовп, чисельністю 400 осіб, зробив спробу силою звільнити заарештованих. У відповідь, поліція застосувала зброю, внаслідок – дев'ять убитих, двоє померло від ран, двоє поранених доставлено в лікарню [27, л.14]. Згаданий інцидент не став непоміченим депутатами-спілчанами від Київської губернії Г. Федоровим, І. Кирієнком і уесдеком М. Вовчинським. Вони звернулися з телеграмою до міністра внутрішніх справ П. Столипіна з вимогою вжити невідкладних заходів до припинення розстрілу мирних селян. За наказом міністра було зроблено розслідування вказаної справи [5, арк.1, 2, 7, 7 зв; 27, л.10-11]. Слідство, проведене Київським губернатором, показало, що низка місцевих селян вела активну агітаційно-пропагандистську діяльність і «підбурювали» односельчан до складання «наказу» революційного змісту для надсиання депутату Державної думи Г. Федорову. Зазначені події набули широкого суспільного розголосу [27, л.20]. Вищенаведений епізод засвідчив, що депутати-спілчани підтримували найтісніші контакти з своїми виборцями в українських губерніях. Вони заохочували їхню громадсько-політичну активність, а в випадку революційного виступу підтримували селян всіма засобами.

Провідні діячі УСДС неодноразово демонстрували вміння системно розв'язувати різні питання партійної роботи. Такий підхід вони продемонстрували у взаєминах населення їхньої області зі спілчанськими депутатами та загалом соціал-демократичною фракцією Державної думи. На конференції УСДС 27 березня 1907 р. соціал-демократи прийняли резолюцію по думській кампанії. Спілчани прагнули «зв'язати Думу з народом» і з цією метою

мали створити мережу гуртків для інформування селян про роботу Державної думи. Очоловувати зазначені гуртки мали вихованці середніх навчальних закладів, які роз'їжджалися на канікули. На них же покладалася справа ведення протиурядової агітації. У гуртках передбачався збір коштів на літературу. До зазначених осередків, з метою їхньої матеріальної підтримки, передбачалося залучити «буржуазний клас». Для об'єднання усіх гуртків передбачалося створити «Центральне бюро на п'ять південних губерній» при ГК. Керівний орган УСДС мав опікуватися забезпеченням для цих осередків різною літературою [37, л.183 об]. Отже, зазначені гуртки могли об'єднувати ширші верстви суспільства спілчанської області, на які керівники Спілки сподівалися здійснювати вплив. Щоправда, до кінця революції реалізувати цей проект не вдалося.

Перерва в роботі Державної думи настала на Великдень 1907 р., який святкували в останній декаді квітня. Депутати-члени УСДС скористалися паузою для прибуття в Україну та спілкування зі своїми виборцями. Приїзд депутатів супроводжувався організацією мітингів із революційними промовами. Найбільше відзначився в цьому член ГК УСДС і депутат І. Кирієнко [20, арк.82 зв, 84 зв, 85, 86, 87].

На випадок розпуску II Державної думи, РСДРП готувалася до акцій на підтримку останньої. За даними таємної поліції, ЦК партії вживав заходи, спрямовані на організацію страйків і аграрних безладів [6, арк.21]. Водночас, органи самодержавної влади також готувалися до протистояння. У день розпуску Думи начальник Київського охоронного відділення отримав декілька телеграм директора ДП з вимогою затримати депутатів соціал-демократів М. Вовчинського, І. Гуменка, В. Сахна, Г. Федорова та І. Кирієнка та надсилав їхні фото. Поява зазначених осіб у районі мала розглядатися, як «намір заховатися від переслідування». Тому «пропонувалось» встановити за ними спостереження та заарештувати [11, арк.33-39]. 12 червня Київський губернатор інформував «начальника краю» про арешти колишніх депутатів, спілчан І. Гуменка 4 червня в Черкасах і В. Сахна 9 червня в Сквирі [20, арк.101]. Згодом заарештували й решту депутатів-спілчан. Відомо, що через рік, 7 липня 1908 р., якісь зловмисники планували здійснити напад на поїзд № 16 і звільнити невказаного арештанта, що перебував в окремому вагоні, а також «засудженого до 6 або 8 років каторжних робіт» І. Кирієнка, який у цей вагон «передавався з місцевої повітової тюрми». Отримавши таку інформацію, правоохоронці суттєво посилили охорону зазначеного поїзда [12, арк.290, 290 зв, 291]. Можливо, акцію з вивільнення ув'язнених готували товариші-спілчани, проте ужиті заходи безпеки попередили напад.

Розпуск Державної думи відбувався одночасно з арештами низки провідних діячів Спілки. Відтак, ГК не зміг відразу прореагувати на цю політичну подію, однак окремі спілчанські комітети випустили з цього приводу прокламації. Так, Бердичівська організація РСДРП видає листівку «О разгоне второй Государственной Думы». Бердичівські соціал-демократи повідомляли про розпуск

законодавчого органу та зміну виборчого закону, щоб до нової Думи пройшло більше чорносотенців. Громадян закликали до рішучої боротьби з самодержавством [11, арк.47].

Про необхідність реагувати на третьочервневий переворот висловлювалися члени громад УСДС. Спільчанський активіст із Васицького повіту Ш. Шпільман, який переховувався від жандармів, 11 червня 1907 р. просив районний комітет надіслати йому соціал-демократичну літературу, зокрема «листки про розпуск Думи» [7, арк. 61]. Відомо, що 26 червня член ГК Павло запрошував у Київ представників місцевих організацій за листками з приводу розпуску Державної думи [36, л.62]. Очевидно, що спільчани могли лише поширити зазначені відозви, проте, якихось масштабних заходів проти дій самодержавства Українська соціал-демократична спілка РСДРП організувати не змогла.

Таким чином, як засвідчують виявлені архівні джерела, Українська соціал-демократична спілка РСДРП брала активну участь у виборах до II Державної думи. Загальне керівництво виборчою кампанією здійснював ЦК РСДРП, а безпосередньо в спільчанській області вона велася під керівництвом Головного комітету. Провідну роль у керівній установі УСДС відігравав Юрій Ларін. ГК підготував низку прокламацій, директивних настанов щодо ведення виборчої діяльності у різних виборчих куріях, укладання передвиборчих угод. Члени спільчанського керівництва особисто брали участь у роботі в регіонах, мобілізували партійців на вибори. УСДС найтісніше взаємодіяла із Бундом, з яким створила спільні виборчі бюро, виробляла виборчу тактику. Разом із іншими соціалістичними партіями спільчани створили інформаційні бюро. Помітна співпраця Спілки та Бунду з УСДРП. Активно діяли соціал-демократи серед робітничого класу та селянства. У процесі виборчої кампанії в Українській Спілці виникли деякі проблеми. Потужна діяльність «Союзу русского народа» в регіоні ускладнила роботу інтернаціональних за складом, з великою питомою вагою євреїв, спільчанських осередків. Унаслідок виборів спільчанам вдалося провести до Думи п'ять депутатів (селянин В. Сахно, робітник цукрового заводу І. Гуменко, дворянин, член ГК І. Кириєнко, робітник-залізничник П. Приходько, учитель Г. Федоров). Завдяки підтримці Спілки, від Київщини був обраний депутатом український соціал-демократ М. Вовчинський. Усі вони увійшли у соціал-демократичну фракцію Державної думи. Депутати-спільчани активно підтримували зв'язок із своїми виборцями, спрямовували останніх на революційну боротьбу з самодержавством. Селяни надсилали депутатам-спільчанам накази, присуди. Приїзд депутатів в Україну супроводжувався активними зустрічами з виборцями, на яких останніх закликали підтримувати зв'язок із соціал-демократичною фракцією, Державною думою та вести революційну боротьбу. Для налагодження постійного зв'язку між депутатами соціал-демократами та населенням українських губерній ГК УСДС хотіли створити мережу гуртків і Бюро, що об'єднувало б гуртки п'яти губерній. Підготовка до за-

криття та розпуск Державної думи відбувався одночасно з наступом правоохоронних органів на спілчанські громади. Відбувалися арешти керівників УСДС, депутатів-спілчан. Спілка не зуміла протистояти владі – лише окремі організації випустили листівки з приводу розгону Думи.

Список використаних джерел та літератури:

1. Центральний державний історичний архів України у місті Києві (Далі – ЦДАК). Ф. 274. Оп. 1. Спр. 1419.
2. ЦДАК. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 1420.
3. ЦДАК. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 1653.
4. ЦДАК. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 1654.
5. ЦДАК. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 1901.
6. ЦДАК. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 2031.
7. ЦДАК. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 2041.
8. ЦДАК. Ф. 275. Оп. 1. Спр. 1434.
9. ЦДАК. Ф. 275. Оп. 1. Спр. 1986.
10. ЦДАК. Ф. 275. Оп. 2. Спр. 79.
11. ЦДАК. Ф. 276. Оп. 1. Спр. 66.
12. ЦДАК. Ф. 301. Оп. 1. Спр. 1272.
13. ЦДАК. Ф. 301. Оп. 2. Спр. 22.
14. ЦДАК. Ф. 317. Оп. 7. Спр. 2057.
15. ЦДАК. Ф. 317. Оп. 7. Спр. 2213.
16. ЦДАК. Ф. 318. Оп. 1. Спр. 1161.
17. ЦДАК. Ф. 318. Оп. 1. Спр. 1251.
18. ЦДАК. Ф. 318. Оп. 1. Спр. 1720.
19. ЦДАК. Ф. 318. Оп. 1. Спр. 1251.
20. ЦДАК. Ф. 442. Оп. 857. Спр. 38.
21. ЦДАК. Ф. 838. Оп. 2. Спр. 860.
22. ЦДАК. Ф. 838. Оп. 2. Спр. 862.
23. ЦДАК. Ф. 838. Оп. 2. Спр. 863.
24. ЦДАК. Ф. 1335. Оп. 1. Спр. 492.
25. ЦДАК. Ф. 1439. Оп. 1. Спр. 482.
26. ЦДАК. Ф. 1439. Оп. 1. Спр. 560.
27. Государственный архив Российской Федерации (г. Москва) (Далі – ГАРФ). Ф. 102 ДП д-во 4. 1907. Оп. 99. Д. 28, ч. 1.
28. ГАРФ. Ф. 102 ДП ОО. 1906 г. / I отд. Оп. 235. Д. 25, ч. 50.
29. ГАРФ. Ф. 102 ДП ОО. 1906 г. / I отд. Оп. 235. Д. 25, ч. 68.
30. ГАРФ. Ф. 102 ДП ОО. 1906 г. / I отд. Оп. 235. Д. 725, ч. 15.
31. ГАРФ. Ф. 102 ДП ОО. 1906 г. / I отд. Оп. 235. Д. 725, ч. 32.
32. ГАРФ. Ф. 102 ДП ОО. 1906 г. / I отд. Оп. 235. Д. 725, ч. 57.
33. ГАРФ. Ф. 102 ДП ОО. 1906 г. / I отд. Оп. 235. Д. 725, ч. 88.
34. ГАРФ. Ф. 102 ДП ОО. 1907 г. Оп. 235. Д. 725, ч. 62.
35. ГАРФ. Ф. 102 ДП ОО. 1907 г. Оп. 237. Д. 5, ч. 21.
36. ГАРФ. Ф. 102 ДП ОО. 1907 г. Оп. 237. Д. 8, ч. 1, пр. 2.
37. ГАРФ. Ф. 102 ДП ОО. 1907 г. Оп. 237. Д. 8, ч. 1.
38. ГАРФ. Ф. 102 ДП ОО. 1907 г. Оп. 237. Д. 8, ч. 3.
39. Глушковецький А.А. Діяльність Української соціал-демократичної Спілки у Подільській губернії під час виборів до III Державної Думи // *Збірник наукових праць молодих вчених Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2011. Вип. 3. С. 8-9.

40. Федьков О. Українська соціал-демократична Спілка і вибори до III Державної Думи Російської імперії // *Гуржіївські читання: збірник наукових праць*. Черкаси, 2009. Вип. 3. С. 247-251.

А. Федьков, А. Глушковецкий

Документи архивов Києва и Москвы об участии Украинского социал-демократического Союза в выборах в II Государственной думы Российской империи

В статье раскрывается информационно-аналитический потенциал фондов Центрального государственного исторического архива Украины в городе Киеве и Государственного архива Российской Федерации о борьбе Украинского социал-демократического Союза (УСДС) на выборах в II Государственную думу Российской империи. На основе анализа архивных документов реконструированы основные направления партийной работы Союза во время думских выборов. Установлено, что УСДС принимала активное участие в выборах II Государственной думы. Партийная работа осуществлялась путем печати агитационных прокламаций, установок по ведению избирательной деятельности в различных регионах и избирательных куриях, заключения предвыборных соглашений с другими политическими силами. В результате предвыборной борьбы Союзу удалось провести во II Государственную думу пять депутатов (крестьянин В. Сахно, рабочий сахарного завода И. Гуменко, дворянин, И. Кириенко, рабочий-железнодорожник П. Приходько, учитель Г. Федоров). Избранные депутатами представители партии тесно сотрудничали с избирателями, направляли их на отстаивание своих прав в противостоянии с царской властью. Взамен получали от своих сторонников приказы и суды, которые содержали требования добиваться решения насущных проблем угнетенных самодержавием слоев населения империи.

Ключевые слова: Союз, Государственная дума, архивные документы, выборы, архив, избирательная кампания, депутаты.

O. Fed'kov, A.Hlushkovetskyi

Documents of Kyiv and Moscow archives about the participation of the Ukrainian Social-Democratic Union in the elections to the State Duma II of the Russian Empire

The article deals with the informational and analytical potential of the funds of the Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv and the State Archive of the Russian Federation about the Ukrainian Social Democratic Spilka's (USDS) political struggle during the elections to the State Duma II of the Russian Empire. The authors reconstructed main directions of the work of the party based on archival documents. They established that the USDS took an active part in the elections to the State Duma II. Members of the party printed agitation proclamations, instructions on conducting electoral activities in different regions and electoral curies, and concluded pre-election agreements with other political parties. As a result of the pre-election campaign Spilka was able to take five deputies to the State Duma II (peasant V. Sakhno, sugar factory worker I. Humenko, nobleman, I. Kiriyenko, railroad worker P. Prykhodko, teacher H. Fedorov). Representatives of the party worked closely with the voters, directed them to defend their rights in confrontation with the tsarist authority. However, they received orders and judgments from their supporters with demands of a solution oppressed population needs.

Key words: *Spilka, State Duma, archival documents, elections, archive, election campaign, deputies.*

Отримано: 2.11.2017

УДК 94(477.43/44)

В. В. Чернов

ФОНДИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ ПРО ВИБОРЩИКІВ І ДЕПУТАТІВ ДЕРЖАВНОЇ ДУМИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

У статті аналізуються матеріали фондів Державного архіву Хмельницької області, що містять інформацію про перебіг голосування та персональний склад виборщиків і депутатів Подільської та Волинської губерній на виборах до Державної думи Російської імперії. Автор акцентує увагу на чималому інформаційно-джерельному потенціалі матеріалів архіву для дослідження перших парламентських виборчих практик на теренах Поділля та Волині.

Ключові слова: *виборці, виборщики, депутати, Державна дума, фонд, справа, архів.*

Виборами до Державної думи та її діяльністю було започатковано перші спроби впровадження установи парламентського типу як активного суб'єкта державної влади у Російській імперії. Поява цього державного органу свідчила про початок складного й суперечливого процесу перетворення російської абсолютистської монархії у конституційну, який був припинений внаслідок революційних подій 1917 р.

Територія Подільської та Волинської губерній, попри віддаленість від загальноросійських політичних центрів, не стояла осторонь процесу утвердження парламентаризму на початку ХХ ст., що сприяв проникненню окремих елементів демократичних виборчих практик у суспільно-політичне життя регіону. Водночас, тут спостерігалися специфічні особливості при проведенні виборчих кампаній, формуванні складу виборщиків та депутатів Державної думи всіх чотирьох скликань.

Для ідентифікації активних учасників виборчого процесу в Подільській і певною мірою Волинській губерніях значну інформаційно-джерелознавчу цінність становлять матеріали фондів Державного архіву Хмельницької області. Вони містять цікаву, рідкісну, подекуди унікальну інформацію та дають змогу простежити перебіг голосування, персональний склад виборщиків та депутатів, встановити їх національність, віросповідання, вік, освіту, матеріальний ценз, сферу діяльності, політичну спрямованість тощо.

Істориками вже робилися спроби досліджувати інформаційний потенціал архівних фондів при вивченні виборів до Державних дум Російської імперії. Зокрема, можна виділити роботи Н. Болотіної [1], А. Глушковецького [2; 3; 5], О. Коника [24], Д. Сидорова [25] та І. Ткачука [26].

Інформація про виборщиків та депутатів виявлена нами у чотирнадцяти фондах Державного архіву Хмельницької області. Це зокрема фонди волосних правлінь (71, 72, 78), комісій у справах про вибори до Державної думи (274, 300, 706, 707, 749), подільського губернського присутствія (117, 409), прокурорського нагляду (785), подільського губернського предводителя дворянства (123) та пристава 4-го стану Заславського повіту (718). Також чималу кількість матеріалів містить фонд 273 «Подільська губерньська у справах про вибори до Державної думи комісія», але, зважаючи на те, що він вже був підданий науковому обсервуванню у статтях А.А. Глушковецького [2-5], ми свідомо не здійснювали його аналіз у межах дослідження.

Найбільше інформації про склад виборщиків та депутатів міститься у фондах повітових комісій у справах про вибори. Так, серед матеріалів фонду 274 «Ушицька повітова у справах про вибори комісія» знаходиться копія циркуляру подільського губернатора, у якому він просить голів повітових комісій після закінчення виборів до II Думи повідомити їхні результати. Голова Ушицької повітової комісії з цього приводу зазначив, що на 15 волосних з'їздах було обрано 30 уповноважених. Далі відбувся попередній з'їзд дрібних землевласників і духовенства. Там із загальної кількості 212 виборців були присутніми 98. З них було обрано 33 уповноважених на повітові збори. На з'їзді землевласників були присутніми 88 із 114 виборців, на з'їзді міських виборців – 1888 із 3955 [15, арк.62 зв]. Отже, як бачимо, в Ушицькому повіті явка на вибори не була дуже високою.

Схожа ситуація, як показують матеріали фонду 300 «Кам'янецька повітова у справах про вибори комісія», була і в Кам'янецькому повіті. Так, на з'їзд дрібних землевласників та духовенства явилися 126 із 256 виборців. Вони обрали 38 уповноважених, причому всі обрані отримали від 119 до 124 голосів. Серед них були протоієрей К. Старинкевич, священники М. Дуткевич, С. Садовський, дворянин К. Пржеславський та ін. [16, арк.76].

У цьому фонді також є перелік прізвищ виборців, обраних уповноваженими від волостей на повітові збори. Так, Смотрицьке волосне зібрання представляли селянин м. Смотрич Трофим Кордонець (33 р.) та селянин м. Балин Федір Прокоф'єв (42 р.), від Довжоцького обрали селян Мелакія Трофименка (52 р.) та Миколу Тваринського (32 р.), від Бережанського – Степана Табаку (39 р.) та Захара Каневського (48 р.) [17, арк.89] та ін.

Звичайно, не обходилося без курйозних випадків. Як свідчать архівні джерела, на волосному виборчому зібранні у м-ку Городок із присутніх 80 чоловік обрали кандидатів у виборці, а потім кинули жереб для обрання власне двох виборців на повітові збори. Витягнули його селяни с. Чорниводи Йосип Мостовий та с. Лісоводи Яків Мороз. Але городоцькі селяни не визнавали результатів виборів та не підписали протокол [17, арк.126]. В результаті справу розглянула повітова комісія та вибори затвердила.

У фондах Державного архіву Хмельницької області можна віднайти також інформацію щодо виборців до II Думи у Волинській

губернії. Зокрема, у фонді 706 «Заславська повітова у справах про вибори до Державної думи комісія» серед містяться протоколи волосних зібрань, у яких вказані імена виборців, котрі були обрані від волості на повітові збори. Із матеріалів фонду відомо, що на Тернавському волосному сході обраними були селянин с. Леядьнки Олексій Пасічник (130 виборчих та 85 невиборчих голоси) та селянин с. Тернавки Максим Ковальчук (125 виборчих і 90 невиборчих); на Сульжанському – Степан Самар (147 виборчих і 13 невиборчих) і Степан Форинарчук (127-33); на Шепетівському – Гнат Черняк та Іван Громчак [20, арк.228].

Також у фонді міститься акт від 20 січня 1907 р., у якому вказується, що на з'їзді уповноважених від волостей найбільшу кількість голосів набрали: Бондарчук Яків Тимофійович (50 р., м. Славути, однокласне училище, 9 дес. землі); Горбатчук Кирило Федорович (46 р., с. Антонів, церковнопарафіяльна школа, 4 дес. землі); Садлецький Дмитро Савич (36 р., с. Хролін, 4 класи училища, 5,5 дес. землі); Ковальчук Максим Силич (34 р., с. Тернавка, однокласне училище, 9 дес. землі); Матушевич Олександр Павлович (49 р., м. Заславськ, церковноприходське училище, 12 дес. землі) [20, арк.249].

Цікавою є постанова від 20 березня 1907 р., у якій вказані результати голосування з'їзду повітових землевласників. Ними було обрано ще 5 виборщиків на губернські збори: Михайла Петровича Дмитрієва (123 виборчі голоси проти 61 невиборчого), графа Йосипа Альфредовича Потоцького (118 проти 66), графа Володимира Мечиславовича Грохольського (115 проти 69), Олександра Мартиновича Заліського (110 проти 74) та Юлія Івановича Шуцького (106 проти 78). Програла вибори священник Микола Рогальський (86 проти 96), Віктор Клопотович (84 проти 100) та Корнилій Васильович (79 проти 103) [20, арк.251].

У фонді 749 «Кам'янецька повітова у справах про вибори до III Державної думи комісія» є інформація про число виборців Кам'янецького повіту по 1-му та 2-му з'їздах міських виборців. Так, у 1-му з'їзді мало право брати участь 721 осіб, у 2-му – 3607 [23, арк.1-8]. Також у фонді згадується кількість виборців по 2-му з'їзді Літинського повіту. Їх кількість становила 2764 особи [23, арк.21].

Фонд 707 «Старокостянтинівська повітова у справах про вибори до III Державної думи комісія» містить відомості про склад виборців повіту від кожної волості. Так, волосними головами до повітової комісії були направлені рапорти, у яких вказувалися імена виборців. З них відомо, що від Сквородецької волості обраними були Іларій Платонович Серветник (57 р.) та Терентій Іванович Шнира (50 р.), від Кульчинської – Никифор Авксентійович Миронюк (51 р.) та Маркіян Семенович Судобицький (39 р.), від Старокостянтинівської – Григорій Романович Заплотинський (37 р.) та Степан Антонович Сквира (45 р.), від Маначинської – Артем Гордійович Будний (34 р.), Прохор Захарович Сидорук (36 р.) та Тимофій Григорович Штойко (38 р.). Троє останніх, як зазначалося у рапорті, «... поведінки хорошої, ніколи ні в чому неправо-

мірному помічені не були, під судом та слідством не перебувають» [21, арк.34].

Важливе значення для дослідження складу виборців мають фонди волосних правлінь. У Державному архіві Хмельницької області зберігаються три таких фонди з подібною інформацією: фонд 71 «Рахнівцьке волосне правління», фонд 72 «Грушківське волосне правління» та фонд 78 «Маківське волосне правління».

У фонді 71 «Рахнівцьке волосне правління» міститься записка подільського губернського предводителя дворянства до Рахнівцького волосного правління із запитом про особу обраного депутатом I Державної думи О.І. Романюка: «У виборчих зборах, які відбулися 26-27 березня, селянин с. Михайлівки Олександр Іванович Романюк був обраний членом Державної думи. Канцелярія просить разом із справою про вибори надати і свідчення про Романюка: де і коли народився, де навчався, чи закінчив школу і коли, та інші відомості» [6, арк.28].

Матеріали фонду 72 «Грушківське волосне правління» вказують, що під час виборів до I Думи на попередньому з'їзді уповноважених від волості (були присутні 166 із 215 можливих чоловік), шляхом голосування виборцями на повітові збори було обрано селянина с. Бакота Йосипа Яковича Миколайчука (50 р.), який отримав 148 виборчих та 18 невиборчих голоси, та селянина с. Грушки Петра Тимофійовича Мельника (43 р.), який набрав 126 виборчих та 40 невиборчих голоси [7, арк.28-30].

Цікаву інформацію містить фонд 78 «Маківське волосне правління». Тут на 80-ти аркушах подається перелік осіб, котрі мали право брати участь у виборах до I Державної думи у Кам'янецькому повіті. Загальна кількість їх становила 7222 особи [8, арк.20-101]. Також у цьому ж фонді міститься список виборців, які мали право брати участь на волосному сході. Його особливістю є те, що виборці поділені за категоріями – сільські старости (Феодост Войтюк, с. Маків; Антон Маковей, с. Шатава), збирачі податків (Феодосій Мельник, с. Шатава; Григорій Мазур, с. Безносковці), волосні судді (Никифор Бойчук, с.Шатава; Федір Гуменюк, с.Кодубаївці), інші виборці (Олексій Кукурудза, с. Маків; Іван Гришук, с. Вербка) тощо [8, арк.3-17]. Отже, за допомогою цього списку можемо простежити соціальний стан виборців.

У фонді 71 зберігається список виборців від Рахнівцького волосного зібрання, затверджений 25 березня 1911 р. Відповідно до нього, виборцями на повітові збори до IV Державної думи були обрані К.Н. Гайдамашко (37 років, православний, 5 дес. землі, малограмотний) та Г.А. Рохатюка (45 років, православний, малограмотний) [6, арк.11].

Досить інформативними при вивченні складу виборців та виборщиків є фонди подільського губернського присутствія: фонд 117 «Подільське губернське по міських справах присутствіє» та фонд 409 «Подільське губернське у земських та міських справах присутствіє». Завдяки першому фонду ми можемо дізнатися про національність виборщиків на губернських зборах. Так, під час

виборів до I Державної думи українцями були 87 з них, росіянами – 24, поляками – 43, євреями – 30. Молдавську національність представляли 2 виборщики [12, арк.51]. Отже, як бачимо, на губернських зборах до I Державної думи від Подільської губернії виборщики української національності склали майже половину від всієї кількості виборщиків у губернії.

У фонді 123 «Подільський губернський предводитель дворянства» міститься справа 1226 «Про вибори в IV Державну думу», яка розпочинається із переліку делегатів від духовенства в об'єднаній Подільській Губернській Виборчій Комітет. До нього було обрано: від Кам'янецького повіту протоієрея К. Стиранкевича та священників О. Філоненка та Н. Гловацького, від Балтського – священників В. Подольського та Е. Стопчинського, від Брацлавського – протоієрея Г. Григоренка та священника О. Тинянського, від Вінницького – священників К. Рудича та А. Кремінського, від Могилівського – Д. Гриневича та О. Хотовицького, від Ямпільського – протоієрея Г. Маньковського та священника А. Туркевича та ін. [13, арк.1].

Усі обрані на губернські збори виборщики мали отримати посвідчення від повітових предводителів дворянства про те, що вони дійсно є такими. Зокрема, у зазначеному фонді містяться зразки таких посвідчень. Так, 4 жовтня 1912 р. балтський повітовий предводитель дворянства видав 5 посвідчень за № 690-694 виборщикам з'їзду уповноважених від волостей: Гордію Семеновичу Бондарчуку, Феофану Івановичу Гінкулу, Івану Васильовичу Твардієвичу, Климентію Павловичу Добривечору та Семену Івановичу Зятковському [13, арк.7-11].

Цього ж дня були видані посвідчення і виборщикам від з'їзду повітових землевласників: дворянину Івану Івановичу Балакляєву, священникам Івану Михайловичу Бржезинському, Василю Івановичу Бразі, Йосипу Павловичу Белінському, Дмитру Петровичу Покровському, Володимирі Івановичу Попову, Євгену Петровичу Радзівському та Олександрі Олексійовичу Тиховському [13, арк.7-11].

Такі ж посвідчення були видані й виборщикам інших повітів. Як свідчать матеріали архіву, Гайсинський предводитель дворянства видав їх Антону Єлістьєвичу Сомику, Олексію Кузьмичу Хімічу, Івану Георгієвичу Борзаківському; Брацлавський – Івану Кириловичу Вистяку, Феодоту Степановичу Гвозденку, Дмитру Яковичу Цибульському; Вінницький – Данилу Прокоповичу Адамуку, Григорію Михайловичу Крупнику, Василю Марковичу Ковалю [13, арк.39-41].

У справі 1228 цього ж фонду міститься рукописний список виборців Подільської губернії, розділений за повітами. Також серед матеріалів вищезазначеного фонду містяться акти, котрі проливають світло на проведення самих губернських виборів до IV Думи. Зазначається, що вони пройшли 18 жовтня 1912 р. у м. Кам'янець-Подільський під головуванням подільського повітового предводителя дворянства І.Є. Раковича. На них були при-

сутніми 143 із 145 виборщиків [14]. Не з'явилися лише Федір Петрович Рачинський із Балтського повіту та Володимир Савич Богданович із Ямпільського повіту.

В наступному акті повідомляється про сам перебіг виборів. Спочатку відбувалися вибори кандидатів від з'їзду міських виборців, представник яких обов'язково повинен був бути обраним до Думи. Із запропонованих кандидатів Д.С. Пономарський від участі у виборах відмовився. Тому головна боротьба відбулася між представником Могилівського повіту О.Г. Лавровим та Вінницького повіту М.Ф. Недезьким. У підсумку депутатом став перший, набравши 92 виборчих проти 51 невиборчого голосів [14].

Далі обирали ще 10 депутатів. У результаті балотування кулями отримали такі результати: Потоцький набрав 94 виборчих проти 49 невиборчих голосів, Гіжицький – 96 проти 47, Філоненко – 99 проти 44, Чихачов та Можайський – 91 проти 50, Маньковський та Попов – 95 проти 46, Авчинников – 99 проти 42, Рудич – 96 проти 44, Андрійчук – 74 проти 68, Коваль – 75 проти 69. Причому в Коваль було на 2 голоси більше, ніж присутніх виборщиків. В результаті переголосування Коваль отримав 77 проти 66 голосів та випередив Андрійчука [14]. Як бачимо, основна боротьба за вакантне останнє місце точилася між А.Г. Андрійчуком та Й.І. Ковалем. Причому, результати явно показують, що учасники виборчих зборів намагалися будь-якими засобами не допустити обрання Андрійчука, що їм і вдалося. Пояснення цієї ситуації можна знайти у доповіді подільського предводителя дворянства губернатору графу О.М. Ігнат'єву. У ній він вказує, що існувала попередня домовленість російських землевласників-націоналістів та духовенства щодо обрання депутатів. Однак останні порушили її стосовно саме А.Г. Андрійчука, обравши замість нього Й.І. Ковалю [14].

Фонди Державного архіву Хмельницької області акумулювали інформацію і про депутатів Державної думи Російської імперії, хоча такі джерела досить нечисленні.

Відомо, що до I Думи від Подільської губернії було обрано 13 депутатів. Проаналізувавши матеріали фонду 117, можна дізнатися, що із загальної кількості 4 були представниками Ольгопільського повіту (І.К. Заболотний, Г.І. Косаринчук, А.Ф. Рибачок, Д.І. Шепітка), по 2 депутати було від Балтського (І.М. Крук, І.З. Кучеренко), Гайсинського (І.Г. Гнатенко, Л.Ю. Штефанюк) та Ушицького (В.І. Бей, О.І. Романюк) повітів, та по одному від Брацлавського (П.Н. Яременко), Кам'янецького (П.М. Михаленко) та Літинського (М.А. Кучер) повітів [9, арк.55, 63].

Всі депутати були селянами. Відповідно до свого соціального стану, 12 депутатів не мали вищої освіти, а двоє навіть були неписьменними. Єдиним, хто мав вищу освіту, був І.К. Заболотний, який, як свідчать наявні джерела, закінчив юридичний факультет Київського університету Св. Володимира [9, арк.61].

Фонди архіву дають змогу простежити і післядумську діяльність парламентарів. Зокрема, у Волинській губернії губернатор після розпуску думи видав циркуляр, у якому вказував, що «...

колишні члени Думи, які входили до складу трудової та соціалістичної груп, мають намір займатися посиленою протиурядовою агітацією» [22, арк.121]. У циркулярі від 13 червня 1906 р. він зазначав, що «на зібранні колишніх членів Думи складений текст відозви до народу з пропозиціями стояти за думу, не давати рекрутів, не платити податків без згоди Думи» [22, арк.125]. Отже, як бачимо, навіть скаавши депутатські повноваження, вони продовжували займатися громадсько-політичною діяльністю.

До Державної думи другого скликання від Подільської губернії знову було обрано 13 депутатів. По 2 представники було від Балтського (А.У. Гриневич, І.М. Каташинський), Гайсинського (В.К. Лісовський, А.І. Семенов), Ушицького (А.І. Дідурик, П.М. Рогожа) та Проскурівського (С.К. Матвеев, А.А. Соловей) повітів, по одному – від Брацлавського (П.С. Зубченко), Летичівського (П.С. Мороз), Літинського (А.Н. Наумчак), Ольгопільського (Ф.Ф. Дубонос) та Ямпільського (С.Т. Туперко).

За матеріалами архіву можна визначити соціальну ідентифікацію депутатів. Як і раніше, переважна більшість була селянами (11), один був священником і один – дворянином. Більшість селян були незаможними. Лише С.Т. Туперко мав у своєму розпорядженні більше, ніж 10 дес. землі (11,5 дес.) [10, арк.94].

Державна дума третього скликання розпочала роботу 1 листопада 1907 р. Як і раніше, Подільську губернію представляли 13 депутатів. На жаль, фонди Державного архіву Хмельницької області практично не містять інформації про депутатів цього скликання. Матеріали, що містяться в архіві, показують, що по 2 представники мали Летичівський (А.Г. Андрійчук, О.О. Потоцький), Балтський (В.І. Подольський, І.І. Балакєєв), Ямпільський (Г.Т. Маньковський, В.К. Пахальчик) та Ольгопільський (О.С. Гіжицький, П.Є. Ніколенко) повіті, по одному – Кам'янецький (Г.Є. Червінський), Вінницький (М.І. Сендерко), Літинський (С.О. Галушак), Брацлавський (П.М. Балашов) та Могилівський (Д.М. Чихачов) повіті. Найстаршими були Г.Є. Червінський та Г.Т. Маньковський (54 роки), наймолодшим – Г.А. Андрійчук (27 років) [14].

Соціальна приналежність депутатів зумовлювала значну майнову диференціацію. Наприклад відомо, що найзаможніший з них, дворянин Могилівського повіту Д.М. Чихачов, володів 1200 десятинами землі. Г.А. Андрійчук володів 16 дес. землі, а отже належав до категорії заможних селян. Якщо головним критерієм заможності визначити кількість землі, що цілком природно для селянина, то решту селянських депутатів-подолян не можна віднести навіть до представників середнього достатку. Зокрема, обраний депутатом уповноваженими від волосних сходів С.О. Галушак володів за різними даними від 2,5 до 7 дес. землі [11, арк.406]. Два інші селянські парламентарі мали теж небагато землі: В.К. Пахальчак – 2,8 дес., П.Є. Ніколенко – 5 дес. [11, арк.406].

Про депутатів IV Державної думи можна почерпнути інформацію із фонду 409 «Подільське губернське в земських і міських справах присутствіє». Як свідчать джерела, значна частина

з них, а саме: П.М. Балашов, О.С. Гіжицький, О.О. Потоцький, Г.Т. Маньковський та Д.М. Чихачов, були депутатами у попередній Думі. З 13 обраних від Поділля депутатів дворянами та чиновниками були 7 депутатів (П.М. Балашов, О.С. Гіжицький, О.О. Потоцький, О.Г. Лавров, І.І. Авчинников, М.М. Можайський та Д.М. Чихачов) [18, арк.289-292], до духовенства належало 4 (Г.Т. Маньковський, В.І. Попов, Ф.Д. Філоненко та К.Н. Рудич), селянами були 3 депутати (І.К. Вистяк та Й.І. Коваль, згодом, після складання повноважень І.І. Авчинникова до них приєднався Г.А. Андрійчук) [18, арк.289-292].

До обрання в Думу П.М. Балашов, Д.М. Чихачов та О.С. Гіжицький займали посади відповідно брацлавського, могилівського та ольгопільського повітових предводителів дворянства, а О.О. Потоцький працював мировим посередником. Інші депутати-подоляни теж займали високі посади: М.М. Можайський був брацлавським повітовим предводителем дворянства, замінивши на цій посаді П.М. Балашова [19, арк.19], І.І. Авчинников – неодмінним членом Подільської губернської землевпорядкувальної комісії, а О.Г. Лавров обіймав посаду податкового інспектора.

Таким чином, фонди Державного архіву Хмельницької області у яких міститься інформація про виборщиків і депутатів Державної думи Російської імперії можна поділити на такі категорії: фонди виборчих комісій, фонди волосних правлінь, фонди подільського губернського присутствія тощо. Виявлені матеріали архіву дозволяють встановити персональний склад, вік, національність, соціальний стан виборщиків і депутатів, простежити перебіг виборчого процесу у Подільській та південній частині Волинської губернії.

Список використаних джерел та літератури:

1. Болотина Н.Ю. Личные материалы членов Государственных дум Российской империи в фондах Российского государственного архива древних актов (РГАДА) // *Таврические чтения 2013. Актуальные проблемы парламентаризма: история и современность. Международная научная конференция, С.-Петербург, Таврический дворец, 11-12 декабря 2013 г. Сборник научных статей* / под ред. А.Б. Николаева. Санкт-Петербург: Издательство «ЭлекСис», 2014. Ч. 2. С. 32-37.
2. Глушковецкий А.А. Фонд Подольской губернской по делам о выборах в государственную думу комиссии как источник изучения парламентского избирательного процесса // *Таврические чтения 2015. Актуальные проблемы парламентаризма: история и современность. Международная научная конференция, Санкт-Петербург, Таврический дворец, 10-11 декабря 2015 г. Сборник научных статей* / под ред. А.Б. Николаева. Санкт-Петербург: Издательство «ЭлекСис», 2016. Ч. 2. С. 10-16.
3. Глушковецкий А.А. Архівні джерела вивчення регіональної специфіки виборів до Державних Дум Російської імперії у Подільській губернії // *Історична регіоналістика на зламі століть: актуальні питання: матеріали міжнародної наукової конференції, 25-26 квітня 2012 р.* Луганськ: Вид-во «Ноулідж», 2012. С. 31-34.
4. Глушковецкий А.А. Фонд 273 Державного архіву Хмельницької області як джерело вивчення виборів до I Державної Думи Російської імперії у

Подільській губернії // *Сучасні засоби збереження документів та нові методологічні підходи до наукових досліджень і застосування документів національного архівного фонду України: науковий збірник за підсумками всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Кам'янець-Подільський, 20-21 вересня 2012 року*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2012. С. 93-99.

5. Глушковецький А.Л. Фонди Державного архіву Хмельницької області як джерело вивчення виборів до Державних Дум Російської імперії в Подільській губернії // *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2009. Вип. 8, у 5 т. Т. 1. С. 18-19.
6. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХМО). Ф. 71. Дело Рахновецкого волостного правления Ушицкого уезда. Оп. 1. Спр. 777. Циркуляры губернатора о выборах кандидатов в земские гласные, список кандидатов и имеющих право избирать. 33 арк.
7. ДАХМО. Ф. 72. Грушковское волостное правление. Оп. 1. Спр. 92. Приговоры волостного правления. 31 арк.
8. ДАХМО. Ф. 78. Маковское волостное правление. Оп. 1. Спр. 845. Указ императора о проведении выборов в Государственную Думу; список населения городов Каменецкого уезда, имеющего право принимать участие в выборах в Государственную Думу. 183 арк.
9. ДАХМО. Ф. 117. Подольское губернское по городским делам присутствие. Оп. 2. Спр. 16. Циркуляры особого делопроизводства МВС по выборам в Государственную Думу, рапорты уездных исправников о предоставлении отчета о ходе выборов, сведения о лицах избранных выборщиками по уездам губернии, анкеты о них; отчет о ходе выборов в Летичевском уезде и др. 361 арк.
10. ДАХМО. Ф. 117. Подольское губернское по городским делам присутствие. Оп. 2. Спр. 17. Сообщение особого делопроизводства МВС по выборам в Государственную Думу, уездных комиссий, Подольской казенной палаты, и др. об ассигновании и расходе средств на проведение выборов в Думу; дополнения и изменения внесенные уездной комиссией в список избирателей Литинского уезда. 244 арк.
11. ДАХМО. Ф. 117. Подольское губернское по городским делам присутствие. Оп. 2. Спр. 19. Циркуляры МВС Подольскому губернатору, инструкции и телеграммы уездных предводителей дворянства, сообщения уездных комиссий по делам о выборах в Государственную Думу, рапорты уездных исправников о количестве избирателей разных групп и количестве принадлежащей им земли, о порядке выборов в Государственную Думу, перечень изменений внесенных в списки избирателей по уездах губернии и др. 423 арк.
12. ДАХМО. Ф. 117. Подольское губернское по городским делам присутствие. Оп. 2. Спр. 20. Сообщения владельцев предприятий, уездных комиссий по делам о выборах в Государственную Думу, рапорты уездных исправников, сведения о выборах уполномоченных от мелких землевладельцев, городских избирателей, рабочих и их анкеты, о ходе выборов; списки выборщиков по губернии, кандидатов в члены и членов Государственной Думы, перечень изменений в списках избирателей по Проскуровскому уезду, цифровые сведения и отчет о ходе выборов во 2 Государственную Думу по губернии и др. 696 арк.
13. ДАХМО. Ф. 123. Подольский губернский предводитель дворянства. Оп. 1. Спр. 1226. О выборах в IV Государственную Думу. 52 арк.

14. ДАХмО. Ф. 123. Подольский губернский предводитель дворянства. Оп. 1. Спр. 1228. Списки выборщиков Подольской губернии имеющих право участия в губернском собрании по выборам членов Государственной Думы, удостоверения на право получения билетов для участия в выборах. [Аркуші не пронумеровані].
15. ДАХмО. Ф. 274. Ушицкая уездная по делам о выборах в Государственную Думу комиссия. Оп. 1. Спр. 9. Переписка о прошении дворянина Германа Ивановича Винтера о внесении его в списки уездных избирателей по Ушицкому уезду. 82 арк.
16. ДАХмО. Ф. 300. Каменецкая уездная по делам о выборах в Государственную Думу комиссия. Оп. 1. Спр. 1. Копии указов Правительственного Сената о порядке проведения выборов. 113 арк.
17. ДАХмО. Ф. 300. Каменецкая уездная по делам о выборах в Государственную Думу комиссия. Оп. 1. Спр. 3. Заявления и документы к ним граждан о внесении их в списки избирателей. 164 арк.
18. ДАХмО. Ф. 409. Подольское губернское в земских и городских делах присутствие. Оп. 1. Спр. 42. Циркуляры Подольского губернатора о вывозе государственного имущества, правительственных учреждений, служащих и их семей Министерства внутренних дел из приграничной полосы Киевского военного округа в связи с военными действиями, правила вывоза, временное положение об эвакуации, именные списки семей имеющих право на вывоз, списки выборщиков в губернское собрание, постановление и переписка по этим вопросам. 499 арк.
19. ДАХмО. Ф. 409. Подольское губернское в земских и городских делах присутствие. Оп. 1. Спр. 581. Формулярный список о службе председателя Брацлавской уездной земской управы, статского советника, Николая Николаевича Можайского. 19 арк.
20. ДАХмО. Ф. 706. Заславская уездная по делам о выборах в Государственную Думу комиссия. Оп. 1. Спр. 1. Постановление комиссии об утверждении списков избирателей, решение волостных сходов об избрании уполномоченных, списки уполномоченных и выборщиков. 264 арк.
21. ДАХмО. Ф. 707. Старокопчанская уездная по делам о выборах в III Государственную Думу комиссия. Оп. 1. Спр. 3. Копии приговоров волостных сходов об избрании уполномоченных в уездный съезд уполномоченных от волостей. 68 арк.
22. ДАХмО. Ф. 718. Пристав 4-го стана Заславского уезда. Оп. 1. Спр. 57. Циркуляры Вольнского губернатора. 167 арк.
23. ДАХмО. Ф. 749. Каменецкая уездная по делам о выборах в III Государственную Думу комиссия. Оп. 1. Спр. 1. Список лиц, которые имеют право на участие в съездах городских избирателей по 2-му съезду г. Каменца. 21 арк.
24. Коник О.О. Неопубліковані джерела з архівів Києва і Москви про історію Державної Думи Російської імперії (1906-1917 рр.) // *Історичний архів*. 2011. Вип. 6. С. 106-110.
25. Сидоров Д.В. Фонды местных по выборам в Государственную думу комиссий как источник изучения истории российского парламентаризма в начале XX века (на материалах Костромской губернии) // *Таврические чтения 2012. Актуальные проблемы парламентаризма: история и современность. Международная научная конференция, С.-Петербург, Таврический дворец, 19 октября 2012 г. Сборник научных статей* / под ред. А.Б. Николаева. Санкт-Петербург: Издательство «ЭлекСис», 2013. Ч. 2. С. 120-129.

26. Ткачук І.Х. Колізії навколо виборів до II Державної Думи (за матеріалами Ізяславського повіту) // *Історія України: Маловідомі імена, події, факти*. Київ; Хмельницький, 2005. Вип. 32. С. 236-240.

В. Чернов

**Фонды Государственного архива Хмельницкой области
о выборщиках и депутатов Государственной думы
Российской империи**

В статье анализируются материалы фондов Государственного архива Хмельницкой области, содержащие информацию о ходе голосования и персональном составе выборщиков и депутатов Подольской и Волынской губерний на выборах в Государственную думу Российской империи. Автор акцентирует внимание на большом информационно-источниковедческом потенциале материалов архива для исследования первых парламентских избирательных практик на территории Подолья и Волыни.

Ключевые слова: избиратели, выборщики, депутаты, Государственная дума, фонд, дело, архив.

V. Chernov

**Funds of the State Archives of Khmelnytsky region of electors and
deputies of the State Duma of the Russian Empire**

This article analyzes the material foundations of the State Archives of Khmelnytskyi region containing information about the voting and composition of electors and members of Podolsk and Volyn provinces in elections to the State Duma of the Russian Empire. The author focuses on large information's source potential archive material for research first parliamentary election practices on the territory of skirts and Volyn.

Key words: voters, electors, deputies, State Duma, fund, business, archive.

Отримано: 17.09.2017

УДК 94(477)«18-10»(075.8)

А. А. Заводовський

**ІСТОРИЧНА ІМАГОЛОГІЯ: НОВІ ОБРІЇ ДЛЯ ДОСЛІДЖЕНЬ
ПРОЦЕСІВ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІЄТВОРЕННЯ
КІНЦЯ ХVІІІ – ПОЧАТКУ ХХ ст.**

Стаття присвячена застосуванню новітніх методів та підходів історичної імагології у дослідженнях процесів українського націєтворення кінця ХVІІІ – початку ХХ ст. Автор робить екскурс у наукові підвалини історичної імагології, визначає коло проблем історичних досліджень кінця ХVІІІ – початку ХХ ст., що може вирішити ця галузь історії.

На думку автора, імагологія потужно і впевнено торує собі шлях в царині історичних студій, завдяки їй накопичується значний обсяг знань про минуле, розширюється дослідницький простір. На сучасному етапі розвитку історичної імагології з'являються нові напрямки досліджень.

Автор стверджує, що діючі парадигми, запропоновані українською історичною наукою, сьогодні вже не задовольняють пізнаваль-

ні амбіції української спільноти, оскільки лише накопичення нових фактів не може залишатися самодостатньою ознакою творення наукової новизни історичних досліджень. Про необхідність засвоєння сучасних підходів і теорій свідчить її термінологічна бідність наукових дискурсів у середовищі українських істориків, а також характер наукової полеміки на конференціях та круглих столах.

Сучасна гуманітаристика пішла далеко вперед і тисне на слухачів Кліо, тим самим засвідчуючи обмеженість традиційного українського історіописання. Однак такий тиск відкриває й нові обрії та перспективи, безпосередньо чи опосередковано підказує шлях до оновлення способів досліджень минулого. Саме завдяки новітнім методам історичної імагології студії з українського націєтворення кінця XVIII – початку XX ст. мають отримати потужний імпульс.

Теоретично осмислюючи накопичений досвід нової галузі історичного пізнання, автор виділяє найважливіші методологічні задачі історичної імагології у дослідженнях процесів українського націєтворення кінця XVIII – початку XX ст.

Ключові слова: історична імагологія, українське націєтворення, етнічний та національний імаготип, методологія досліджень.

Імаготипи країн, культур, релігій, етносів, націй, що створюються в певній суспільній свідомості й відбиваються в літературі, пресі, мемуаристиці, політичних деклараціях тощо, за своєю природою і структурою є інтегрованими образами, специфічними соціокультурними дискурсами, що відзначаються значною тривалістю, однак не залишаються незмінними протягом тривалого часу. Природу, зародження, сутність імаготипів досліджує відносно нова наука – імагологія.

Термін «імагологія» походить від латинського слова «*imago*», що означає «образ». Імагологія досліджує не лише імаготип «чужого»/«іншого», а й сам суб'єкт рецепції, який через аналіз відображає власну систему цінностей. Предметом дослідження історичної імагології виступають імаготипи культур, конфесій, країн, етносів, націй, що формуються у літературі чи свідомості певної спільноти. За природою історичних досліджень ці імаготипи є інтегрованими, специфічними етнокультурними і соціокультурними дискурсами.

Суб'єктами дослідження історичної імагології є література, періодика, мемуаристика, епістолярій, трейвелогі, а також мистецтво, фольклор, науковий доробок тієї чи іншої історичної доби тощо. На основі дослідження цих джерел історична імагологія інтегрує загальні схеми рецепції «своїх»/«чужих»/«інших» у свідомості певної спільноти, аналізує генезу уявлень однієї спільноти про інші в ході історичного процесу.

Сучасні методи дослідження імаготипів – контактологічний, типологічний, рецептивно-естетичний та дискурсивний – ґрунтуються на філософії взаємин між спільнотами, яку імагологія проектує на сферу міжкультурних процесів. Згідно з діалогічною моделлю імагології, будь-яка спільнота чи культура більшою чи меншою мірою відкрита для впливів. І взагалі, індивідуальні та групові ідентичності формуються не інакше, як у взаємодії з іншими ідентичностями.

Виникнення імагології як науки пов'язується з діяльністю представників французької історичної школи «Анналів», що складалася у середині ХХ ст. – Л. Февра, М. Блока, В. Дюбі, Ф. Броделя, Ж. Ле Гоффа та ін. У їх працях соціум і культура, спосіб життя людей, їхня ментальність і свідомість постають невіддільними складовими антропоцентричних історичних структур. Ця історична школа окреслила поняття «національного характеру» взаємозв'язаними категоріями національного «менталітету» й «національної картини світу» [1, с.248].

Одним із перших ґрунтовних імагологічних досліджень стала книга Альбера Лортоларі «Філософи ХVІІІ ст. і Росія. Російський міраж у Франції ХVІІІ ст.», що побачила світ у 1951 р. [2]. У 1960-1970 рр. також з'являються цінні компаративістичні розвідки французьких дослідників про імаготипи інших спільнот: Rémond René «Les Etats Unis devant l'opinion française 1815-1852» (1962-1963), Michel Cadot «L'image de la Russie dans la vie intellectuelle française» 1830-1856 (1967) [3], Jean Marie Carré «Les Écrivains français et le mirage allemand 1800-1940» (1967) [4]. Ще більше розширили горизонти імагології праці Франсуа Жоста – швейцарського дослідника, автора книги «Швейцарія у французькому письменстві протягом віків», що вийшло друком у 1956 р., та двотомного дослідження «Жан-Жак Руссо і Швейцарія», опублікованого у 1962 р. [5].

Автори колективної праці «Компаративна література: Суть і метод» під загальною редакцією А. Олдріджа, що вийшла 1969 р. підвели підсумок досягнутому й теоретично обґрунтували необхідність дослідження етнічних, національних імаготипів, як імагологічної характеристики «чужого»/«іншого» [6].

Упродовж 60-х – 80-х рр. ХХ ст., імагологія досягла значних успіхів і стала невід'ємною частиною сучасної антропології, міжкультурних досліджень і цілого ряду гуманітарних дисциплін. Її методологія вивела дослідження у сферу вивчення міжкультурних взаємин, а наукові зацікавлення сконцентрувала на актуальних для сучасного суспільства проблемах національної і культурної ідентичності. Системні дослідження з імагології з'явилися після ХІ Світового конгресу компаративістів наприкінці 80-х рр. ХХ ст. у Західній та Центральній Європі. Особливо інтенсивно цей напрямок розвивається у Франції та Німеччині, а в останнє десятиріччя ХХ ст. значно активізувався в Італії та Нідерландах. Основні школи європейської імагології очолили Д.-А. Пажо, Г. Дизеринк, Дж. Леерссен. Їхні напрацювання вже стали хрестоматійними у курсах з імагології. Бельгієць Гуго Дизеринк конкретизував основні поняття й завдання імагології. На його думку, вона надає широке поле для досліджень підґрунтя релігійних, етнічних та національних конфліктів і міжкультурних взаємин. Нація за Дизеринком не є реально існуючою спільнотою, а лише ментальною конструкцією, тимчасовою моделлю мислення. Він повністю погоджується з Поппером, який у свій час зазначав, що нація – то певна кількість людей, об'єднаних помилковими уявленнями стосовно своєї історії [7].

На становлення історичної імагології у 70-х – 80-х рр. ХХ ст. істотно вплинули праці дослідників-націологів Е. Гелнера [8], Еріка Хобсбаума [9], Ентоні Сміта [10], Лії Грінфельд [11], Хайдена Уайта [12] і Бенедикта Андерсона [13]. Дані автори звернули увагу на суб'єктивну сторону процесу конструювання націй. Так, Бенедикт Андерсон вказав на важливу роль новоевропейського роману у формуванні особливого пережитого читачами загального простору спільності та одночасності в якому власне тільки і можлива нація як уявна спільнота. Сконструйоване соціально політичне «тіло» нації розміщується не тільки в просторі, але і в часі. Так формується «роман» історії. На думку Б. Андерсона у національній міфології нація рухається по «історичній драбині» від етапу до етапу, від звершення і трагедії до нових звершень і світлого секуляризованого майбутнього [14].

У 90-х рр. ХХ ст. імагологічними дослідженням захопилися наші сусіди – польські антропологи, історики, політологи, соціологи та літературознавці. Зокрема предметом їх наукових розвідок стали рецепції Польщі і поляків іншими європейськими народами в різні історичні епохи, а також рецепції самими поляками націй Західної і Східної Європи. У 1990 р. побачив світ збірник за матеріалами Міжнародної конференції «Swój i obcy» за ред. Е. Новіцкі, С. Лодзінські та Є. Новіцкі. У тому ж році вийшла праця А. Кемпінські «Lach i Moskal: z dziejów stereotypów». У 1998 р. побачила світ праця О. Веретюк «Wizja Ukrainy we współczesnej powieści polskiej i ukraińskiej». Книги Я. Блашківські «Stereotypy narodowe w świadomości Polaków» [15] та «Stereotypy a tożsamość narodowa» були надруковані відповідно у 2003 і 2006 рр. [16].

Сверідним підсумком європейських імагологічних досліджень на початку ХХІ ст. стала системно упорядкована праця професора Бергамського університету (Італія) М. Беллера та професора Амстердамського університету (Нідерланди) Дж. Леерсена «Imagology: a Handbook of the Literary Representation of National Characters». Це найавторитетніше на сьогодні колективне імагологічне видання, з історії, теорії і методології імагології та екземпліфікації імагологічного аналізу [17].

На початку ХХІ ст. побачила світ назва для історичної імагології книга «Використання «іншого». Образи Сходу у формуванні європейських ідентичностей». Її автор Івер Нойманн на надзвичайно багатому фактичному матеріалі показав як було використано імаготип «іншого» зі «Сходу» для формування європейських націй і самого поняття «Європа» [18].

У 90-х рр. ХХ ст. імагологією зацікавилися і на пострадянському просторі, спочатку літературознавці-компаративісти, а слідом за ними – філософи, історики, культурологи. Наприклад, на думку С. Мезіна, імагологію варто вважати одним із розділів історичної науки, який вивчає уявлення етнічних та національних спільнот одна про одну. Ці уявлення відображаються в суспільній свідомості тієї чи іншої країни на певному історичному етапі [19, с.38]. А. Репіна в своїй монографії «Історична наука на рубежі ХХ-

XXI ст.: соціальні теорії і історіографічна практика» історичну імагологію розуміє як науковий напрям, що займається конкретно-історичним аналізом культурних стереотипів, колективних уявлень народів один про одного, етнічних та національних стереотипів, шляхів їх формування, способів функціонування і процесів трансформації в контексті відносин «ми/вони», «свій/чужий» [20, с.89].

Служителі Кліо в Україні лише починають застосовувати підходи і методи імагології. У своїх дослідженнях до імагології звертаються Наталя Яковенко [21], Ярослав Грицак [22], Георгій Касьянов [23], Сергій Посохов [24] та ін. Висвітлюючи проблеми вітчизняної теорії історіографії, методології, гострі та дискусійні теми з історії суспільно-політичної думки України, проблемам історичної імагології місце на своїх шпальтах відводять часопис «Україна модерна», заснований у 1996 р. та альманах «Ейдос», перше число якого побачило світ у 2005 р.

В Україні методологію імагології досліджували Володимир Янів [25], Володимир Кравченко [26], Олена Грицай [27], Дмитро Наливайко. З-під пера останнього у 1998 р. вийшло ґрунтовне дослідження закордонної рецепції України, її історії і культури «Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі XI-XVIII ст.» [28], а у 2005 р. – перша в українській імагологічній науці теоретична розвідка у цій галузі – «Літературна імагологія: Предмет і стратегії» [29].

Коротко оглянувши здобутки світової і вітчизняної імагології, важко не погодитися з тим фактом, що саме імагологічний методологічний інструментарій стане у нагоді досліднику процесів українського націєтворення кінця XVIII – початку XX ст. Проаналізувавши праці ідеологів українського націоналізму, можна зробити висновок, що українська національна ідея полягає в реалізації національного проекту «Україна», який включає у себе розбудову української національної демократичної держави європейського зразка з розвинутою економікою та високим рівнем добробуту її населення. Як слушно зауважив І. Дзюба, об'єднувати людей найлегше довкола добробуту, тому, на його думку, історично українською національною ідеєю було те, що Тарас Шевченко позначав як «Україна без холопа і пана» [30]. Український національний проект також включає в себе подальші суспільні демократичні трансформації української спільноти, насамкінець, – він має стати мостом, через який транспортуватимуться європейські цінності на євразійський простір.

Безперечно, до української національної ідеї на українських землях існували інші – донаціональні ідеї, наприклад, руська, сарматська, хозарська, грецька, козацька та ін. Усі вони лише чекають на глибокі наукові розвідки. Досліджуючи сарматську, хозарську та руську ідеї, як сукупність соціально детермінованих і закріплених у суспільно-політичному устрої Речі Посполитої поглядів, політичних традицій, станових норм і моральних ідеалів дослідник має порівняти наративи джерел цих ідеологічних парадигм. Наприклад, використовуючи методичний інструментарій історичної імагології у дослідженні письмових пам'яток сарматиз-

му на українських землях, переконаємося, що він був ідеологією польського дворянства, своєрідним культурним феноменом Речі Посполитої XVI-XVII ст. На думку М. Лескінен, сарматська ідея виникла тоді, коли однієї християнської ідеї було вже недостатньо. Її слід було збагатити та доповнити комплексом нових світських означень, але таких, які не випадали б сакрального кола католицької культури. Ними і стали «істини» сарматизму [31, с.87].

Ідея «Великої Сарматії» мала запанувати «від можа до можа» (від Балтійського до Чорного моря) і, витворивши новий тип суспільно-політичної свідомості, об'єднати литовську, польську та руську еліти. Політичний ідеал сарматизму – консервативна, аристократична шляхетська республіка та рівність лише всередині шляхетського стану, тому «демократизм» поширювався тільки на шляхту, тоді як більша частина населення вважалася «хлопами». Сарматську ідею не можна класифікувати як національну тому, що, по-перше, у ній переважали засади не «всенародної» спільності, а станової винятковості, по-друге – шляхта виводила своє коріння від сарматів, а «хлопам» приписувала інше – руське, що суперечить самій логіці націоналізму. Е. Ренан на початку ХХ ст. влучно означив сутність нації: «... нація – це велика солідарність, утворювана почуттям жертв, які вже принесено і які мають бути принесені в майбутньому. Нація вимагає спільного героїчного минулого, але в сучасності вона резюмується цілком конкретним чинником: це чітко висловлене бажання продовжувати спільне життя» [32, с.261]. Застосовавши імагологічну методологію, можемо переконатись, що ні першого чинника, тим більше, другого сарматська ідеологія у собі не мала. Донаціональною була і руська ідея, на становлення і розвиток якої винятковий вплив мало православ'я. Її зародження на українських землях припадає на останнє десятиліття XVI ст., власне на роки після Берестейської унії 1596 р. У писемних джерелах, які спродукували руську ідею – «Густинському літописі» (побачив світ імовірно наприкінці 20-х рр. XVII ст.) та «Синописі» (датується серединою 70-х рр. XVII ст.) ми не знаходимо й сліду національної ідеології.

На початку ХХІ ст. імагологічними методами досліджень послуговуються літературознавці, політологи, соціологи, культурологи, психологи та ін. Імагологія стала дослідницькою ділянкою, що збудувала міст між усіма гуманітарними науками. Вона потужно і впевнено торує собі шлях і в царині історичних студій, завдяки їй накопичується значний обсяг знань про минуле, розширюється дослідницький простір. На сучасному етапі розвитку історичної імагології з'являються нові напрямки досліджень, наприклад, потестарна імагологія, предметом дослідження якої стали образи влади, гендерна імагологія, культурна іконографія тощо.

Діючі парадигми, запропоновані українською історичною наукою, сьогодні вже не задовольняють пізнавальні амбіції української спільноти, оскільки лише накопичення нових фактів не може залишатися самодостатньою ознакою творення на-

укової новизни історичних досліджень. Про необхідність засвоєння сучасних підходів і теорій свідчить й термінологічна злиденність наукових дискурсів у середовищі українських істориків, а також характер наукової полеміки на конференціях та круглих столах. Подекуди складається враження, що окремі дослідники мають серйозні проблеми не тільки з творенням нових знань, а й з їх презентацією.

Сучасна гуманітаристика пішла далеко вперед і тисне на слушателей Кліо, тим самим засвідчуючи обмеженість традиційного українського історіописання. Однак такий тиск відкриває й нові обрії та перспективи, безпосередньо чи опосередковано підказує шлях до оновлення способів досліджень минулого. Саме завдяки новітнім методам історичної імагології студії з українського націєтворення кінця XVIII – початку XX ст. мають отримати потужний імпульс.

Теоретично осмислюючи накопичений досвід нової галузі історичного пізнання, варто виділити найважливіші методологічні засади історичної імагології у дослідженнях процесів українського націєтворення кінця XVIII – початку XX ст.: невідворотність вимислу, як складової процесу формування уявлень про інші нації; «дзеркальність» відображення в імаготипах «інших» власних цінностей і уявлень про самих себе; симбіоз синхронічного і дихронічного підходів в історичному аналізі колективних уявлень; сприйняття національних імаготипів не як спонтанного явища, а результату цілеспрямованого конструювання традиції творцями й пропагандистами нації – філософами, істориками, письменниками, публіцистами, журналістами тощо.

Список використаних джерел та літератури:

1. Цит. за: Kemilainen A. Nationalism. Problems Concerning the Word, the Concept and Classification. Jyvaskila, 1964. 252 p.
2. Lortholary A. Les "Philosophes" du XVIII siècle et la Russie". Le Mirage russe en France aux XVIII siècle. Paris: Boivin, Editions Contemporaines, 1951. 411 p.
3. Cadot M. L'image de la Russie dans la vie intellectuelle française. 1839 – 1856. Paris: Fayard, 1967. 641 p.
4. Carré Jean Marie. Les Écrivains français et le mirage allemand (1800-1940). Boivin, 1947. 225 p.
5. Coulton G. Nationalism in the Middle Ages. New York: Holt, Rinehart and Winson, 1972. 116 p.
6. Comparative literature: matter and method / ed. with introd. by A. Owen Aldridge. Chicago-London, 1969. 680 p.
7. Dyserinck H. Zum Problem der images und migares und ihrer Untersuchung im Rahmen der Vergleichenden Literaturwissenschaft. *Arcadia*. 1 (1966). P. 107-120.
8. Гелнер Е. Нації та націоналізм. Націоналізм [пер. з англ.]. Київ: Таксон, 2003. 300 с.
9. Винайдення традиції / за ред. Ерика Гобсбаума і Теренса Рейнджера. Київ: Ніка-Центр, 2005. 448 с.
10. Сміт Е. Національна ідентичність / пер. з англійської П. Тарашука. Київ: Основи, 1994. 224 с.; Сміт Э. Национализм и модернизм.

- Критический обзор современных теорий наций и национализма. Москва: Практикс, 2004. 466 с.
11. Гринфельд А. Национализм. Пять путей к современности. Москва: ПЕР СЭ, 2012. 528 с.
 12. Уайт Х. Метаистория: Историческое воображение в Европе XIX века. Екатеринбург: Урал, 2002. 628 с.
 13. Anderson B. Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism. Revised Edition. VERSO. London-New York. 224 p.
 14. Андерсон Б. Воображаемые сообщества. Размышления об истоках и распространении национализма. Москва, 2001. 236 с.
 15. Bluszkowski Jan. Stereotypy narodowe w swiadomosci Polakow. Piotrkowskie przy Filii Akad. wlotokrzyskiej, 2003. Piotrkowskie przy Filii Akad. wlotokrzyskiej, 2003. 345 s.
 16. Benedyktowicz Zbigniew Portrety obcego. Od stereotypu do symbol. Kraków: Wydawn. Uniwersytetu Jagiellonskiego, 200. 215 s.
 17. Beller M, Leerssen J. (eds). IMAGODOLOGY: a Handbook on the Literary Representation of National Characters. Amsterdam: Rodopi, 2003. 342 p.
 18. Нойманн И. Использование «Другого». Образы Востока в формировании европейских идентичностей / пер. с англ. В.Б. Литвинова и И.А. Пильщикова, предисл. А.И. Миллера. Москва: Новое издательство, 2004. 335 с.
 19. Мезин С. Стереотипы России в европейской общественной мысли XVIII века // *Вопросы истории*. 2002. № 10. С. 148-157.
 20. Репина А. Историческая наука на рубеже XX-XXI вв.: социальные теории и историографическая практика. 2-е изд., стереотип. Москва: Дрофа, 2006. 288 с.
 21. Яковенко Н. Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVIII століття. Київ: Laurus, 2012. 471 с.
 22. Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856-1886). Київ: Критика, 2006. 632 с.
 23. Касьянов Г. Націоналізація історії та образу «іншого»: Україна і посткомуністичний простір // *Образ іншого в сусідніх історіях: міфи, стереотипи, наукові інтерпретації: матер. Міжнар. наук. конф.* Київ, 2008. С. 29-36.
 24. Посохов С. Этические проблемы исторической имагологии // *Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України*. 2014. С. 115-131.
 25. Янів В. Нариси з української етнопсихології. Мюнхен: УВУ, 1993. 217 с.
 26. Кравченко В. Харків: столиця Пограниччя. Вільнюс, 2010.
 27. Грицай Є., Ніколка М. Україна: національна ідентичність в зеркале Другого. Вільнюс, 2009. 326 с.
 28. Наливайко Д. Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі XI-XVIII ст. Київ: Основи. 1998. 578 с.
 29. Наливайко Д. Літературна імагологія: Предмет і стратегії. Київ, 2005. 346 с.
 30. Дзюба І. *Країна*. № 28 (81). 2011. С. 31.
 31. Лескинен М.В. Мифы и образы сарматизма. Истоки национальной идеологии Речи Посполитой. Москва: Институт славяноведения РАН, 2002. 178 с.
 32. Ренан Е. Що таке нація? // *Націоналізм: Антологія*. 2-ге вид. Київ: Смолоскип, 2006. 726 с.

А. А. Заводовский

Историческая имагология: новые горизонты для исследований процессов украинского национального строительства конца XVIII – начала XX в.

Статья посвящена применению новейших методов и подходов исторической имагологии в исследованиях процессов украинского национального строительства конца XVIII – начала XX в. Автор делает экскурс в научные основы исторической имагологии, определяет круг проблем исторических исследований конца XVIII – начала XX в., которые может решить эта отрасль истории.

По мнению автора, имагология мощно и уверенно прокладывает себе путь в области исторических исследований, благодаря ей накапливается значительный объем знаний о прошлом, расширяется исследовательское пространство. На современном этапе развития исторической имагологии появляются новые направления исследований.

Автор утверждает, что действующие парадигмы, предложенные украинской исторической наукой, сегодня уже не удовлетворяют познавательные амбиции украинского общества, так как только накопление новых фактов не может оставаться самодостаточным признаком создания научной новизны исторических исследований. О необходимости усвоения современных подходов и теорий свидетельствует и терминологическая бедность научных дискурсов в среде украинских историков, а также характер научной полемики на конференциях и круглых столах.

Современная гуманитаристика ушла далеко вперед и давит на служителей Клио, тем самым свидетельствуя ограниченность традиционного украинского историописания. Однако такое давление открывает и новые горизонты и перспективы, прямо или косвенно подсаживает путь к обновлению способов исследований прошлого. Именно благодаря новейшим методам исторической имагологии студии с украинского национального строительства конца XVIII – начала XX в. должны получить мощный импульс.

Теоретически осмысливая накопленный опыт новой отрасли исторического познания, автор выделяет важнейшие методологические основы исторической имагологии в исследованиях процессов украинской нации конца XVIII – начала XX в.

Ключевые слова: историческая имагология, украинское национальное строительство, этнический и национальный имago-тип, методология исследований.

Anatoliy Zavadovskiy

Historical imagology: the new evolutions for researches of processes of the Ukrainian nation-building in the end of the XVIII – the beginning of XX centuries

The article is devoted to application of the newest methods and approaches of historical imagology in researches of processes of the Ukrainian nation-building of the end of XVIII – beginning of the XX century. The author makes an excursion into the scientific foundations of historical imagology, defines the range of problems of historical research of the end of the XVIII – early XX century, which can solve this branch of history.

According to the author, the imagology powerfully and confidently beater the way in the branch of historical studies. Thanks to imagolo-

gy the research space accumulates considerable amount of knowledge about the past. At the present stage of the development of historical imagology, appear new directions of research.

According to the author, the current paradigms proposed by Ukrainian historic science, today no longer satisfy the cognitive ambitions of the Ukrainian community, since only the accumulation of new facts can not remain a self-sufficient feature of creating the scientific novelty of historical research. The terminological poverty of scientific discourses among Ukrainian historians, as well as the nature of scientific controversy at conferences and round tables, testifies to the need for assimilation of modern approaches and theories.

Modern humanities went far ahead and pressured Clio's ministers, thus confirming the limited traditional Ukrainian historical writing. However, this pressure opens new horizons and perspectives, either directly or indirectly indicating the path to updating the ways of researching the past. It is thanks to the latest methods of the historical imagology of studios in the Ukrainian nation-building of the late 18th and early 20th centuries should get a powerful impetus.

In theoretically comprehending the accumulated experience of a new field of historical knowledge, the author highlights the most important methodological principles of historical imagology in the researches of the processes of Ukrainian nation-building in the late 18th and early 20th centuries.

Key words: *historical imagology, Ukrainian nation-building, ethnic and national imagotypes, research methodology.*

Отримано: 3.12.2017

ДАВНЯ І НОВА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94(477.4)

С. Е. Баженова, С. І. Оліпер

УЧАСТЬ ПОЛЬСЬКОЇ МОЛОДІ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В РЕВОЛЮЦІЙНОМУ РУСІ (90-ті РОКИ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

У статті розглядається та аналізується становлення, діяльність та розкол Київської польської корпорації студентів, як конспіративної організації польської молоді 90-х рр. ХІХ – початку ХХ ст., що базувалася переважно на соціалістичних ідеях, боротьба за вплив на неї соціал-демократичних, пепеєсівських і націонал-демократичних партій, поповнення членами «Корпорації» утвореного 1897 р. у Києві «Союзу боротьби за визволення робітничого класу», а також розкол у «Корпорації» і вихід з неї націоналістично налаштованої організації «Полонії» та ролі обох у революційних подіях 1905-1907 рр. у Правобережній Україні.

Ключові слова: Правобережна Україна, польська молодь, студенти, конспіративний рух, «корпорація», «полонія», гуртки, соціалістичні ідеї, розкол, революційних рух.

Характеризуючи суспільно-політичне становище польської меншини Правобережної України в 90-ті рр. ХІХ ст., варто зазначити, що вона тоді не створила своєї жодної політичної партії, впливових громадських організацій і рухів, а лише послуговувалася такими структурами, які діяли в польській еміграції країн Західної Європи, Королівстві Польському та західноукраїнських землях, займалася переважно нелегальним поширенням політичної, навчальної та художньої польської літератури та періодики з-за кордону, відкриттям таємних польських шкіл і курсів та просвітництвом. Причиною такого стану були політичні репресії самодержавства, розв'язані проти польського населення регіону після розгрому повстання 1863 р. і до початку ХХ ст., поразка революційного народництва 1870-х – 80-х рр., в якому активну участь брали поляки [1].

Суспільно-політичне життя польської меншини в Правобережній Україні досліджуваного періоду можна умовно поділити на три основні етапи розвитку, які різняться між собою:

– 1890-1904 рр. – період консолідації польської меншини в протистоянні російському самодержавству в умовах наростання революційної кризи в країні, участь її представників у становленні і утвердженні соціалістичного, соціал-демократичного і національно-патріотичного рухів;

– 1905-1907 рр. – участь поляків у революційних подіях 1905-1907 рр. і вплив їх на поляризацію громадсько-політичного життя польської меншини;

– 1907-1914 рр. – період, коли поразка революції 1905-1907 рр. і переддень Першої світової війни призвели до посилення позицій консервативного табору польської меншини, прагнення якої скочувалося або до угодовства з самодержавством, або до реалізації ідей відновлення незалежної Польщі в кордонах 1772 року.

Як не парадоксально, але суспільно-політичне життя 90-х рр. XIX – перших років XX ст. перемістилося в середовище польської молоді, що навчалася в університетах та інститутах Києва, Харкова, Одеси, а також у гімназіях та училищах Правобережжя. Студенти та учні-поляки складали у всіх цих навчальних закладах значну кількість, і, щоб захищати свої національні та економічні інтереси, вже традиційно від 1860-х рр. і до початку XX ст. почали створювати свої земляцтва, об'єднання та товариства, які були надто сприйнятні для революційних ідей і зручними для їх використання різними політичними організаціями і партіями, з яких рекрутувалися до них члени з числа студентів. Фактично польські земляцтва та товариства стали ареною боротьби за вплив на них з боку політичних угруповань, що, зрештою, призводило до поляризації політичних таборів у польській меншині.

Прикладом може служити діяльність у 90-ті рр. XIX – на початку XX ст. у Києві в університеті св. Володимира та політехнічному інституті «Корпорації польських студентів» нарізно і об'єднано в одну організацію.

Вперше «Корпорація польських студентів» постала в київському університеті у 1884 р. на руїнах раніше діючої організації «Спілки польської молоді» (SMP). «Корпорація» з самого початку була багаточисельною організацією і в 1886 р. нараховувала 140-150 членів, які утворили 14-16 «кіл» (гуртків) по 8-10 студентів у кожному. Одночасно із загальним зростанням «Корпорації», збільшилася кількість членів радикально налаштованих. Так, у 1886 р. виникло три радикальних «кола» (гуртка), кожне з яких нараховувало понад 30 членів [2, s.51-52].

Упродовж 1890-1895 рр. «Корпорація» розбудовувалась, а її осередки в університеті та політехнічному інституті об'єдналися, створивши «Київську корпорацію польських студентів». Вона заступала за навчальними, науковими, літературними, культурними інтересами та самопомочі 26 гуртків («кіл»), які незалежно від тематичної спрямованості в суспільно-політичному плані поділилися на так звані «червоних» (радикально налаштованих) і «білих» (поміркованих або консервативних). Зокрема, переважали у той час «червоні», які мали 15-18 гуртків, а «білі» – 7-10 [2, с.53; 378]. Такий поділ спричинився тим, що, починаючи з кінця 80-х років XIX ст. у середовищі студентської молоді потрапляють марксистські ідеї та відповідна література, а також польські соціалістичні видання «Przedświt» («Світанок») і «Walka Klas» («Боротьба класів») та ін. [3, s.94; 698]. Це ще більше загострює протистояння в середині «Корпорації», і остання у 1893-1894 рр. розкололась на два угруповання, одне з яких примкнуло до соціал-демократів,

інше – до «Союзу соціалістичної молоді» (ЗЕТ). Останній у своїй діяльності надавав перевагу організації маніфестацій, мітингів, а після арештів особливо активних членів, його діяльність припинилась [4, с.47-48].

Координувала діяльність гуртків Рада «Корпорації», до складу якої входили голова, секретар, бібліотекар та представники від кожного кола (гуртка), так звані радні. У 1895-1897 рр. головою «Корпорації» був студент – соціал-демократ Казимир Петрусевич, активними її діячами були Мар'ян Гурський, Станіслав Каліновський, до складу ради входили час від часу їх співники Адам Рабчевський, Юзеф Мошинський, Станіслав Кошутський, Скаржинський та ін. [5, s.116]. Гуртки подавали Раді програму самоосвіти для своїх членів, яка спрямовувала на вивчення економічних і політичних учень, історію соціальних і визвольних рухів XIX ст., теорії Ч. Дарвіна та ін. Для цього «Корпорація» мала саму велику з-поміж інших студентських організацій нелегальну бібліотеку, яка налічувала кілька тисяч книг і постійно поповнювалася соціалістичною літературою з-за кордону [4, с.89-90]. Зокрема, за спогадами Ю. Мошинського та В. Вержейського, в їх гуртках впродовж трьох років студенти вивчали утопічний соціалізм, працю К. Маркса «Капітал», польську демократичну думку та визвольний рух [4, с.75]. Такий підхід самоосвіти політизував і радикалізував студентську молодь, готував її до революційної діяльності.

Найбільш радикальними були гуртки «червоних», які знаходилися на позиціях соціал-демократичних або соціалістичних, керовані студентами-поляками Юзефом Гродецьким, Вінцентієм Богущьким, Мар'яном Гурським, Ігнацієм Загурським, Юзефом Мошинським, Вітольдом Заблоцьким (всі вони стали на початку XX ст. діяльними членами РСДРП, виступали за союз трудящих усіх національностей у боротьбі проти самодержавства, за революційну роботу серед робітників і селян й вважали другорядним питанням відновлення незалежної Польщі) [6, s.339-440, 7]. На чолі «білих» гуртків були Стефан Лукашевич, Юліан Шиманський, Міхал Волосевич, Владислав Мех та інші, які пропагували ідею, насамперед, відродження Польщі і підтримки польського визвольного руху, захисту інтересів польської меншини [6, s.339-440]. У цьому плані вони були близькі до програмних вимог Польської партії соціалістичної (ППС), в яких ставилася мета відновлення «самостійної демократичної республіки Польща» та поширення діяльності ППС «у провінції раніше зв'язаних з Річчю Посполитою» [8, с.145,146] і контактували з нею. Досить слабкі позиції були в «Корпорації» партії Соціал-демократія Королівства Польського і Литви (СДКПіЛ).

На межі XIX-XX ст. у «Корпорації» посилилася боротьба за вплив на неї між РСДРП, ППС і СДКПіЛ [6, с.448]. З 1895 р. радикальне крило «Корпорації» послало молодь, вислана з Варшавського університету до Києва за участь у маніфестації 17 квітня 1894 р у зв'язку із 100-річчям повстання в Польщі під проводом Т. Костюшка, яку організував Ян Кілінський. Ця група в Києві нараховувала 20 осіб, яких називали «кілінчиками» [5, s.38].

Загалом у 1890-ті роки в «Корпорації» переважали ліво-радикальні сили.

Молодь, яка входила в «червоні кола», була переважно з Литовських і Білоруських губерній, частково з Поділля та Волині. Вони були вихідцями з чиновницьких сімей, дрібної шляхти і управителів. Членами «білих кіл» були студенти – вихідці здебільшого з Поділля, Волині та Київщини, головним чином, з багатой шляхти та заможної інтелігенції польської меншини. Гутки «білих» у 1890-ті рр. – на початку ХХ ст. підтримувалися і спонсорувалися консервативним табором польської меншини Правобережної України, який прагнув усунути молодь від революційних процесів і залучити до польських визвольних змагань [5, s.120-122]. Цим, зокрема, займався київський фабрикант Анджейовський, який заснував і фінансував таємні польські школи для робітників і ремісників, де викладали особи близькі до ППС, матеріально допомагав польським гурткам «Корпорації», влаштовував польські вечори, раути, лотереї, які накопичували кошти для такої діяльності [4, с.96].

Київська «Корпорація» підтримувала постійні зв'язки із польськими земляцтвами і товариствами інших вишів України, Литви та Росії, посилая своїх представників на з'їзди польських студентських організацій 1897 р. у Вільно, 1898 р. – у Харкові, заснувала гуртки (кола) самоосвіти серед польської учнівської молоді гімназій Києва, Білої Церкви, Житомира, Кам'яця-Подільського, Немирова [6, s.427].

Важливою подією в житті «Корпорації» стало її входження в утворений восени 1894 р. у Києві «Союз об'єднаних земляцтв та організацій». Це був нелегальний союз, що об'єднував 22 земляцтва і національні групи: українську і польську. Керівним органом Союзу була Союзна Рада під конспіративною назвою «Семен Семенович». Союз об'єднав майже 1000 студентів вишів міста, в складі якого активно діяла «Корпорація» як польський гурток (коло). Першим керівником Союзу був В. Крохмаль [10].

З 1890-1891 рр. поза «Корпорацією польських студентів» утворилася радикальна група, яка набрала виразно соціалістичного характеру. До її складу ввійшли студенти та випускники вишів Королівства Польського, Литви, Росії та України, які перебували в Києві, зокрема, С. Нарутович, Я. Хмелевський, Е. Сонгайло, Й. Пересвіт-Солтан, А. Заремба та ін. Вони заснували в місті перші кола (гуртки) «Союзу польської молоді» (ZMP) (ініціатор Ян Харусевич) та гуртки «Союзу молоді соціалістичної» (ZET), які мали зв'язки з Варшавою, Вільно і отримували звідти багату нелегальну літературу [11]. Однак у результаті дискусій, які призвели до розколу в революційному русі Польщі і утворенню у 1893-1894 рр. двох окремих організацій «Соціал-демократична партія Королівства Польського і Литви» (СДКПіЛ) та «Партія польська соціалістична» (ППС). Відповідно у цей же час спалахнули суперечки на Правобережній Україні щодо визначення належності в соціалістичному русі – соціал-демократичного та соціал-патріотичного. Внаслідок київський гурток «Союз

молоді польської» (ZMP) розпався [12, s.75; 3, s.94]. З початку 1894 р. у Києві існувало два соціалістичних угруповання. Перше («Народний гурток» / «Kolo ludowe»/, на чолі з Й. Солтаном і медиками Л. Левковичем і Г. Сарцевичем, орієнтувалося на ППС [13, s.15-25; 14, s.31]. Друге, очолюване спочатку Станіславом Бахніцьким, а згодом Вінцентієм Богуцьким і студентом права Казимішем Петрусевичем, стало називатися «Польською соціал-демократичною групою» і прийняло програму, редаговану Р. Люксембург [4, с.50-52]. Активними членами цієї групи були Людвик Наркевич, Петро Полонський, Юзеф Цвирко-Годицький, Мар'ян Гурський, Юзеф Мошинський, а також вислані з Королівства Польського у 1895 р. так звані «кілінчики» Станіслав Кошутський, Станіслав Вжоск, Єлена і Євеліна Богуцькі, Єлена Маньковська та ін. [13, s.126; 5, s.115]. Група відіграла важливу роль у розвитку соціал-демократичного руху не тільки в Києві, а й губерніях Правобережжя, також у Катеринославі й інших містах півдня України. Зокрема, теоретик та ідеолог цієї групи К. Петрусевич, який домігся, внести до програми діяльності право входить до її складу соціал-демократів без різниці національностей, був делегатом I-го з'їзду РСДРП у Мінську (1898 р.), Л. Скаржинський, М. Гурський цього ж року, а пізніше Юзеф Мошинський та інші, увійшли до складу Київського комітету РСДРП [4]. Саме арештований М. Гурський був одним з організаторів відомої втечі 11-ти «іскривців» з Лук'янівської тюрми у 1902 році [15; 16].

Разом з тим у середині 1890-х рр. програма ППС не була прийнята офіційно київською польською соціалістичною групою і не була безпосередньо підпорядкована Центральному комітету ППС. Коли ж член ППС Г. Сарцевич вніс пропозицію підпорядкувати групу партійній дисципліні і оголосити її партійною організацією, відбувся формальний розрив. Сарцевич на знак протесту вийшов з групи і залишив Київ й багато років очолював місцеву ППС у Білостоці [17, s.71-72].

Важливим кроком у подоланні «консервативізму гуртківщини», в консолідації соціал-демократичного руху стало створення в березні-квітні 1897 року на базі об'єднання груп російської «Робітнича справа», польської соціал-демократичної і осередку ППС нової організації «Київський союз за визволення робітничого класу в Росії». Цьому сприяв той факт, що, за висловом сучасників подій, «робітники і члени всіх трьох інтелігентських груп зустрічалися між собою досить часто. Між російською і польською соціал-демократичними групами з самого початку не було розходжень. Тому члени польської соціал-демократичної групи називалися «союзниками». Група польських соціалістів (ППС) під впливом соціал-демократичної пропаганди останніх двох груп перетворилася в соціал-демократичну» [18, с.51].

«Київський союз боротьби» розбудував свої осередки, посилив видання і поширення революційних прокламацій, листівок, літератури, очолив страйки на підприємствах та роботу серед студентів вишів Києва і взяв участь у заснуванні 1898 року

партії РСДРП [19, с.58-60; 20, с.5-6]. Чимало соціал-демократів з числа членів польської «Корпорації» поповнили лави цієї інституції. До складу виконавчого комітету організації увійшли поляки Адам Рабчевський, Вінцентій Богуцький та Петро Полонський. Активними діячами її стали Казимир Петрусевич, Едуард Плетат, Юзеф Мошинський, Мар'ян Гурський, Казимир Шуляковський, Вікентій Дрелінг, Є. Чарномська та ін. [21, s.99; 22, s.89]. Мало того, у зв'язку з арештами наприкінці 1897 р. К. Петрусевич і М. Гурський змушені були вибути з Києва до Катеринослава, де взяли активну участь у заснуванні робітничих гуртків та створенні «Катеринославського союзу боротьби за визволення робітничого класу в Росії» [21, s.100-101].

Діяльність «Київського союзу боротьби» та його осередків привернула увагу жандармських структур, яким вдалося провести масові репресії та припинити його існування. Зокрема, впродовж 1898 і 1899 рр. були проведені масові обшуки і арешти, здійснені слідчі дії проти понад 200 учасників революційного руху і, насамперед, «Київського союзу боротьби», серед яких було 36 поляків-католиків (12 студентів університету – членів «Корпорації», решта службовці, робітники) [23, с.210-220]. Жандарми виявили бібліотеку організації, яка налічувала 1049 назв революційної літератури, в тому числі 64 польською мовою, а на квартирі К. Чарномської і П. Полонського – 1794 книг, брошур і прокламацій, що поширювалися по Україні та Києві, з яких 214 політичних видань та 70 відозв польською мовою [18, с.148-152]. До суду було притягнуто 142 особи у справі «Київського союзу боротьби». 2 березня 1900 р. імператор Микола II затвердив судові вироки, за якими 105 осіб були піддані різним адміністративним покаранням (заслання або в'язниця на різні строки, під нагляд поліції), 35 осіб – виправдано за недоказовістю [24, с.105-107]. Статистика притягнутих до суду свідчить, що 108 осіб були чоловіки, а 32 – жінки, з них 119 осіб мали вік до 20-ти – 30 років, представники інтелігенції – 63, робітничих професій – 67, ремісничих – 10. За національною ознакою: росіяни – 24, українці – 13, євреї – 71, поляки – 22, литовці – 5 осіб [24, с.108]. 3-поміж 22 осіб поляків 8 належали до інтелігенції (вчителі, чиновники тощо), 14 осіб були студентами вишів Києва, більшість яких були членами польської «Корпорації» [24, с.108]. За вироком суду найбільш діяльних членів «Київського союзу боротьби» з числа поляків було заслано на 3-4 роки під нагляд поліції у Вологодську губернію, зокрема, Казимира Петрусевича, Адама Рабчевського, Леопольда Залівського, Бориса Шена, Казимира Шуляковського, Петра Полонського та інших, ув'язнено на 6 місяців Вацлава Климовича, віддано під відкритий нагляд поліції за місцем проживання Анатолія Вержбицького, Романа Маєвського, Едуарда Плетата та 10 інших поляків [24, с.105-107]. Всі названі поляки брали активну участь у соціалістичних гуртках «Корпорації» та соціал-демократичних осередках поза неї переважно з 1893 р. і, зрештою, сформувалися як професійні революціонери.

Загалом, оцінюючи внесок поляків у революційний рух у Києві в 1890-ті – до 1904 рр., відомий його діяч Ю. Мошинський у своїх спогадах навів понад 20 прізвищ приналежних осіб до осередків ППС та майже 50 – пов'язаних з соціал-демократією [4, с.201-208]. Статистика підтверджує слабкість позицій у революційному русі пепеєсівців зазначеного періоду. Репресивні дії щодо названих осіб поляків за їх участь у революційному русі на 90 відсотків підтверджуються документами Департаменту поліції, жандармських і охоронних управлінь [23, с.210-220].

У 1901-1904 рр. «Корпорація» об'єднувала пересічно 12 гуртків («кіл»), частина з яких знаходилася під впливом ППС і була зорієнтована на націонал-патріотичну діяльність у польському визвольному русі. Інші гуртки залишалися на соціал-демократичних позиціях РСДРП або СДКПіЛ. До таких належали гуртки Вітольда Заблоцького, Тадеуша Згурського, Войцеха Свентославського, Вітольда Вержейського та ін. [6, s.451].

Ідейна боротьба в середині «Корпорації» загострилася у перші роки ХХ ст. Польська меншіну, членів «білих» кіл і навіть радикалів, пов'язаних з ППС, не влаштовували марксистські погляди «червоних», і вони намагалися відвернути польських студентів з революційного шляху. Непримеренність політичних позицій цих таборів призвела до того, що в 1900 р. у «Корпорації» відбувся серйозний розкол. З її лав вийшли ті студенти київських ВНЗ, які були не згодні з ідейно-політичними засадами організації, прагнули ізолювати себе від російського та українського визвольних рухів й присвятити себе боротьбі за незалежну Польщу, заснували нове молодіжне об'єднання під назвою «Полонія» («Polonia»), яке розбудовувалося і в своєму розвитку проіснувало до 1919 р. [25, s.104]. Її засновником та ідеологом став колишній діяч «Корпорації» Станіслав Зелінський. З самого початку «Полонія» перейшла на радикально-націоналістичні позиції і знаходилася під впливом ППС й порвала з соціал-демократичним рухом [4, s.453-454]. З цього часу розпочалося суперництво між «Корпорацією» та «Полонією», яке роз'єднало студентів-поляків на ворожі табори і послабило студентський рух.

На межі ХІХ-ХХ ст. жандармські органи виявили в Правобережній Україні низку таємних гуртків та організацій переважно з-поміж польської молоді навчальних закладів (у гімназіях Білої Церкви, Немирова, Кам'янця-Подільського та ін.) [9, арк.70-74]), які ставили головною мету брати участь у боротьбі за незалежність Польщі і залучити до неї місцеве польське населення, віруючих католиків і відночас нічого не мали спільного з революційним рухом.

Зокрема, значну стурбованість у правоохоронних органах Петербурга, Києва і Житомира викликало утворення у 1-й Житомирській гімназії в 1897 р. таємного товариства «Маніфест польського національного правління». Початки його заснування сягають у 1894 рік і належали тоді учневі VI класу Едуарду Яніцькому, поляку-католику, сину волинського поміщика, та однокласнику Станіславу Подвишинському, сину управителя маєтку, обидва які до цього на-

вчалися в Немирівській гімназії і там брали участь у польському гуртку [26, арк.2-3]. Майже три роки товариство в Житомирській гімназії перебувало на стезі становлення і носило умовну назву «Патріотичне товариство» [27, арк.53]. Зрештою, з весни 1897 р. учасники стали серйозно розробляти плани, статут, програму товариства, засоби конспірації, накопичення коштів (щомісячний внесок 25 коп. й ін.), придбання гектографа, фарби і паперу для друкування видань відозв і газети [110, арк.5-8]. У серпні цього ж року, залучивши в свої лави до 40 поляків-гімназистів VI-VIII класів, заявило себе як товариство «Маніфест польського національного правління», яке для конспірації нібито знаходилося в Литві, а в Житомирі – існувало лише його відділення, і приступило до активної діяльності. Було створено «Польське національне правління (уряд)», до складу його ввійшли обрані на засіданні гутківців: начальник – уже учень VIII класу Едуард Яніцький, віце-начальник – С. Подвишинський, воєнначальник – Станіслав Янковський, секретар – Ісідор Сладкий, члени – Броніслав Войнарович, Януш Калицький, Ігнацій Бур'янський. Усі члени товариства для себе конспірації взяли себе псевдоніми (Е. Яніцький (Роля), С. Янковський (Іеремія) тощо). Кожний, хто вступав у товариство, приймав присягу на зборах, які відбувалися на квартирах С. Янковського і С. Подвишинського, отримував віддруковане посвідчення [28, с.111, 162].

Свою діяльність товариство розпочало з видруку гектографом на квартирі С. Подвишинського 150 примірників польського мовою програми-відозви «Маніфест польського національного правління» та видання першого числа журналу «Niepodległość» (Незалежність).

«Маніфест» датувався 29/17 листопада 1897 р., тобто річницею початку польського повстання 1830-1831 рр., був підписаний начальником і секретарем «уряду» [27, арк.10,108; 28, с.108]. Журнал «Незалежність» деталізував програмні засади товариства. Автори Е. Яніцький, С. Подвишинський, Б. Войнарович помістили статті «Перебування царя у Варшаві», «Пам'ятники Міцкевичу і Муравйову» та інші, описували становище польської меншини в Україні під царатом, форми боротьби з ним за свободу, закликали вивчати військову справу та ін. [28, с.109,111].

Видрукувавши тираж «Маніфесту» і проспект журналу «Незалежність», члени товариства в середині листопада 1897 р. стали розсилати їх у конвертах з поштових відділень Житомира, Бердичева і Козятина відомим польським діячам, ксьондзам костелів, друзям студентам і знайомим. Усього було відправлено понад 30 конвертів. Зокрема, 19 листопада 1897 р. лист з відозвою і проспектом журналу отримали настоятелі костелів в м. Замосці Люблінської, м. Августові Сувацької губернії, Меджибожі Летичівського повіту Подільської губернії, лікар м. Старокостянтинова Волинської губернії І. Кох, студент Новоросійського університету Богущкий та ін. [27, арк.268-279].

Про ці листи одразу ж дізналися жандармські управління і швидко виявили адресатів, що призвело до розгрому товариства.

Арешти розпочалися 29-30 листопада 1897 р. Крім членів товариства, до слідства були притягнуті студенти Київського університету – діячі «Корпорації» Шимон Омецинський, Сізімунд Войнарович (брат Б. Войнаровича), Ігнацій Загурський, Микола Яніцький та інші [27, арк.18]. Хоча їх зв'язок з товариством не був доведений, проте наводить на думку, що воно мало контакти і наставництво з боку «Корпорації». Після слідства всі члени товариства, які мали вік до 17 років, були віддані під нагляд поліції, а Е. Яніцький (18 років), відбув ув'язнення в тюрмі [27, арк.95].

Поява таких таємних товариств свідчила, що в польській меншині Правобережної України з 1890-х років досить активно зростали політичні сили, які підтримували польський визвольний рух, але, на жаль, на ідеологічних традиціях відновлення Речі Посполитої в кордонах 1772 р., що суперечило національним інтересам українського народу.

Радикально налаштовані члени польської студентської «Корпорації» та поза неї учасники революційних організацій не тільки займалися політичною самоосвітою, пропагандою серед трудящих Києва і регіонів соціалістичних та опозиційних до самодержавства ідей, але й активно залучалися до проведення акцій протесту, мітингів, страйків у вишах і на підприємствах та інших дієвих форм боротьби з існуючим режимом. Перш за все, більшість членів «Корпорації» взяли активну участь у ході першої (1899 р.), другої (1901 р.), третьої (1902 р.) Всеросійських студентських страйків у Києві, Харкові, Одесі та інших своїх виступів в університетах [29, с.16]. У відповідь київська влада заарештувала і вислала з міста 255 студентів «головних агітаторів» першого Всеросійського страйку. 7 грудня 1900 р. у Київському університеті відбувся багатолюдний мітинг студентів на підтримку організації участі молоді в другому Всеросійському страйку студентів. 406 студентів – учасників мітингу були занесені до списків поліції. З них за вироком царського суду наприкінці 1900 р. 183 студентів Київського університету були віддані в солдати терміном від одного до трьох років, 217 студентів відбули ув'язнення карцером та інші адміністративні покарання (відчислення з вишу, вислання, нагляд поліції) [30]. Серед організаторів студентських заворушень 1899-1900 рр. були керівники польської «Корпорації» Л. Скаржинський, І. Вилежинський, В. Мех, С. Завадський та ін. У складі 183-х репресованих студентів були відраховані з університету поляки Я. Вилежинський, В. Вітковський, А. Мінкевич, Ю. Почентковський та інші, яких після кількох місяців в'язниці було відправлено на військову службу солдатами на Кавказ на три роки [6, с.434].

В лютому 1901 р. у відповідь на віддання в солдати 183-х студентів страйкувало в Російській імперії понад 30 тисяч студентів демократичного спрямування різних національностей 35-ти з 38-ми вишів під гаслами боротьби з царським самодержавством [31, с.49]. 11 березня 1901 р. Київський комітет РСДРП організував у місті грандіозну революційну демонстрацію у кількості 15 ти-

сяч осіб мешканців (робітники, службовці тощо) та студентів, яка пройшла під червоними прапорами і гаслами «Геть самодержавство!» по Хрещатику, Фундуклеївській і Володимирській вулицях, солідаризуючись з репресіями проти студентів. Демонстрантів не змогли розігнати ні побиття поліцейськими, ні арешти [6, s.433; 361]. З-між організаторів цієї першої у Києві масової демонстрації під червоними знаменами були також зі складу місцевого Комітету РСДРП поляки Адам Рабчевський, Сігізмунд Скібчинський, Олександр Шиманський, Святослав Завадський, Северин Волосевич та ін. [32, арк.67-68; 33, арк.186,188].

26 березня 1903 р. у Київському університеті відбулися збори, організовані «Союзною радою об'єднаних земляцтв і організацій», на які з'явилися до 1200 студентів. Було ухвалено резолюцію: «Студентство вважає себе нерозривно зв'язаним з революційним рухом, висловлює протест існуючому монархічному ладу...» [31, с.124]. Кульмінацією студентської боротьби за свої права стали людні збори 3 листопада 1903 р. у Київському університеті (понад 700 осіб) та Політехнічному інституті (понад 500), серед організаторів яких були студенти-поляки Сігізмунд Стефанович (університет) та Микола Дашкевич (політех). Студенти солідаризувалися з студентами Гомеля, яких за участь у протестах були побиті і арештовані поліцією. Після невдалих спроб розігнати київське зібрання втручанням ректорів, попечителя учбового округу і поліції, студенти колоною пройшли по вулиці з піснею «Вічна пам'ять» та гаслами «Геть самодержавство!», «Геть поліцію» і розійшлися [32, арк.67-68].

Підсумовуючи участь поляків у революційному русі напередодні подій 1905 р., наведемо приклад того, що в 1903 р. у Лук'янівській тюрмі м. Києва утримувалося 146 політичних в'язнів, у тому числі 15 осіб польської національності. Серед них: сяюсар Е. Плетат, Б. Хордоновський, токар А. Кознячковський, чоботар К. Ольшевський, студент С. Верцинський, лікар Г. Радковський, гімназист Г. Селіцький та ін. [33, арк.185-188, 34]. Ці в'язні були репресовані за участь у боротьбі за політичні, соціальні і економічні права трудящих без різниці національностей.

Після другого з'їзду РСДРП її діяльність на теренах Правобережної України посилюється. На початку січня 1904 р. було проведено арешти членів Київської організації РСДРП, але в березні того ж року вона відроджується і змінює свою структуру: ділиться на 8 районів. Так, партійну організацію Шулявського району міста очолив Всеволод Будзілевич. Членами організації і поширювачами нелегальної літератури РСДРП були Савіцький – студент-поляк Київського політехнічного інституту і Леон Селіцький – студент університету [35]. Видатним діячем РСДРП у Києві у 1903-1904 рр. був Іван Броніславович Озембловський, який притягувався до відповідальності за транспортування нелегальної соціалістичної літератури з-за кордону. Неодноразово бував у Москві, а в березні 1905 р. з Москви виїхав до Києва, увійшовши до складу РСДРП. У 1906 р. за участь у революції був затриманий і засланий в Тобольську губернію [36; 37].

На таких самих позиціях перебували поляки – діячі соціал-демократичних груп у Білій Церкві (В. Закржевський) [38, арк.15], Житомирі (Я. Квасницький, А. Загурський, Є. Гацкевич та ін.) [39, арк.8,11], Кам'янці-Подільському (Є. Прушинська, К. Гродецький, Л. Захаржевська) [40, арк.100-105] тощо.

Зокрема, у 1903 р. була створена Житомирська організація РСДРП. Її організатором був Ян Іванович Квасницький. До нього примкнули Святослав Завадський і Євгеній Гацкевич, Адам Загурський, Мечислав Сороковський, Адам Кашевський. Організація існувала декілька років [41], поширювала свій вплив на інші населені пункти губернії [42].

Загалом у Волинській губернії напередодні 1905 р., крім польської конспірації та організацій РСДРП, функціонувало ще п'ять політичних і громадських партій: осередки Партії соціалістів-революціонерів, Житомирської робітничої організації партії соціалістів-революціонерів, Селянської спілки, групи анархістів-комуністів, Спілки учнів Житомира. Спільним для всіх партій і організацій була значна кількість членів польської національності [43].

Найбільш революційно налаштовані поляки брали участь в організаціях Партії соціалістів-революціонерів Києва, Житомира, Бердичева та інших місць. Зокрема, у складі Бердичівської бойової організації есерів у 1903-1904 рр. були поляки селяни Юзеф Качановський, Франц Вацек, міщани Владислав Закржевський, Людвиг Корбут, київської організації есерів: студенти Всеволод Родзівський, Костянтин Нельговський, Варвара Ваховська та ін. [44, арк.127-128]. Водночас серед польської меншини Правобережжя у 1904 р. поширювалися революційні відозви СДКПіЛ «До польського суспільства», «Хліба і праці», в яких робітники закликалися до боротьби проти російського самодержавства за свої економічні і політичні права, поширювалася газета ППС «Robotnik». У 1904 р. польська меншина за участю своїх представників у мітингах, зборах, розповсюдженні прокламацій засудила російсько-японську війну [45, арк.12-13; 46, арк.1]. Зокрема, 14 жовтня 1904 р. робітник південноросійського заводу Валеріан-Франц Касперович був заарештований за поширення прокламацій під назвою: «Війна проти війни» [47]. Виступи під аналогічними гаслами відбулись в Могилів-Подільському, Кам'янці-Подільському, Балті [48].

Все це свідчило, що поляки не стояли осторонь від революційних подій, які наростали в країні.

У 1903-1904 рр. посилілися позиції ППС у регіонах Правобережжя. Так, начальник Волинського губернського управління 23 лютого 1904 р. доповідав у Департамент поліції, що з 1903 року в Житомирі функціонує в досить значному складі Польська партія соціалістична, «... яка, без сумніву, відчуває до російського люду таємну ненависть і злобу» [49, арк.11]. Ця партія, за його відомостями, «закликає через посередництво ксьондзів, поміщиків, орендаторів, яких в губернії велика кількість, вести боротьбу всіма методами з державними устоями», переслідуючи головну мету – незалежність Польщі [49, арк.12]. Партія також закликає

до об'єднання дрібних спілок у потужні організації для відкритого протесту проти царату [50, арк.15]. В лютому 1904 р. у Житомирі була розповсюджена відозва за підписом «Польське товариство», в якій, зокрема, зазначалось, що «... війна з Японією – це не війна всього народу, а російського уряду, проти деспотії якого повстає краща частина російського народу, а тим паче ми, поляки» [49, арк.16]. Такі відозви були поширені у Ровенському [50, арк.14], Дубненському [49, арк.42] та інших повітах Волинської губернії.

Проте консервативний табір польської меншини Правобережної України наприкінці XIX – на початку XX ст. був вороже налаштований щодо участі польського населення в революційному русі і, де це можливо, прагнув відволікти або перешкодити йому в цьому. Тому участь поляків у соціалістичному та соціал-демократичному русі була виявом протесту проти націонал-патріотичної замкнутості своєї меншини [31, с.6-7].

Польська аристократія, яка шукала компроміси з самодержавством і домагалася збереження своїх станових, економічних прав і привілеїв, стала на шлях використання як легальних, так і конспіративних громадських товариств і організацій, через які прагнула здійснювати свій вплив на суспільство.

Таким чином, незважаючи на репресії самодержавства, польська громада Правобережної України використовувала всі легальні і нелегальні шляхи для утримання своїх позицій в економіці, збереження певних впливів у політичних колах. Разом з тим, можемо стверджувати, що певні представники польської громади прагнули знайти порозуміння з українським народом, беручи участь у соціал-демократичному русі та в боротьбі трудящих з самодержавством за права і свободи.

Список використаних джерел та літератури:

1. Sliwowska W. Udział polaków w rewolucyjnym ruchu narodnickim lat siedemdziesiątych XIX w. w Rosji // *Z dziejów współpracy rewolucyjnej polaków i rosjan w 2 pol. XIX w.* Wrocław, 1956. S. 225-261.
2. Tabis J. Polskie rewolucyjne organizacje studenckie na uniwersytecie Kijowskim w XIX wieku. Kraków; Kijów, 1969. 280 s.
3. Demczenko M.W. Działalność rewolucyjna polskich socjaldemokratów w Kijowie w latach dziewięćdziesiątych XIX w. // *Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagellońskiego. Prace historyczne.* Kraków, 1975. T. 416. Zesz. 54. S. 91-109.
4. Мошинский И.Н (Юзеф Конарский). На путях к первому съезду РСДРП. М.: Изд-во «Политкаторжан», 1928. 200 с.
5. Koszutski St. Walka młodzieży polskiej o wielkie ideały. Wspomnienia z czasów gimnazjalnych i uniwersyteckich: Siedlce, Kielce, Warszawa, Kijów, Berlin, Paryż (1881-1900). Warszawa, 1928. 160 s.
6. Wierzejski W.K. Fragmenty z dziejów polskiej młodzieży akademickiej w Kijowie (1864-1920) // *Niepodległość.* Warszawa, 1939. T. XIX. Zesz. 3. S. 418-470.
7. Буравський О.А. Поляки Волині у другій половині XIX – на початку XX ст.: монографія. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2004. 168 с.
8. Обзор важнейших дознаний, производившихся в жандармских управлениях по государственными преступлениям за 1894 г. Санкт-Петербург, 1895. 222 с.

9. ЦДІАУ м. Київ. Ф. 274. Київське губернське жандармське управління (1829-1917). Оп. 1. Спр. 354. Справа про польський учнівський гурток в Білоцерківській гімназії. 1894-1895 рр. 74 арк.
10. Рафаельський О.А. Студентська молодь різних національностей в революційному русі на Україні (кінець XIX – поч. XX ст.) // *Вісник Київ. держ. ун-ту ім. Т.Г. Шевченка. Історичні науки*. Київ, 1990. Вип. 32. С. 36-41.
11. Chmielewski J.E. Pierwsze lata korporacji studentów polaków w Kijowie (r. 1884-1892). Garść wspomnień // *Niepodległość*. Warszawa, 1939. T. XIX. Cz. I. S. 107-135.
12. Łukawski Z. Polacy w rosyjskim ruchu socjaldemokratycznym w latach 1883-1893). Kraków, 1970. 150 s.
13. Kanczewicz J. Polska partia socjalistyczna w latach 1892-1896. Warszawa: PWN, 1984. S. 46-128.
14. Zasztowt L. Polski szkolki ludowe na Ukrainie w latach 1905-1914 // *Biblioteka Jagellońska*. Kraków. 1991. S. 87-105.
15. Мошинский И.Н. (Юз. Конарский). Побег одиннадцати «Искровцев». Изд. 2-е. Москва, 1931. 44 с.
16. Петренко А. Побег из Киевской тюрьмы 10 искровцев и одного с.-р. в 1902 г. // *Каторга и ссылка. Историко-рев. вестник*. Москва, 1925. С. 190-205.
17. Łukawski Z. Polacy w rosyjskim ruchu rewolucyjnym (1883-1898 // Polska-ZSRR. Internacjonalistyczna współpraca – historia i współczesność. Warszawa, 1977. T. 1. S. 69-106.
18. Шевченко І.І. З історії соціал-демократичних організацій на Україні (Київський «Союз боротьби за визволення робітничого класу»). Київ: КДУ, 1956. 155 с.
19. Тучапский П.А. Из пережитого. Девяностые годы. Одесса, 1923. 71 с.
20. Манилов В. Очерк из истории социал-демократического движения в Киеве (80-90-е гг.) // *Летопись революции*. 1923. № 4. С. 3-22.
21. Памятная книжка Подольской губернии на 1911 год. Адрес-календарь и статистическо-справочные сведения / сост. В.В. Филимонов. Каменец-Подольск: Тип. Под. губ. правл., 1911. 220 с.
22. Zeberek G. Początki ruchu socjal-demokratycznego w Kijowie w latach 1889-1903. Kraków, 1981. 32 s.
23. Обзоры важнейших дознаний, производившихся в жандармских управлениях по государственными преступлениям за 1892 и 1893 гг. Санкт-Петербург, 1895. – 320 с.
24. Путь революции. Социал-демократическое движение в Киеве (90-е годы): Сб. первый. Киев: Изд. Киев. губбюро испарта, 1923. 110 с.
25. Karbowski A. Młodzież polska akademicka za granicą (1795-1910). Kraków, 1910. 435 s.
26. ЦДІАУ м. Київ. Ф. 442. Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора (1796-1916 рр.). Оп. 847. Спр. 295. Справа про поширення дворянином Р.-Ф. Скупенським серед робітників заводу в м. Левкові Житомирського повіту закордонних книг польською мовою, 3 арк.
27. ЦДІАУ м. Київ. Ф. 317. Прокурора Київської судової палати (1880-1919 рр.). Оп. 1. Спр. 1433. Справа про звинувачення учнів Житомирської гімназії Яницького Е., Подвишинського С. та ін. у приналежності до польського нелегального товариства «Польське національне правління», 1897 р., 280 арк.
28. Обзор важнейших дознаний, производившихся в жандармских управлениях по государственными преступлениям за 1897 г. Санкт-Петербург, 1902. 315 с.

29. Корзун О.В. Становлення та розвиток сільськогосподарської дослідної справи на Поділлі (кінець XIX – початок XX ст.) / відп. ред. В.А. Вергунов. Київ: МВКП ТОВ «Нілан-ЛТД», 2011. 252 с.
30. Трохимович В. Київська група польських соціалістів наприкінці XIX ст. // *Україна-Польща: Зб. наук. праць*. Київ, 1993. С. 151-153.
31. Гусятников П.С. Студенческое академическое движение в России. 1899-1907. Москва: Мысль, 1971. 264 с.
32. ЦДІАУ м. Київ. Ф. 275. Київське охоронне відділення (1902-1913 рр.). Оп. 1. Спр. 1423. Довідка про Завадського Святослава Федоровича, арк.58-64.
33. ЦДІАУ м. Київ. Ф. 275. Київське охоронне відділення (1902-1913 рр.). Оп. 1. Спр. 5413. Справа про подання начальника Київського охоронного відділення в Департамент поліції від 29.12.1903 р. списків членів Київського комітету РСДРП (у тому числі поляків), арк.185-188, 208-209.
34. ЦДІАУ м. Київ. Ф. 274. Київське губернське жандармське управління (1829-1917). Оп. 1. Спр. 720. Справа про політичну демонстрацію в м. Києві 4 травня 1903 р., яку організували Київський комітет РСДРП та ін. політичні партії, 3 травня 1903 р. 3 липня 1903 р., 302 арк.
35. ЦДІАУ м. Київ. Ф. 295. Київський тимчасовий комітет у справах друку. Оп. 1. Спр. 417. Справа про видання Бартошевичем І.І. «Gazety Kijowskiej» («Київської газети»), Київ. 1912 р. 2 арк.
36. ЦДІАУ м. Київ. Ф. 295. Київський тимчасовий комітет у справах друку. Оп. 1. Спр. 495. Справа про видання Замораєвим-Урисном А. газети польською мовою Замораєвим-Урисном А. газети польською мовою журналу «Kłosy Ukraińskie» («Українські колоски»), Київ, 1914., 5 арк.
37. ЦДІАУ м. Київ. Ф. 295. Київський тимчасовий комітет у справах друку. Оп. 1. Спр. 515. Про видання Врублевським І.Ф. газети польською мовою «Goniec Kijowski» («Київський гінець»), Київ, 1914 р., 3 арк.
38. ДАХО. Ф. 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду (1881-1919 рр.). Оп. 1. Спр. 7803. Справа по звинуваченню Сташевського, Гаєвського та інших у поширенні прокламацій Бердичівської групи РСДРП у Гайсинському повіті Подільської губ., 1904 р. 55 арк.
39. ДАРФ м. МОСКВА. Ф. 102. Департамент поліції, особливий відділ Міністерства внутрішніх справ (1881-1917 рр.). Оп. ДП-ОО. Спр. 3ч89 Справка Департамента полици от 11 мая 1903 г. о деятельности революционного кружка в Вольнской духовной семинарии. Лл. 1-11.
40. ДАХО. Ф. 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду (1881-1919 рр.). Оп. 1. Спр. 7814. Справа «Обвинувачувальний акт від 15 листопада 1904 р. у справі Кам'янецької групи РСДРП», 1904 р., 105 арк.
41. ЦДІАУ м. Київ. Ф. 295. Київський тимчасовий комітет у справах друку. Оп. 1. Спр. 519. Справа про видання Замораєвим-Урсином І.А. газети польською мовою «Kurier Kijowski» («Київський кур'єр»), м. Київ, 1914 р., 4 арк.
42. ЦДІАУ м. Київ. Ф. 276. Південно-Західне районне охоронне відділення (1907-1917 рр.). Оп. 1. Спр. 7. Переписка з Волинським, Подільським і Чернігівським ГЖУ та ін. установами про політичні настрої населення в губерніях, про виступи селян проти поміщиків у Волинській, Подільській і Чернігівській губ., про арешти організаторів селянських виступів та ін. питанням, 15 квітня 1907 р. – 10 жовтня 1907 р., 54 арк.
43. ЦДІАУ м. Київ. Ф. 295. Київський тимчасовий комітет у справах друку. Оп. 1. Спр. 527. Справа про видання Волошиновським Й.А. щоденної

- газети польською мовою «*Slowo Kijowskie*») («Київське слово»), м. Київ, 1914 р., 2 арк.
44. ДАРФ м. Москва. Ф. 102. Департамент поліції, особливий відділ Міністерства внутрішніх справ (1881-1917 рр.). Оп. ДП-ОО. Спр. 80Л71т7. Справа про діяльність київської партії соціалістів-революціонерів у вересні-жовтні 1904 р., 146 арк.
45. ЦДІАУ м. Київ. Ф. 1335. Волинське губернське жандармське правління (1846-1917 рр.). Оп. 1. Спр. 210. По звинуваченню лісника с. Варки Дубенського повіту Волинської губернії Карашевича К.К. в транспортуванні і збереженні брошур «Відродження Польщі», «Думки про народне відродження» та іншої нелегальної літератури, 1904 р., 56 арк.
46. ДАРФ м. Москва. Ф. 102. Департамент поліції, особливий відділ Міністерства внутрішніх справ (1881-1917 рр.). Оп. ДП-ОО. Спр. 3ч24. Справа про донесення начальника Київського ГЖУ від 4 лютого 1904 р. про виступи вихованців католицького віросповідання Білоцерківської чоловічої гімназії проти імператорського Маніфесту про початок війни Росії з Японією, 1904 р., 10 арк.
47. ЦДІАУ м. Київ. Ф. 442. Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора (1796-1916 рр.). Оп. 849. Спр. 448. Справа про видання інформаційного журналу «Київський супутник» російською, польською, німецькою і французькою мовами, Київ, 1913 р., 2 арк.
48. ЦДІАУ м. Київ. Ф. 295. Київський тимчасовий комітет у справах друку. Оп. 1. Спр. 460. Справа провидання кн. Гедройцем Ф.Г. тижневого журналу польською мовою «*Tygodnik Ukraïciski*» («Українськи щотижневик»), Київ, 1913 р., 2 арк.
49. ДАРФ м. Москва. Ф. 102. Департамент поліції, особливий відділ Міністерства внутрішніх справ (1881-1917 рр.). Оп. ДП-ОО. Спр. 5ч38. Справа про донесення начальника Волинського ГЖУ від 23 лютого 1904 р. щодо діяльності Польської соціалістичної партії в Житомирі, арк.1-49.
50. ДАХО. Ф. 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду (1881-1919 рр.). Оп. 1. Спр. 7882. Справа по звинуваченню Захаржевської А.М. у розповсюдженні в м. Кам'янці-Подільському прокламацій місцевої групи РСДРП, 1905 р., 15 арк.

С. Баженова, С. Олипер

Участие польской молодежи Правобережной Украины в революционном движении (90-е годы XIX – начало XX в.)

В статье рассматривается и анализируется становление, деятельность и раскол Киевской польской корпорации студентов, как конспиративной организации польской молодежи 90-х гг. XIX – начала XX в., базировалась преимущественно на социалистических идеях, борьба за влияние на нее социал-демократических, пепеевських и национал-демократических партий, пополнение членами «Корпорации» образованного 1897 в Киеве «Союза борьбы за освобождение рабочего класса», а также раскол в «Корпорации» и выход из нее националистически настроенной организации «Полония» и Оле обоих в революционных событиях 1905-1907 гг. в Правобережной Украине.

Ключевые слова: *Правобережная Украина, польская молодежь, студенты, конспиративный движение, «корпорация», «полония», кружки, социалистические идеи, раскол, революционных движение.*

S. Bazhenova, S. Oliper

**Participation of the Polish youth of the right-governmental Ukraine
in a revolutionary Russia (90th years of XIX – beginning
of the XX century)**

The article deals with the formation, activity, and split of the Kiev Polish students corporation as a conspiratorial organization of Polish youth of the 90's of the nineteenth and early twentieth centuries, which was based mainly on socialist ideas; the struggle for influence by the Social-Democratic, Polish Socialist (PPS) and National-Democratic Parties, reinforced by the members of the "Corporation", the Union of Struggle for the Liberation of the Working Class, formed in 1897 in Kyiv, as well as the split in the "Corporation" and the withdrawal of the "Polonia" nationalist organization from it, including the role of both in the revolutionary events of 1905-1907 in Right-Bank Ukraine.

Key words: Right-Bank Ukraine, Polish youth, students, conspiracy movement, "Corporation", "Polonia", circles, socialist ideas, split, revolutionary movement.

Отримано: 1.07.2017

УДК 94:323.1(477)«19»

Н. Ю. Громакова

**ПОЛІТИЗАЦІЯ ПОЛЬСЬКОГО ГРОМАДСЬКОГО РУХУ
НАДДНІПРЯНЩИНИ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.**

У статті проаналізовано передумови і чинники політизації польського громадського руху в Наддніпрянщині, визначено його регіональну специфіку і місце у загальнопольському національному та російському імперському дискурсах початку ХХ ст. Започатковані модернізацією процеси емансипації, економічного поступу і соціальних трансформацій спричинили нові форми активності поляків регіону.

Автор дійшов висновку, що в цей період польське суспільство переживало ґрунтовні трансформації, спричинені цілою низкою чинників як внутрішнього, так і зовнішнього характеру. Внутрішніми чинниками громадської активізації поляків Російської імперії виступили націоналізація свідомості, засвоєння учасниками суспільних рухів новітніх політико-ідеологічних доктрин, поєднання традиційної шляхетської концепції громадянського служіння з модерними соціальними практиками. До зовнішніх чинників слід віднести загальноімперські суспільні перетворення, каталізатором яких виступила російська революція 1905-1907 рр. Поступки царизму стосовно «польського питання» мали не системний, а ситуативний, часто вимушений характер, тому не сприяли розв'язанню національних проблем у регіоні.

Політизація польських громадських ініціатив проявилася у пошуках легальних можливостей для здобуття власної державності, перенесенні «польського питання» у площину парламентських дебатів, створенні політичних організацій національного спрямування. Аналіз суспільної діяльності поляків цього періоду засвідчує взаємопов'язані особливості, що вплинули на перебіг процесу. З одного боку, у суспільній свідомості відбувається еволюція від стано-

вої до національної ідентичності, із залученням до національного будівництва представників усіх прошарків населення, що сприяє усвідомленню єдності усіх поляків в межах різних державних утворень. З іншого, – на «кресах» збережено традиційний консервативний регіоналізм, що проявилось у відстоюванні регіональних інтересів у стосунках із владою, під час виборчих перегонів тощо. Така ситуація була спричинена особливим статусом українських губерній Правобережжя в уявленні істеблішменту й російської громадськості про власний національно-імперський простір, що призвело до послідовної політики обмеження польських впливів у регіоні.

Ключові слова: польський громадський рух, русифікація, парламентарська діяльність, імперські стратегії інтеграції, «польське питання», громадські ініціативи, політизація, «стратегії виживання», «креси».

На початку ХХ ст. польське суспільство переживало ґрунтовні трансформації, спричинені цілою низкою чинників як внутрішнього, так і зовнішнього характеру. Внутрішніми чинниками стали прискорення соціально-економічної модернізації, посилення націоналізації суспільної свідомості, поширення нових суспільно-політичних доктрин і боротьба за збереження своєї національно-культурної самобутності. До зовнішніх чинників слід віднести, перш за все, урядову політику тих держав, у межах яких перебували польські землі у зазначений період – Росії, Австро-Угорщини і Німеччини, а також процеси соціально-економічної, політичної та культурної глобалізації, що поширилися Європою напередодні Першої світової війни.

Після поразки Січневого повстання 1863-1864 рр. царизм спрямував зусилля на остаточну інтеграцію Царства Польського до імперського простору, до якого раніше було долучено губернії Правобережної України. І якщо в Австро-Угорській імперії друга половина ХІХ ст. позначена певною лібералізацією політики стосовно національних меншин, що створювало умови для їх легальної національно-культурної і політичної діяльності, становище представників національних меншин у складі Російської імперії залежало від уявлення істеблішменту про перспективи їх асиміляції. Відповідно, національні рухи вважалися неприпустимими, а зусилля влади були спрямовані на придушення будь-яких проявів опозиції.

Разом з тим, започатковані модернізацією процеси емансипації, економічного поступу і соціальних трансформацій спричинили нові форми активності поляків Наддніпрянщини, що поєднували традиційне уявлення про громадське служіння з новітніми ідеями національного будівництва. Дослідження специфіки політизації громадської активності поляків Наддніпрянщини на початку ХХ ст. сприятиме комплексному аналізу суспільно-громадських рухів в умовах системних імперських трансформацій модерної доби.

Метою нашої статті є визначення чинників політизації громадських ініціатив поляків в Наддніпрянщині, з'ясування їх регіональної специфіки і місця у загальнопольському національному та російському імперському дискурсах початку ХХ ст.

Аналіз останніх наукових досліджень, автори яких застосовують різні теоретико-методологічні підходи і дослідницький інструментарій, засвідчує інтерес науковців до вивчення проблем громадсько-суспільної активності поляків в умовах модерного націєтворення.

Більшість дослідників, серед яких Н. Дейвіс, Л. Горизонтов, А. Міллер та інші, вважають, що державницькі стратегії Росії, Австрії і Пруссії стосовно розв'язання «польського питання» здебільшого мали реакційно-охоронний характер. Відсутність легальних умов для задоволення національних потреб поляків сприяла оформленню полоноцентричного національного руху, його подальшій радикалізації у контексті модерних суспільних трансформацій [1; 3; 5; 6; 7].

Д. Бовуа, М. Коженювський досліджують «стратегії виживання» польської спільноти в умовах зростаючої русифікації і деполонізації Правобережжя, внутрішні й зовнішні чинники еволюції польського соціуму, його регіональну специфіку в умовах націоналізації імперського простору [2; 4].

Проблеми розгортання громадсько-політичної активності польського населення Наддніпрянщини на початку ХХ ст. досліджувалися вітчизняними науковцями О. Калакурою, Ю. Поліщуком, О. Буравським, О. Ніколаєнко, Г. Штаном, Я. Бойчук та ін. [8; 9; 10; 11; 12; 13]. Ці дослідження характеризуються зосередженням уваги науковців на регіональній специфіці польського руху, з'ясуванню його ролі у розгортанні конкуренції з російським, українським та єврейським національними проектами, застосуванням міждисциплінарних підходів до вивчення цього складного суспільного феномену – польського модерного націєтворення, його впливу на перебіг вітчизняного історичного процесу.

Аналіз наукового доробку стосовно громадської активності поляків в регіоні на початку ХХ ст. дозволяє стверджувати, що попри різноманітність теоретико-методологічних підходів, застосованих науковцями, проблеми політизації польських ініціатив і зміни урядових стратегій щодо розв'язання «польського питання» в період російської революції 1905-1907 рр. та напередодні Першої світової війни, на наш погляд, потребують додаткового студіювання.

Становище польської спільноти Наддніпрянщини на початку ХХ ст. характеризувалося подальшими спробами уряду інтегрувати регіон до імперського простору. Влада намагалася обмежити права польської спільноти Правобережної України у соціально-економічній (полякам-католикам заборонялося купувати землю, обіймати державні посади, здобувати освіту в регіоні тощо), політичній (заборонялися створення земських установ і будь-яка громадська діяльність), національно-культурній сферах (ліквідація польських освітніх осередків, заборона використання польської мови, обмеження прав римо-католицької церкви, зокрема й у благодійницькій діяльності) [12, с.17; 15, арк.165-168; 16, арк.68-72].

Стратегічними цілями російської влади у «польському питанні» стали остаточна асиміляція, інтеграція, конформізм та стан-

дартизація. Урядові стратегії мали перетворити поляків у «справжніх християн, вірних підданих і добрих росіян», що передбачало застосування різноманітних тактик і методів досягнення визначеної мети [1, с.514].

Про результативність цих зусиль свідчать доповідні записки місцевої адміністрації Миколі II, в яких констатується, що упродовж ста років від приєднання регіону до імперії спроби влади «ропоячити Західні губернії шляхом піднесення в них православ'я та російських елементів» не дали бажаних результатів. Автор записки наголошує, що значна більшість місцевих поляків «віддаються політичним мріянням», ревно охороняють польські звичаї та мову у приватному і діловому житті, прагнуть за всякої нагоди «нагадувати оточуючим про польську національність» [17, арк.5-7].

Модернізація імперського суспільного простору, розвиток підприємництва і фінансової галузі, пошук роботи і виїзд на навчання спричинили міграцію поляків до нових індустріальних і культурних центрів, зокрема до Одеси, Харкова, Катеринослава та інших українських міст, де сформувалися нові осередки польської культури і громадського життя. Аналіз активності польської спільноти Наддніпрянщини дозволяє виокремити різноманітні «стратегії виживання» в умовах тотального обмеження її національних прав. Ці практики поєднували традиційні аксіологічні настанови з ідеями модерного націєтворення, демократизацією громадської діяльності. В умовах бездержавного існування збереження «польськості» шляхом плекання власної мови, культури, релігії, формування особливого простору спілкування перетворювалися для поляків на важливий чинник національної самоідентифікації і засіб пасивного опору зростаючій русифікації і денационалізації. Це зумовило формулювання «національної ідентичності не в політично-державницьких категоріях, а у вимірах збереження культури, і перш за все – мови та релігії [11, с.31].

З іншого боку, характерною рисою громадських ініціатив польських дідичів Правобережжя пореформеної доби був «земельний» патріотизм, що визнавав за найвище благо і прояв патріотизму збереження маєтностей і традиційного способу життя, хоча здебільшого йшлося про захист майнових та корпоративних інтересів землевласників. «Земельний» патріотизм підсилював «кресовий» міф про історичну легітимність польських претензій на українські терени [2, с.883].

Формами практичної реалізації уявлень про польський вплив у регіоні стали ініціативи у галузі сільського господарства. Сільськогосподарське товариство, засноване 1874 року у Києві, фактично залишалося єдиним легальним осередком громадської активності поляків-землевласників. Діяльність товариства сприймалася як замітник давнього інституту шляхетських сеймиків, особливо в умовах відсутності крайових земських установ. Втім, ця активність не могла компенсувати полякам втрати суспільних позицій в регіоні [2, с.887].

Революційні події 1905-1907 рр. зумовили лібералізацію національної політики Санкт-Петербурга. Маніфест 17 жовтня 1905 р. започаткував новий етап суспільно-громадського життя польської спільноти в Російській імперії [18]. Він проголошував демократичні принципи управління, дарував громадянські права і свободи, створював передумови для розгортання громадської активності населення. Під тиском громадськості влада була змушена оголосити скликання парламентського органу – Державної Думи, що наділялася законодавчими правами, хоча за імператором зберігалося право вето і розпуску парламенту.

Доповненням положень Маніфесту 17 жовтня 1905 р. став Указ від 4 березня 1906 р. «Про тимчасові правила про товариства і союзи», що дозволяв діяльність громадських організацій [19]. Внаслідок цього в Наддніпрянщині розгортається широкий громадський рух. Були засновані польські громадські і національно-культурні товариства – «Освіта» («Oświata»), Ланка («Ogniwo»), мережу осередків і гуртків «Полонії», молодіжні організації спортивного спрямування, товариство літніх відпочинкових таборів тощо.

Не обмежуючись громадськими організаціями національно-культурницького та благодійницького спрямування поляки Наддніпрянщини заходилися створювати власні політичні партії. Так, «Dziennik Kijowski» 23 лютого (8 березня) 1906 р. інформував своїх читачів про заснування осередку «Stronnictwa narodowego na Rusi» («Національної партії на Русі») [20, s.2]. Головними завданнями новоутвореної організації визначалися об'єднання усіх поляків, незалежно від поглядів і переконань, на загальнонаціональних засадах. Із публікації можемо дійти висновку про неоднозначне ставлення учасників зібрання до утворення політичних партій і про дискусію стосовно нагальності заснування подібних організацій.

Загалом, слід зазначити, що польська спільнота Наддніпрянщини досить активно включилася у суспільні процеси, що поширилися на імперському просторі в цей час. На шпальтах газет розгорнулася дискусія стосовно змісту національної діяльності, її форм і методів, а також щодо узгодження загальнонаціональних інтересів із регіональними. Автор статті «Karność społeczna a wyboгу» («Суспільна дисципліна і вибори»), надрукованій у «Dzienniku Kijowskiemu» за 11(24) лютого 1906 р., закликав поляків до національного об'єднання, незалежно від майнового чи соціального статусу: «... для того, щоб частинки відчували себе належними одному цілому, одними радостями і печалями жили з нами, необхідно багато працювати, і ця робота повинна бути нашим уділом, – мета прекрасна, можливість для цього є, святий обов'язок її виконати» [21, s.1-2].

Революційні події 1905-1907 рр. сприяли активізації громадської активності поляків. В цей час у польському національному русі формуються три основні напрямки – проросійський, націоналістичний і соціалістичний, між якими існували суттєві ідеологічні і тактичні розбіжності. Основними провідниками боротьби

за національне самовизначення стали організації, що входили до складу Ліги Народової (зокрема, Національно-демократична партія), а також соціалісти із ППС (згодом головним чином ППС-Фракції) й соціал-демократи (СДКПіА) [12, с.21-22].

Новоутворені польські організації розгорнули агітаційну роботу з метою об'єднання всіх національних сил. Проте на заваді цим зусиллям стало чітке територіальне розмежування польського руху у Російській імперії, зумовлене як внутрішніми (регіональні особливості ідеології його учасників, слабкі канали комунікації, сильний традиціоналізм), так і зовнішніми (урядові стратегії деполонізації й інтеграції, вплив загальноросійських громадсько-політичних і суспільних рухів) чинниками. Регіоном найбільшої політичної активності поляків стало Царство Польське, окремі осередки створювалися у Західних й Південно-Західних губерніях імперії, Москві та Санкт-Петербурзі. Результатом цих зусиль стало формування власного представництва у I та II Державних Думах – Польського кола. Діяльність Кола перевела «польське питання» у площину парламентських дебатів і легальної політичної боротьби. Упродовж 1906-1907 рр. представники фракції неодноразово вносили законопроекти, зокрема й про надання Польщі автономного статусу в складі Росії. Втім ці зусилля зустрічали опір як серед істеблшменту, так і серед російської громадськості, мобілізованої владою на захист імперської цілісності. В умовах польсько-російського протистояння поляки мали значно менше політичних, економічних і комунікативних ресурсів, що звужувало можливості їх суспільно-громадської діяльності і заважало національній консолідації.

В 1906-1907 роках вони неодноразово заявляли про себе з парламентської трибуни й вносили законопроекти, що пропонували шляхи вирішення питання про статус Польщі у формі надання їй автономного устрою в складі Росії. Всі ці спроби закінчилися провалом. У першу чергу це було визначено інтересами Російської імперії з погляду її державного устрою, змінювати який з унітарного на федеративний або конфедеративний владою не передбачалося. Основною же причиною була відсутність реальної підтримки ідеї польського самовизначення на всіх рівнях влади й управління, а також у російському суспільстві.

Після 1907 р. урядові стратегії розв'язання «польського питання» відновлюють механізми врегулювання даного комплексу проблем, апробовані напередодні першої російської революції. Із загостренням геополітичної ситуації, наростанням загрози війни з Австро-Угорщиною Санкт-Петербург посилює політичну й етно-соціальну русифікацію Наддніпрянщини, стратегічне значення якої як потенційної прифронтової території зростає. У звіті Київського, Подільського і Волинського Генерал-Губернатора за 1911 р. наголошується на неприпустимості допущення до служби у польських маєтках Південно-Західних губерній австрійських підданих, оскільки вони можуть бути агентами Австрійського Генерального Штабу. Урядовець доповідає, що за всіма австрійсь-

кими підданими встановлено суворий нагляд, а місцеві польські поміщики, на його думку, «хоча й не висловлюють відверто своєї ворожості до Росії, втім готові надавати послуги Австрії в очікуванні, що у разі військового її успіху, польське питання буде розв'язане у бажаному для поляків сенсі» [22, арк.13 зв.].

Надійним союзником влади у реалізації програми русифікації регіону виступили проурядові російські партії і організації, що перейшли на позиції відвертого націоналізму: «Конституційний націоналізм» відстоював велику Росію, в якій «переважна більшість національностей повинна націоналізуватися». У цих умовах Санкт-Петербург все частіше послуговувався російським націоналізмом як стабілізатором влади. «На цьому міцному ґрунті урядові інституції покликані непохитно захищати... освячену єдність і неподільність імперії, переважання в ній російської національності і православної віри», – заявив у 1912 р. перед Думою прем'єр-міністр В. Коковцев. Ця націоналістична тенденція мала вплив на етнопольську політику Російської імперії, що знівелювала демократичні поступки, на які царат змушений був піти під час першої революції» [9, с.87].

Отже, підсумовуючи результати дослідження, слід наголосити, що проблеми політизації польського громадського руху в Наддніпрянщині стали предметом студіювання як вітчизняних, так і зарубіжних науковців. Для зарубіжної історіографії характерне зосередження здебільшого на вивченні загальнопольських рухів, визначенні чинників трансформації суспільно-громадської активності в умовах модерного націєтворення і розбудови імперських структур. Вітчизняні науковці сфокусувалися на регіональній специфіці польської громадської діяльності, з'ясуванні її ролі у розгортанні російського, українського, єврейського та інших проєктів в українських теренах.

Дослідження польського громадського руху Наддніпрянщини початку ХХ ст. дозволяє стверджувати, що відбулася його політизація, чинниками якої виступили розвиток соціальної активності поляків в умовах націоналізації свідомості, засвоєння ними новітніх політико-ідеологічних доктрин, поєднання традиційної шляхетської концепції громадянського служіння з модерними соціальними практиками. З іншого боку, активізація громадської діяльності поляків була пов'язана із загальноімперськими суспільними перетвореннями, катализатором яких виступила російська революція 1905-1907 рр. Водночас слід зауважити, що поступки царизму стосовно «польського питання» мали не системний, а ситуативний, часто вимушений характер, тому не сприяли розв'язанню національних проблем у регіоні.

Політизація польських громадських ініціатив проявилася у пошуках легальних можливостей для здобуття власної державності, перенесенні «польського питання» у площину парламентських дебатів, створенні політичних організацій національного спрямування. Аналіз суспільної діяльності поляків цього періоду засвідчує взаємопов'язані, на наш погляд, особливості, що вплинули на пе-

ребіг процесу. З одного боку, у суспільній свідомості відбувається еволюція від станової до національної ідентичності, із залученням до національного будівництва представників усіх прошарків населення, що сприяє усвідомленню єдності усіх поляків, що опинилися в межах різних державних утворень. З іншого, – на «кресах» збережено традиційний консервативний регіоналізм, що проявилось у відстоюванні регіональних інтересів у стосунках із владою, під час виборчих перегонів тощо. Така ситуація була спричинена, на наш погляд, особливим статусом українських губерній Правобережжя в уявленні істеблішменту й російської громадськості про власний національно-імперський простір, що призвело до послідовної політики обмеження польських впливів у регіоні.

Посилення реакції після поразки революції 1905-1907 рр. знівельовало національно-політичні й етнокультурні здобутки поляків. Царизм відновив перевірені практики обмеження прав національних меншин на користь русифікації й згортання їх громадської діяльності. За цих обставин плекання етноконфесійної самобутності виступало запорукою збереження польської національної ідентичності в Наддніпрянщині, навіть в умовах посилення антипольської політики напередодні Першої світової війни.

Список використаних джерел і літератури:

1. Дейвіс Н. Боже ігрище: історія Польщі / пер. з англ. П. Тарашук. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2008. 1080 с.
2. Бовуа Д. Гордиев узел Российской империи: Власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793–1914) / авторизованный перевод с французского Марии Крисань. Москва: Новое литературное обозрение, 2011. 1008 с.
3. Дильонгова Г. Історія Польщі 1795–1990 / пер. з пол. М. Кірсенка. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. 239 с.
4. Коженювський М. За Золотими ворітьми. Суспільно-культурна діяльність поляків у Києві в 1905–1920 роках / пер. з польськ. А. Павлишина. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2015. 664 с.
5. Миллер А. Империя Романовых и национализм: Эссе по методологии исторического исследования. Москва: Новое литературное обозрение, 2008. 248 с.
6. Горизонтов А.Е. Парадоксы имперской политики: Поляки в России и русские в Польше (XIX – начало XX в.): монография. Москва: Индрик, 1999. 272 с.
7. Зашкільняк А.О., Крикун М.Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. Львів: ЛНУ ім. І.Франка, 2002. 752 с.
8. Калакура О.Я. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ столітті: монографія. Київ: Знання України, 2007. 508 с.
9. Полішук Ю.М. Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII – початок ХХ ст.): монографія. К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2012. 432 с.
10. Буравський О.А. Поляки Волині у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.: монографія. Житомир: Вид-во ЖДУ, 2004. 168 с.
11. Ніколаєнко О.О. Польські жінки Наддніпрянської України в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.: громадське і приватне життя: монографія. Харків: Вид-во НТМТ, 2015. 360 с.

12. Штан Г.В. Польський національний рух в Російській імперії (1905-1914 рр.): автореф. дис. ... канд. істор. наук: 07.00.02 / Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна. Харків, 2009. 28 с.
13. Бойчук Я.А. Громадські об'єднання етноменшин на українських землях у складі Російської імперії (1861–1914 рр.): дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01 – історія України. К.: НПУ ім. М. Драгоманова, 2015. 273 с.
14. Гаухман М.В. Російська національна політика на Правобережній Україні (1905-1914 рр.): чотири національні проекти в одному політичному просторі // *Дриновський збірник: збірник наукових праць*. 2011. Т. IV. С. 141-150.
15. Центральний державний історичний архів у м. Києві (далі – ЦДІАУК). Ф. 289. Оп. 1. Спр. 20 «Циркуляр окремому корпусу жандармів щодо порядку заміщення посад у західних губерніях особами польського походження з додаванням «Списка должностей, не подлежащих замещению лицами польского происхождения» (1905 р.).
16. ЦДІАУК. Ф. 285. Оп.1. Спр. 228 «Циркуляр управління залізниць щодо заборони прийняття на залізничні роботи осіб польського походження» (1906 р.).
17. ЦДІАУК. Ф. 442. Оп. 846. Спр. 463 «Копии докладов Николаю II о волнениях среди крестьян, о помещичьем и крестьянском землепользовании на Правобережной Украине, о сервитутах, о состоянии железных дорог и др.» (1896 р.).
18. «Высочайший манифест об усовершенствовании государственного порядка. 17(30).10.1905 г. URL: <http://doc.histrf.ru/20/vysochayshiy-manifest-ob-usovershenstvovanii-gosudarstvennogo-poryadka/>
19. Полное собрание законов Российской империи. Собрание (1881-1913 гг.). Т. XXVI (1906 г.), № 27479. URL: http://www.nlr.ru/e-res/law_r/search.php
20. Inauguracyjny wiec «Stronnictwa narodowego na Rusi» // *«Dziennik Kijowski»*. № 19. 23.02(08.03).1906 г.
21. Karność społeczna a wybory // *«Dziennik Kijowski»*. № 9. 11(24).02.1906 г.
22. ЦДІАУК. Ф. 442. Оп. 642. Спр. 497 «Дело со всеподданнейшей запиской Киевского, Подольского и Вольнского Генерал-Губернатора 1912 г. и копией всеподданнейшего отчета и.д. Вольнского губернатора 1911 г.» (1912-1914 рр.).

Н. Ю. Громакова

Политизация польского общественного движения в Надднепрянщине в начале XX ст.

В статье проанализированы предпосылки и факторы политизации польского общественного движения в Надднепрянщине, определены его региональная специфика и значение в общепольском национальном и русском имперском дискурсах начала XX в. Начатые модернизацией процессы эмансипации, экономического развития и социальных трансформаций вызвали новые формы активности поляков региона.

Автор пришел к выводу, что в этот период польское общество переживало глубокие трансформации, вызванные целым рядом факторов как внутреннего, так и внешнего характера. Внутренними факторами активизации общественной деятельности поляков Российской империи выступили национализация сознания, усвоение участниками общественных движений новейших политико-идеологических доктрин, сочетание традиционной шляхетской концепции гражданского служения с современными со-

циальными практиками. К внешним факторам следует отнести общеимперские социально-политические преобразования, катализатором которых выступила русская революция 1905-1907 гг. Уступки царизма в решении «польского вопроса» имели не системный, а ситуативный, часто вынужденный характер, поэтому не способствовали решению национальных проблем в регионе.

Политизация польских общественных инициатив проявилась в поисках легальных возможностей возрождения собственной государственности, переведении «польского вопроса» в сферу парламентских дебатов, создании политических организаций национального направления. Анализ общественной активности поляков этого периода свидетельствует о взаимосвязанных процессах, повлиявших на ее развитие. С одной стороны, в общественном сознании происходит эволюция от сословной к национальной идентичности, с привлечением к национальному строительству представителей всех слоев населения, что способствовало осознанию единства всех поляков в рамках различных государственных образований. С другой, – на «кресах» сохранился традиционный консервативный регионализм, что проявилось в отстаивании региональных интересов в отношениях с властью, во время избирательной кампании и т.д. Такая ситуация была вызвана особым статусом украинских губерний Правобережья в представлении истеблишмента и российской общественности о собственном национально-имперском пространстве, что привело к последовательной политике ограничения польского влияния в регионе.

Ключевые слова: польское общественное движение, русификация, парламентская деятельность, имперские стратегии интеграции, «польский вопрос», общественные инициативы, политика, «стратегии выживания», «кресы».

N. Gromakova

Politicization of the Polish social movement in Dniπρο region in the early 20th century

The article analyzes the background and factors of politicization of the Polish social movement in the Dnieper region, it's defined by regional features and its place in the Polish nationwide discourse and in the Russian imperial discourse of the early twentieth century. The processes of emancipation, economic development and social transformation, caused by modernization, led to new forms of activity of the Poles of region.

The author concluded that during this period the Polish society experienced profound transformation caused by different factors both internal and external. Internal factors of enhance public activity of Poles of Empire were the nationalization of consciousness, the assimilation by the members of social movements the latest political and ideological doctrines, the combination of traditional noble concept of public service with modern social practices. The external factors included the conversion of general social changes, which acted as a catalyst Russian revolution of 1905-1907. Tsarist concessions concerning the «Polish question» were not systematic and ad hoc, often forced, therefore not contributing to the solution of national problems in the region.

The politicization of the Polish community's initiatives was manifested in seeking legal opportunities for obtaining their own state, moving of the «Polish question» in the plane of the parliamentary debate, creating of political organizations of national direction. Analysis of social activity

of Poles in that period proves interrelated features that influenced the course of the process. On the one hand, the evolution from the status identity up to the national identity had taken place in the public mind. The involvement at the national constructing of representatives of all segments of the population had promoted awareness of the unity of all Poles within different state entities. On the other, – the traditional conservative regionalism of the «kresy» was preserved, it was manifested in defending regional interests in relations with the authorities during the electoral process and so on. This situation was caused by the special status of the right bank Ukrainian provinces in the thinking of the Russian establishment and the Russian public about their own national-imperial space, it had led to a consistent policy of restrictions of Polish influence in the region.

Key words: the Polish social movement, the Russification, parliamentary activities, the imperial strategy of integration, the «Polish question», civic initiatives, the politicization, «survival strategy», «kresy».

Отримано: 22.09.2017

УДК 94:338.3(447.4)«18»:930.2

А. Б. Задорожнюк

«РЕМІСНИЧЕ ПОЛОЖЕННЯ 1785 р.» ТА ЙОГО ВПЛИВ НА СТАНОВИЩЕ ЦЕХОВОГО ВИРОБНИЦТВА У ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ В ХІХ ст.

Цехові організації ремісників впродовж кількох століть залишалися основними виробниками промислової продукції, задовольняючи попит населення. Наприкінці ХVІІІ ст. відзначається певний занепад цехового устрою, що зумовлюється багатьма причинами. Однією з них було запровадження законодавчою владою різноманітних «антицехових» правових актів. У статті подається аналіз змісту «Ремісничого положення 1785 р.», з'ясовується його вплив на становище цехових виробників Правобережної України. Організаційні нововведення, збільшення підконтрольності цехів від органів місцевого врядування, кількісне зростання оподаткування ремісників, – усе це негативно позначилося на цілісності цехового устрою, поглибило кризу цехової системи, зумовило повну ліквідацію цехового устрою на початку ХХ ст.

Ключові слова: Правобережна Україна, Ремісниче положення 1785 р., ремісничі цехи, цехові привілеї, цехові статuti, магістрати, ратуші.

Після ліквідації в середині 30-х рр. ХІХ ст. магдебурзьких положень ремісничо-виробничу діяльність у Правобережній Україні стали регулювати законодавчі та юридичні норми Російської імперії. Першочергову роль щодо цехів відіграло «Ремісниче положення 1785 р.», що складалося із 117 статей, було складовою частиною так званого «Городового Положення», й надавало містам та їх мешканцям необхідні «вигоди і привілеї» [11].

На жаль, досліджувана проблема в джерелознавчому аспекті спеціально в історіографії не вивчалась, хоча окремі її напрями

піднімалися в працях В. Балушка [1], В. Голобуцького [2], І. Гуржія [3] А. Єршова [5], О. Компан [7], Ю. Сідинського [12], П. Клименка [8], К. Пажитнова [10], та інших науковців. Роботи згаданих авторів ґрунтувалися на різних джерелах, проте у них відсутній розгляд економіко-правових причин, що спричинили деградацію цехових об'єднань. У працях недостатня увага приділена і різноманітним законодавчим положенням та наслідкам їх впровадження на ремісничі товариства. Авторами здебільшого наголошується, що останні занепали за причин внутрішніх суперечок та неспроможністю конкурувати з мануфактурним і фабрично-заводським виробництвом.

Дана стаття ставить на меті, за допомогою різних джерел, дослідити вплив «Ремісничого положення 1785 р.» на цехові об'єднання; вивчити передумови його виникнення, а також «вигоди» для ремісників, які обмежували економічний розвиток товариств і ставили їх у залежність від владних структур, що поглиблює аналіз причин занепаду цехового устрою.

Пам'яток існування на території Правобережжя ремісничих об'єднань існує чимало, це і актові книги, і державні переписи, і документи загальнодержавного оподаткування – подимні реєстри та цехові книги.

Процес становлення ремісничих товариств пройшов складний еволюційний шлях. Цеховий устрій, як форма організації виробництва, почав виникати на Правобережжі ще наприкінці XV – на початку XVI ст., за необхідності захисту прав і привілеїв ремісників від свавілля посадових осіб та вироблення якісної, конкурентоздатної продукції. Виробництво останньої, а також кількість цехів та чисельність ремісників залежала від розміру населеного пункту, густоти заселення навколишньої території, базарних та ярмаркових днів.

Акти на затвердження цехів видавалися польським королем і магнатами; утворювала ремісничі об'єднання й міська влада, наділена привілеями магдебурзького права.

Тогочасні цехові товариства являли собою спільноти, що мали відносно самостійний характер. Вони володіли правами і привілеями, що були закріплені відповідними документами: актами, положеннями та постановами міської влади, статутами [1, с.16]. Останні регламентували: кількість підмайстрів і учнів та строки їх учнівства, об'єм закупівельної сировини, якість продукції, тривалість робочого дня, розмір оплати ремісників [2, с.89]. На ремісничі об'єднання покладалося певне оподаткування та виконання різноманітних повинностей: охорони своїх міст, будівництво шляхів, налагодження гребель. Цех, будучи своєрідною релігійною організацією, мав свою церкву, каплицю чи ікону в церкві. Кожне товариство мало і свою атрибутику: емблеми з зображенням знарядь праці, прапори, цехову печатку, скриньку, де зберігалися документи та гроші [1, с.17]. У ремісничому осередку були розподілені обов'язки. Цехмістер стежив за непорушніс-

тю «установ», клопотався за майно. Старші товариші розглядали питання вступу та відбування «молодчества». Ключник виконував бухгалтерські функції. Писар вів книги та ділове листування. Підмайстри й учні, під наглядом майстрів, навчалися відповідних ремісничих професій.

При включенні Правобережної України до складу Російської держави, царський уряд визнавав за цеховими об'єднаннями їх права і привілеї [2, с.123]. Але, вже в середині 30-х рр. XIX ст., по більшості міст Правобережжя проходить процес скасування маґдебургій, які були «оберігом» ремісничих об'єднань, що вплинуло на їх розвиток.

На перший погляд, «Ремісничим положенням...» впроваджувалися, незалежно від розташування, чисельності і спеціалізації товариств, узагальнені правила в їх існування і «нові привілеї» для ремісників. Адже цехові об'єднання різнилися не тільки в своєму правовому підпорядкуванні та побудові внутрішньої ієрархії, а й у організаційному налагодженні своєї роботи. Даний нормативно-правовий документ, умовно, поділяють на три частини. До першої відносять ті положення, що вже мали практичне застосування і лише потребували певного узагальнення. До другої – ті «цехові вигоди», за якими впроваджувались нові організаційні правила в роботу товариств, що зумовлювало їх зростаючу підконтрольність з боку магістратів та ратуш. І до третьої – нововведення «Ремісничого положення», що чисельно збільшували обов'язкові грошові відрахування ремісничих об'єднань до місцевих бюджетів, негативно позначаючись на цілісності цехового устрою, спричиняючи його руйнацію.

Дійсно, законодавчий акт насичений правовими нормами, що вже мали сталі, практичне застосування в цехових об'єднаннях і текст регламенту лише узгоджував існуючі незначні розбіжності. До них можемо віднести такі, як професійне зростання ремісників, сприяння у лікуванні, боротьба з пияцтвом, умови надання дозволів працювати в нових товариствах при переїздах тощо. Цехове законодавство визначало чіткі правила становлення майстра. Підмайстер міг стати майстром при умові, коли успішно виконував екзаменаційну роботу і досягав віку не менше 24 років. При вступі до цеху майстер вносив певну суму грошей до цехової скрині, але не більше 10 руб. При записі учня до цеху майстер вказував його ім'я, місце народження та вік. Учень сплачував визначену суму грошей, яка складала не більше 5 руб. і перебував у навчанні від 3 до 5 років. Суму вступних внесків щороку визначали цехові збори [11, с.368].

По закінченню терміну навчання кандидат був зобов'язаний «надати якісний урок» (продемонструвати) свою роботу. Після її схвальної оцінки від майстрів підмайстер отримував свідоцтво. У випадку провалу, знов повторював даний «іспит» поки не склав, але не частіше одного разу на півроку [11, с.374].

Якщо цеховий ремісник займався шахрайством, обманював, обважував і на нього надходила скарга до цеху, то на нього на-

клади штраф вдвічі більший від отриманого незаконним шляхом прибутку. Після цього його виключали з цеху. Всім цеховикам, під загрозою штрафу, заборонялося навіть розмовляти із звільненим ремісником. Якщо підмайстер чи учень брали роботу без відома майстра, то звинувачені у цьому утримувалися у в'язниці вдвічі більше часу, ніж працювали незаконно. Після звільнення із ув'язнення жоден майстер не мав права узяти таких осіб на роботу. Якщо присуджений до сплати штрафу добровільно не вносив зазначеної суми до цехової скриньки, його спроваджували до магістрату. Там з нього збирали подвійний штраф, половина якого йшла до цехової скриньки, а інша – до міської скарбниці.

Закон встановлював шість робочих днів на тиждень, а вихідні – у неділю та у свята. Працювати реміснику належало з шести годин ранку до шести годин вечора, за виключенням півгодини на сніданок і півтори години на обід. Якщо ремісник до десятої години вечора не приходив додому, то з того часу за кожну наступну годину він змушений був заплатити встановлений штраф [11, п.123, ст.107.]. За виконанням правил «Ремісничого положення...» наглядали міський магістрат або ратуша, які вимагали дотримання закону від представників цехового управління.

Ремісникам-майстрам заборонялося примушувати підмайстрів та учнів виконувати роботу «не по ремеслу» [11, с.374]. Учні платили за навчання своїм майстрам, а підмайстри отримували за роботу грошову винагороду [11, с.372]. Зазнавала часткової зміни і сама назва ремісничого осередку. Не обов'язково останній мав носити назву «цех», впроваджувалася нова назва «реміснича управа» [11, с.364].

Негативно вплинули на ремісничі товариства ті частини «положення», що вносили нові організаційні вимоги в роботу цехових об'єднань та збільшували їх підконтрольність від органів місцевого врядування. Так, по-перше, вдовам майстрів, які, зрозуміло, не мали достатньої виробничої практики, дозволялося не тільки продовжувати справи померлих чоловіків, а й набирати до себе учнів [11, с.362]. З огляду на професійність майбутніх ремісників, вона безперечно була не з найкращих. По-друге, всі цехи населеного пункту повинні були обрати Ремісничого голову [11, с.365] й у випадку протиріч між товариствами чи всередині останнього повинні були звертатися до нього [11, с.366]. По-третє, кандидатури переобраних управних старшин (цехмістрів) та старших товаришів необхідно було узгоджувати з магістратом чи ратушею [11, с.365], що мала приводити їх до присяги [11, с.366]. Відповідно, з великою ймовірністю можемо припустити, що неодноразовими були випадки, коли виробничі осередки не могли очолити майстри-професіонали, які не влаштували місцеві органи влади. По-четверте, до цехів повинні були входити всі ремісники того чи іншого населеного пункту, незалежно від їх спеціалізації. Об'єднання мали складатись з однакових спеціальностей, за умов, якщо в місті було не менше п'яти майстрів тієї професії [11, с.364]. І хоча останнє спричинило занепад цілого ряду ремісничих

чих професій, даний пункт був дещо суперечливим. Так, у цьому ж акті дозволялася реміснича діяльність поза межами товариств, за умов підтвердженої майстрам роботи та обов'язкових зборів в управу [11, с.369-370]. По-п'яте, в «положенні» була прописана заборона ремісникам інших держав вступати до цехів [11, с.365], що позбавляло об'єднання практично залучати в виробництві до-свід закордонних майстрів.

Важливе місце в тексті «Ремісничого положення» посідають питання чисельного зростання грошових відрахувань товариств до органів місцевого врядування. Враховуючи недопустимість зниження податкових надходжень до місцевих бюджетів, «Ремісничим положенням» впроваджувались нові «правила» в роботу цехових товариств. Їх ігнорування зводилися до застосування різноманітних штрафних санкцій.

Частина з пунктів законодавчого акту, що відображала фінансову сторону наповнення «цехової скриньки», беззаперечно мала позитивно вплинути на роботу ремісничих товариств. Наприклад, за несправедливу скаргу вводилася пеня в розмірі двадцять п'ять рублів [11, с.379], за шахрайство, що підтверджувалось двома свідками, – застосовували подвійну пеню [11, с.379]. Штрафувалися прогули та продаж старих виробів за ціною нових [11, с.380].

Але дотримання окремих норм «положення» не було можливим. Вони не тільки не вкладалися в рамки цехово-виробничої системи, а й деградаційно позначалися на сталих внутрішніх укладах товариств. Наприклад, заборонялося бити [11, с.371] і виганяти учнів [11, с.376]. Ремісників, що вели себе на сході товариства непристойно, не тільки штрафували, а й виганяли з цеху терміном на один рік [11, с.379], що, безумовно, позначалося на кількості виготовленої продукції. На членів ремісничих об'єднань покладали обов'язки, виконання яких потребувало і постійного їх відриву від виробництва. Так, «під острахом пені» цехмістра зобов'язували приймати участь у засіданнях міської думи та говорити про «недостатки» і «нужди» товариства [11, с.365], а підмайстри не тільки повинні були ходити за управними справами до органів міського управління, не перекладаючи даний обов'язок на інших, а й не мали права, без дозволу управного старшини (цехмістра), від'їжджати з міста більше чим на добу [11, с.367].

І хоча розмір «пені» за порушення нормативно-правового акту [11, с.382] та кількісний об'єм оподаткування до казни [11, с.379] раз на рік визначали самі товариства, у випадку надмірного їх зниження, магістратам і ратушам «дозволялося робити стягнення з цехів» [11, с.382]. Відповідно «цехова скринька» починала наповнюватись за рахунок грошових стягнень від ремісників, що підривало цілісність самих товариств.

Цехові об'єднання зобов'язували читати «Ремісниче положення» своїм ремісникам кожні чотири місяця [11, с.378], а контроль за його виконанням покладалася на органи міського управління – магістрати і ратуші [11, с.383].

Отже, «Ремісниче положення 1785 р.» дозволяло записувати до цеху «всякого, хто бажає виробляти в місті ремесло чи рукоділля, і кого, згідно із законом, можна віднести до міщанського стану» [11, п.120]. Цехи організовувалися при наявності у місті не менше 5 майстрів одного виду ремесла. Ця норма продовжувала діяти до кінця XIX ст. Наприкінці XIX ст. при врахуванні кількості майстрів у цеху, основна увага зверталася на віросповідання майстра. Така заходи були вжиті для боротьби із єврейською більшістю у цехових організаціях і для залучення до них майстрів-християн.

Представники усіх ремісничих цехів міста щорічно обирали ремісничого голову, який розглядав спірні питання, що виникали всередині цеху або між цехами. Реміснича управа вирішувала сварки й суперечки, що стосувалися ремесла, а також справи, спірна сума яких не перевищувала 25 руб. Якщо ж сторони були незадоволені рішенням управи, або вартість суперечки перевищувала 25 руб., то питання виносилося на розгляд магістрату. Цехові збори повинні були проводитися один раз в чотири місяці.

До обов'язкових атрибутів інтер'єру цехового будинку відносилися: шафа й стіл з ящиками під замком з трьома ключами, де зберігалися текст «Ремісничого положення...», знак ремесла, печатка, скарбниця, книги прибутків та видатків. Ключі знаходилися у старшини і двох заступників (товаришів). У ремісничій управі також велись три книги: для запису майстрів, підмайстрів та учнів. Контроль за цеховими прибутками і видатками стає головною функцією ремісничої управи, що чітко фіксували імперські цехові закони.

У містах Правобережжя, де були запроваджені ремісничі цехи, заборонялося позацеховим ремісникам виконувати роботу цехових майстрів. Не членам цеху заборонялося також мати підмайстрів та учнів, вони не могли виставляти на будинку вивіску про своє ремесло. Але, «денного харчування»¹ цех нікому заборонити не міг. Згідно закону, стати майстром і відкрити свою майстерню було справою довготривалою, розрахованою на формування технічних і моральних якостей майбутнього майстра. Цехові майстри через ремісничу управу намагалися перешкодити роботі позацеховим ремісникам.

Отже, «Ремісниче положення 1785 р.» закріпило за міськими жителями виключне право на заняття промисловістю і торгівлею в межах міста, посилило їхні корпоративні права, передало у власність громад міські землі, а у власність окремих осіб – торговельно-промислові заклади [9, с.112]. Закон чітко регламентував організацію ремісничої праці, що засвідчує певний вплив західноєвропейських цехових статутів (відносна свобода цеховиків, виділення цехом грошей на церкву).

У містах і містечках Правобережжя «Ремісниче положення 1785 р.» набрало офіційної й обов'язкової сили закону у 1840 р.,

¹ Денне харчування – заробіток, що забезпечував денний прожитковий мінімум.

коли «чинні тут форми польського й литовського права були замінені на загальноросійські» [8, с.3].

Лише у 1900 р. уряд, з ініціативи Міністерства внутрішніх справ, прийняв рішення про ліквідацію цехового устрою [4, с.134]. У 1902 р. цеховий устрій був повністю ліквідований на території Правобережжя [12, с.31].

Отже, занепад ремісничих організацій був спричинений скоріше цілеспрямованим правовим впливом ніж економічними нововведеннями. Свою роль у занепаді цехового устрою відігравав також і вплив централізованого керування в Російській імперії. Відомо, що в країнах з міцною владою стійкість цехів була значно менша, ніж у країнах, які такої влади не мали [7, с.198].

Таким чином, у результаті запровадження «Ремісничого положення 1785 р.» було формально запроваджено російську юридичну базу для сфери економіки. І якщо у першій половині XIX ст. в губернії ще діяли старі, видані у XVIII ст., статuti цехів, то у другій половині XIX ст. край остаточно ввійшов до імперської економічної системи господарювання. Правове поле російського промислового законодавства діяло подібним чином і в інших регіонах імперії, приєднаних до Росії на початку XIX ст. Зокрема, аналогічні дії ремісничого законодавства простежувалися в Литві та Бессарабії.

Список використаних джерел та літератури:

1. Бадушок В.Г. Світ середньовіччя в обрядовості українських цехових ремісників. Київ: Наукова думка, 1993. 119 с.
2. Голобуцький В.О. Економічна історія Української РСР. Дожовтневий період: навч. посіб. Київ: Вища школа, 1970. 298 с.
3. Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України I пол. XIX ст. Київ, 1954. 451 с.
4. Дементьев Е. Цехи в России // *Энциклопедический словарь* / изд. Ф. Брокгауз, И. Эфрон. 13-е изд. Санкт-Петербург: Типолитография И.А. Эфрона, 1907. Т. 38. С. 131-134.
5. Єршов А. До історії цехів на Лівобережжі XVII – XVIII ст. // *Записки Ніжинського інституту народної освіти та науково-дослідної катедри історії культури й мови при інституті*. Ніжин: Держдрукарня, 1929. Кн. IX. С. 123-137.
6. Казмирчук Г.Д., Соловйова Т.М. Соціально-економічний розвиток Правобережної України в 1 чверті XIX ст. Київ, 1998. 174 с.
7. Компан О.С. Міста України в другій половині XVII ст. Київ: АН УРСР, 1963. 388 с.
8. Клименко П. В. Цехи на Україні. Суспільно-правні елементи цехової організації. Київ, 1939. 199 с.
9. Миронов Б.М. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): в 2 т. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, 2003. Т. 1. 548 с.
10. Пажитнов К.А. Проблема ремесленных цехов в законодательстве русского абсолютизма. Москва, 1952. 210 с.
11. Первое Полное собрание законов Российской империи. Санкт-Петербург, 1830. Т. XXII. № 16187. [Грамота]: Грамота на права и выгоды городам Российской империи, 21 апреля 1785 // *Полное собра-*

ние законов Российской империи. Собрание первое. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. собств. его имп. велич. канцелярии, 1830. Т. 22: 1784–1788. С. 358–386.

12. Сецинский Е. Материалы для истории цехов в Подолии // *Труды Подольского церковного историко-археологического общества*. Каменец-Подольский, 1904. 102 с.

А. Б. Задорожнюк

«Ремесленное положение 1785 р.» и его влияние на состояние цехового производства в Правобережной Украине XIX в.

Цеховые организации ремесленников на протяжении нескольких веков оставались основными производителями промышленной продукции, удовлетворяя спросы населения. В конце XVIII века определяется упадок цеховой системы производства, что обуславливается многими причинами. Одной из них было введение законодательной властью различных «антицеховых» правовых актов. В статье дается анализ содержания «Ремесленного положения 1785 г.», выясняется его влияние на положение цеховых производителей Правобережной Украины. Организационные нововведения, увеличение подконтрольности цехов от органов местного управления, количественный рост налогообложения ремесленников – все это негативно сказалось на целостности цехового строя, углубило кризис цеховой системы, обусловило полную ликвидацию цехового строя в начале XX в.

Ключевые слова: Правобережная Украина, Ремесленное положение 1785 р., ремесленные цехи, цеховые привилегии, цеховые уставы, магистраты, ратуши.

Andriy Zadorozhniuk

«The artistic position of 1785» and its influence on the state of the shop production in the Right-Bank Ukraine of XIX century

The craft organizations of craftsmen for several centuries remained the main producers of industrial products, meeting the demand of the population. At the end of the eighteenth century, the decline of the shop system of production is determined, which is due to many reasons. One of them was the introduction by legislature of various “anti-court” legal acts. The article gives an analysis of the content of the “Handicraft of 1785”, its influence on the position of shop manufactures of the Right-Bank Ukraine. Organizational innovations, increased control of workshops from local authorities, quantitative increase in the taxation of artisans – all this negatively affected the integrity of the shop system, deepened the crisis of the shop system, conditioned the complete elimination of the shop system in the early twentieth century.

Key words: Right-Bank Ukraine, Handicraft position 1785, handicraft, workshop privileges, workshop charters, city councils, town halls.

Отримано: 12.10.2017

НАДАННЯ ЧАСТОЧОК МОЩЕЙ ЗА МЕЖИ КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ УСПЕНСЬКОЇ ЛАВРИ (КІНЕЦЬ XVIII – ПЕРШІ ДЕСЯТИЛІТТЯ XX ст.)

У статті на базі документів Духовного собору та канцелярії митрополита Київського визначаються основні засади, на яких Києво-Печерська Успенська лавра видавала назовні часточки належних їй мощей святих. Розглядаються джерела, з яких добували часточки, відповідальні за надання особи, причини відмови прохачам. Простежуються дії настоятеля й Духовного собору на етапі передання часточок і їхньої підготовки. Науковці звернули увагу на розділення мощей із печер у радянські часи й інтерпретували його з атеїстичних позицій. Нечисленні сучасні дослідники розглядають це розділення побіжно, в контексті проблем іконографії та ієротопії в російських єпархіях. Зроблено такі висновки. Надання стороннім часточок мощей у Лаврі не сприймали як самоціль. Поява у справах, заведених з цього приводу, письмових прохань, згадок про контроль над долею реліквії, а також відмов (особливо на протиположну даруванням з власної ініціативи) свідчить про розважливий підхід до розповсюдження святих. Матеріальні обов'язки під час передання часточок розподілялися досить гнучко. В такому разі бажання отримати швидко вигоду за всяку ціну, на якому наголошували радянські дослідники, на нашу думку, поступалося оцінюванню віддалених наслідків дарування (як для репутації Лаври, так і для розширення її зовнішніх зв'язків і впливів). Лавра була зацікавлена в тому, щоб часточки її мощей сприймали як виявляюче благословення й неоціненний дар, і сприяла утвердженню такої думки, поділяючи її. Порядок вручення при свідках в окреслений період, імовірно, відпрацювали до автоматизму, адже в загальному докладних документах про нього згадують лише в разі відхилень від сценарію. Перспективним є порівняння підходів Лаври до надання стороннім часточок мощей із засадами, на яких обитель поширювала копії шанованих у ній ікон.

Ключові слова: Києво-Печерська Успенська лавра, часточка мощей, антимінс, ковчежець, розділення, рака, ікона, Духовний собор, Синод, митрополит, соціальна взаємодія.

Шанування решток святих у Новозавітній церкві набуло особливих форм. За постановами Карфагенського (220 р.) [39, с.20] і II Нікейського (787 р.) соборів мощі мають бути в усіх храмах. Візантійською є і традиція зашивати їх часточки в антимінси. Церков було більше, ніж угодників, – і розділення тіл останніх стало природним [5, с.123]. Саме тому, на думку С. Іванова, візантійська церква не розробила нормативних приписів щодо шанування мощей, чим відкрила свободу для маневру [5, с.129]. Ця свобода й робить потребу поглиблено вивчати практики з тілами святих у різних християнських соціумах важливим науковим завданням. У Києво-Печерській Успенській лаврі (далі – КПЛ) кінця XVIII – перших десятиліть XX ст. було понад 120 відкрито ша-

нованих мощей [15, с.5-6, 11-23], тож ця обитель заслуговує на окреме дослідження в контексті проблеми.

Науковці звернули увагу на розділення мощей із печер у радянські часи. На думку Н. Гепенер, це «лихо», котрого завдавали святиням «самі святі отці», шкодило більше за зловмисників [2, с.56], адже через нього «деякі мощі зовсім зникли з печер» [2, с.57]. При цьому дослідниця стверджувала, що монахи «продавали мабуть просто ті кістки, що їх багато навалено по різних таємних кутках печер» [2, с.57]. Головний висновок Н. Гепенер, зроблений на підставі знайдених при печерах (і описаних у її праці) нерозданих мощевих фрагментів та документів про них, – це те, що розповсюдження часточок було торгівлею [2, с.57]. Ю. Оландер, окрім цитування архівної справи КПЛ про розділення мощей, уточнив, що торгівля була спекуляцією [9, с.38], і оцінив прибутки від неї [9, с.39]. Стаття В. Гінзбурга цінна тим, що в ній оприлюднено результати обстеження мощей, інтерпретація звичаю при цьому близька до висловленої в попередніх авторів [3, с.111-116]. Ідею про спекуляцію мощами (перш за все – в 1910–1916 рр.) провів, у написаній з позиції наукового комунізму праці, О. Шамаро [40, с.218-219]. Помітно, що в згаданих роботах дії лаврської братії пояснюються пошуками матеріальної вигоди. М. Петренко, не відкидаючи такої версії (яку назвав головною) доповнив її вказівкою на те, що розсилення часточок «сприяло дальшій популяризації Києво-Печерського монастиря» [12, с.41]. Дослідник також навів за документами з архіву обители приклади прохань до КПЛ надати часточку святині й реакції на ці листи [12, с.44], але не вийшов за межі атеїстичного тлумачення рішень служителів церкви. Тобто згадані автори на перший план у поясненні дій КПЛ висували суто корисливі мотиви.

Інтерес до реліквій київського походження виявили й сучасні російські науковці. Т. Сорокіна простежила весь шлях часточок лаврських мощей до Олонецької єпархії (перш за все – кафедральних соборів Петрозаводська) [16]. М. Антонова і М. Комова згадали про часточки мощей св. сщмч. Кукші, передані з КПЛ до Мценська й Брянська, в контексті становлення іконографії угодника, тож звернули увагу передусім на особливості образів, у які вкладали ці святині [1, с.206-208]. А. Маркелов перелічки надані до В'ятки лаврські часточки, розглядаючи реалізацію ієротопії у В'ятській єпархії [8, с.211]. Втім, подібні праці, написані на високому методологічному рівні, нечисленні.

Таким чином, комплексно, в контексті соціальних взаємодій навколо шанованих сакральних об'єктів, розділення лаврських реліквій не розглядали.

Отже, мета статті – розв'язати таку невирішену раніше частину проблеми: визначити основні засади, на яких КПЛ видавала назовні часточки належних їй мощей святих.

28.05.1791 з Київської духовної дикастерії до Духовного собору КПЛ прийшла промеморія щодо синодального указу про мощі

св. Афанасія в Лубнах [26, арк.2]. Цим указом (від 08.05.1791) Синод повідомляв митр.¹ Самуїла, що саме йому доручає: «Освидѣтельствованіе цѣлости *сихъ мощей* (курсив наш – А. К.) и пресѣченіе надобно раздѣленіе и раздачи оныхъ» [26, арк.2 зв.]. Одним із підсумків справи став наказ Духовного собору блюстителю печер та еклезіархові 31.05.1791: «Не раздѣлять святыхъ мощей никому ни подъ какимъ видомъ» [26, арк.4-4 зв.]. Оскільки йшлося про всі реліквії КПЛ, імовірно, в обителі прагнули убезпечитися від зайвих контактів з Синодом.

Наскільки обмеження дотримувались? 23.01.1898 блюститель Китаївської пустині, прохаючи для неї часточки, наголосив, що при Дальніх печерах «съ давнихъ временъ хранятся въ большемъ числѣ отдѣленныя отъ святыхъ мощей части» [34, арк.1а зв.]. Це підтвердили довідкою для Духовного собору, що часточки – в особливому ковчежці у ризниці [34, арк.2 зв.]. 39 підписаних паперових конвертів із часточками знайшли в ковчежці у Воздвиженській церкві при Ближніх печерах після передання її Всеукраїнському музейному містечку 1930 р. Тоді ж там виявили кілька менших емностей з кістками й торбинку з «рештками голови» [2, с.57]. У записах за 11.11.1910 та 03.02.1912 про надання, відповідно, 50 й 150 часточок для антимінсів є уточнення, що їх брали з «лаврской ризниці» [19, арк.4, 5 зв.], тобто ризниці Успенського собору. «Ящикъ» з мощами згадано в резолюції митр. Серапіона від 28.07.1814 (справа про антимінси для Волинської єпархії) [20, арк.1]. Серед святих, часточки котрих надали для заснування храмів у Олонецькій єпархії 1829 р., згадується й св. свт. Михаїл. Його тіло спочивало в Успенському соборі [16]. Отже, підлягали розповсюдженню не лише печерні реліквії. Тож запаси часточок існували при кожному осередку КПЛ, крім пустиней, і потрібні для згаданих антимінсів вибирали з давно відділених.

Митр. Серапіон 15.05.1819 занотував у щоденнику, що при Дальніх печерах оглядав мощі, які саме просушували, а потім відбирав часточки всіх мощей із цих печер для «Г: Ар.» [6, арк.625 зв.]. Це він робив «впокоях начальника» [6, арк.625 зв.], до того ж просушування владика бачив уперше [6, арк.625 зв.], а часточки видавав і раніше. Так, 1813 р. власноручно склав списки призначених для великої княгині Катерини Павлівни, а 1818 р. – для єп. Подільського Іоаннікія [21, арк.1]. Це може свідчити про надання владіці 1819 р. раніше заготовлених часточок. За розпорядженням Духовного собору від 19.05.1829 еклезіарх мав доповісти, скільки є часточок мощей, і яких [27, арк.4]. За довідкою Духовного собору, 1833 р. єп. Полоцькому часточку для антимінса видали з «наличныхъ» [31, арк.3]. Можна припустити, що саме запасами передусім користувалися протягом усього окресленого періоду.

І. Орловський, котрий на початку ХХ ст. вивчав руїни Борисоглібського собору в Смоленську, принагідно відзначив:

¹ Надалі вказівка «митрополит» без уточнення митрополії означатиме, що він – Київський і Галицький, священноархімандрит КПЛ і член Синоду.

«Монахи Кіевской Лавры, обращающіея съ св. мощами, разска- зываютъ, что съ годами отъ прикосновенія богомольцевъ, св. мощи механически повреждаются; отдѣлившіяся частицы ихъ употребляются для помѣщенія въ антимины и подъ престолы новосозданныхъ храмовъ» [11, с.261]. Ця примітка може пояснити, переданіям щодо печер (де й були монахи, які регулярно впо- рядковували святині [2, с.52-53]), як давнім запасам мощевих часточок не давали вичерпатися.

1914 р. настоятель Софроніївського Святотроїцького монасти- ря з м. Резина Бесарабської губ. звернувся до КПЛ з запитом щодо дати надання Духовним собором цій обителі часточки семи лавр- ських угодників. Відповіді йому конкретно не змогли, «так какъ частицы святыхъ мощей весьма часто отдѣляли для освященія новыхъ антиминовъ» [25, арк.276-276 зв.]. Оскільки не окреслено період, який мали на увазі соборні старці, висновки, чи йшлося про розділення цілих тіл, чи вже наявних часточок, зробити неможливо.

Щодо датованих можливих винятків, 12.09.1866 вийшов си- нодалний указ № 1565. За ним прохання графа Д.Є. Остен-Сакена про те, щоб для церкви в його маєтку видали часточки лаврських мощей, слід було передати на розсуд митрополита [32, арк.1; 38, арк.1 зв.], про попередню згоду якого при цьому згадувалось [32, арк.1]. 1870 р. митр. Арсеній своєрідно використав указ: посиаю- чись на нього [38, арк.1 зв.], видав єп. Полоцькому й Вітебському часточку мощей св. прп. Євфросинії Полоцької для його єпархії, а Синоду доповів про це аж після того, як святиню зустріли у Вітебську [38, арк.1 зв., 2]. До Полоцька віддали перст угодниці [10], тож видається ймовірним, що його відокремили спеціально, а не взяли з запасів. Можливо, саме тому справу Духовного собору про передання до Полоцька часточки мощей св. прп. Євфросинії за 23.10.1870–10.12.1870 вшили до більш загальної з позначкою «Секретно» [38, арк.85-93], а Синод проінформували вже тоді, коли розділення завершилося й було запізно щось змінити.

Часточки мощей св. прп. Євфросинії досить часто надава- ли прохачам за межі КПЛ на початку ХХ ст.: 1903 р. [25, арк.75-79], 1905 р. – двічі [25, арк.95-96, 154, 161-161 зв.], 1908 р. [25, арк.162]. Виділяється випадок, коли 1910 р. ігуменя Києво- Покровського монастиря надіслала на ім'я митр. Флавіана про- хання про часточку св. прп. Євфросинії (або ж про дві – ще і для Межигірського монастиря) [25, арк.187-187 зв.]. Духовний собор ухвалив надати одну, відділивши її від одного з перстів, котрі мали залишитися в КПЛ, з поясненням у резолюції: «Такъ какъ святыхъ мощи Преподобной Евфросиніи принадлежатъ теперь не Лаврѣ, а Спасо-Евфросиніевскому Полоцкому монастырю» [25, арк.188]. Щоправда, з посвідчення до цього дару від КПЛ митр. Флавіан ви- креслив «отъ одного изъ перстовъ ея, остающихся» [25, арк.190-190 зв.]. Тобто навіть тоді, коли тіло підготували для передання Полоцьку, втративши змогу роздроблювати його, в КПЛ не ско- ристалися запасами, а розділили належний обителі перст. З іншо- го боку, запит 1905 р. від Владикавказької губ. не містив точних

побажань [25, арк.95-96], тож вибір часточок можна вважати волею КПА, зрозумілішою в разі базування на запасах. Можливо, на 1910 р. вичерпалися саме часточки мощей св. прп. Єфросинії.

Цікавою є справа про відділення часточок мощей свв. прп. Феодосія Острозького й прав. Іуліанії для кафедрального собору Житомира (1889 р.) [33, арк.1, 1а зв.]. Блюститель Дальніх печер доповів Духовному собору, що при Дальніх печерах, як і при Ближніх, є часточки мощей святих угодників Печерських в особливих ящиках, серед яких – і часточки мощей Феодосія Острозького [33, арк.5]. А ось блюститель Ближніх печер сформулював рапорт так: «изъ хранящихся въ Ближнихъ пещерахъ святыхъ мощей (курсив наш – А. К.) правденой дѣвы Іуліаніи, княжны Ольшанской, небольшая частица для надлежащаго о ней распоряженія передается о. намѣстнику» [33, арк.5]. Видається, що саме ці мощі розділяли без використання запасів. Часточку від них видавали й 1912 р. до Городищенського жіночого монастиря на прохання мешканців м. Домбровиця [25, арк.204-205]. Коли до КПА прийшла звістка, наскільки велика була радість від зустрічі святині, Духовний собор 24.01.1913 ухвалив звернутися в редакцію листка «Свет Печерский», щоб там розмістили відповідне повідомлення [25, арк.237-239]. Тож, на відміну від справи з часточкою св. прп. Євфросинії в Полоцьку, умов секретності не створили. Мощі св. прав. Іуліанії, дуже пошкоджені під час пожежі в Успенському соборі 1718 р., зберігались після перенесення до Дальніх печер у закритій раці [18, с.89]. Якщо обидва рази часточки для дарування справді добували саме з гробниці, то, можливо, такий вибір серед інших обгорілих фрагментів загалом не сприймали як розділення мощей у прямому значенні слова, тож дотримувалися меншої кількості умовностей.

1865 р. на прохання про пожертвування з КПА «какой-либо святыни» до Ново-Нямецького монастиря Духовний собор відповів резолюцією, що «неможетъ самъ собою отпускать какую-либо святыню отъ Святой Лавры» [31, арк.2 зв.], але передав справу на розгляд митрополита [31, арк.19]. Втім, митр. Платон, як видно з його резолюції 1889 р., радився в таких ситуаціях з соборними старцями [33, арк.1а], котрі переадресували запитання про перепони й кожному блюстителю печер [33, арк.4-4зв.]. Митр. Флавіан, як-от 12.07.1908, міг передавати рішення на розсуд намісника КПА [25, арк.164]. Загалом виданню часточок могли передувати вказівки митрополита в таких формах: усні розпорядження (відомо п'ять за 1801–1802 рр.) [23, арк.1] або письмові резолюції щодо прохань, які прийшли безпосередньо до митрополичої канцелярії (відомо два за 1910 р.) [37, арк.28 зв., 32 зв.], чи до КПА (відомі за 1841, 1910 та 1912 рр. – по одному) [19, арк.4, 5 зв.; 28, арк.2]. У справі про передання 50 часточок Київському Софійському собору є формулювання «по благословенію» (митр. Євгенія, від 19.03.1824) [24, арк.1], можливо, вжите, щоб підкреслити урочистість моменту. Дозвіл митрополита згадується й у посвідченнях про істинність мощей і про те, чийм коштом опоряджено ікону 128

чи ємність [25, арк.6, 7 зв., 22, 91, 103, 163, 167, 178]. У цих посвідченнях як «благословеніє отъ Кієво-Печерской лавры» позиціонуються самі часточки [25, арк.6, 7 зв., 22, 91, 103, 163, 167, 178] (версія на дощечках 1889 р. – «Даръ Кієво-Печерской Лавры» [33, арк.11-12]). Щодо прохання про часточки свв. Феодосія та Іуліані Синод 27.04.1889 видав указ: усе має залежати від митр. Київського [33, арк.1а зв.], як і в справі Д.Є. Остен-Сакена.

Коли 23.08.1904 митр. Флавіан прибув до Медведівського Миколаївського монастиря, настоятель зустрів його промовою, в якій наголосив на великому значенні для його обителі часточок лаврських мощей, визначаючи їх як «благодатный даръ» від «Лавры святой» [4, с.953]. Ці п'ять фрагментів надав митр. Філарет 1845 р. [13, с.46]. Метою промови було підкреслити спорідненість монастиря з центром митрополії [4, с.953], і те, що для цього згадали про прийняті майже 60 років тому святині, може свідчити про неформальність визначень «дар» і «благословення».

На прямий указ Синоду від 09.06.1796, за яким слід було нададі «требовать» святі мощі для антимінсів до церков Волинської єпархії з КПА, посилався в проханні 1814 р. Стефан, еп. Волинський [20, арк.1-1 зв.]. За синодальним указом надсилали часточки для антимінсів до Олонецької губ. (1829 р.), до Полоцької єпархії (1833 р.) [16; 27, арк.4, 10], на Камчатку (1841, 1845 р.) [29, арк.1; 31, арк.4 зв.]. Отже, випадки, коли з Синоду надходила пряма вказівка передати реліквії, виділяються тим, що стосувались часточок для антимінсів, а не для відкритого шанування.

Показовими для дослідження є випадки, коли прохання не задовольняли. Так, ігумені Челябінського Одігітріївського монастиря відмовляли двічі (1902, 1905 рр.) після того, як 1902 р. охоче дали дві часточки разом [25, арк.42-44 зв., 46-48, 97-99 зв.]. При цьому 1905 р. ігумена згадувала в проханні поранених учасників російсько-японської війни, які зрадіють новим святиням [25, арк.99]. 1909 р. ігумена Угадо-Кустанайського Іверського монастиря попросила хоча б дрібні часточки семи преподобних Печерських. Духовний собор на підставі довідки про те, що до названої обителі 1908 р. уже надіслали часточку, ухвалив повідомити про відмову [25, арк.179-180]. Відповідно, КПА не була заінтересована в повторному наданні часточок, хоча б і від інших угодників.

П'ять часточок просили в січні 1912 р. настоятель Успенсько-Миколаївського монастиря Воронежської єпархії 90-річний архімандрит Ігнатій з братією для храму св. Миколая Чудотворця, котрий саме будували до 300-річчя дому Романових. Навіть попри таке докладне пояснення й посилання на старість настоятеля прохачі отримали відмову з огляду на резолюцію митр. Флавіана від 15.02.1911: «Мнѣ кажется, что на будущее время слѣдуетъ воздерживаться отъ щедрого раздаванія частиць святыхъ мощей, какъ это завелось въ последнее время» [25, арк.198-202]. Друга спроба архімандрита Ігнатія (грудень 1912 р.) закінчилась, як і перша, на підставі наведеної резолюції [25, арк.231, 235 зв.–235]. Щоправда, цю резолюцію згадували й 1914 р., коли до КПА звернулися з

Бендерського Преображенського собору, а часточку зрештою надали [25, арк.283-287]. Тож навіть, коли митрополит висловив свою позицію, намісник і Духовний собор зберегли можливість індивідуального підходу до тих, хто потребував лаврської святині.

1902 р. до КПЛ надійшло звернення зі Святотроїцької Покровської жіночої общини при с. Розрите Чернігівської губ. з поясненням про те, що святині потрібні для протистояння загрозі з боку іновірців. Численні віряни підписалися під проханням про ікону з часточками мощей, освячену на гробницях угодників [25, арк.40-41]. Утім, Духовний собор ухвалив: «увѣдомить, что Духовный соборъ не находитъ возможнымъ удовлѣтворитъ настоящую просьбу» [25, арк.41 зв.], не розкриваючи причин такого рішення навіть у резолюції, не кажучи про повідомлення до с. Розрите.

В кінці 1895 р. до КПЛ звернувся по ікону з часточкою мощей священник з с.Турганова [25, арк.17 зв.], однак Духовний собор 10.01.1896 ухвалив відмовити, бо той просив «безъ разрѣшенія на то Епархіальнаго начальства и никѣмъ не удостовѣрено, что просимая икона дѣйствительно поставлена будетъ въ церковь села Турганова, а не въ частный домъ» [25, арк.18]. У 1801–1802 рр. серед отримувачів часточок фігурують без будь-яких пояснень навіть не рядові священники, а цілком світські люди: полковник, харківський губернатор, поручик (передали через його слугу), дружина майора [23, арк. 1]. Враховуючи, що 1786 р. часточки мощей (13 з Ближніх печер і 10 – з Дальніх) були «въ благословеніе отдѣлены обрѣтающемуся тогда на свѣтѣ Ея Величества дѣйствительному камергеру» [7, с.401], а 1787 р. встановлені в церкві села Виїзна Слобода для відкритого шанування [7, с.401], можна припустити таке. Перше: вже 1786 р. адміністрація КПЛ спочатку переконувалася, що часточки, якими благословляють певних знатних осіб, зрештою потраплять до церкви, але не мала потреби фіксувати це письмово. Друге: в кінці XVIII – на початку XIX ст. для КПЛ іще не було настільки принципово передати часточки саме до храму, а не до приватної оселі, тож позиція обителі щодо проблеми змінювалася протягом досліджуваного періоду. В усякому разі, Д.Є. Остен-Сакену 1866 р. повідомили, що Духовний собор готовий видати часточки в будь-який час, але «для получения оныхъ долженъ быть командированъ... благоговѣйный священникъ, или по крайней мѣрѣ (курсив наш – А. К.) діаконъ» [32, арк.3 зв.]. Архієп. Херсонський і Одеський, котрий відрядив по дар із КПЛ диякона Єллінова, дав тому письмову рекомендацію «человѣкъ безукоризненный и замѣчательнаго благочестія» [32, арк.5, 9]. Відповідно, на той час уже сформувався досить суворі вимоги навіть до посередників, які мали доправляти святиню до місця призначення. 1895 р. Духовний собор ухвалив простежити через Ризьку духовну консисторію, щоб ікону з часточкою мощей, надану до м. Пернов Ліфляндської губ. через генерал-майора Дьякова, поставили в «соотвѣтствующемъ свѣтънѣ мѣстѣ» [25, арк.2-3 зв.]. Загалом еволюція контролю над подальшою долею виданих із КПЛ часточок потребує додаткового дослідження.

Щодо поведінки з фрагментами мощей, призначеними для переміщення, у джерелах трапляються вказівки на підготовку для них «приличныхъ» емностей: мідної дошки (1819 р.), ковчежців (1837, 1896 рр.), скриньок (1845 р.), кипарисових, оббитих оксамитом, дощечок у срібному визолоченому окладі (1889 р.) або металевої гробниці (1910 р.) у самій КПЛ [6, арк.625 зв.; 25, арк.20, 185; 27, арк.15; 29, арк.1а; 33, арк.11-11 зв.]. З іншого боку, вимогу надати таку емність могли висувати й до прохачів (1866 р.) [32, арк.3 зв.], якщо ті самі не надавали її (1905, 1910 р.) [25, арк.113, 185]. На початку ХХ ст. в справах про мощеві часточки згадується про надання останніх у замастикованій формі [25, арк.101, 107, 165, 205, 241]. Архієп. Михайл, ректор Волинської духовної семінарії 13.01.1896 заявив, що готовий надати до 100 руб. на ікону Успіння з часточкою мощей одного з лаврських святих. А ось організувати виготовлення ковчежця для цієї часточки за розпорядженням Духовного собору мав еклезіарх [25, арк.19-20]. В ікони вправляли ковчежці з часточками мощей св. сщмч. Кукші (образ списали з надгробного в майстерні КПЛ) до Мценська 1895 р. [1, с.208; 25, арк.7-7 зв.] і, за аналогією до попередньої – до Брянська 1903 р. [1, с.208; 25, арк.53-60 зв.], до ікон вкладали численні часточки інших мощей (1900–1912 рр.) [25, арк.25, 27, 36-39, 49-50, 60-60 зв., 118-119 зв., 126 зв., 155 зв., 163, 170-170 зв., 191 зв., 197, 209-211, 257-269, 270-278]. Ікону Богородиці та золоті ковчежці для двох часточок мощей у КПЛ виготовили 1909 р. для церкви в 40-му піхотному Коливанському полку [25, арк.172]. Часточку могли вкласти й в образ, надісланий від прохачів (1913 р.) [25, арк.261]. 1904 р. до КПЛ звернувся з підтримкою єпископа настоятель Білогорського Святомиколаївського монастиря Пермської єпархії й запитав, чи можна отримати часточку мощей св. р-ап. Володимира (загалом часточки його мощей розповсюджували: одна з них, щоправда, невідомо, коли, потрапила з низкою інших у Видубицький монастир [17, с.152]). Духовний собор ухвалив дати фрагменти свв. сщмч. Кукші та прп. Пимена Пісника. Далі наведено копію напису, з якого випливає, що їх вклали в образ св. Володимира [25, арк.7-7 зв.]. Тож завдяки іконам вдавалося задовольнити прохання, котрі неможливо (складно?) було виконати повністю.

1907 р. до намісника КПЛ звернувся єп. Волинський і Житомирський з питанням: чи є можливість віддати стару раку св. прп. Феодосія Острозького з іконою мешканцям м. Острозького? Також було надано прохання з підписами цих вірян [25, арк.124, 126]. Виявивши, що стара рака зберігається в ризниці Дальніх печер, Духовний собор ухвалив облаштувати в кришці за бажанням прохачів зображення лику святого і вкласти в цей образ відповідну часточку мощей [25, арк.124 зв., 126 зв.]. Про неї початково, принаймні в письмовій формі, не йшлося. Отже, якщо усної домовленості теж не було, КПЛ могла надати частинку своїх реліквій з власної ініціативи.

Митр. Філарет дав часточки мощей угодників Печерських до Десятинної церкви під час її освячення 16.07.1842 [15, с.59]. 1909 р. Митр. Флавіан охоче погодився особисто (як його проси-

ли) освятити на мощах святих ікону з їх часточками для 40-го піхотного Коливанського полку [25, арк.172-175]. Щодо передання таких дарів поза богослужіннями, то 1866 р. часточки мали надати митрополиту «для вручення должнымъ порядкомъ» [32, арк.5]. Інформація про суть порядку дуже скупа. Так, за резолюцією Духовного собору в справі про волинських святих 1889 р. еклезіарх мав видати часточки відрядженому по них протоіерею під розписку [33, арк.10]. Втім, з рапорту еклезіарха випливає, що ємності для часточок освячено «по чиноположенію сосудовъ для хранения святыхъ мощей» [33, арк.11 зв.], мощі вклали в посудини, передали протоіерею в келії намісника в присутності митрополита й курського поліцейстера до того, як резолюцією досягла адресата, тож без розписки [33, арк.11 зв.-12]. Ще один опис походить від депутації з Брянська, котрій образ із часточкою мощей св. сщмч. Кукші 1903 р. вручили соборні старці в ризниці Успенського собору [14, с.9]. Напередодні, на зустрічі з митрополитом, владиці дякували за дар, прохаючи благословення [14, с.8]. Втім, щоб визнати таке спілкування складовою «порядку», бракує даних.

Надання стороннім часточок мощей у КПЛ не сприймали як самоціль. Поява у справах, заведених з цього приводу, письмових прохань, згадок про контроль над долею реліквій, а також відмов (особливо на протигагу даруванням з власної ініціативи) свідчить про розважливість у розповсюдженні реліквій. Матеріальні обов'язки під час передання часточок розподіляли досить гнучко. В такому разі бажання швидкої вигоди за всяку ціну, на якому наголошували радянські дослідники, на нашу думку, поступалося оцінюванню віддалених наслідків дарування (як для репутації КПЛ, так і для розширення її зовнішніх зв'язків і впливів). КПЛ була заінтересована в тому, щоб часточки її мощей сприймали як виняткове благословення й неоціненний дар, і сприяла утвердженню такої думки, поділяючи її. Порядок вручення при свідках в окреслений період, імовірно, відпрацювали до автоматизму, бо в загалом докладних документах про нього згадують лише в разі відхилень від сценарію.

Перспективним є порівняння підходів КПЛ до надання стороннім часточок мощей із засадами, на яких вона поширювала копії шанованих ікон.

Список використаних джерел та літератури:

1. Антонова М.В., Комова М.А. «Киево-Печерский патерик» как источник иконографии преподобного священномученика Кукши // *Вестник Брянского государственного университета*. Вып. 1. 2015. С. 206-208.
2. Гепенер Н. Печери Київської лаври. Київ: Пролетар, 1930. 64 с.
3. Гинзбург В.В. Что представляют собою «мощи» бывшей Киево-Печерской лавры // *Природа*. 1939. № 6. С. 111-116.
4. Зимницкий С. Обзорение Высокопреосвященнейшим Флавианом, Митрополитом Киевским и Галицким, монастырей, некоторых приходских церквей и церковных школ Чигиринского уезда // *Киевские епархиальные ведомости*. Отдел неоф. № 39 (26 сентября). 1904. С. 952-957.

5. Иванов С.А. Благодетельное расчленение: парадокс почитания мощей в византийской агиографии // *Восточнохристианские реликвии* / ред.-сост. А.М. Лидов. Москва: Прогресс-Традиция, 2003. С. 121-130.
6. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. Ф. 1. Спр. 6, 1804–1824 рр. 761 арк.
7. Макарий, архим. Памятники церковных древностей в Нижегородской губернии. Санкт-Петербург: Синод. тип. 1857. 516 с. (Записки Императорского археологического общества. Т. 10).
8. Маркелов А.В. Местночтимые иконы и святые в церковно-общественной жизни российской провинции второй половины XVII – начала XX в. (на примере Вятской епархии): дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.02. Екатеринбург, 2011. 393 с.
9. Оландер Ю. В. Київські лаврські печери // *Безвірник*. 1935. № 11/12. С. 33-40.
10. О принесении части святых мощей Преподобной Евфросинии, княжны Полоцкой, из Киева в Полоцкий Спасо-Евфросиниевский монастырь. Витебск: Г.А. Малкин, 1871. 20 с.
11. Орловский И. Борисоглебский монастырь в Смоленске на Смядыни и раскопки его развалин // *Смоленская старина*. 1909. Вып. 1. Ч. 1. С. 195-312.
12. Петренко М.З. Печерні лабіринти на території Києво-Печерського історико-культурного заповідника. Київ: Мистецтво, 1974. 58 с.
13. П. А., прот. Медведовский Николаевский монастырь // *Киевские епархиальные ведомости*. Отдел 2. № 2 (16 января). 1870. С. 38-48.
14. П(опов) В.П. Житие и страдание св. священномученика Кукши, просветителя Брянского края, и торжество перенесения его иконы с св. мощами. Брянск: А. Итин, 1903. 12 с.
15. Путеводитель к святыне Киева: С планом и видами г. Киева. Киев: Изд. Киев. Свято-Владимирского Братства, 1891. 102, II с.
16. Сорокина Т. В. Исчезнувшие святыни Петрозаводска. URL: <http://eparhia.karelia.ru/moshi.htm>
17. Троцкий П. Киево-Выдубицкий монастырь (окончание) // *Вестник Западной России. Историко-Литературный журнал*. Т. 4. Вып. 4. Отд. II. 1866. С. 141-154.
18. Указатель святыни и священных достопамятностей Киева, как в самом городе, так и в его окрестностях, для поклонников, посещающих святыне места киевские. 4-е изд. Киев: КПЛ, 1869. VIII, 237 с.
19. Фонди Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника (Далі – Фонди НКПКЗ). КПЛ-А 373, 1910–1922 рр. 30 арк.
20. Фонди НКПКЗ. КПЛ-А 1118, 1814 р. 2 арк.
21. Фонди НКПКЗ. КПЛ-А 1120, 1818 р. 1 арк.
22. Фонди НКПКЗ. КПЛ-А 1121, 1818 р. 1 арк.
23. Фонди НКПКЗ. КПЛ-А 1122, 1801–1802 рр. 1 арк.
24. Фонди НКПКЗ. КПЛ-А 1123, 1824 р. 1 арк.
25. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (Далі – ЦДАК України). Ф. 128. Оп. 1 бл. Спр. 3330, 1895–1915 рр. 293 арк.
26. ЦДАК України. Ф. 128. Оп. 1 заг. Спр. 911, 1791 р. 4 арк.
27. ЦДАК України. Ф. 128. Оп. 1 заг. Спр. 1714, 1829–1838 рр. 17 арк.
28. ЦДАК України. Ф. 128. Оп. 1 заг. Спр. 1986, 1841 р., 6 арк.
29. ЦДАК України. Ф. 128. Оп. 1 заг. Спр. 2069, 1845–1848 рр. 12 арк.
30. ЦДАК України. Ф. 128. Оп. 1 заг. Спр. 2292, 1858–1910 рр. 146 арк.
31. ЦДАК України. Ф. 128. Оп. 1 заг. Спр. 2460, 1865 р. 23 арк.
32. ЦДАК України. Ф. 128. Оп. 1 заг. Спр. 2500, 1866 р. 12 арк.
33. ЦДАК України. Ф. 128. Оп. 1 заг. Спр. 2885, 1889 р. 18 арк.
34. ЦДАК України. Ф. 128. Оп. 1 заг. Спр. 2989, 1898 р. 9 арк.

35. ЦДІАК України. Ф. 128. Оп. 1 заг. Спр. 2292, 1858–1910 pp. 146 арк.
36. ЦДІАК України. Ф. 128. Оп. 3 заг. Спр. 719, 1916 p. 1 арк.
37. ЦДІАК України. Ф. 182. Оп. 1. Спр. 262, 1907. Арк. 1–37.
38. ЦДІАК України. Ф. 182. Оп. 2. Спр. 95, 1870 p. 2 арк.
39. Пеханская К.В. Почитание мощей святых и могил подвижников благочестия: истоки и современные формы // *Традиции и современность: научный православный журнал*. № 6. С. 20–36.
40. Шамаро А.А. О чем умалчивает церковный календарь. Москва: Московский рабочий, 1964. 248 с.

А. А. Кизлова

Выдача частиц мощей за пределы Киево-Печерской Успенской лавры (конец XVIII – первые десятилетия XX в.)

В статье на материалах Духовного собора и канцелярии митрополита Киевского определяются главные принципы, исходя из которых Киево-Печерская Успенская лавра выдавала частицы своих мощей святых посторонним. Рассматриваются источники, из которых добывали частицы, ответственные за выдачу лица, причины отказа просителям. Прослеживаются действия настоятеля и Духовного собора на этапе передачи частиц и их подготовки. Ученые обратили внимание на разделение мощей из пещер в советское время, с позиций атеизма. Современные исследователи рассматривают это разделение в контексте иконографии и иеротопии в российских епархиях. Сделаны такие выводы. Выдачу посторонним частиц мощей в Лавре не воспринимали как самоцель. Появление в делах, заведенных по этому поводу, письменных прошений, упоминаний о контроле над судьбой реликвий, а также отказов (особенно в противовес дарениям по собственной инициативе) свидетельствует о рассудительности в распространении реликвий. Материальные обязанности во время передачи частиц распределялись довольно гибко. В таком случае желание быстрой выгоды любой ценой, которое подчеркивали советские исследователи, по нашему мнению, уступало оценке отдаленных последствий дарения (как для репутации Лавры, так и для расширения ее внешних связей и влияния). Лавра была заинтересована в том, чтобы частицы ее мощей воспринимали как исключительное благословение и неоценимый дар, и способствовала утверждению этой идеи, разделяя ее. Порядок вручения при свидетелях в указанный период, вероятно, отработали до автоматизма, ведь достаточно подробных документах о нем упоминают только в случаях уклонения от сценария. Перспективным является сравнение подходов Лавры к уделению посторонним частиц мощей с основаниями, на которых распространяли копии чтимых в обители икон.

Ключевые слова: *Киево-Печерская Успенская лавра, частица мощей, антиминос, ковчежец, разделение, рака, икона, Духовный собор, Синод, митрополит, социальное взаимодействие.*

A. Kizlova

The Dissemination of the Holy Relics Particles from Kyiv Dormition Caves lavra (Late 18th – the 1st Decades of 20th Ct.)

The article deals with the basic principles used by Kyiv Dormition Caves lavra during the dissemination of its holy relics particles. The main sources are the documents of the Spiritual Council and of the Kyivan metropolitan's chancellery. The sources of these particles, the persons in

charge of the dissemination as well as the reasons of the claims rejection. The activity of the Superior and the Spiritual council during the particles transfer and preparation is traced. The scientists turn their attention to the Caves relics dissemination in Soviet period. They interpreted this process from an atheistic perspective. The contemporary researchers examine this dissemination in the context of iconography and hierotopy in Russian eparchies. It's possible to make such conclusions. The particles provision was not a goal in itself for Lavra. Lavra was judicious in its sacred objects distribution because there are some written claims, mentions about the control over the relics fate and rejections of claims (especially as a counter to self-initiated donations) in the documents about the particles. The financial responsibility was divided sufficiently flexibly during the particles transfer. At this rate, a desire to obtain a prompt benefit at any sacrifice (the main desire of Lavra for Soviet authors) was in second position after the evaluation of more prolonged outcomes of such gifts for Lavra's reputation, external communications and effects. Lavra had a concern in the perception of its holy relics particles as the exclusive benediction and invaluable bestowal. This idea was promoted as well as shared by the conventual authorities. The procedure of the particles presentation with witnesses was probably practiced for second-nature because there are only short and rear mentions about it in the detailed documents. Such mentions are connected with some variations in the scenario of this custom. The main principles used by Lavra during the distribution of its holy relics particles are to be compared with the worshipped icons copies sharing of this cloister.

Key words: Kyiv Dormition Caves lavra, a partial of holy relics, antimensium, reliquary, partition, shrine, icon, Spiritual council, Synod, metropolitan, social interaction.

Отримано: 11.09.2017

УДК 338.45(477)«1861/1914»

В. О. Левицький

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНЖЕНЕРНО-ТЕХНІЧНИМИ ФАХІВЦЯМИ ЛЕГКОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті досліджується система підготовки інженерно-технічних кадрів та забезпечення цими фахівцями легкої промисловості українських губерній Російської імперії в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. У процесі вивчення даної проблематики встановлено, що мережа закладів професійної освіти формувалася як зусиллями державних структур, так і органів місцевого самоврядування. Виходячи з місцевих потреб, вони приділяли чималу увагу проблемам підготовки спеціалістів для ремісничої, кустарної та фабрично-заводської промисловості, торгівлі. На основі аналізу низки наукових джерел, а також осмислення наукової літератури під питань технічної освіти та промисловості зроблено спробу виділити та охарактеризувати особливості забезпечення інженерними фахівцями підприємств легкої промисловості українських губерній в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Підкреслено, що,

не зважаючи на важливість та актуальність, проблема поки що вичерпно не розкрито в історичній літературі. Щоправда, в історіографії нагромаджено достатню кількість джерел і вироблено необхідний інструментарій для її наукової реконструкції на сучасній методологічній основі.

Передусім, зазначено, що технічна інтелігенція поступово займала провідне місце в соціально-економічній структурі суспільства. Проте в Україні проширок технічної інтелігенції у XIX ст. був незначним. Адже питання підготовки інженерних кадрів для легкої промисловості вирішувалися проблематично. Відзначено, що нестача спеціалістів технічного профілю негативно відобразилася на промисловому розвитку українських губерній. Самодержавство виявилось неспроможним забезпечити подальший економічний прогрес суспільства, вирішити проблеми технічної модернізації підприємств, індустріалізації промислового виробництва. Аналіз професійного складу технічної інтелігенції українських губерній Російської імперії свідчить про те, що сфера її інтелектуальної діяльності була досить широкою: промислове і сільськогосподарське виробництво, наука, освіта, медицина, література, мистецтво. Підкреслено, що урядова освітня та промислова політика обмежувалася рамками великодержавної політики, яка нехтувала національними проблемами.

У дослідженні відзначено, що інженерно-технічна інтелігенція, яка працювала в галузях легкої промисловості формувалася із представників усіх класів і прошарків суспільства. Важливою необхідністю на початкових етапах стало залучення іноземних фахівців. Найбільш підготовленим для вирішення технологічних процесів до кінця XIX ст. виявився вищий прошарок, який доповнювався випускниками новостворених вищих навчальних закладів і в меншій мірі практиками. Забезпечення легкої галузі кваліфікованими кадрами з кожним наступним пореформним десятиліттям поліпшувалося. Поряд із зусиллями держави, наукової і технічної інтелігенції, земських і міських органів управління, активну участь у вирішенні цієї проблеми брали представницькі об'єднання торговельно-промислового прошарку, насамперед купецькі товариства, біржові комітети та окремі його представники. Особливо вагомий внесок промисловці і купці зробили у розвиток мережі ремісничих, технічних, торгових шкіл і класів, комерційних училищ, що надавали початкову і середню фахову освіту, тісно пов'язану з промисловістю і збутом товарів. Вони нерідко виступали ініціаторами у заснуванні професійних навчальних закладів із підготовки спеціалістів для нових галузей промисловості.

Ключові слова: технічна освіта, легка промисловість, інженерно-технічні кадри, фахівці, фабрика, завод.

Для широкомасштабного промислового виробництва необхідні кваліфіковані інженерно-технічні фахівці, досвідчені керівники виробництва, які б здійснювали свої практичні завдання на базі ґрунтовних наукових знань. Тому одним із соціальних наслідків розвитку легкої промисловості було формування інженерно-технічних фахівців, здатних виконувати поставлені виробничі завдання. З розвитком легкої промисловості в Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. почала зростати кількість кваліфікованих фахівців, які б здійснювали свої практичні завдання на базі ґрунтовних наукових знань. Тому одним із соціальних наслідків розвитку легкої промисловості було формування інженерно-технічних фахівців, здатних виконувати поставлені виробничі завдання. З розвитком легкої промисловості в Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. почала зростати кількість кваліфікованих фахівців, які б здійснювали свої практичні завдання на базі ґрунтовних наукових знань.

ліфійованих кадрів із числа російських та українських робітників, відповідно частка іноземних спеціалістів поступово зменшувалася. Технічний прогрес, трансформація соціальної структури, зміни в системі управління визначили необхідність для вдосконалення системи інженерної освіти. Вивчення історичного досвіду при вирішенні проблем організації та розвитку промислового виробництва зазначеного періоду, є не тільки повчальним з точки зору минулих виробничих систем, але буде сприяти вирішенню аналогічних ситуацій в розбудові сучасної національної економіки.

Історія технічної освіти в Україні, аналіз забезпечення інженерно-технічними кадрами легкої промисловості в українських губерніях Російської імперії другої половини XIX – на початку XX ст. досліджені не повністю. Свого часу цією проблематикою займалися такі дослідники, як Т. Ніколаєва [5], С. Ховрич [9], Н. Шип [11] та інші. Проте увага цих дослідників сконцентрована лише на окремих аспектах цієї проблематики. Так, об'єктом дослідження Т. Ніколаєвої стали підприємці України, їх представницькі й професійні об'єднання, які брали активну участь у розбудові освітньо-культурної сфери життя суспільства. Дослідження С. Ховрича присвячені узагальненню досвіду підготовки інженерних кадрів Наддніпрянської України. Показано всю складність і суперечливість процесу підготовки інженерних працівників у технічних навчальних закладах, їхні недоліки та досягнення. Варто відзначити монографію Н. Шип «Інтелекція на Україні (XIX в.)» [11], у якій автор на основі аналізу публікацій, архівного матеріалу і мемуарної літератури досліджує процес становлення, професійний склад, суспільно-політичну діяльність інтелігенції на Україні. В. Онопрієнко й Т. Щербань вивчали питання становлення вищої технічної освіти в Україні [6]. І. Федосова присвятила своє дослідження розвитку вищої інженерно-технічної освіти в Україні в кінці XIX – на початку XX ст. [8].

Метою запропонованої праці є аналіз проблеми забезпечення українських губерній Російської імперії інженерно-технічними фахівцями в окреслений період, розкриття кадрової проблематики у легкій промисловості. Виходячи із мети, важливими завданнями цієї публікації є дослідження трансформаційних процесів, що проявлялися в легкій промисловості в процесі використання інженерно-технічних кадрів, їхня роль і значення для становлення і розвитку виробництва, спроба показати основні засади розвитку науково-технічного потенціалу для галузей легкої промисловості.

З розвитком капіталістичних виробничих відносин інтелігентами все частіше називали людей, що отримали освіту і бачили в ній шлях до досягнення кар'єри. Вони безпосередньо не створювали нових матеріальних благ і не мали права власності. Розвиток ринкових відносин в країні створював об'єктивні передумови зростанню освіти. Промисловість відчувала потребу в освічених робітниках, техніках, спеціалістах різних галузей. Інтереси промислового розвитку вимагали розповсюдження природничих та технічних знань, змін у постановці середньої освіти як основи для

підготовки кадрів, які б могли забезпечити справу технічного та економічного прогресу. Разом із кількісним збільшенням кваліфікованих кадрів на промислових підприємствах України зростала згуртованість і свідомість робітників [4, с.28-29].

Роль та значення технічної інтелігенції в соціально-економічному розвитку держави недооцінена, що призводить до недостатнього її впливу на науково-технічний прогрес. Іноземні компанії забезпечивши новітнім обладнанням свої підприємства, укомплектувавши їх власними спеціалістами, створили конкуренцію, що стримувала формування та зростання вітчизняних кадрів. Тому, в пошуках виходу з даної ситуації, царський уряд в 1884 р. розробив загальний план промислового розвитку країни. Цей документ відображав розуміння його укладачами всієї важливості вищої технічної освіти для розвитку промисловості. В плані, зокрема, визначалося, що інженер повинен мати хороші знання, бути керівником та рушієм вітчизняної індустрії, добре орієнтуватися на міжнародному та національному ринках. В іншому випадку країна буде приречена на застій і доведеться залучати іноземних спеціалістів [11, с.112].

У другій половині XIX ст. зазнала реформи й середня освіта. За статутом від 19 листопада 1864 р. основним середньо освітнім закладом залишалася гімназія. Гімназії поділялися на два типи – класичні й реальні. Перші мали дати загальну освіту і підготувати до вступу в університет, другі – практичні знання і можливість дальшого навчання в спеціальних закладах. У реальних гімназіях велика увага зверталася на нові європейські мови, природознавство, фізику, математику, креслення. Створення реальних гімназій було своєрідним пристосуванням середньої школи до забезпечення кадрами капіталістичних підприємств, кредитних установ та інших закладів [2, с.105].

Одним із найбільш дискусійних моментів становлення і розвитку вищої інженерно-технічної освіти є питання часу її виникнення. Звернення до наукових джерел засвідчує, що до XVIII ст. ідея спеціальної інженерної освіти в Російській імперії не розглядалася. Основним способом задоволення потреби у відповідних спеціалістах було їх запрошення з-за кордону, насамперед з Німеччини, Голландії та Англії. XVIII ст. позначене зародженням капіталістичних відносин, поступальний розвиток яких гальмувався усталеними патріархально-релігійними поглядами в суспільстві і низькою освіченістю більшості населення. Однак поступово встановлюються і розширюються економічні зв'язки Російської імперії із Заходом, що об'єктивно актуалізувало потребу ознайомлення із західноєвропейською освітньою культурою. На початку другої половини XIX ст. у Російській імперії існувало лише 6 вищих технічних навчальних закладів, що готували дуже незначну кількість спеціалістів, а загальна кількість осіб керівного складу в промисловості була приблизно 22 тис. З них лише близько 7% мали середню і вищу технічну освіту, та й то третину становили іноземці [8, с.118-119].

Завершення промислового перевороту і становлення капіталізму в Росії викликало гостру потребу в забезпеченні фабрично-заводського виробництва висококваліфікованими робітниками та керівними кадрами. Реагуючи на об'єктивну вимогу часу, 19 листопада 1864 р. міністерством освіти було затверджено Статут нового типу навчальних закладів – реальних училищ. Разом із тим передбачалося відкриття професійних навчальних закладів й інших типів. Основна мета нових типів навчальних закладів полягала у підготовці молодого покоління до самостійного трудового життя, виховання поваги та шанобливого ставлення до своєї спеціальності.

Розвиток промисловості і торгівлі, зародження капіталізму в другій половині XIX – на початку XX ст. вимагали від працівників високого рівня загальних і професійних знань, що зумовлювало створення професійно-технічних шкіл і училищ та середніх спеціальних комерційних і технічних навчальних закладів для підготовки кваліфікованих робітників, нижчого й середнього технічного персоналу. Водночас між потребами у фахівців та існуючою мережею спеціальних навчальних закладів, які давали професійну підготовку, існувала величезна невідповідність. До кінця 80-х рр. XIX ст. професійні школи й училища відкривалися переважно з громадської ініціативи, без будь-якого загального плану з боку держави, тому кожний створений навчальний заклад мав індивідуальні особливості, не був схожий на інший. Оскільки уряд не мав змоги надавати відчутної матеріальної допомоги в справі заснування професійних навчальних закладів, основний тягар у їх відкритті й утриманні лягав на плечі земств, міських громад, різних товариств і організацій та окремих осіб, насамперед пов'язаних з виробництвом. Інтереси буржуазії в Україні у галузі освіти зосереджувалися на підготовці кваліфікованих робітників, спеціалістів середньої ланки та управлінців промислових об'єктів. Тому найбільш вагомою формою її активності у сфері освіти була підтримка передусім професійних навчальних закладів різних освітніх рівнів. Уже на першому всеросійському з'їзді фабрикантів, що відбувся в 1870 р., рекомендувалося всім представникам великої мануфактури і заводської промисловості сприяти заснуванню при своїх фабриках та заводах нижчих технічних шкіл. Протягом останньої третини XIX ст. питання про незадовільний стан професійної освіти постійно дискутувалося на сторінках періодичної преси, неодноразово порушувалося на багатьох зібраннях промисловців, на засіданнях губернських земських зібрань і міських дум, на різноманітних професійних комітетах. Так, гласний Катеринославського губерньського зібрання О. Поль на одному із засідань наголошував: «Я повністю співчуваю думці влаштування ремісничих шкіл і ратую за їх заснування. Я не розумію народної освіти інакше, як у вигляді освіти реальної. Одна грамотність без цих умов не може розглядатися як мета освіти народу» [5, с.82-83].

В умовах інтенсивного розвитку капіталізму поставало питання приведення розрізаних професійних початкових навчаль-

них закладів до певної системи, яка б відповідала потребам промисловості й наближалася до рівня цілісності подібних систем у промислово розвинутих країнах Європи та Америки. У березні 1888 р. уряд видав «Основні положення про промислові училища (середні, технічні, нижчі технічні, ремісничі училища, загальні промислові училища)». Це положення було першим документом, що визначав розвиток професійно-технічної освіти в Російській імперії. Він поділяв відомчі навчальні заклади на три основні групи – для підготовки ремісників, індустріальних робітників і робітників сільського господарства. Ця система технічних шкіл і училищ діяла протягом усього зазначеного періоду [5, с.83].

Реформи 60 – 70-х рр. XIX ст. сприяли прискореному розвитку різних галузей виробництва Наддніпрянщини, що спонукало до створення вищих навчальних закладів технічного характеру, що б стали центрами з підготовки інженерних кадрів та проведення наукових досліджень і впровадження їх у промисловість. Брак вітчизняних працівників із вищою освітою на виробництві, засилля іноземних фахівців, ускладнення технологічних умов праці на підприємствах (широке застосування машин потребувало спеціальної підготовки), нестача технічних навчальних закладів на Наддніпрянщині були основними причинами появи на межі XIX та XX ст. Харківського технологічного, Київського політехнічного та Катеринославського гірничого інститутів.

Взаємна відповідальність підприємців та інженерно-технічних працівників давала можливість укомплектувати підприємства обробних галузей висококваліфікованим складом інженерно-технічного персоналу. Ця система зміцнювала трудову дисципліну. При безвідповідальному відношенні спеціаліста до своїх обов'язків промисловці мали юридичне право звільняти найманців до закінчення терміну контракту. Щоб залишитися на робочому місці, фахівці змушені були постійно проявляти у роботі ініціативу, наполегливість, знання та вміння. Підприємці відповідно створювали сприятливі умови праці: порівняно високо оплачували їхню працю, надавали пільги і переваги, зокрема премії, безкоштовні квартири з освітленням, опаленням і навіть харчі.

Вища технічна освіта у другій половині XIX ст. перебувала у незадовільному стані. Упродовж наступних років кількість фахівців з вищою освітою поступово зростала, проте це було далеко від потреб. Обмежена кількість закладів професійно-технічної підготовки кваліфікованих спеціалістів середньої ланки перешкоджала розвитку обробної промисловості. У зв'язку з цим передові представники вітчизняної науково-технічної інтелігенції почали вживати заходів щодо створення професійно-технічних навчальних закладів. У 1868 р. російське технічне товариство об'єднувало у своїх рядах значну кількість учених, інженерів, техніків. Мета товариства полягала у сприянні розвитку техніки і промисловості. Значна роль відводилася поширенню технічної освіти [3, с.55].

Проблема технічної освіти в Наддніпрянській Україні, що перебувала в складі Російської імперії, набула особливої актуаль-

ності в останні два десятиліття XIX ст. До заснування вищих технічних навчальних закладів в Україні інженерно-технічні кадри готувалися в Москві та Петербурзі. Завдяки зручному економіко-географічному розташуванню, зокрема міста Харкова, було налагоджено повноцінний зв'язок між ринками Центрального та Південно-Західного регіонів імперії, що перетворило місто на один із центрів фабрично-заводського виробництва. Активна позиція передусім технічної інтелігенції цього краю, фінансова підтримка приватного сектора економіки привели до відкриття Харківського технологічного інституту. Проте, ситуація із забезпеченням промисловості країни інженерними кадрами продовжувалася залишатися складною. Так, у 1896 р. в Російській імперії функціонувало дванадцять технічних інститутів, студентський контингент яких нараховував 5916 осіб [9, с.55-56].

Протягом навчального року в Київському політехнічному інституті часто організовувалися екскурсії студентів на фабрики і заводи. Наприклад, професор П. Єрченко супроводжував студентів механічного відділення при відвіданні фабрик з обробітку різних волокнистих речовин. Це були суконна фабрика братів Носових, Данилівська камвольно-прядильна фабрика, Прохорівська трьохгірна фабрика з прядіння бавовни [6, с.75].

Поряд з промисловою діяльністю купецтво посаду Клинців Чернігівської губернії розвивало і благодійництво. Зосередивши в своїх руках чималі кошти, купці стали тим соціальним прошарком, який забезпечував матеріальні передумови для зростання благодійності, яка наприкінці XIX – на початку XX ст. стала для клинцівського купецтва нормою життя. На їхні капітали були відкриті навчальні заклади у губернському центрі Чернігові та Клинцях. Перевага надавалась професійним навчальним закладам різних освітніх рівнів. В самих Клинцях великими благодійниками виступила купецька династія Баришникових. Її представники у посаді побудували три школи (орієнтованих на отримання базових знань щодо виробництва в суконно-панчішній галузі). Частина капіталів, отриманих від промислової діяльності, використовувалася для поліпшення умов життя працюючого персоналу. Так, були збудовані ідальні, робітничі клуби, фабричні лікарні тощо [10, с.93].

Вагомий вклад для розбудови суконних фабрик у Клинцях здійснили німецькі інженери. Дуже довго в Клинцях вони були єдиними фахівцями, які привозили з собою досвід і знання справи, що поступово, в процесі спільної роботи, шляхом простого спостереження запозичувалися місцевими робітниками, які працювали з ними. Адже в Російській державі завжди не вистачало всякого роду фахівців, особливо текстильників і сукновиробників, незважаючи на те, що, вовняна промисловість налічувала за собою понад 200 років. Промисловість в Клинцях запроваджувалася на голому місці, навколишнє населення не мало жодного уявлення про вовняне виробництво. Тому засновники фабрик для влаштування виробництва привозили з-за кордону механіків і майстрів для роботи на верстатах. Німці були не тільки в ад-

міністрації і майстрами, а й робітниками-фахівцями: ткачами і прядильниками. Найбільше німців в Клинцях було серед фарбувальних, оздоблювальних і ткацьких майстрів. Більшість німців підтримували зв'язок із закордоном і німецькими заводами, отримуючи звідти технічні новинки, які вони і намагалися вводити в Клинцях. Найбільш тямущі з російських робітників з часом виходили в підмайстри, майстри або навіть директори. Так комплектувався технічний персонал фабрик, створювався виробничий стаж кваліфікованого клинцівського робітника [1, с.145-147].

Незважаючи на привілейоване становище в російській промисловості іноземної техніки та на засилля іноземних підприємств, наука в Російській імперії в галузі механічної та хімічної технології волокнистих речовин продовжувала розвиватися. В галузі ткацтва після виданої в 1849 р. праці М. Герасимова, присвяченої ручному ткацтву, побачила світ в 1881 р. ґрунтовна робота А. Шорина «Опыт практического руководства к механическому ткачеству» в двох томах, з двома атласами, що описували машини та аналізували тканини. В ній викладаються основи механічного ткацтва та подається опис машин і станків. В 1886 р. виходить робота Н. Тихомирова «Технология шерстяного производства», що призначалася для більш детального ознайомлення техніків і практиків з описом технологій та способів організації ведення вовняного виробництва, що прийняті як в Росії, так і за кордоном. В 1901 р. видається «Курс механической технологии волокнистых веществ. Отдел 1 – Прядение», написаний С. Ганешиним [7, с.198-199].

На працях цих авторів, що узагальнювали сучасну для них практику механічної технології обробки волокнистих речовин і які теоретично розробляли основні питання прядіння і ткацтва, виховався ряд поколінь спеціалістів вовняної промисловості.

Таким чином, у другій половині XIX – початку XX ст. мережа закладів професійної освіти формувалася як зусиллями державних структур, так і органів місцевого самоврядування. Виходячи з місцевих потреб, вони приділяли чималу увагу проблемам підготовки спеціалістів для ремісничої, кустарної промисловості, залізничного транспорту, торгівлі тощо.

Технічна інтелігенція поступово займала чільне місце в соціально-економічній структурі суспільства. Проте в Україні прошарок технічної інтелігенції у XIX ст. був незначним. Питання підготовки інженерних кадрів для легкої промисловості вирішувалися проблематично. Нестача спеціалістів технічного профілю негативно відобразилася на становищі промисловості. Самодержавство виявилось неспроможним забезпечити подальший економічний прогрес суспільства, вирішити проблеми технічної модернізації підприємств, індустріалізації промислового виробництва. Аналіз професійного складу технічної інтелігенції українських губерній Російської імперії свідчить про те, що сфера її інтелектуальної діяльності була досить широкою: промислове і сільськогосподарське виробництво, наука, освіта, медицина, літе-

ратура, мистецтво. Проте в умовах самодержавства вона обмежувалася рамками великодержавної політики, яка нехтувала національними проблемами. Технічна інтелігенція, яка мала стосунок до легкої промисловості формувалася із представників усіх класів і прошарків суспільства. Найбільш підготовленим до кінця XIX ст. виявився вищий прошарок, який доповнювався випускниками навчальних закладів і в меншій мірі практиками. Забезпечення легкої галузі кваліфікованими кадрами з кожним пореформеним десятиліттям поліпшувалося. Поряд із зусиллями держави, наукової і технічної інтелігенції, земських і міських органів управління, активну участь у вирішенні цієї проблеми брали представницькі об'єднання торговельно-промислового прошарку, насамперед купецькі товариства, біржові комітети та окремі його представники. Особливо вагомий внесок промисловці і купці зробили у розвиток мережі ремісничих, технічних, торгових шкіл і класів, комерційних училищ, які давали початкову і середню фахову освіту, тісно пов'язану з промисловістю і торгівлею. Вони нерідко виступали ініціаторами у заснуванні професійних навчальних закладів із підготовки спеціалістів для нових галузей промисловості.

Список використаних джерел та літератури:

1. Евгенъев Ф. Сто лет клинцевской шерстяной промышленности. Клинец: Объединение «Клинцовская печать», 1926. 165 с.
2. Лось Ф. Нариси з історії СРСР (епоха капіталізму). Київ: Радянська школа, 1972. 280 с.
3. Москалюк М.М. Забезпечення обробної промисловості українських губерній Російської імперії інженерно-технічними фахівцями у другій половині XIX – на початку XX ст. // *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Історія / за заг. ред. проф. І. С. Зуляка*. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2012. Вип. 1. С. 54-60.
4. Нестеренко О.О. Розвиток капіталістичної промисловості і формування пролетаріату на Україні в кінці XIX і на початку XX ст. Київ: Держполітвидав УРСР, 1952. 180 с.
5. Ніколаєва Т.М. Роль підприємців України в розвитку професійної освіти (остання третина XIX – початок XX ст.) // *Український історичний журнал*. 2005. № 1. С. 82-96.
6. Оноприенко В.И., Щербань Т.А. Становление высшего технического образования на Украине. АН УССР. Центр исслед. научн.-техн. потенциала и истории науки. Киев: Наук. думка, 1990. 140 с.
7. Пажитнов К.А. Очерки истории текстильной промышленности дореволюционной России. Шерстяная промышленность. Москва: Изд-во АН СССР, 1955. 364 с.
8. Федосова І.В. Розвиток вищої інженерно-технічної освіти в Україні (кінець XIX–30-ті рр. XX ст.): дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Умань, 2014. 242 с.
9. Ховрич С.М. З історії розвитку вищої технічної освіти в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. (на матеріалах Київського політехнічного інституту) // *Український історичний журнал*. 2007. № 5. С. 55–65.
10. Чумак М.М. Купецтво як фактор розвитку промисловості Лівобережної України (60-ті роки XIX – 1914 р.): дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01. Луганськ, 2009. 220 с.

11. Шип Н.А. Интеллигенция на Украине (XIX в.): историко-социологический очерк / [под ред. В.Г. Сарбея]. Київ: Наукова думка, 1991. 172 с.

В. О. Левіцкий

Обеспечение инженерно-техническими специалистами легкой промышленности украинских губерний Российской империи во второй половине XIX – начале XX века

В статье исследуется система подготовки инженерно-технических кадров и обеспечения этими специалистами легкой промышленности украинских губерний Российской империи во второй половине XIX – начале XX в. В процессе изучения данной проблематики установлено, что сеть учреждений профессионального образования формировалась как усилиями государственных структур, так и органов местного самоуправления. Исходя из местных потребностей, они уделяли немалое внимание подготовке специалистов для ремесленной, кустарной и фабрично-заводской промышленности, торговли. На основе анализа ряда научных источников, а также осмысления научной литературы по вопросам технического образования и промышленности предпринята попытка выделить и охарактеризовать особенности обеспечения инженерными специалистами предприятий легкой промышленности украинских губерний во второй половине XIX – начале XX в. Подчеркнуто, что, несмотря на важность и актуальность, проблема пока исчерпывающе не раскрыта в исторической литературе. Правда, в историографии накоплено достаточное количество источников и произведено необходимый инструментарий для ее научной реконструкции на современной методологической основе.

Прежде всего, указано, что техническая интеллигенция постепенно занимала ведущее место в социально-экономической структуре общества. Однако в Украине слой технической интеллигенции в XIX в. был незначительным. Ведь вопрос подготовки инженерных кадров для легкой промышленности решался проблематично. Отмечено, что недостаток специалистов технического профиля негативно отразился на промышленном развитии украинских губерний. Самодержавие оказалось неспособным обеспечить дальнейшее экономический прогресс общества, решить проблемы технической модернизации предприятий, индустриализации промышленного производства. Анализ профессионального состава технической интеллигенции украинских губерний Российской империи свидетельствует о том, что сфера ее интеллектуальной деятельности была довольно широкой: промышленное и сельскохозяйственное производство, наука, образование, медицина, литература, искусство. Подчеркнуто, что правительственная образовательная и промышленная политика ограничивалась рамками великодержавной политики, пренебрегала национальными проблемами.

В исследовании отмечено, что инженерно-техническая интеллигенция, которая работала в отраслях легкой промышленности формировалась из представителей всех классов и слоев общества. Важной необходимостью на начальных этапах стало привлечение иностранных специалистов. Наиболее подготовленным для решения технологических процессов до конца XIX в. оказался высший слой, который дополнялся выпускниками вновь высших учебных

заведений и в меньшей степени практиками. Обеспечение легкой отрасли квалифицированными кадрами с каждым последующим пореформенным десятилетием улучшалось. Наряду с усилиями государственного, научного и технического интеллигенции, земских и городских органов управления, активное участие в решении этой проблемы принимали представительные объединения торгово-промышленного слоя, прежде всего купеческие общества, биржевые комитеты и отдельные его представители. Особенно весомый вклад промышленники и купцы сделали в развитие сети ремесленных, технических, торговых школ и классов, коммерческих училищ, оказывали начальное и среднее профессиональное образование, тесно связанную с промышленностью и бытом товаров. Они нередко выступали инициаторами в создании профессиональных учебных заведений по подготовке специалистов для новых отраслей промышленности.

Ключевые слова: техническое образование, легкая промышленность, инженерно-технические кадры, специалисты, фабрика, завод.

Vitaliy Levytskyi

The Provision with engineering-technical specialists of the light industry in the Ukrainian provinces of the Russian empire in the second half of the XIX – at the beginning of the XX centuries

The article gives information about the training system of the engineering staff and their work in the consumer industry of the Ukrainian provinces of the empire in the late XIX – early XX century. Studying this subject it was found that the network of the vocational education was formed both by the efforts of the government schemes and local governments. According to local needs, they paid great attention to the problems of specialists training for the craft, handicraft and manufacturing industry and trade. On the based of the analysis of several scientific sources and the interpretation of the scientific literature about technical education and industry it was made the attempt to identify and describe the features how the light industry factories were supplied by the engineering specialists of the Ukrainian provinces in the second half of the XIX – early XX century. It was emphasized that in spite of the importance and urgency of the problem isn't revealed in the historical literature. However, it was piled up a sufficient number of sources in the historiography and it was produced the necessary methods for its scientific reconstruction on modern methodological basis.

First of all, it was stated that the technical intelligentsia gradually occupied a leading place in the socio-economic structure of the society. However, in Ukraine the layer of the technical intelligentsia in the XIX century was slight. It was a problem to solve the preparation of the engineering staff for light industry. It is noted that the lack of the technical specialist had a negative influence on the industrial development of the Ukrainian provinces. It turned out that the autocracy was unable provide further economic progress of the society, to solve the problems of the factories technical modernization and the production industrialization. The analysis of the professional complement of the technical intelligentsia in the Ukrainian provinces of Russia empire shows that the sphere of her intellectual activity was quite broad: industrial and agricultural production, science, education, medicine, literature and art. It was stressed that educational and industrial policies of the government

emphasized that was in the frame of the great power policy. It ignored national problems.

It was marked in the research that the engineering and technical intelligentsia, who worked in the fields of light industry was formed with representatives from all classes of the society. The involment of foreign experts was very important at the beginning. The higher layer was the most prepared for the technological processes to the end of the XIX century. It was added by newly graduates of higher education institutions and less patricians. Every post reformed decade of the light industry was provided with qualified personnel. Along with the efforts of the state scientific and technical intelligentsia, rural and urban authorities, the representative associations of the commercial and industrial class especially merchants' societies, exchange committees and its individual representatives took an active part in the solving of this problem. The industrialists and merchants made a grate contribution into the development of handicraft, technical, trade schools and classes, commercial colleges that provided primary and secondary professional education which was closely connected with industry and the sales of goods. They often were initiators in the founding of the vocational schools for training specialists for new industries.

Key words: *technical education, engineering, light industry, engineering and technical personnel, specialists, factory, plant.*

Отримано: 19.09.2017

УДК 94:355.1.(477):355.48«1660»

О. М. Мацьков

ПРОБЛЕМА ЧИСЕЛЬНОСТІ АРМІЇ Т. ЦИЦЮРИ У ЧУДНІВСЬКІЙ КАМПАНІЇ 1660 РОКУ

В межах даної статті нами здійснена спроба визначення чисельності української армії під проводом наказного гетьмана Т. Цицюри, яка брала участь у складі московської армії головнокомандувача В. Шереметьєва у Чуднівській кампанії восени 1660 р. Критичний аналіз іноземних та вітчизняних джерел дозволив автору згрупувати їх й виокремити найбільш поширені свідчення стосовно її кількості. Важливим аспектом дослідження стала ідентифікація правобережних полків, які перебували у розпорядженні переяславського полковника, а також з'ясування чисельності полку як військової одиниці. Цілком доречним є висвітлення ряду чинників, пов'язаних з погіршенням демографічної ситуації у козацькій Україні у 50-х рр. XVII ст., що негативним чином вплинуло на якісний склад армії.

Ключові слова: *Т. Цицюра, В. Шереметьєв, лівобережні полки, джерело, версія, чисельність.*

Вивчення такої події як Чуднівська кампанія 1660 р. неможливе без з'ясування чисельності особового складу протиборчих армій. Очевидно, що перевага у кількісному співвідношенні надавала додаткову перевагу в ході ведення воєнних дій. Дискусійним питанням в історіографії залишається чисельність війська наказного гетьмана, переяславського полковника Т. Цицюри, яке

брало участь у поході у складі російської армії на чолі із головнокомандувачем В. Шереметьєвим. Попри значну увагу науковців різних історичних шкіл до подій осінньої виправи 1660 р., дана тематика не ставала предметом спеціального вивчення. В більшості праць основна увага зосереджувалася на характеристиці російського війська, а лівобережні полки розглядалися лише допоміжною силою.

Варто виокремити монографію українського історика В. Герасимчука «Чуднівська кампанія 1660 року», на думку якого, чисельність козаків не перевищувала 20 тис. осіб. Полків подає на шість одиниць – київський, переяславський, миргородський, чернігівський, лохвицький, полтавський, однак згодом додає ще ніжинський [7, с.39,44]. Схожій позиції притримується А. Барсуков, однак виділяє шість полків [5, с.296-297]. Один з перших польських дослідників української кампанії 1660 р., В. Чермак визнає факт перебільшення сучасниками подій оцінки кількості особового складу армії Т. Цицори і рахує її також на 20 тис. осіб [30, с.349]. До аналогічних підрахунків дійшов А. Хнілко [32, с.37, 45; 31, с.194]. А. Оссолінський спростував положення окремих істориків-попередників про перебування у складі лівобережного війська ніжинського полку й цілком слушно замінив лохвицький полк (здається у тексті «Війни польсько-московської»), якого не існувало на лубенський. Історик досить критично підійшов до вивчення джерел, тому схиляється до думки про 15 тис. корпус козаків у розпорядженні наказного гетьмана [43, с.13; 44, с.26-30]. Р. Романський нарахував п'ять лівобережних полків, однак жодних аргументів на користь цього міркування не навів [48, с.19]. П. Кроль, хоча і не займався спеціальним вивченням подій Чуднівської кампанії, першим звернув увагу на відсутність у стані Т. Цицори чернігівського полку [38, с.369]. Загалом актуальність теми визначається необхідністю критичного аналізу наявного джерельного масиву та з'ясування у підсумку кількості українських козаків під проводом Т. Цицори. Науковий інтерес становить також ідентифікація полків, які перебували під Чудновим.

Чисельність української армії наказного гетьмана у джерелах фіксується від 10 до 30 тис. осіб. Причиною цього є їхня різноманітність походження. Переважна більшість з них належить авторам із Речі Посполитої, одна частина з яких була свідками подій, інша – подавала кампанію згодом зі слів очевидців. Умовно можемо виділити чотири найбільш поширених версії. До першої належать свідчення стосовно 30 тис. війська Т. Цицори. На це вказує вісім джерел, що дозволяє вважати її найбільш поширеною. Автори чотирьох із них безпосередньо перебували у місцях протистояння, інша половина подає події у вигляді спогадів. «Війна польсько-московська», написана, ймовірно, коронним маршалком Є. Любомирським рахує козаків у таборі російського головнокомандувача В. Шереметьєва на 30 тис. осіб, складовою яких були мешканці міст та околиць Лівобережжя [49, с.38; 25, с.17; 13, арк.190]. Автор віршованої поеми «Битва з Шереметом» С. Лещинський повідомляє про 30 тис. ко-

заків [40, с.56]. Інший учасник кампанії Я. Зеленевиц дотримується тождої цифри [41, с.27]. За спостереженнями італійського нунція, котрий перебував у складі коронної армії, переяславський полковник мав у розпорядженні також близько 30 тис. українців [47, с.300]. Сучасники подій – український хроніст Й. Єрлич та польський історик (поет) В. Коховський у своїх працях наводили аналогічні цифри [35, с.52; 36, с.80]. Посилаючись на інформацію, одержану у Варшаві тогочасна французька газета «Gazette de France» зазначала також 30 тис. лівобережних козаків [45, с.177]. У віднайденому нами рукописі польського історика К.Б. Гофмана повідомляється, що переяславський полковник зібрав на Лівобережжі 30 тис. козаків [46, арк.15].

До другої групи джерел належать відомості авторів про 20 тис. корпус Т. Цицюри. Їх складають три одиниці. Краківський воєвода С. Потоцький, після завершення кампанії, у листі до коронного конюшого Б. Радзивілла 28 листопада 1660 р. обраховував загальну чисельність московсько-українських військ на 80 тис. осіб, 40 тис. з яких припадало на армію В. Шереметьєва. Іншу половину складали козаки Ю. Хмельницького та наказного гетьмана Т. Цицюри. Автор листа не уточнює їхній розподіл, однак можемо припускати, що мова йде за 20 тисяч у кожному з таборів [22, с.11-12]. У записках казимирського райці М. Голінського зазначається, що при В. Шереметьєву перебувало 20 тис. лівобережних козаків [13, арк.1192]. Німецькомовна реляція «Auszug eines Schreibens aus Sambor...», надрукована згодом у Іданську, також подає аналогічну цифру. Попри те, що її інформація є вторинною, вона все ж становить собою науковий інтерес [29, с.1; 15, с.45].

Третя версія промовляє про 15 тис. армію українців у московському таборі. Нам вдалося віднайти лише два джерела, які свідчать на її користь. Проте їх автори займали високі посадові місця в лавах польської армії й були добре проінформовані. Шотландський офіцер П. Гордон у своєму щоденнику подає епізод з перебіжчиком з московського обозу з-під Любара, який повідомив, що «московитів близько 15000 і козаків стільки ж...» [8, с.56-57]. У листі від 20 грудня до невідомої особи польний писар коронний Я. Сапега констатував у наказного гетьмана 15 тис. лівобережних козаків [16, с.66].

Четверту групу джерел складають свідчення стосовно 10 тис. української армії. Невідомий автор новин з-під Самбора вважав, що з В. Шереметьєвим перебуває не більше 10 тис. козаків [26, с.753]. Слуцький комісар В. Хуринь у листі до коронного конюшого Б. Радзивілла від 13 серпня повідомляв: «Шеремет, київський воєвода, всіх з міст задніпровських [лівобережних – авт.] зігнавши і з Москви маючи якусь підмогу зібрав 30 тис. війська...». Зважаючи на кількісну перевагу московської армії висловимо міркування, що українців було близько 10 тис. осіб [34, с.115]. Секретар короля Е.Я. Бобецький, який очевидно перебував у козацькій Україні у листі до Лянцкоронського від 5 вересня подавав наступну інформацію: «Шеремет з двадцятьма з полови-

ною тисячами москалів і десятьма тисячами козаків стоять під Котельнею...» [27, с.607].

На нашу думку, ключем до розв'язання даної проблеми лежить у двох аспектах: ідентифікації полків, які перебували у стані Т. Цицюри, та визначенні чисельності козацького полку як військової одиниці. Старшинська рада, проведена київським воєводою В. Шереметьєвим у Василькові 17 липня узгодила координацію та розподіл українського війська. Здійснювався він головним чином за територіальним принципом [19, с.241]. Гетьманові Ю. Хмельницькому підпорядковувалися правобережні полки, наказному гетьманові Т. Цицюри – лівобережні [25, с.38; 17, с.434-435]. Автор «Війни польсько-московської» виділяє сім полків, які взяли участь у кампанії на боці Московії: київський, низовий [ніжинський – авт.], переяславський, чернігівський, полтавський, лохвицький [лубенський – авт.] та миргородський [49, с.38; 25, с.17; 13, арк.190]. Посланці українського гетьмана до царя у серпні повідомляли про відрядження з армією В. Шереметьєва одинадцяти полків [2, с.28].

Станом на 1660 р. на Лівобережжі знаходилися вісім полків: київський (поділений між лівим та правим берегами), полтавський, ніжинський, лубенський, переяславський, миргородський, прилуцький і чернігівський [9, с.17]. Згідно ухвали ради на допомогу князю Ю. Долгорукому на литовський фронт відрядили два лівобережні полки – ніжинський В. Золотаренка і прилуцький Ф. Терещенка [2, с.28]. Проте маємо підстави вважати дану інформацію не зовсім вірною. Російський історик Б. Флоря, посилаючись на російські архівні матеріали, додає сюди ще чернігівський полк О. Силича, звертаючи увагу, що цар планував провести масштабну операцію у Великому князівстві Литовському [далі ВКЛ – авт.] з метою повернути втрачені позиції внаслідок ряду невдач російських військ [20, с.565, 571].

На підтвердження вірності подібного міркування наведемо наступні аргументи. Практика залучення чернігівського полку до бойових дій у ВКЛ почалася ще з літа 1660 р. У червні, згідно наказу Олексія Михайловича, на допомогу князю І. Хованському відправили ніжинський та чернігівський полки [20, с.564; 12, с.33; 37, с.246]. Однак їм не вдалося вчасно надати підмоги. О. Силич лише 12 липня повідомляв князю Н. Одоєвському, що він із своїм і частиною ніжинського полків перебуває у Бобруйську й має намір рухатися у сторону Слуцька до стольника С. Змеєва [1, с.114-115; 27, с.447-448]. В. Золотаренко з іншою частиною козаків очевидно знаходився позаду. В результаті отримання інформації про поразку російських військ під Ляховичами 28 червня та можливого наступу з півночі на українські землі польсько-литовських військ, ніжинський полковник прийняв рішення поспішно повертатися назад до Ніжина [20, с.568-569]. Попрямував до Чернігова і О. Силич, залишивши залоги у Гомелі і Бобруйську [37, с.246].

Однак рішення згаданої нами Васильківської ради відновили здійснений раніше сценарій, а саме: В. Золотаренко у листі

від 5 серпня доповідав князю Ю. Долгорукому про свій рух у ВКЛ «з полком моїм ніжинським, *чернігівським* [курсив – авт.], стародубським та іншими полками» [1, с.134-135]. Приблизно тоді ж першу інформацію про марш на литовський фронт ніжинських та чернігівських козаків отримав руський воевода С. Чарнецький [37, с.263]. 23 жовтня ніжинський полковник у цьому ж складі наблизився до Могилева, де перебували московські підрозділи [1, с.194].

Ще одним доказом відсутності у складі війська Т. Цицюри чернігівського полку є текст Слободищенської угоди. В одному із пунктів якого йдеться: «Полки Ніжинський та Чернігівський, які на цей час при Москві залишаються, за першим універсалом Гетьмана Запорозького повинні від Москви відступити і до й.к.м. ... і до Війська Запорозького якнайшвидше повернутись» [23, с.13 зв.; 28, с.351-354]. А оскільки вони знаходилися у Литві, їм наказувалося об'єднатися із польсько-литовськими військами [17, с.437]. Окремі історики все ж притримуються думки про перебування чернігівського полку під Чудновим. Приводом до її появи стала інформація у щоденнику учасників кампанії Я. Зеленеви́ча і віршованої поеми С. Лещинського «Битва з Шереметом» [40, с.55], в яких серед опису російсько-українських військ згадуються прізвище Сидич. Автори ідентифікують його як командувача підрозділу драгун у дивізії В. Шереметьєва [41, с.25; 5, с.301]. Однак російський дослідник І. Бабулін вважає це помилкою і відносить його до козацького полковника [4, с.35]. Проте жодних аргументів на користь цієї гіпотези не наводить.

Таким чином, підсумовуючи усі наведені факти, схильні вважати, що Т. Цицюра мав у розпорядженні всього п'ять полків. Цю думку підтверджують дані двох офіційних документів. Першим з них є текст прийнятих постанов 18 жовтня між польськими гетьманами і Ю. Хмельницьким. У ньому йдеться наступне: «Цицюра також, полковник переяславський, з *п'ятьма полками задніпровськими* [курсив – авт.] незважаючи на свої багаторічні злочини... пробачений і одночасно з Військом Запорозьким вольності усі одержує» [17, с.437-438]. Другим джерелом є реляція польських гетьманів на сейм у 1661 р., яка подає їх перелік: київський, переяславський, полтавський, прилуцький, миргородський і дейнеки¹ [24, с.402]. Тут хотілося б звернути увагу на прилуцький полк. На нашу думку, замість нього у поході приймав участь лубенський полк. Чому? Як вже зазначалося, прилуцький полк де-юре був відкомандирований до ВКЛ. Але у документах не має відомостей про його перебування там. Тому висловимо міркування, що він, в силу обставин, залишився на території Гетьманщини. Ймовірність такого припущення базується на універсалі Ю. Хмельницького від 28 листопада до козаків і жителів Прилуцького полку, які «на Задніпров'ю [Лівобережжі – авт.] залишаються» з переконанням визнати владу польського короля [17, с.444-445].

¹ Дейнеки – покозачені селяни та міщани в українському війську у XVII ст., озброєні підручними засобами.

Другим важливим моментом є визначення чисельності козацького полку. Відсутність списків козацького реєстру 50-60-х рр. не дозволяє дати вичерпної відповіді на це питання. За оцінками істориків, протягом 1649-1654 рр. його середня цифра варіювалася приблизно від 2072 до 3048 осіб. [11, с.28-30]. Історики сходяться на думці, що безперервні війни впродовж 50-х рр. з Річчю Посполитою, а згодом і Московією, різко негативно вплинули на демографічну ситуацію в Гетьманщині і на якісний склад армії. Слід згадати Конотопську кампанію 1659 р., яка за своїми масштабами нагадувала Чуднівську. По обидва боки приймали участь практично всі українські війська. Гетьман І. Виговський мав у своєму розпорядженні десять полків, три з яких лівобережні та сім правобережних. У Конотопі був заблокований ніжинський полк. Також там перебувало близько 4 тис. козаків із чернігівського та кальницького полків. Їм, окрім московської армії О. Трубецького, протистояв І. Безпалый з полтавським та слобідськими полками (біля 7 тисяч осіб) [3, с.10, 13-14; 10, с.131]. Зважаючи на запеклість протистояння, невдалі спроби українсько-татарського війська на марші захопити московський обоз, історики оцінюють прямі втрати української сторони на 4-6 тисяч козаків [19, с.236; 18, с.60; 3, с.36; 6, с.42, 381; 38, с.254-55]. З огляду на великі втрати російської армії, схильні вважати, що вони також були значними серед опозиційних формувань І. Безпалого. Про катастрофічне становище лівобережних полків висловлювався й І. Виговський: «Тепер не страшна козацька сила бо протягом цих років у бурях домової війни сильно пошкоджена. Вигинули найбільші полки: Полтавський з сорока тисячами, Миргородський з тридцятьма тисячами, також Прилуцький та Ірклівський дощенту знесені. Кропивою поросли міста і села, бо одні полягли на полі бою у стількох багатьох боях, а інші з жінками пішли в орду» [17, с.401-403].

Опосередковану інформацію про чисельність полку на рубежі 1659-1660 рр. дають свідчення посланців із Путивля І. Тітова та Ф. Щелкіна у серпні 1659 р.. Перебуваючи у обозі тодішнього гетьмана І. Виговського біля Гадяча, вони повідомляли: «А в Черкасах при Виговському 3 полки, а в них всяких людей тисяч з шість і більше...» [2, с.295-296]. В. Кривошея ідентифікує їх як перяславський Т. Цицюри, миргородський Г. Лісницького та прилуцький П. Дорошенка [10, с.144]. Згодом інші посланці уточнювали, «а всього війська було в Гадячі в той час бойового люду з 4500 осіб, крім місцевих людей; а місцевих жителів 900 чоловік» [1, с.297]. М. Максимович, вивчаючи адміністративно-територіальні зміни Полтавського полку, дійшов висновку, що протягом 1660-1672 рр. у ньому налічувалося 17 сотень [14, с.724-726]. Загалом можемо припускати, що середня чисельність полку на той час становила близько 1500-1800 осіб. Хоча не виключаємо, що в окремих випадках вона могла бути більшою. Певне підтвердження цьому припущенню знаходимо у згаданій раніше реляції польських гетьманів. Згідно її інформації, чисельність козацького полку складала три тисячі осіб, частина з яких були дейнеками

[24, с.402]. Здійснюючи розрахунок приблизно один до трьох у підсумку виходить, що на 2 тис. реєстрових козаків припадало 1 тис. дейнек, а оскільки полків було п'ять, ми отримуємо загальну цифру орієнтовно у 15 тис. вояків.

Отже, в результаті дослідження даної проблеми нам вдалося з'ясувати наступне:

- у складі армії В. Шереметьєва під командуванням Т. Цицюри перебувало п'ять лівобережних полків, а саме: переяславський, київський, миргородський, полтавський та лубенський;
- військо наказного гетьмана загалом нараховувало не більше 15 тис. козаків та дейнек;
- окремі відомості сучасників подій про чисельність української армії розглядаються як такі, що не відповідають дійсності і є трохи завищеними.

Список використаних джерел та літератури:

1. Акты Московского государства, изданные императорскою академією наук (АМГ) / ред. Д.Я. Самоквасова. Санкт-Петербург, 1901. Т. III. 672 с.
2. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссією. Санкт-Петербург, 1853. Т. 5. 335 с.; Т. 7. 398 с.
3. Бабулин И. Битва под. Конотопом 28 июня 1659 года. Москва: Цейхгауз, 2009. 48 с.
4. Бабулин И.Б. Состав русской армии в Чудновском походе 1660 года // Рейтар, 2006. № 28. С. 22-41.
5. Барсуков А. Род Шереметьевых. Санкт-Петербург, 1888. Т. V. 470 с.
6. Бульвінський А. Конотопська битва 1659 року. Київ, 2008. 64 с.
7. Герасимчук В. Чуднівська кампанія 1660 року // ЗНТШ, Т. СХ, СХІ, Львів. 1912; Т. СХІІ, СХІІІ, СХІV, СХVІ, Львів. 1913.
8. Гордон П. Дневник 1659-1667 / [переклад Д. Федосова]. Москва: Наука, 2003. 314 с.
9. Заруба В. Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648–1782 рр. Дніпропетровськ.: Ліра ЛТД, 2007. 380 с.
10. Кривошея В. Козацька еліта Гетьманщини. Київ: ІПіЕНД імені І.Ф. Кураса НАНУ, 2008. 452 с.
11. Крикун М. Між війною і радою. Козацтво Правобережної України в другій половині XVII – на початку XVIII століття: статті і матеріали. Київ: Часопис «Критика», 2006. 472 с.
12. Курбатов О. «Литовский поход 7168 года» князя И.А. Хованского и битва при Полонке // *Славяноведение*. 2003. № 4. С. 25-40.
13. Львівська національна бібліотека ім. В. Стефаника, Інститут Рукопису (ЛНБ, ІР). Ф. V. Спр. №335/ІІ. Арк. 39-48 зв.; Спр. №235/ІІ. Арк. 171-272; Спр. №189/ІІ. 1532 с.
14. Максимович М. Обзорение городовых полков и сотен, бывших на Украине со времени Б. Хмельницкого // *М. Максимович. Собр. соч.: в 2-х т.* Київ, 1876. Т. I. С. 654-727.
15. Мицик Ю.А. Україна XV–XVII століть у світі тогочасної преси. (за матеріалами «летючих листків») // *Записки НТШ. Т. 233: Праці історико-філософської секції*. Львів, 1997. С. 30-46.
16. Памятники, изданные Временной комиссією для разбора древних актов. Киев, 1845-1859. Изд. 1. Т. IV. 464 с.

17. Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. Изд. 2-е, с дополнениями. Киев, 1898. Т. III. 600 с.
18. Сокирко О. Конотопська битва 1659 р.: Триумф під час Руїни. Київ: Темпора, 2008. 72 с.
19. Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.). Київ: Видав. дім «Альтернативи», 1999. Т. 7. 351 с.
20. Флоря Б.Н. Русское государство и его западные соседи (1655-1661 гг.). М., 2010. 656 с.
21. Яковлева Т. Руїна Гетьманщини. Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659-1667 рр.). Київ: Основи, 2003. 644 с.
22. Archiwum Główne Akt Dawnych (AGAD), Archiwum Radziwiłłów. Dział V. Спр. №12266. S. 11-12.
23. Archiwum Główne Akt Dawnych (AGAD), Metryka Koronna: Księgi Poselstw (Libri Legationum). Спр. №33. 364 s.
24. Arhiwum Panstwowe w Gdańsku. Rpis. №300 R/Ee/19., «Relacja panów hetmanów o ukrainnej z Szeremetom i Kozakami transactyj na sejmie walnym Warszawskim, die secunada maj A. 1661 złożonym czyniona». 928 s.
25. Bellum Pollono-Moschicum ad Czudnow Ioanne Casimiro Rege, Stanislao Potocki, Palatino Cracovienci, et Giorgio Lubomirski, Regni Marschalco, ducibus anno D-ni 1660 expeditum / Widal dr. W. Czermak // *Arhiwum Komisyi Hist.* Kraków, 1895. T. VII. 54 s.
26. Biblioteka Jagiellonskiego Uniwersytetu. Rpis. № 5., «Actapublica et epistolae 1606-1674 гг., Gurlandica, Russica, Prussica, Tartorca». 1358 s.
27. Biblioteka Muzeum im. ks. Czartoryskich w Krakowie. Teka Naruszewicza. T. 154. 908 s.
28. Biblioteka Muzeum im. ks. Czartoryskich w Krakowie. Orynały za Jana Kazimierza 1648-1670. 746 s.
29. Biblioteka Narodowa w Warszawie (BN). Dział mikrofilmów. Спр. № 19821, «Auszug eines Schreibens aus Sambor vom 4. Oktober 1660, die neuliche Niederlage der Moskowiter bei Lubar betreffend». 4 s.
30. Czermak W. Szczęśliwy rok. Dzieje wojny moskiewsko-polskiej z.r. 1660 // *Przegląd Polski.* Kraków, 1893. T. 107. S. 342-371.
31. Hniłko A. Bitwa pod Slobodyszczem (7.X.1660) // *Przegląd Historyczno-Wojskowy.* Warszawa, 1929. T.1. Zeszyt 2. S. 192-206.
32. Hniłko A. Wyprawa cudnowska. Warszawa, 1931. 112 s.
33. Holsten H.C. Przygody wojenne 1655-1666; [oprac. T. Wasilewski]. Warszawa, 1980. 138 s.
34. Jasnowski J. Listy Stefana Czarnieckiego do Bogusława Radziwiłła // *Przegląd Historyczno-Wojskowy* [red. O. Laskowski]. Warszawa, 1938. T. X. S. 110-125.
35. Jerlicz J. Latopisiec, albo Kroniczka Joachima Jerlicza. Warszawa; Petersburg, 1853. T. II. 213 s.
36. Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza. Poznań, 1840. T. II. 314 s.
37. Kossarzecki K. Kampania roku 1660 na Litwie. Kraków, 2005. 448 s.
38. Kroll P. Od ugody Hadziackiej do Cudnowa. Kozaczyzna między Rzeczpospolitą a Moskwą 1658-1660. Warszawa, 2008. 452 s.
39. Kronika miasta Lwowa od roku 1634 do 1690 obejmująca w ogólności dzieje dawnej Rusi Czerwonej a zwłaszcza Historią arcybiskupstwa Lwowskiego w teźże epoce / Napisana przez X.J.T. Józefowicza. Lwow, 1854. 504 s.
40. Leszczyński S. Potreba z Szeremetem, hetmanem mosiewskim, i z Kozakami w roku Pańskim 1660 od Polaków wygrana / oprac. P. Borek. Kraków, 2006. 214 s.
41. Memorabilis victoria de Szeremetho, exercitas Mosckoum Duce etc... ad Cudnow iamreportate A.D. MDCLXV Novembri scripta per Reverendum

- Ioannem Zielenievicium, ecclesiae parochiabis Casimiriae inferioris praepastum ibidem que decanum. Cracoviae, 1668. 168 s.
42. Ojczyste spominki w pismach do dziejów dawnej Polski. Diarusze, Relacje, Pamientniki it. p., zeb. A. Grabowski, Kraków. 1845. S. 144-169.
43. Ossoliński L. Kampania na Ukrainie 1660 roku. Warszawa, 1995. 68 s.
44. Ossoliński L. Cudnów – Slobodyszczce 1660. Zabrze, 2006. 104 s.
45. Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego // *Acta Historica res gestas Poloniae illustrantia ab anno 1507 ad annum 1795*. Kraków, 1880. T. I. Cz. I. 748 s.
46. Polska Akademia Nauk w Krakowe (PAN Kr.). Rpis. № 114, «Historia Jana Kazimierza 1648-1667 rr.», 95 s.
47. Relacie nuncyuszów apostołskich i innych osób o Polsce od roku 1548 do 1690. Berlin-Poznań. T. II. 604 s.
48. Romanski R. Cudnów 1660. Warszawa.: Bellona, 1996. 192 s.
49. Wojna polsko-moskiewska pod Czudnowem, odprawiona za panowania krola Jana Kazimierza podwodzą Stanisława Potockiego, wojewody krakowskiego i Jerzego Lubomirskiego, marszałka Koronnego w roku Pańskim 1660 // *Tlum. M. A. Hniłko*. Warszawa, 1922. T. III. 125 s.

A. H. Мацьков

**Проблема численности армии Т. Цецуря
в Чудновской кампании 1660 года**

В пределах данной статьи нами предпринята попытка определения численности украинской армии под руководством наказного гетьмана Т. Цецуря, которая приняла участие в составе московской армии главнокомандующего В. Шереметьева в Чудновской кампании осенью 1660 г.. Критический анализ иностранных и отечественных источников позволил автору сгруппировать их и выделить наиболее распространенные свидетельства относительно ее количества. Важным аспектом исследования стала идентификация левобережных полков, находившихся в распоряжении переяславского полковника, а также выяснения численности полка как военной единицы. Вполне уместным является освещение ряда факторов, связанных с ухудшением демографической ситуации в казацкой Украине в 50-х гг. XVII в., что негативным образом повлияло на качественный состав армии.

Ключевые слова: Т. Цецюра, В. Шереметьев, левобережные полки, версия, источник, численность.

O. Matskov

**The problem strengths of T. Tsetsury army
in the campaign of Chudnov in 1660.**

In this article we have attempted to determine the strengths of Ukrainian army led by T. Tsetsury, which took part of the Moscow army the commander by V. Sheremetev in the Campaign of Chudnov in the autumn of 1660. A critical analysis of foreign and domestic sources let the author group and display the most common witnesses of the army numbers. The important aspect of this research is the identification of the left-bank regiments that were at the disposal of a commanding hetman, and also the determination of regiment numbers, as a military unit. It is also proper to cover a series of factors connected to deterioration of a demographic condition in Kozaks' Ukraine during 1650s that negatively influenced the qualitative strength of the army.

Key words: T. Tsetsura, V. Sheremetev, left-bank regiments, source, version, quantity.

Отримано: 2.09.2017

УДК 94:323.39(477.5)«17/18»

С. А. Сидорук, О. А. Черняк

ПРОБЛЕМА ПОДВІЙНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ ЕЛІТИ В КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКОГО ФРОНТИРУ КІНЦЯ ХVІІІ – СЕРЕДИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ

У статті висвітлені окремі аспекти формування «подвійної ідентичності» у представників української інтелігенції в умовах інкорпорації лівобережних земель Наддніпрянської України до складу Російської імперії. На основі аналізу відношення окремих представників російської імперської інтелектуальної та політичної еліти, українців за походженням, до української історії, культури, процесу їх відродження, визначено масштаби та наслідки формування у них «подвійної ідентичності». Зауважено різний вплив цього феномену на представників елітарних кіл української спільноти. Зокрема наведено приклади, з одного боку, адаптації представників української інтелігенції до наявних соціальних та етнокультурних реалій та норм життя, а з іншого – руйнування конформістських світоглядних засад й формування нової ціннісної системи на основі національної ідеї.

Визначено суперечливі тенденції процесу консолідації українського суспільства, відтворено роль у ньому інтелігенції. Її лояльність до імперської влади розглядається лише як суто зовнішній вияв, зумовлений потребою пристосування до створених самодержавством умов життя. На фоні такого пристосування наголошено на особистому внеску представників української культурної еліти в справу національного відродження.

Ключові слова: подвійна ідентичність, патріотизм, культурна еліта, Російська імперія, дворянство, інтелігенція, національне відродження.

В умовах бездержавності наприкінці ХVІІІ – в першій половині ХІХ ст. українській еліті Лівобережної України була притаманна орієнтація на культурні, соціальні та політичні традиції метрополії. Політика державної влади Російської імперії була спрямована на повне знеособлення вищих верств українського соціуму. Останні на теренах Лівобережжя були представлені, здебільшого, нащадками колишньої козацької старшини. Попри те, що вони вирізнялися з середовища селян та біднішого козацтва своїм майновим та соціальним статусом, їх все одно поєднувала спільність соціального походження та пам'ять про усталені традиції суспільного життя часів Гетьманщини. Тому саме на нащадків козацької старшини в першу чергу спрямовувалися асиміляційні заходи російської влади.

Російська влада, здійснюючи процес знеособлення української еліти, мала у своєму розпорядженні різні методи та засоби

досягнення своєї мети. Це мало свої плоди, адже погоджуючись з волею імперії можна було зберегти свої статки і вплив, а відкинувши – щонайменше попрощатися з ними, а що найбільше – з життям. Крім того царизм здійснював вплив на свідомість суспільства. Непривілейовані верстви позбавляля освіти, що не давало їм можливості мислити про державну ідею. Привілейованим – робився акцент на те, що все «українське» є синонімом периферійності та неосвіченості.

Масштаби та наслідки цього асиміляторського впливу вийшли далеко за часові межі існування імперії Романових. Навіть сьогодні частина політичної та культурної еліти тепер уже незалежної України не може позбутися комплексу малоросійства і, забуваючи про інтереси власної держави, примножує велич чужої.

Проблема ідентичності лівобережної еліти до російського чи українського етносів наприкінці XVIII – у середині XIX ст. не достатньо досліджена в українській історичній науці. Окремі аспекти суспільно-політичних поглядів панівних верств Лівобережжя висвітлені у працях М. Грушевського [9], О. Оглобина [17], З. Когута [12], А. Горенко [8], А. Мирончук [16], О. Яся [21, 22], А. Атаменко [5], Е. Бояновської [6], В. Верстюка [7] та Д. Кондратьєвої [14].

Метою нашої статті є виокремлення та аналіз окремих аспектів проблеми подвійної ідентичності лівобережної еліти через призму російсько-українського фронтиру.

В контексті досліджуваної проблеми визначальними вважаємо кілька взаємозалежних понять ідентичностей. За Е. Смітом «Людське Я» складається з ідентичностей та ролей – родинної, класової, територіальної та релігійної [20, с.14]. В етимології терміну «ідентичність» виокремлюють два значення: з одного боку це тотожність особи самій собі, тобто унікальність, а з іншого виняткова однаковість з кимось чи чимось [13, с.3].

Важливе місце посідає родова ідентичність, але вона лише тоді є дієвою коли взаємодіє з іншими ідентичностями, що дає змогу творити та надихати колективну свідомість та спонукати до активних дій. За таких умов формувалася територіальна, етнічна та національна ідентичність.

Національну ідентичність пояснюють як визнання народом самого себе: знання і повага до національної історії, мови, культури, території, усвідомлення народом своїх особливостей, розуміння власних інтересів, прагнень, цілей, потреб, ідеалів [15].

Етнічна ідентичність – це усвідомлення приналежності до власного народу, що виражається в спільності з членами цієї групи, та у сприйнятті як цінностей її основних характеристик. Особливістю цієї ідентичності є те, що вона може не збігатися з етнічною належністю. Тому в етнопсихології існує ще й поділ на етноцентричну, поліетнічну та трансетнічну ідентичності. Перша характеризується сприйняттям власного етносу, культури та традиції. Поліетнічна – сприйняттям декількох етносів. Трансетнічна характеризується невідношенням індивідом себе до будь якого етносу [13, с.6].

Територіальною ідентичністю є комплекс індивідуальних та колективних уявлень, що визначається особливим зв'язком особистості з певною територією та територіальною спільнотою [18, с.34].

Для Лівобережної України з поняття «територіальна ідентичність» випливає термін «фронтір». Загальноприйняте трактування фронтіру як прикордоння, що простягається через густозаселені території у сучасній науці набуло широкого змісту, адже даний термін зумовлюється різноманітністю самих фронтирів. Ю. Кісельов розглядає фронтіри «неграничні» і «граничні». Якщо неграничний фронтір – межа, що виокремлює населену певним етносом територію з практично неосвоєним геопростором. То граничний – відмежовує території освоєні двома етносами, з воюючими відносинами [11, с.37]. Але попри це, на сьогоднішній день фронтіром здебільшого називають зону взаємодії різних культур та етносів. На першому етапі українського національно-культурного відродження таку зону недостатньо виокремлювати лише географічними координатами. В умовах всеосяжної інкорпорації Російською імперією українських земель, їх культуротворчі сили попри зовнішній вияв лояльності до імперської влади, все одно несли в собі початки регіональної ідентичності. З неї поступово й розпочався непростий процес консолідації українства. У його розвитку наряду із конструктивними, поступальними ідеями були і цілком деструктивні, породжені імперською ідеологією. При цьому вони часто уживалися не те що в цілому соціумі, а у світоглядній системі окремих особистостей, які попри це, зайняли чільне місце в генезі українського національного відродження.

Лівобережна Україна, на відміну Правобережжя увійшла до складу Московської держави ще в XVII ст., а остаточно була повністю підпорядкована з ліквідацією інституту гетьманства та знищенням Запорізької Січі. Українська еліта тривалий час позбавлена власної державності, з «доброї руки царя», почала не лише втрачати любов до батьківщини та захищати її інтереси, але й відхрещуватися від її ідеалів та здобутків. Попри це в суспільній свідомості було важко викоринити те, що формувалося впродовж століть: пам'ять про козацтво, незалежність, героїзм. Тому не дивно, що українське національно-культурне відродження розпочалося саме у Лівобережній Україні в середовищі новоявленого дворянства – вихідців з козацьких старшинських родів.

Російський царизм послідовно здійснював кроки задля повного підпорядкування українських земель. Це виявлялося в знищенні інституту козацтва, заборонаю викладання українською мовою, жорстокими репресіями проти інакомислячих та заохочення статками й маєностями вірних слуг імперії з числа українців. Окрім цього задля збільшення власного культурно-освітнього потенціалу владою були здійснені кроки у переманюванні української інтелектуальної еліти в навчальні заклади Росії. Таким чином, викачавши інтелектуальний ресурс із України, були сформовані основи «великої імперії» і «прорубане вікно у Європу».

Російська імперія по-суті була державою дворянського стану, який і був носієм російської національної ідентичності, а непривілейовані стани, в силу неосвіченості, ідентифікувалися за релігійною і становою приналежністю. На території українських земель ситуація різнилася, адже через відхід частини козацької старшини та шляхетського стану від державної ідеї, національна свідомість формувалася в широких верствах населення.

В кінці XVIII – у середині XIX ст. лівобережна еліта розділилася в своїх поглядах. Більшість розглядала політику царизму як таку що спрямована на удосконалення регіону та покращення життя його віроповіданих. Менша ж частина, не відходячи від позицій віроповідності царю, все ж виступали за автономізацію регіону й повернення йому прав і свобод періоду Гетьманщини.

Велику роль у формуванні свідомості лівобережних українців відігравали просвітницькі осередки навчальні заклади у яких поширювались просвітницькі ідеї зокрема: Попівська академія, Чернігівський колегіум, Харківський колегіум, Ніжинська гімназія. Саме їх випускники долучилися до когорти фундаторів майбутньої української модерної нації.

Наприкінці XVIII і на початку XIX ст. почали з'являтися праці, які характеризують входження українських земель до складу Росії. До прикладу в творі Семена Дівовича «Розмова Малоросії з Великороссією», автор вказує що Малоросія «Российского государя пред всеми почла, Ему добровольно себя вечно предала» [4], з відси впливає зручний для російської великодержавної ідеології висновок, що було велике прагнення українського суспільства до об'єднання з Московською державою. Попри це автор відкидає ідею спільності походження та історії обох народів і вказує на те, що хоробрість, завзятість більша у Малоросії і прав їй більше дав московський цар. Окрім цього автор наводить на думку, що об'єднання України з Росією було здійснено на конфедеративних умовах. А невиконання своїх обов'язків перед Малоросією може привести до таких подій що відбулися в Польщі наприкінці XVI – на початку XVII ст.

Автономістський рух яскраво представляв Новгород-Сіверський гурток до складу якого входили А. Гудович, Г. Полетика, В. Капніст, Т. Калинський, Ф. Туманський, О. Лобисевич, А. Худорба, Г. Долинський, М. Значко-Яворський, Т. Каиновський, М. Миклашевський та ін. Прагнення автономістів були викладені в їхніх програмних документах «Сборник прав и привилегий малороссийского шляхетства», «Историческое известие на каком основании Малая Россия была под республикою Польскою, и на каких договорах отдалась Российским Государям, и патриотическое рассуждение, каким образом можно бы оную ныне учредить, чтоб она полезна могла быть Российскому Государству без нарушения прав ее ивольностей», «Возражение на постановление Малороссийской коллегии господину депутату Д.Наталину», «Мнение на читанный в 1768 г. в комиссии «Проект прав благородных» і т.д. В них висвітлювалось прагнення українського шляхетства до відновлення

автономії у складі Російської імперії, поширення просвітницьких ідей, національної освіти та споконвічних прав української еліти у порівнянні з російською. Автономісти критикували заходи царизму стосовно скасування інституту гетьманства, його політичного та територіального устрою і інкорпорацію до політичної системи Російської імперії [16, с.48-50].

Ще одним вираженням політичних поглядів учасників Чернігово-Сіверського гуртка була анонімна «Історія Русів», в якій удавивши історію України автор вказував на різне походження українського і російського народів, що «Київська Русь – це державне творення саме українського народу, що Русь – це Україна, а не Росія, бо до Русі з російських земель входила тільки Новгородська земля» [1, с.34]. Автор негативно відносився до російського царизму і критикував його за порушення прав людини. Він вважав перехід «Русі» під московське підданство актом політичного регресу.

На кінець XVIII ст. припадає життя і творчість поборника українського автономізму Василя Капніста. Найкраще його діяльність характеризує теза О. Оглоблина «хоч і писав свої твори російською мовою і був відомий як російський поет, посів визначне місце в історії боротьби українського народу за свою державну незалежність» [17, с.53].

Своє ставлення до імперських порядків на українських землях В. Капніст висвітлив у «Оді на рабство», що стала реакцією на закріпачення селян. На думку О. Оглоблина у цьому творі був глибший сенс, він вказує посилаючись на Георга Закке, що «Ода» була протестом проти скасування російським урядом автономії України [17, с.60-63].

Будучи російським дворянином В. Капніст здійснив найбільш непередбачувану для того часу місію до Берліна. В умовах загострення протиріч між Росією та Пруссією він намагався залучитися підтримкою останньої у боротьбі за права його батьківщини та народу. Місія В. Капніста не була його самостійною справою він представляв інтереси Новгород-Сіверського гуртка, що висував автономістські ідеї [10, с.242-243]. Після засудження діяльності Капніста як суспільною думкою, так і владою він відійшов від політичного життя. Але з приходом до влади Павла I, він знову з'являється на політичній арені. Проте тепер в своїх працях він вихваляє політику Катерини II, що не заважає йому разом з цим негативно характеризувати кріпосницьку та русифікаторську політику російського царизму в Україні.

До асиміляторської політики російського царизму пристосувався Олександр Безбородько, який завдяки своєму розуму і хисту досяг особистого успіху. Він вбачав в імперії засіб до реалізації кар'єрного зросту. Безбородько виступає палким прихильником імперської системи, пишається своїм швидким кар'єрним зростанням і висловлює бажання, щоб співвітчизники наслідували його приклад. У постаті Безбородька найкраще вбачається приклад подвійної ідентичності. Адже він бачив Малоросію складовою частиною Російської імперії. Українці для нього – складова части-

на загальноросійської нації. Імперська ж інкорпорація вважалася обов'язковою частиною процесу возз'єднання, яке дає вагомі економічні переваги тим хто його підтримує [12, с.227-228].

Попри це Безбородько сприяє виданню «Короткого літопису Малоросії» В. Рубана, навіть дописав та упорядкував його. Він любив історію своєї батьківщини, але вважав що вона в минулому, плакав любов до свого народу, допомагав землякам-українцям здобувати імперські чини, підтримував їх. Натомість граф В. Кочубей заявляв «Хотя я по рождению и хохол, но я более русский, чемъ кто другой и по моим принципам, и по моему состоянию, и по моим привычкам. Мое звание и занимаемый мною постъ ставятъ меня выше всякихъ мелкихъ соображеній; я смотрю на дела Вашихъ губерній с точки зрѣнія общихъ интересовъ нашей страны. Микроскопическіе виды не мое дело» [12, с.230], що засвідчує його відмежування від українського етнічного середовища.

Окрім цього О. Безбородько був на чолі однодумців: П. Завадовського, І. Гудовича, Д. Трощинського, В. Кочубея, О. Судієнка, Г. Милорадовича, О. Ханенка, Я. Марковича і багатьох інших. Вони вважали себе щирими українськими патріотами і вірили, що об'єднання українських земель в складі Російської імперії цілком відповідає національним інтересам України [17, с.155].

У середовищі прихильників автономізму формувалися погляди Д. Бантиша-Каменського, який дружив з І. Котляревським, В. Капністом, М. Репніним-Волконським. «Він належав до тих українців, які вірою служили на користь російської держави, заробляли на життя, але при цьому ніколи не забували про батьківщину» [5, с.162]. В своїй діяльності вчений поєднував просвітницькі ідеї з православними догматами, лояльність імперії з елементами ліберальних ідей. Український історик В. Кравченко характеризує погляди Д. Бантиша-Каменського як «поєднання просвіченого консерватизму з лібералізмом, загальноросійського патріотизму з українофільськими симпатіями, літературного сентименталізму з документальною об'єктивністю» [21, с.164].

Людиною, яка поряд із І. Котляревським ознаменувала початок українського національного відродження, вважають також Якова Марковича. Він у своїй праці «Записки о Малороссии, ее жителях и произведеніях» вперше поєднав соціальну та політичну історію українського народу, його культуру, звичаї, традиції та ментальні особливості. Попри це Яків Маркович належав до вище згаданого гуртка Безбородька, який основним завданням ставив пристосування українського дворянства до політичних умов Російської імперії [17, с.155].

Іншим виразником подвійної ідентичності був Микола Маркевич. У своїй працях він відстоював думку месіанізму російського царизму на українських землях, а в Гетьманщині вбачав архаїзм, що потребував реформування. Разом з тим, він робить акцент на героїзмі доби козаччини, ролі Києва як духовного і релігійного центру Русі та обстоював трактування терміну «Україна як пограниччя» [22, с.64].

Подвійна ідентичність та виражена лояльність до імперії характерна і Миколі Гоголю, вихідцю із Полтавщини та нащадку старовинного роду козаків та священників. У своїх творах «Вечори на хуторі поблизу Диканьки», «Тарас Бульба», «Сорочинський ярмарок» він, в дусі епохи, романтизував повсякденне життя Лівобережної України, її історію, прославлену добою козаччини. Захоплення М. Гоголя фольклором, народною піснею згодом прислужилося справі формування нового покоління української культурної еліти. Та це не заважало йому розуміти Україну як невіддільну частину Великої Росії яку і вважав своєю батьківщиною, тому і писав свої твори російською мовою. Так само українську культуру він розглядав як органічну складову російської культури. Очевидні ж відмінності обох культур пояснювались своїми регіональними особливостями [6].

Протилежністю Гоголю в питанні ідентичності виступає постать Тараса Шевченка. Який, змальовуючи у своїх працях українську козацьку героїку, негативно відносився до політики царизму й відкрито проти неї виступав. Ідея російського месіанства була для нього неприйнятною та навіть ворожою. Шевченко вирізнявся з-поміж свого оточення, в тому числі й членів Кирило-Мефодіївського товариства, радикальними думками щодо ліквідації існуючого самодержавного ладу та кріпацтва, яке вважав його найгіршим виявом.

Під впливом суспільно-політичних реалій змінювалися погляди й інших представників Кирило-Мефодіївського братства: М. Костомарова та П. Куліша. Політичні погляди Пантелеймона Куліша пройшли еволюцію від романтизму та героїзації інституту козацтва та його устрою до категоричного відходу від нього. Він не тільки заперечував у козацтві силу здатну розвинути та захистити національну ідею, а й вважав, що український народ ще не доріс до національної автономії. А ідеальним варіантом для українства вбачав «культурну автономію» або «духовну самостійність народу» у складі Російської імперії. Також він створив концепцію «двоєдиної Русі», що мала означати єдність України з Росією [14, с.55].

Микола Костомаров, відкидаючи ідеї імперського централізму, утверджував роль народу в історичному житті. Окрім цього у своїй праці «Дві руські народності» висвітлює різницю між російським та українським народом, вказуючи на притаманні їм відмінні історико-культурні особливості. Найкраще ж його ідейні спрямування висвітлені в «Книзі Буття українського народу», де представлені ідеї зміни політичного ладу імперії на федералістських засадах. Але попри це він вважав, що українство поки-що не готове до незалежності, адже не було сформованого патріотизму в широких верствах населення. Костомаров був одним із основоположників нового суспільного мислення, що породило нову плеяду захисників української ідеї – В. Антоновича, М. Грушевського, М. Драгоманова та ін.

Попри яскраво виражені прояви подвійної ідентичності українських елітарних кіл варто зазначити, що в умовах послідов-

ної політики російського царизму протягом всього XVIII ст. спрямованої на придушення української національної та етнічної ідентичностей сформувалася ідентичність територіальна. Вона проявилася у відродженні української культури, історії, етнографії, що призвело не лише до початку академічного етапу українського національного відродження, але і поступовий його перехід до культурницької стадії. Окрім цього український рух кінця XVIII – середини XIX ст. призвів до поширення проукраїнських ідей на територію півдавстрійської України. В таких умовах із територіальної ідентичності групи людей одного стану у XIX – XX ст. сформувалася спочатку етнічна, а потім і національна ідентичність.

Подвійна ідентичність серед значної частини українського дворянства було спричинено наявністю двох потужних культурно-етнічних фронтів. З одного боку це, поява просвітницьких ідей, запозичених з Європи і давня українська культурна традиція, що має європейські культурні витоки. Це сприяло виникненню та відродженню патріотичних ідей Лівобережних дворян та поширення їх на ширші суспільні верстви. З іншого боку – це потужний російсько-український фронт, що виражався в культурному протистоянні європейської та азійської культурної спадщини і був зумовлений не лише культурним, але і державним та етнічним протистояннями.

Отже, в умовах столітньої інкорпорації українства до складу Російської імперії більшість української політичної еліти почала підтримувати проросійський курс, формуючи міць імперії. При цьому в суспільстві почав формуватися синдром малоросійства, в якому вбачалося відсталість і холопство. Українська еліта під впливом російсько-українського фронтиру почала втрачати свою етнічну ідентичність. Попри це в суспільстві не могла остаточно ліквідуватися історична пам'ять, що призвело до поєднання українських ідей із загальноросійськими. Дана епоха дала Україні С. Діовича, В. Капніста, Новгород-Сіверський гурток автономістів, О. Безбородька, Д. Бантиша-Каменського, Я. Маркевича, М. Маркевича, П. Куліша, М. Костомарова, М. Гоголя, Т. Шевченка та ін. діячів, які своєю діяльністю вплинули на відродження та подальший розвиток української національної ідеї та національної ідентичності.

Відтак специфікою першого етапу українського національно-культурного відродження є подвійна ідентичність української культурно-політичної еліти, що знайшла своє відображення в усвідомленні ними подальшого політичного та культурного розвитку України. Тому російсько-український фронт на межі XVIII – XIX ст. слід шукати не на історичній мапі, а у суспільній свідомості, що виражалася в діяльності української еліти.

Список використаних джерел та літератури:

1. Історія Русів / пер. І. Драча. Київ: Рад. письменник, 1991. 318 с.
2. Костомаров М.І. Две русские народности. URL: <http://www.litopys.org.ua/kostomar/kos38.htm>

3. Костомаров М.І. Закон Божий (Книга буття українського народу). Київ: Либідь, 1991. 40 с.
4. Семен Дімович. Разговор Великороссии с Малороссиею. URL: http://izboptuk.org.ua/old18/old18_31.htm (дата звернення: 06.11.2017).
5. Атаменко А. Дмитро Бантиш-Каменський як історик України // *Наукові записки. Історичні науки*. Острого: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2008. Вип. 12. С.159-174.
6. Бояновська Е.М. Микола Гоголь між українським і російським націоналізмом. URL: <https://www.e-reading.club/book.php?book=1037622> (дата звернення: 06.11.2017).
7. Верстюк В.В. Соціокультурне середовище і процес формування світогляду М. Костомарова // *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки*. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011. Т. 21: На пошану професора О.М. Завальнюка. С. 52-63.
8. Горенко А.І. Інтелектуальна еліта України кінця XVIII – першої половини XIX ст. (за матеріалами діяльності Новгород-Сіверського гуртка «автономістів») // *Культура і сучасність: Альманах*. Київ: Міленіум, 2009. № 1. С. 54-61.
9. Грушевський М. Українська історіографія і Микола Костомаров. Памяти М. Костомарова в двадцять п'яти роковини його смерті. URL: http://chtyvo.org.ua/authors/Hrushevskiy/Ukrainska_istoriohrafia_i_Mykola_Kostomarov_Pamiaty_M_Kostomarova_v_dvadtsiat_piati_rokovyny_ohoh (дата звернення: 08.11.2017).
10. Дашкевич Я. Берлін, квітень 1791 р. Місія В.В. Капніста. Її передісторія та історія // *Український археографічний щорічник*. [П.С. Сохань (гол. ред.) та ін.]. Київ: Наук. думка, 1992. Вип. 1. С. 220-260.
11. Кисельов Ю. Український фронтір як геософічна проблема // *Часопис соціально-економічної географії*. 2012. Вип. 12(1). С. 36-39.
12. Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини 1760-1830. Київ: Основи, 1996. 317 с.
13. Козловець М.А. Ідентичність: поняття, структура і типи // *Вісник Житомирського державного університету ім. І. Франка*. 2011. Вип. 57. Філософські науки. С. 3-9.
14. Коңдратьєва Д.А., Темірова Н.А. Вплив поглядів П. Куліша на формування української національної ідеї. URL: <http://file:///C:/Users/%D0%BF%D0%BA/Downloads/1206-2444-1-SM.pdf> (дата звернення: 04.11.2017).
15. Лисенко О. М. Проблема національної ідентичності: педагогічний, соціологічний, філософський аналіз. URL: <http://naukajournal.org/index.php/naukajournal/article/view/30> (дата звернення 04.11.2017)
16. Мирончук А. Програмні документи українських автономістів другої половини XVIII століття // *Етнічна історія народів Європи*. 2002. Вип. 10. С. 48-50.
17. Оглоблин О. Люди старої України та інші праці / [ред. Любомир Р. Виняр; упор. Алла Отаманенко]. Острого: Університет «Острозька академія»; Нью-Йорк, 2000. 454 с.
18. Олійник Я.Б., Гнатюк О.М. Методичні підходи до дослідження територіальної ідентичності населення // *Український географічний журнал*. 2013. № 3. С. 34-40.
19. Сарбей В.Г. Праця Я. Марковича «Записки о Малороссии, ее жителях и произведениях» // *Український історичний журнал*. 1999. № 1. С. 56-68.
20. Сміт Ентоні Д. Національна ідентичність. Київ: Основи, 1994. 224 с.

21. Ясь О.В. «Свій» серед «чужих», «чужий» серед «своїх». «История Малой России» Д. Баниш-Каменського у світі українсько-російського культурного перехрестя // *Український історичний журнал*. 2009. № 2. С. 160-194.
22. Ясь О.В. Раціоналізм versus романтизм: М. Маркевич як перехідний тип історика // *Історичний журнал*. 2007. № 5 (35). С. 62-73.

С. А. Сидорук, О. А. Черняк

**Проблема двойной идентичности левобережной элиты
в контексте украинского-российского фронта
конца XVIII – середины XIX века**

В статье освещены отдельные аспекты формирования «двойной идентичности» у представителей украинской интеллигенции в условиях инкорпорации левобережных земель Украины в состав Российской империи. На основе анализа отношения отдельных представителей российской имперской интеллектуальной и политической элиты, украинцев по происхождению, к украинской истории, культуре, процессу их возрождения, определены масштабы и последствия формирования у них «двойной идентичности». Отмечено различное влияние этого феномена на представителей элитарных кругов украинского общества. В частности приведены примеры, с одной стороны, адаптации представителей украинской интеллигенции к имеющимся социальным и этнокультурным реалиям и нормам жизни, а с другой – разрушение конформистских мировоззренческих основ и формирования новой ценностной системы на основе национальной идеи.

Указано противоречивые тенденции процесса консолидации украинского общества, воспроизведена роль в нем интеллигенции. Ее лояльность к имперской власти рассматривается лишь как сугубо внешнее проявление, обусловленное необходимостью приспособления к созданным самодержавием условиям жизни. На фоне такого приспособления отмечено личный вклад представителей украинской культурной элиты в дело национального возрождения.

Ключевые слова: двойная идентичность, патриотизм, культурная элита, Российская империя, дворянство, интеллигенция, национальное возрождение.

S. Sydoryk, O. Chernyak

**Problem of double identity of the left-security elite in the context
of Ukrainian-Russian frontier the end of the XVIII – the centuries
of the XIX century**

The article highlights some aspects of «dual identity» among representatives of the Ukrainian intelligentsia in the conditions of incorporation of left-Bank Ukraine into the Russian Empire. On the basis of the analysis of the attitude of certain representatives of the Russian imperial intellectual and political elite, Ukrainians of origin, to Ukrainian history, culture, and the process of their revival, the scale and consequences of the formation of «dual identity» in them are determined. Observed different effects of this phenomenon on the representatives of the elitist circles of the Ukrainian public. In particular examples, on the one hand, adaptation of representatives of the Ukrainian intelligentsia to the existing social and cultural realities and norms of life, and with another – the destruction conformist philosophical foundations and the formation of new value systems on the basis of the national idea.

Marked by conflicting tendencies of the process of consolidation of Ukrainian society, recreated the role in it of the intelligentsia. Her loyalty to the Imperial power is seen only as a purely external manifestation, due to the need to adapt to the established autocracy of living conditions. Against the background of such devices focus on the personal contribution of the representatives of the Ukrainian cultural elite to the cause of national revival.

Key words: *double identity, patriotism, cultural elite, the Russian Empire, the nobility, the intelligentsia, the national revival.*

Отримано: 26.11.2017

УДК 929:355.083.1(447)«16»

В. В. Степанков

ГЕТЬМАН БЕЗТАЛАННОЇ ДОЛІ: СПРОБА РЕКОНСТРУКЦІЇ ІСТОРИЧНОГО ПОРТРЕТА СТЕПАНА ОПАРИ

Стаття присвячена висвітленню життя і діяльності Степана Опари, котрому судилося упродовж 2-х місяців (липень-серпень 1665 р.) володіти гетьманською булавою у Правобережній Україні. Внаслідок вкрай короткочасного терміну перебуванні при владі й обмеженості кола джерел, що проливають світло на його буття й участь у революції, постать цього володаря булави є маловідомою в історичній літературі.

З'ясовано, що походив з родини спадкоємних козаків Опар. Брав активну участь у революційних подіях 1648-1665 рр. У кінці 50-х рр. став Медведівським сотником, а 1661 р. обіймав посаду Чигиринського полковника; виконував дипломатичні доручення Ю. Хмельницького. Восени 1664 р. сформував, вочевидь, Медведівський полк. Весною 1665 р. уже контролював Чигиринщину, а в червні оволодів Уманню. Маючи великий авторитет, на початку липня обирається радою гетьманом. Його діяльність спрямовувалася на поновлення самостійності Української держави по р. Случ. Однак, прямолінійність у діях, помилки у відносинах з татарами, інтриги білоцерківського коменданта й частково генерального обозного П. Дорошенка обумовили його арешт 28 серпня татарами. Подальша доля невідома: за одними даними помер в ув'язненні у Польщі, за іншими – був страчений поляками.

Ключові слова: *Степан Опара, гетьман, козацька старшина, Павло Тетеря, повстання, Правобережна Україна, козаки, татари, Кримське ханство, П. Дорошенко, Я. Стахурський.*

Серед плеяди володарів булави доби Національної революції XVII ст. вкрай поверхово досліджена постать С. Опари й, очевидно, не випадково. Адже він перебував при владі тільки два місяці (початок липня – 28 серпня 1665 р.), а також про його діяльність упродовж 1648-1664 рр. майже нічого не промовляють джерела. Внаслідок чого в історіографії склався стереотип про нього як «випадкового» (за збігу обставин) носія найвищої влади у Правобережній гетьманщині, позбавленого політичних здібностей. Одним словом – формувався образ авантюриста. Але, як на наш погляд, це далеко не так. Адже він належав до кола патріо-

тично налаштованих старшин, які домагалися незалежності для козацької України.

В українській історіографії вперше звернув увагу на постать С. Опари М. Костомаров. В очах історика він виглядав сміливим честолюбцем, що прагнув заволодіти булавою за допомогою татар [21, с.46-49]. Д. Дорошенко у своїх працях, використовуючи польські джерела, що не збереглися до нашого часу, зробив успішну спробу «змалювати» політичний портрет С. Опари, акцентувавши увагу на його намірах добитися незалежності від Речі Посполитої та Московії [19, с.49-51; 20, с.30-41]. Сучасний дослідник Т. Чухліб у нарисі, присвяченому висвітленню політичної біографії гетьмана, спромігся найповніше показати його роль в антипольському повстанні 1664-1665 рр. Поділяємо висловлене ним міркування про спроби С. Опари повернутися до політики Б. Хмельницького [26, с.54-64]. У польській історіографії спеціальні розвідки про нього опублікували В. Маєвський [30, s.147-199] та А. Харатим [29, s.326-329]. Окремих аспектів життя і діяльності С. Опари торкалися у своїх працях В. Брехуненко, В. Газін, В. Горобець, В. Кривошея, Ю. Мицик, Ян Перденя, В. Смолій, В. Степанков, Т. Яковлева й інші автори.

Вважаємо, що С. Опара належав до спадкоємного козацького роду Опар. Відомо – Моїсей Опара в 1638 р. обіймав посаду сотника Черкаського полку [22, с.84]. Найімовірніше всього він був або батьком Степана, або дядьком. Можемо з впевненістю констатувати, що взяв активну участь в революційних подіях 1648-1649 рр., а тому потрапив до реєстру Війська Запорозького 1649 р. в особі козака Медведівської сотні Чигиринського полку [14, с.37]. Цей факт дає підстави припустити місцем проживання його сім'ї місто Медведівку. В другій половині 50-х рр. він дослужився до посади Медведівського сотника, який потрапив в поле зору гетьмана Ю. Хмельницького. Враховуючи, очевидно, його заслуги перед Військом Запорозьким, останній на початку січня 1661 р. відправив Степана в якості посла до короля Яна Казимира. Мав клопотатися про припинення зловживань з боку жовнірів і татар, дозволу козакам проживати у шляхетських маєтках, надіслання польських підрозділів на Лівобережну Україну для надання допомоги полкам наказного гетьмана П. Дорошенка тощо [13, с.74-77]. Не виключено, що в окремому листі гетьман прохав короля обдарувати С. Опару. Відгукуючись на нього, Ян Казимир надав йому у володіння два хутори у Чигиринському старостві [18, с.285; 32, с.49]. Цього ж року кілька місяців обіймав посаду Чигиринського полковника [22, с.179, 300].

Ймовірно всього не взяв участі у складі чигиринського полку у поході польського короля і гетьмана П. Тетері на Лівобережну Україну (листопад 1663 – березень 1664 рр.). Не приєднався він також і до антипольського повстання, що розгорялося у Правобережжі упродовж весни-літа 1664 р. Водночас не підтримував каральних операцій П. Тетері й київського воєводи С. Чарнецького. Складається враження, що восени цього ж року включається у

політичну боротьбу, плекаючи наміри перехопити булаву. Першим кроком на цьому шляху стало підпорядкування своїй владі території між Черкасами і Чигирином, до складу якої входили такі міста як Медведівка, Жаботин, Сміла, Кам'янка й інші [8, с.234; 26, с.57; 30, с.177, 179; 31, с.113]. Адміністративним центром цього району стає місто Медведівка, а С. Опара вірогідніше всього обирається полковником (можливо почалося формування Медведівського полку). Намагаючись зберегти самостійність, він вдається, як з'ясував В. Маєвський, до тактики лавірування між І. Брюховецьким (лівобережним гетьманом), П. Тетерею і татарами [26, с.57; 30, с.179; 31, с.113]. Її реалізації сприяв його помітний вплив на перебіг боротьби за контроль над Чигиринщиною. Десь у другій половині жовтня тимчасово визнав владу І. Брюховецького, зміцнивши таким чином позиції лівобережного гетьмана. В свою чергу П. Тетеря й С. Чарнецький звернулися до нього як «запорозького полковника» з листами (перша половина листопада), намагаючись переконати у доцільності підпорядкування владі короля [2, арк.26-28; 8, с.233; 31, с.113]. Проте він відмовився від цієї пропозиції, намагаючись водночас опертися на допомогу кримського хана Мегмед-Гірея, обіцяючи тому прийняти його протекцію [8, с.244; 26, с.57]. Однак, під тиском І. Брюховецького змушений був на деякий час від цього плану відмовитися й в листі до царя засвідчити останньому особисту вірність [8, с.238, 244].

У кінці лютого – на початку березня 1665 р. на терени, які контролювалися С. Опарою, розпочав наступ П. Тетеря. Враховуючи істотну перевагу противника полковник, аби уникнути розгрому, визнав підданство Яну Казимиру [7, арк.1604]. Цей маневр дозволив йому не лише зберегти «статус кво», але й продовж квітня-травня розширити сферу свого впливу за рахунок поселень, які раніше визнавали регімент І. Брюховецького. За свідченням лівобережного гетьмана, той розсилав «звабливі листи» до козаків і посполитих, переконуючи їх не сподіватися на допомогу Московії і приєднуватися до нього [8, с.282; 31, с.113]. Його енергійність і рішучість, зростання авторитету серед козаків, декларування вірності Яну Казимиру почало формувати у хворого П. Тетері образ можливого спадкоємця гетьманської булави [29, с.327; 31, с.113]. Ніхто не здогадувався, що саме в цей час він активно шукав порозуміння і підтримки з боку кримських мурз. Десь у кінці травня – на початку червня вислав посольство до Мегмед-Гірея, яке мало на меті довідатися про ставлення хана до ідеї «унезалежнення від Польщі» Війська Запорозького. Отримавши негативну відповідь, наступне посольство С. Опари уже задекларувало вірність королю і попрохало хана з'явитися в «Україну з головними силами орди» [31, с.113]. Володар Криму, хоча сам не вирушив в похід, але вислав йому на допомогу чималі сили татар, очолювані Каммамбет-мурзою, Батиршою й іншими відомим очільниками [9, с.38].

Тим часом С. Опара, сформувавши 2 полки (кінний і піший), до яких приєднався татарський підрозділ, перейшов до рішучих

наступальних дій. І 21 червня оволодів Уманню, міщани якої здали йому місто і видали московську заложу (80 осіб) [8, с.275-276; 17, с.183; 19, с.50; 20, с.34-36; 26, с.58; 29, с.327]. Його дії знайшли підтримку з боку значної частини козацтва, котрі в ньому почали вбачати свого майбутнього гетьмана (П. Тетеря, зазнавши кількох значних поразок, поспішно виїхав до Польщі). За визнанням охтирського гармаша, «... черкаси Малоросійських різних міст в полку при гетьмані, і вони гетьмана ні в чому не слухають, і від них чиниться хиткість велика, сподіваються того, що вони незабаром перейдуть до Апарі. А Опару задніпровські козаки обирають гетьманом на місце Тетері; а Тетері на правду у живих не має» [24, с.400]. «З легкої руки» Д. Дорошенка в історіографії набрала поширення думка, що він тут «проголосив себе гетьманом та призначив генеральну старшину» [16, с.197; 17, с.183; 19, с.50; 20, с.35-36; 26, с.58]. Як на наш погляд, С. Опара не міг порушити традиції Війська Запорозького й самочинно проголосити себе гетьманом, тому до скликання козацької ради на р. Росаві (у своїх листах до козаків закликав прибувати на неї) титулувався: «старший Війська Запорозького» [29, с.327]. Водночас займає м. Лисянку й інші поселення. Показово, що в Умані та Лисянці засвідчує присягу на вірність Яну Казимиру [28, с.69; 29, с.327]. Ймовірніше всього, у такий спосіб хотів приховати орієнтацію на Крим і Порту.

Кидається у вічі його надзвичайно енергійна агітаційна діяльність: розсилає листи, відозви й універсали до козацтва й посільства. Стислі відомості про них дозволяють окреслити контури його політичних задумів. Зокрема, обіцяв козакам за допомогою татар домогтися для України тих вольностей «які вона мала за Богдана Хмельницького»; наполягав на виведенні з міст польських залож, не згадував у них й імені короля, підписуючись «старшим братом Війська Запорозького» тощо [19, с.49-50; 20, с.36-38; 28, с.69-70; 29, с.327; 31, с.114]. До початку липня спромігся оволодіти всіма містами біля Чигирина, Корсуня й Канева. Правда, спроби захопити власне Канев та Корсунь зазнали невдачі внаслідок протидії з боку російських підрозділів і козаків Переяславського полку [12, с.332; 20, с.36-37; 26, с.58; 28, с.70].

Зібрана козацька рада (на початку липня) на р. Росаві обрала його гетьманом Війська Запорозького. Після чого призначає генеральних старшин, зокрема, П. Дорошенка – генеральним обозним, Самійла Фридрикевича – генеральним осавулом й інших. Утвердившись при владі, вирішив зайняти Білу Церкву та навколишні містечка. Оскільки власних сил для цього не вистачало, почав шукати порозуміння з проросійськи налаштованими полковниками (які раніше вели боротьбу з П. Тетерю і польськими підрозділами) – кальницьким Мельником й брацавським Василем Дрозденком [9, с.26; 21, с.46; 28, с.71; 29, с.327; 31, с.114]. Разом з тим він хотів домогтися легітимізації від хана своєї гетьманської влади, що фактично означало б прийняття протекції з боку Мегмед-Гірея. Взамін обіцяв віддавати в ясир «непокірних йому жителів» [8, с.307; 21, с.46; 32, с.77]. З другого боку, демонстру-

вав відданість Польській Короні. Так, о другій половині липня відправив посольство до короля, яке з'явилося до нього 28 серпня. Запропоновані ним пункти прохань Війська Запорозького дозволяють з'ясувати основні положення політичних поглядів С. Опари. Вони полягали у наступному:

- виведення підрозділів польського війська «з України»;
- польські і литовські війська, які мали наступати на Московію, не повинні були просуватися через терени «України». У випадку необхідності полки Війська Запорозького «разом з татарами» самі мали якнайшвидше вирушати їм на допомогу;
- «щоб пани в Україні самі не мешкали, а (перебували) лише їхні урядники. А вони (Військо Запорозьке – В.С.) самі всі належні панам прибутки будуть віддавати»;
- король має якнайшвидше вислати комісарів «в Україну» для розробки і затвердження умов договору;
- всі московські залоги мають бути захоплені і, як в'язні, відправлені королю.

Посли мали клопотатися також про затвердження королем С. Опари (замість П. Тетері) гетьманом України [5, арк.276]. Їх аналіз переконливо промовляє, що новообраний гетьман намагався відродити самостійність Української держави, зробивши номінальною її залежність від Речі Посполитої. Кордон між ними мав проходити по р. Случ. Виношував наміри спонукати православне духовенство Правобережної гетьманщини у «церковних молитвах не згадувати імені Яна Казимира». Не випадково наказав до часу повернення послів припинити поставки продовольства і фуражу польським залогам. Почав висловлювати міркування про доцільність прийняття протекції султана [20, с.37; 26, с.60; 28, с.70; 29, с.328; 31, с.114; 32, с.77].

Енергійна діяльність С. Опари вкрай занепокоїла як І. Брюховецького, його соратників і російських воєвод, так і білоцерківського коменданта Яна Стахурського. На переконання лівобережного гетьмана й В. Дрозденка, «розкольник» С. Опара «пішов слідами проклятого Тетері» і «розпочав нову війну» [3, арк.71; 8, с.300-301, 306-307]. Київський воєвода Нікіта Львов у листі до царя від 27 серпня висловлював побоювання, аби В. Дрозденко не приєднався до С. Опари, бо інакше при ньому «буде багатолюдство велике» [8, с.306]. Зі свого боку, Я. Стахурський «розкусив» суть антипольського вектора політики гетьмана й вдався до негайних контрдій. По-перше, став підбурювати проти гетьмана козаків Білоцерківського, Чигиринського і Черкаського полків. Припускаємо, що вступив у контакт з групою опозиційно налаштованих до нього старшин, серед яких перебував і П. Дорошенко. По-друге, почав намовляти очільника кримських татар Каммамбет-мурзу до усунення С. Опари від влади [20, с.37-38; 25, с.88; 26, с.59-61; 28, с.71; 29, с.327; 31, с.114].

З другої декади серпня С. Опара намагався встановити свій контроль уже й під околицями Києва, зайнявши Васильків,

Мотовилівку, Фастів й інші містечка [8, с.306; 12, с.63]. Не виключаємо, що в нього визріває план домагатися возз'єднання Правобережної гетьманщини з Лівобережною й усунення від влади І. Брюховецького. Мабуть саме тому шукав порозуміння з В. Дрозденком та І. Сірком [26, с.61; 27, с.462-463]. Проте реалізації цих планів найбільше перешкодили, як на наш погляд, зроблені саме ним прорахунки, а не інтриги Я. Стахурського й частково П. Дорошенка [16, с.197; 19, с.52-53; 20, с.39-40; 25, с.88; 26, с.61; 28, с.72]. Вони проявлялися у наступному:

- він діяв занадто прямолінійно, майже не приховуючи мети домогтися незалежності від Речі Посполитої (натяк на це знаходимо в анонімній “Римованій хроніці” [6, арк.146 зв.]). Як зауважував В. Горобець, він відкрито декларував свої антипольські настрої [18, с.442], налаштовуючи таким чином проти себе не тільки білоцерківського коменданта, але й пропольські зорієнтованих старшин [20, с.37; 25, с.88; 28, с.71; 29, с.328; 32, с.77]. За даними захоплених з його табору під Богуславом козаків, С. Опара у листі до брацлавського полковника схиляв того приєднатися до нього, аби разом “короля воювати” [8, с.308];

- не спромігся об'єктивно оцінити настрої кримської знаті, помилково вважаючи в неї існування зацікавленості в створенні українсько-кримського антипольського союзу. Маємо свідчення анонімного автора (вочевидь Я. Стахурського) від 21 вересня, що гетьман намагався схилити орду до вторгнення у Польщу “обіцяючи підтримку сил всієї України” [4, арк.392]. Така пропозиція не могла не викликати гострої негативної реакції з боку мурз, оскільки вони залишалися вірними укладеному раніше ханом договору з королем про союз і спільні дії проти ворогів;

- будучи владним і рішучим, С. Опара необачно (не порозумівшись із Каммамбет-мурзою) наказав стратити одного з мурз та 50 татар, котрі, як на його розуміння, порушили укладену ним з ханом угоду. Цей вчинок вкрай розлютив очільника татар, який вирішив помститися [4, арк.392]. Загальним підсумком цих прорахунків і стали трагічні для нього події 28 серпня.

Цього дня кримська знать запросила його з старшинами “на раду” для вироблення плану спільних дій. Коли вони з'явилися до їхнього табору, татари напали на них, пограбували й “пов'язали”. Мурзи, “кинувши йому в очі листа”, написаного ним В. Дрозденку (той переслав його татарам), обвинуватили в тому, що “... ти королю і нам присягав, а нині хочеш воювати” [8, с.308]. Після чого вчинили напад на козацький табір, але, зазнавши втрат, змушені були відступити. Вступивши з козаками у переговори, вона запропонували їм обрати гетьманом П. Дорошенка. Ця пропозиція була прийнята і козацька рада ухвалила відповідне рішення [8, с.308; 11, с.98; 19, с.50-51; 20, с.39-40; 25, с.88-89; 27, с.458-459; 32, с.77-78]. Каммамбет-мурза спочатку відправив С. Опару до Криму, але, за викуп П. Дорошенка, повернув екс-гетьмана назад, відіславши Я. Стахурському.

Потрапивши до білоцерківської в'язниці, як з'ясував Д. Дорошенко, С. Опара під час допиту обіцяв коменданту за своє звільнення допомогти ввести польську залогу до Умані і підпорядкувати владі короля Запоріжжя. Проте той не пішов йому на зустріч [8, с.308; 9, с.30; 20, с.39-40; 26, с.61-62]. Натомість Я. Стахурський доставив його П. Дорошенку, який розпорядився перенаправити бранця до Яна Казимира. Подальша доля С. Опари невідома. За одними даними, він був страчений, за іншими – завершив свій життєвий шлях в ув'язненні [7, арк.1650; 1654; 9, с.35; 15, с.362-363; 26, с.62; 27, с.459-460; 29, с.328-329; 31, с.114].

Незважаючи на те, що С. Опара володів булавою менше 2-х місяців, його роль у політичному житті Гетьманщини середини 60-х рр. виявилася вельми значущою. По-перше, в умовах глибокої політичної кризи першої половини 60-х рр. вдався до відродження основних положень програми Б. Хмельницького [26, с.62]. По-друге, повернув на порядок денний політичного життя реалізацію ідеї незалежності козацької України (по р. Случ). По-третє, за обставин внутрішньополітичної анархії у Правобережній Україні спромігся згуртувати навколо себе кращих представників козацької старшини, які пізніше склали ядро еліти, на яку опирався П. Дорошенко. Так, у його таборі під Богуславом уже перебували старшини і козаки 9 городових полків, а також 2-х серденяцьких і 4-х піхотних «запорозьких» тощо [10, с.236]. По-четверте, в соціально-економічній політиці взяв курс на відновлення соціально-економічних завоювань поспільства і нерестрових козаків. По-п'яте, у досягненні поставленої мети однозначно орієнтувався на південний вектор зовнішньої політики (Крим і Порту).

Маємо усі підстави припустити, що саме ці, сформульовані ним засади, і лягли в основу державотворчої діяльності гетьмана П. Дорошенка.

Список використаних джерел та літератури:

1. Архів головний актів давніх (Варшава). Ф. 358, Спр. № 467. 62 арк.
2. Архів Інституту історії України НАН України. Оп.3. Спр. № 18. 264 арк.
3. Архів Інституту історії України НАН України. Оп.3. Спр. № 20. 192 арк.
4. Бібліотека музею Чорторийських (Краків). ВР. Спр. № 159. 748 арк.
5. Бібліотека музею Чорторийських (Краків). ВР. Спр. № 1657. 542 арк.
6. Бібліотека польської академії наук. ВР. Спр. № 1275. 167 зв. арк.
7. Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника. Ф. 5. Спр. № 189. 1669 арк.
8. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Санкт-Петербург, 1867. Т. 5. 322 с.
9. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Санкт-Петербург, 1869. Т. 6. 280 с.
10. Крикун М. Інструкція послам Війська Запорозького на Варшавський сейм 1666 року і відповідь на неї короля Яна Казимира // *Козацтво Правобережної України в другій половині XVII – на початку XVIII століття. Статті і матеріали*. Київ, 2006. С. 205-248.
11. Літопис Самовидця / Видання підготував кандидат філологічних наук Я.І. Дзира. Київ, 1971. 207 с.

12. Малороссийский приказ. Описи фонда № 229 Российского государственного архива древних актов / отв. ред. Т.Г. Таирова-Яковлева. Москва, 2012. 496 с.
13. Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов. Київ, 1859. Т. 4. 676 с.
14. Реєстр Війська Запорозького 1649 року / підгот. до друку О.В. Тодійчук (голова упоряд.) та ін.; редкол.: Ф.П. Шевченко (відп. ред.) та ін. Київ, 1995. 592 с.
15. Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza / Wydana z rękopis-
tu przez Edwarda Raczyńskiego. Poznań, 1840. Т. 2. 491 s.
16. Брехуненко Віктор. Східна брама Європи. Козацька Україна в сере-
дині XVII-XVIII ст. Київ, 2014. 504 с.
17. Газін В.В. Павло Тетеря. Київ, 2013. 224 с.
18. Горобець Віктор. Еліта козацької України в пошуках політичної легі-
тимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654-1665. Київ, 2001.
533 с.
19. Дорошенко Дмитро. Гетьман Петро Дорошенко: огляд його життя і по-
літичної діяльності / редактор Василь Омельченко. Нью-Йорк, 1985.
711 с.
20. Дорошенко Д.І. Степан Опара, невдалий гетьман Правобережної
України // *Праці Українського історично-філологічного товариства в
прозі*. Прага, 1939. Т. 2. С. 30-41.
21. Костомаров Н.И. Руина. Историческая монография 1663-1687 гг. //
Собрание сочинений. Санкт-Петербург, 1905. Кн. 6. Т. 15. 374 с.
22. Кривошея В. Генеалогія українського козацтва: Нариси історії козаць-
ких полків. Вид. 2-е, доп. Київ, 2004. 391 с.
23. Мицик Ю.А. Умань козацька і гайдамацька. Київ, 2002. 187 с.
24. Петровський М. Нариси історії України XVII – початку XVIII століть.
(досліді на літописом Самовидця). Харків, 1930. 453 с.
25. Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко. Політичний портрет: нау-
кове видання. Київ, 2011. 632 с.
26. Чухаліб Т. Стрімка кар'єра козацького сотника. Степан Опара 1665 //
*Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи
(1663-1713)*. Київ, 2004. С. 54-64.
27. Яковлева Т. Руїна Гетьманщини: Від Переяславської ради-2 до Анд-
русівської угоди (1659-1667 рр.). Київ, 2003. 644 с.
28. Groszkowski M. Jan Stachurski komendant Białej Cerkwi w latach 1664-
1668. Oświęcim, 2014. 123 s.
29. Naratun A. Stefan Opara hetman na Prawobrzeżu (zm. po 1665) //
Hetmani zaporocy w służbie króla i Rzeczypospolitej / Pod. red. P. Krolla,
M. Nagielskiego, M. Wagnera. Zabrze, 2010. S. 326-329.
30. Majewski W. Powstanie kozackie 1664 r. (czerwiec-grudzień) // *Studia i
materiały do historii wojskowości*. Warszawa, 1972. Т. 18. Cz. 2. S. 147-
199.
31. Majewski W. Opara Stefan (Stepan) // *Polski Słownik Biograficzny*.
Wrocław, 1979. Т. 25. S. 113-115.
32. Perdenia J. Hetman Piotr Doroszenko a Polska. Kraków, 2000. 501 s.

В. В. Степанков

***Гетман Бесталанной судьбы: попытка реконструкции
исторического портрет Степана Опары***

*Статья посвящена выяснению жизни и деятельности Степана
Опары, которому суждено было на протяжении 2-х месяцев (июль-
август 1665 г.) владеть гетманской булавой в Правобережной*

Украине. Вследствие очень кратковременного термина пребывания у власти, а также ограниченности круга источников, освещающих его бытие и участие в революции, личность этого обладателя булавы остается малоизвестной в исторической литературе.

Выяснено, что он происходил из семьи потомственных казаков Опар. Принимал активное участие в революционных событиях 1648-1665 гг. В конце 50-х гг. стал Медведовским сотником, а в 1661 г. занимал должность Чигиринского полковника; выполнял дипломатические поручения Ю. Хмельницкого. Осенью 1664 г. организовал, вероятно, Медведовский полк. Весной 1665 г. уже контролировал Чигиринщину, а в июне овладел Уманью. Имея большой авторитет, в начале июля избирается радой гетманом. Его деятельность направлялась на восстановление самостоятельности Украинского государства по р. Случь. Однако, прямолинейность в действиях, ошибки в отношениях с татарами, интриги Белоцерковского коменданта Я. Стахурского и частично генерального обозного П. Дорошенко предопределили его арест 28 августа татарами. Дальнейшая судьба неизвестна: согласно одних данных он умер в заточении в Польше, согласно других – был казнен поляками.

Ключевые слова: Степан Опара, гетман, казацкая старшина, Павел Тетеря, восстание, Правобережная Украина, казаки, татары, Крымское ханство, П. Дорошенко, Я. Стахурский.

V. Stepankov

Hetman of the Best Value: the appeal of the reconstruction of historical portrait of Stepan Opara

The article is devoted to the illumination of the life and work of Stepan Opara, who was destined for 2 months (July – August 1665) to own Hetman's mace in right-bank Ukraine. Due to the very short term in power and the limited number of sources which shed the light on his existence and participation in the revolution, the figure of this master of the mace is little known in the historical literature.

He was ascertained to origin from the family of the hereditary Cossacks of Opar. He took an active part in the revolutionary events of 1648–1665. At the end of the 1650s he became the Medvedev centurion, and in 1661 he occupied the post of the Colonel of Chigirin; he performed the diplomatic missions of Yu. Khmelnytskyi. In autumn of 1664 he formed, apparently, the Medvedev Regiment. In the spring of 1665 he already controlled Chigirinsk, and in June he took possession of Uman. Having great authority, in early July he was elected as a Hetman by the council. The aim of his work was to restore the independence of the Ukrainian state along the Sluch River. However, the straightforwardness in his actions, the mistakes in the relations with the Tatars, the intrigue of Bila Tserkva commandant and, partly, the general outpost of P. Doroshenko caused his arrest by the Tatars on August 28. His further fate is unknown: according to some data, he died in prison in Poland, after the other – he was executed by Poles.

Key words: Stepan Opara, Hetman, Cossack officer, Paul Tetrya, uprising, right-bank Ukraine, Cossacks, Tatars, Crimean Khanate.

Отримано: 1.07.2017

СИСТЕМА РОЗМІЩЕННЯ ІМПЕРСЬКОЇ АРМІЇ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ (др. пол. ХІХ ст. – 1914 р.)

У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. на теренах Правобережної України дислокувалась значна кількість імперських військ, покликаних забезпечувати лояльність місцевого населення та паритет сил із сусідньою Австро-Угорщиною. При цьому відбувалось поступове нарощування імперської військової присутності. У зв'язку зі скороченням армії після завершення Кримської (Східної) війни наприкінці 1860-х рр. у регіоні дислокувались лише три піхотних і кавалерійська дивізії. У 1880-1890-х рр. та у 1910 р. відбулось переміщення нових з'єднань на терени краю, тож в липні 1914 р. на території регіону розміщувались 7 піхотних, 3 кавалерійських і козака дивізії; крім того, у правобережних губерніях розміщувались численні штабні структури, артилерійські, інженерні, авіаційні та повітроплавні частини, тилові інституції. Також у межах регіону перебували формування Окремого корпусу прикордонної варти, підпорядкованого у мирний час міністерству фінансів.

Напередодні І світової війни в регіоні існувала розгалужена мережа гарнізонів, яка включала три губернських центри, 21 повітове та два безповітових (защитних) міста, 23 містечка. Однак у багатьох випадках частини розміщувались не лише у самому населеному пункті, але й у кількох сусідніх селах, або ж реально дислокувались за межами зазначеного міста чи містечка.

Система розміщення військ формувалась і розвивалась під впливом кількох чинників: близькість кордону із потенційно ворожою Австро-Угорщиною, необхідність придушення можливих аграрних і революційних виступів, фінансові можливості імперського військового відомства.

Ключові слова: Правобережна Україна, російська армія, гарнізон.

Тема перебування частин царської армії на території Правобережної України завжди привертала інтерес дослідників. Щоправда, при цьому спостерігається чітка тенденція акцентування уваги на певних аспектах функціонування імперської військової системи в регіоні. Так, за радянських часів головна увага приділялась революційному руху в армії, а також залученню військ до придушення революційних виступів, аграрних заворушень тощо. У пострадянський період побачили світ праці, присвячені функціонуванню полкових храмів, участі військовослужбовців у культурному та економічному житті тощо. Однак при цьому й досі практично відсутні праці, в яких би аналізувалась система розміщення військ на теренах Правобережжя, їх чисельність, географічний розподіл тощо. Цікаво, що якщо імперська військова присутність кінця ХVІІІ – першої половини ХІХ ст. в останнє десятиліття стала предметом досліджень низки українських вчених (особливо відзначимо праці А. Філінюка [27], А. Скрипника [24]), то пореформений час так і не став об'єктом спеціальних наукових

розвідок. Як виняток, відзначимо лише окремі розвідки, присвячені розміщенню військ в окремих населених пунктах або губерніях [10; 11; 13; 20; 23].

Слід зазначити, що із моменту входження Правобережної України до складу Російської імперії регіон перебував в епіцентрі інтересів імперського військового командування. Непрості стосунки імперії Романових із сусідньою Габсбурзькою монархією постійно змушували тримати на південно-західних рубежах значні контингенти військ, розробляти плани їх застосування, розбудовувати належну матеріально-технічну базу. Однак катастрофічна поразка Росії у Східній (Кримській) війні обумовила необхідність реформатування системи розміщення військ у південно-західній частині імперії (задля уникнення плутанини із вживаною у дореволюційній термінології назвою «Південно-Західний край» уточнимо, що наразі маємо на увазі усю південну частину Російської імперії довкола Чорного моря).

У період військових реформ 1860-1870-х рр. розпочалась реорганізація дислокованих у Правобережній Україні військ. Було розформовано 2-у армію, командуванню якої підпорядковувались дислоковані у правобережних губерніях війська. Натомість в межах Київської, Волинської і Подільської губерній був створений Київський військовий округ.

Попри реорганізацію системи управління, кількість військ упродовж 1850-1870-х рр. залишалась незначною. Так, у 1869 р., на початковому етапі військових реформ, на теренах західної частини Волинської губернії (тобто на території, що безпосередньо межувала із Австро-Угорщиною та потенційно вибухонебезпечними польськими губерніями) дислокувався лише 44-й піхотний Камчатський полк 11-ї піхотної дивізії царської армії, підрозділи якого були розкидані по території кількох повітів – штаб і стрілецькі роти знаходились у Луцьку, піхотні батальйони – відповідно у Ковелі, Володимирі-Волинському та Боремлі [8, с.556].

Схожим чином виглядала дислокація військ у Подільській губернії. В регіоні розміщувалась лише одна піхотна дивізія – 33-я піхотна; при цьому частини дивізії були розкидані між сімнадцятьма населеними пунктами. Три з чотирьох піхотних полків дислокувались наступним чином: штаб полку, різноманітні команди та стрілецькі роти дислокувались у місті (відповідно Могилеві-Подільському, Проскурові та Старокостянтиніві Волинської губернії), при цьому штаби батальйонів знаходились в довколишніх містечках. Виняток становив 131-й піхотний Тираспольський полк, штаб якого перебував у Кам'янці-Подільському, стрілецькі роти – у містечку Дунаївці, батальйони – у містах Нова Ушиця й Стара Ушиця, а також у містечку Оринін [8, с.575-576].

Загалом наприкінці 1860-х – на початку 1870-х рр. у правобережному регіоні України дислокувались чотири піхотних (11, 12, 32, 33-тя) та одна кавалерійська (6-а) дивізії з приданою артилерією, саперна бригада, два стрілецьких батальйони, ряд військових інституцій, навчальних закладів тощо [9, с.528-571].

В ході військових реформ відбувався процес вдосконалення організаційної структури. Зокрема, відзначимо реорганізацію кавалерії російської армії у 1875 р., в ході якої замість колишніх семи кавалерійських дивізій постало 14 дивізій регулярної кінноти [30, с.54]. Надалі на Правобережжі перебували полки 9, 11 та 12-ї кавалерійських дивізій із приданою їм артилерією.

Напередодні російсько-турецької війни 1877-1878 рр. імперське військове командування вирішило сформувати при штабах Київського й Одеського військових округів польові жандармські ескадрони. В Києві було сформовано 3-й жандармський ескадрон, призначений для поліцейської служби в частинах округу [22, с.4].

Стрімке зростання кількості розміщених у регіоні військ припало на період російсько-турецької війни 1877-1876 рр., коли Правобережжя стало місцем зосередження військ перед вступом на територію Румунії та подальшим вторгненням в турецькі володіння. Проілюструємо цей процес на прикладі 65-го піхотного Московського полку, який напередодні війни дислокувався у Калузі. В ході мобілізації частина залізницею прибула до Полонного Волинської губернії, після чого пішми маршем – до Проскурова на Поділлі. З кінця листопада 1876 р. до 12 квітня 1877 р. роти Московського полку розміщувались по селах неподалік Проскурова, після чого виступили в Скуляни неподалік тогочасного російсько-румунського кордону [25, с.492].

По завершенні війни війська розмістились переважно у попередніх місцях дислокації. Щоправда, мала місце і певні зміни, переважно незначні. Так, 48-й піхотний Одеський полк, який напередодні війни дислокувався у Вінниці, був переведений до містечка Меджибіж [21, с.284]. В окремих випадках місце стоянки полку не змінилось, однак відбулась передислокація в межах населеного пункту. Так, полки 33-ї піхотної дивізії у зв'язку з розміщенням у Києві ще однієї дивізії, 42-ї піхотної, розмістились не в колишніх казармах на Печерську, а в орендованих будинках у Подільській, Плоській та Лук'янівській частинах Києва [18, с.277].

Мали місце й інші зміни – так, наприклад, на території Волинської губернії у 1878 р. було створено Волинський козачий загін у складі чотирьох полків Донського козачого війська і однієї кінної козачої батареї. Щоправда, невдовзі існування подібної структури було визнане недоречним, тож відбулось її розформування та передислокація частин, що входили до складу загону [26, с.576].

У 1885-1886 рр. відбулось різке погіршення російсько-австрійських відносин, внаслідок якого розпався «Союз трьох імператорів». У 1887 р. не було продовжено дію російсько-австро-німецького договору, натомість Російська і Німецька імперії уклали так званий «Договір перестраховки». Загострення австро-російських протиріч активізувало посилення імперської військової присутності на Правобережжі. З Кавказу до Подільської губернії перевели 19-у піхотну дивізію [18, с.241]; крім того, на Поділлі і в сусідньому Хотинському повіті Бессарабської губернії розмістилась новосформована 2-а козача Зведена дивізія [4, арк.57]. У

1888 р. чотири батальйони 3-ї стрілецької бригади (місце дислокації – Велика Жмеринка Вінницького повіту) були переформовані у двобатальйонні полки, таким чином бойова чисельність з'єднання зросла удвічі [32, с.34]. Надалі склад військ у Подільській губернії залишався практично незмінною аж до початку першої світової війни і складався із двох піхотних, кавалерійської та козачої дивізій, стрілецької бригади та частин бойового і тилового забезпечення. Для порівняння у Чернігівській губернії, загалом подібній до Поділля за розміром та чисельністю населення, на початку 1914 р. розміщувалась всього одна піхотна дивізія.

В останню чверть століття перед світовою війною відбувалось також нарощування військової присутності на Волині. У 1896 р. туди з Чернігівської губернії передислокували 5-у піхотну дивізію [14, с.663]. При цьому частини 11-ї піхотної дивізії зосередили ближче до кордону в південно-західній частині Волинської губернії. Також було розгорнуто до рівня повної готовності низку запасних частин [1, с.12].

Ряд змін у системі дислокації військ у регіоні відбувся у зв'язку із російсько-японською війною 1904-1905 рр. та революційними подіями 1905-1907 рр. Російське командування, нарощуючи сили на Далекому Сході, намагалось максимально скоротити шляхи перекидання військ, тому зазвичай на театр бойових дій направляли війська із Іркутського, Омського, Казанського, Московського військових округів, натомість у ці округи для боротьби із наростаючим революційним рухом переводили військові частини із західних регіонів імперії. Наприклад, 2-а козака Зведена дивізія була переведена із Поділля на територію Полтавської й Харківської губерній, де й перебувала до 1909 р., коли повернулася у місце попередньої дислокації [10, с.341; 15, с.123]. В серпні 1905 р. розміщена у Києві 33-я піхотна дивізія завершила мобілізацію і мала вирушити на Далекий Схід, однак у зв'язку із погіршенням внутрішньополітичного становища на Кавказі, була направлена у цей регіон. Водночас до Києва перевели 41-й, 44-й, 45-й, 48-й та 125-й піхотні полки (місця постійної дислокації – Дубно, Луцьк, Старокостянтинів, Меджибіж та Рівне) [21, с.315]. При цьому, скажімо, 48-й піхотний Одеський полк виявився розкиданим між шістьма населеними пунктами у трьох губерніях – 2-а рота полку залишилась у Меджибожі для охорони місця постійної дислокації, чотири роти в складі зведеного батальйону перебували на Чернігівщині (5-а у Новозибкові, 6-а у Стародубі, 11-а у Клинцях, 12-а у Глухові), решта підрозділів несли охоронну службу в Києві [21, с.315].

У 1910 р. відбулась остання у досліджуваний період значна передислокація частин російської армії. На теренах Правобережжя переміщення військ були відносно незначними і обумовлювались прагненням підвищити рівень концентрації військових частин та, відповідно, швидкість мобілізаційних заходів. Так, у XII армійському корпусі, розміщеному переважно на Поділлі (один полк дислокувався у Волинський і один у Київській губерніях) відбу-

лись наступні передислокації: 47-й піхотний Український полк – з Вінниці до Кам'янця-Подільського, 48-й піхотний Одеський полк – з Меджибожа до Могилева-Подільського, 73-й піхотний Кримський полк – з Могилева-Подільського до Вінниці, 74-й піхотний Ставропольський полк – з Кам'янця-Подільського до Умані [21, с.330-331; 29, с.362, 367]. За рахунок подібних пересувань вдалось досягнути більш компактного розміщення обох дислокованих в межах губернії піхотних дивізій і, відповідно, скоротити час їх розгортання у випадку воєнного конфлікту.

Напередодні першої світової війни мережа гарнізонів на Правобережній Україні включала 29 населених пунктів. У Київській губернії війська дислокувались у губернському центрі, Василькові, Бердичеві, Умані, Черкасах та Білій Церкві. На Волині військові частини та інституції розміщувались у Житомирі, Новограді-Волинському, Дубно, Кременці, Луцьку, Ковелі, Володимирі-Волинському, Рівному, Старокостянтинові, Ізяславі, Острозі, Радивиліві, Волочиську. На теренах Поділля гарнізони розміщувались у Кам'янці-Подільському, Проскурові, Вінниці, Могилеві-Подільському, Новій Ушиці, Літині, Гайсині, Тульчині, Меджибожі, Жмеринці (підрахунки автора на основі [12]).

Як бачимо, серед місць дислокації три губернських центри, 21 повітове та два безповітових (заштатних) міста, 3 містечка. За кількістю гарнізонів лідирувала Волинська губернія, де місця дислокації військових частин були в одинадцяти із дванадцяти повітів, не було військ лише у найбільш віддаленому від кордону Овручському повіті. При цьому, окрім повітових міст, армійські частини розміщувались також у важливих прикордонних пунктах – містечках Радивилів і Волочиськ.

Дещо поступалась за кількістю гарнізонів Подільська губернія, де війська розміщувались у десяти населених пунктах, розташованих на теренах дев'яти повітів. Привертає увагу той факт, що у двох випадках війська знаходились не у повітовому центрі, а в заштатному місті та містечку – мова йде про Тульчин Брацлавського повіту та Меджибіж Летичівського повіту. На відміну від Волині, де розташування військ у містечках зумовлювалось стратегічними чинниками, на Поділлі головну роль відігравали соціально-економічні чинники – у Тульчині та Меджибожі ще з першої половини XIX ст. існувала розвинена гарнізонна інфраструктура.

На фоні Волині й Поділля винятком виглядала Київська губернія, де лише незначні контингенти військ розміщувались у Черкасах, Василькові та дещо більші – у Білій Церкві [12, с.14-37]. Водночас у Києві дислокувались сім піхотних і козацький полки, різноманітні командні структури – штаб військового округу із підпорядкованими йому управліннями, два корпусних і три дивізійних штаби, а також численні тилові структури, штаб округу прикордонної варті тощо [12, с.12-86, 94, 102].

Слід зазначити, що переміщення піхотних, кавалерійських та артилерійських частин не могло не спричинити створення на теренах Правобережжя різноманітних частин та інституцій, покли-

каних забезпечувати нормальне функціонування військ та їх розгортання у випадку війни. Так, у Дубно на Волині дислокувався дисциплінарний батальйон [12, с.108], а у Бердичеві – кадровий обозний батальйон [12, с.104]. Для задоволення потреби військ у продовольстві існувала розгалужена мережа продовольчих магазинів (складів) [12, с.117], а для надання військовослужбовцям медичної допомоги – низка військових шпиталів [12, с.118-119].

Окрім бойових частин, формувань бойового і тилового забезпечення, на Правобережжі діяла мережа військово-адміністративних органів. Відповідно до указу Сенату від 26 серпня 1874 р. у зв'язку із переходом до нової форми комплектування збройних сил – від рекрутської повинності до загального військового обов'язку – у губерніях європейської частини імперії були запроваджені посади губернських і повітових воїнських начальників. Під командування повітового воїнського начальника перебували місцеві і конвойні команди, розташовані на території повіту (на Правобережжі у більшості випадків при управлінні повітового військового начальника перебувала лише конвойна команда). При кожному повітовому воїнському начальнику діяло спеціальне управління, до складу якого входили діловод, писарі і писарські учні. В окремих випадках до управлінь міг входити помічник воїнського начальника, а також прикомандировувались на два роки офіцери для завідування складами майна запасних батальйонів або пересильною частиною [3, с.1].

Значна концентрація військ зумовлювала ряд особливостей в їх розміщенні. Якщо у більш віддалених від кордону частинах імперії розміщення військових частин зазвичай тяжіло до великих міст, то для Правобережжя цілком звичною практикою була дислокація військ не лише у містах, але й у містечках і почасти навіть селах. Яскравим прикладом може слугувати 34-й (12-й) драгунський Стародубівський полк, який до 1889 р. розміщувався у Кам'янці-Подільському, після чого був переведений до села Жуківці Кременецького повіту на Волині. Згодом полк перевели до містечка Волочиск Старокостянтинівського повіту Волинської губернії [18, с.241, 243-244]. Схожим чином кілька разів змінювали місце дислокації полки 2-ї козачої Зведеної дивізії; з'єднання відповідало за прикриття південного фасу російського-австрійського кордону і його полки переміщувались між Кам'янцем-Подільським, Хотиним, Новою Ушицею і Баром [4, арк.99]. Як бачимо, із чотирьох пунктів розташування перший був губернським центром, два наступних – повітовими містами, останній – заштатним містом Могилів-Подільського повіту.

Враження від прибуття на службу в Стародубський полк мемуарист описував наступним чином: «Виявилось, що у Кам'янці стояли лише штаб полку й навчальна команда, як мого, так і 35 драгунського Білгородського полку, а всі ескадрони стояли по селах і містечках в околицях Кам'янця, до того ж, два ескадрони стояли в 65 верстах від міста, в селі Ярмолинцях» [19, с.31]. Практично такою ж була наступна стоянка стародубських драгун

в селі Жуківці – окрім проблем, що існували у зв'язку із самим фактом розміщення військової частини у селі, ситуація ускладнювалась розкиданістю підрозділів полку уздовж кордону на відстані більш ніж 100 км [18, с.241].

Починаючи з другої половини 80-х років відбувалось насичення прикордонних регіонів військами. Станом на 1903 р. у Луцьку дислокувались штаб 11-ї піхотної дивізії, 2-а бригада цієї ж дивізії у повному складі – штаб, 43-й піхотний Охотський і 44-й піхотний Камчатський полки [15, с.32], штаб 2-ї бригади 11-ї кавалерійської дивізії та 33-й драгунський Ізюмський полк [15, с.100], 2-й дивізіон 11-ї артилерійської бригади [15, с.122]. Щоправда, реальна картина не зовсім відповідала офіційній схемі – наприклад, відомо, що наприкінці XIX ст. по одному батальйону піхотних полків дислокувалось у селах неподалік Луцька. Ще складнішою була ситуація з Ізюмським полком – відомо, що станом на 1910 р. штаб і навчальна команда полку стояли у Красному, ескадрони – у селах Жедичин, Кучкарівка, Тюремне (3-й, 6-й ескадрони і кінно-підривна команда), Милуші та Крупи [16, с.99-100].

Проблеми із розміщенням військових частин мали місце не лише у великих містах, де в досліджуваний період стрімко зростає чисельність населення й попит на нерухомість стабільно перевищував пропозицію. Не кращою була ситуація і в маленьких містах і містечках. Скажімо, 25-й драгунський Казанський після переведення у січні 1892 р. до повітового міста Таращі на Київщині ще понад п'ять років вимушено розміщувався у навколишніх селах. У вересні 1897 р. 1-й ескадрон полку розмістився у передмістях Таращі й лише у 1899 р. всі підрозділи казанських драгун були зосереджені в місті Тараща [32, с.274].

Навіть у відносно облаштованому гарнізоні Меджибожа, де споруди «інженерного відомства» будувались ще з 1830-х рр., наприкінці XIX ст. військові підрозділи були розкидані, окрім самого містечка, також сусідніми селами Ставище, Требухівці, Раковець та Шрубків [6, арк.54].

У Проскурові будівництво казарм завершилось у 1894 р., тоді ж до міста перевели штаб 12-ї піхотної дивізії з Меджибожа і 12-у артилерійську бригаду з Вінниці. В Кам'янці-Подільському навіть напередодні першої світової війни 1-й Вольський полк Терського козачого війська займав так звані Козачі казарми на околицях міста, однак при цьому дві сотні змушені були розміщуватись у с. Мукша Боришковецька за 5 км від тогочасних меж Кам'янця [28, арк.2].

На характер розміщення військ відчутно впливав політичний чинник. Зокрема, привертає увагу розміщення козачих полків у великих містах та їх активне залучення до придрушення революційних виступів. При цьому полки Донського козачого війська переважно входили до армійських кавалерійських дивізій і дислокувались у невеликих населених пунктах на кшталт Радивилова, Нової Ушиці, Бара тощо. Водночас у важливих центрах європейської частини імперії – Харкові, Гельсінфорсі, Варшаві – дислокувались, відповідно, частини оренбурзьких та

кубанських козаків. Логічно продовжував цей ряд Київ, де розміщувався 1-й Уральський козацький полк. Слід зазначити, що уральські козаки, серед яких досить значною була частка старообрядців, були найбільш стійкими щодо революційної пропаганди, тож в Києві козацький полк розміщувався саме для запобігання революційним виступам [31, с.331].

Складна система дислокації на Правобережжі додатково ускладнювалась практикою переведення військ у літній період (як правило, з 1-го травня до 1-го вересня) у літні табори. У Києві такий було облаштовано неподалік від тогочасної межі міста, у місцевості Сирець, ще у 70-х рр. XIX ст., а в наступному десятилітті суттєво переобладнано. Замість колишнього наметового містечка були збудовані численні дерев'яні споруди: кухні, пекарні, їдальні для солдат і офіцерів, цейхгаузи, конюшні, полкові канцелярії, солдатські чайні, приміщення для арештованих, лазарети, а також табірний храм святого Миколая Чудотворця [29, с.308].

На Поділлі табірний збір військ ще з 1860-х рр. проводився біля містечка Меджибіж, де полігон площею близько тисячі гектарів дозволяв проводити масштабні маневри. Табір також було відповідно облаштовано, практично всі полки 12-ї піхотної дивізії збудували там житлові приміщення для військовослужбовців. Саме у цьому таборі упродовж літа перебували розміщені на Поділлі чотири дивізії із частинами бойового забезпечення [7, арк.108-109].

Таким чином, у пізній імперський період кількість військ, дислокованих на території Правобережної України, невпинно зростала, а система їх розміщення ставала все більш складною і розгалуженою. На еволюцію цієї системи впливали зміни у відносинах Російської імперії із західними сусідами (насамперед, Австро-Угорщиною), наявність у військового відомства фінансових ресурсів, необхідність протистояти аграрним виступам і революційному рухові. Найвищою концентрація військ була у прикордонних районах Волинської та Подільської губерній, в яких напередодні Першої світової війни існувало, відповідно, 13 і 10 гарнізонів, водночас у Київській губернії існувало лише шість залог. Така система залишалась незмінною до початку Великої війни.

Список використаних джерел та літератури:

1. фон Бидерман П.Э. Памятка 173-го пехотного Каменецкого полка / Составил штабс-капитан П.Э. фон Бидерман. Курск: Электрическая типо-литография П.З. Либерман, 1911. 40 с.
2. Величенко С. Численность бюрократии и армии в Российской империи в сравнительной перспективе // *Российская империя в зарубежной историографии. Работы последних лет. Антология* / сост. П. Верг, П. С. Кабытов, А. И. Миллер. Москва: Новое издательство, 2005. С. 83-116.
3. Воинский начальник уездный // *Военная энциклопедия* / под ред. В.Ф. Новицкого и др. Санкт-Петербург: Т-во И.В. Сытина, 1911-1915. Т. 7. С. 1-2.
4. Державний архів Хмельницької області. Ф. 233. Оп. 2. Спр. 373. Дело о квартирном довольствии штаба 2 казачьей Сводной дивизии (19 декабря 1892 г. – 14 мая 1894 г.). 197 арк.

5. Державний архів Хмельницької області. Ф. 233. Оп. 2. Спр. 437. Дело о квартирном довольствии Донского казачьего 17 полка (8 января 1893 г. – 31 июля 1897 г.). 340 арк.
6. Державний архів Хмельницької області. Ф. 233. Оп. 2. Спр. 1476. Дело о квартирном довольствии 36 драгунского Ахтырского полка (26 июля 1899 г. – 14 сентября 1901 г.). 188 арк.
7. Державний архів Хмельницької області. Ф. 233. Оп. 2. Спр. 1477. Дело о квартирном довольствии 48 пехотного Одесского полка (10 декабря 1899 г. – 24 октября 1901 г.). 366 арк.
8. Ежегодник русской армии за 1869 год. Санкт-Петербург: Военная типография, 1874. Ч. II. 678 с.
9. Ежегодник русской армии за 1873 и 1874 гг. Санкт-Петербург: Военная типография, 1874. Ч. II. 624 с.
10. Єсюнін С. Військові гарнізони міст Подільської губернії другої половини XIX – початку XX ст.: до історії формування та становлення // *Матеріали XII Подільської історико-краєзнавчої конференції* / ред. кол.: Завальнюк О.М. (співголова), Войтенко В.І., Баженов А.В. (відповід. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. Т. 1. С. 335-344.
11. Єсюнін С. Проскурівський гарнізон у другій пол. XIX – на поч. XX ст. // *Воєнна історія Поділля та Буковини. Матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції 26-27 листопада 2009 року*. Київ: Центральний музей Збройних Сил України, 2009. С. 120-130.
12. Звегинцов В.В. Русская армия 1914 г.: Подробная дислокация, формирования 1914-1917 гг., регалии и отличия. Париж, 1959. 132 с.
13. Історія Волочиського району / укладачі Гуляк А.Я., Михальчишин І.Р. Хмельницький: ПП Цюпак А.А., 2010. 504 с.
14. Корреспонденция «Разведчика». Новоград-Вольнск // *Разведчик*. 1899. № 457. С. 633.
15. Краткое расписание сухопутных войск. Исправлено по 1-е июля 1903 г. Санкт-Петербург: Военная типография, 1903. 172 с.
16. Крот Ф.Д. Воспоминания // *Изюмцы в боях за Россию. Воспоминания офицеров 11-го гусарского Изюмского генерала Дорохова полка* / сост. В.И. Алявдин. Москва: АИРО-XX, 1997. С. 99-118.
17. Лукомский А.С. Очерки из моей жизни. Воспоминания. Москва: Айрис-пресс, 2012. 758 с.
18. Мартынов. История 12-го драгунского Стародубовского полка. Санкт-Петербург: Типография «Бережливость», 1908. 244, 75 с.
19. Отфиновский К.К. Моя служба в офицерских чинах // *Военная быль*. 1972. №115. С. 31-37.
20. Пасюк І. Дислокація російських військових на Волині перед Першою світовою війною // *Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник*. Луцьк: Волинські старожитності, 2013. Вип. IX. С. 329-335.
21. Попов Ф.Г. История 48-го пехотного Одесского полка / сост. Ф.Г. Попов. М.: Типография Русского товарищества, 1911. Т. II. 342, 42 с.
22. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877-1878 гг. на Балканском полуострове. Вып. 1. Отчет Полевого штаба. Санкт-Петербург: Военная типография, 1900. 355 с.
23. Сергіюк І. Локалізація військових гарнізонів на території Волині в XIX – на початку XX ст. // *Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник*. Луцьк: Волинські старожитності, 2013. Вип. IX. С. 322-328.
24. Скрипник А.Ю. Російський військовий чинник у суспільно-політичному та економічному житті Правобережної України (1792-1865 рр.). Кам'янець-Подільський: ФОП Зволейко Д.Г., 2016. 612 с.

25. Смирнов Я.С. История 65-го пехотного Московского Его Императорского Высочества Наследника Цесаревича полка. 1642-1700-1890. Варшава, 1890.
26. Столетие военного министерства. Т. 3. Кн. 4. Пам'ять о членах военного совета. Санкт-Петербург: Типография М.О Вольф, 1907. 851 с.
27. Філінюк А.Г. Правобережна Україна наприкінці XVIII – на початку XIX століття: тенденції розвитку і соціальні трансформації. Наук. видання. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2009. 565 с.
28. ЦДАВО. Ф. 442. Оп.655. Спр.102. Дело о расквартировании в с. Борышковецкая Мукша 3-й Оренбургской казачьей батарее (20 июля – 3 августа 1902 р.). 8 арк.
29. Цитович Г.А. Храмы армии и флота (состоящие в ведомстве протопресвитера военного и морского духовенства). Историко-статистическое описание. В 2-х ч. Пятигорск: Типо-литография А.П. Нагорнова, 1913. 520 с.
30. Шавенков П. Российская регулярная кавалерия в 1698-1917 гг.: Справочное издание. Нижний Новгород, 2003. 168 с.
31. Шамбаров В. Белогвардейщина. Москва: Алгоритм, 2007. 640 с.
32. Шенк В.К. Стрелковые части. Справочная книжка Императорской Главной квартиры. Санкт-Петербург: Тип. М.Д. Смирнова, 1910. 51 с.
33. Шустов В.Н. История 25-го драгунского Казанского полка. Киев: Типография Штаба Киевского военного округа, 1901. 447 с.

В. Б. Стецюк

Система размещения имперской армии на Правобережной Украине (1860-е-1914 гг.)

Во второй половине XIX – начале XX вв. на территории Правобережной Украины дислоцировалась значительное количество имперских войск, призванных обеспечивать лояльность местного населения и паритет сил с соседней Австро-Венгрией. При этом происходило постепенное наращивание имперской военного присутствия. В связи с сокращением армии после завершения Крымской (Восточной) войны в конце 1860-х гг. В регионе дислоцировались только три пехотных и кавалерийская дивизии. В 1880-1890-х гг. и в 1910 г. состоялось перемещение новых соединений на территории края, поэтому в июле 1914 г. на территории региона находились 7 пехотных, 3 кавалерийских и казачья дивизии; кроме того, в правобережных губерниях размещались многочисленные штабные структуры, артиллерийские, инженерные, авиационные и воздухоплавательные части, тыловые учреждения. Также в рамках региона находились формирования Отдельного корпуса пограничной стражи, подчиненного в мирное время министерству финансов.

Накануне Первой мировой войны в регионе существовала разветвленная сеть гарнизонов, которая включала три губернских центра, 21 уездный и два заштатных города, 3 городка. Однако во многих случаях части размещались не только в самом населенном пункте, но и в соседних селах, или же реально дислоцировались за пределами указанного города или городка.

Система размещения войск формировалась и развивалась под влиянием нескольких факторов: близость границы с потенциально враждебной Австро-Венгрией, необходимость подавления возможных аграрных и революционных выступлений, финансовые возможности имперского военного ведомства.

Ключевые слова: *Правобережная Украина, российская армия, гарнизон.*

The system of placement of the imperial army in the Right-Bank Ukraine (1860th–1914)

In the second half of the nineteenth century, a large number of imperial troops were stationed on the territory of the Right Bank of Ukraine. They were called to ensure the loyalty of the local population and the parity of forces with the neighbouring Austria-Hungary. At the same time, there was a gradual build-up of imperial military presence. In connection with the reduction of the army after the end of the Crimean (Eastern) War in the late 1860's, only three infantry and cavalry divisions were stationed in the region. In the 1880's and 1890's, and in 1910, the movement of new connections to the territories of the province took place, so in July 1914 in the region were seven infantry, three cavalry and Cossack divisions; In addition, there were numerous headquarters structures such as artillery, engineering, aviation and aeronautic parts, and rear institutions in the right-bank gubernias. Also in the region was the formation of a Separate Corps of the Border Guard, subordinated to the Ministry of Finance in peacetime.

On the eve of World War I there was an extensive network of garrisons in the region, which included three provincial centres, 21 county and two unconscious (out-of-town) cities, and 3 towns. However, in many cases, parts were located not only in the most populated area, but also in several neighbouring villages, or actually located outside the city or town that were mentioned.

The system of troop's placement was formed and developed under the influence of several factors: the proximity of the border with the potentially hostile Austro-Hungary, the need to suppress possible agrarian and revolutionary performances, and the financial capabilities of the imperial military unit.

Key words: Right-bank Ukraine, Russian army, garrison.

Отримано: 28.08.2017

УДК 94(477.4)«17/18»(081)

А. Г. Філінюк, А. Б. Задорожнюк

МАГДЕБУРЗЬКЕ ПРАВО В СУСПІЛЬНОМУ ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОМУ РОЗВИТКУ ПОДІЛЛЯ XVIII – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX ст.

У статті на основі аналізу й осмислення наукової літератури через призму сучасної методології зроблено спробу розкрити місце і роль магдебурзького права в соціально-економічному розвитку Подільського регіону впродовж XVIII – першої половини XIX ст. Наголошено, що обрана тема всебічно не вивчена, однак знайшла фрагментарне відображення в науковій літературі у контексті інших проблем.

На конкретному фактичному матеріалі обґрунтовується теза про чинність норм литовських статутів на теренах Подільської губернії в XVIII – першій половині XIX ст. і їх витіснення з суспільного життя в умовах інкорпорації до складу Російської

імперії. Наголошено, що господарське життя на Поділлі, зокрема в містах і містечках, де функціонували фабрики, заводи і ремісничі цехи, з часів Речі Посполитої до середини XIX ст. регулювалося статутами на основі магдебурзького права. Міста і містечка краю вирізнялися повним, неповним і наділеним самими власниками магдебурзьким правом. Його специфіка була зумовлена аграрним характером міських і містечкових поселень.

Зазначено, що в XVIII ст. відбулось масове надання подільським містам і містечкам магдебурзького права для прискорення їх господарського розвитку та збільшення джерел прибутків.

Повним магдебурзьким правом користувалося лише королівське м. Кам'янець-Подільський, де найвищим органом самоврядування виступав магістрат. Однак у місті паралельно функціонував старостинський уряд на чолі з комендантом військового гарнізону, який нерідко дублював функції магістрату. Як наслідок, між ними виникали суперечності та конфлікти. Багато міст Поділля (Брацлав, Гайсин, Летичів, Проскурів, Бар, Верboveць, Сальниця, Стара Ушиця, Хмільник), які входили до королівської власності, володіли неповним магдебурзьким правом, оскільки обмежувалося владою королівських старост, наділених законодавчою владою і нерідко обіймали посаду війтів. У приватновласницьких міських поселеннях (Городок, Гусятин, Купин, Рашків, Саврань, Нелмірів, Тростянець, Браїлів, Янів, Тиврів, Ладижин, Межирів, Уланів, Шаргород та ін.) магдебурзьке право надавалося та обмежувалося волею землевласників. Тут права міщан на землю не відрізнялися від селян, а власник призначав цехмістрів.

Внаслідок обмеження права членів цехів на віросповідання в містах з'явилися церковні братства, функціонування яких ґрунтувалося на магдебурзькому праві та однаковій вірі.

Загалом, магдебурзькі (самоуправлінські) традиції залишалися чинними тривалий час у середовищі ремісничих і братських організацій Поділля і всієї Правобережної України у першій половині XIX ст.

Ключові слова: магдебурзьке право, Поділля, міста, містечка, господарський розвиток, цехи, церковні братства.

Означена проблема надзвичайно актуальна в контексті формування європейських цінностей, утвердження демократичного, громадянського суспільства та розширення прав територіальних громад в Україні на сучасному етапі. Тому звернення до багатого досвіду функціонування на українських землях, у тому числі на Поділлі магдебурзького права має особливе теоретичне та практичне значення.

Проблема міського самоврядування на засадах магдебурзького права знайшла певне відображення в працях таких дослідників, як: В. Антонович [13-14], А. Баженов [15-16], В. Балашок [17], М. Бармак [18], Н. Білоус [19], М. Володимирський-Буданов [20], С. Гальчак [21], Г. Гладка [22], С. Задорожнюк [27, 35], М. Кобилицький [24], І. Мельничук [25], М. Петров [28, 29], І. Рибак [29], Ю. Сіцинський [30-31], А. Філінюк [33-25] та ін. Однак всебічного осмислення в науковій літературі вона поки що не набула.

В нашій розвідці, зважаючи на масштабність проблеми, ставиться завдання простежити місце і роль магдебурзького права в суспільному та соціально-економічному житті Поділля впродовж XVIII – першої половини XIX ст.

Передусім, наголосимо, що суспільний і соціально-економічний розвиток Поділля впродовж XVIII – першої половини XIX ст. регламентувався законодавством держав, до яких воно належало впродовж великого періоду, й у містах і містечках значною мірою регулювався законами магдебурзького права. В економіці, при наявності перших фабрик і заводів, основне виробництво було сконцентроване у ремісничих цехах, функціонування яких спиралося на статuti, розроблені на основі норм магдебурзького права.

Окреслимо чинники, які зумовлювали застосування і зміни засад магдебурзького права на Поділлі і в усій Правобережній Україні у XVIII – першій половині XIX ст. і, зрештою, визначили їх спрямованість та особливості його розвитку. По-перше, це були внутрішні чинники, пов'язані передусім наявністю на Поділлі численних міст і містечок [27, с.24-24], в яких у різні часи було запроваджено магдебурзьке право, яке незалежно від терену побутування, означало автономію, самоврядування з власним судочинством, що здійснювалося через виборні органи [13, с.413], а також традиції, що склалися в їх економічному секторі за часів Речі Посполитої [34, с.192]. По-друге, тенденціями, котрими відзначався розвиток провідних країн Європи та специфікою приналежності міст і містечок королівському двору, королівській владі і приватним особам. По-третє, координатами і заходами царизму, спрямованими на трансформацію самоврядування до правових норм Російської імперії. По-четверте, російське самодержавство перенесло в регіон весь комплекс суспільних відносин, в основі яких лежало кріпосництво, що об'єктивно позначилося на функціонуванні міського та містечкового самоуправління й дедалі більшому набутті ним суперечливого характеру.

Власне самі міста, які законодавчо поділялися на міста і містечка, були такими завдяки підтвердженню отриманням магдебурзького права. Наділення німецьким правом виражалося: у звільненні міста від усіх або найбільш суттєвих поборів і натуральних повинностей, у звільненні від суду старост та права громад на самосуд, а також надані права самоуправління, зокрема права видавати автономні постанови та влаштовувати громадські побори [26, с.46]. Дослідник німецького права на землях України М. Владимирський-Буданов поділяв усі міста на: а) міста з повним магдебурзьким правом; б) міста з неповним таким правом та в) приватновласницькі міста, наділені німецьким правом самими землевласниками [20]. У свою чергу, міста з магдебурзьким правом ділилися на магістратські, з більш розвинутою системою самоврядування, і ратушні, в яких управління було досить обмеженим. При цьому, правом самоврядування користувалося насамперед польсько-католицьке населення [17, с.10].

До того ж, специфічною рисою подільських міст досліджуваного періоду був їхній аграрний характер. У заняттях городян значне місце займали різні форми землеробства і меншою мірою – тваринництва. Між тим, виробничу основу міст складало ремесло. Миський ремісник, подібно до селянина, мав свої знаряддя виробництва, самостійно вів власне господарство. Переважна кількість ремісників була об'єднана в ремісничі корпорації – цехи, що виступали, передусім організаціями економічного характеру, які виконували завдання з виготовлення, вдосконалення та збуту продукції, а також охорони економічних інтересів членів корпорації.

Наголосимо, що у XVIII ст. відмічається масове надання подільським містам і містечкам магдебурзького права, а разом із ним і права влаштувати цехи, що було зумовлено наміром королівської і магнатської адміністрації прискорити економічний розвиток міст, збільшивши таким чином джерело власних прибутків. Зокрема, м. Кам'янцю-Подільському грамоту на самоврядування надали брати Коріятовичі в 1374 р. [29, с.55] На відміну від німецьких міст, де цеховий устрій з'явився раніше міського і став взірцем для міського самоуправління, в українських землях цехи з'явилися пізніше, уже в складі міського права і були принесені німецькими переселенцями за їхніми зразками. З часом вони набрали силу і шляхетський стан став побоюватися, що ремісники можуть зрівнятися із шляхтичами. Однак, цехи нічим не загрожували шляхті. Обмежуючись професійною корпоративністю, вони в другій половині XVIII ст. існували у всіх містах з магдебурзьким правом. Особливо сприяли розвиткові цехової організації старости в королівських містах і містечках. Головним чином це було пов'язано із особистим економічним інтересом старости, який затверджував цехові статuti.

Наприкінці XVIII ст. державні фортеці поступово втрачають військове значення, однак влада старост посилюється. Якщо раніше податки, котрі сплачували міщани та ремісники, спрямовувалися на утримання оборонних укріплень, то з того часу вони дедалі більше зосереджувалися в розпорядженні цих посадовців. Саме на ремісничий стан припадали основні державні податки. Враховуючи особливості Польської держави, де дворянський стан був повністю звільнений від оподаткування, а селяни, що проживали в поміщицьких садибах виконували лише панські повинності, в державну скарбницю від них нічого не надходило. Отже, уряд міг отримувати грошові прибутки лише від державних міст. Тому, він не залишав жодної сфери ремісничого або заводського виробництва без оподаткування, що стягувалося часто з однієї і тієї ж діяльності по кілька разів, під різними назвами [13, с.5].

Податками на користь замку та державної скарбниці не обмежувалися всі виплати міських ремісників. Згідно норм магдебурзьких положень, міщани, отримавши право на самостійний суд та самоуправління, утримували і ці органи утримувати. Понад

це, кожен цех мав свою скарбницю, яка також формувалася з податків ремісників.

Повним магдебурзьким правом користувалося лише королівське місто Кам'янець-Подільський, де найвищим органом самоврядування був магістрат. У вужчому розумінні, під словом магістрат розуміли колегію радців на чолі з війтом [17, с.10]. Число радців або консулів у Кам'янці коливалося від 9 до 11 осіб. Магістрат або рада складала пожиттєву колегію, яка сама себе поповнювала. Консульський уряд засідав систематично у визначені дні тижня у приміщенні ратуші. Головуючий називався проконсулом, президентом або бурмістром. Упродовж року всі консули головували по черзі. Наприкінці кожен із них звітував за період свого головування. Один із консулів, як правило найстарший, призначався сеньйором. У той час, як влада консулів швидко змінювалася, сеньйор залишався при владі протягом всього року і був представником міста перед вищими державними органами. При загальних зборах зі складу консулів обирали міського вїйта, який уособлював судову владу. Часто вїйт залишався на своїй посаді впродовж двох, трьох та більше років, а потім обирався знову. Така практика була зумовлена необхідністю зосереджувати судову владу в руках людини вже знайомої з кодексом і юридичною практикою.

Кримінальне судочинство перебувало в руках лавників. Колегія лавників складалася в Кам'янці-Подільському із 11 осіб, які з часом ставали консулами. Окрім судової влади, колегії лавників належало право проводити попереднє слідство. Таким чином, слідчі і судові функції були об'єднані. Міська громада обирала колегію Сорока Мужів. В Кам'янці цей орган налічував різну кількість членів (від 15 до 26), а на початку XVIII ст. він навіть називався колегією Двадцяти-Чотирьох. Однак пізніше була повернута стара назва. Якщо у Львові вибори до такої колегії проводилися за становою ознакою, то в Кам'янці – за релігійною. Половина членів колегії були православного віросповідання, половина – католицького [17, с.201]. Представники колегії Сорока Мужів поповнювали ряди лавників. Її очолював регент або маршал, який обирався щорічно з Сорока Мужів і лавників. У Кам'янці один рік регент вибирався православного віросповідання, в наступний – католицького. В той час, коли регент був української нації, віцерегент був поляком, і навпаки. Таким чином, колегії Сорока Мужів належала законодавча влада, раді – виконавча, а лаві – судова, а всі разом вони складали судове, адміністративне і господарське управління.

Разом з тим, не все населення Кам'янця підпорядковувалося магістрату. Оскільки Кам'янець був важливою фортецею, де постійно перебував військовий гарнізон, який підпорядковувався коменданту і в ній знаходився старостинський уряд, який часто дублював функції магістрату. Це вело до частих конфліктів між міщанами та гарнізоном, між підданими старости і магістрату. Зокрема, комендант фортеці Шилінг у 1723 р. скаржився магі-

страту, що поблизу міських укріплень і складів міщани побудували броварні, що загрожувало у випадку пожежі всьому місту. В іншій ситуації, комендант фортеці Гловер образив президента міста, коли той зробив зауваження коменданту щодо заборони стороннім лікарям практикувати в місті. Гловер запросив єврея Мейєрка лікувати солдатів гарнізону, а також і інших міщан, що порушувало права місцевого цеху хірургів, гарантом яких був президент міста. У 1761 р. кам'янецькі міщани подали у магістрат скаргу на жовнірів гарнізону, які займалися торгівлею та ремеслами, а також примушували продавати їм м'ясо не за ринковою ціною, а за оцінкою самих покупців. Також повідомляється, що за р. Смотричем один гарнізонний начальник влаштував каменярню, що приносьить значні збитки польсько-українському магістрату, оскільки «камінь продає сам, а міщанам не дозволяє брати ні каменю, ні глини, незважаючи що діється все це на міській землі, причому околиціні ґрунти завалені уламками каменю і зайняті цегельнями» [17, с.231, 238]. В 1773 р. сесія колегії Сорока Мужів постановила, щоб регент завів постійний зошит, куди б вписувалися всі образи міщан з боку гарнізону.

Слід зазначити, що магдебурзьке право в Кам'янці було відновлено після звільнення міста від турок, за львівським зразком. Стосовно цехових ремісників магістрат не повинен був втручатися у справи цехів, а цехмістри мусили поступати згідно зі своїми правами і привілеями, проводити вибори і постанови, карати винних. Керівникам магістрату заборонялося брати під свою протекцію сторонніх, не міських ремісників. Однак, як зазначалося у протестації кам'янецьких міщан 1753 р., магістрат тримає під своєю опікою окремих ремісників і «жоден цехмістер не може нічого зробити, оскільки відразу може потрапити у ратушну в'язницю» [17, с.190]. Радці, порушуючи права цехів, примушували цеховиків до незаконних робіт.

Разом з тим, цехові статuti кам'янецьких цехів стали взірцями для цехового устрою інших подільських міст і містечок, що обумовлювало подібність таких документів в різних місцевостях Поділля. Зокрема, статут цеху кушнірів м. Летичів був у 1787 р. запозичений зі статуту аналогічного цеху м. Кам'янець-Подільського [23, с.8]. Такі цехові статuti встановлювали лише загальні принципові положення щодо підмайстрів і учнів: наказували, щоб підмайстри слухалися майстрів, шанували майстра та його сім'ю. Щодо становища учнів, статuti регламентували лише порядок запису їх до цеху (не пізніше двох тижнів від моменту прийняття хлопця у науку) та правила «визволення» їх у підмайстри. Такі положення статуту летичівських кушнірів були характерними для цехів інших міст Поділля, причому, не лише державних, а й приватних [23, с.9].

Згідно цехових статутів, головною посадовою особою цеху був цехмістер, який головував на зборах, керував промовами й забезпечував дотримання дисципліни в цеху, пильнував, щоб цеховики не порушували статут та цехові ухвали щодо якості роботи,

навчання хлопців, пристойної поведінки майстрів. Він доглядав за місцевим ринком і виробниками-ремісниками, вписаними і не вписаними до цеху, а також завідував скринькою й усіма прибутками та витратами цеху і подавав річний звіт цеху. Посадовець представляв цех в усіх культових, громадських і державних установах. В храмі мусив стояти зі свічкою перед цеховою іконою або вітварем, при похованні і різних процесіях йти на чолі цеховиків, у магістраті брати участь у виборах посадовців та контролювати його роботу. Цехмістер міг накладати на членів цеху штрафи за незначні провини, а у важливіших провинах мусив виголошувати їх перед цеховим судом, і коли суд ухвалював вирок мусив виконувати присуд. За свою службу цехмістри платню не отримували, іноді мав право утримувати зайвого челядника, кращу торгову ятку, а взагалі цехмістерство вважалося почесною посадою [23, с.95]. Цеховий суд складався з цехових майстрів (від 4 до 12 осіб), яких називали столовими, на чолі з сеньйором. Судова колегія розглядала цехові справи від імені всієї громади, однак втручатися в суд членам громади суворо заборонялося. Цеховий суд мав компетенцію в усіх справах, окрім кримінальних (вбивство, підпал, тощо). Посадовою особою цеху був писар. Він міг бути і не членом цеху, а сторонньою особою, знаючою діловодство і нанятою цехом за окрему платню.

Не повним магдебурзьким правом користувалися всі інші подільські міста, що за часів Речі Посполитої входили до королівської власності (Брацлав, Гайсин, Летичів, Проскурів, Бар, Вербовець, Сальниця, Стара Ушиця, Хмільник). У всіх цих містах знаходилися королівські замки і разом з околицею вони утворювали староства на чолі з призначеним королем старостою. Очолювали міські адміністрації виборні бурмістр і радці. Старости належала вся законодавча влада, що стосувалася економічного розвитку міста. Староста влаштував цехи і наглядав за цеховим устроєм. Ще більша залежність міста від старости спостерігалася, коли він обіймав ще й посаду вїйта. Вїйту належала судова влада і вся та частина законодавчої влади, що стосувалася судочинства та громадського благоустрою. Бурмістри та радці повинні були допомагати вїйту і у всьому йому підпорядковуватися. Особливо вїйт повинен був піклуватися про збільшення прибутків короля і слідкувати за правильністю і вчасністю збору податків. Зібравши чинш він повинен був віддати його до замкового уряду і звітувати перед старостою. Посередником між вїйтівською владою і міським урядом був лентвїйт, голова судової колегії в місті. Лентвїйт був намісником вїйта, замінюючи його на судових засіданнях. Посада лентвїйта була не виборна, його призначав із міщан вїйт пожиттєво. В містах, де вїйт був старостою, призначення лентвїйта з міщан було обов'язковим, якщо ж посади старости і вїйта займали різні люди, вїйт міг не призначати лентвїйта. Старостинська, вїйтівська та лентвїйтівська влада сильно звужували права міського самоуправління.

Однак, на відміну від міст, що мали повне магдебурзьке право, магістрати міст з неповним правом щорічно вибиралися всім суспільством. Здебільшого на виборах обирали чотирьох бурмістрів(членів ради). По закінченню виборчого терміну бурмістри, разом з цехмістрами входили до колегії старої ради і продовжували брати участь в управлінні містом.

Певною специфікою вирізнялося магдебурзьке право в приватновласницьких містечках. До цієї категорії належали більшість міських поселень Поділля: Городок, Гусятин, Купин, Рашків, Саврань, Немирів, Тростянець, Браїлів, Янів, Тиврів, Ладижин, Межирів, Уланів, Шаргород та ін.). Власники поселень, наділяючи свої міста магдебурзьким правом, намагалися отримати такі ж привілеї, якими були наділені королівські міста. Разом з тим, приватновласницькі міста мали низку правових відмінностей від королівських міст. В першу чергу, це була повна залежність наданого права від волі землевласника. Надаючи приватновласницьким містам право самоуправління, уряд (в особі короля), який підтверджував таке надання, ніколи не визнавав приватновласницькі міста юридичними міськими одиницями [23, с.270]. За польськими юридичними нормами, містом визначалося таке поселення, якому належало право довічної поземельної власності, і яке знаходилося на власній землі. Однак, приватні власники, надаючи поселенням магдебурзьке право, ніколи не надавали місту право поземельної власності. Права міщан володіти земельною власністю магната нічим не відрізнялися від прав залежних селян того ж власника. Суд і внутрішнє самоуправління таких міст повністю залежали від власника, а міські урядники були лише прикажчиками, призначеними для здійснення поліційних та фіскальних функцій. Найважливіше право міст за магдебурзьким правом – видавати міські закони, також не діяло у приватновласницьких містах. Час від часу власник видавав письмові розпорядження, які оголошувалися на ярмарках у торгові дні і стосувалися вони регулювання міського життя, які пізніше, як обов'язкові закони, записувалися до міської книги.

Відтак, уряд, затверджуючи магдебурзьке право в приватновласницьких містах, лише збільшував владу поміщика, делегуючи йому законодавчі і виконавчі права державної влади. Посадовці в приватновласницьких містах носили такі ж назви, як і в королівських. Власник, за прикладом королів, призначав у своїх містах вїйта як головного міського управителя. Однак, на відміну від королівських міст, де вїйт був державним чиновником, вїйт у приватновласницьких містах був особою приватною. Лентвїйт, замінюючи вїйта в період його відсутності, був держателем міської печатки. Виборний уряд складався з бурмістрів (або радців). Ідея магдебурзького права ґрунтувалася на незалежності виборів, що знову ж таки було неможливим у приватновласницьких містах. Влада магістрату обмежувалася господарськими функціями, основу яких складало оподаткування та збір податків. Після складання такси оподаткування кожен цех

містер отримував реєстр і був зобов'язаний щотижня сплачувати визначену суму. В приватновласницьких містах з другої половини XVIII ст. цехмістра призначав пан-власник. У таких цехах іноді існували цілі «династії», коли в кількох поколіннях обов'язки цехмістра переходило від батька до сина. Такі цехмістри відповідали перед паном, насамперед, за виконання цеховиками всіх панських повинностей.

Втім, надаючи своєму поселенню магдебурзьке право, власник лише збільшував свої права на його теренах. Зберігаючи всі попередні прибутки, він отримував нові: право пропінатії, важливий прибуток – чопове. Ярмарки збільшували прибутки власника з поземельних ділянок і т.п. Значні прибутки власнику приносили цехи, що в організації праці керувалися вимогами напівнатуральної господарської системи, котра панувала у магнатських господарствах. До складу таких цехів входили, в основному, учні і майстри, а праця організовувалася на персонально примусових засадах і особистій регламентації обов'язків кожного члена цеху. Такий зразок цехового устрою ілюструють цехи містечка Миньківці, записані у збірці «Права міста Миньковець» [23, с.10]. Тут цеховий статут докладно регламентував становище підмайстрів та учнів. Термін учнівства складав 3–4 роки, плата за навчання – 60–80 злотих. Якщо правила організації навчання хлопців були близькими до класичних цехових статутів, то положення про підмайстрів сильно відрізнялося. Підмайстер мав право вільно вибирати собі майстра. Статути суворо забороняли підмайстрам порушувати дисципліну, понеділкувати, ночувати «не вдома», тощо. Окремим положенням заборонялося підвищувати ціну на роботу, пиячити під час різних цехових церемоній, а також «закладати братства». Майстрові дозволялося приймати в науку хлопців і брати до роботи челядників скільки забажає.

Отже, цехові правила ілюструють прагнення землевласника примножити прибутки маєтку через збільшення кількості цехових ремісників, заохочення до містечка «мандруючих» підмайстрів, заборону мандрів своїм, створення системи швидкого і ефективного навчання учнів, сувору заборону пиятики і марнотратства тощо. Отож, точна регламентація цехових взаємин і правил спрямовувалася на збільшення промислових зисків й відображала пристосування цехової організації до нових форм економічного життя початку XIX ст. Обмеживши братську функцію цехової організації, а також заборонивши традиційну для цехів практику братських учт, власник маєтку перетворив своїх ремісників на ефективний засіб збагачення. В інших приватновласницьких цехах (в м. Городку та в м. Смотричі) практика частувати братію зберігалася. Водночас, цехи залишалися промисловими, національними та релігійними асоціаціями. Їх кількість збільшувалося завдяки дедалі більшій спеціалізації. Не лише ремесла, а й вчені професії об'єднувалися в цехи. Зокрема, вже згаданий вище в Кам'янці-Подільському цех хірургів відстоював привілей про виключне право свого цеху на лікування міщан. Отже, не лише ре-

місничі галузі, а й різноманітні сфери розумової діяльності були виведені із зони вільної конкуренції.

Інша основа, на якій трималися цехи, була національність. У містах Поділля, де проживало декілька майже рівноправних національних громад, підпорядкованих своїм магістратам, цеховий устрій був спільним для всіх. Магістрат та окремі цехи вирішували, в чому обмежувати українців та інші національні спільноти, а в чому – ні, і навіть при виразній згадці про поширення на українців загальноміських привілеїв чинили так, як їм було вигідно. Спроби будь-якої національної спільноти влаштувати окремі цехи, відразу ж наштовхувалися на протест польських цехмістрів. Разом з тим, представники різних національностей були зобов'язані цеховими статутами виконувати «хвалу божу» в своєму костелі чи капличці, на користь яких надходили цехові збори та штрафи. Всі цеховики повинні були бути присутні на читанні Євангелії в свята і на різних церемоніях. Хто ухилився від участі у них, цеховий уряд штрафував, а при систематичному ігноруванні цехових правил виключав із цеху. В XVIII ст. для того, щоб зберегти рівноправність у цехах, в Кам'янці був виданий декрет про те, що «цехмістром цеху повинен бути два роки міщанин католицької віри, а третій рік – віри православної» [23, с.284, 286]. Разом з тим, на думку Ю. Сіцинського, саме у XVIII ст. цехи стали спільними для всіх національностей. Особливо це стосувалося Кам'янця-Подільського, де українська і польська громади були підпорядковані єдиному магістрату та єдиній вірі (унія – для українського населення) [31, с.38]. Обмеження права на віросповідання спричинило появу церковних братств, в основі яких були такі ж корпоративні цілі, як в цеховій. Проте спрямовувалися вони передусім на духовно-релігійне життя її членів. Братства були копією цехів і їхнє коріння було єдиним – магдебурзьке право. Вони набули значного розвитку з середини XIX ст., коли виходили за межі, визначені німецьким правом.

Норми магдебурзького права передбачали глибокі знання цехових майстрів технічних прийомів свого ремесла. Кожна, об'єднана в цех громада ремісників, володіла певним капіталом винаходів та технічних знань, що складали її надбання і були відомі лише членам, посвяченим в таємниці цехового братства. Спираючись на досконалі технічні знання, цехи отримували привілеї на виключне право виробляти предмети свого ремесла в певній місцевості. Якість виробів членів цеху була гарантована самою приналежністю до цеху.

Однак, наприкінці XVIII ст. всі ці норми магдебурзького права вже ставали анахронізмами. Монополія виробничої діяльності, яка зосереджувалася в руках цеховиків, лише усувала можливість будь-якого розвитку ремісничої діяльності, заперечуючи основний чинник такого розвитку – конкуренцію. Ремісники, опираючись на монопольне право, намагалися розширити його до максимальних меж, нав'язуючи споживачам свої вироби, якіми б недосконалими вони не були. Цехи переслідували на основі

закону всіх вільних ремісників (так званих партачів), виганяючи їх із міста і міських околиць. Виходячи з того ж принципу монополії, цехи намагаються безмежно спеціалізувати заняття і входили одне з одним в нескінченні суперечки за суміжні професії, результатом чого ставало дрібнення цеху. В Кам'янці функціонували окремі цехи кравців для пошиття вбрання священників і для виготовлення підкладок для капелюхів [13, с.8]. В окремих містах така ситуація в середовищі цехового виробництва призводила до поступового витіснення з ринку виробів місцевих ремісників іноземним товаром. У Вінниці, згідно люстрації 1789 р., розпалися усі цехи і перестали відбуватися цехові зібрання [13, с.9].

Цехові організації часто вступали в протиріччя з міським самоуправлінням, приватними особами та різними відомствами. У Кам'янці цехмістри часто приймали в середовище майстрів осіб, що не користувалися міськими правами. Магістрат вимагав, щоб кожен член цеху був кам'янецьким міщанином, який склав присягу місту. Цехмістри, бажаючи збільшити кількість цеховиків, не завжди дотримувалися цього правила. В свою чергу цех звинувачував магістрат у заступництві ремісників, не записаних до цеху. Сама основа цехового устрою – виключне право цеху на виробничу діяльність, ставила цехи у протиріччя з новими економічними умовами. В містах Поділля кінця XVIII – початку XIX ст. мешкала значна кількість жителів, що не підлягали магдебурзькому управлінню: в багатьох із них єврейське населення вже переважало християнське; в містах проживала значна кількість шляхти і дворової челяді; при замках були люди безпосередньо підпорядковані старостинському уряду; інколи цілі міські передмістя не підлягали владі магістрату й займалися ремеслами, не вписуючись до цеху. Разом з тим, серед громадян міста постійно виникали суперечки за право займатися ремеслами особам, що не належали до цеху. Навіть домашня жіноча праця була предметом переслідування з боку цехів. Виникали суперечності між близькими за спеціалізацією цехами. Так, в Кам'янці-Подільському у 1702 р. цех чоботарів скаржився до суду на цех шкіряників за підлив їхнього виключного права займатися обробкою шкір за привілеєм короля С. Баторія. Магістрат вирішив справу на користь чоботарів, наклавши штраф на кушнірів [23, с.289].

Братство цеху складали всі майстри певного ремесла. Правилом вступу до братства та отримання звання майстра визначалися королівськими привілеями і цеховими статутами. За правилами, записаний (і обов'язково оголошений перед цеховим зібранням) у науку до певного майстра, залишався учнем відповідну кількість років, різну в кожному цеху і навіть у кожному ремеслі. Зокрема, в ювелірному ремеслі навчання тривало сім років, у ремеслі олов'яника – три, в ремеслі мідника – п'ять років. Слід підкреслити, що впродовж XIX ст. такий спосіб учнівства був чи не єдиним масовим способом розповсюдження ремісничої освіти. Відпрацювавши у майстра, «юнак» ставав підмайстром («товаришем») і відразу мусив йти у мандри по різних містах з метою

подальшого вдосконалення майстерності, під керівництвом майстрів з інших міст. Прийшовши в інше місто, «товариш» звертався до цехмістру цеху того ремесла, якому він навчався і цехмістер призначав йому майстра. По закінченню навчання, «товариш» отримував свідоцтво про те, в якому місті, в якого майстра він працював і з якими успіхами завершив навчання. При поверненні у рідне місто він мусив подати своєму цеху отримане свідоцтво. Після цього, бажаючи стати майстром, він повинен був виготовити зразок виробу свого ремесла, так званий «misterium». Цю роботу він повинен був виконувати в домі свого цехмістра. Кожні три дні два майстри цеху повинні були перевіряти роботу «товариша», чи дійсно він працює сам, без сторонньої допомоги. Після закінчення роботи, майстри цеху розглядали виготовлений «misterium» і виносили рішення про достойність даного підмайстра звання майстра. Але і при позитивній оцінці виробленого зразка, підмайстер не ставав відразу майстром, а повинен був ще внести до цехової скарбниці певну, визначену цехом, суму грошей («вступне»), влаштувати вечерю («kolasa»), а також фінансувати кошти на матеріали свого ремесла. При невиконанні останніх вимог, ремісник на один рік і шість тижнів мусив покинути місто, а при поверненні виконати перелічені вище вимоги і внести до цехової скрині всі податки, які сплачували майстри цеху в час його відсутності та поставити братству бочку пива [23, с.292].

Загальні збори цехового братства, згідно кам'янецького статуту, повинні були збиратися щомісяця. Майстри розсаджувалися за старшинством. Уряд сидів за столом, на якому ставили скриньку; після того, як її відмикали, вважалось, що збори відкрито. Майстра, що запізнився, або не прибув на засідання, штрафували. Збиралися майстри в цехмістровому або цеховому будинку. На цих зібраннях вирішувалися судові позови цеховиків, а також поточні цехові справи [36, с.126].

В Кам'янці більша частина членів ради та лавників у магістраті були одночасно цехмістрами в різних цехах. Ця обставина збільшувала владу цехмістрів над цехом, владу, і без того мало обмежену законом. Акти магістратських судів наповнені скаргами на цехмістрів. Так, в Барі ткач скаржився на свого цехмістра, що той «чинить велике здріство у цеху і напоїв вимагає більше норми» [20, с.293]. В Кам'янці, у скаргах, датованих XVIII ст., говориться, що цехмістри б'ють цеховиків палками, лають на православних, називаючи їх «пся вяра», грубо порушують цехові статuti [36, с.122].

У другій половині XVIII ст. в збірному цеху столярів, бондарів і стельмахів м. Кам'янця остаточно формується фінансовий апарат. У протоколах затвердження від 1802 р. цеху бондарів, колодіїв, столярів вперше вживається термін цехова каса, хоча надалі традиційний термін «скринька» продовжує використовуватися. З 1814 р. контроль над цеховими фінансами бере на себе магістрат, якому надсилаються прибутково-видаткові реєстри, затверджені на цехових зборах. Беручи на себе контроль

за цеховими фінансами, магістрат зменшує роль цехових зборів. З 1840 р. цей порядок знову змінюється. З цього часу цехмістри мусили надавати прибутково-видаткову інформацію до міської думи, яка надсилала реєстр на затвердження цеховим зборам і новим цехмістрам. Відтак, цехові збори стали відігравати лише представницьку роль у фінансових справах цеху [23, с.127].

Таким чином, на кінець XVIII ст. в середовищі цехових корпорацій накопилася багато протиріч, які гальмували подальший соціально-економічний розвиток міст і містечок із магдебурзьким правом. В цей час йшла тривала боротьба міських ремісників із сільськими виробниками сировини; цехи вели боротьбу з різними національними і релігійними громадами всередині міста; цехи вступили у протиріччя із містом, як корпорація проти корпорації; цехи перебували в постійній ворожнечі з позацеховими ремісниками міста; один цех виступав проти іншого; всередині цехів відбувалася боротьба майстрів із учнями: цехмістри притісняли братства, братства притісняли господи, майстри ображали товаришів. Тому можна погодитися з твердженням М. Владимирського-Буданова про те, що такі протиріччя були закладені самою природою магдебурзького права, що аргументується часом введення магдебурзького права в українських землях. Оскільки німецьке право вводилося в містах, де вже було сформоване міське законодавство, магдебурзьке право принизило права міських станів і підготувало протиріччя у середовищі цих станів, тоді як у Німеччині міське право збільшило роль міського населення і створило умови для зближення та зрівняння міських станів. Якщо в Німеччині самостійне управління міст привело до їхньої могутності, республіканської незалежності та багатства, в українських землях, зокрема на Поділлі, воно стало причиною занепаду та збідніння міст 20, с.302]. У той час, коли Європа наприкінці XVIII ст. повністю звільнилася від залишків феодалізму, на теренах України в складі Речі Посполитої, а з 1793-1795 рр. – Росії феодалізм продовжував відігравати визначальну роль. Це, в свою чергу, спричинило надзвичайну слабкість економіки міст і містечок Поділля, оскільки магдебурзьке право було офіційно ліквідовано лише в 1835 р.

Судовими інстанціями в містах стали магістрати та ратуші, створені з появою Брацлавської і Ізяславської, а згодом Подільської [1, арк.1-4; 3, л.182-184; 5, л.1-19] губернії. Зокрема, для розгляду справ між жителями, що користувалися правом громадянства, на основі іменного указу від 27 серпня 1797 р. були засновані надвірні суди та ратуші [8]. 19 вересня Павло I затвердив доповідь Сенату «Про залишення в Мінській, Волинській і Подільській губерніях термінів для апеляції та підписання незгод на рішення справ тих самих, які існували до приєднання цього краю і про суд місцевих чиновників за посадові злочини за Литовським статутом» [6]. Восени для судової гілки влади набула чинності норма про апеляційний термін [7]. Наприкінці лютого 1799 р. були затверджені міські ратуші Вербовця, Ушиці, Хмільника та Літина

[4, л.151]. Деякий час органом міського управління в м. Кам'янці-Подільському залишався магістрат [12, с.303], у 1801 р. замість губернського магістрату постав ратгауз, який представляв міське правління в складі двох департаментів – цивільних і кримінальних справ. Обидва департаменти входили до загального складу губернського правління і функціонували під наглядом керівника губернії як окремі структури, які здійснювали правосуддя. Тоді ж ратгаузи з'явилися і в повітових містах, а в штатах міських магістратів і ратуш були запроваджені посади секретарів [9]. У середині березня того ж року були відновлені дворянські вибори, на основі яких всі повітові та земські суди знову наповнювалися з числа обраних дворян [10]. З дозволу імператора стали обирати голів головних судів [11]. За вимогами Литовського статуту виконання судових вироків покладалося в повітах на повітові суди, а у містах – на магістрати та ратуші.

Проте урядовцям видавалося дивним і незрозумілим життя самоврядних міст. Тому царизм спочатку спрямував свої зусилля на звуження рамок магдебурзького права, послаблення сили українських звичаїв і самоврядних традицій, а тоді крок за кроком виводив їх із ужитку [34, с.182]. За підрахунками М. Бармака, протягом 1775–1837 рр. було підготовлено 235 указів і, які регулювали та спрямовували функціонування управління в краї [18]. Реорганізована в 1804 р. комісія на чолі з Розенкампом замість врахування місцевого права стала фактично зводити його нанівець. Але обійтися без нього ще було неможливо. Очевидно, це спонукало уряд заснувати особливу експедицію для західного краю. Редактором законів для українських губерній став Ф. Давидович, а його помічником – поляк Жуковський. Результатом їх роботи став «Короткий виняток з прав малоросійських за планом, найкраще конфірмованим». В ньому підтверджувалося, що джерелами українського права виступали Статут (без конституцій) для шляхетства і козацтва, Магдебурзьке і Саксонське право для купців і міщан. До 1809 р. український відділ підготував «Огляд цивільних законів, які вживалися в Малоросії». Далі робота відділу проходила мляво і оживилася лише в 1818 р. [32, с.110]. Між тим, у 1812 р. на територію краю було поширено єдиний для імперії порядок виконання судових рішень і вироків, виконання яких у повітах забезпечували земські суди, а в містах – міська поліція.

На основі Литовських статутів та магдебурзьких узаконень приймалися судові рішення. Так, у 1819 р. князь Й. Четвертинський (власник м. Княжпіль Ямпільського повіту) звернувся до подільського військового губернатора О. Бахметєва зі скаргою на сусіда, власника м. Мястківки Ольгопільського повіту поміщика Я. Ярошинського за утиски жителів містечка Княжпіль у проведенні ярмаркових торгів. За його словами, озброєні люди кривдника під загрозою покарання не дозволяли відвідувати ярмарки в м. Княжполі. У січні 1819 р., в присутності возного Ольгопільського земського суду затримали кілька людей Я. Ярошинського та відібрали в них зброю: рушниці, шаблі, дротики і

пістолети. У відповідь на дії сусіда, той силами загону з кількох сот осіб визволив арештованих. Тоді Я. Ярошинський звернувся зі скаргою до царя, оскільки привілеєм від 1787 р. в Княжполі дозволялося проводити лише 11 ярмаркових днів на рік, тоді як власник містечка дозволив їх проведення щочетверга (52 рази на рік). Проведення торгів і робота шинку приносили значні прибутки Й. Четвертинському, а Я. Ярошинський та його містечко М'ястківка, що знаходилося за милю від шинку, зазнавали через це значних збитків. По-перше, селяни м'ястківські та найближчих сіл спивалися; по-друге, стали занепадати м'ястківські ярмарки. Губернське правління вирішило заборонити проведення щочетверга ярмарку в містечку Княжпіль, дозволивши їх організовувати лише за чітко наданою привілеєм 1787 р. кількістю [2, арк.108, 540, 540 зв., 683].

Таким чином, аналіз наукової літератури та джерел засвідчують, що упродовж XVIII – першої половини XIX ст. в Подільській губернії були чинними норми магдебурзького права та законодавчі норми литовських статутів і узаконення польських королів і російських імператорів, особливо у ситуаціях, коли російське право не могло вирішити конфліктні питання. Як і у випадках із польськими королями і землевласниками, ставлення до них з боку самодержавства було спрямоване на використання їх можливостей і механізмів для правової реконструкції в напрямку уніфікації з російським імперським правом. Разом з тим, магдебурзькі (самоуправлінські) традиції тривалий час залишалися чинними в середовищі ремісничих і братських організацій Поділля і всієї Правобережної України.

Відновлення та утвердження європейських цінностей вимагають подальшого комплексного вивчення, осмислення та поширення власного досвіду системи самоврядування на засадах магдебурзького права. Адже наявність у міст і містечок магдебурзького права визначала статус їх європейськості.

Список використаних джерел та літератури:

1. Державний архів Вінницької області. Ф. Д. 634. Оп. 1. Спр. 2. 4 арк.
2. Державний архів Хмельницької області (далі – Держархів Хмельницької області). Ф. 227. Оп. 1. Спр. 504. 108 арк.
3. Российский государственный исторический архив в Санкт-Петербурге (далі – РГИА в Санкт-Петербурге). Ф. 1374. Оп. 1. Д. 188 б. 284 л.
4. РГИА в Санкт-Петербурге. Ф. 1374. Оп. 1. Д. 269. 151 л.
5. РГИА в Санкт-Петербурге. Ф. 1374. Оп. 1. Д. 297. 197 л.
6. ПСЗРИ-1. Т. 24. Санкт-Петербург: Тип. II отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. № 18147.
7. ПСЗРИ-1. Т. 24. Санкт-Петербург: Тип. II отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. № 18252.
8. Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ-1). Т. 24. Санкт-Петербург: Тип. II отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. № 18165.
9. ПСЗРИ-1. Т. 26. Санкт-Петербург: Тип. II отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. № 19763.

10. ПСЗРИ-1. Т. 26. Санкт-Петербург: Тип. II отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. № 19790.
11. ПСЗРИ-1. Т. 26. Санкт-Петербург: Тип. II отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. № 19839.
12. Александра М.Ф., Винокур І.С., Гарнага І.В., Коваленко Л.А. Ланевський В.П. Кам'янець-Подільський // *Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область*. Київ: УРЕ, 1971. С. 297-323.
13. Антонович В.Б. О промышленности Юго-Западного края в XVIII столетии. Киев, 1873. 13 с.
14. Антонович В.Б. Исследования о городах Юго-Западного края // *Монографии по истории Западной и Юго-Западной России*. Киев, 1885. Т. 1. С. 133-194.
15. Баженов Л.В. З історії середньовічного самоврядування в м. Кам'янці-Подільському (до 640 річниці надання місту магдебурзького права // *Самоврядування у Кам'янці-Подільському: історія та сучасність: збірник наук. повідомлень за підсумками круглого столу* / редкол.: В.А. Дубінський та ін. Кам'янець-Подільський, 2014. С. 10-15.
16. Баженов Л.В. Магдебурзьке право XVI-XV ст. на Поділлі – фундамент сучасного міського самоврядування // *Наукові записки: збірник наук. праць. Серія: Історія / Вінниц. держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського; за заг. ред. П.С. Григорчука*. Вінниця: ВДПУ, 2011. Вип. XIX. С. 8-11.
17. Балущок В. Світ середньовіччя в обрядовості українських цехових ремісників. Київ: Наук. думка., 1993. 120 с.
18. Бармак М.В. Формування владних інституцій Російської імперії на Правобережній Україні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). Тернопіль: Астон, 2007. 515 с.
19. Білоус Н.О. Магдебурзьке право // *Енциклопедія історії України. У 10 т.* / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наук. думка, 2009. Т. 6: Ла-Мі. С. 413-415.
20. Владимирский-Буданов М.Ф. Немецкое право в Польше и Литве. Санкт-Петербург, 1868. 312 с.
21. Гальчак С.Д. Історичні аспекти становлення й розвитку місцевого самоврядування у Східному Поділлі в дорядянський період // *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* Київ: Ін-т історії України НАН України, 2006. Вип. 11. С. 206-216.
22. Гладка Г.А. Поширення магдебурзького права на українських землях (XIV – першої половини XIX ст.): історико-правовий аспект // *Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки. Наук. вісник: збірник наук. праць*. Київ: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2011. Вип. 51 (9). С. 10-15.
23. Клименко П. Цехи на Україні. Суспільно-правні елементи цехової організації. Київ., 1929. Т. 1. Вип. 1.
24. Кобилицький М.М. Магдебурзьке право в Україні (XIV – перша половина XIX ст.): історико-правове дослідження. Львів: ПАІС, 2008. 406 с.
25. Мельничук І.П. Магдебурзьке право на Вінниччині: наукове видання // *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія Історія*. Вінниця: ВДПУ, 2003. Вип. 6. С. 122-125.
26. Нольде А. Забытая попытка кодификации литовско-польского права // *Журнал Министерства народного просвещения*. Санкт-Петербург, 1907. № 1. С. 34-65.
27. Описи Подільської губернії кінця XVIII – початку XIX ст. / уклад., авт. вст. ст.: С.А. Копилов, А.Б. Задорожнюк. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011. 124 с.

28. Петров М. Б. Місто Кам'янець-Подільський в 30-х роках XV–XVIII століть: проблеми соціально-економічного, демографічного, етнічного та історико-топографічного розвитку. Міське і замкове управління. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2012. 480 с.
29. Петров М.Б., Рибак І.В. Кам'янець-Подільський // *Енциклопедія історії України. У 10 т. / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.* Київ: Наук. думка, 2009. Т. 4: Ка-Ком. С. 55-64.
30. Сецинский Е. Город Каменец-Подольский. Историческое описание. Киев: Тип. С.В. Кульженко, 1895. 241 с.
31. Сецинский Е. Материалы для истории цехов в Подолии. Каменец-Подольск, 1904. 78 с.
32. Слабченко М.Е. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття. Київ: Держвидав України, 1927. Т. 2. 318; 278 с.
33. Філінюк А.Г. До питання про функціонування та знищення самоврядування в місті Кам'янці-Подільському наприкінці XVIII – в 40-х роках XIX ст. // *Самоврядування у Кам'янці-Подільському: історія та сучасність: збірник наук. повідомлень за підсумками круглого столу / редкол.: В.А. Дубінський та ін.* Кам'янець-Подільський, 2014. С. 29-37.
34. Філінюк А. Нові тенденції та перетворення в господарському розвитку Правобережної України наприкінці XVIII ст. // *Соціально-економічні трансформації в Україні та Білорусії в XVI–XVIII ст.: фактор реформ.* Київ: Ін-т історії України НАН України, 2016. С. 191-206.
35. Філінюк А.Г., Задорожнюк А.Б. Литовські статuti в Подільській губернії у першій половині XIX ст.: данина традиції чи правові рудименти? // *Україна Lithuania: студії з історії Великої князівства Литовського.* Київ: Ін-т історії України НАН України, 2013. Т. II. С. 177-192.
36. Цехова книга бондарів, колодів, столярів міста Кам'янця-Подільського від 1602 до 1803 р. Київ, 1932.

А. Філінюк, А. Задорожнюк

Магдебургское право в общественном и социальном-экономическом развитии подолья XVIII – первой половины XIX ст.

В статье на основе анализа и осмысления научной литературы в контексте современной методологии предпринята попытка раскрыть место и роль магдебургского права в общественном и социально-экономическом развитии Подольского региона на протяжении XVIII – первой половины XIX ст. Подчеркнуто, что избранная тема основательно не изучена, однако нашла фрагментарное отражение в научной литературе в рамках других проблем.

На конкретном фактическом материале обосновывается тезис о действии норм литовских уставов на территории Подольской губернии в конце XVIII – первой половине XIX ст. и их вытеснения с общественной жизни в условиях инкорпорации в состав Российской империи. Сделан акцент на хозяйственном развитии Подолья, в частности в городах и местечках, где функционировали фабрики, заводы и ремесленные цехи, со времени Речи Посполитой до середины XIX ст., которые регулировались уставами на основе магдебургского права. Города и местечка края отличались полным, неполным и наделенным самими собственниками магдебургским правом. Его специфика была обусловлена аграрным характером городских и местечковых поселений.

Обозначено, что в XVIII состоялось массовое предоставление подольским городам и местечкам магдебургского права для ускорения их хозяйственного развития и увеличения источников доходов.

Полным магдебургским правом пользовался лишь королевский г. Каменец-Подольский, где высшим органом самоуправления был магистрат. Однако в городе одновременно функционировало старостинское правительство во главе с комендантом военного гарнизона, которое нередко дублировало функции магистрата. Как следствие, между ними возникали противоречия и конфликты. Много городов Подолья (Брацлав, Гайсин, Летичев, Проскуров, Бар, Вербовец, Сальница, Старая Ушица, Хмельник), что относились к королевской собственности, были наделены неполным магдебургским правом, поскольку ограничивалось властью королевских старост, наделенных законодательной властью и нередко занимали должности войтов. В частнособственнических городских поселениях (Городок, Гусятин, Купин, Раишков, Саврань, Немиров, Тростянец, Браилов, Янов, Тывров, Ладыжин, Межиров, Уланов, Шаргород и др.) магдебургское право предоставлялось и ограничивалось волей землевладельцев. В них права мещан на землю не отличалось от крестьян, а собственник назначал цехмистров.

В результате ограничения прав членов цехов на вероисповедание в городах появились церковные братства, функционирование которых опиралось на магдебургское право и одинаковой вере.

В общем, магдебургские (самоуправленческие) традиции остались действенными длительное время в среде ремесленных и братских организаций Подолья и всей Правобережной Украины у первой половине XIX ст.

Ключевые слова: магдебургское право, Подолье, города, мещанка, хозяйственное развитие, цехи, церковные братства.

A. Filinyuk, A. Zadorojnyuk

Magdeburg law in public and social-economic development in the XVIIIth – the first half of the XIXth century

In the article there is an attempt to reveal the place and role of Magdeburg Law in the social-economic development of the Podillya region during the XVIIIth – the first half of the XIXth century on the basis of the analysis and comprehension of scientific literature through the prism of modern methodology. It is emphasized that the chosen theme has not been comprehensively studied, but has found a fragmentary reflection in the scientific literature in the context of other problems.

On the concrete factual material the thesis is based on the validity of the norms of the Lithuanian statutes in Podillia province at the end of the XVIIIth – in the first half of the XIXth century, and their displacement from social life in the conditions of incorporation into the Russian empire. It was emphasized that the economic life in Podillia, in particular in the cities and towns, where the factories, plants and handicraft workshops functioned, since the times of the Commonwealth until the middle of the XIXth century was regulated by the statutes on the basis of Magdeburg law. Cities and towns of the region were characterized by complete, incomplete and endowed by the owners Magdeburg law. Its specificity was determined by the agrarian nature of towns and settlements.

It is noted that in the XVIIth century it was made a massive provision of Magdeburg Law to Podilsky cities and towns in order to accelerate their economic development and increase the sources of profits.

Only the royal municipality of Kamianets-Podilskyi, where the highest authority of the magistrate acted, used complete Magdeburg law. However,

in the city also the old-rule government headed by the commandant of the military garrison was functioned, which often duplicated the functions of the magistrate. As a result, contradictions and conflicts arose between them. Many of Podillya's cities (Bratslav, Gaisin, Letychiv, Proskuriv, Bar, Verbovets, Salnitsa, Stara Ushytsa, Khmilnyk), who belonged to the royal property, owned incomplete Magdeburg law, as they were limited by the power of the royal elders, endowed with the legislative authorities and often occupied the position of village elders. Magdeburg law was granted and limited by the will of the landowners in private-owned urban settlements (Gorodok, Gusiатыn, Kupyn, Rashkiv, Savran, Nemyriv, Trostianets, Brailiv, Yaniv, Tyvriv, Ladyzhyn, Mezhyriv, Ulaniv, Shargorod, etc.). Here the rights of the brokers to the land did not differ from the peasants, and the owner appointed the workshops.

As a result because of the restriction of the religious rights of members of the workshops in cities, there appeared church fraternities, the functioning of which was based on the Magdeburg law and the same faith.

In general, the Magdeburg (self-governing) traditions remained valid for a long time among the artisans and fraternal organizations of Podillya and the entire Right-Bank Ukraine in the first half of the XIXth century.

Key words: *Magdeburg Law, Podillya, cities, towns, economic development, workshops, church fraternities.*

Отримано: 15.06.2017

УДК 329.73(477.75)=(512.19)«1970/1980»

В. І. Адамовський

КРИМСЬКОТАТАРСЬКИЙ РУХ У БОРОТЬБІ ЗА ПЕРЕСЕЛЕННЯ І ОБЛАШТУВАННЯ В КРИМУ(1970-1980 рр.)

У статті висвітлюється боротьба кримськотатарського руху за повернення корінного народу на історичну Батьківщину та належне житлово-побутове облаштування їх сімей. Досліджуються факти перешикоджання працівниками радянських і адміністративних органів у реалізації переселенцями права на житло, шляхом не надання їм можливості прописатися на підшукану житлову площу та оформленні договорів купівлі-продажу житлових будівель.

Описуються жорстке протистояння у боротьбі за свої права кримських татар та влади, факти грубого порушення соціалістичної законності, які полягали у спробі виконкомів міських і районних Рад народних депутатів виселяти з області осіб, що перебувають в неорганізованому порядку і проживають без прописки.

У свою чергу, розв'язання завдань кримськотатарського національного руху стало одним з стрижнів радянського правозахисного руху. Основною його метою було привернення уваги до проблем кримських татар, які на той час перебували на правах другорядної народності, яка не отримувала ніякої підтримки з боку держави та вирішення цілого ряду економічних, соціальних, культурних проблем в процесі переселення кримських татар на історичну Батьківщину.

Ключові слова: переселення, боротьба, кримськотатарський рух, прописка, житло, виселення, переслідування.

Дослідження історіографії середини 1970-х початку 1990-х рр. свідчить про недостатній інтерес з боку дослідників, як істориків так і правознавців, до проблеми матеріальних компенсацій вимушеним переселенцям.

Одним з перших, питання відшкодування матеріальних збитків реабілітованим досліджував В.М. Савицького. У своїй статті «З приводу кримінально-процесуальних прав невинного на реабілітацію» [1].

Питання правової бази реабілітації, відшкодування втрат безневинно засудженим громадянам, розглядалися у наукових пошуках юристів Б. Безлепкіна, Л. Бойцової та В. Бойцової [2-5].

Метою статті є дослідження діяльності кримськотатарського руху у боротьбі за повернення на історичну Батьківщину корінного народу Криму та відновлення майнових прав незаконно депортованих громадян.

Переселення кримських татар до Криму поступово ставало реальним фактом, ігнорування якого могло призвести до складних політичних і соціальних наслідків. Варто відзначити, що

складна, всебічно узгоджувальна бюрократична система далеко не завжди встигала за перебігом подій. Так, вже тоді коли переселення кримських татар до Криму набувало свого розмаху 9 січня 1974 року було прийнято Указ Президії Верховної Ради СРСР про зняття обмежень у виборі місця проживання колишніх спецпереселенців в тому числі кримських татар [6].

Паралельно з прийняттям Указу вживалися заходи і щодо поновлення процесу переселення кримських татар до Криму на основі оргнабору, який до середини 70-х років почав давати певні збої. Одним з перших звернув на це увагу перший секретар ЦК Компартії Узбекистану Ш.Р. Рашидов, який відзначив, що нез'ясованість цих питань призводить до складної політичної ситуації в республіці, загострює міжнаціональні стосунки [7].

Стурбованість з цього приводу висловив міністр внутрішніх справ СРСР М.О. Шолоков. В своєму листі на ім'я першого секретаря ЦК Компартії України В.В. Щербицького 7 грудня 1976 року він писав: «За останній час помітно збільшилось число листів, що надходять до Міністерства внутрішніх справ СРСР від громадян татарської національності з Кримської області. Лише за 9 місяців ц.р. надійшло більше 50-и таких листів, причому багато з них колективні. Заявники повідомляють, що окремі працівники радянських і адміністративних органів Кримської області не надають їм можливості прописатися на підшукану житлову площу, перешкоджають оформленню договорів купівлі-продажу житлових будівель, по суті відмовляються розглядати їх заяви з цих питань, а іноді насильно вивозять за межі області і виселяють з куплених ними будинків...

Враховуючи все це, Міністерство внутрішніх справ СРСР просить вас доручити Кримському обкому КППС та облвиконкому ретельно розібратися в цій ситуації та розробити єдиний порядок розгляду питань прописки громадян татарської національності, що прибувають на постійне місце проживання в Кримську область» [8].

Увагу вищого політичного керівництва України не могли не привернути і окремі випадки інцидентів, пов'язаних з переселенням кримськотатарських родин до Криму. Зокрема, за дорученням першого секретаря ЦК КПУ В.В. Щербицького був ретельно перевірений факт виселення 30 листопада 1972 року з Криму трьох сімей кримських татар – Губанова, Мазінова та Курсейтової, які придбали житло в селах Червоний Крим та Спокійне Сімферопольського району Кримської області. Дії радянських і правоохоронних органів були настільки неправомірними, що знайшли свою негативну оцінку на бюро Кримського обкому КП України 11 грудня 1972 року [9].

Сваволя була також допущена в липні 1974 року партійно-радянським керівництвом Первомайського району Кримської області щодо родини Сабри Сеїд Джалілова. Інформуючи про це ЦК КППС 23 вересня 1974 року, другий секретар ЦК Компартії України І.К. Лутак писав: «16 вересня ц.р. бюро Кримського обкому партії розглянуло питання «Про факт грубого порушення соціалістичної законності, допущеного в Первомайському районі».

За неправильні дії, допущені при виселенні сім'ї Сеїд Джалілова, голові Первомайського райвиконкому т. С.П. Млягкову оголошено догану. Наказом начальника Управління внутрішніх справ Кримського облвиконкому від 19 серпня цього року оголошено сувору догану начальнику Первомайського райвідділу внутрішніх справ т. Тиховському А.І. Кримським обкомом партії та облвиконкомом вживаються заходи до зміцнення соціалістичної законності в області, посиленню попереджувально-профілактичних заходів, які б виключали подібні інциденти і сприяли поліпшенню роботи серед громадян татарської національності» [10].

Серйозний інцидент стався в с. Калинівка Ленінського району Кримської області в квітні 1978 року, коли районний народний суд визнав недійсним договір купівлі та продажу будинку А. Абельвахову і позбавив його права користування придбаним ним майном. Все це викликало рішучий протест кримських татар, що проживали в навколишніх населених пунктах [11, арк.9].

Нерідко доходило до екстремальних форм протесту. 23 червня 1978 року в с. Донське Сімферопольського району, протестуючи проти дискримінації, здійснив самоспалення Муса Мамут [11, арк.12]. Його загибель викликала широкий міжнародний резонанс. В своєму листі на ім'я Генерального секретаря ЦК КПРС, Голови Президії Верховної Ради Л.І. Брежнєва тричі Герой соціалістичної праці, академік А.Д. Сахаров писав: «23 червня в с. Донському Кримської області кримський татарин Муса Мамут у віці 46 років, батько трьох дітей, здійснив самоспалення, коли в будинок його намагалася увірватися міліція. Мамут протягом багатьох років домагався права жити в Криму. Йому, як і іншим кримським татарам, було відмовлено в прописці, і він відбув два роки ув'язнення за так зване порушення правил паспортного режиму. Після цього йому знову загрожувала в'язниця або висилка і він наважився на свій трагічний крок. Попри залежність від його конкретних обставин, самоспалення Муси Мамута має своєю справжньою причиною національну трагедію народу кримських татар, що стали в 1944 році жертвою зловісного злочину Сталіна та його підлеглих, а в 1967 – 1978 роках, після реабілітації кримських татар Указом Президії Верховної Ради СРСР, який знову став жертвою дискримінації і несправедливості, яка все ще продовжувалась» [12].

19 листопада 1978 року сталася ще одна трагедія – повісився 41-річний кримський татарин М. Мемедулаєв. Приїхавши до Криму разом з дружиною, він так і не зміг оформити купівлю будинку і жив під загрозою судових переслідувань. Згодився допомогти йому співробітник місцевого органу КДБ, зажадавши водночас розписку про співробітництво. Пізніше отямившись, М. Мемедулаєв просив повернути йому підписаний ним документ. Отримавши відмову, М. Мемедулаєв не знайшов іншого виходу, як покінчити життя самогубством, залишивши посмертну записку: «Я ніколи не був негідником. Хочу померти з чистою совістю» [13]. Подібним інцидентам могла б зарадити прозорість та адекватність політики вищого партійно-державного керівництва СРСР та УРСР стосовно

кримськотатарського народу, однак подібні поняття практично не існували в умовах радянської дійсності, коли разом з проголошеними прилюдно деклараціями йшов потік секретних документів, що повністю нівелювали загальноприйняті рішення.

Саме таким чином, слід розцінювати лист першого секретаря ЦК Компартії України В.В. Щербицького до ЦК КПРС від 18 травня 1978 року Останній виступив з пропозиціями щодо зміцнення паспортного режиму в Кримській області. Перший секретар ЦК Компартії України пропонував надати право органам внутрішніх справ Кримської області за рішенням виконкомів міських і районних Рад народних депутатів виселяти з області осіб, що прибувають в неорганізованому порядку і проживають без прописки, посибити відповідальність домовласників і квартиродавців, які допускали проживання на житловій площі осіб без прописки і паспортів, вживаючи до них відповідну міру покарання, аж до виселення їх за межі області строком до двох років.

Вищим політичним керівництвом країни, Радою Міністрів СРСР ставилося питання про розробку спеціальної інструкції про порядок виселення осіб, що проживають без прописки в Кримській області, а також домовласників і квартиродавців, які допустили порушення Положення про паспортну систему в СРСР [14, арк.3].

Особливу увагу привертає прохання В.В.Щербицького «Доручити КДБ при Раді Міністрів УРСР, МВС УРСР, Прокуратурі УРСР вжити конкретних заходів для припинення діяльності кримськотатарських «автономістів», посилити роботу з попередження їх протизаконної, антигромадської поведінки» [14, арк.6].

Вживаючи серйозних запобіжних заходів, вище політичне керівництво СРСР та УРСР не врахувало цілого ряду фактів. Йшлося про консолідацію кримськотатарського руху, який ставив перед собою конкретні тактичні і стратегічні завдання, спирався на авторитет визнаних на міжнародному рівні лідерів. Одним з таких став Мустафа Джемілев. 18 травня 1944 року йому виповнилось лише 7 місяців. Ніколи не проживаючи в Криму, він болісно переживав проблеми своїх співвітчизників. В 1962 році М. Джемілев виступив одним з ініціаторів створення «Союзу кримськотатарської молоді», за що позбувся студентського квитка у вищому навчальному закладі. Брав активну участь в діяльності ініціативних груп, був нерозривно пов'язаний з радянським і міжнародним правозахисним рухом.

Вперше заарештований 12 травня 1966 року за ухилення від служби в Радянській Армії, він в 1969 році увійшов до створеної у Москві Ініціативної групи захисту прав людини в СРСР. На спровокованому з цього приводу суді 12-16 травня 1970 року М. Джемілев відмовившись від адвоката, висловив блискучу промову щодо необхідності забезпечення прав і свобод кримськотатарського народу [15].

Розв'язання мети і завдань кримськотатарського національного руху стало одним з стрижнів радянського правозахисного руху. Цими питаннями опікувався академік А. Сахаров, який разом з сво-

єю дружиною в 1974 році намагався потрапити на суд М. Джемілева в Омську, для того щоб не лише захистити борця за права кримсько-татарського народу, а й привернути увагу до проблем кримських татар, які на той час перебували на правах другорядної народності, яка не отримувала ніякої підтримки з боку держави.

Кримськотатарський національний рух підкріпив і підтримав своїм авторитетом відомий правозахисник генерал-майор П.Г. Григоренко, людина виняткової мужності і порядності. Він вже на початку 60-х років різко критикував половинчасту і непослідовну політику М.С. Хрущова, за що був переведений з Військової академії ім. М.В. Фрунзе на Далекий Схід. Прагнучи відстояти свої ідеали, в 1963 році П.Г. Григоренко створив «Союз боротьби за відродження лєнінізму», внаслідок чого в 1964 році був позбавлений звання, нагород і пенсії. В 1964-1965 роках та 1969-1974 роках його заарештовували і піддали примусовому лікуванню в психіатричній лікарні. В 1977 р. виїхав до США і був позбавлений громадянства СРСР [16].

Звертаючись до кримських татар, в березні 1968 р. він відзначав: «В своїй боротьбі не замикайтеся у вузько національну шкарлупу, посилюйте контакти з усіма прогресивними людьми інших націй Радянського Союзу, перш за все, з націями серед яких ви живете, з росіянами і українцями, з націями, які піддавались і піддаються таким же приниженням, як і ваш народ. Не вважайте свою справу лише внутрішньодержавною. Звертайтеся за допомогою до світової прогресивної громадськості і до міжнародних організацій. Те, що з вами зробили в 1944 році, має точно визначену назву. Це чистої води геноцид – один з найважчих видів злочину проти людства...» [17].

Діяльність П.Г.Григоренка на тернах захисту прав і свобод кримських татар не залишилася непоміченою з боку радянських спецслужб. 10 червня 1968 року голова Комітету держбезпеки при Раді Міністрів СРСР Ю.В. Андропов інформував ЦК КПРС про спроби правозахисника зібрати і направити до ООН петицію за підписом 550 тис. кримських татар з викладом їх основних вимог. Одночасно він завіряв про те, що «... Комітет держбезпеки вживає заходів щодо попередження ворожих дій з боку націоналістично настроєних осіб з числа кримських татар та інших анти-суспільних елементів» [18].

Боротьба кримських татар поступово давала свої позитивні результати. Особливо це виявилось під час перебудови радянського суспільства, проголошеної М.С. Горбачовим. Новий курс вищого політичного керівництва країни, спрямований на відкритість перед світовим співтовариством, вже не дозволяв замовчувати або ігнорувати проблеми кримських татар. Однак і подолати цей бар'єр вдавалося досить нелегко, як і самому «ініціатору перебудови» так і його найближчим сподвижникам. Щоб переконатися в цьому, достатньо звернутися до протоколу засідання політбюро ЦК КПРС від 23 липня 1987 року за участю А. Громико, А. Зайкова, В. Никонова, М. Слюнькова, Е. Шеварна-

дзе, О. Яковлєва, П. Демєчєва, Б. Єльцина, Д. Язова, А. Бірюкової, А. Добриніна, А. Лук'янова, В. Медведєва.

Аналізуючи зазначений документ, не можна не помітити, що склад членів і кандидатів в члени політбюро, запрошених на засідання керівників КДБ СРСР в обговорені питання немов би розколовся на два табори. З одного боку жорстку позицію займав А.А. Громико, який не бачив ніяких шляхів для діалогу з кримськими татарами. З іншого боку О.М. Яковлєв вважав, що необхідно якомога ширше демократизувати процес переселення кримськотатарських сімей до Криму. Завжди невизначений М.С. Горбачов метався між однією та іншою точкою зору [19].

Врешті-решт, очевидно, перемогла жорстка точка зору, оскільки 24 грудня 1987 року М.І. Рижковим була підписана постанова Ради Міністрів СРСР про обмеження прописки громадян в деяких населених пунктах Кримської області і Краснодарського краю. Її схвалення, як тимчасового заходу, аргументувалось необхідністю забезпечення встановленням громадського порядку і забезпечення умов для оздоровлення населення. До числа населених пунктів Кримської області, в яких вводилося обмеження прописки громадян, визначались міста Алушта, Євпаторія, Керч, Севастополь, Сімферополь, Феодосія та Ялта (з населеними пунктами, які знаходились в її підпорядкуванні), міста і села Бахчисарайського, Ленінського, Роздольнінського, Сімферопольського, Судакського, Чорноморського районів [20].

Водночас, для того щоб заспокоїти громадську думку, відвернути її від розв'язання нагальних проблем при Раді Національностей Верховної Ради СРСР 12 липня 1989 року була утворена Комісія з проблем кримськотатарського народу під головуванням народного депутата СРСР, секретаря ВЦРПС Г.І. Янаєва. Серед інших до її складу увійшли письменник В. Белов, голова Кримської обласної організації ветеранів війни і праці М. Бабченко, доцент юридичного факультету МДУ ім. М.В. Ломоносова К. Лубенченко, віце-президент Академії наук СРСР К. Фролов та інші [21]. Варто зазначити, що створення зазначеної комісії не викликало ентузіазму серед учасників кримськотатарського національного руху. 13 вересня 1989 року вони виступили з заявою, в якій розцінювали діяльність вказаної інституції штучною і надуманою, яка не дозволяє не лише вирішити нагальні проблеми кримських татар, а й навіть поставити їх на порядок денний вищих органів державної влади та управління [22].

Єдине, на що спромоглася Комісія з проблем кримськотатарського народу, це внести на розгляд Верховної Ради СРСР ряд документів, що носили, як і раніше, декларативний характер. Йдеться в першу чергу про Декларацію Верховної Ради СРСР «Про визнання незаконними і злочинними репресивних актів проти народів підданих насильницькому переселенню і забезпечення їх прав», схвалєну 14 листопада 1989 року [23].

Конкретнішими виглядають висновки та пропозиції Комісії з проблем кримськотатарського народу, прийняті в листопа-

ді 1989 року. Вони передбачали вирішення цілого ряду економічних, соціальних, культурних проблем в процесі переселення кримських татар на історичну Батьківщину [24, с.83].

Вироблені рекомендації Комісії лягли в основу постанови Ради Міністрів СРСР від 29 січня 1990 року, що визнала за доцільне утворити Державну комісію з проблем кримськотатарського народу під головуванням заступника голови союзного уряду В.Х. Догужієва. Остання у найкоротший термін розробила цілком обґрунтовану і фінансово забезпечену програму в самих різних сферах, пов'язаних з поверненням кримських татар на історичну Батьківщину [24, с.84-85].

Хід реалізації розробленої програми взяла на себе Рада Національностей Верховної Ради СРСР, яка 1 листопада 1990 року на своєму засіданні заслухала доповідь голови Державної комісії з проблем кримськотатарського народу заступника голови Ради Міністрів СРСР В.Х.Догужієва. Взявши до відома його інформацію, вона водночас рекомендувала союзним і республіканським міністерствам та відомствам активізувати свою роботу у плані розв'язання завдань, пов'язаних з переселенням і облаштуванням кримськотатарських сімей в процесі їх переселення до Криму [24, с.85-94].

Визнаючи позитивність прийнятих рішень, не можна водночас не відзначити, що вони істотно розходилися з тією політичною, економічною ситуацією, в якій опинився СРСР в кінці 80 – на початку 90-х років. Союзне керівництво, на цей час вже не могло контролювати дії законодавчої і виконавчої влад республік, що прагнули визначити шляхи свого подальшого розвитку.

Список використаних джерел та літератури:

1. Савицький В.М. По поводу уголовно-процесуальных прав невиновного на реабилитацию // *Советское государство и право*. 1965. № 9. С. 48-56.
2. Безлепкин Б.Т. Реабилитация необоснованно репрессированных граждан по делам прошлых лет // *Советское государство и право*. 1990. № 3. С. 79-87.
3. Бойцова А.В., Бойцов В.В. Восстановление и охрана прав жертв массовых репрессий: состояние и перспективы законодательного регулирования // *Государство и право*. 1992. № 6. С. 15-26.
4. Бойцова А.В. Возмещение ущерба «жертвам правосудия» в России // *Российская юстиция*. 1994. № 6. С. 45-47.
5. Бойцова В.В., Бойцова А.В. Реабилитация необоснованно осужденных граждан в современных правовых системах: учеб. пособие / [науч. ред.: д-р юрид. наук, проф. В.Я. Бойцов]. Тверь: [б.и.], 1993. 104 с.
6. Крымскотатарское национальное движение. Документы. Материалы. Хроника. Москва, 1992. Т. 2. С. 52-53.
7. РДАНИ. Ф.5. Оп. 66. Спр. 107. Арк. 23-24.
8. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1401. Арк. 14-15.
9. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 892. Арк. 26.
10. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1090. Арк. 1-2.
11. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1740. Арк. 9, 12.
12. Крымскотатарское национальное движение. Документы. Материалы. Хроника. Москва, 1992. Т. 2. С. 211-212.

13. Алексеева Л. История инакомыслия в СССР. Новейший период. Москва: Весть, 1992. С. 67.
14. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1740. Арк. 3, 6.
15. Алексеева Л. История инакомыслия в СССР. Новейший период. Москва: Весть, 1992. С. 78.
16. Григоренко П. «В подполье можно встретить только крыс...». Нью-Йорк, Детинец, 1981. С. 108.
17. Крымскотатарское национальное движение. Документы. Материалы. Хроника. Москва, 1992. Т. 2. С. 186.
18. РДАНИ. Ф. 89. Оп. 28. Спр. 20. Арк. 1.
19. РДАНИ. Ф. 89. Оп. 42. Спр. 17. Арк. 4-5.
20. Крымскотатарское национальное движение. Документы. Материалы. Хроника. Москва, 1992. Т. 2. С. 53.
21. Комісія з проблем кримськотатарського народу // *Ведомости Съезда народных депутатов СРСР и Верховного Совета СССР*. 1989. № 9. С. 354-355.
22. Крымскотатарское национальное движение. Документы. Материалы. Хроника. Москва, 1992. Т. 2. С. 246-249.
23. Декларація Верховної Ради СРСР «Про визнання незаконними і злочинними репресивних актів проти народів підданих насильницькому переселенню і забезпечення їх прав» // *Ведомости Верховного Совета СССР*. 1989. № 23. С. 607.
24. Крымскотатарское национальное движение. Документы. Материалы. Хроника. Москва, 1992. Т. 2. С. 83-94.

В. Адамовский

Крымскотатарское движение в борьбе за переселения и обустройство в Крыму (1970-1980 гг.)

В статье освещается борьба крымскотатарского движения за возвращение коренного народа на историческую Родину и надлежащее жилищно-бытовое обустройство их семей. Исследуются факты препятствования работниками советских и административных органов в реализации переселенцами права на жилье, путем не предоставления им возможности прописаться на подысканную жилую площадь и оформления договоров купли-продажи жилых зданий.

Описываются жесткое противостояние в борьбе за свои права крымских татар и власти, факты грубого нарушения социальной законности, которые заключались в попытке исполкомов городских и районных Советов народных депутатов выселять из области лиц, прибывающих в неорганизованном порядке и проживающих без прописки.

В свою очередь, решение задач крымскотатарского национального движения стало одним из стержней советского правозащитного движения. Основной его целью было привлечение внимания к проблемам крымских татар, которые в то время находились на правах второстепенной народности, не получала никакой поддержки со стороны государства и решения целого ряда экономических, социальных, культурных проблем в процессе переселения крымских татар на историческую Родину.

Ключевые слова: переселение, борьба, крымскотатарский движение, прописка, жилье, выселение, преследования.

V. Adamovskiy

Crimean Tatarian movement for struggle for transmission and occupation in Crimea (1970-1980)

The article covers the struggle of the Crimean Tatar movement for the return of the indigenous people to the historical homeland and the proper housing and household arrangement of their families. The investigation of the fact that the workers of the Soviet and administrative authorities are prevented from implementing the right to housing by settlers, by not providing them with the opportunity to subscribe to a search housing and to sign contracts for the sale of residential buildings.

Describe a tough confrontation in the struggle for their rights of the Crimean Tatars and authorities, the facts of gross violation of socialist legality, which consisted in an attempt by executive committees of city and district Soviets of People's Deputies to evict from the area persons who arrive in unorganized order and live without a residence permit.

In turn, solving the tasks of the Crimean Tatar national movement has become one of the pillars of the Soviet human rights movement. Its main goal was to draw attention to the problems of the Crimean Tatars, who at that time were members of the minority nationality, which did not receive any support from the state and resolved a number of economic, social and cultural problems during the process of resettlement of the Crimean Tatars to their historical homeland.

Key words: resettlement, struggle, Crimean Tatar movement, registration, housing, eviction, persecution.

Отримано: 28.08.2017

УДК 94(477)«1917/1918»

Н. М. Барановська

ДЕРЖАВОТВОРЧА СПАДЩИНА УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

Стаття присвячена аналізу концептуальних та ідеологічних підходів до питань українського державотворення та націоутвердження, трансформаційних процесів і шляхів практичного втілення легітимного проекту державності української нації у період діяльності Центральної Ради, які змінили політичний і культурний розвиток України в рамках національної парадигми після краху Російської імперії на початку ХХ століття. Розглянуто еволюцію державницьких поглядів провідників Центральної Ради від автономії в складі федералістичної Росії до самостійності України та її незалежності від Російської республіки.

З'ясовано, що теоретичні моделі та процеси державотворення в 1917 – на поч. 1918 рр. залежали від перебігу революційних подій і коригувалися ними залежно від обставин. Вони сприяли поширенню соборницьких настроїв у середовищі інтелігенції та широким народних верств і мали вплив на формування національної ідентичності. Центральна Рада, перебуваючи на чолі революційного проводу, стала рушієм національного відродження, розробила ідеологічну доктрину українського державотворення, заклала політичні основи української державності, сформувала перші державні інституції, створила й реалізувала численні законодавчі акти,

умови для розгортання міжнародної співпраці в інтересах України та її міжнародного визнання.

Ключові слова: *Україна, Національна революція, Центральна Рада, державотворення, широка автономія, федерація, державна незалежність.*

Проблеми української державності в сучасний період, визначення ефективних напрямків збереження її суверенітету та територіальної цілісності, розробка стратегії успішного демократичного та культурного розвитку України, посилення її суб'єктності та авторитету на міжнародній арені, збільшують увагу дослідників до питань національного відродження та державотворення періоду діяльності Центральної Ради як першого, й багато в чому визначального, етапу в ході Національної революції 1917–1921 років, який має значні аналогії з сучасністю та відіграє важливу роль в осмисленні історії українського державницького досвіду. Як і сто років тому молода Українська держава, що обрала демократичний та європейський шлях суспільного розвитку, стала об'єктом великоімперських зазіхань Москви, її збройної агресії й змушена була ціною великих втрат відстоювати соборність і незалежність. Це вимагає більш детального аналізу державотворчих процесів 1917 – поч. 1918 рр., які дають ключ до розв'язання багатьох сучасних проблем та можливість уникнення трагічних помилок минулого.

Значним внеском у наукову розробку проблем державотворення в Україні періоду діяльності Центральної Ради на тлі подій Національної революції 1917 – 1921 рр. є праці В. Верстюка [1; 2], Я. Грицака [13], Г. Корольова [3], Я. Дзісяка [4], Г. Басара-Тимішак [6] та інших. Сучасні дослідники розглядають явище Української революції у контексті історичних перспектив, сформованих на основі досвіду різних епох і періодів. Більшість науковців визнають повне домінування федералістської концепції в часи Центральної Ради, намагання її лідерів упровадити в життя утопічні соціалістичні ідеї, що, на думку Р. Іванченко, призвело до втрати можливостей для поширення національно-державницьких переконань серед широких верств українського суспільства, без чого неможливо будувати власну державу.

Водночас концептуальні та ідеологічні підходи до питань українського державотворення та націоутвердження, шляхи та методи їх практичного втілення у 1917 – на поч.1918 рр. ще потребують детального дослідження. Тому метою даної статті є аналітичне узагальнення легітимного проекту державності української нації, запропонованого й реалізованого у період діяльності Української Центральної Ради, розкриття концептуального підґрунтя національно-державницької ідеї та її еволюції на фоні існуючих проблем і можливостей того часу.

Лютнева революція 1917 року та падіння царизму стали віхопомними подіями в історичному житті України. Поклавши край Російській імперії, яка десятиліттями гнобила українців та виховувала в їх свідомості принизливий комплекс меншовартос-

ті, вони сприяли активізації національного питання та пробудженню національної свідомості українців. Після багатьох років бездержавного існування українське суспільство у своїй більшості поступово усвідомлювало важливість поточного моменту та необхідність радикальної зміни суспільно-політичної ситуації в Україні на користь відновлення її національно-державного статусу. Свідченням цього стало бурхливе наростання загальнонаціонального руху за відродження державності, який з обмежених культурницьких вимог вилився у могутню революцію, що була «переломним моментом у становленні національної ідентичності» [6, с.62]. Суперечливий і динамічний революційний процес, який відбувався, то в хаотичній, то в системній формі сприяв найпоширенішому виявленню ідеї національного визволення.

Політичні трансформації проходили в інтересах українства, поєднуючи завдання національного визволення з глибокими соціальними перетвореннями та вели до якісних змін порівняно з попередніми історичними періодами. Розуміння суті і завдань українського визвольного руху міцніло в процесі розгортання революційних подій та здебільшого під тиском умов, що створювалися ними.

У той же час оголилася низка проблем, які впливали на концепцію, способи втілення та трансформацію ідеї державності в ідеологічній думці того часу. Це відсутність досвіду державотворення, розділення етнічних територій між Великою Україною і Галичиною, духовне, національно-культурне та соціальне знівечення Наддніпрянської України.

Центром, організатором і координатором українського руху на початку 1917 р. став Київ – осередок тогочасної інтелігенції, з якої формувалася українська політична еліта, у свідомості якої відбувалися прогресивні зміни політичних настроїв та зароджувалися національно-державницькі ідеї. Активність української інтелігенції весною 1917 р. сприяла політизації та ідейному оформленню національно-визвольного руху. Відбувалася легалізація існуючих та творення нових українських політичних партій, які розпочали масову організаційну роботу, висунувши на перший план питання державності та соборності України. За основу державницької концепції було взято принципи автономії та федералізму, які українські партійні діячі, більшість громадських і професійних організацій та об'єднань активно пропагували серед населення.

З метою організації місцевої цивільної влади 1 березня 1917 р. у Києві представники громадських організацій і політичних партій створили Виконавчий Комітет із 12 членів, п'ятеро серед яких були українцями. На зразок Києва по цілій Україні міста та села обирали собі подібні Комітети, що виконували владу на місцях [7, с.70].

17 березня 1917 р. з ініціативи представників ТУПу було створено Українську Центральну Раду, яка стала фактично загальнонаціональним об'єднавчим ідеологічним органом, тимчасовим урядом України та її революційним Сеймом. Як писав

голова Ради, авторитетний історик М. Грушевський: «... українці всіх партій і напрямків постановили об'єднатися у спільній одностайній політичній організації на весь час, поки не буде спільна мета: широка національно-територіальна автономія в федеративній демократичній Російській республіці [8, с.6]. Це свідчить про демократичність формування Центральної Ради – на основі делегування до її складу представників різних політичних та громадських організацій, що дало змогу зробити її могутнім чинником політичного впливу та консолідації української нації.

Хоча діячі Центральної Ради не мали досвіду бюрократичної й адміністративної роботи, вони перетворили цей орган у дієву українську керівну структуру, що не тільки очолила провід Національної революції, а й вживала всіх заходів, щоби мирним, легальним шляхом повернути українському народові право на вільний національний розвиток. Великого розмаху державницькі зусилля Центральної Ради дістали в березні – квітні 1917 р., коли національно-визвольні ідеї в Україні набули масового характеру. У цей час відбувалися конференції найбільш впливових політичних структур, що входили до складу Центральної Ради й загалом визначали її політичну та державницьку позицію. Квітнева 1917 р. конференція Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП) висловилася за федеративну перебудову Росії як союзу національно-територіальних одиниць, здійснення автономії України та закликала до вияву народної ініціативи. До вимог автономістсько-федералістичного ладу приєдналися Українська радикально-демократична партія (УРДП) та партія українських есерів (УПСР). Коментуючи позицію УПСР, відомий діяч революції П. Христюк писав, що українські есери «виразно виходили у своєму рішенні національної проблеми з визнання принципу національної суверенності українського народу» [9, с.26]. Вони вважали ідеальним для України входження у її етнографічних межах до рівноправної федерації з іншими народами «як демократичної республіки» [10, с.18].

Така позиція свідчила про те, що українська гуманітарна інтелігенція, яка очолила революційний рух, певною мірою перебувала у полоні російської ідентичності та постійно пов'язувала себе із зовнішніми чинниками. Сила федералізму, який став панівною доктриною на початку революційного періоду, перебувала в основі політичної дуальності українського політичного соціуму та існування роздвоєної лояльності більшості лідерів революції [11, с.278].

Упродовж березня–жовтня 1917 р. Центральна Рада намагалася реалізувати ідею національно-територіальної автономії та юридично закріпити означений статус щодо українських земель. Провідники Української революції помилково вважали російську демократію в особі Тимчасового уряду своїми союзниками, а тому перебільшували значення процесів демократизації Росії, можливості створення єдиного демократичного фронту та інтернаціональної єдності соціалістичного руху.

Концептуальною основою автономістсько-федералістичних ідей, якими керувалися провідні діячі Центральної Ради та біль-

пність представлених у ній політичних партій у питанні реформування постімперського державно-політичного простору Росії, стали теоретичні напрацювання багатьох поколінь визначних українських мислителів ліберально-народницького напрямку, які не відокремлювали свої погляди від загальноросійської демократії через тривалий і жорстокий державний контроль над українською інтелігенцією Наддніпрянщини другої половини XIX – початку XX ст., коли самостійництво українців сприймалося російською владою і суспільною думкою Росії, «як державний злочин» [12, с.34]. Звідси і необхідність ставити на перший план задоволення соціально-економічних і національно-культурних інтересів, а не створення самостійної національної держави, вважати принцип автономного статусу України у складі федеративної Росії найкращою гарантією демократичних і національно-політичних прав українського народу.

Прихильники ідеї державно-політичної незалежності України знаходилися у Центральній Раді в значній меншості, хоча їхні ідеї звучали досить переконливо. Так, один із лідерів Української партії соціалістів-самостійників (УПСС) М. Міхновський аргументовано доводив, що тільки державна самостійність є головною умовою існування нації, а державна незалежність – національним ідеалом у сфері міжнаціональних відносин, проте керівництво Центральної Ради вважало, що інтересам українського народу якнайповніше відповідає не підтримка, а протистояння самостійницькій ідеології. Бо тільки федеративна перебудова колишньої російської імперії, як висловлювався М. Грушевський, є «найбільш досконалим способом поєднання державного союзу з інтересами вільного розвитку національного життя, більш високим рівнем політичної самостійності краю, що більше відповідає поняттю «конфедерація». Тому українське громадянство не зрозуміє нового устрою держави без «федерації і ніколи від цього гасла не відступить...» [13].

Водночас, федералізм М. Грушевського все ж не перекреслював самостійницького розвитку України. Його національно-державний ідеал – це «широка автономія» краю зі значними прерогативами організації внутрішнього життя, яка об'єктивно дає початок перетворенню України у «повну державу», наближається до державної самостійності й здатна забезпечити національно-політичні, економічні та культурні права українського народу у поєднанні з федералізацією Росії. Тільки в таких умовах українські культурні діячі «з прищипки до «загальнодержавної» культури вийдуть на центральне місце в житті своєї країни і зможуть інтегруватися в європейський контекст [14, с.127]. Тобто мова йде про якнайширші права країни самій вирішувати свої справи, хоч і не маючи державної незалежності та входячи до складу іншої держави. Це дало підстави сучасному українському історичу Я. Грицаку стверджувати, що у 1917 р. «проблема федералізації була чимось більшим, аніж просто питанням перебудови колишньої російської держави. Вона була водночас питанням ро-

сійської та української національної ідентичностей». Українці таким чином могли заявити про себе як окрема нація, а не частина російської» [15].

Що ідея самостійності України М. Грушевським не відкидалася свідчать і його міркування з приводу правових засад існування Російської федеративної республіки, у складі якої Україна гіпотетично отримала б широку політичну автономію. Вона має бути децентралізованою, демократичною із забезпеченням загального і рівного виборчого права органів місцевого порядкування, автономного представництва і законодавчих органів республіки. Автомі краї у ній не повинні бути провінціями, а повноправними членами федерації з невтручанням центральної влади у місцеве життя. Якщо ж Росія залишить ся «державою централізованою», то становище України «не буде певне, а відносини її до Росії не будуть добрі» [14, с.129-132]. Тоді постане питання незалежності України від Росії.

Однак Тимчасовий уряд не сприяв перетворенню Росії в демократичну федералістичну державу із забезпеченням національно-територіальної автономії для її народів. Вона залишалася централістичною, адже на всі домагання делегації Центральної Ради надати Україні автономію представники Тимчасового уряду відповідали «се трудно», «се неможливо», «правительство на це не піде», бо, начебто, Центральна Рада не означила точно, який зміст вона вкладає в розуміння автономії України [8, с.16]. Така позиція означала, що зміна влади в Росії не змінила її традиційної шовіністичної політики щодо українського народу та його державності.

На той час ідеї автономізму та федералізму міцно засіли не тільки в головах провідників національного руху, вони певною мірою підтримувалися й різними верствами українського суспільства. Губерніальні, волосні та повітові зібрання, збори просвітніх і політичних організацій, військові, робітничі та селянські з'їзди, що відбувалися у квітні-травні 1917 р., ухвалили постанови з вимогами домагатися автономії України у федеративному зв'язку з Росією. Питання федеративного устрою Росії та національно-територіальної автономії України було схвалено й рішенням Всеукраїнського Національного конгресу 19-21 квітня 1917 р. в Києві за участю близько 900 делегатів від населення різних міст України, війська та флоту. Центральна Рада тоді отримала кредит народної довіри на організацію краюї автономної влади. Навіть Товариство ім. гетьмана П. Полуботка, створене під керівництвом групи самостійників М. Міхновського, записало у своєму статуті, що воно «має на меті згуртування й стоваришування в одній сім'ї усіх вояків, лікарів і військових урядовців української народності під прапором Федеральної Росії – Автономної України» [16].

Тому не дивно, що з глибоким обуренням сприйняло українське суспільство небажання Тимчасового уряду задовольнити його автономні вимоги. У відповідь Перший Всеукраїнський Селянський з'їзд, який проходив 10-16 червня 1917 р. у Києві за участю 2200 делегатів, доручив Центральній Раді розробити статут автономії України, українізувати всі адміністративні й са-

моврядні установи та закликати їх допомагати у запровадженні автономного ладу [17, с.91]. Це заставило Центральну Раду діяти більш рішуче.

23 червня 1917 р. своїм Першим Універсалом вона проголосила автономію України без легітимізації з боку загальноросійського уряду. Цим завершився перший етап державотворення в Україні, який ґрунтувався на моральному авторитеті Центральної Ради, і розпочалося створення правової бази української автономії. Першим кроком стало створення 15 червня 1917 р. Генерального Секретаріату як першого уряду автономної України із визначеними повноваженнями генеральних секретарів, хоча і без професійної адміністративної підготовки.

Перший Універсал Центральної Ради та його всенародна підтримка дещо відкорегували позицію Тимчасового уряду у його стосунках з Україною. Відтак Другий Універсал від 16 липня 1917 р. став компромісним документом, розробленим на основі переговорів російських міністрів з новою українською демократичною владою. Взамін за офіційне визнання Центральної Ради та Генерального Секретаріату вищими органами краєвої влади України, а також її права на автономію, питання реалізації автономного устрою України відкладалося до проведення Всеросійських Установчих зборів. Це викликало частково негативний резонанс серед українського цивільного населення та вояків-українців і стало причиною виступу полку П. Подуботка 17-19 липня 1917 р. у Києві, як першого масового протесту проти масовості Центральної Ради у питаннях українського державотворення.

Проводячи в життя ідею поступової розбудови автономії України у контексті загального процесу федералізації Росії, який, як безпідставно вважала Центральна Рада, Україна здатна й повинна очолити, вона скликала 21-28 вересня 1917 р. в Києві з'їзд поневолених народів Росії. У його роботі взяли участь 92 делегати від 12 національностей [17, с.102]. У своїй доповіді почесний голова з'їзду М. Грушевський вкотре наголошував, що «Росія ..., щоб врятуватися від загибелі, повинна конче стати федеративною» [18, с.362]. Тому і з'їзд, засудивши надмірну централізацію законодавчої та виконавчої влади, ухвалив резолюцію про необхідність перебудови Росії у федеративну демократичну республіку та ухвалив постанову «Про федеративний устрій Російської держави», заснований на національній підставі [19]. Крім того з'їзд вирішив, що мають бути скликані крайові Установчі збори для встановлення форм відносин з центральними органами, а також формування внутрішнього устрою кожної автономної одиниці.

22 вересня 1917 р. пленум Центральної Ради виніс постанову про скликання Українських Установчих зборів та про обрання комісії для вироблення порядку виборів до них. Проти цього рішення виступили представники національних меншостей, що засідали в Центральній Раді. Вони звинуватили її в сепаратизмі та самостійництві. Тимчасовий уряд обурився ще більше, наказавши київському слідчому з особливо важливих справ притяг-

нути представників українського проводу до кримінальної відповідальності.

Але 7 листопада 1917 р. накази Тимчасового уряду перестали бути чинними. У Росії знову відбулася зміна влади і більшовики, поваливши законний Тимчасовий уряд, почали насильно нав'язувати свій новостворений Раднарком усій Російській Республіці. Щоб не допустити узурпації більшовицької влади на теренах України, Центральна Рада як суспільно визнаний краєвий орган влади, у своїй резолюції визнала Раднарком тільки обласним урядом для району Москви та Петрґраду, проте відкинула його претензії на всеросійську чи центральну владу, адже це суперечило волі революційної демократії усєї держави та її окремих регіонів.

Незадовго до вищезазначених подій з'їзд Вільного Козацтва, що проходив у Чигирині 16-20 жовтня 1917 р., прийняв постанову щодо необхідності переходу усєї влади на території України до Українського уряду, створення Самостійної й Незалежної України та об'єднання у її межах усіх українських земель з наданням місцевій автономії тим, на які за місцевими традиціями не зможуть розповсюджуватися загальнодержавні закони [20]. Його підтримав III Всеукраїнський військовий з'їзд у Києві (2-13 листопада) 1917 р., другий тур якого проходив уже після більшовицького перевороту. Вояки-українці наполягали, щоб Центральна Рада перебрала на себе всю повноту влади в Україні та проголосила самостійну Українську державу [21].

Проте Генеральний Секретаріат не підтримував вимог військових, про що різко висловлювались окремі його представники. Зокрема, генеральний секретар праці М. Порш у своїй промові на з'їзді заявив, що «українська демократія стала на шлях федерації, і цим шляхом повинно йти військо. Відокремлення не є в інтересах трудящих мас» [22, с.57]. А генеральний секретар закордонних справ О. Шульгин констатував, що Україна не домагається самостійності, а збирається будувати життя разом з Росією [23].

Це означає, що до кінця 1917 р. ніхто з головних політичних діячів Центральної Ради серйозно не думав про повне відокремлення України від Росії. Вони до останнього моменту хотіли перетворити Росію як імперію на федерацію, де Україна мала б повну внутрішню суверенність та окремі від російських Установчі збори для визначення всіх внутрішніх українських політичних питань.

Автономістсько-федералістичний підтекст мав і Третій Універсал Центральної Ради, проголошений 20 листопада 1917 р. Хоча він і став однією із найзнаменніших подій у розвитку Національної революції 1917-1921 рр., юридично оформивши державний статус України у формі Української Народної Республіки, проте в умовах більшовицького захоплення влади в Росії проголосив нереальні для українського народу завдання: «Не одділяючись від Республіки Російської і зберігаючи єдність її, ми твердо станемо на нашій землі, щоб силами нашими помогти всій Росії, щоб уся Республіка Російська стала федерацією рівних і вільних народів» [24, с.279]. На доповнення до цього М. Грушевський зая-

вив, що проголошена УНР «була актом більш усвідомленим, більш всенароднім, всеукраїнським в розумунні об'єднаній демократії української з неукраїнською...» [24, с.285].

Керівники Центральної Ради й надалі були переконані в необхідності перетворення централістської Росії в союз народів на федеративних засадах, що було ще однією причиною, яка не дозволила їм визнати більшовицьку Раду народних комісарів як новопостапу російську владу, союз із якою міг призвести до розколу українства.

Після проголошення УНР, переоцінивши власну роль у тогочасному співвідношенні військово-політичних сил, Центральна Рада звернулася з офіційною нотою до народів Криму, Кавказу, Кубані, Сибіру, Молдавії, Башкирії, Донського Війська та Раднаркому як уряду Великої Росії з пропозицією щодо утворення однорідного соціалістичного уряду на федеративних засадах з представників національних областей та самоврядних одиниць [26]. Однак розвиток ситуації не сприяв реальному здійсненню федералістичних планів української політичної еліти. На пропозицію Центральної Ради надійшла позитивна відповідь тільки від Донського Військового уряду. Це означало, що ідея федерації народів Росії не могла бути практично зреалізована. А отже, в політичному сенсі Україна могла вважатися де-факто самостійною вже після проголошення Третього Універсалу, однак юридично вона залишалася у складі більшовицької Росії, з якою у Центральної Ради було різне бачення майбутнього політичного курсу. В Україні закладалися підвалини демократичного розвитку суспільства, більшовицька Росія стала на шлях диктатури, ігноруючи загальноприйняті демократичні норми. Прагнення Центральної Ради створити загальноросійський соціалістичний уряд у плані Раднаркому не входило і згодом стало причиною першої російсько-української війни.

Спочатку Росія розпочала ідеологічно-інформаційну атаку проти України, аби підбурити народ проти Центральної Ради та викликати до неї недовіру. Скомпрометувавши українську владу, можна було легко встановити свій контроль на території УНР. Пропагандистсько-агітаційна кампанія більшовиків носила відверто антиукраїнський та антидержавний характер і була спрямована проти національного та політичного самовияву українців. Вона здійснювалася відкрито, бо представники української влади, віддані ідеалам демократії, не чинили особливого опору своїм опонентам. Намагаючись переобрати Центральну Раду на свою користь, більшовики скликали в Києві 17 грудня 1917 р. Перший Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, солдатських та селянських депутатів, який, утім, не мав для них ніяких позитивних наслідків. Не реалізувавши легальне захоплення влади в Києві, більшовики проголосили радянську владу в Харкові 25 грудня 1917 р. Так званий Народний Секретаріат маріонеткової Української Радянської Республіки склався з 12 осіб, 11 з яких – були більшовиками. Раднарком провів роззброєння українізованого бронедивізіону, дав дозвіл на вивіз

українського хліба до Центральної Росії і перетворив місто Харків у форпост російських військ, що розгорнули активні дії для збройної боротьби проти України. 7 січня 1918 р. головнокомандувач російськими військами українського фронту В. Антонов-Овсієнко дав наказ розпочати військову агресію проти УНР. Її державна структура ще не була міцною, а тільки формувалася, а відсутність боєздатної національної армії для відбиття наступу ставила молоду українську державу в надзвичайно складне становище.

Повчальний момент був хіба у тому, що війна виявила вороже ставлення Росії до України та її державності й покінчила з “російською орієнтацією” українських соціалістів, продемонструвавши, що ніякого “загальнодемократичного фронту” всіх прогресивних сил Росії не існує, а отже, в Україні немає ніякого обов’язку перед нею. Розстріл, зайняття і знищення більшовицькими військами Києва стали передомними подіями в ході першого етапу Національної революції 1917-1921 рр. Вони сприяли трансформації державницьких поглядів лідерів Центральної Ради, які накінець усвідомили, що єдиним засобом збереження УНР та утвердження національно-політичного існування українського народу є державна самостійність України та її незалежність від Росії. Це констатував головний ідеолог автономістсько-федералістичної концепції М. Грушевський після знищення в результаті бомбардування його київського будинку: «Перше, що я вважаю пережитим і віджитим, таким, що згоріло в моїм кабінеті, се наша орієнтація на Московщину, на Росію... Не даремно пролилась кров тисяч розстріляних українських інтелігентів і молодіжі, ... вона принесла, чи закріпила духовне визволення нашого народу від найтяжчого і найшкідливішого ярма, яке може бути... [26, с.138-139]. Тому перед Україною «встають зовсім нові перспективи» [26, с.135].

Військова агресія Раднаркому проти УНР знову поставила перед провідниками революції питання про державний статус України. Стало очевидним, що перебування у федеративному зв’язку з агресором є неможливим. Це спонукало Центральну Раду 22 січня 1918 р. прийняти Четвертий Універсал і проголосити державну самостійність УНР, яку М. Грушевський назвав вимушеною необхідністю, спричиненою перш за все зовнішніми обставинами.

Проголошення УНР незалежною державою зробило її рівноправним учасником міжнародних переговорів у Брест-Литовську і дозволило укласти мирний договір з країнами австро-німецького блоку, а також просити у них військової допомоги для відбиття ворожого наступу та збереження державності УНР. Саме тоді Україна стала суб’єктом міжнародних відносин, а українці вперше з’явилися на міжнародній арені як державна нація.

Отже, теоретичні моделі та процеси державотворення в 1917 – на поч. 1918 рр. залежали від перебігу революційних подій і коригувалися ними залежно від обставин. Вони сприяли поширенню соборницьких настроїв у середовищі інтелігенції та широких народних верств і мали вплив на формування національної

ідентичності. Центральна Рада, перебуваючи на чолі революційного проводу, стала рушієм національного відродження, розробила ідеологічну доктрину українського державотворення, заклала політичні основи української державності, сформувала перші державні інституції, створила й реалізувала численні законодавчі акти, умови для розгортання міжнародної співпраці в інтересах України та її міжнародного визнання. Однак її лідери не завжди були послідовними і рішучими у відстоюванні українських національно-державних інтересів, бо незалежність України від Росії, хоча й була історичною неминучістю, стала наслідком зовнішніх обставин.

Список використаних джерел та літератури:

1. Верстюк В.Ф. Політична боротьба за владу в Українській Народній Республіці в перші місяці її проголошення // *Український історичний журнал*. 2008. № 1. Січень-лютий. С. 31-45.
2. Верстюк В. Українська Центральна Рада та її Універсали: Третій та Четвертий // *Проблеми вивчення історії Української революції (1917-1921 рр.)*. Київ, 2002. Вип. 1. С. 3-14.
3. Корольов Г.О. Ідея автономізму в уявленнях діячів та сучасників доби Центральної Ради // *Проблеми вивчення історії Української революції 1917-1921 років*. Київ, 2012. Вип. 7. С. 126-147.
4. Дзісяк Я. Історичний аналіз окремих спроб українського державотворення. Тернопіль: Терно-граф, 2010. 188 с.
5. Іванченко Р. Центральна Рада: апофеоз і драма теорії і практики // *Я повертаю Україні те, що в неї вкрадено: статті. Нариси. Роздуми*. Київ: Укр. письменник, 2005. С. 212-224.
6. Басара-Тиміщак Г. Розвиток української національної ідентичності на Наддніпрянщині у 1917 – на початку 1919 років: Галицький чинник // *Проблеми вивчення історії Української революції 1917-1921 років. Збірник наукових статей* / гол. ред. Р.Я. Пиріг. Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. Вип. 5. 340 с.
7. Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. Київ: Український письменник, 1993. 413 с.
8. Грушевський М. Як все починалося, або «радісні дні всеросійського визволення». Українська Центральна Рада й її Універсал // *Хто такі українці і чого вони хочуть* / наук. ред. О.М. Мироненко; відп. ред. С.І. Матвієнко, Л.Г. Паламарчук, Н.І. Підлужна. Товариство «Знання» України: Київ: Т-во «Знання» України, 1991. С. 5-24.
9. Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції 1917-1920. Т. 1. Відень-Прага, 1921. 192 с.
10. Багатопартійна українська держава на початку ХХ століття: Програмні документи перших українських політичних партій / упор. В.С. Журавський. Київ: Науково-інформаційне підприємство «Поліщук», 1992. 96 с.
11. Кармазіна М.С. Ідея державності в українській політичній думці (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / Ін-т політ. і етнонац. дослідж. НАН України. Київ: [б.в.], 1998. 351 с.
12. Гирич І.Б. Концептуальні проблеми історії України / ред.: Б. Будний. Тернопіль: Навчальна книга. Богдан, 2011. 224 с.
13. Нова Рада. 1917. 10 вересня.
14. Грушевський М. Якої ми хочемо автономії і федерації // *Хто такі українці і чого вони хочуть*. Київ: Т-во «Знання» України, 1991. С. 121-132.

15. Грицак Я. Українська революція 1914-1923: нові інтерпретації. URL: <http://old.lnu.edu.ua/Subdivisions/um/um2-3/ProblemyIstoriografiji/2-HRYTSAK%20Yaroslav.htm>
16. Нова Рада. 1917. 28 березня.
17. Гунчак Тарас. Україна: Перша половина ХХ століття. Нариси політичної історії. Київ: Либідь, 1993. 288с.
18. Реєнт О.П. З'їзд поневолених народів 1917 // *Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін; Інститут історії України НАН України.* Київ: Наук. думка, 2005. Т. 3. 672 с.
19. Нова Рада. 1917. 17 вересня.
20. Українське Вільне Козацтво. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki>
21. ЦДАВО України. Ф. 1115. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 93.
22. Збаразький С. Крути. У 40-річчя Великого Чину 29-го січня 1918 – 29 січня 1968. Мюнхен; Нью-Йорк: Шлях Молоді, [1958]. 104 с.
23. Нова Рада. 1917. 29 жовтня.
24. Третій Універсал Української Центральної Ради Державний // *Центр Української Народної Республіки в екзилі: статті і матеріали / під ред. А. Винара і Н. Пазуняк.* Філадельфія; Київ; Вашингтон: Фундація ім. С. Петлюри в США, вид-во «Веселка», 1993. 494 с.
25. ЦДАВО України. Ф. 1115. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 82.
26. Грушевський М. Після IV Універсалу. На порозі Нової України. Гадки і мрії // *Хто такі українці і чого вони хочуть.* Київ: Т-во «Знання» України, 1991. С. 133-224.

Н. М. Барановская

Государствотворческое наследие Украинской Центральной Рады

Статья посвящена анализу концептуальных и идеологических подходов к вопросу создания украинского государства и национально-утверждения, трансформационных процессов и путей практического воплощения легитимного проекта государственности украинской нации в период деятельности Центральной Рады, которые изменили политическое и культурное развитие Украины в рамках национальной парадигмы после крушения Российской империи в начале XX века. Рассмотрено эволюцию государственных взглядов проводников Центральной Рады от автономии в составе федералистической России к самостоятельности Украины и ее независимости от Российской республики.

Вьяснено, що теоретическі моделі і процеси створення державства в 1917 нач. 1918 зависели от течения революционных событий и корректировались ними в зависимости от обстоятельств. Они способствовали распространению соборнических настроений в среде интеллигенции и широких народных слоев и имели влияние на формирование национальной идентичности. Центральная Рада, находясь во главе революционного провода, стала двигателем национальной возрождения, разработала идеологическую доктрину создания украинского государства, заложила политические основы украинской государственности, сформировала первые государственные институты, создала и реализовала многочисленные законодательные акты, условия для развертывания международного сотрудничества в интересах Украины и ее международного признания.

Ключевые слова: *Украина, Национальная революция, Центральная Рада, создание государства, широкая автономия, федерация, государственная независимость.*

N. Baranovska

Holder of the heritage of the Ukrainian central council

The article analyzes conceptual and ideological approaches to the Ukrainian state building and self-affirmation, transformation processes and ways of practical implementation of Ukrainian nation's statehood legitimate project during activity of the Central Rada, that changed the political and cultural development of Ukraine within the national paradigm after the collapse of the Russian Empire in the early twentieth century. State attitudes evolution of the Central Rada's leaders, from autonomy within Russian Federation to Ukraine's independence and its independence from the Russian Republic are analyzed.

It was found that the theoretical models and processes of state formation in 1917, at the beginning of 1918th depended on the progress of revolutionary events and corrected them as appropriate. They helped to spread indivisible spirits among intellectuals and the broad public strata and influenced on the formation of national identity. Central Council, being leader of the revolution, became the mover of national revival, developed an ideological doctrine for Ukrainian state formation, laid political foundations of Ukrainian statehood, formed the first public state institutions, created and implemented numerous legislative acts, the conditions for the deployment of international cooperation in the interests of Ukraine and its international recognition .

Key words: Ukraine, National Revolution, Central Rada, state building, broad autonomy, federation, state independence.

Отримано: 23.09.2017

УДК 94(477)

С. М. Борчук

ПЕРЕДУМОВИ ТА ЕТАПИ СТВОРЕННЯ «ЕНЦИКЛОПЕДИЧНОГО СЛОВНИКА»

У статті розглянуто передумови та етапи створення «Енциклопедичного словника», встановлено склад редакційної колегії, особливості її роботи (у т.ч. заходи щодо популяризації видання). Значна увага приділена розв'язанню організаційно-видавничих проблем, що були обумовленні суспільно-політичними і фінансово-економічними факторами 1920-х рр. Автором доведено, що незважаючи на невдачу у виданні Українською Академією наук Біографічного словника діячів України й Енциклопедичного словника, робота над цими проектами була адекватною відповіддю вітчизняної інтелігенції на виклики часу, серед яких важливе місце займала й потреба у створенні національних українських енциклопедичних видань.

Ключові слова: державотворення, революція, словник, енциклопедія, енциклопедичний словник.

Лютнева революція 1917 р. у Росії, а відтак й розгортання подій Української революції 1917–1921 рр. кардинально змінила ситуацію у суспільно-політичному житті колишньої імперії Романових. За цих обставин завершення енциклопедичного

проекту «Український народ в его прошлом и настоящем», попри усю проведену підготовчу роботу, втрачало сенс. На порядок денний висувалося питання підготовки власної українознавчої й україномовної енциклопедії.

З початком подій Української революції більшість активістів петербурзької української «Громади», у тій чи іншій мірі задіяних у підготовці української енциклопедії, асинхронно, але переїжджають в Україну, де зосереджується центр національного життя й відбуваються складні процеси державотворення. Революційна доба, і врешті-решт поразка Національної революції не дали змоги витворити оригінального національного енциклопедичного словника. Разом із цим кадровий та інтелектуальний потенціал не міг бути просто так зникнути, робота продовжилась в політичних і соціокультурних умовах УСРР.

Потрібно сказати, що початок 20-х рр. ХХ ст. визначався не лише одним енциклопедичним проектом під егідою УАН. Біографічний словник був досить важливою ініціативою, однак він мав і певні обмеження – охоплював лише персоналії, залишаючи поза увагою історичні події, досягнення, природничо-географічні, економічні та інші явища, якими була багата колишня й тогочасна Україна. Тому 6 грудня 1920 р. Спільне зібрання УАН підтримало пропозицію співробітників Постійної комісії Біографічного словника щодо необхідності підготовки Енциклопедичного словника, ухваливши розглянути план Словника після подання його комісією [7, с.461].

У «Звідомленні про діяльність Української Академії Наук за 1920 р.» лаконічно зауважувалося: «Комісія для складання Енциклопедичного словника закладала вже наприкінці 1920 р., і багато про це казати не доводиться. Треба тільки зазначити, що російські енциклопедичні словники (Брокгауза і Ефрона, т[оварист]ва Гранат і т.ін.) абсолютно не задовольняють потреб України, а до того, серед новітніх форм життя, викликаних революцією, ті російські словники являються геть перестарілими, чистими анахронізмами. Енциклопедичний словник Української Академії наук пристосовується до нової дійсності. Він повинен бути складений на протязі приблизно двох літ. Редакторами відділів являються дійсні академіки та інші видатні вчені, а технічний провід над Комісією енциклопедичного словника мають голова П.Я. Стебницький та керовничий М.С. Синицький, секретар комісії – С.П. Постернак» [7, с.258].

На розвиток вищезгаданого рішення від 6 грудня 1920 р., 24 січня 1921 р. Спільне зібрання УАН «для негайного початку праці Комісії для складання Енциклопедичного словника» обрало до її складу академіків М.П. Василенка, А.Ю. Кримського, В.І. Липського, П.А. Тутковського, а також П.Я. Стебницького й М.С. Синицького. Скликання перших зборів Комісії доручалося П.Я. Стебницькому [7, с.463].

Отже, на початку 1921 р. при Всеукраїнській Академії наук, окремо від Постійної комісії Біографічного словника українсь-

ких діячів, було створено іншу спеціальну комісію для розробки універсального довідника у 25-ти томах, яка отримала офіційну назву – Комісія для складання Енциклопедичного словника. Формально ця структура розпочала свою діяльність у січні 1921 р. під головуванням П. Стебницького, який був одним з ініціаторів проєкту і його палким прихильником, та за активної участі авторитетних представників інших відділів Академії наук.

В академічному «Звідоленні за 1921 р.» стверджувалося, що Комісія для складання Енциклопедичного словника фактично розпочала свою роботу лише з весни 1921 р.: «А що ніякого енциклопедичного словника, українською мовою виданого, досі ще не було, то Комісії довелося переробити величезну підготовчу роботу: поскладати списки статей, які є по друківаних європейських та слов'янських енциклопедіях, попереказати заголовки тих статей на українську мову та й розкласти все в алфавітному порядку, повимазувати заголовки таких статей, котрі для української енциклопедії не потрібні і, навпаки, внести в список заголовки тих статей, які для українського словника неминучі, а по чужих енциклопедіях нема їх. Цюю важку й нудну, довжену роботу Комісія переробила під керуванням своєї президії, що складалася з Голови – П.Я. Стебницького, керівничого – М.С. Синицького та секретаря – С.П. Пастернака» [4, с.12].

Принципові питання щодо організації й напрямку діяльності Комісії для складання Енциклопедичного словника її президія вирішувала або з трьома іншими членами Комісії, обраними від Академії наук – А.Ю. Кримським (від Історично-філологічного відділу), В.І. Липським (від Фізично-математичного відділу), М.П. Василенком (від Соціально-економічного відділу), або у спільних засіданнях з колегією редакторів, відомих учених, які репрезентували такі спеціальності – напрями: філософію – проф., згодом акад. О.М. Гляров; соціальні науки – проф. В.І. Синайський; економічні науки – акад. Р.М. Орженцький; філологію – акад. А.Ю. Кримський; літературу – акад. А.М. Лобода; фізично-математичні науки – акад. В.О. Плотников; геологію – акад. П.А. Тутковський; біологію – акад. О.В. Фомін; прикладні науки – проф. О.П. Котельников; медицину – проф. О.І. Сонкевич; мистецтво – акад. Ф.І. Шміт; історію – акад. М.П. Василенко; географію – професори В.О. Кістяківський та В.І. Лучицький [3, с.24]. Головою цієї комісії було призначено П.Я. Стебницького, а секретарем – С.П. Постернака. Саме Степан Пилипович Постернак (Пастернак; 1885–1938) в 1923 р., після смерті П. Стебницького очолив Комісію й керував нею до повного її розпуску у 1924 р. [10, с.29].

Загалом «Енциклопедичний словник», за задумом його укладачів, планувався як науковий довідник теоретичного і практичного спрямування, корисний для найширших кіл читачів. До його змісту повинні були входити статті, що висвітлювали б найважливіші теми українознавства: історію, етнографію, геологію, народну творчість, науку та інші сфери, в яких не лише б відображалися особливості українського природного та соціального середовища, а

й досягнення українського народу упродовж його історії. У відповідності до енциклопедичної традиції, видання мало будуватися за алфавітним списком, починаючи з першого тому – «А».

Однак з метою популяризації видання і – найголовніше – роаді і місця України у світі, її загальнокультурних здобутків – було скликано нараду за участю київських учених, президії Комісії для складання Енциклопедичного словника, на якій ухвалено рішення про підготовку позачергового тому (або двох томів) під загальною назвою «Україна». Редактором цього тому/томів був призначений акад. С.О. Єфремов.

Деталі підготовки «національного тому» Енциклопедичного словника з'ясувалися, наприклад, у листі Комісії за підписом акад. О.І. Левицького від 27 липня 1921 р. до акад. М.П. Василенка з пропозицією взяти на себе (чи за участю своїх співробітників) опрацювання певних розділів цього тому про історію України й історію «західноросійського права». У листі, зокрема, йшлося: «Для того, щоб надати всьому тому єдність викладу, щоб не було повторювань в окремих статтях, комісія просить Вас в першу чергу розробити детальний план запропонованої Вам теми роботи, зазначивши, з одної Вашої чи з кількох статей різних авторів буде складатися цей розділ. Окрім того, треба зазначити потрібний, на Вашу думку, приблизний розмір майбутньої статті (чи кількох статей), виходячи з того, що 1 том (чи 2 томи) про Україну в 40–60 аркушах повинні в стислому вигляді дати нарис всього життя України, з усіх його сторін, в усіх процесах і явищах. До цього треба зауважити, що ні план тому, ні формул[ір]овка розділів не є остаточні і мають бути обмірковані на найближчому засіданні авторів [...]. Але дуже бажано було б, якби Ви передали розроблений Вами план за кілька днів до наради в президію Комісії для складання енциклопедичного словника (Володимирська, № 37, пом[ешкання] 12, щодня від 11 до 3); тоді президія разом з редактором цього тому могли б зробити до наради зводку всіх планів і доложити на нараді» [...] [7, с.458]. В академічному «Звідомленні за 1921 р.» повідомлялося, що Комісія для складання Енциклопедичного словника, її керівництво, редактори та запрошені у проект співробітники «виготовували статей приблизно на два перші томи»; окрім того, Комісія також вирішила опублікувати позачерговий енциклопедичний том «Україна», головним редактором якого було призначено акад. С.О. Єфремова. Стверджувалося, що «праця над цим томом успішно посувається наперед» [7, с.12].

У проект Енциклопедичного словника, в тому числі до підготовки тому «Україна», упродовж 1921–1923 рр. були залучені такі академічні працівники (крім академіків й вищезгаданих редакторів відділів): *Олекса Юхимович Андрієвський* (1860–1930), науковий секретар відділу історії (з квітня 1921), нештатний постійний співробітник (1921–1923) Комісії для складання Енциклопедичного словника (ЕС) (згодом нештатний постійний співробітник Біографічної комісії); *Бігановська Є.І.* (1893 – ?), старший учений співробітник (1921) Комісії ЕС, ав-

торка вищезгаданих спогадів про П. Стебницького; *Бронмілер Карл-Генрік Карлович*, секретар природничого відділу Комісії ЕС (1921); *Вдовиченко Семен Григорович* й *Воронін Семен Григорович* (1895 – ?), діловоди Комісії (1921); *Гаврик О.А.*, учений секретар відділу географії (1921); *Ковальська Євгенія Данилівна*, науковий співробітник (1921); *Левитський О.Ф.* (1891 – ?), учений секретар відділу прикладних наук Комісії ЕС (1921); *Павловський Мефодій (Методій) Іванович* (1885 – ?), учений секретар відділу мистецтв Комісії ЕС (1921); *Паночіні Сергій Сергійович* (1890 – ?), учений секретар відділу зоології та біології (1921); *Пелех Петро Михайлович* (1887–1961), секретар філософського відділу (1921); *Пивовар Микола Петрович* (1896 – ?), нештатний постійний співробітник (1923); *Скаржановський Олекса Юрійович* (1879 – ?), старший учений співробітник (1921); *Слинько Микола Петрович* (1877 – ?), старший учений співробітник (1921); *Собкевич Антін Іванович* (1883–1945), редактор підвідділу медицини Комісії ЕС (1921); *Сумневич Дмитро Михайлович* (1885 – ?), секретар відділу соціально-економічних наук (1921); *Сушицька Поліна Оверкїївна* (1890 – ?), нештатний постійний співробітник (1923); *Требінська Олена Миколаївна* (1885 – ?), старший учений співробітник (1921), нештатний постійний співробітник (1923) Комісії ЕС; *Филипович Павло Петрович* (1891–1937), поет, літературознавець, перекладач, учений секретар відділу філології та літератури Комісії для складання Енциклопедичного словника (1921) [7, с. 513–544].

Починаючи з 1922 р. Комісія та редакторський колектив позачергового тому «Україна» на чолі з С.О. Єфремовим розпочали планомірну роботу по складанню реєстру потрібних статей. Ця робота, незважаючи на особисту енергію та ентузіазм керівництва, затягнулася майже на два роки. Лише на початку 1924 р. реєстр мав бути завершений й надалі – розпочатися робота по формуванню статей.

Однак подальший перебіг роботи новоствореної комісії знав тих самих труднощів, що з ними майже одночасно зіштовхнулася й Біографічна комісія. І передусім тут варто назвати фінансові проблеми, котрі загострилися на рубежі 1921–1922 рр. внаслідок політики «воєнного комунізму» й загального виснаження економіки та голоду. У «Звідомленні за 1921 р.» повідомлялося щодо Комісії для складання Енциклопедичного словника: «На превеликий жаль, складати Енциклопедичний словник і, очевидно, негайно платити авторам статей належні їм гонорари – це вимагає для теперішніх часів страшної сили грошей. Незабаром бюджет Енциклопедичного словника може статися значно більшим, ніж бюджет цілої Академії Наук. Тому доведеться, мабуть, Академії Наук цілком відокремити від себе Комісію для складання Енциклопедичного словника, щоб вона не ввіходила вже в річний обрахунок Академії, а лиш перебувала з нею у з'єднанні» [4, с. 13].

23 грудня 1921 р. на Спільному зібранні ВУАН було розглянуто подання акад. Р.М. Орженцького щодо необхідності окремого бюджету для Комісії Енциклопедичного словника у зв'язку з рішен-

ням РНК УСРР від 27 вересня 1921 р. щодо скорочення штатів Академії. Пропозиція не дістала підтримки зібрання – було ухвалено не виробляти окремого бюджету Комісії на перше півріччя 1922 р. Тоді ж Комісія з Першого, Історично-філологічного відділу, була передана до установ при Спільному зібранні [7, с.459].

23 серпня 1922 р. Спільне зібрання ВУАН затвердило повідомлення Комісії для складання Енциклопедичного словника щодо змін в особовому складі у зв'язку із скороченням штатів та переорієнтацією праці на виготовлення каталогів й списків для словника. Було вирішено клопотатися перед владою про асигнування коштів на негайне завершення й друк двох позачергових томів, присвячених Україні й «здебільшого вже готових» [1, арк.2]. Кошти так і не були виділені. В академічному звіті за 1922 р. вкотре вже констатувалося: «Спільне зібрання, окрім загального керування справами Академії наук, має в своєму віданні всі ті академічні установи, котрі не можуть бути прикріплені до одного якогось відділу, а мають вагу для всіх відділів.

Поміж такими установами дві перебували минулого року в безвихідно лихому становищі. Це – а) Комісія для складання Біографічного словника діячів України та б) Комісія для складання Енциклопедичного словника. Головою в обох комісіях був П.Я. Стебницький, причому головним редактором для тому «Україна» в Енциклопедичному словнику був акад. С.О. Єфремов. Хоч коло обох комісій й групувались першорядні наукові сили, але повний брак коштів для оплати статей призвів до того, що замовлені статті перестали надсилатися, і праця в обох згаданих комісіях полягала вже тільки в тому, щоб підготовлювати реєстри потрібних статей» [7, с.334].

Упродовж голодних 1921–1922 рр. Комісія для складання Енциклопедичного словника, як і Біографічна комісія, зазнавала постійних втрат особового складу через штатні скорочення, еміграцію за кордон й насамперед смерть внаслідок пошестей й голодного виснаження. Так, у травні 1922 р. помер керівничий над працями Комісії для складання Енциклопедичного словника Максим Стратонович Синицький (1882–1922) – український громадський і культурно-освітній діяч, правник; фундатор і голова Українського клубу й «Просвіти» у Києві (1905–1906), співзасновник і керівник видавництва «Час», завідувач канцелярією редакції «Громадська думка» (1906).

Співробітниця Комісії Енциклопедичного словника Є. Бігановська згадувала, яке тяжке враження справила ця смерть на голову Комісії П.Я. Стебницького: «Ще Петро Януарович не одужав зовсім, як захворів на висипний тиф М.С. Синицький. Це сильно стурбувало Петра Януаровича: в останній час між М. Синицьким і Петром Януаровичем були дуже приязні відносини, зав'язалися вони ще за спільної роботи в «Часі», а потім зміцніли вже в умовах академічного життя й роботи. Вони дуже цінували і любили один одного, і коли М. Синицький зліг, то Петро Януарович наче осиротів. Крім того, Петро Януарович став якось нервуватися:

видно було, що його турбує пошесть сипняка, що йому боязко залишатись у кімнаті, де все говорить про цю страшну хворобу [...]. М. Синицький не переніс хвороби і помер. На похоронах був і Петро Януарович – кволий, прозорий і осиротілий. Говорив він промову від т[овариств]ва «Час» (на Володимирській вулиці, проти колишнього приміщення т[овариств]ва «Час», 37); стояв знеможений, згорблений, наче поменшав, був блідий, як воскова свічка. День був сонячний, теплий, Петро Януарович дивився кудись у небо, говорив тихо, але проникливо й гаряче. Потім пройшов за труною ще кварталів зо два й повернув додому» [2, с.582].

23 серпня 1922 р. Спільним зібранням ВУАН керівничим над працями Комісії Енциклопедичного словника затверджений Степан Пилипович Пастернак, перший директор Всенародної бібліотеки України (1923–1929) [1, арк.2; 8, с.179-183]. 14 березня 1923 р. помер голова Комісії П.Я. Стебницький.

Академічний звіт за 1923 р. констатував «безвихідно-лихе» становище Комісії для складання Енциклопедичного словника, стверджуючи: «Діяльним, напрочуд діяльним секретарем, а після смерті Стебницького і головою [Комісії] Енциклопедичного словника – був С.П. Постернак. Тільки ж їхня особиста енергія не врятувала справи. Хоч коло Комісії гуртувалися першорядні наукові сили, але *цілковитий* брак коштів для оплати статей кінце-кінцем спинив усе. Треба було б великих кредитів од держави, а вони не відпускалися, – і отой брак коштів привів нарешті до того, що замовлені статті перестали до словника надсилатися. Ще 1922 р. праця в Комісії Енциклопедичного словника полягала вже тільки в тому, щоб підготовлювати реєстр потрібних статей. Такий реєстр – на весну 1924 р. буде закінчений, а тому вже постановлено, що з весни 1924 р. можна буде всяку працю над Енциклопедичним словником остаточно припинити, а величезного готового реєстру і готові статті – треба буде переховувати до іншого часу, сприятливішого для енциклопедій» [5, с.9].

1923–1924 рр. Комісія для складання Енциклопедичного словника працювала у вкрай урізаному складі: штатним співробітником був керівничий над працями Комісії С.П. Постернак (він же одночасно директор ВБУ); нештатними постійними співробітниками: Олексій Юхимович Андрієвський; Микола Петрович Пивовар; Поліна Оверкіївна Сушицька й Олена Миколаївна Требінська [6, с.158]. Далі Комісія припиняє свою, бодай вкрай обмежену, діяльність, зникаючи зі сторінок звітів ВУАН.

Коштів на принаймні два багатотомних енциклопедичних проекти ВУАН відверто забракло – більшовицька диктатура в Україні неприховано не бажала підтримувати національних українських енциклопедій, тим більше тих, ініціаторами й виконавцями яких виступали «старі українські діячі», які ще мали досвід національної роботи й культурницького спротиву денационалізаційній політиці царату. Та й фінансовий стан СРСР/УСРР, зруйнований «воєнно-комуністичним експериментом», засвідчував політико-економічну неспроможність тоталітарного режиму.

Тимчасова лібералізація з кон'юнктурним запровадженням непу тимчасово поживала економіку, але політичні антиукраїнські заборони зберігали свою чинність – навіть попри формально проголошену 1923 р. «політику українізації».

Загальну ситуацію у ВУАН яскраво змалював М.С. Грушевський невдовзі після свого повернення в Україну. У листі до свого американського кореспондента В. Кузіва від 20 березня 1924 р. він так описував економічний й психологічний стан академічних працівників: «Житє упорядковується, люде почали краще відживлятися, тішатся, що можуть їсти білий хліб, молоко, потрохи м'ясо. Се сталося так недавно, по нечуванім попереднім голодуванню, що вони ще й досі не можуть прийти до себе. Але всі інші потреби зістаються незадоволеними, – здобуте їжі все ще змушує напружувати всі сили (ціни її дуже йдуть вгору): платні дуже маленькі, і люде мусять набирати по кілька посад, бігати з одної до другої цілий день, – і через се й робота їх лиха, непродуктивна, і вони не мають змоги думати ні про які культурні інтереси. Театр, книга, концерт – все се для нашої інтелігенції річи неприступні. І значна частина її все-таки сильно потрібує допомоги, бо потрапила посади або й не мала їх, або має такі мінімальні платні, що не вистачає навіть на обід» [9, с.57].

1926 р. було зроблено спробу реанімувати функціонування Комісії для складання Енциклопедичного словника. 10 травня 1926 р. на Спільному зібранні ВУАН було заслухано повідомлення Неодмінного секретаря Академії акад. А.Ю. Кримського про відновлення роботи Комісії Енциклопедичного словника [7, с.580]. Але практичних результатів ця спроба не дала. 19 листопада 1929 р. Президія ВУАН ще раз запропонувала академічним Відділам «внести пропозиції щодо поновлення видання Енциклопедичного словника в Академії» [7, с.393]. За умов розгортання масових арештів у сфабрикованій «справі СВУ» таких пропозицій не надійшло.

Однак, незважаючи на фактичне припинення робіт, Комісія для складання Енциклопедичного словника продовжила своє існування до 1930 р., коли передала накопичені матеріали до редакції «Української Радянської Енциклопедії» [12, с.122]. Саме цей акт остаточно завершив діяльність Комісії, адже однозначно підкреслював – вся наукова енциклопедична діяльність в республіці тепер буде зосереджена навколо нового проекту.

Незважаючи на невдачу у виданні Українською Академією наук Біографічного словника діячів України й Енциклопедичного словника, робота над цими проектами була адекватною відповіддю вітчизняної інтелігенції на виклики часу, серед яких важливе місце займала й потреба у створенні національних українських енциклопедичних видань. Та активність, яку проявили не лише штатні працівники, а й позаштатні кореспонденти, в тому числі і за кордоном, засвідчила потребу у нових українських енциклопедіях, сформованих не за класовим («пролетарським» або навіть «робітничо-селянським»), а за національно-територіальним

принципом, включаючи до цих видань усіх історичних діячів, які жили й відзначилися на українських теренах незалежно від їхньої етнічної/національної приналежності або ж займалися українознавством у широкому значенні цього терміну.

І за ідеями, покладеними в основу підготовки енциклопедичних проектів УАН-ВУАН 1918 – початку 1930-х рр., і значною мірою за персональним складом словниково-енциклопедичних комісій Академії наук, вони засвідчували майже сорокарічну тяглість новітньої української енциклопедичної традиції, яка вела відлік від «словникових зібрань» на помешканні проф. В.Б. Антоновича у середині 1890-х рр.

І так само, як і російська імперська влада заборонними актами останньої чверті XIX ст. переслідувала українську культуру [11], так і її російські більшовицькі спадкоємці продовжували «заборонний курс» своїх попередників, унеможливаючи, зокрема, появу на контрольованій ними території України немарксистських українських енциклопедичних видань. Щоправда, на відміну від «ліберального» царату, керманічі СРСР вдавалися назагал й до фізичного знищення українських культурно-освітніх й наукових діячів, осіб, задіяних у підготовці енциклопедичних видань.

Список використаних джерел та літератури:

1. Інститут Рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Ф. 1. Стр. 26258. Арк. 2.
2. Бігановська Є. Спогади: [Петро Януарійович Стебницький] // *Стебницький П. Вибрані твори* / упоряд. та вст. ст. І. Старовойтенко. Київ: Темпора, 2009. С. 583.
3. Варава Т. Словникові комісії УАН-ВУАН (1918–1933) // *Бібліотечний вісник*. 2000. № 2. С. 24–27.
4. Звідолення за 1921 р. / Всеукраїнська Академія Наук. Берлін: Вид-во української молоді, 1923. 76 с.
25. Звідолення Всеукраїнської Академії Наук у Києві за 1923 р.: З нагоди п'ятирічного існування Академії 1918-1924 / Всеукраїнська Академія Наук. Київ: Друкарня УАН, 1924. 118 с.
26. Звідолення Української Академії Наук у Києві за 1924 р. / Українська Академія Наук. Київ: Друкарня УАН, 1925. 166 с.
27. Історія Національної Академії наук України 1924-1928: Документи і матеріали. Київ: NBUV, 1998. 761 с.
28. Ковальчук Г. Директори Всенародної бібліотеки України (20-30-ті рр.). 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. Київ. 2000. № 2-4 (13-15). С. 179-206.
29. Рубльов О. С. Михайло Грушевський: перший рік у Радянській Україні (спроба реконструкції) // *Укр. іст. журн.* 1996. № 5. С. 57-58.
30. Стрішенець Н. Степан Постернак // *Бібліотечний вісник*. 1998. № 5. С. 29-37.
5. Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847-1914): збірник документів і матеріалів / НАН України. Ін-т історії України; Укрдержархів. ЦДІАК України; відп. ред. Г. Боряк; упоряд.: Г. Боряк, В. Баран, А. Гісцова, А. Демченко, О. Музичук, П. Найденко, В. Шандра. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2013. LXII; 810 с.
6. Черниш Н. До історії української енциклопедичної справи XX ст. // *Теле- та радіожурналістика*. 2010. Вип. 9. Ч. 1. С. 122.

Степан Борчук

Предыстория и этапы создания «Энциклопедического словаря»

Революционная эпоха, а также поражение Национальной революции 1917–1920 гг. не позволили создать украинской интеллигенции оригинального национального энциклопедического словаря. Вместе с тем кадровый и интеллектуальный потенциал не мог быть просто исчезнуть, работа продолжилась в политических и социокультурных условиях УССР.

В данной статье автор рассмотрел предпосылки и этапы создания «Энциклопедического словаря», установил состав редакционной коллегии, особенности ее работы (в т.ч. мероприятия по популяризации будущего издания). «Энциклопедический словарь», по замыслу его составителей, планировался как научный справочник теоретического и практического направления, который был бы полезен широкому кругу читателей. В его содержание должны были входить статьи, которые освещали бы важнейшие темы украиноведения: историю, этнографию, геологию, народное творчество, науку.

Значительное внимание уделено решению организационно-издательских проблем, которые были обусловлены обществено-политическими и финансово-экономическими факторами 1920-х гг. В течение голодных 1921-1922 гг. в комиссия для составления «Энциклопедического словаря», как и в биографической комиссии, постоянно происходили потери среди личного состава. Это были как сокращения штатов, так и эмиграция за границу, смерти в результате эпидемий и голодного истощения.

Автором доказано, что несмотря на неудачу в издании Украинской Академией наук «Биографического словаря деятелей Украины» и «Энциклопедического словаря», работа над этими проектами была адекватным ответом отечественной интеллигенции на вызовы времени, среди которых важное место занимала и потребность в создании национальных украинских энциклопедических изданий. Активность, которую проявили не только штатные работники, но и внештатные корреспонденты (в том числе из-за рубежа) показала потребность в новых украинских энциклопедиях, которые будут составлять не по классовым, а по национальным принципам.

Ключевые слова: государство, революция, словарь, энциклопедия, энциклопедический словарь.

Stepan Borchuk

Background and stages of «Encyclopaedic Dictionary»

Revolutionary era, and as a result the defeat the National Revolution of 1917–1920 did not allow to create of Ukrainian intelligentsia original national encyclopaedia. At the same time both personnel and intellectual potential could not just disappear, the work was continued in political and socio-cultural conditions of USSR.

In this article the author has considered the preconditions and stages of «Encyclopaedic Dictionary», established the editorial board, peculiarities of its work (there were also included Measures according to the popularization of edition). «Encyclopaedic Dictionary», according to its drafters, it was intended as a scientific guide of theoretical and practical perspective, useful for wide circles of readers. In its content had to be included the articles that have covered the most important topics of Ukrainian, history, ethnography, geology, folk art, science.

A lot of attention is paid to solving organizational and publishing problems which were implied by social, political, financial and economic factors in the 1920s. During the lean years of 1921-1922 the Commission for drafting of Encyclopaedic Dictionary as the Biographic Commission has been in constant casualties through staff reductions, emigration abroad and especially death due to epidemics and hungry exhaustion.

The author proved that despite the failure in the edition of Ukrainian Academy of Sciences of the Biographical Dictionary of Ukrainian leaders and Encyclopaedic Dictionary the work on these projects was an adequate answer to the national intelligence challenges, among which the most important place was occupied for the need of creation of national Ukrainian encyclopaedias. The activity, which was shown not only by the staff, but also freelancers, including abroad, proved the need for new Ukrainian encyclopaedias which were formed not by class («proletarian» or even «worker-peasants») but using the national-territorial principle.

Key words: state building, revolution, dictionary, encyclopaedia, encyclopaedic dictionary.

Отримано: 5.08.2017

УДК 327.39(477)

Т. В. Ігнат'єва

ГІБРИДНА ВІЙНА РОСІЇ В УКРАЇНІ: ІНСТРУМЕНТИ ТА ЦІЛІ

Міжнародні відносини, світова політика – це комбінація мирного розвитку світового процесу із фазами загострення, конфліктів, воєн. У XXI ст. за неповних 17 років відбулося та відбувається біля 20 воєн в різних куточках Землі (в середньому один рік – одна війна). Людство продовжує знаходити дедалі більше засобів для знищення самих себе. Науково-технічний прогрес, інтелектуальний розвиток людства, всеохоплюючий Інтернет відкривають нові можливості психологічної маніпуляції людською свідомістю та підсвідомістю, призводять до життя комбіновані методи ведення війни для яких, фактично, не має перешкод. Якщо за часів традиційного ведення війни були чітко визначені: супротивник, кількісні та якісні характеристики армії, видів озброєнь тощо, то сучасні війни – ламають усталені стереотипи ведення війни. Креативність та інноваційність стають запорукою успіхів воєнних «кампаній» сучасного світу, формуючи одночасне застосування різних видів озброєнь і стратегій (інформаційних, економічних, пропагандистських, залучення, шантажу, тиску, диверсійної роботи, контролю кіберпростору та політичної еліти тощо). Тобто відбувається комбінація методів і заходів (воєнних і не воєнних), які здатні швидко адаптуватися до зміни обставин, використання різних видів зброї, залучення в конфлікт населення воєнної та тилової зон при одночасному намаганні спричинити турбулентність міжнародного порядку.

Засоби гібридного впливу РФ на Україну та ЄС доволі багатогранні та різноманітні. Їх традиційно поділяють на військові та соціально-економічні засоби, квазімілітарну діяльність, немілітарні впливи тощо.

Гібридна війна Росії проти України вражає своєю масштабністю та багатовекторністю, кількістю використаних інструментів і поставлених цілей:

- знищення європейських демократичних цінностей і правопорядку, допомога деструктивним політичним рухам і силам у приході до влади, руйнування єдності ЄС для демонстрації росіянам «хибного» шляху розвитку Західної цивілізації;
- формування «керованого хаосу» не тільки в Україні, а й у Європі – активізація фази внутрішньополітичної кризи на фоні системного спаду економічних показників;
- підрив європейського курсу України та недопущення її інтеграції в ЄС та НАТО;
- знищення України як держави, українців як нації, як альтернативи російській державній авторитарній системі, використання українських терен як плацдарму для геополітичного наступу Росії на Європу;
- реінтеграція українських терен до пострадянського простору;
- узаконення в міжнародному просторі права сильного та втілення в життя формату Ялта-2 – перегляд кордонів, зон впливу;
- переструктуризація глобальної системи міжнародних відносин шляхом руйнації існуючого світового порядку, допущення Росії до глобального управління світом.

Отже, гібридна війна загрожує, насамперед, слабким країнам, які не здатні протистояти викликам більш сильних міжнародних акторів. Тому, дівим засобом протистояння їм є існування ефективних державних інституцій, сталий економічний розвиток, боєдатна армія. Феномен України полягає в тому, що вона вже відчула на собі майже весь арсенал російської гібридної війни, цілу низку невійськових деструктивних факторів впливу від підігрівання політико-соціальних конфліктів до традиційних воєнних дій. Цей тиск наша держава переживає кожного дня і продовжує чинити опір, що породжує нові хвилі кремлівської істерії. Гібридна війна подарувала нашій країні шанс стати самостійним суб'єктом міжнародних відносин за досить складних обставин.

Ключові слова: Україна, Росія, гібридна війна, геополітика, «керований хаос», глобальна система міжнародних відносин.

Міжнародні відносини, світова політика – це комбінація мирного розвитку світового процесу із фазами заострення, конфліктів, воєн. У ХХІ ст. за неповних 17 років відбулося та відбувається біля 20 воєн в різних куточках Землі (в середньому один рік – одна війна). Людство продовжує знаходити дедалі більше засобів для свого знищення.

Війна, тлумачить політологічний словник під редакцією Ю. Шемшученка – збройна боротьба між державами (їх коаліціями) або соціальними, етнічними та іншими спільнотами [1, с.79-80]. Подібне трактування ми знаходимо в академічному тлумаченому словнику української мови, війна – організована збройна боротьба між державами, суспільними класами тощо [2]. Ціла низка інших довідників дає нам однозначне тлумачення цієї дефініції. Натомість, існує безліч видів війни: справедлива і несправедлива, міждержавна, внутрішня, громадянська, локальна та світова, холодна, митна, асиметрична, інформаційна, позиційна, превентивна, агресивна, гібридна тощо.

Зміст терміну «гібридна війна» має різні тлумачення. Так, відомий український науковець Людмила Чекаленко вважає, що це – війна, яка одночасно застосовує проти супротивника різні види озброєнь і стратегій (інформаційні, економічні, пропагандистські, залякування, шантажу, тиску, диверсійної роботи, контролю кіберпростору та політичної еліти тощо). Інше тлумачення гібридної війни акцентує увагу на складну динаміку простору ураження: традиційна війна, нестандартні виклики, тероризм і підривна діяльність. Воєнні дії відбуваються у конфліктній зоні, а у тилівій – застосовуються різні види підривної діяльності, ведеться робота по розколу міжнародного співтовариства щодо розуміння та сприйняття подій війни [3, с.22-26]. Отже, гібридна війна – це комбінація методів і заходів (воєнних і не воєнних) які здатні швидко адаптуватися до зміни обставин, використання різних видів зброї, залучення в конфлікт населення конфліктної та тилової зон, формування турбулентності міжнародного порядку.

Українські науковці вважають, що гібридна війна – особливий тип збройного конфлікту, в якому бойовим діям відведена другорядна роль. Її метою є нав'язування супротивнику чужої волі, шляхом використання комбінації різних видів сили та тиску. Особливість такого виду війни полягає у допоміжній ролі бойових дій, вони виступають лише каталізатором дестабілізаційних процесів [4, с.9]. Гібридна війна – це війна «нового покоління», війна «нової генерації» вважає генерал-лейтенант запасу Ю. Радкевич [5].

Основою гібридної війни з боку Росії, на думку керівника центру досліджень проблем РФ Національного інституту стратегічних досліджень М. Розумного є – путінська інтерпретація політичної дійсності, в основі якої лежить право сильного та національний егоїзм. Російсько-українська війна чітко вказала, що за бажання можна дестабілізувати та довести до розпаду будь-яку країну [6, с.9]. Гібридний підхід Росії до війни полягає у намаганні використати всі можливі інструменти, створити проблему і далі на ній педалювати, використовуючи в тому числі військові методи [7].

Керівник Центру досліджень Росії, экс-міністр закордонних справ України В. Огризко наголошує, що російська гібридна війна має два окремих об'єкти прикладання зусиль – Захід (ЄС) та Україну [8, с.19], а відтак – цілий спектр засобів впливу/тиску, які використовуються із урахуванням статусності в міжнародному та геополітичному просторі. Але це зовсім не означає, що ті методи які задіяні сьогодні проти України, завтра не зможуть бути використані проти європейських країн. Західні політичні лідери повинні зрозуміти, що мета В. Путіна саме ЄС, а Україна – один із інструментів досягнення цієї мети.

Завданням статті є аналіз цілей та інструментарію гібридної війни Росії проти України та ЄС.

Засоби гібридного впливу РФ на Україну та Європу доволі багатогранні та різноманітні. Їх традиційно поділяють на військiй і соціально-економічні засоби, квазімілітарну діяльність і немілітарний вплив.

Традиційні військові засоби:

- *відкрита агресія, використання регулярних військових підрозділів та озброєнь при одночасному запереченні їх діяльності поза межами Росії.* Так, В. Путін неодноразово заперечував факт присутності російських військ на окупованих українських територіях. Генеральний секретар НАТО Єнс Столтенберг заявив, що спираючись на власні розвідувальні дані, відкриті джерела, повідомлення у СМІ констатує їх присутність [9]. За підрахунками українських військових і незалежних джерел, російсько-сепаратистські сили на Донбасі представлені понад 5 тис. солдат регулярної армії Росії та 40 тис. проросійських сепаратистів [10].

- *створення провокаційних ситуацій на різних ділянках простору.* Приміром, обстріл із захоплених Росією українських бурових вишок у Чорному морі транспортного літака Ан-26 збройних сил України на початку лютого 2017 р. [11].

- *з метою демонстрації ескалації конфлікту на Донбасі з боку України за наказом із Москви на тимчасово окупованих українських територіях сепаратисти «збирають докази» про використання ракетних озброєнь ЗСУ проти мирних жителів. Вони мають бути підкріплені фрагментами тактичних ракет типу 9М79 комплексу 9К79 «Точка-У», зібраними на полігоні «Капустін Яр» в Астраханській області (листопад 2016 р.) [12].*

- *«циклічна війна» – безкінечна ескалація насилля в прикордонній зоні.* Так, у лютому 2017 р. посилюється тиск сепаратистів на Авдіївку, Маріуполь. Збільшується російська присутність в Криму, ремонтуються дорожні та залізничні комунікації, оновлюється парк військових літаків збройних сил Росії тощо.

Квазімілітарна діяльність:

- *систематичні навчання російських військ на кордоні з Україною.* У середині лютого 2017 р. в Росії розпочалася раптова перевірка армійських підрозділів Західного військового округу поряд зі східними кордонами України [13]. Експерти вважали, що російська сторона могла використати літні військові навчання «Захід – 2017» для здійснення чергових провокацій на кордоні України [14].

- *реалізація спецоперацій.* Вони були з успіхом використані у Криму, на Донбасі, в Харкові та Одесі.

- *застосування нерегулярних збройних угруповань, місцевих кримінальних груп, сепаратистських рухів.* Авторитетне німецьке видання Bild заявило, що Росія фінансує ОРДЛО, постачає зброю, війська. Щомісячно на контрольовані сепаратистами території прибувають потяги з кількома тонами готівки. Якщо вчитель ДНР/ЛНР отримує біля 50 євро, то бойовик – від 90 до 465 євро. Джерелами грошових надходжень є недержавні російські фонди, колишні українські політики й бізнесмени [15].

Окрім діяльності підрозділів збройних сил Росії, військових угруповань ДНР в Донецьку функціонують групи бойовиків бригади «Кальміус», «Донецька православна армія» тощо [16].

Немілітарні впливи:

- *використання системних українських протиріч у середині політичної еліти, між правлячою елітою та активними верствами населення для дестабілізації/руйнування нашої держави.* Так, в українських ЗМІ час від часу лунають заклики до третього Майдану. Ймовірними його причинами може бути війна компроматів ініціаторами якої стануть союзники та партнери нинішньої влади з метою захисту своїх інтересів.

- *формування проросійського лобі, підкуп, шантаж в політично-державному середовищі, надання різноманітного виду «допомоги», насамперед проросійським політичним силам.* Так, Кремль спонсорує ультраправі політичні сили Німеччини, Франції. Протягом останніх двох років лідер ультраправого націоналістичного фронту Франції Марін Ле Пен отримувала пряму фінансову допомогу від Росії. Партія правого спрямування «Альтернатива для Німеччини» виказує сильні антиемігрантські, антиісламські позиції та виступає за відміну санкцій проти Росії. Праворадикальна нідерландська «Партія свободи» на чолі з Г. Вільдерсом стала ініціатором референдуму з питання підписання Угоди про асоціації між ЄС і Україною, до речі, він обіцяє вивести Нідерланди зі складу ЄС [17].

Проросійським лобізмом займаються і українські громадські та політичні діячі. Приміром, В. Пінчук виступив організатором Міжнародного економічного форуму в Києві (вересень 2016 р.), де пролунала відмова від курсу євроінтеграції та повернення до політики багатовекторності з відновленням «життєвоважливих економічних зв'язків» із Росією [18]. А чого варта лише його скандальна заява від 30 грудня 2016 р. про капітуляцію України! Політик пропонував виконати Мінські домовленості, зняти з повістки дня нашої держави вступ до НАТО та євроінтеграцію, розпочати зближення з Москвою [19].

Депутат ВР України від Радикальної партії А. Артеменко за для вирішення російсько-українського конфлікту запропонував США план врегулювання відносин одним із пунктів якого є здача Криму на 50-100 років оренди РФ [20].

- *дискредитація української влади* про що повідомляє часопис Тиждень.ua. РФ упродовж лютого-квітня цього року проводила інформаційну кампанію проти українських політиків як на своїй території, так і в країнах Європи – Греції, Італії, Сербії, Німеччині, Чехії, Латвії, Франції, Фінляндії. Заходи відбувалися під патронажем російських громадських організацій: «Фонду А. Первозданного», «Центру національної слави» тощо [21].

27 березня суд м. Єсентуки за поданням слідчого комітету РФ заочно арештував і подав у міжнародний розшук экс-прем'єр-міністра України Арсенія Яценюка. Йому інкримінують бандітизм, умисне вбивство та інші «звірства» під час чеченської війни 1994 – 1995 рр. [22].

- *масова наступальна пропаганда/інформаційна зброя російського мовлення як на європейський, так і на український*

простір, метою якої є просування російської ідеології, концепції «руського міра». Потужні інформаційні потоки впливають на свідомість людей яким украї важко правильно оцінити геополітичні події сьогоднішнього дня і відділити брехню/напівправду від правди. Про те, що Росія надає інформаційній зброї значної уваги говорить створення там інформаційних військ (Москва раніше заперечувала їх існування) [23].

Систематична провокаційна діяльність вже давно стала одним із інструментів психологічного та військового випробовування президентом В. Путіним у США, Японії, Норвегії, Фінляндії тощо.

- *кібератаки* на сайти державних установ, енергосистем як в Україні, так і за кордоном. К. Мартін – голова центру кібербезпеки Великобританії заявив що тільки за декілька місяців 2017 р. відбулося біля 200 атак багато з яких несли загрозу для національної безпеки країни. Хакери проникали у базу даних міністерств для отримання інформації про політику Великобританії [24].

Начальник профільного управління СБУ (ім'я не вказується) у лютому 2017 р. зазначив, що в Україні здійснена низка кібератак, ймовірно з РФ, за допомогою вірусу BlackEnergy, який можна назвати кіберзброєю. Такі ж типи вірусу були використані в Німеччині та США. А за шість місяців 2016 р. було здійснено більше 550 злочинів у сфері використання комп'ютерів, систем та мереж [25].

- *З кібератаками пов'язане втручання у виборчий процес європейських країн і США у грудні 2016 р.*, про що заявило ЦРУ [26]. Американські аналітики висловили припущення, що Кремль мав намір втрутитися у вибори в Нідерландах, Франції та Німеччині. Його метою була дискредитація західної виборчої системи, а також відвернення уваги від президентських виборів у самій Росії (2018 р.) [27].

- *переписування історії* шляхом «приналежності» історичних постатей та подій до російського минулого на кшталт Володимир Хреститель – великий російський князь, що Московія та Київська Русь мають спільне історичне коріння (хоча в час існування Київської Русі про Московську державу не було ні згадки), привласнення Московією назви Русь; дискримінація українських героїв – Романа Шухевича, Степани Бендери, Івана Мазепи тощо. Після окупації Криму В. Путін наказав «молодим вченим» написати «правдиву» історію півострова для розуміння «необхідності» анексії. Або чого варту заяву російського президента про те, що росіяни самостійно, без українців перемогли б у Другій світовій війні тощо.

- *використання мовного питання як фактору розколу українського суспільства.* У січні 2017 р. до Верховної Ради України було внесено на розгляд три законопроекти про мову (№ 5669 «Про функціонування української мови як державної», № 5670 «Про державну мову», № 5556 «Про мови в Україні») і одразу ж перші заголовки російських ЗМІ замаюріли промовистими назвами «Русскому языку на Украине объявляют войну», «Русский поставят вне закона» тощо. Звернемо увагу на те, що в Україні сьогодні сформована парадоксальна ситуація – потрібно боронити українську мову, насамперед у середовищі державних

і політичних діячів які тотально розмовляють російською (мовою агресора). Саме тому інсинуації В. Путіна та Д. Медведєва про потребу захисту російськомовного населення та паніка навколо ймовірного прийняття мовного закону безпідставна.

- *посилення в Україні релігійного розколу.* Українська православна церква Московського патріархату фактично є агентом ворожої держави. Священнослужителі УПЦ (МП) відкрито маніфестують свою антиукраїнську, сепаратистську, нетолерантну позицію до інших церков. Приміром, у листопаді 2016 р. секретар Сімферопольської і Кримської єпархії УПЦ (МП) Олександр (Якушечкін) зазначив, що в 2014 р. жителя Криму зробили свій історичний вибір – повернулися додому. Інший випадок стосується виступу Митрополита УПЦ (МП) Митрофана (Юрчука). Під час встановлення проросійськими бойовиками у Луганську закладного каменю для спорудження пам'ятника О. Невському він зазначив, що потрібна єдність народів Святої Русі. Або – освячення митрополитом Феодосійським і Керченським УПЦ (МП) Платоном (Удовенком) зенітних ракет системи ППО збройних сил РФ С-400 «Тріумф», які націлені на об'єкти України [28].

В Україні розгорівся новий церковний скандал – Раду при Міноборони очолив представник протестантів, а секретаріат – репрезентант Московського патріархату. Були випадки, коли священники МП під виглядом капеланського служіння займалися збором інформації. Загалом, присутність у військах священнослужителів конфесії, керівний центр якої знаходиться у столиці країни-агресора виглядає, м'яко кажучи, абсурдним [29, с.12].

За словами експертів, в Україні найближчим часом буде відбуватися виведення церковного майна МП з-під української юрисдикції і передача його під російську юрисдикцію. Приміром, філія Московського патріархату в Україні хоче відсудити майно і приміщення, що знаходяться у її «церков» на українських землях в тимчасовому користуванні, подавши до суду на Міністерство культури України [30].

- *психологічний тиск на українських громадян і військових спрямований на формування та підтримання відчуття страху, паніки, невпевненості.* Так, на початку січня 2017 р. низка російських експертів у ЗМІ поширила думку про можливе бомбардування військовою авіацією українських міст та сіл [31]. З часу ескалації конфлікту в районі Авдіївки (лютий 2017 р.) на мобільні телефони українських військових приходили смс-повідомлення на кшталт: «Ви лише м'ясо для ваших командирів» тощо [32].

- *вербування українців-заробітчан* стало звичайною практикою російської ФСБ. Контрозвідка СБУ повідомила про випадок вербування українця з Луганської області який із 2010 р. їздив на заробітки до Росії [33].

Соціально-економічні засоби:

- *економічна складова війни, згорання економічної співпраці, дискредитація українських виробників на російському ринку.*

РФ 2016 р. встановила продовольче ембарго на українські сільськогосподарські продукти (м'ясо, птиця, молочні продукти). Так, експорт українського сиру скоротився на 26%. Загалом частка Росії в загальному балансі зовнішньої торгівлі України за часів російського агресії зменшилась із 36 до 8%. Але не дивлячись на російські обмеження, Україна утримує світове лідерство експорту товарів рослинництва [34]. Загалом це пришвидшує переорієнтацію українських експортних товарів на країни ЄС та Сходу.

У відповідь на маркування в українській торговій мережі російських товарів, на українських товарах, що продаються в РФ з'явився надпис «Увага! Даний товар вироблений на території країни яка здійснює ворожу політику по відношенню до Росії». Це без коментарів.

- *наявність російського бізнесу в Україні.* Ключовим російським гравцем в українській енергетиці є російська група VS Energy яка володіє вісьма українськими облэнерго. Торгівля тютюном, фактично, монополізована компанією «Мегаполіс-Україна». Мобільний зв'язок в Україні, практично, повністю належить росіянам, які намагаються видати себе за європейців чи українців. Оператор МТС (АФК «Система») зараз носить назву Vodafone. А Київстар (група «Альфа») приєднала до основного кольору свого логотипу (синій) – жовтий [35]. Таким чином, три роки російсько-української війни змусили російський бізнес використовувати тактику мімікрії (маскування): змінюють назви своїх фірм, перепишують власність на громадян Кіпру чи інших країн. Російсько-український мільярдер Павло Фукс створив в Україні газову імперію MosCityGroup в яку ввійшли десятки газородовищ (в тому числі найбільше в Україні – Сахалінське) [36].

- *російські банки в Україні.* В березні 2017 р. українські громадяни виступили з вимогою до уряду закрити банки країни-агресора, що працюють на теренах України: Сбергбанк, Промінвестбанк, ВТБ, VSбанк, БМбанк. За даними експертів до чірні російські банки в нашій державі контролюють до 30% банківської сфери.

- *транзитна війна* стала ще одним інструментом російської гібридної війни. Збитки українських експортерів які транспортували свої товари територією Росії оцінюються в 400 млн. долл. Росія, загалом, намагається перекрити Україні ці види перевезень до країн Середньої Азії. У відповідь на це, в лютому 2017 р., наша держава направила до ВТО вимогу про створення експертної групи щодо обмеження транзиту через РФ до Казахстану та Киргизстану. Цей крок дуже важливий, тому що Україна вперше за час російсько-української війни розпочала справу по обмеженню зі сторони Росії українського експорту [37].

- *використовуються історично сильні зв'язки української політичної еліти та фінансово-промислових груп з керівництвом Росії.* Р. Ахметов який намагається втримати в своїй вотчині східний регіон, В. Пінчук який черговий раз формує план по «спасінню» України, К. Григоришин, В. Медведчук, В. Новинський тощо.

- *енергетичний тиск/шантаж* у вигляді формування Південного, Північного та Турецького потоків для транспортування газу в обхід території України. Північний потік з'єднав через Балтійське море Росію та ЄС. У 2015 р. низка європейських держав підписала меморандум з РФ про формування Північного потоку-2. Цей проект дуже фінансово затратний, тому австрійська нафтова компанія OMV та інші європейські партнери відмовились від своїх планів і «Газпром» самотужки змушений буде нести витрати для будівництва цього трансбалтійського газопроводу [38].

Південний потік мав з'єднати Чорним морем РФ та Болгарію. Після анексії РФ Криму європейські політики назвали цей проект «мертвим», а Болгарія розібрала свою секцію газопроводу. Натомість, у 2015 р. Москва заявила про створення Турецького потоку, що має пройти з Росії до Туреччини та грецьких кордонів.

Ці дії Росії направлені, насамперед, на виключення України з транспортерів російського газу до Європи, або принаймні зменшення обсягів поставок українськими теренами.

Гібридна війна Росії проти України вражає своєю масштабністю та багатовекторністю, кількістю використаних інструментів і поставлених цілей:

- ✓ знищення демократичних європейських цінностей і правопорядку, допомога деструктивним політичним рухам і силам у приході до влади, руйнування єдності ЄС для демонстрації росіянам «хибного» шляху розвитку Західної цивілізації;

- ✓ формування «керованого хаосу» не тільки в Україні, а й у Європі, активізація фази внутрішньополітичної кризи на фоні системного спаду економічних показників;

- ✓ підрив європейського курсу України та недопущення її інтеграції в ЄС та НАТО;

- ✓ погіршення державного українського іміджу;

- ✓ знищення України як держави, українців як нації, як альтернативи російській державній авторитарній системі, використання українських терен як плацдарму для геополітичного наступу Росії на Європу;

- ✓ реінтеграція українських терен до пострадянського простору;

- ✓ узаконення в міжнародному просторі права сильного; формування політичної платформи Ялта-2 – перегляд кордонів, зон впливу, повернення РФ у велику політику;

- ✓ переструктуризація глобальної системи міжнародних відносин шляхом руйнації існуючого світового порядку, допущення Росії до глобального управління світом.

Отже, гібридна війна загрожує, насамперед, слабким країнам, які не здатні протистояти викликам більш сильних акторів в економічному, політичному, інформаційному та військовому змісті. Тому дієвим засобом протистояння їм є сильні та ефективні державні інституції, сталий економічний розвиток, боєздатна армія. Нам потрібно зрозуміти, що цінність держави з ядерною

зброєю є набагато більшою ніж без неї та навчитися опиратися тільки на свої зусилля. Формат нової України – одночасно і війна, і розвиток/реформи.

Феномен ж України полягає в тому, що вона вже відчула на собі майже весь арсенал російської гібридної війни, цілу низку невійськових деструктивних факторів впливу від підігрівання політико-соціальних конфліктів до традиційних воєнних дій. Цей тиск наша держава переживає кожного дня і продовжує чинити опір, що породжує нові хвилі кремлівської істерії. Парадокс цієї ситуації полягає в тому, що гібридна війна подарувала Україні шанс стати самостійним суб'єктом міжнародних відносин [39, с.18, 23].

Список використаних джерел та літератури:

1. Політологічний енциклопедичний словник / упорядник В.П. Горбатенко; за ред. Ю.С. Шемшученка, В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенка. 2-е вид., доп. і перероб. Київ: Генеза, 2004. 736 с.
2. Академічний тлумачний словник української мови. URL: <http://sum.in.ua/s/vijna> (дата звернення: 16.09.2017).
3. Чекаленко А. Про поняття «гібридна війна» // *Віче*. № 5. 2015. С. 22–26.
4. «Гібридна» війна Росії – виклик і загроза для Європи. Київ: Центр Разумкова, 2016. 92 с.
5. Радкевич В. Гібридна війна проти України: уроки та висновки. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politycs/2107122-gibridna-vijna-rosii-proti-ukraini-uroki-ta-visnovki.html> (дата звернення: 28.10.2017).
6. «Гібридна» війна Росії – виклик і загроза для Європи. Київ: Центр Разумкова, 2016. 92 с.
7. Vandiver J. SACEUR: Allies must prepare for Russia 'hybrid war'. URL: <http://www.stripes.com/news/saceur-allies-must-prepare-for-russia-hybrid-war-1.301464> (дата звернення: 22.09.2017).
8. «Гібридна» війна Росії – виклик і загроза для Європи. Київ: Центр Разумкова, 2016. 92 с.
9. Докази причетності Росії до подій на сході України. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politycs/2107122> (дата звернення: 22.09.2017).
10. Огляд ЗМІ: в Авдіївці – «психологічна операція» // *Україна*. 1 лютого 2017 р. URL: <http://www.bbc.com/ukrainian/press-review-38824425> (дата звернення: 26.09.2017).
11. Український літак обстріляли над морем із захоплених РФ вишок. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2017/02/1/7134135> (дата звернення: 22.09.2017).
12. Для нової провокації з Астраханської області Росії завозять уламки боеприпасів на Донбас // *Експрес*. 6 лютого, 2017 р. URL: <http://expres.ua/news/2017/02/06/226790-novoyi-provokaciyi> (дата звернення: 17.09.2017).
13. Путін підняв по тривозі військових біля кордонів України. URL: <http://znaj.ua/news/world/93978/putin-pidnyav-po-trivozi-vijskovih-bilya-kordoniv-ukrayini.html> (дата звернення: 27.09.2017).
14. Проведення РФ навчань «Захід – 2017». URL: <http://www.5.ua/polityka/provedennia-uf-navchan-zakhid2017> (дата звернення: 28.09.2017).
15. Bild опублікувало розслідування про те, як Росія фінансує сепаратистів на Донбасі. URL: <http://www.dw.com/uk/bild> (дата звернення: 05.08.2017).
16. На підконтрольних АНР і ДНР територіях орудують кримінальні групи з Росії // *Цензор.НЕТ*. 1 вересня, 2014. URL: http://censor.net.ua/news/305023/na_podkontrolnyh (дата звернення: 21.07.2017).

17. Світ більше не буде колишнім: які політичні події 2017 року можуть змінити наше майбутнє / *Сьогодні.ua*. 10 січня, 2017 р. URL: <http://ukr.segodnya.ua/world/mir-bolshe-ne-budet-prezhnim-kakie-politicheskie-sobytiya-2017-goda-mogut-izmenit-nashe-budushchee-786624.html> (дата звернення: 12.10.2017).
18. Економічний контрудар. Хто любить співпрацю з Росією // *Тиждень.ua*. 8 жовтня, 2016 р. URL: <http://tyzhden.ua/Economics/175481> (дата звернення: 22.09.2017).
19. План Пинчука // *Страна.ua*. URL: <https://strana.ua/articles/analysis/48087-plan-pinchuka.html> (дата звернення: 17.08.09.2017).
20. Нардеп із фракції Ляшка Артеменко пропонував раднику Трампа план передачі Криму в оренду на 100 років // *Цензор.НЕТ*. 20 лютого, 2107 р. URL: https://ua.censor.net.ua/news/428723/nardep_iz_ (дата звернення: 07.08.2017).
21. Росія проводить у Європі інформаційну кампанію з дискредитації української влади // *Тиждень.ua*. 13 лютого, 2017 р. URL: <http://tyzhden.ua/News/185385> (дата звернення: 22.09.2017).
22. Петренко просит демократические страны не признавать заочный арест А. Яценюка РФ // *Гордон*. 28 марта, 2017 г. URL: <http://gordonua.com/news/politics/petrenko-prosit> (дата звернення: 22.09.2017).
23. Україна стала жертвою російських кібервійськ: дослідження для НАТО // *Тиждень.ua*. 24 лютого, 2017 р. URL: <http://tyzhden.ua/News/186279> (дата звернення: 22.09.2017).
24. Россия наращивает кибератаки на Великобританию. URL: <http://ghall.com.ua/2017/02/13/grossyua-naraschuyuet-kyberataky-navelykobrytanuu/> (дата звернення: 22.09.2017).
25. Кібератаки на Україну // *Детектор Медіа*. 2 лютого, 2017. URL: <http://detector.media/infospace/article/122774/> (дата звернення: 29.09.2017).
26. ПРУ заявило про втручання Росії у вибори президента США задля допомоги Трампу. URL: <http://www.radiosvoboda.org/a/news/28168250.html> (дата звернення: 29.09.2017).
27. Втручання Росії у європейські вибори – частина стратегії Путіна. URL: http://24tv.ua/vtruchannya_rosiyi_u_yevropeyski_vibori_chastina_strategiyi_putina_wjz_n745893 (дата звернення: 03.09.2017).
28. Мінкультури закликало керівництво УПЦ (МП) та її вірних публічно засудити військову агресію Росії проти України // *Релігійно-інформаційна служба України*. URL: http://risu.org.ua/ua/index/all_news/state/church_state_relations/65938 (дата звернення: 15.07.2017).
29. Ганус А. Новий церковний скандал // *Експрес*. № 18. 9-16 березня, 2017 р. С.12.
30. Філіал Московського патріархату подав до суду на державу України. URL: <http://pravyysektor.info/news/news/2887/filial-moskovskogo> (дата звернення: 22.09.2017).
31. Чому Росія заявляє Україну // *PolitOboz*. 7 січня 2017 р. URL: <http://www.politoboz.net/chomu-rosiya-zalyakuye-ukrayinu/> (дата звернення: 08.09.2017).
32. Огляд ЗМІ: в Авдіївці – «психологічна операція» // *Україна*, 1 лютого 2017 р. URL: <http://www.bbc.com/ukrainian/press-review-38824425> (дата звернення 18.10.2017).
33. Як російські спецслужби вербують українців-заробітчан – СБУ // *СвітUA*. 25 лютого, 2017 р. URL: <http://svitua.com.ua/news/201702/2549> (дата звернення: 22.09.2017).
34. Рік без російського ринку: український АПК виходить зі стресу // *Радіо свобода*. 14 грудня, 2016 р. URL: <http://www.radiosvoboda.org/a/28175809.html> (дата звернення: 22.09.2017).

35. Російський бізнес в Україні. Монополісти під прикриттям // *Главком*. URL: <http://glavcom.ua/columns/kyrylosazonov/rosiyskiy-biznes> (дата звернення: 22.09.2017).
36. Смотрящий Путина: как россиянин скупает газовый бизнес в Украине // *Обозреватель*. 15 марта, 2017. URL: <https://www.obozrevatel.com/finance/ecomou> (дата звернення: 22.09.2017).
37. ВТО взылась за транзитную войну Украины и РФ: почему это станет прецедентом для всего мира // *BIN.ua*. 15 февраля, 2017 г. URL: <https://bin.ua/top/201352-vto-vzyalas-za-tranzitnuyu-voynu-ukrainy-irf.html> (дата звернення: 17.08.2017).
38. «Газпром» сам платитиме за будівництво Північного потоку-2 // *Європейська Правда*. 22 січня, 2017 р. URL: <http://www.eurointegration.com.ua/news/2017/01/22/> (дата звернення: 26.07.2017).
39. «Гібридна» війна Росії – виклик і загроза для Європи. Київ: Центр Разумкова, 2016. 92 с.

Т. В. Игнатьева

Гибридная война России в Украине: инструменты и цели

Международные отношения, мировая политика – комбинирование мирного развития мирового процесса с периодами обострения, конфликтов. В XXI в. за неполных 17 лет произошло и происходит около 20 войн в разных уголках Земли (в среднем один год – одна война). Человечество продолжает продуцировать все больше средств для своего уничтожения. Научно-технический прогресс, интеллектуальное развитие человечества, всеобъемлющий интернет открывают новые возможности психологической манипуляции человеческим сознанием и подсознанием, приводят к жизни комбинированные методы ведения войны для которых фактически нет препятствий. Если во времена классических войн были четко определены: противник, количественные и качественные характеристики армии, видов вооружений и т.д., то современные войны отбрасывают устоявшиеся стереотипы и логику войны. Сейчас залогом успехов военных «кампаний» становятся креативность и инновационность мышления, одновременного применения различных видов вооружений и стратегий (информационных, экономических, пропагандистских, запугивания, шантажа, давления, диверсионной работы, контроля киберпространства и политической элиты и т.д.). Военные стратеги используют комбинацию методов и мероприятий (военных и не военных), которые способны быстро адаптироваться к изменению обстоятельств; различные виды вооружений; вовлечение в конфликт населения военной и гражданской зон; стремление вызвать турбулентность международного порядка.

Средства гибридного влияния РФ на Украину и Европейский Союз многогранны и разнообразны. Их традиционно разделяют на военные и социально-экономические, квазимилитарные и немилитарные и т.п.

Гибридная война России в Украине поражает своей масштабностью и разновекторностью, количеством использованных инструментов и целей:

- *уничтожения демократических европейских ценностей и правопорядка, помощь в приходе к власти деструктивных политических движений и партий, разрушение европейского единства для демонстрации россиянам «ложного» пути развития Западной цивилизации;*

- создание «управляемого хаоса» не только в Украине, но и в Европе посредством активирования внутривосточной кризиса на фоне систематического понижения экономических показателей;
- дискредитация европейского курса Украины и ее интеграции в ЕС и НАТО;
- уничтожение Украины как государства (украинцев как нации), как альтернативы российской государственной авторитарной системе, использование украинских территорий как плацдарм для геополитического наступления на Европу;
- возвращение украинских территорий в постсоветское пространство;
- узаконивание права сильного в международных отношениях и формирование платформы Ялта-2 (пересмотр границ, зон влияния);
- изменения глобальной системы международных отношений путем разрушения существующего мирового порядка и возможность участия в глобальном управлении миром.

Таким образом, гибридная война угрожает, прежде всего, слабым странам, которые не способны противостоять экономическим, политическим, информационным и военным вызовам более сильных мировых государств. Наиболее действенным средством противостояния будет существование эффективных государственных институтов, устойчивое экономическое развитие, боеготовая армия. Феномен Украины заключается в том, что она уже почувствовала на себе почти весь арсенал российской гибридной войны, ряд невоенных деструктивных влияний. Это давление наше государство переживает каждый день и продолжает оказывать сопротивление агрессору в стремлении стать самостоятельным субъектом международных отношений.

Ключевые слова: Украина, Россия, гибридная война, геополитика, «управляемый хаос», глобальная система международных отношений.

T. Ignateva

Hybrid war of Russia in Ukraine: instruments and purposes

International relationships, world politics make up combination of the world process peaceful development with phases of aggravation, conflicts, wars. There have been about 20 wars in different parts of the globe during 17 years of the XXI century (one war a year on the average). Mankind keeps inventing more and more means of destruction. Scientific and technical progress, human intellectual development, overall Internet provide new possibilities for psychological manipulations of human consciousness and sub-consciousness, lead to combined methods of war which in their turn have no barriers. There used to be defined adversaries, quantitative and qualitative characteristics of the army, etc. in traditional war management, but modern wars ruin established stereotypes. Creativity and innovations become guarantees of success in war «campaigns» in modern world raising simultaneous application of different types of weapons and strategies (informational, economic, propagandist, threatening, blackmailing, pressing, diversion, controlling cyber space and political elites, etc.). That is, combination of methods and actions (military and non-military ones) takes place to

adapt quickly to changes of conditions, usage of different types of weapons, involvement of population of military and rear zones in conflict with simultaneous efforts causing turbulence at the international level.

Means of Russian hybrid influence on Ukraine and EU are diverse; they are traditionally divided into military and social-economic means, quasi-military activity, non-military influence, etc.

Hybrid war of Russia against Ukraine impresses with its magnitude and multi-vector forms, quantity of the instruments used in it and its goals:

- destruction of European democratic values and rule of law, support for destructive political movements and forces in coming to power, destruction of unity in EU to demonstrate Russians «wrong» way of western civilization development;*
- formation of «guided chaos» not only in Ukraine but in Europe as well – activation of inter-political crisis against system economic recession background;*
- disruption of European course in Ukraine and subversive activities to prevent its integration into EU and NATO;*
- destruction of Ukraine as the state, Ukrainians as the nation, as the alternative to Russian state authoritarian system, use of Ukrainian territory as a base for Russian geopolitical offensive in Europe;*
- reintegration of Ukrainian territory into post-Soviet one;*
- legalization of «might goes before right» principle and implementation of Yalta-2 format – borders and zones of influence revision;*
- restructuring of international relationships global system by means of current world order disruption and Russian admittance to global management.*

Consequently, hybrid war threatens first of all weak states incapable of meeting challenges from stronger international actors. Therefore, efficient state establishments, stable economic development and efficient troops make up effective means of facing the problem. Ukrainian phenomenon lies in experiencing Russian hybrid war and a wide range of non-military destructive factors of influence from supporting political-social conflicts to traditional military actions. Every day our state experiences this influence and keeps resisting it, causing new outbursts of Kremlin hysteria. Hybrid war has presented our state with a chance to become an independent subject of international relationships in difficult circumstances.

Key words: *Ukraine, Russia, hybrid war, geopolitics, «guided chaos», global system of international relationships.*

Отримано: 13.11.2017

ИДЕОЛОГИЗАЦИЯ И РУСИФИКАЦИЯ КУЛЬТУРНО-ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ЖИЗНИ УКРАИНЦЕВ В КОНЦЕ 50-х — В ТЕЧЕНИИ 60-х гг. XX в.

У статті досліджується русифікація та ідеологізація культурно-освітнього життя українців наприкінці 50-х – протягом 60-х рр. XX ст., аналізується вплив суспільно-політичних, економічних та соціальних факторів на культурну та освітню сферу українського народу, з'ясовуються особливості та механізми впровадження політичних рішень у творче життя республіки, вивчаються тогочасні умови самореалізації українців, виявляються чинники, що гальмували розвиток української мови та прискорювали процес денационалізації та русифікації українців. Політика радянської влади підтримувала лише ті напрямки культурної та освітньої діяльності українців, які не заперечували постулати тогочасної політичної системи, відповідали її ідеологічним стандартам. Ціленаправлено знищувалося все те, що спонукало до вивчення власної національної історії, породжувало почуття національної гідності, пропагувало ідею української державності та право українців на самостійне самовизначення. Державна політика мала на меті уніфікувати, денационалізувати, централізувати та русифікувати українську освіту та культуру, життя українців в цілому. Повсякденно пропагувався образ радянської людини, виховувався радянський патріотизм, комуністичний дух, які не сприяли розвитку національної самосвідомості українців.

Ключові слова: культурно-освітнє життя, українська нація, українська інтелігенція, русифікація, ідеологізація, денационалізація, державна політика, тоталітарний режим.

Мощная идеологическая система контроля коммунистического режима за мышлением и деятельностью украинцев в конце 50-х – в течение 60-х гг. XX ст. продолжала четко регламентировать и подчинять жизнь тогдашнего общества своим интересам, формировала соответствующие стереотипы восприятия действительности. Политика советской власти поддерживала лишь те направления культурной и образовательной деятельности украинцев, которые не отрицали основы тогдашней политической системы, отвечали ее идеологическим стандартам, и запрещала те, которые популяризировали национальные мотивы в творческом наследии украинцев. Целенаправленно уничтожалось все то, что содержало в себе украинское, побуждало к изучению собственной национальной истории, порождало чувство национального достоинства, пропагандировало идею украинской государственности и право украинцев на самостоятельное самоопределение. Государственная политика руководствовалась целью унифицировать, денационализировать, централизовать и русифицировать украинское образование и культуру, жизнь украинцев в целом.

С обретением независимости Украины создались благоприятные условия для свободного изучения советского прошлого укра-

инского народа, переосмысления собственной истории, культуры, изучения событий, которые замалчивались, фальсифицировались или же вовсе не оглашались коммунистическим режимом. Поэтому вопрос всестороннего исследования идеологизации и русификации культурно-образовательной жизни украинцев в конце 50-х – в течение 60-х гг. XX в. является чрезвычайно актуальным и требует особенного подхода в изучении.

Отдельные аспекты вопроса состояния национального образования и культуры УССР второй пол. XX ст. частично отражены в трудах таких авторов, как: О. Бажан [1], О. Тевикова [14], Т. Куцаева [8], Л. Крупник [7] и другие. Однако, в научной литературе исследуемая проблема до сих пор остается недостаточно изученной, что дает нам возможность продолжить работу в этом перспективном направлении.

Итак, в центре внимания данной статьи – исследование идеологизации и русификации культурно-образовательной жизни украинцев в конце 50-х – в течение 60-х гг. XX в., анализ влияния общественно-политических, экономических и социальных факторов на культурную и образовательную сферу украинского народа в указанный период, определение факторов, замедляющих развитие украинского языка, ускоряющих процесс денационализации украинцев.

Изолированность от мира советского социума, господство идеологии тоталитаризма, а также свертывания процессов либерализации в СССР в конце 50-х гг. XX в. препятствовали радикальным, демократическим, культурным изменениям в Украине. Творчество украинских писателей, литераторов, художников и других деятелей искусства исследуемого периода испытывало давление и преследования со стороны официальных государственных учреждений. Ограничивал мировоззрение украинцев и «железный занавес», который не давал им возможность ознакомиться с мировыми достижениями культуры, образования и науки, узнать о реалиях, идеях и ценностях, которыми жили люди за рубежом.

Процесс ознакомления украинцев с собственным литературным наследием и культурным богатством других народов происходил в условиях цензуры. Под грифом «запрещенного для широкого круга читателей», как и раньше, оставалось творческое наследие В. Винниченко, М. Драгоманова, П. Кулиша, Н. Костомарова, Н. Вороного, И. Огієнка, Б. Гринченко и других известных украинских писателей и политических деятелей, борцов за украинскую национальную идею [16, арк.6–13]. Произведения М. Хвильевого в последний раз печатались в Украине в 1933 г., В. Винниченко – в 1932 г., О. Левицкого – в 1930 г., недоступными были и много трудов М. Грушевского, ни одно тогдашнее издание «Кобзаря» не содержало всех произведений Т. Шевченко [14, с.126].

Контроль за деятельностью издательств, тщательные проверки книжных магазинов и фондов библиотек, учебных и других заведений на наличие «политически вредной литературы» значительно сужали пределы доступной информации [15, арк.4].

Активная пропагандистская политика КПСС – КПУ сформировала негативный образ «украинского буржуазного националиста» и всесторонне показывала его вред. В национализме, как правило, обвиняли почти всех украинских писателей, тех, кто выступал на защиту украинского языка и культуры. В то же время формировался образ «советского способа жизни», «советского человека», «светлого коммунистического будущего», «коллективного ведения хозяйства».

Тоталитаризм и господство официальной идеологии предопределяли ограниченное развитие всесторонней жизни украинцев. Особенно выразительно это прослеживалось в сфере употребления языка. На то время языковой вопрос освещали «Закон о равноправии языков на Украине» (1927 г.), статьи 40, 110, 121 Конституции СССР 1936 г. и аналогичные статьи 109 и 120 Конституции УССР 1937 г. В соответствии с ними позволялось оформлять законодательные акты, вести учебный процесс родным (украинской) языком. Официальный статус имел и русский язык как язык межгосударственный. Соответственно, общеупотребляемыми языками на территории республики были украинский и русский, однако последний активно внедрялся в общественную жизнь украинцев. К XXI съезду КПСС (1959 г.) русификация происходила в двух направлениях: первое – приближение украинского языка к русскому, второе – «подмена» украинского языка русским. Политика правительства по сближению украинского языка с русским с «перспективной» последующего слияния языков, испытала крах, в связи с этим решено было главное внимание уделить второму направлению русификации – внедрению русского языка как языка межнационального общения [13, с.6]. Понимая важность украинского языка как основы формирования нации, советская власть пыталась максимально сузить сферу его использования.

Русификацию отображал также Закон СССР «Об укреплении связи школы с жизнью и о дальнейшем развитии системы народного образования в СССР», принятый 25 декабря 1958 г. (соответствующий Закон был утвержден в УССР 17 апреля 1959 г.) и новая национальная программа, принятая XXII съездом КПСС (17–31 октября 1961 г.). Документы провозглашали идею «полного слияния наций» и формирования нового исторического сообщества – «советского народа», для которого общим языком должен стать русский, учитывая исключительную роль русского народа в советской истории и социалистических достижениях [4, с.15].

Официальная языковая политика способствовала увеличению русскоязычных школ в сети общеобразовательных заведений и одновременном уменьшении количества украинских. Прослеживается и рост контингента учеников русскоязычных школ, особенно после реформы 1958 г. В среднем на одну украинскую школу приходилось 190 учеников, а на каждую русскую – 524, даже в г. Сумах, г. Хмельницком, г. Житомире, г. Виннице, г. Черновцах, г. Ивано-Франковске, г. Киеве в русскоязычных школах училось свыше 50% всех учеников [14, с.289].

Нужно заметить и то, что учебно-воспитательный процесс характеризовался избыточной идеологизацией и жесткой регламентацией каждого шага учителя и ученика, преподавателя и студента. Внимание сосредоточивалось на воспитании молодежи в духе коммунистической морали, советского патриотизма и пролетарского интернационализма, пропагандировалась идея решающей роли России в развитии Украинского государства и украинского народа [11]. Подчиненная интересам государства, школа лишала молодежь возможности осознавать себя частью отдельной украинской нации и воспитываться настоящими украинцами, поскольку содержание образования не способствовало популяризации украинской истории и культуры, прославлению национальных героев и традиций, а наоборот, развивало предвзятое отношение ко всему украинскому.

В Украине происходил интенсивный процесс русификации высшей школы. Начиная с 1954 г. знание украинского языка перестало быть обязательным требованием при вступлении в ВУЗ УССР, что создавало определенные трудности для сельской молодежи, которая сдавала экзамены с «большим украинским акцентом» [9, с.26]. Негативно на национальное образование влиял и тот факт, что весь учебный процесс в высшей школе Украины осуществлялся преимущественно на русском языке, хотя украинцы составляли более 60% всех студентов [10, с.320].

Вытеснению родного языка из обихода способствовала книгоиздательская политика советской власти, направленная на уменьшение количества учебников на украинском языке, разнообразной литературы и периодических изданий. Использование украинского языка, украинских слов в печатных изданиях и средствах массовой информации оценивалось негативно, как такое, которое может привести к отрыву украинского языка от русского [12, с.187]. Доля печатной продукции на украинском языке составляла менее половины всех изданий. Например, по состоянию на 1960 г. в Украине из 7889 печатных единиц книг и брошюр 3844 издавались на украинском языке, через пять лет (в 1965 г.) ситуация значительно ухудшилась, поскольку среди 7251 печатной единицы книг и брошюр только 2998 выходит на украинском языке [14, с.286].

Такая неутешительная ситуация в национально-языковой политике способствовала возобновлению движения на защиту родного языка и вызывала протест среди значительной группы сознательных украинцев. В частности, в центральные органы власти республики, редакции газет и других издательств поступали много писем по поводу вытеснения украинского языка и неравноправия существования русского и украинского языков [2]. Свое недовольство языковой политикой советской власти, призывы и требования популяризации украинского языка, борьбы за украинскую культуру выражала в письмах к центральным газетам и журналам украинская интеллигенция (Н. Бажан, О. Гончар, Л. Дмитерко, С. Крижановский, Н. Рыбак, М. Рильский, Н. Руденко, Н. Шумило и др.).

Однако эти призывы и требования не нашли широкой поддержки, понимания со стороны властей и классифицировались как «проявления национализма», «политически неправильные» и «идеологически нездоровые» высказывания. Распространение радикальных настроений в обществе и «опасность» мнений отдельных личностей относительно официальной языковой политики вызвала соответствующую реакцию руководства страны. На протяжении 1961–1964 гг. органами КГБ при Совете Министров УССР было привлечено к ответственности много молодежи и интеллигенции г. Киева, г. Днепропетровска, г. Львова, г. Ивано-Франковска и других городов, сомневавшихся в правильности национальной политики КПСС в Украине и пытавшихся противодействовать русификации в Украине [1, с.153].

Как средства русификации украинцев активно использовали радио, театр и кино. В частности, республиканское радио значительную часть своего эфирного времени отдавало трансляциям из Москвы, которые велись только русским языком, все другие программы тоже были преимущественно русскоязычными [3, с.141]. Русскоязычным почти полностью было и кино. В Украине не выпускался ни один фильм на украинском языке [7, с.79]. Лишь после того, как русский вариант фильма утверждался в Москве, можно было создавать украинскую версию. Создание фильмов преследовало цель восхвалять коммунистическую идеологию и социалистический уклад жизни, пропагандировать нравственность, идеализировать реалии советской системы. О таком положении вещей свидетельствуют постановления ЦК КПСС «О мероприятиях по повышению идейно-художественного качества кинофильмов и усилении роли кино в коммунистическом воспитании трудящихся» (1958 год), «О мероприятиях по улучшению руководства развитием украинской художественной кинематографии» (1963 год) и др. [5, с.114].

Процессы русификации и идеологизации коснулись и украинского театра, в котором практически все спектакли ставились на русском языке. Приказом Министерства культуры УССР № 55 от 2 августа в 1963 г. «Об идейной направленности театрального репертуара и повышении роли театра в коммунистическом воспитании трудящихся» был создан орган, определяющий готовность к выходу на публику новых постановок, – художественный совет [6, с.367], который всю свою работу согласовывал с руководством Министерства культуры УССР и таким образом становился весомым механизмом идеологического контроля за художественной продукцией.

Следовательно, исходя из вышесказанного можно сделать следующие выводы о том, что конец 50-х – 60-ые гг. XX в. характеризовались активной, целеустремленной идеологизацией и русификацией культурно-образовательной жизни украинцев, осуществлявшихся тогдашним руководством КПСС – КПУ исходя из общих принципов тоталитарного государства. Повседневно пропагандировался образ советского человека, воспитывался совет-

ский патриотизм, которые не содействовали развитию национального самосознания украинцев. Искусственно создавались условия, в которых естественное проявление национальных чувств, любовь к родному языку, обычаям и традициям служили поводом для обвинений в «украинском буржуазном национализме».

Русификация всех сфер жизни значительно сузила область применения украинского языка и сформировала статус его неполноценности. Официальная языковая политика способствовала увеличению русскоязычных школ в сети общеобразовательных заведений и одновременному уменьшению количества украинских. Начиная с 1954 г. знания украинского языка перестало быть обязательным требованием при поступлении в высшие учебные заведения УССР.

Вытеснению родного языка из обихода способствовала книгоиздательская политика советской власти, направленная на уменьшение количества учебников на украинском языке, разнообразной литературы и периодических изданий. Доля печатной продукции на украинском языке составляла менее половины всех изданий.

Как средства русификации активно использовали радио, театр и кино, которые к большому сожалению были почти полностью русскими. Фильмы украинских студий подавали в русском дубляже. Жесткий контроль со стороны органов власти привел к однообразию репертуарной афиши и показа одних и тех же представлений в театрах. Государственные институты управления культурой УССР находились в обязательной подотчетности перед партийными органами КПСС – КПУ, в результате чего вся их деятельность была полностью подчинена идеологическим заданиям государства-партии.

Чрезмерная идеологизация, русификация, политизация и унификация образования и культуры в Украине в конце 50-х – в течение 60-х гг. XX в., а также отсутствие свободного доступа к получению разносторонней информации сужали мировоззрение украинцев, не развивали чувство индивидуальности, а все интенсивнее закладывали основы масштабной денационализации украинцев.

Список использованных источников и литературы:

1. Бажан О. Наростання опору політиці русифікації в Українській РСР у другій половині 1950-х – 1960-ті рр. // *Український історичний журнал*. 2008. № 5. С. 147–159.
2. Гриб К. Що читати дітям // *Літературна Україна*. 1964. 28 жовтня. С. 1.
3. Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? Київ, 2005. 336 с.
4. Закон об укрєпленні зв'язи школи з життям і дальнішому розвитку системи народного образования СССР, прийнятий 24 декабря 1958 года ЦК КПСС и СМ СССР // *Ведомости Верховного Совета СССР*. 1959. № 1. С. 10–22.
5. Идеологические комиссии ЦК КПСС. 1958–1964: документы / [сост. Е.С. Афанасьева; отв. ред. В.Ю. Афиани]. М., 2000. 552 с.

6. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК: в 14 т. Москва, 1972. Т. 8 (1959–1965 гг.). 572 с.
7. Крупник Л. Державна політика у сфері українського професійного мистецтва (1965–1985): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2002. 212 с.
8. Куцаєва Т. Вища школа УРСР у 1965–1985 рр.: основні тенденції та суперечності розвитку // *Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Серія: Історія*. Київ, 2006. № 84. С. 109–111.
9. Кручиненко В. Спогади астронома. Глобине, 2007. 128 с.
10. Національні відносини в Україні у ХХ ст.: збірник документів і матеріалів / [упор. М.І. Панчук та ін.]. Київ, 1994. 560 с.
11. Постанови ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР і Президії Верховної Ради Союзу РСР «Про 300-річчя воз'єднання України з Росією // *Радянська Україна*. 1953. 9 грудня. С. 1.
12. Пустовіт Т. Полтавщина у період відбудови та хрущовської «відлиги» (1946–1964 рр.) // *Полтавщина: влада на історичних паралелях* / [ред. кол.: Г. Білоус, Ю. Данилюк, Г. Журавель та ін.]. Полтава, 2005. С. 181–219.
13. Сергійчук О. Мовна ситуація у вищих навчальних закладах України (1955–1965) // *Етнічна історія народів Європи*. Київ, 2002. № 6. С. 4–8.
14. Тевікова О. Повсякденне життя громадян УРСР: соціальні та культурні аспекти (1953–1964 роки): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Полтава, 2010. 304 с.
15. Центральный государственный архив общественных объединений Украины. Ф. 1. ЦК КПУ. Оп. 6. Д. 3510. Копии исходящих писем в ЦК КПСС, справки отделов ЦК КПУ и документы Главлита УССР о проверке книжных фондов (нач. 8 февраля 1954 г. – ок. 15 декабря 1954 г.). 300 л.
16. Центральный государственный архив общественных объединений Украины. Ф. 1. ЦК КПУ. Оп. 6. Д. 5292. Справки секретаря ЦК КПУ т. Скабы А.Д., отделов ЦК КПУ, постановления, письма обкомов КПУ, Главлита УССР и других организаций об издании сборника статей и очерков Омельчука и другим вопросам (нач. 9 января 1961 г. – ок. 18 декабря 1961 г.). 108 л.

Н. М. Киндрачук

Ідеологізація та русифікація культурно-образовальної життя українців в кінці 50-х – в теченні 60-х гг. ХХ в.

В данной статье исследуется русификация и идеологизация культурно-образовательной жизни украинцев в конце 50-х – в течение 60-х гг. ХХ в., анализируется влияние общественно-политических, экономических и социальных факторов на культурную и образовательную сферу украинского народа, определяются особенности и механизмы внедрения политических решений в творческую жизнь республики, изучаются тогдашние условия творческой самореализации украинцев, обнаруживаются факторы, замедлявшие развитие украинского языка и ускорявшие процесс денационализации и русификации украинцев. Политика советской власти поддерживала только те направления культурной и образовательной деятельности украинцев, которые не отрицали основы тогдашней политической системы, отвечали ее идеологическим стандартам. Целенаправленно уничтожалось все то, что

побуждало к изучению собственной национальной истории, порождало чувство национального достоинства, пропагандировало идею украинской государственности и право украинцев на самостоятельное самоопределение. Государственная политика руководствовалась целью унифицировать, денационализировать, централизовать и русифицировать украинское образование и культуру, жизнь украинцев в целом. Повседневно пропагандировался образ советского человека, воспитывался советский патриотизм, коммунистический дух, что отрицательно влияло на развитие национального самосознания украинцев.

Ключевые слова: культурно-образовательная жизнь, украинская нация, украинская интеллигенция, русификация, идеологизация, денационализация, государственная политика, тоталитарный режим.

N. M. Kyndrachuk

Ideologisation and rusification cultural and educational life of Ukrainians at the end of the 50's – during the 60's XX century

The article studies russification and ideologization of cultural and educational life of Ukrainians in the end of 1950s and in 1960s. It analyzes the influence of social, political, economic and social factors on cultural and educational sphere in Ukraine and determines the specificity and methods of implementing political resolutions into the artistic life of the republic. The article studies the conditions of self-realization of Ukrainians, determines the factors which were slowing down the development of the Ukrainian language and forced speeded up the process of denationalization and russification of the young generation of Ukrainians. The policy of the Soviet authorities supported only those spheres of cultural and educational activities of Ukrainians which matched its ideological standards. All the activities which encouraged studying national history, caused the feeling of national pride, promoted the idea of Ukrainian statehood and the right of Ukrainians for national self-development were persistently eliminated. State policy was aimed at unification, denationalization, centralization and russification of Ukrainian education and culture and well as Ukrainian life in general. The image of a Soviet person was constantly promoted, and so were Soviet patriotism and communist spirit, which did not contribute to the development of national awareness of Ukrainians.

Key words: cultural and educational life, Ukrainian nation, Ukrainian intelligentsia, russification, ideologization, denationalization, state policy, totalitarian regime.

Отримано: 9.09.2017

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТУДЕНТІВ ПЕДАГОГІЧНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ ГУРТОЖИТКАМИ У 1930-х рр.

У статті йдеться про забезпечення у 1930-х рр. студентства педагогічних навчальних закладів радянської України гуртожитками. Автор зазначає, що, незважаючи на низку проблем, пов'язаних із забезпеченням молоді житлом, поступово вони вирішувалися. Все ж повністю забезпечити своїх студентів гуртожитками вдалося лише декільком вишам. В деяких вищих житлову проблему молоді вирішили з часом, а не менше як 13 інститутів і 8 педтехнікумів відчували суттєві проблеми із поселенням. У публікації зауважується, що у більшості закладів не дотримувалися санітарно-гігієнічного нормативу щодо житлової площі, яка в середньому приходилася на одного студента. Значною мірою це пояснювалися політикою місцевої влади, яка рідко надавала приміщення під гуртожитки, частіше їх вилучала. Через житлові площі виникали гострі конфлікти і з місцевими організаціями. Розповідається, що упродовж десятиліття проводилося профінансоване державою будівництво нових гуртожитків. Для виконання будівельних робіт широко залучали і студентські сили. Не маючи достатньо своїх житлових площ, навчальні заклади нерідко орендували їх в інших закладах. Студентів поселяли і в приміщеннях колишніх культових споруд. Житлом для частини студентів ставали на законних підставах навчальні корпуси. Автор констатує, що проблеми із поселенням не раз виникали і через те, що студентські житлові площі займали викладачі. Зазначається, що більшість гуртожитків недостатньо були забезпечені меблями, не вистачало постільної білизни. З часом обладнання гуртожитків поліпшувалося, однак воно було незбалансованим. Для дотримання дисципліни в гуртожитках для студентів на засіданнях старостатів розробляли правила внутрішнього розпорядку, які поміщали в кожній кімнаті. Частина статті присвячена незадовільному санітарному стану більшості гуртожитків. Керівництво закладів до відповідальності. У гуртожитках досить часто порушувалися правила внутрішнього розпорядку, за порушення яких молодь виселяли з гуртожитку, або відраховували із закладів.

Ключові слова: студент, інститут, технікум, гуртожиток, ліжко, антисанітарія.

Упродовж 30-х рр. ХХ ст. матеріальне становище студентів було важким. Державна підтримка була недостатньою, оскільки основні сили та кошти спрямовувалися на становлення економічного потенціалу країни, особливо у першій половині десятиліття. Досить складно було забезпечити студентів житлом. Окремі факти, що стосуються цієї проблеми, містяться у працях вчених А. Боровика [5], М. Бистрова [4], В. Даниленка [20], А. Климова [104], І. Міщенко [107-109], Г. Ясницького [150]. Комплексно вона не вивчалася. Наша стаття присвячена стану забезпечен-

ню студентів-педагогів гуртожитками, умовам їх проживання у 1930-х рр.

З 1929-1930 н.р. в Україні розгорнулося капітальне будівництво гуртожитків. 28 грудня 1929 р. політбюро ЦК КП(б)У розглянуло питання про збільшення видатків для забезпечення молоді житлом [150, с.199]. Для вивчення побуту студентства у січні 1930 р. була створена урядова комісія, яка в квітні дійшла висновку, що житлові умови студентства надзвичайно важкі. Тому пропонувалося вжити негайних заходів для їх поліпшення. Було укладено угоди з Київським, Дніпропетровським, Луганським, Миколаївським, Одеським і Харківським ОВК на будівництво гуртожитків [118, с.723-724].

15 січня 1931 р. ВУЦВК своєю постановою затвердив «Положення про студентські гуртожитки», у якому закріплювалася така норма: гуртожитки створюються при окремих вишах і знаходяться в їхньому безпосередньому віданні; студентам-нестипендіатам місця в гуртожитку могли бути надані лише після повного забезпечення студентів-стипендіатів; у гуртожитках дозволялося проживання обслуговуючого персоналу; для проведення культурно-освітньої роботи передбачалося створення культурно-побутових комісій, «червоних кутків», а в централізованих гуртожитках – бібліотек, спортзалів, кінозалів, радіостанції тощо [101, с.26-27; 103, с.702].

Питання гуртожитків знайшло місце і в спільній постанові РНК РСРР і ЦК ВКП(б) «Про роботу вищих навчальних закладів і про керівництво вищою школою» від 23 червня 1936 р., у якій пропонувалося директорам вишів забезпечити в їхніх приміщеннях вчасний ремонт і прибирання, а також «культурну обстановку» у вестибюлях, у кімнатах для чекання, гардеробах, буфетах та їдальнях. Крім того, керівники мали слідкувати за фізичним вихованням і станом здоров'я студентів, вживати заходів до приведення у зразковий стан студентських гуртожитків з забезпеченням у них бездоганної чистоти й усіх санітарно-гігієнічних умов [113].

Незважаючи на низку проблем, пов'язаних із забезпеченням молоді житлом, поступово вони вирішувалися. У 1937 р. в гуртожитках педагогічних вишів республіки мешкали 75,3% студентів, які мали у них потребу. Кращим становище було лише у сільськогосподарських вишах (83,6%). Загальнореспубліканський показник забезпечення гуртожитками становив 57,8%. У першу чергу поселяли дітей робітників, колгоспників, «партгитисячників», «профтисячників», вихованців дитячих будинків [4, с.63-64; 20, с.85].

Все ж повністю забезпечити своїх студентів житлом вдалося лише декільком вишам – Бердянському [5, с.200], Новомосковському [140, арк.7, 178; 144, арк.44], Чернігівському ІСВ [138, арк.145]. Близькими до повного забезпечення студентів житлом були Одеський ІПО, який у 1931 р. поселив 91% студентів від загальної кількості іногородніх [71, арк.53зв.]; Миколаївський ІСВ – на початку 1932-1933 н.р. – 87,5% [128, арк.5зв.]; Херсонський – у 1932-1933 н.р. – 83,4% [138, арк.211]; Луганський педінститут – у 1935 р. – 79,4% [104, с.229]; Кам'янець-Подільський – у квітні

1934 р. – 85,3% [91, арк.5], на початку січня 1935 р. – 79,2% [89, арк.12-13]; Бердичівський – в 1933 р. – 75% [133, арк.23].

В деяких вишах житлову проблему молоді вирішили з часом. Наприклад, у гуртожитках Київського ІСВ у 1931 р. проживали 69% студентів [125, арк.97], у липні 1933 р. – 71,4% [142, арк.26]. Дещо поліпшилося становище після того, як педінституту передали гуртожиток ліквідованого Польського педінституту [21, с.152]. Наприкінці 1930-х рр. виш мав 6 гуртожитків [119, с.28]. У Черкаському ІСВ у жовтні 1930 р. житлом забезпечили 87,6% студентів [100, арк.3], у 1931 р. – 98,5% [100, арк.107], у липні 1933 р. – 52% [142, арк.26]. До вересня 1935 р. педінститут розпоряджався житловими помешканнями на 600 осіб, тим самим було вирішено проблему із поселенням молоді [105, с.70].

Інші виші відчували суттєві проблеми із поселенням молоді. Так, Одеський німецький педінститут у 1935 р. забезпечив житлом 68,9% студентів [69, арк.7]; Глухівський ІСВ – у 1932-1933 н.р. – 58,9% [138, арк.29]; Ніжинський ІСВ – у 1933 р. – 57,4% [138, арк.62], педінститут – у 1935 р. – 60% [147, арк.105]; Зінов'євський ІСВ – у 1932-1933 н.р. – 45,1% [128, арк.12]; Полтавський – 41,4% [129, арк.256, 260]. Складним було становище із студентським житлом у Вінницькому [134, арк.9], Житомирському [121, арк.88; 129, арк.69, 72; 138, арк.93; 139, арк.149], Запорізькому [48, арк.21], Сумському [122, арк.47] і Уманському ІСВ [22, арк.26; 123, арк.26; 142, арк.26, 49]; Луганському ІПО [130, арк.7], Вінницькому педінституті [25, арк.20-21; 27, арк.11-11зв.].

Виникали складнощі щодо забезпечення житлом у педтехнікумах (далі – ПТ). Повністю забезпечили молодь гуртожитками Дніпропетровський російський [141, арк.26], Білоцерківський, Золотоношський [142, арк.26], Могилів-Подільський [120, арк.30, 32], Ржищівський, Шполянський ПТ. В Уманському ПТ у липні 1933 р. в гуртожитках мешкали 90% студентів, що потребували житла; Канівському – 83,3% [142, арк.26]; Проскурівському польському – у вересні 1934 р. – 85% [99, арк.9]; Бердянському – в травні 1931 р. – 80,9% [3, с.208]. З часом в основному вирішили житлове питання у Київському російському ПТ. У 1930-1931 н.р. у гуртожитках проживали 50% студентів [51, арк.11], у 1931-1932 н.р. – 57,6% [52, арк.3зв.; 131, арк.43-44], у липні 1933 р. – 27,3% [142, арк.26], у 1933-1934 н.р. – 86,9% [53, арк.42], у 1934-1935 н.р. – 85,2% [55, арк.26; 56, арк.8].

У наступних закладах відсоток забезпечення гуртожитками становив менше 80%. Кам'янець-Подільському ПТ до 1 січня 1931 р. вдалося поселити 79,4% студентів [81, арк.54, 76]; Конопотському – в липні 1933 р. – 76,1% [75, арк.6], у 1935-1936 н.р. – 74,5% [74, арк.40, 84; 76, арк.14, 42]; Тульчинському – в травні 1933 р. – 74,6% [35, арк.7; 39, арк.32]; Немирівському – в травні 1933 р. – близько 50% [24, арк.12зв.], у серпні 1935 р. – 73,7% [35, арк.7; 39, арк.32]; Вінницькому українському – на 1 лютого 1932 р. – 62,5% [40, арк.91], у 1935 р. – 71,9% [35, арк.7-8; 38, арк.31]; Київському українському – в липні 1933 р. –

69,2% [142, арк.26]; Проскурівському українському – на 1 серпня 1932 р. – 65% [132, арк.2]; Корсунському – в липні 1933 р. – 63,1% [142, арк.26]; Бердичівському – в 1935 р. – 56,7% [35, арк.7]. Не однозначними є показники забезпечення житлом студентів Миколаївського ПТ. У березні 1931 р. він становив 69,4% [63, арк.58зв.]. Проте, з 1933-1934 н.р. технікум дислокувався в одному із сіл регіону. Студентів розмістили у 25 селянських хатах [64, арк.32; 65, арк.28].

Наступну групу складали технікуми, які мали критичне забезпечення житлом студентів. У Коростишівському ПТ гуртожитком забезпечили в 1931-1932 н.р. лише 24,1% студентів [131, арк.31], у липні 1933 р. – 43,7% [142, арк.26]; Нововітебському єврейському – 34,1% [83, арк.28]; Житомирському єврейському – в 1933 р. – 33,3% [141, арк.68]; Київському польському – в липні 1933 р. – 11,6% [142, арк.26]. Значні труднощі мали місце також у Вінницькому єврейському [35, арк.7; 39, арк.72], Маріупольському грецькому, Луганському [83, арк.24], Одеському єврейському ПТ [124, арк.10].

У більшості закладів не дотримувалися санітарно-гігієнічного нормативу щодо житлової площі, яка в середньому приходилася на одного студента (він упродовж десятиліття становив від 4,5 до 5 м² [97, арк.24зв.; 109, с.40]). Так, наприкінці 1932 р. у Кам'янець-Подільському ІСВ на кожного мешканця припадало 4 м² [27, арк.11-11зв.], у вересні 1933 р. в Уманському педінституті – 1,7; Бердичівському – 2,6; Польському – 2,7; Київському українському – 2,9; Одеському – 3,1; Кременчуцькому, Чернігівському, Глухівському – по 3,2; Новомосковському – 3,5; Лубенському – 3,6; Ніжинському – 3,8; Полтавському – 3,5; Вінницькому – 4; Медіопольському – 4,3; Житомирському – 4,5 [142, арк.49]; Нововітебському єврейському ПТ – 2 [83, арк.28]; Бердянському – 2,5 [3, с.208]; Дніпропетровському російському – 3 [83, арк.28]; Кам'янець-Подільському – в грудні 1934 р. – 3,25 [88, арк.111]; Проскурівському польському – у вересні 1934 р. – 3,3 [99, арк.107]; Конотопському – в січні 1934 р. – 3,5 [75, арк.6]; Вінницькому українському – на 1 лютого 1932 р. – 4,04 [40, арк.91], у вересні 1934 р. – 3,2 [41, арк.89, 112]. Тобто, загальний розклад становив у межах 1,7-4,5 м², що було джерелом справедливих нарікань молоді.

Різкі коливання у розмірах житлових площ пояснювалися політикою місцевої влади, яка рідко надавала приміщення під гуртожитки, частіше їх вилучала. Так, у 1932 р., після того як Київ став обласним центром, міська рада наказала звільнити всі готелі, які до цього функціонували як студентські гуртожитки, зокрема й Київського ІСВ. Особливо у важкому становищі опинилися першокурсники, які змушені були жити в напівтемних, сирих приміщеннях бараків. Вони були не пристосовані до життя взимку і знаходилися далеко від вишу [128, арк.3]. У червні 1930 р. директор Кам'янець-Подільського ІНО Ф. Кондрацький звернувся до міської ради з проханням надати закладу додатково 2900 м² площ для поселення студентів. Зазначалося, що один з гуртожитків (по вул.

Леніна) був «антигігієнічним і не здатним до житла». Інститут коштів на його ремонт не мав, а НКО УСРР ремонтні роботи не фінансував [90, арк.1]. Міська рада це прохання відверто проігнорувала. Більше того, 14 грудня 1931 р. вона ухвалила рішення передати студентський гуртожиток по вул. III Інтернаціоналу для потреб 2-ї фабрично-заводської школи [91, арк.6]. У відповідь уже новий директор ІСВ П. Палько заявив, що таке рішення «зриває нам не лише роботу на сьогодні, але закриває перспективи росту нашого інституту». Керівник закладу запевнив міську раду, що вже наприкінці січня гуртожитки будуть перевантажені. Саме тоді з практики і хлібозаготівель мали повернутися студенти денної форми навчання, а студенти-заочники викликалися на сесію [91, арк.5]. Влітку 1932 р. міська рада забрала гуртожиток у Херсонського ІПО, надавши йому інше, удвічі менше приміщення [128, арк.7].

У 1935 р. на порядку денному було питання про виселення із займаних приміщень Запорізького, Мелітопольського, Херсонського, Вінницького і Глухівського педінститутів [144, арк.83]. Місцева влада забрала деякі з гуртожитків Бердичівського [112], Бердянського [47, арк.4], Кам'янець-Подільського [84, арк.29; 85, арк.1; 135, арк.2-3], Конотопського [73, арк.193; 75, арк.106] і Немирівського ПТ [143, арк.72].

Через це виникали гострі конфлікти із місцевими організаціями. У 1935 р. точилася боротьба за гуртожиток № 4 Кам'янець-Подільського педінституту, який хотів відібрати відділ охорони здоров'я [25, арк.12-13]. Чернігівський ІСВ у 1933 р. змушений був суперничати з музеєм, який намагався забрати весь 3-й поверх гуртожитку. Житлову площу вдалося відстояти [140, арк.20]. Конфліктна ситуація щодо розселення першокурсників виникла у Київському російському ПТ. Восени 1930 р. у гуртожитку для них надали лише 20 місць, а прийом становив 120 осіб. З Київської райспоживінспекції з приводу цього повідомляли: «Приймайте студентів стільки, скільки ми вам даємо місць в гуртожитках, а не скільки визначає НКО». Через це керівництво технікуму вимушено розмістило щойно зарахованих у навчальному корпусі, де не було ні ліжок, ні матраців, і молодь змушена була спати на підлозі. Це призвело до того, що упродовж навчального року 40% студентів покинули навчання [131, арк.40-40 зв.]. У 1932 р. з Дніпропетровського ІПО скаржилися на майстерні КППС, які знаходилися у приміщенні вишу і псували його через велику вібрацію [43, арк.10].

Відомі факти, коли міська влада таки надавала приміщення для поселення в них майбутніх педагогів. Наприклад, 31 листопада 1932 р. надали будівлю під гуртожиток на 50 осіб, в якому розмістили 66 студентів Луганського ІПО [130, арк.7]. Міська рада Запоріжжя виділила декілька кімнат свого приміщення, а також у гуртожитку «Енергія» і у Селянському будинку для проживання там студентів місцевого педінституту [102, с.12]. У 1932 р. міська влада Мелітополя передала ІСВ двоповерхове приміщення по вул. Карла Лібкнехта, 22, де облаштували гуртожиток на 450 осіб. Влада допомогла виселити звідси низку орендарів, відремонту-

вати будівлю [17, с.43-44]. Щоправда, до кінця десятиліття зробили реверс – у педінституту забрали декілька кращих гуртожитків [17, с.75]. У 1934-1935 н.р. Київському польському ПТ надали два гуртожитки, у яких розмістили 230 студентів [58, арк.26].

Упродовж десятиліття проводилося профінансоване державою будівництво нових гуртожитків. Так, у 1930-1931 н.р. у Житомирському ІСВ звели 4-поверховий гуртожиток на 304 місць [121, арк.88; 133, арк.69, 72; 138, арк.93]. 21 лютого 1930 р. на засіданні Подільського ОБПС ухвалили постанову комісії про спорудження для Вінницького ПТ гуртожитку на 600 осіб [42, арк.100]. Невідомо чому, але будівництво розпочалося лише у середині вересня 1933 р. [83, арк.24]. Щоправда, місць у гуртожитку було значно менше ніж передбачалося. У червні 1934 р. будівлю ввели в експлуатацію [41, арк.71]. У 1936 р. розпочалося будівництво гуртожитків для Луганського, Запорізького, Криворізького, Одеського, Харківського, Київського, Миколаївського, Подтавського, Сумського, Ніжинського, Херсонського і Чернігівського педінститутів. Кожен гуртожиток мав вмістити по 330 студентів, окрім Херсонського, де мали проживати 240 осіб [145, арк.117].

У Вінницькому педінституті для виконання будівельних робіт широко залучали студентські сили. Всі роботи планували завершити до 1 серпня 1935 р. Однак через відсутність коштів будівельники відтермінували здачу об'єкту до 1 вересня, а згодом і до 1 жовтня [26, арк.1; 32, арк.4]. Врешті, лише у листопаді відбулося урочисте відкриття нового помешкання для 250 студентів [19].

Не маючи достатньо своїх житлових площ, навчальні заклади нерідко орендували їх в інших закладів. Так, Вінницький український ПТ у 1930 р. у приміщенні сільськогосподарського технікуму винаймав 5 кімнат, а в будинку колишнього готелю «Люкс» – 9 кімнат [40, арк.91]. Тоді ж 70 студентів новоствореного Кам'янець-Подільського ПТ проживали у гуртожитках ІСВ [74, арк.13зв.]. Студенти Сталінського ІПО деякий час мешкали у приміщенні обласного відділу міліції [6]. Мелітопольський педінститут у 1939 р. орендував декілька кімнат у театрі ім. Шевченка, колишній кролефермі [17, с.44, 74]. Студенти Харківського ПТ політехнічної освіти, які не мала власного гуртожитку, проживали у бараках «Водогонтресту», авіаційного інституту, військової частини, обласного відділу народної освіти [77, арк.26; 78, арк.31].

Студентів поселяли і в приміщеннях колишніх культових споруд. Так, молодь Запорізького педінституту мешкала у приміщенні німецької кірхи [102, с.12], Мелітопольського – у монастирі, хоральній синагозі, кірсі [17, с.44], Олександрівського ПТ – синагозі [83, арк.28].

Житлом для частини студентів ставали на законних підставах навчальні корпуси. Наприклад, 32 студенти Київського російського ПТ у 1931-1932 н.р. мешкали в неопалюваному корпусі [131, арк.43-44]. Подібне мало місце у Маріупольському грецькому ПТ [126, арк.73]. У 1935 р. під гуртожиток віддали останній поверх одного з корпусів Вінницького педінституту [25, арк.20-21].

У Бердичівському ПТ студенти жили в аудиторіях по 20-50 осіб, спали на нарах без матраців та одіял [112].

Як і в попередній період, деякі гуртожитки мали дуже великі кімнати, перебудувати які було неможливо. Так, у Вінницькому ІСВ у 1931-1932 н.р. в них розміщувалися по 30-40 осіб [137, арк.348], у 1935 р. у педінституті – 18-25 осіб [25, арк.20]. У гуртожитку Мелітопольського педінституту по вул. Карла Лібкнехта було 2 кімнати площею 230 м², у яких розмістили 65 студентів. У Запорізькому ПТ у кімнатах мешкало по 25 осіб [46, арк.4зв.]. У Коростишівському ПТ у 1931-1932 н.р. у деяких кімнатах проживали по 10 студентів [131, арк.31], Луганському педінституті – у 1936 р.– по 7 [104, с.229]. У 1935 р.у гуртожитку Бердичівського педінституту по вул. Проскурівській, 34 у кімнатах на 3-4 особи жили по 5-6 [23, арк.50зв.]. Подібне мало місце у 1933 р. і в Бердянському ІСВ, де на трьох ліжках спали 6 студентів [138, арк.145], Маріупольському грецькому ПТ – по 3 особи на одному ліжку [141, арк.9].

Проблеми із поселенням не раз виникали і через те, що студентські житлові площі займали викладачі. Зокрема, у Вінницькому педінституті вважали, що питання із студентським житлом буде знято із введенням в експлуатацію нового гуртожитку, про що вже йшлося. Однак, невдовзі житлова проблема знову загострилася, оскільки новобудову почали активно заселяти викладачі. Наприклад, у 1938-1939 н.р. гуртожиток на 60% заселили 15 сімей викладачів. Деякі з них займали по 2 кімнати. Натомість студентам виділили лише 170 місць [26, арк.7, 23]. Кореспондент газети «Більшовицька правда» П. Шварцман так описав атмосферу, яка панувала у гуртожитку у зв'язку з розміщенням тут сімейних людей: «Вечорами, коли студенти сидять над книжками, по всьому гуртожитку лунають дитячі зойки. Зойки просякають через тонесенькі стіни кімнат, крізь диктові двері і переповняють кімнати вихором диких звуків, а студентів – відчаєм» [148]. Один з дописувачів журналу «Студент революції» розповідав, що у 1930 р. у гуртожитку Харківського ІСВ мешкали викладачі Гарбуз, Бойко і Вишиваний і Саркіянц, які мали власні будинки. Водночас, 150 студентів вишу були без державного житла [114].

Деякі гуртожитки були непристосовані для проживання і мали страшний вигляд. Наприклад, у жовтні 1930 р. гуртожитки Могилів-Подільського ПТ були «надзвичайно обдерті, не ремонтвані, багато вікон в них розбито, двері не приставали. Вони були запуснені до такої міри, що зимувати в них неможливо» [120, арк.30-32]. Не краще виглядали гуртожитки і Житомирського єврейського ПТ. У квітні 1932 р. дописувач газети «Радянська Волинь» П. Степківський, відвідавши гуртожиток по вул. Мало-Чуднівська, стверджував: «Гуртожиток зовсім неупорядкований, у кімнатах брудно... Гуртожиток більше нагадує кладову, ніж житлове приміщення. У кімнатах – дуже тісно» [116]. У катастрофічному стані в 1932 р. знаходився гуртожиток Житомирського українського ПТ [115]. Молодь Сталінського ІПО проживала у «вологих підвалах, в тісноті» [6]. У Вінницькому педінституті найгіршим було станови-

ще тієї молоді, яка мешкала у гуртожитку по вул. Нагірній. Один із студентів писав, що тут «жодні двері не припасовані. Знадвору і в сінях вони зовсім не зачиняються. Через щілини в підлозі дме холодний вітер. В кімнатах холодно. Студенти ніколи не роздягаються. Бувають випадки, що і сплять в одязі» [34, арк.9]. У гуртожитку в лютому 1936 р. було 16 вільних місць, однак жоден із студентів не побажав їх зайняти [34, арк.30].

Більшість гуртожитків недостатньо були забезпечені меблями, не вистачало постільної білизни. З часом обладнання гуртожитків поліпшувалося, однак воно було незбалансованим. Не вистачало постільної білизни у Запорізькому ІНО [7, арк.11 зв.]; Вінницькому [28, арк.47; 134, арк.9], Глухівському [138, арк.29], Сумському [122, арк.47], Уманському ІСВ [22, арк.26; 123, арк.26]; Кам'янець-Подільському ІСВ (педінституті) [90, арк.63; 92, арк.107; 93, арк.193; 129, арк.62]; Київському [83, арк.49], Мелітопольському [17, с.44] і Нікопольському педінститутах; Дніпропетровському російському, Нововітебському єврейському, Олександрівському [83, арк.28], Преславському болгарському [127, арк.6], Проскурівському українському та Шепетівському ПТ [87, арк.110; 96, арк.2] і т.д.

Повністю забезпеченими меблями і постільною білизною були студенти лише декількох педвишів – Поддавського [138, арк.177], Херсонського [138, арк.211] і Чернігівського ІСВ [140, арк.20], Житомирського ІСВ (педінституту) [129, арк.724; 139, арк.149], Польського [59, арк.76 зв.] та Черкаського педінститутів [16, с.171].

Для дотримання дисципліни в гуртожитках для студентів на засіданнях старостатів розробляли правила внутрішнього розпорядку, які поміщали в кожній кімнаті [31, арк.1; 57, арк.2, 5, 7].

Регулярно проводилися змагання між кімнатами. Зокрема, у гуртожитках Київського ІПО в 1931-1932 н.р. провели «дводекадний та місячний штурми», під час якого преміювали мешканців тих кімнат, які дотримувалися зразкової чистоти [136, арк.34]. У Польському педінституті за результатами змагання преміювали в 1933-1934 н.р. тих, хто проживав у 6-ти кращих кімнатах [59, арк.76 зв.]; у 1934-1935 н.р. – у Кам'янець-Подільському педінституті – 15-ти [37, арк.165], Миколаївському ПТ – 9-ти [65, арк.13]. У Київському російському ПТ у 1934-1935 н.р. премії вибороли студенти, які у найкращому стані утримували три кімнати: їм надали шафи, килимки. 6 старост кімнат відзначили мануфактурою [55, арк.27]. У Харківському ІПО провели конкурс на дві кращі кімнати. Одних переможців преміювали путівками у будинок відпочинку, інших повезли на екскурсію на майданчик Дніпробуду [106]. Переможці змагань Проскурівського польського ПТ отримували право на радіофікування їхніх кімнат [98, арк.3]. Крім того, їм видали по 2 комплекти простирадл [99, арк.5]. У Новомосковському ІСВ у 1932-1933 н.р. відбувся конкурс на кращі гуртожиток, кімнату, ліжко [140, арк.178]. Планували оголосити конкурс на кращу кімнату у Вінницькому педінституті [31, арк.1; 36, арк.3; 111] і Запорізькому ПТ [46, арк.4].

Для проведення генерального прибирання гуртожитків організовували суботники, насамперед напередодні державних свят (наприклад, у Київському російському [54, арк.21 зв.], Проскурівському українському ПТ [80, арк.1]). У Миколаївському ПТ у 1934-1935 н.р. студенти власними силами проводили поточне прибирання. Генерально прибирала 1 раз в декаду техпрацівниця [65, арк.28].

Незадовільним був санітарний стан більшості гуртожитків, який породжував відповідну поведінку студентів, що жили в них. Зокрема, 14 січня 1934 р. у наказі директора Харківського педінституту констатувалося, що у кімнатах за тумбочками і під ліжками було виявлено недопапки, брудні носки, папірці; на столах – чорнільні плями, розлита вода, різні покидьки [10, арк.3]. Наступного року у гуртожитках зафіксували випадки плювання, відпочинку на ліжках у верхньому одязі тощо [147, арк.184]. У гуртожитках Кам'янець-Подільського педінституту було брудно, підлогу мили 1 раз на 5 днів, відсутні урни для сміття, плаувальниці, на підлозі – недопапки, сміття; повітря у кімнатах через те, що студенти палили у кімнатах, важке; кімнати не провітрювалися, на їхніх стінах була велика кількість тарганів та блох. Молодь вживала не переварену воду, яку зберігали у бляшаних поржавілих, не накритих відрах. Матраци, простирала, подушки були брудними [23, арк.57; 94, арк.112]. Дописувач газети Чернігівського педінституту К. Шкільний показав стан кімнати № 1 гуртожитку по вул. Червоноармійській. Він звернув увагу на те, що тут «бруд, сміття, окурки, розлита вода, порвані на столі газети, неохайно застелені ліжка... Кружка для води вставлена у коробку з-під консервів, зубний порошок, щітка, мило, хліб межують з книжками, а зверху ще брудні носки... Під головою – брудні штани, сорочка, різні харчі» [149]. Директор Вінницького педінституту Малий у 1934 р. зізнався, що у «приміщенні [гуртожитків] є клопи, ми боролись з ними, але остаточно знищити їх немає змоги, бо не можна на деякий час звільнити це приміщення зовсім, щоб зробити дезінсекцію» [25, арк.21]. Крім того, у кімнатах палили цигарки, вживали нецензурну лексику [31, арк.1]. Мали місце й інші прояви антисанітарії [28, арк.47; 29, арк.12; 30, арк.11]. Зокрема, у гуртожитку по вул. Леніна не було туалетної кімнати. Відсутній туалет був і в Луганському педінституті [25, арк.20; 83, арк.24]. Тут перед гуртожитком існував свинарник, у зв'язку з чим студенти змушені були долати кучі гною, болото, відганяти хмари мух. До того ж біля гуртожитку організували базар, через що молодь не могла відпочивати, оскільки всі лавки були зайняті. Та й самі студенти викидали з вікон на вулицю «пакунки з головами від оселедців, залишки хліба, цигарки і т.д.» [110], чим посилювали антисанітарію. У Миколаївському педінституті на декількох засіданнях партосередку упродовж 1937 р. привертала увагу до того, що у гуртожитку завелися таргани і блохи, підлога не милася впродовж двох місяців, тижнями не підміталися кімнати, білизна змінювалася 1 раз на 20-25 днів тощо. Крім того, біля гуртожитків активно засмічувалася прилегла територія [60, арк.12, 15].

Антисанітарія панувала у гуртожитках Одеського ІПО [70, арк.45]; Бердянського [138, арк.145], Глухівського [72, арк.40], Запорізького ІСВ [8, арк.34зв.]; Київського [83, арк.49], Житомирського [44, арк.124], Нікопольського [83, арк.28] і Польського педінститутів [59, арк.76зв.]; Бердянського [3, с.400], Київського [83, арк.49], Маріупольського [83, арк.24], Немірівського [24, арк.10], Проскурівського [37, арк.155], Ржищівського [117], Шепетівського ПТ [83, арк.24], що засвідчувало про низьку побутову культуру майбутніх педагогів.

Керівництво закладів за антисанітарний стан притягувало порушників до відповідальності. Наприклад, низці студентів Харківського педінституту в 1934-1935 рр. оголосили догани і наклали на них штрафи [11, арк.80; 12, арк.98]. Як правило, у першу чергу карали старост кімнат. Так, 14 січня 1934 р. керівник вишу оголосив догану старостам 5 кімнат за невтішний порядок [10, арк.3]. 8 жовтня 1935 р. трьом студентам Запорізького педінституту за ту ж провину оголосили сувору догану [9, арк.6 зв.]. Подібне практикували і в Бердянському ПТ [3, с.236-237]. За антисанітарний стан гуртожитку поплатився своєю посадою директор Артемівського педінституту Крижанівський [97, арк.24].

У гуртожитках досить часто порушувалися правила внутрішнього розпорядку. Частина молоді за ці провини виселяли з гуртожитку, або відраховували із закладів. Найчастіше студентів карали за вчинення бійки. Наприклад, сувору догану оголосили студентам Миколаївського [61, арк.2] і Харківського педінститутів [13, арк.44; 15, арк.133], Кам'янець-Подільського ПТ [86, арк.130, 292].

Молодь карали (оголошували догани) також за нетактовне поводження з посадовими особами. Так, студент Харківського педінституту М. Ситников нагрубив заступнику директора під час виконання ним у гуртожитку службових обов'язків [13, арк.39]. Студент М. Катрич ображав обслуговуючий персонал [14, арк.20]. За грубе поводження з комендантом покарали доганою студента Одеського німецького педінституту Друцько-Любецького [67, арк.5зв.]. Одному із студентів цього вишу, який кинув з вікна чорняльницю, що ледь не травмувала коменданта, оголосили сувору догану [68, арк.6].

Студентів карали і за інші провини. Так, студентку Одеського німецького педінституту М. Классен виселили з гуртожитку за те, що вона торгувала тут закордонними речами [68, арк.7]. Студент Вагнер самовільно прийняв на ночівлю сторонню особу, за що отримав сувору догану [66, арк.12]. У червні 1935 р. за таку ж провину переселили в іншу – менш комфортну – кімнату 4 студенток Мелітопольського ПТ [50, арк.105]. Тоді ж за це покарали декількох студентів Кам'янець-Подільського ПТ [82, арк.20]. У цьому закладі у листопаді 1934 р. покарали старост кімнат Семенишину, Кухаришину і Мостову. У кімнаті першої з них зафіксували «крик, сміття, [було] налито воду на підлогу». У Мостової «дуже часто [дунали] співи, влаштувалися дикунські

обряди, що призводи[ло] до залякування студентів». Натомість, у кімнаті Кухаришиної було «брудно, ляга[ли] у верхній одязі з болатом на койку, [влаштувалися] часті вечорниці». Всіх їх переселили в інші кімнати [86, арк.345]. 4 червня 1935 р. директор Мелітопольського ПТ Пронько, у зв'язку з частим биттям шибок у своєму наказі попереджав, що за кожне вибите скло в кімнаті відповідатиме староста [50, арк.109]. 7 серпня 1938 р. на партійних зборах Житомирського учительського інституту зазначалося, що у гуртожитках панували «шум і співи» [45, арк.72].

Відбувалися систематичні крадіжки, оскільки кімнати не зачинялися, наприклад, у Миколаївському пединституті [60, арк.56] і Мелітопольському педтехнікуму [49, арк.34]. У березні 1934 р. директор Проскурівського польського ПТ Домбровський звернувся із листом до Славутського районного адміністративного відділу, у якому просив розшукати і притягнути до судової відповідальності студента Е. Гептика за те, що той втік з технікуму, вкравши при цьому з гуртожитку 2 простирадла і 5 книжок [95, арк.87]. Після звістки про ліквідацію цього закладу студенти намагалися прихопити з собою що-небудь з його майна. Так, студент П. Ословський забрав із собою ковдру, простирадло, матрац, наволочку, книжки. Справу передали до міліції [107, с.133-134; 108, с.431]. За крадіжку майна віддали під суд і відрахували з Київського російського ПТ Лаптініна [55, арк.23]. Подібне мало місце і в Шепетівському ПТ [1]. З Преславського болгарського ПТ повідомляли, що через крадіжки змушені були звернутися до міліції, але вони не припинилися [127, арк.6]. Студент Вінницького пединституту Дреєр таємно обміняв власне старе одяло на гуртожитське нове [33, арк.63в.]. Студент Бердянського учительського інституту І. Федірко на міському базарі продав державні одяло, 2 простирадла і наволочку [2, с.40].

Для запобігання крадіжкам та псування державного майна запровадили чергування студентів, під час якого вони несли за його збереження персональну відповідальність (наприклад, у Кам'янець-Подільському українському [18, с.312; 88, арк.45] і Проскурівському польському ПТ [95, арк.253]). У Миколаївському пединституті з 21 квітня 1937 р. запровадили у гуртожитках пропуск лише за студентськими квитками [62, арк.14].

Таким чином, незважаючи на низку проблем, пов'язаних із забезпеченням студентства житлом, поступово вони вирішувалися. Все ж повністю забезпечити своїх студентів житлом вдалося лише декільком вишам. У більшості закладів не дотримувалися санітарно-гігієнічного нормативу щодо житлової площі. Певною мірою це пояснювалися політикою місцевої влади, яка рідко надавала приміщення під гуртожитки, частіше їх вилаучала. Упродовж десятиліття проводилося профінансоване державою будівництво нових гуртожитків. Більшість гуртожитків недостатньо були забезпечені меблями, не вистачало постільної білизни. Незадовільним був санітарний стан більшості гуртожитків, який породжував відповідну поведінку студентів, що жили в них.

Список використаних джерел та літератури:

1. Ар-чуж. Зайнятий наш директор... // *Студент революції*. Харків, 1932. № 27. С. 28.
2. Бердянський інститут соціального виховання. Педагогічний інститут. Учительський інститут (1932-1953 роки) / [упоряд.: І.І. Лиман, В.М. Константінова] // *Матеріали з історії Бердянського державного педагогічного університету*. Київ: Освіта України, 2009. Т. IV. 782 с.
3. Бердянські педагогічні курси та педагогічний технікум (1920-1935 роки) / [упоряд.: І.І. Лиман, В.М. Константінова] // *Матеріали з історії Бердянського державного педагогічного університету*. Київ: Знання України, 2008. Т. III. 596 с.
4. Бистров М.А. Керівна роль КП(б)У у галузі вищої освіти в період будівництва соціалізму (1917-1937 рр.). Харків: Вища шк., 1974. 144 с.
5. Боровик А. Чернігівський інститут соціального виховання за директора М.А. Балицького (1929-1931 рр.) // *Сіверянський літопис: всеукр. наук. журн. Чернігів. нац. пед. ун-т ім. Т.Г. Шевченка*. 2015. № 1 (121). С. 195-202.
6. Буря. Як грім серед ясного неба // *Студент революції*. 1932. № 28. С. 11.
7. Відомчий архів Запорізького національного університету (ВА ЗНУ). Ф. Р. 2054. Оп. 3. Спр. 1.
8. ВА ЗНУ. Ф. Р. 2054. Оп. 3. Спр. 8.
9. ВА ЗНУ. Ф. Р. 2054. Оп. 3. Спр. 33.
10. Відомчий архів Харківського національного педагогічного університету (ВА ХНПУ) ім. Г.С. Сковороди. Ф. Р. 4293. Оп. 1. Спр. 4.
11. ВА ХНПУ ім. Г.С. Сковороди. Ф. Р. 4293. Оп. 1. Спр. 9.
12. ВА ХНПУ ім. Г.С. Сковороди. Ф. Р. 4293. Оп. 1. Спр. 11.
13. ВА ХНПУ ім. Г.С. Сковороди. Ф. Р. 4293. Оп. 1. Спр. 14.
14. ВА ХНПУ ім. Г.С. Сковороди. Ф. Р. 4293. Оп. 1. Спр. 15.
15. ВА ХНПУ ім. Г.С. Сковороди. Ф. Р. 4293. Оп. 1. Спр. 16.
16. Вища педагогічна освіта і наука України: історія, сьогодення та перспективи розвитку. Черкаська область / [ред. рада вид.: В.Г. Кремень (голова) [та ін.]; редкол. тому: А.І. Кузьмінський (голова) [та ін.]. Київ: Знання України, 2010. 351 с. С. 171.
17. Воловник С.В., Крылов Н.В. Мелітопольський пединститут: сторони історії. Мелітополь: изд. дом Мелітоп. городс. типографії, 2014. 170 с.
18. Гринько А.І. Діяльність закладів середньо-спеціальної, професійно-технічної та партійної освіти Хмельниччини під час голодомору 1932-1933 р. // *Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. Т. 10. С. 307-321*.
19. Гуртожиток для студентів пединституту // *Більшовицька правда*. Вінниця, 1935. 3 листоп. № 254 (1088). С. 4.
20. Даниленко В.М. Рабочий класс и культурная революция на Украине. Киев: Наук. думка, 1986. 215 с.
21. Двірна К. Створення і ліквідація Польського педагогічного інституту в м. Києві в 30-х роках ХХ ст. (архівна розвідка) // *Волинські історичні записки: зб. наук. пр.* Житомир: Житомир. держ. ун-т ім. І. Франка, 2011. Т. 6. С. 149-155.
22. Державний архів (Держархів) Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 20.
23. Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 492.
24. Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 493.
25. Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 494.
26. Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 603.

27. Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 951.
28. Держархів Вінницької обл. Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 2.
29. Держархів Вінницької обл. Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 5.
30. Держархів Вінницької обл. Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 12.
31. Держархів Вінницької обл. Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 24.
32. Держархів Вінницької обл. Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 27.
33. Держархів Вінницької обл. Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 31.
34. Держархів Вінницької обл. Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 35.
35. Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 437.
36. Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 442.
37. Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 444.
38. Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 445.
39. Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 447.
40. Держархів Вінницької обл. Ф. Р. 1179. Оп. 1. Спр. 3.
41. Держархів Вінницької обл. Ф. Р. 1179. Оп. 1. Спр. 13.
42. Держархів Вінницької обл. Ф. Р. 3510. Оп. 1. Спр. 5.
43. Держархів Дніпропетровської обл. Ф. Р. 1506. Оп. 1. Спр. 8.
44. Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 71.
45. Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 75.
46. Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 959. Оп. 1. Спр. 149.
47. Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 257.
48. Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 301.
49. Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3675. Оп. 1. Спр. 1137.
50. Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3675. Оп. 1. Спр. 1353.
51. Держархів м. Києва. Ф. Р. 359. Оп. 1. Спр. 11.
52. Держархів м. Києва. Ф. Р. 359. Оп. 1. Спр. 44.
53. Держархів м. Києва. Ф. Р. 359. Оп. 1. Спр. 67.
54. Держархів м. Києва. Ф. Р. 359. Оп. 1. Спр. 69.
55. Держархів м. Києва. Ф. Р. 359. Оп. 1. Спр. 135.
56. Держархів м. Києва. Ф. Р. 359. Оп. 1. Спр. 137.
57. Держархів м. Києва. Ф. Р. 359. Оп. 1. Спр. 205.
58. Держархів м. Києва. Ф. Р. 807. Оп. 11. Спр. 18.
59. Держархів м. Києва. Ф. Р. 920. Оп. 11. Спр. 18.
60. Держархів Миколаївської обл. Ф. П. 498. Оп. 1. Спр. 92.
61. Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 993. Оп. 1. Спр. 10.
62. Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 993. Оп. 1. Спр. 15.
63. Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 1210. Оп. 1. Спр. 1.
64. Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 1210. Оп. 1. Спр. 21.
65. Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 1210. Оп. 1. Спр. 30.
66. Держархів Одеської обл. Ф. Р. 1561. Оп. 1. Спр. 15.
67. Держархів Одеської обл. Ф. Р. 1561. Оп. 1. Спр. 36.
68. Держархів Одеської обл. Ф. Р. 1561. Оп. 1. Спр. 53.
69. Держархів Одеської обл. Ф. Р. 1561. Оп. 1. Спр. 569.
70. Держархів Одеської обл. Ф. Р. 1647. Оп. 1. Спр. 27.
71. Держархів Одеської обл. Ф. Р. 1647. Оп. 1. Спр. 239.
72. Держархів Сумської обл. Ф. П. 352. Оп. 1. Спр. 6.
73. Держархів Сумської обл. Ф. Р. 4307. Оп. 1. Спр. 141.
74. Держархів Сумської обл. Ф. Р. 4307. Оп. 1. Спр. 146.
75. Держархів Сумської обл. Ф. Р. 4307. Оп. 1. Спр. 156.
76. Держархів Сумської обл. Ф. Р. 4307. Оп. 1. Спр. 185.
77. Держархів Харківської обл. Ф. Р. 1431. Оп. 1. Спр. 19.
78. Держархів Харківської обл. Ф. Р. 1431. Оп. 1. Спр. 27.
79. Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 35.
80. Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 1603. Оп. 1. Спр. 325.

81. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 300. Оп. 1. Спр. 12.
82. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 300. Оп. 1. Спр. 31.
83. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 300. Оп. 1. Спр. 53.
84. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 300. Оп. 1. Спр. 54.
85. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 300. Оп. 1. Спр. 56.
86. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 300. Оп. 1. Спр. 84.
87. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 300. Оп. 1. Спр. 110.
88. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 300. Оп. 2. Спр. 45.
89. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 494.
90. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 1443.
91. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 1576.
92. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 1631.
93. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 1841.
94. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 2072.
95. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 2597. Оп. 1. Спр. 1.
96. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 2597. Оп. 1. Спр. 4.
97. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 2597. Оп. 1. Спр. 5.
98. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 2597. Оп. 1. Спр. 6.
99. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 2597. Оп. 1. Спр. 7.
100. Держархів Черкаської обл. Ф. Р. 193. Оп. 1. Спр. 2.
101. Довідник студента та вступника у вищі, втиші, технікуми УСРР на 1935-1936 учбовий рік: з додатком інформації про окремі вищі, втиші і технікуми. Харків: Укр. робітник, 1935. 176 с.
102. Запорізький національний університет: історія і сучасність (1930-2005): ювілей. книга. Запоріжжя: Дике поле, 2006. 248 с.
103. Історія України від найдавніших часів до сьогодення: зб. док. і матер. / [за заг. ред. А.П. Коцура, Н.В. Терес]. Київ, Чернівці: Книги – XXI, 2008. 1100 с.; додатки.
104. Климов А. З історії вищої педагогічної освіти на Луганщині: 30-ті роки ХХ ст. // *Краєзнавство: наук. журн.* Київ: б. в., 2009. № 1-2. С. 228–234.
105. Культурное строительство в Черкаской области (1917-1980): сб. док. и матер. Днепропетровск: Проминь, 1989. 272 с.
106. Куцін. Не зупинятися на досягнутому // *Студент революції.* 1932. № 23-24. С. 21.
107. Міщенко І.В. Проскурівський польський педагогічний технікум (1932-1935 рр.) // *Краєзнавець Хмельниччини: наук.-краєзнавч. зб.* Кам'янець-Подільський: Сисин О.В., 2011. С. 129–137.
108. Міщенко І.В. Студентство Проскурівського польського педагогічного технікуму (30-ті рр. ХХ ст.) // *Вінниччина: минуле та сьогодення (краєзнавчі дослідження): матеріали XXV всеукр. наук. іст.-краєзнавч. конф., м. Вінниця, 11-12 жовтня 2013 р.* Вінниця, 2013. С. 428–431.
109. Міщенко І.В. Умови навчання та проживання студентів Польського педагогічного інституту в Києві // *Гілея: наук. вісник: зб. наук. пр.* Київ: ПП «Вид-во «Гілея», 2014. Вип. 88 (9). С. 38–41.
110. Патаашніна. Антисанітарія навколо гуртожитку // *За більшовицькі педкадри.* Луганськ, 1935. 14 жовт. № 14. С. 1.
111. По технікумах і вишах. Педагогічний інститут // *Більшовицька правда.* 1935. 28 квіт. № 98 (932). С. 4.
112. Поз. Студенти голосують... ногами // *Студент революції.* 1931. № 33. С. 31.
113. Про роботу вищих навчальних закладів і про керівництво вищою школою: Постанова Ради Народних Комісарів Союзу РСР і

- Центрального Комітету ВКП(б) // *Червоний кордон*. 1936. 26 черв. № 145 (2027). С. 6–7.
114. С.В. Історія одного гуртожитку (майже фантастична) // *Студент революції*. 1930. № 22. С. 47.
115. Соп П. Покращити культурно-побутові умови студентства. Боротись за культурний інтернат, за культурну студентську їдальню // *Радянська Волинь*. 1932. 17 груд. № 173 (2419). С. 2.
116. Степківський П. Санітарний стан гуртожитків євпедтехнікуму незадовільний // *Радянська Волинь*. 1932. 19 квіт. № 54 (2300). С. 2.
117. Ударник. Витруїти мерзотну спадщину // *За комуністичні кадри*. Ржищів, 1931. 21 жовт. № 5. С. 2.
118. Українське радянське суспільство 30-х рр. ХХ ст.: нариси повсякденного життя: колект. монографія / [авт. кол.: Н.Т. Гогохія, В.В. Головка, В.В. Гудзь та ін.]. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2012. 786 с.
119. Український державний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. 1920-1995: іст. нарис. Київ: ТОВ «Толока», 1995. 169 с.
120. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України). Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1783.
121. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1796.
122. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1799.
123. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1800.
124. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 798.
125. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 807.
126. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 814.
127. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 825.
128. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1485.
129. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1488.
130. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1489.
131. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1490.
132. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1495.
133. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1498.
134. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1499.
135. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1521.
136. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1528.
137. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1546.
138. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 148.
139. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 149.
140. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 150.
141. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 326.
142. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 329.
143. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 330.
144. Центральний державний архів вищих громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6641.
145. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6870.
146. ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 906.
147. ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 1249.
148. Шварцман П. Кошгориси і люди // *Більшовицька правда*. 1937. 20 берез. № 64 (1400). С. 2.
149. Шкільний К. Студент мусить дбати про охайну чисту кімнату // *За більшовицькі педкадри*. Чернігів, 1935. 23 черв. № 2. С. 2.
150. Ясницький Г.І. Розвиток народної освіти на Україні (1921-1932 рр.). Київ: вид-во Київ. ун-ту, 1965. 256 с.

А. Б. Комарницький

Обеспечение студентов педагогических учебных заведений советской Украины общежитиями в 1930-х гг.

В статье речь идет об обеспечении в 1930-х гг. студенчества педагогических учебных заведений советской Украины общежитиями. Автор отмечает, что, несмотря на ряд проблем, связанных с обеспечением молодежи жильем, постепенно они решались. Все же полностью обеспечить своих студентов общежитиями удалось лишь нескольким вузам. В некоторых вузах жилищную проблему молодежи решили со временем, а не менее 13 институтов и 8 педагогических учреждений чувствовали существенные проблемы с поселением. В публикации отмечается, что в большинстве учреждений не соблюдались санитарно-гигиенические нормативы по жилой площади. В значительной степени это объяснялись политикой местных властей, которые редко предоставляли помещения под общежития, чаще их изымала. Через жилые площади возникали острые конфликты и с местными организациями. Рассказывается, что в течение десятилетия профинансированное государством строительство новых общежитий. Для привлечения строительных работ широко привлекали и студенческие силы. Не имея достаточно своих жилых площадей, учебные заведения нередко арендовали их в других заведениях. Студентов селили и в помещениях бывших культовых сооружений. Жильем для части студентов становились на законных основаниях учебные корпуса. Автор констатирует, что проблемы с поселением не раз возникали и потому, что студенческие жилые площади занимали преподаватели. Отмечается, что большинство общежитий недостаточно были обеспечены мебелью, не хватало постельного белья. Со временем оборудования общежитий улучшалось, однако оно было несбалансированным. Для соблюдения дисциплины в общежитиях для студентов на заседаниях старостатов разрабатывали правила внутреннего распорядка, которые помещали в каждой комнате. Часть статьи посвящена неудовлетворительном санитарном состоянии большинства общежитий. Руководство заведений за антисанитарное состояние притягивало нарушителей к ответственности. В общежитиях довольно часто нарушались правила внутреннего распорядка, за нарушение которых молодежь выселяли из общежития, или отчисляли из учреждений.

Ключевые слова: студент, институт, техникум, общежитие, кровать, антисанитария.

О. В. Komarnitskyi

Providing students with hostels in pedagogical educational institutions of Soviet Ukraine in the 1930s

In this article we are talking about the providing students with hostels in pedagogical educational institutions of Soviet Ukraine in the 1930s. The author notes that, in spite of a number of problems related to the provision of housing for young people, they were gradually resolved. However, only a few universities were able to fully provide their students with hostels. In some universities, the housing problem of youth was decided over time, and at least 13 institutes and 8 pedagogical educational institutions felt significant problems with settlement. The publication notes that in most institutions sanitary-hygienic norm was not respected on the living space, which on average was per student. To a large extent,

it was explained by the policy of local authorities, who rarely provided a room for a dormitory, and often extracted them. Acute conflicts arose through residential areas and with local organizations. It is said that for a decade, the state-funded construction of new dormitories was being financed. Student forces were widely attracted to carry out construction work. Not having enough of their living space, educational institutions often rented them to other establishments. Students also settled in the premises of former religious buildings. Housing for a part of the students became legally established educational buildings. The author states that problems with the settlement more than once arose also because the students' residential areas were occupied by teachers. It is noted that most dormitories were insufficiently equipped with furniture, lack of bed linen. Over time, the equipment of the hostels improved, but it was unbalanced. Part of the article is devoted to unsatisfactory sanitary condition of most dormitories. The management of the institution on an unsanitary basis attracted the offenders to responsibility. In the dormitories quite often violated the rules of internal order, for violation of which the young people were evicted from the hostel, or dismissed from the institutions.

Key words: student, institute, technical school, dormitory, bed, unsanitary.

Отримано: 2.07.2017

УДК 94(477)«192/193»

А. А. Лубчинський

ДО КОЛГОСПУ ЧЕРЕЗ ГОЛОДОМОР

У поданому до розгляду дослідженні розглядаються причини та передумови суттєвих перетворень у сільському господарстві України в кінці 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст. Метою цього дослідження є розкрити істинні причини злочинних дій радянського керівництва при переході до суцільної колективізації шляхом голодомору 1932-1933 рр. та силового тиску на українське селянство.

І. Сталін розглядав примусову колективізацію як засіб накопичення коштів для здійснення індустріальних перетворень. Існуюча система господарювання на селі була не сама досконала. Але, разом з тим, вона не вимагала проведення процесу колективізації обов'язково в стислі терміни. До створення колективної системи господарювання можна було підійти поступово, враховуючи економічні, і, головне, соціальні чинники. Проведення суцільної колективізації насильницькими методами було не виправданним. Застосування репресивних методів примусу селян до вступу до колгоспів було надмірною дією.

З економічної точки зору не потрібно було проводити масштабну акцію по розкуркуленню заможних селян. Їхній господарський досвід можна було б використати у подальшому для роботи в колгоспах. Для подолання опору селян радянське керівництво застосовувало терор і примус. Насильницькі методи колективізації викликали опір населення. В окремих випадках доходило до збройного протистояння.

Ніщо не може виправдати дії влади спрямовані на створення штучного голодомору, що забрав мільйони людей, призводив до випадків канібалізму, пробуджував в людях тваринні інстинкти.

Ключові слова: нова економічна політика, колективізація, голодомор, насилья, селянство.

На кінець 20-х – початок 30-х рр. соціально-економічний розвиток країни поставив на порядок денний питання істотних перетворень у сільському господарстві на основі докорінної технічної реконструкції, піднесення загальної культури села тощо. Система господарювання на селі, сформована в 20-ті рр., стримувала економічний розвиток країни, але разом з тим не вимагала проведення «суцільної колективізації» у стислі терміни, як це було зроблено. Ніякі об'єктивні умови не можуть виправдати злочинів, насильств і терору щодо селян, вчинених під час колективізації і розкуркулювання по-сталінськи. Гасло «суцільної колективізації», яке Й. Сталін висунув на початку 1928 р., змінило характер перетворень, здійснюваних до цього, і суперечило самій ідеї добровільності об'єднання селян у колективні господарства. Й. Сталін розглядав примусову колективізацію як засіб різкого збільшення вилучення коштів з села, щоб забезпечити «стрибок в індустріалізацію». Тракткування колективізації не як самостійної мети перебудови сільського господарства, а як засобу для вирішення проблем, що існували поза селом, було грубим порушенням плану кооперування селянських господарств на суто добровільній основі.

Дослідження даної проблеми спрямовувалось на фальсифікацію, підтасовку подій нової економічної політики з метою показати перевагу колективної форми господарювання над усіма іншими.

Питання згортання непу і переходу до суцільної колективізації вивчалось не тільки вітчизняними, а й зарубіжними дослідниками. Зокрема, професор А. Ноув (Великобританія) розглядав долю непу з точки зору внутрішньо-політичної боротьби серед більшовицької верхівки, штучне загострення воєнної небезпеки з боку капіталістичних держав, невиправдане форсування індустріалізації країни, яка потребувала додаткових фінансових асигнувань, джерелом яких була колгоспно-радгоспна система [1]. В умовах розвалу Радянського Союзу значною подією став вихід 14-ти томної праці англійського історика Е. Карра «Історія радянської Росії» [6]. У другому томі, він детально аналізує неп і процес переходу до колективних форм виробництва та його наслідків.

У літературі 90-х років принципово по-іншому оцінюються передумови колективізації сільського господарства та згортання непу. Історики Л. Беренштейн, С. Кульчицький, Г. Мигрін, П. Панченко, Ф. Джос, О. Каденюк які критично аналізують раніше опубліковані праці, докорінно з інших методологічних засад відтворюють та оцінюють процеси економічного розвитку українського села кінця 20-х рр. ХХ ст. [2].

Трагізмом голодоморів і безвихідним становищем українських селян в перші роки суцільної колективізації проникнуті роботи І. Рибача [3], А. Морозова [4], А. Матвєєва [5].

В середині 20-х років намітився цілеспрямований відступ від початкових ідей непу особливо в аграрному секторі. Проблеми

розвитку економічних відносин на селі все більше вирішувались з позиції класової боротьби та примусу.

Ідея колективізації стала більш категоричною в зв'язку з хлібозаготівельною кризою 1927-1928 рр. Й. Сталін це пояснював «куркульським страйком», вважає, що вирішення продовольчої проблеми можливе на основі усупільнення майна. В цьому відношенні показовою є телеграма Й. Сталіна ЦК КП(б)У від 14 січня 1928 р.. «Ми вирішили, – говорить у телеграмі, – ... натиснути жорстко на наші парторганізації і надіслати їм конкретні директиви про заходи щодо підвищення рівня хлібозаготівлі» [7, с.195].

В період до 1927 р. створення колгоспів не мало масового характеру. Причиною низького рівня колективізації автор вважає небажання більшості українських селян (в тому числі і незаможників) усупільнювати худобу, тяглову силу, реманент та власне господарство, вони намагалися залишитися одноосібними власниками, якщо не землі, то хоча б засобів виробництва. За період з жовтня 1927 р. по жовтень 1928 р., навпаки, загальна кількість колгоспів по Україні подвоїлась. В 1927 р. їх було 6316, а в 1928 р. – 12042 [8, арк. 12]. Це пояснюється тим, що квітневий (1929 р.) об'єднаний пленум ЦК ВКП(б) затвердив надзвичайні заходи, проголошені Й. Сталіним. На перше місце були висунуті адміністративно-репресивні дії: розкладка здачі хліба по господарствах, заборона вільної торгівлі, конфіскація хліба тощо. Ще раніше, на початку 1928 р., проти селян впроваджувалось застосування 107-ї статті Кримінального кодексу (за спекуляцію та приховування хліба), загороджувальні заходи між окремими районами тощо [9, с.70].

Надумавши в лютому 1928 р. скасувати НЕП, перейти до політики надвисоких темпів індустріалізації, що суперечила еквівалентному обмінові між містом і селом, примусово об'єднати селян у колективні господарства і накинати продрозкладку колгоспам, Й. Сталін на словах усе це заперечував. Він заявив: «Розмови про те, що ми нібито скасовуємо НЕП, впроваджуємо продрозкладку, розкуркулюємо і т.д. є контрреволюційним базіканням» [12].

Механізм сталінського «стрибка в індустріалізацію», складовим елементом якого стала «суцільна колективізація» сільського господарства, було запущено в листопаді 1929 р. На 1929–1930 господарський рік прирост продукції в гаузах, що виробляли засоби виробництва, затвердили в розмірі 45,1% [12]. Було визнано за необхідне створити загальносоюзний орган управління сільськогосподарським виробництвом – Наркомзем СРСР. Оголошено курс на суцільну колективізацію. Пленум окремо заслухав доповідь генерального секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора «Про сільське господарство України і про роботу на селі». Зазначалося, що Україна має все необхідне, щоб іти швидкими темпами попереду інших республік у колективізації сільського господарства [12].

Дедалі чіткішою ставала тенденція до форсування темпів колективізації. На місцях реагували відповідним чином. Наприклад, на пленумі Шепетівського окружного партії в січні 1930 р. було вирішено обігнати передові округи й досягти за весняну посівну

кампанію 75%, а до річниці жовтневого більшовицького перевороту – 100% колективізації. В інструктивному листі ЦК КП(б)У від 24 лютого 1930 р. за підписом С. Косіора було висунуто гасло: «Степ треба цілком колективізувати за час весняної посівної кампанії, а всю Україну – до осені 1930 р.». Інакше кажучи, встановлені для республіки постановою ЦК ВКП(б) від 5 січня 1930 р. терміни колективізації зменшили на рік-півтора [12].

15 січня 1930 р. було створено спеціальну комісію на чолі із Молотовим для підготовки постанови про ліквідацію куркульства як класу. Вже 18 січня заступник голови ОДПУ СРСР Г. Ягода розіслав на місця директиви № 775 та № 776, по створенню на місцях оперативних груп для проведення операції по виселенню заможних селян [10, с.62-63].

Становище на селі дедалі більше загострювалося. Адже селян у колгоспи заганяли, використовуючи всі засоби адміністративного тиску. Усуспільнювали не тільки засоби виробництва, а й продуктивну худобу та птицю. На насильство селяни відповіли масовими невдоволеннями, відкритим протестом аж до антирадянських збройних виступів. Знищення худоби приватними господарствами стало масовим.

2 березня 1930 р. газета «Правда» надрукувала статтю Й. Сталіна «Запаморочення від успіхів» у якій автор засуджував «перегини», відповідальність за які він цілком переклав на місцевих працівників. Було наголошено на обов'язковості принципу добровільності при утворенні колгоспів. Згідно з новою редакцією примірною «Статуту сільгоспартілей», надрукованою в березні у газеті «Правда», колгоспникам надавали право мати корову, дрібну продуктивну худобу і присадибну ділянку.

14 березня 1930 р. ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про боротьбу з викривленням партійної лінії в колгоспному русі». Березневі директивні документи внесли заспокоєння в селянські маси. Почався зворотній, істотний вплив селян з колгоспів. В «ударному» Шепетівському окрузі з колгоспів вийшло 45% господарств [12].

В більшості округів спостерігався прямий адміністративний примус селян-одноосібників до об'єднання у колективи. Порущувалась доктрина В. Леніна про те, що перехід селян від дрібного індивідуального до великого колективного господарювання – справа складна і в ній, в першу чергу, зайвий примус.

Напрута на селі зростала. Насильницькі методи колективізації, свавілля представників влади, примусовість створення комун і колгоспів викликали опір селян. Селяни відкрито демонстрували своє небажання працювати колективно, були випадки «бабських бунтів».

Питання про місце і долю куркулів у колективізованому селі несподівано виникло на XV партконференції ВКП(б) (квітень 1929 р.) у ході обговорення доповіді М. Калініна про шляхи піднесення сільського господарства [12]. Секретар ЦК КП(б)У П. Любченко вважав, що куркулі можуть працювати у колгоспі. Інші делегати висловлювалися за збереження їхніх господарств в урізаному вигляді за межами колгоспних ланів.

Але все було вирішено адміністративним шляхом у комісії під головуванням Я. Яковлева яка висловилася за перехід у районах «суцільної колективізації» до політики «ліквідації куркуля як класу». Цей висновок, який Й. Сталін вперше оголосив на Всесоюзній конференції аграрників-марксистів 27 грудня 1929 р., ввійшов до згаданої постанови ЦК ВКП(б) від 5 січня 1930 р. [12]

Спеціальну комісію у складі С. Косіора, В. Балицького, та П. Постишева було затверджено ЦК КП(б)У. Ними були визначені контрольні цифри розкуркулення – 150 тис. господарств і висилки – 60 тис. за межі України [10, с.62-63].

Нова класова політика на селі випливала з логіки суцільної, тобто примусової, колективізації. Про можливість роботи куркулів у колгоспах уже згадувалося. Тепер питання було поставлено по-іншому: виселяти чи не виселяти в райони країни, непридатні для сільського господарства, «розкуркулені» селянські сім'ї, незалежно від того, мали вони експлуататорські ознаки чи ні. У відповідь селяни розправлялись над активістами колгоспного руху, іноді надто жорстоко і криваво. Доходило навіть до збройного протистояння. За деякими даними в селах України під час колективізації мали місце 40 тис. повстань і бунтів [9, с.83].

Ситуація в сільському господарстві була катастрофічною. Посівна кампанія затяглася до кінця червня, і все-таки недосів становив понад 2 млн. га. Відведені під чорний пар площі перетворилися на розсадники бур'янів. Просапні культури були необроблені, частина посівів загинула. На решті площ урожай був невеликий. Як повідомив у доповіді С. Косіор, в окремих районах в 1931 р. на полях до половини урожаю залишилося незібраним, невивезеним або втраченим під час обмолочування [12].

Нова збиральна кампанія викликала ще більшу тривогу. Зростала апатія селян, багато з них голодувало. На поля виходили «перукарі» – найчастіше жінки, які зрізували колоски на кашу для дітей і сім'ї загалом. Коли почалися жнива, з'явилися «несуни». 7 серпня 1931 р. було прийнято закон «Про охорону соціалістичної власності», який власноручно написав Й. Сталін. Згідно з цим законом, за крадіжку колгоспного майна вводили «вищу міру соціалістичного захисту» – розстріл із конфіскацією всього майна або позбавлення волі на термін не менше 10 років. Сучасники називали його «законом про п'ять колосків» [12].

Загалом за різноманітними підрахунками було визначено, що з України було депортовано, тільки у 1930 р., 90 тис. сімей [9, с.83], що само по собі є загальноукраїнською трагедією.

У ході колективізації було ліквідовано мережу підприємств і організацій сільськогосподарської кооперації, що розвивалася протягом 20-х рр. Колективізація супроводжувалася експропріацією заможного, найпродуктивнішого прошарку селянства, отже, відбувся істотний підрив продуктивних сил села. Продрозкладка, яка повернулася в село, зумовила кризу, характерною ознакою якої була незацікавленість селян у розвитку громадського господарства, відчуження від землі, небажання працювати. За завданням

ЦК КП(б)У на початку 1933 р. було перевірено 340 колгоспів різних районів України. Встановлено, що 19% працездатних колгоспників за рік не виробили жодного трудовдя, а 30% мали від 1 до 50 трудовднів. На зборах партійного активу Запорізького району секретар ЦК КП(б)У М. Хатаєвич оголосив, що 49% колгоспників не виходять на роботу, не беруть участі в колгоспному виробництві [12].

На думку радянського керівництва виправляти становище потрібно силовими, репресивними методами, а також, так званим «голодним терором». Означена політика призвела до виникнення в Україні голоду ще на весні 1932 р. [9, с.93].

Р. Конквест вважає, що загалом від голоду 1932-1933 років в Україні загинуло 9 млн. чоловік, зменшилась народжуваність. Голод вплинув не тільки на українців, а й на росіян, євреїв, поляків тощо, які проживали на той час в Україні [11, с.221].

В кінці 20-х років виявились досить суперечливі процеси в становленні і розвитку аграрного сектора республіки. Вони обумовлювались не тільки відступом від непу, а й утвердженням командно-адміністративної системи управління. В результаті попередньої націоналізації землі і подальшого усупільнення засобів виробництва було знищено найбільш продуктивну силу в товарному виробництві – верству селян-господарів, індивідуальних виробників, котрі в любій іншій країні є основою сільськогосподарського виробництва. Голод, терор, свавілля місцевих керівників призвели до того, що український селянин-хлібороб перестав належати сам собі. Провідником влади і долі хліборобів стали керівники колгоспів та радгоспів.

Список використаних джерел та літератури:

1. Ноув А. О судьбах нэпа // *Вопросы истории*. 1989. № 8. С. 172-176.
2. Беренштейн Л., Кульчицький С., Панченко П., Мигрін Г., Джос Ф., Каденюк О. Українське село у 20-90 роках ХХ ст. (короткий історико-економічний нарис). Київ. 1998. 124 с.
3. Рибак І.В. Соціально-побутова інфраструктура українського села (1921-1991). Кам'янець-Подільський. 2000. 304 с.
4. Морозов А.Г. Кредитна кооперація під пресом колективізації // *Пробл. історії України: Факти, судження, пошуки: Респ. міжвід. зб. наук. пр.* 1992. Вип. 2. С. 46 – 51.
5. Рибак І.В, Матвєєв А.Ю. Трагічний перелом. Колективізація і розкуркулення на Поділлі та Південно-Східній Волині. Кам'янець-Подільський. 2001. 140 с.
6. Карр Є. История Советской России. Кн. 1: Том 1 и 2. Большевицкая революция. 1917-1923 / пер. с англ., предисл. А.П. Ненарокова. Москва: Прогресс, 1990. 768 с.
7. Телеграма ЦК ВКП (б) местным парторганизациям об усилении мер по хлебозаготовкам. 14 января 1928 г. Харьков, ЦК КПУ, Кагановичу, Медведеву // *Известия ЦК КПСС*. 1991. № 5.
8. Матеріали української загальнопланової комісії при українській економічній нараді // *ЦДАВО України*. Ф. 337, Оп.1, Т. 3, Спр. 6948, Арк. 4-18.
9. Завальнюк О., Рибак І. Новітня аграрна історія України. Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2004. 288 с.

10. Адамовський В.І. Ешелони у вічність. Депортації населення в першій половині ХХ ст. Кам'янець-Подільський: видавець Д.Г. Зволейко. 2007. 184 с.
11. Конквест Р. Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор. Київ: Либідь, 1993. 234 с.
12. Пасічник М.С. «Історія України». URL: http://libfree.com/198619564-istoriyaistoriya_ukrayini_pasichnik_ms.html

А. А. Лубчинский

К колхозу через голодомор

В поданном к рассмотрению исследовании рассматриваются причины и предпосылки существенных преобразований в сельском хозяйстве Украины в конце 20-х – в начале 30-х гг. ХХ ст.

Целью этого изыскания является раскрыть истинные причины преступных действий советского руководства при переходе к сплошной коллективизации путем голодомора 1932-1933 гг. и силового давления на украинское крестьянство.

И. Сталин рассматривал принудительную коллективизацию как средство накопления средств для осуществления индустриальных реорганизаций. Существующая система ведения хозяйства на селе была не сама совершенная. Но, вместе с тем, она не требовала проведения процесса коллективизации обязательно в сжатые сроки. До создания коллективной системы ведения хозяйства можно было подойти постепенно, учитывая экономические, и, главное, социальные факторы.

Проведение сплошной коллективизации насильственными методами было неоправданным. Применение репрессивных методов принуждения крестьян к вступлению в колхозы было чрезмерным действием. С экономической точки зрения не нужно было проводить масштабную акцию по раскулачиванию состоятельных крестьян. Их хозяйственный опыт можно было бы использовать в дальнейшем для работы в колхозах. Для преодоления сопротивления крестьян советское руководство применяло террор и принуждение.

Насильственные методы коллективизации вызвали сопротивление населения. В отдельных случаях доходило до вооруженного противостояния. Ничего не может оправдать действия власти направленные на создание искусственного голодомора, который забрал миллионы людей, приводил к случаям каннибализма, пробуждал в людях животные инстинкты.

Ключевые слова: *новая экономическая политика, коллективизация, голодомор, насилие, крестьянство.*

A. A. Lubchinskiy

To the collective farm through the starve to famishment

The reason and preconditions of vital importance reorganizations in the agriculture farming of Ukrainian at the end of the 20-th – 30-th years of the XX centuries in the handed to consideration study are scrutinized.

The aim of this study was to lay bare the true reasons of the soviet leaders crimes actions in the time of transition to whole collectivization by means of 1932-1933 years famishment, and by power pressure on Ukrainian peasantry.

Y. Stalin regards the forced collectivization as the way of saving the means of industrial remaking realization. Existing village farming system was not enough absolute. But at the same time, carrying out the

collectivization in the brief period of time was not obligatory. There were possibility to approach to the collective farm system creation little by little, taking into account economic and primary social aspects.

It was unjustified to carry out complete collectivization by forced methods. It was excessive action of using repressive compulsory of the villagers entry into the collective farm. From the economic point of view it was not necessary to carry on extensive actions on dispossession of the prosperous villagers. Their economical experience could be used on the further work in the collective farm.

To neutralize villager opposition the soviet leaders used terror and constraint. Forcible methods of collectivization excited the population opposition. Sometimes it ends in armed opposition. Nothing could justify power actions aimed at formation of artificial famishment, which took away millions of people, drive to the cases of cannibalism, evoked animal instincts.

Key words: new economic policy, collectivization, famishment, violence, peasantry.

Отримано: 29.08.2017

УДК 94(477)«1917/1920»

О. М. Ляшук

ЛІКВІДАЦІЯ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ УЧИТЕЛЬСЬКОЇ СПІЛКИ ЯК СКЛАДОВА УТВЕРДЖЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ

Стаття присвячена освітнім процесам в Україні в часи революції 1917-1921 рр. В центрі уваги постало протистояння радянського та українського національного підходів до реформування освітньої сфери. На прикладі Всеукраїнської Учительської Спілки здійснюється спроба показати багатогранність зазначеного процесу.

На основі аналізу джерел та історіографії досліджуються причини ліквідації радянською владою Всеукраїнської Учительської Спілки, обставини цієї події.

Автор відмічає, що ліквідація Всеукраїнської Учительської Спілки стала однією із складових утвердження радянської влади в Україні на початку 1920-х років.

Ключові слова: Всеукраїнська Учительська Спілка, освіта, радянська влада.

Українська революція 1917-1921 років безумовно стала визначною подією вітчизняної історії. Характерною рисою цього часу стало українсько-більшовицьке протистояння. Воно відбувалося не лише на воєнно-політичному, ідеологічному, а й на освітньому рівні. Останній аспект, в тій, чи іншій мірі розглядався в публікаціях радянських дослідників [4; 11], представників української діаспори [13; 18] та вітчизняних науковців [2; 3; 6; 12; 14-17; 19; 20]. Попри накопичений ними фактичний матеріал та дослідження, вважаємо необхідним звернути увагу на вказане протистояння на прикладі Всеукраїнської Учительської Спілки.

З початком Української революції 1917-1921 рр. активізувався рух за національну освіту. Необхідність її створення диктувалася рядом життєво важливих причин. По-перше, масова непись-

менність українського населення (в першу чергу сільського); по-друге, діюча система освіти була майже повністю зрусифікована і не відповідала інтересам будівництва української школи; по-третє, існуючі школи належали до різних типів, навчання у них також проходило за різними програмами і давали вони учням переважно початкову освіту; по-четверте, слабкою була матеріально-технічна база шкільництва, яка виражалася у гострій нестачі навчальних приміщень, учителів, відсутності літератури тощо [10, с.29].

З огляду на зазначене зростала вага українських учительських кадрів. Навесні 1917 р. розпочалася організація вчительства у відповідні професійні об'єднання. Революційний підйом дав змогу відродити створену ще на початку XX ст. Б. Грінченком, С. Єфремовим Всеукраїнську Учительську Спілку. Уже в травні цього ж року відбулися перші організаційні збори цієї спілки [14, с.171]. Таким чином педагоги заявляли про себе як про окрему професійну групу. У періоди важкої військово-політичної боротьби і зміни урядів в Україні учительські профспілки не тільки намагалися здійснювати правовий захист і матеріально допомагати своїм членам, а ще й ставали осередками для обміну педагогічним досвідом, організовували заходи з підвищення кваліфікації вчителів.

І Всеукраїнський професійний учительський з'їзд, що проходив 13-15 серпня 1917 р. в Києві ознаменував фактичне оформлення Всеукраїнської Учительської Спілки [23]. Її члени всіякою сприяли справі поширення освіти на українських землях, захищали професійні, юридичні, економічні, політичні та інші інтереси вчительства; формуванню, розвитку та впровадженню передових тенденцій педагогічного процесу в Україні. Завдяки їх зусиллям відбувалися інтенсивні спроби реформування освітньої системи.

Радянська влада також велику увагу приділяла освітнім реформуванням в Україні. Намагаючись утвердитися в Україні їй приходилося рахуватися з змінами які почали відбуватися під впливом розгортання українського національно-визвольного руху. Вона навіть змушена була вдатися до оголошення політичних гасел сприяння українській школі, не перешкоджати викладанню українською мовою тощо.

В основу радянського реформування освіти було покладено ідею будівництва єдиної трудової школи. Радянська влада в Україні керувалася в освітній сфері «Положенням про єдину трудову школу Української Соціалістичної Радянської Республіки», прийнятого 2 липня 1919 р. Творцем її був нарком освіти Г. Гринько [11, с.651]. Для здійснення цього планувалося залучити організоване українське вчителівство до співпраці.

Підстави сподівань на успішне співробітництво були, починаючи з першої та другої спроби встановлення радянської влади в Україні. Так, під час першої спроби Всеукраїнська Учительська Спілка стояла на позиціях співпраці з радянською владою, водночас намагаючись продовжувати українізацію та проведення шкільної реформи [16, с.109]. Щоправда, вже тоді в середовищі українських вчителів виникали цілком обґрунтовані підозри що

співпраця не відбудеться. Адже запевнення народного комісара освіти В. Затонського про сприяння українській школі та підтримку українців виявилися політичними гаслами [16, с.109].

Під час другого приходу більшовиків Всеукраїнська Учительська Спілка також вступила в контакт з радянською владою і оголосила наміри про співпрацю [8]. Члени Спілки були запевнені в лібералізмі радянської влади до українських учителів, а В. Затонський, у розмові з спілчанами висловив міркування, що всі мови рівні, і тому він не перешкоджатиме викладанню рідною мовою в українському селі [16, с.110], що давало надії на досягнення справжньої співпраці між ВУС та радянським урядом.

Попри запевнення радянська влада поступово почала процес витіснення з освітнього процесу набутків українських урядів. Так, зокрема, було проігноровано ідею використання, при існуючій нестачі, українських підручників. Не підтримуючи політичні заходи більшовиків, учительство схвалило їх реформу системи шкільної освіти. Зокрема дуже цінною була допомога українських учителів у розробці принципів та проекту єдиної трудової школи, що втілювала у собі всі прагнення та сподівання організованого вчительства [16, с.110].

Однак уже тоді, попри заяви про лояльність та існуючу співпрацю у радянської влади були серйозні застереження. Так, члени Всеукраїнської Учительської Спілки після першого та другого залишення більшовиками України неодноразово критикували їхню політику. Окремі її представники зі зброею в руках відстоювали українську державність [14, с.175]. Більшовицькі керманічі знали, що Всеукраїнська Учительська Спілка намагалася протидіяти антиукраїнській політиці А. Денікіна [17] тощо. Не до вподоби спілчанам було і закриття радянською владою освітніх установ в Україні [22]. Не могла забути радянська влада і того факту, що на сторінках спілчанського часопису була рубрика «Жертви чорного терору», з відповідною характеристикою: «Те море крові, яке вилилося за перебування совітської влади на Україні переповнює жахом серце кожної свідомої людини, що мозок її не приспано вузькою партійною догмою» [7]. Хоча там і справедливо зазначалося, наприклад, що страчено було Б. Бабича, директора Ржищівської української гімназії Київської губернії, І. Гавриша, сільського учителя з Київщини, В. Науменка, останнього міністра народної освіти за гетьманування П. Скоропадського, А. Пінчука, активного громадського діяча, учителя Златопільської хлоп'ячої гімназії Київської губернії, Ю. Щириці, міністра освіти за Директорії.

З огляду на це стає зрозумілим чому більшовики в Всеукраїнській Учительській Спілці вбачили лише інструмент утвердження свого панування та скорішого і ефективнішого здійснення реформ, адже навіть організацією, яка б могла об'єднати українське вчительство і виступати від його імені вони називали Спілку вчителів-інтернаціоналістів [16, с.110]. Радянські уряди використовували Всеукраїнську Учительську Спілку доки їм це було вигідно. Однак як тільки потреба у ній відпала, її було реформовано

в нову Всеукраїнську спілку робітників освіти та соціалістичної культури.

18-20 січня 1920 року відбувся III Всеукраїнський з'їзд делегатів Всеукраїнської Учительської Спілки [1]. Внаслідок пошкоджень ліній зв'язку центра з провінцією на нього прибуло лише 36 членів, які представили 4 губернії: Київську, Полтавську, Волинську та Чернігівську.

Після запеклих суперечок щодо подальшого розвитку організації, прихильники еволюційних перетворень опинилися в меншості і було ухвалено постанову про розпуск Всеукраїнської Учительської Спілки як такої, що не відповідає вимогам класового професійного руху [16, с.111]. Було поставлено завдання рішуче залучати у спілку всіх робітників освіти, особливо комуністів, оскільки «тільки вони здатні спаяти нову організацію, ліквідувати в ній будь-яку тінь національного розмежування...» [1].

До кінця місяця інформацію про дану подію розповсюдили для загалу через періодичну пресу. Прикладом цього може слугувати замітка в головному часописі ЦК КПУ «Червоний прапор» від 29 січня 1920 року, де наголошувалося, що необхідність впровадження комуністичних ідей в галузі просвіти вимагає створення відповідної організації, на роль якої Всеукраїнська Учительська Спілка не могла претендувати [5]. Як зазначається в часопису, було вирішено передати тимчасово все майно ліквідованої спілки до Організаційного комітету зі скликання Всеукраїнського з'їзду працівників просвіти [5].

У тезах доповіді «Організація робітників освіти на Україні» для Всеукраїнської наради по народній освіті (м. Харків, 19 серпня 1920 р.) Г. Гринько давав характеристику діяльності Всеукраїнської Учительської Спілки та Всеросійського вчительського союзу на території України в період революційних подій: «Союз через недовгу хвилю демократичного підйому попав між молотом соціально ворожої Совітської влади і ковадлом національно чужої дрібнобуржуазної української державності. В протилежність Союзу Спілка переживає яскраву смугу підйому в обставинах дрібнобуржуазної державності, стає її ідеологічним апаратом, зростається з кадром просвітян, висуває з одного боку співців української сугубо національної школи, а другого отаманів і активних поборників петлюрівщини». При цьому фактично ліквідацію ВУС він називав «саморозпуском», обумовленим «розкладом петлюрівщини» й успіхами соціалістичної революції в Україні [1, с.181].

Таким чином, ліквідація Всеукраїнської Учительської Спілки стала одним із елементів утвердження радянської влади в Україні. Українські більшовики в повній мірі використавши потенціал спілки у своїх цілях, справедливо вважаючи в ній осередок українського національно-визвольного руху, припинили її існування.

Список використаних джерел та літератури:

1. 3-ій з'їзд делегатів Всеукраїнської учительської спілки // *Вільна українська школа*. 1919/1920. № 4-5.

2. Агафоновна Н.В. Становлення національної системи освіти в Україні: 1917-1920 рр. Одеса: Принт Мастер, 2002. 205 с.
3. Боровик А.М. Українізація загальноосвітніх шкіл за часів виборювання державності (1917 – 1920 рр.). Чернігів: КП – Вид-во Чернігівської обереги, 2008. 368 с.
4. Грищенко М.М. Розвиток радянської школи на Україні. Київ: Радянська школа, 1958. 70 с.
5. До ліквідації Вчительської Спілки // *Червоний прапор*. 1920. 29 січня. Ч. 2.
6. Єрмак Ю.І. Реорганізація освітньої системи України 1917-1920 рр. (план єдиної національної школи) // *Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету. Педагогічні науки: зб. наук. пр.* Бердянськ: ФО-П Ткачук О.В., 2016. Вип. 1. С. 88-94.
7. Жертви червоного терору // *Вільна українська школа*. 1919/1920. № 1-3. С. 62-72.
8. 3 життя вчительських спілок // *Вільна українська школа*. 1918. № 6-7. С. 182-185.
9. 3 життя вчительських спілок // *Вільна українська школа*. 1918/1919. № 6-7. С. 64-68.
10. Завальнюк О.М., Телячий Ю.В. Будівництво української загальноосвітньої школи в роки національно-демократичної революції (1917-1920). Кам'янець-Подільський: Абетка Нова, 2001. 212 с.
11. История Украинской ССР в 10 томах. Т.6: Великая Октябрьская социалистическая революция и гражданская война на Украине (1917-1920) / Н.И. Супруненко (отв.ред.), Ю.М. Гамрецкий (зам. отв. ред.), Ю.Ю. Кондуфор, И.И. Минц, Р.Г. Симоненко. Киев: Наукова думка, 1984. 655 с.
12. Кравченко, А.А. Всеукраїнська учительська спілка – перше професійне об'єднання українських вчителів: кроки становлення // *Наукові записки: збірник наукових статей Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова*. Київ: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2003. Вип. LII (52): педагогічні, історичні та фізико-математичні науки. С. 188-195.
13. Крилов І. Система освіти в Україні (1917 – 1930). Мюнхен, 1956. 96 с.
14. Кукурудзяк М., Собчинська М. З історії Всеукраїнської учительської спілки періоду Українських національно-визвольних змагань // *Симон Петлюра у контексті українських національно-визвольних змагань. Збірник наукових праць*. Фастів: Поліфаст, 1999. С. 171-177.
15. Кульчицький С. Комунізм в Україні: Перше десятиріччя (1919-1928). Київ: Основи, 1996. 396 м.
16. Литовський Д.В. Діяльність Всеукраїнської Вчительської Спілки за перебування при владі радянських урядів у 1917-1921 рр. // *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. Серія «Історія та географія»*. Харків. 2011. Вип. 40. С. 108-111.
17. Мельник Е.М. Боротьба громадських організацій в Україні за збереження української національної школи в період денікінщини (вересень – грудень 1919 р.) // *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2008. Вип. 1. С. 122-140.
18. Сіропоко С. Історія освіти на Україні. Київ: Наук. думка, 2001. 490 с.
19. Сорочан Н.А. Всеукраїнська учительська спілка і проблеми управління освітою в Україні в 1917-1920 рр. // *Збірник Київського нац. лінгв.*

ун-ту. Серія «Історія, економіка, філософія». Київ: Вид. центр КНЛУ, 2005. Вип. 10. С. 48-55.

20. Усатенко П. Українська національна школа. Минувле й майбутнє. Київ, 2003. 137 с.
21. Хроніка // *Вільна українська школа*. 1918. № 5-6.
22. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 12.
23. ЦДАВО України. Ф. 2582. Оп. 2. Спр. 114. Арк. 1-2.
24. Шкільна хроніка // *Вільна українська школа*. 1918/1919. № 6-7.

О. Н. Ляшук

Ликвидация Всеукраинского Учительского союза как составляющая утверждения советской власти в Украине

Статья посвящена образовательным процессам в Украине во времена революции 1917-1921 гг. В центр внимания поставлено противостояние советского и украинского национального подходов к реформированию образовательной сферы. На примере Всеукраинской учительского союза осуществляется попытка показать многогранность указанного процесса.

На основе анализа источников и историографии исследуются причины ликвидации советской властью Всеукраинского учительского союза, обстоятельства этого события.

Автор отмечает, что ликвидация Всеукраинского учительского союза стало одной из составляющих утверждения советской власти в Украине в начале 1920-х годов.

Ключевые слова: *Всеукраинский учительский союз, образование, советская власть.*

O. Lyashuk

Elimination of the All-Ukrainian Teachers' Union as a component of the establishment of Soviet power in Ukraine

The article is devoted to educational processes in Ukraine during the period of the revolution of 1917-1921. The focus was on the opposition of the Soviet and Ukrainian national approaches to reforming the educational sphere. An example of the All-Ukrainian Teachers' Union seeks to demonstrate the versatility of this process.

On the basis of the analysis of sources and historiography, the causes of the elimination of the Soviet authorities of the All-Ukrainian Teachers' Union, the circumstances of this event are explored.

The author notes that the elimination of the All-Ukrainian Teachers' Union became one of the components of the establishment of Soviet power in Ukraine in the early 1920s.

Key words: *All-Ukrainian Teacher's Union, education, Soviet power.*

Отримано: 20.10.2017

«КАМ'ЯНЕЦЬКА ДОБА» ВІЙСЬКОВО-ПОВІТРЯНОГО ФЛОТУ УНР (ЛІТО – ОСІНЬ 1919 р.)

У статті розглядається діяльність Військово-повітряного флоту Української Народної Республіки під час «кам'янецької доби» – перебування Директорії у Кам'янці-Подільському влітку-восени 1919 р.

Простежено кадрові зміни у командуванні української військової авіації, територіальне розміщення Головного управління Військово-повітряного флоту Української Народної Республіки, авіаційних загонів, авіаційного парку та військово-авіаційної школи у місті Кам'янець-Подільський.

Особливу увагу приділено застосуванню української авіації у бойових діях проти Червоної армії та Збройних Сил на Півдні Росії. Встановлено, що українська військова авіація переважно виконувала завдання з підтримки своїх наземних частин, здійснювала бойові вильоти на розвідку та бомбардування противника. Найбільш масштабною бойовою операцією української військової авіації стали нальоти на вузлову залізничну станцію Жмеринка 7 серпня 1919 р., під час яких основною ціллю бомбових ударів стали більшовицькі бронепотяги.

Детально розглянуто питання чисельності Військово-повітряного флоту УНР. Встановлено, що станом на середину серпня 1919 р. разом узяті авіаційні та повітроплавні сили наддніпрянців і галичан налічували 627 військовослужбовців (73 офіцери і 554 солдатів), 22 бездатні літаки і 4 прив'язні аеростати.

Висвітлено участь Військово-повітряного флоту УНР у війні проти білогвардійських Збройних Сил на Півдні Росії генерала Антона Денікіна восени 1919 р. Автор доходить висновку, що бездатність української військової авіації у цей період була низькою насамперед через технічну зношеність літаків, нестачу боєприпасів та масове захворювання особового складу на тиф. Збереглися відомості про низку польотів з метою розвідки та розкидання агітаційно-пропагандистської літератури. Водночас, деякі українські авіатори дезертували і перелетіли до противника. У листопаді 1919 р. Військово-повітряний флот Української Народної Республіки повністю втратив бездатність, і його відродження стало можливим тільки з весни 1920 р. завдяки підтримці з боку Польщі.

Ключові слова: Військово-повітряний флот, Українська Народна Республіка, авіація, повітроплавання, Кам'янець-Подільський, Віктор Павленко.

Історія вітчизняного Військово-повітряного флоту (військової авіації та повітроплавання) доби Української революції 1917–1921 рр. привертає особливу увагу дослідників ще з початку 1990-х рр. Одним з її епізодів є застосування Військово-повітряного флоту Української Народної Республіки під час так званої «кам'янецької доби», коли Кам'янець-Подільський був політичним центром УНР, збройні сили якої вели бойові дії проти більшовиків, а згодом і білогвардійців на теренах Поділля й Правобережної України. До цієї теми зверталися у своїх пра-

цях Р.В. Мараєв, В.В. Мараєва, А.І. Харук, Я.Ю. Тинченко [1-4]. Певну увагу їй приділив і автор цієї статті у біографічній розвідці, присвяченій начальникові Військово-повітряного флоту УНР у 1917–1920 рр. В.О. Павленку [5]. Проте деякі аспекти, насамперед застосування Військово-повітряного флоту УНР у боях літа – осені 1919 р., залишаються маловідомими. Немає наразі й окремого наукового дослідження, в рамках якого висвітлювалася б «кам'янецька доба» Військово-повітряного флоту УНР.

Метою статті є аналіз стану та особливостей діяльності Військово-повітряного флоту Української Народної Республіки під час бойових дій проти більшовицьких і білогвардійських військ на Поділлі й Правобережжі влітку-восени 1919 р.

На початку червня 1919 р. армія УНР неочікуваним контрударом прорвала більшовицький фронт і звільнила Кам'янець-Подільський і Проскурів (Хмельницький). Урядові і військові установи переїхали до Кам'янця, який майже на півроку став тимчасовою столицею УНР. Головне управління Військово-повітряного флоту (ВПФ) УНР на чолі з полковником Віктором Павленком розмістилося разом із міністерством народного здоров'я і опікування УНР у колишньому будинку міської управи на розі Бульварної та Олександрівської вулиць (сучасна адреса – вулиця Соборна, 1), що в районі Новий план. Авіацію розташували у кількох місцях: поблизу Подільського єпархіального свічкового заводу в районі Підзамче, на великому пасовиську в районі Польські фільварки та на площі біля міського вокзалу. Майно авіапарку зберігалось у вагонах на товарній станції. У приміщенні комерційного училища по вулиці Високий, 1 (нині вулиця Січинського), відкрили військово-авіаційну школу, де планувалось на 6-місячних курсах готувати пілотів, а на 4-місячних – мотористів [6, с.12, 21; 4, с.34]. Відбулися кадрові перестановки: інспектора авіації сотника Олександра Наконечного призначили начальником військово-авіаційної школи, а на його місце виконуючим обов'язки призначили сотника Олександра Єгорова. Інспектором повітроплавання у ВПФ УНР ще з грудня 1918 р. був полковник Павло Крицький.

В середині липня 1919 р. стратегічне становище армії УНР суттєво поліпшилося за рахунок об'єднання із Галицькою армією, яку польські війська витіснили зі Східної Галичини. Це дало змогу розпочати генеральний наступ на Київ і Одесу. Українські авіатори у той період надавали підтримку наземним частинам, літаючи на розвідку і бомбардування противника. Серед іншого було виконано наліт на станцію Шепетівка і на розташування військ 12-ї радянської армії в районі Старокостянтинова [2, арк.128-129]. Часто ці завдання супроводжувалися розкиданням агітаційно-пропагандистської літератури. Один із випадків відзначено у оперативному зведенні штабу 12-ї армії: «В г. Могилев-Подольський неприятельский аэроплан сбросил 4 бомбы и прокламации» [7, с.177]. Ввечері 29 липня відбувся одиночний наліт на Вінницю, що також відображено у радянських документах: «В

20 часов... появилася петлюровський аероплан, который сбросил в районе вокзала бомбу, не причинившую никакого вреда». 31 липня наліт повторився, але цього разу вже чотирма скинутими бомбами були поранені 6 осіб [2, арк.129].

Найбільшою бойовою операцією українських льотчиків стали нальоти 7 серпня на вузлову станцію Жмеринка. Там стояли кілька червоноармійських бронепотягів, які обстрілювали українські війська і перешкоджали їхньому просуванню. У повітря підняли всі боездатні апарати. Авіатори отримали завдання «виключити з бою ворожі панцерники, скинути на них бомби, попереривати залізничні рейки та скорострільним вогнем не дати їх направляти» [8, с.233]. Над ціллю їх зустрів потужний вогонь із землі, через що дістав пошкодження галицький розвідник-бомбардувальник Hansa-Brandenburg C.I хорунжого Кунке – розривом шрапнелі у аероплана відірвало ліве колесо з віссю. Під час посадки машина перекинулася, пілот і кулеметник травмувалися, але залишилися живими. Конкретні результати нальотів невідомі, але врешті-решт «московські черепахи замовкли» і через два дні українські частини «спокійно з усіх боків вмаршували до Жмеринки» [9, с.111].

У розпал «походу на Київ – Одесу», 16 серпня 1919 р., було складено «Дислокаційну відомість і бойовий стан частин Дієвої армії військ УНР». Цей документ дає достатньо повне уявлення про чисельність ВПФ УНР на той момент. Отже, у бойовому складі авіації УНР налічувалося 12 аеропланів, зведених у чотири авіачастини – 1-й Запорізький авіазагон, 3-й, 4-й і 5-й бойові авіазагони. Всі вони базувалися у Кам'янці-Подільському. Особовий склад авіачастина нараховував 30 старшин (офіцерів) і 200 вояків. Повітроплавні сили були представлені 1-м повітроплавним дивізіоном, що мав 4 прив'язні аеростати (імовірно, системи Parseval), 17 старшин і 210 вояків. Ще 5 старшин і 1 вояк служили у Головному управлінні ВПФ УНР. Відзначимо вагомю обставину: згідно документу, галицька авіація також перебувала в структурі ВПФ УНР і підпорядковувалася полковнику В.О. Павленкові. Галичани мали 10 літаків, зведених у два авіазагони (1-а і 2-а літунські сотні), де служили 21 старшина і 143 вояки. Таким чином, весь український Військово-повітряний флот налічував 627 військовослужбовців, що становило трохи більше 0,7% від загальної чисельності бойового складу Дієвої армії УНР і Галицької армії (85 663 чол.) [10, с.138-139].

Хоча відомість зафіксувала наявність 22 боездатних літаків, вони вже були практично цілком зношені, а спроби придбати авіатехніку за рубежом і доставити її в Україну виявилися марними. Наведемо слова одного німецького пілота, який влітку 1919 р. вперше побачив аероплани УНР у Кам'янці: «На так ушкоджених літаках може літати лише правдивий патріот, якому в обороні вітчизни немає нічого страшного. Я ніколи не сів би за жадну ціну на такий літак, якими ви відітаєте на фронт. У нас далеко ліпші апарати викидається, як зужиті й зовсім непотрібні... Летіти на такому літаку – це те саме, що на мітлі попід хмарами ширяти» [11, с.4; 9, с.97].

Проте і за таких скрутних обставин командування ВПФ УНР намагалося думати про перспективи. 12 вересня 1919 р. полковник В.О. Павленко заснував і очолив «Ініціативний Гурток по улаштуванню повітрових шляхів на Україні». Його заступником став військовий льотчик 5-го бойового авіазагону сотник Костянтин Калінін (у майбутньому – видатний радянський авіаконструктор). Метою гуртка проголошувалося облаштування повітряних ліній як між українськими містами, так і між Україною та іншими країнами Європи. Для обслуговування всієї мережі авіаперевезень планувалося придбати за кордоном 16 легких і 7 важких літаків та залучити понад 100 осіб льотного і наземного персоналу [12, с.38]. Втілити у життя ці наміри не судилося.

Наприкінці серпня 1919 р. українські армії зіткнулися з білогвардійськими Збройними Силами на Півдні Росії (ЗСПР) під командуванням генерала Антона Денікіна. У вересні українські льотчики виконували польоти над зайнятим білогвардійцями Києвом і розкидали прокламації від імені військового командування і уряду УНР такого змісту: «После красной сотни черная сотня завладела Киевом. Надо освободить Киев от грязных рук чужеземцев и передать его в чистые украинские руки... Приближается момент решительной борьбы с помещиками и офицерами» [13, с.284]. Проте коли протистояння з білими перетворилося на повномасштабну війну, деякі пілоти вирішили за краще дезертувати. 4 і 7 жовтня до противника перелетіли троє авіаторів, при цьому вони передали відомості про пересування українських частин [14, с.145].

Решта пілотів УНР продовжували виконувати бойові завдання. Щоправда, внаслідок нестачі боєприпасів доводилося обмежуватися розкиданням листівок. Так, начальник зведеного загону військ Новоросійської області ЗСПР генерал-лейтенант Анатолій Розеншильд фон Паулін доповідав командуванню, що вранці 13 жовтня над районом Чечельник – Балта літав ворожий аероплан і «сбрасывал возмутительную литературу» [14, с.505]. Водночас, особовий склад 1-го Запорізького авіазагону залучався до виконання закордонних рейсів із доставки дипломатичних пакетів. Наприклад, окремим наказом полковник В.О. Павленко висловив вдячність військовому льотчику хорунжому Юрію Арватову і льотчику-спостерігачу сотнику Венедикту Олексієву за переліт 10–16 жовтня із Кам'янця до Бухаресту і назад, виконаний за вкрай складних погодних умов на літаку типу LVG або DFW з двигуном Benz [1, с.13; 4, с.47-50].

Восени 1919 р. Симон Петлюра отримав пропозицію використати ВПФ УНР за іншим призначенням. Лікар Віктор Піснечевський, який мав серед командування ЗСПР впливових знайомих ще з дореволюційної служби, спробував використати свої зв'язки для припинення українсько-білогвардійської війни. Він «прохав дозволу у голови директорії вилетіти з Кам'янця до Севастополя або Одеси на аеропляні і через моїх старих друзів поспробувати позондирувати ґрунт в тих антантських колах, котрі оточували Денікіна, а по змозі і у самого Денікіна відносно «пе-

редишки» принаймні для правобережної України» [15, с.450]. Але С.В. Петлюра не дав дозволу на переліт через побоювання, що аероплан можуть збити.

З усіх авіачастих ВПФ УНР довше від інших зберігав боєздатність 4-й бойовий авіазагін, який перевели з Кам'янця до Проскурова і підпорядкували сотнику О.О. Наконечному. Але зрештою і його техніка вийшла з ладу, а значна частина особового складу захворіла на тиф. 22 листопада 1919 р. 1-й батальйон Сімферопольського офіцерського полку ЗСПР практично без бою зайняв Проскурів, заволодів майном авіазагону і захопив у полон авіаторів, які не побажали або не змогли завчасно виїхати з міста [4, с.53]. За свідченням білогвардійського мемуариста Олександра Трембовельського, особливо цінним трофеєм стали «отобранные от Петлюры» дві великі цистерні авіабензину, на якому спочатку у 1920 р. літала біла авіація у Криму [16, с.320].

Глибокої осені 1919 р. розформували й інспекцію повітроплавання УНР. Її колишній начальник полковник П.М. Крицький 16 листопада був приданий до закордонного відділу Генерального штабу Дієвої армії УНР [17, с.224]. Полковник В.О. Павленко з кількома співробітниками Головного управління ВПФ УНР залишився у Кам'янці-Подільському, куди за домовленістю з українськими властями увійшли польські війська [4, с.53]. Так завершилася «кам'янецька доба» Військово-повітряного флоту УНР. Його відродження відбудеться тільки 1920 р. і буде пов'язане з укладенням військово-політичного союзу УНР із Польщею.

Таким чином, період літа – осені 1919 р. для Військово-повітряного флоту УНР виявився складним. Застаріла матеріально-технічна база, відсутність поповнень, бойові і небойові втрати суттєво знижували боєздатність авіаційних і повітроплавних частин. Зауважимо, що конкретних даних про застосування аеростатів у боях на Правобережній Україні досі не виявлено. Не виключено, що їх взагалі не використовували (або використовували вкрай обмежено) через високу вразливість та постійні зміни лінії фронту. Що ж до авіації, то її залучали до виконання вильотів на бомбардування і розвідку противника, а також кур'єрських завдань. Однак через брак боєприпасів українським авіаторам неодноразово доводилося обмежуватися розкиданням з кабіни літака агітаційно-пропагандистської літератури, розрахованої як на противника, так і на цивільне населення. Під час українсько-білогвардійського збройного протистояння, станом на листопад 1919 р. Військово-повітряний флот УНР повністю втратив боєздатність, і його відродження стало можливим тільки з весни 1920 р. завдяки підтримці з боку Польщі.

Перспективними напрямками подальших досліджень, на думку автора, є вивчення історії повітроплавних сил армій УНР і Української Держави, Української Галицької армії; всебічне дослідження участі української військової авіації у кампанії 1920 р.; біографічні розвідки та створення біографічного довідника, присвяченого українським авіаторам і повітроплавцям періоду 1917–1921 рр.

Список використаних джерел та літератури:

1. Мараєв Р. В. Український воздушний флот в гражданской войне // *АэроХобби*. Київ: ІІЦ «АэроХобби», 1992. № 2 (2). С. 11-14.
2. Мараєва В.В. Українська військова авіація в умовах боротьби за національну державність (грудень 1917 – листопад 1920 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 20.02.22 / Національна академія оборони України. – Київ, 2008. 227 арк.
3. Харук А. Крила України: Військово-повітряні сили України, 1917–1920 рр. Київ: Темпора, 2009. 96 с.: іл.
4. Тинченко Я. Герої Українського неба: науково-популярне видання. Київ: Темпора, 2010. 200 с.: іл.
5. Мараєв В. Виктор Павленко – первый украинский генерал-авиатор // *Авиация и Время: Авиационный журнал Украины*. Київ: ІІЦ «Аэро-Хобби», 2017. № 2 (158). С. 37-40; № 3 (159). С. 30-33; № 4 (160).
6. Кам'янець – остання столиця УНР. Путівник. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2011. 64 с.
7. Гражданская война на Украине 1918–1920: Сборник документов и материалов в трех томах, четырех книгах. Київ: Наукова думка, 1967. Т. 2. Борьба против деникинщины и петлюровщины на Украине. Май 1919 г. – февраль 1920 г. / под ред. проф. С.М. Королевского. 918 с.
8. Фостаковский І. Летунство // *Українська Галицька Армія. У 40-річчя її участі у визвольних змаганнях (матеріали до історії)*. Вінніпег: Видав хорунжий УСС Дмитро Микитюк, 1958. С. 217-240.
9. Шарик М. Діти війни: Спогади. Ч. 2. Вінніпег: Видавець Іван Тиктор, 1956. 128 с.
10. Дислокаційна відомість і бойовий розпис Дієвої армії військ УНР станом на 16 серпня 1919 р. / вступне слово, публікація документа і примітки М. Ковальчука // *Військово-історичний альманах*. Київ, 2010. Ч. 2 (21). С. 125-142.
11. Земих Р. Дещо про летунство У.Г.А. // *Український скиталець: Гюстрований місячник*. Йозефів, 1922. Ч. 15. С. 4-5.
12. Буткевич Е., Харук А. Гиганты в небе Украины // *Авиация и Время*. Київ: ІІЦ «АэроХобби», 2011. № 6 (124). С. 36-38.
13. Деникин А.И. Очерки русской смуты: Вооруженные силы юга России. Заключительный период борьбы. Январь 1919 – март 1920. Минск: Харвест, 2002. 464 с.
14. Ковальчук М. Невідома війна 1919 року: українсько-білогвардійське збройне протистояння: наукова монографія. Київ: Темпора, 2006. 576 с.: іл.
15. В.П. За чий гріх? // *Воля: Тижневик*. Відень, 1920. 6 березня. Т. 1. Ч. 10. С. 449-452.
16. *Трембовельский А. Эпизоды из жизни 3-го отряда танков // Последние бои Вооруженных Сил Юга России /* сост., науч. ред., пред. и комм. д-ра ист. наук С.В. Волокова. Москва: ЗАО Центрполиграф, 2004. С. 317-332.
17. Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921): наукове видання. Київ: Темпора, 2007. Кн. І. 536 с.

В. Р. Мараєв

«Каменецький період» воєнно-воздушного флота УНР (літо – осень 1919)

В статтє рассматривается деятельность Военно-воздушного флота Украинской Народной Республики во время «каменецкого периода» – пребывания Директорши в Каменце-Подольском летом-осенью 1919 г.

Прослежены кадровые изменения в командовании украинской военной авиации, территориальное размещение Главного управления Военно-воздушного флота Украинской Народной Республики, авиационных отрядов, авиационного парка и военно-авиационной школы в городе Каменец-Подольский.

Особенное внимание уделяется применению военной авиации в боевых действиях против Красной армии и Вооруженных Сил на Юге России. Установлено, что украинская военная авиация преимущественно выполняла задания по поддержке своих наземных частей, осуществляла боевые вылеты на разведку и бомбардировку противника. Наиболее масштабной боевой операцией украинской военной авиации стали налеты на узловую железнодорожную станцию Жмеринка 7 августа 1919 г., во время которых основной целью бомбовых ударов стали большевистские бронепоезда.

Подробно рассматривается вопрос численности Военно-воздушного флота УНР. Установлено, что по состоянию на середину августа 1919 г. совокупно авиационные и воздухоплавательные силы надднепрянцев и галичан насчитывали 627 военнослужащих (73 офицера и 554 солдата), 22 боеспособных самолета и 4 привзных аэростата.

Освещается участие Военно-воздушного флота УНР в войне против белогвардейских Вооруженных Сил на Юге России генерала Антона Деникина осенью 1919 г. Автор приходит к выводу, что боеспособность украинской военной авиации в этот период была низкой прежде всего по причинам технической изношенности аэропланов, нехватки боеприпасов и массового тифозного заболевания личного состава. Сохранились сведения о ряде полетов с целью разведки и разбрасывания агитационно-пропагандистской литературы. В то же время, некоторые украинские авиаторы дезертировали и перелетели к противнику. В ноябре 1919 г. Военно-воздушный флот Украинской Народной Республики полностью утратил боеспособность, и его возрождение стало возможным только с весны 1920 г. благодаря поддержке со стороны Польши.

Ключевые слова: Военно-воздушный флот, Украинская Народная Республика, авиация, воздухоплавание, Каменец-Подольский, Виктор Павленко.

Vladlen Marayev

**«Kamienets period» of the military air fleet of UNR
(summer – autumn 1919)**

The article deals with the activities of the Military Air Fleet of Ukrainian People's Republic during the «Kamianets period» of summer and autumn 1919 when the Directorate of Ukraine was in Kamianets-Podilskyi.

Personnel changes in the command staff of Ukrainian military aviation, territorial deployment of the headquarters of the Military Air Fleet of Ukrainian People's Republic, aviation detachments, aircraft park and military aviation school in the city of Kamianets-Podilsky were traced.

Special attention paid to participate of Ukrainian aviation in military operations against the Red army and the Armed Forces of South Russia.

It is established that the Ukrainian military aviation mainly performed missions to support the Ukrainian ground units by reconnaissance and bombing of the enemy. The largest military operation of Ukrainian military aviation was a raid on the junction railway station

Zhmerynka on August 7, 1919, during which the main purpose of bomb attacks was the Bolshevik armored trains.

The question of the strength of the Military Air Fleet of Ukrainian People's Republic is considered in detail. It is established that the aviation and aeronautical forces as of mid-August 1919 numbered 627 servicemen (73 officers and 554 soldiers), 22 combat aircraft and 4 tethered aerostats.

The participation of the Military Air Fleet of Ukrainian People's Republic in the war against the Armed Forces of South Russia under the command of General Anton Denikin in the autumn of 1919 is highlighted. The author comes to the conclusion that the fighting efficiency of Ukrainian military aviation during this period was low primarily due to technical deterioration of airplanes, shortage of ammunition and mass Typhoid disease of personnel. Information about a number of missions with the purpose of reconnaissance and dissemination of agitation and propaganda literature has been preserved. At the same time, some Ukrainian aviators deserted and flew to the enemy. In November 1919 the Military Air Fleet of Ukrainian People's Republic completely lost its fighting capacity, and its revival became possible only in the spring of 1920 thanks to the support of Poland.

Key words: Military Air Fleet, Ukrainian People's Republic, aviation, aeronautics, Kamianets-Podilskiy, Viktor Pavlenko.

Отримано: 15.10.2017

УДК 378.091.6(477)

С. В. Поліщук

ПЕДАГОГІЧНА ОСВІТА В УКРАЇНІ В 20-х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ

В статті автор аналізує стан вітчизняної освіти і шкільництва в період створення і розбудови Української держави, яким є 20-ті роки ХХ століття. Звертається увага на те, що освіта в Україні в часи російського самодержавства практично була знищена, підкреслюється важливість пізнання історичної правди, щодо її відродження.

Автор статті наголошує, що ініціатором розбудови національної освітньої системи в 20-х роках були передові політичні діячі і представники української інтелігенції. Значне місце в статті приділено аналізу тогочасних видань, в яких відомі педагоги-просвітителі (С. Русова, Г. Іваниця, І. Юцишин, Ф. Сушицький, С. Воробійов, А. Готалов-Готліб, А. Костюченко, В. Кравченко і ряд інших), вказують на необхідність реформування системи освіти в Україні.

Разом з тим, в статті багато уваги приділено дослідженню тогочасних педагогічних форм, які безпосередньо приймали необхідні рішення і ухвали щодо відродження і розбудови національної системи освіти і шкільництва, а саме: рішенням і постановам І Українського педагогічного з'їзду, І Всеукраїнського вчительського з'їзду, ІІ Всеукраїнського учительського з'їзду і іншим.

В статті підкреслюється важливість введення обов'язкового вивчення предметів українознавства в середніх навчальних закладах і прийняття Закону «Про обов'язкове навчання української мови і літератури, а також історії і географії України по всіх середніх школах».

Одночасно автор звертає увагу на те, що розбудова національної освітньої системи і шкільництва в Україні не проходила гладко. Так, уже починаючи з 1926 року, російський уряд все більше втручається в освітні справи України, нав'язуючи їй свою освітню проросійську систему, висунувши «теорію боротьби двох культур».

На основі проведених досліджень, автор статті підкреслює, що після встановлення радянської влади в Україні, вибудувалась принципово нова система народної освіти і виховання дітей і молоді – система «соціального» виховання.

Ключові слова: *шкільництво, система, освіта, з'їзди, навчання, виховання, рішення, заклади освіти, реформи, завдання.*

Революційні події 1917 року дали поштовх національно-культурному відродженню України. Політичні діячі, представники української інтелігенції, стурбовані низьким рівнем вітчизняної освіти й шкільництва, заговорили про необхідність розбудови національної школи. Відповідно, на порядок денний постало питання педагогічної освіти. Вирішення його продовжувалося і в 20-х рр. ХХ ст.

Слід відмітити, що дослідженню і вивченню історичних передумов становлення і розвитку педагогічної освіти в Україні в 20-х рр. ХХ ст. багато уваги приділяли і продовжують приділяти ряд провідних вчених-педагогів нашої держави. Серед них вагомих внесок зробили такі відомі вчені як: А. Агафонова, О. Барило, Л. Березівська, А. Бондар, А. Ваховський, В. Вихрущ, В. Глузман, Н. Гупан, Н. Дем'яненко, П. Дроб'язко, Л. Дуднік, І. Зайченко, В. Кравець, В. Кремінь, А. Курило, В. Луговий, О. Сухомлинська, Т. Петрова, А. Прокопенко, С. Поліщук, А. Растригіна, М. Фіцула, В. Ягупув і ряд інших. Попри ряду здобутків зазначена проблема потребує подальшої розробки, що і зумовило появу даної статті.

Процеси, які мали місце в державі та в освітній галузі України в 1917-1920-х роках, безумовно, позначилися на розвитку шкільництва і на реформування вітчизняної освіти взагалі.

Уже з перших днів революції на чолі практичної реалізації цієї справи, як стверджує І. Передрій, стають громадські організації, просвітні товариства, кооперативи та органи місцевого самоврядування, здебільшого земства [10, с.85]. Розпочався активний пошук шляхів реформування і відродження національної школи. Процес реформування системи освіти в Україні в період з 1917 по 1920 рр. знайшов найбільше й найповніше віддзеркалення в журналі «Вільна українська школа», який у 1917 році був заснований Всеукраїнською вчительською спілкою на чолі з С. Русовою. Журнал користувався великим попитом учителів (друкований обсяг 5 тис. примірників). На його сторінках педагоги аналізували стан освіти в дореволюційний час, висвітаювали зміни, що відбулися в сучасний їм період, а також розробляли основи майбутньої системи освіти. [2].

Часопис друкує дуже важливі й потрібні для розбудови вітчизняної освіти праці відомих педагогів-просвітителів цієї доби.

Г. Іваниця в статті «На порозі нової школи» (1918) зробив глибокий аналіз стану реформування освіти в Україні. До того ж він не тільки висвітлює принципи здійснення реформи, а й дав конкретні рекомендації для реформування та запропонував свою модель втілення її в життя [7, с.92].

Заслугове на увагу викладена на сторінках часопису рубрика «Про нижчу школу на Україні», в якій відомий вчений-педагог І. Ющишин, аналізуючи стан початкової освіти в Україні у 1917 році, констатував, що на з'їзді «Просвіт» (скликаний відділом позашкільної освіти при Генеральному секретаріаті 20 вересня 1917 року) визнали за необхідне українізувати всі школи із забезпеченням прав меншостей. [17, с.94]. Викликає певний інтерес і науковий доробок О. Дорошкевича, який у рубриці «Огляд життя середньої школи» вказує на необхідність реформування системи управління освітою і впровадження в школи українознавства [5, с.98].

Про необхідність реформування вітчизняної школи і здійснення українізації говорив у рубриці «Про вищі українські школи на Україні» відомий педагог того часу Ф. Сушицький. Він звертав увагу на необхідність впровадження у вищі навчальні заклади викладової української мови та українознавства [15, с.108-109].

5-6 квітня 1917 року в Києві (за ініціативи голови Центральної Ради М. Грушевського) на Першому українському педагогічному з'їзді ухвалили резолюцію щодо розвитку українського шкільництва. Висловлювалась також думка про необхідність організації українського народного університету [1, с.121-122].

У постанові Першого всеукраїнського професійного учительського з'їзду йшлося про підготовку вчительських кадрів, відкриття курсів для вчителів із загальноосвітніх та педагогічних предметів, відрядження молодосвідчених учителів до шкіл з добре налагодженим навчально-виховним процесом, створення педагогічних виставок, педагогічних музеїв, бібліотек, улаштування науково-педагогічних екскурсій, відкриття учительських семінарій та інститутів, підвищення кваліфікації учителів.

На II Всеукраїнському учительському з'їзді, який відбувся 13-15 серпня 1917 року в Києві, ухвалили розпочати українізацію початкових шкіл [1, с.411]. Учительський форум проголошував, що школа в Україні має бути національно-демократичною, а мовою навчання і виховання, мовою науки мусить бути українська. Для завершення розвитку української науки українською мовою має бути створена Українська академія наук. Проголошувалось також право всіх громадян України на нижчу, середню і вищу освіту, вказувалось, що держава повинна забезпечувати освіту й виховання національних меншин України їхньою рідною мовою через відкриття шкіл чи класів для них [1, с.344].

Відтак всеукраїнські з'їзди фактично завершили роботу зі створенню плану розбудови національної освіти та організації українського вчителства. Нова школа мала стати демократичною і українізованою, передбачалось ліквідувати багатоступеневість та створити єдину початкову школу з обов'язковим без-

коштовним в ній навчанням та з наступним продовженням навчання у середніх, середніх спеціальних та вищих навчальних закладах. Складовою частиною побудови нової національної школи вважалось створення мережі навчальних закладів для підготовки та перепідготовки вчителів і ліквідації неписьменності дорослого населення. Для цього пропонувалося відкрити кафедри, курси української мови у педагогічних інститутах, нові гуманітарні вищі навчальні заклади і педагогічні училища, створити Педагогічну академію та Українську академію наук, заснувати педагогічний журнал, реорганізувати наявні й відкрити нові публічні бібліотеки та інше [2, с.267-268].

Попри труднощі (як фінансові, так організаційні і політичні), до осені 1917 року відкрили 53 українські гімназії, загальна кількість на той час становила 800, а на кінець 1918 року – 828.

Чітко було сформульоване питання про ліквідацію безграмотності і про необхідність навчання всіх дітей шкільного віку. В зв'язку з цим 28 січня 1918 року була прийнята відповідна постанова Міністерства народної освіти УНР «Про всенародне навчання», в якій зазначалось, що в Українській Народній Республіці всім дітям шкільного віку повинна бути забезпечена можливість отримати безплатну освіту в добре зорганізованій загальноосвітній школі.

Важливим кроком на шляху побудови національної школи стало введення обов'язкового вивчення предметів українознавства в середніх навчальних закладах. Закон «Про обов'язкове навчання української мови і літератури, а також історії та географії України по всіх середніх школах» (1 серпня 1918 р.) вводив з 1918/19 навчального року в усіх загальноосвітніх середніх, професійних, комерційних та інших школах, учительських семінаріях та інститутах, духовних семінаріях обов'язкове викладення кожного з навчальних предметів не менше двох годин на тиждень [8, с.56].

Доба визвольних змагань, попри складність і суперечливість політичної ситуації, прорахунки в галузі розбудови національної освіти і українізації, стала для України періодом небаченого розвитку української культури, національного відродження в усіх сферах суспільного життя. І хоча в постановах з'їздів та інших нормативних документах щодо організації освітньої галузі в Україні йшлося переважно про українізацію школи й не було рекомендацій про використання зарубіжного педагогічного досвіду, можна помітити, що багато положень (демократизація управління освітою, розширення повноважень педагогічних рад, до складу яких включались учні, створення органів учнівського самоврядування) приймались саме під впливом ідей зарубіжної реформаторської педагогіки.

Починаючи з грудня 1919 року, в Україні остаточно утвердилась радянська влада. Спершу українські більшовики, як відзначає М. Фіцула, не мали чіткого плану розбудови системи освіти в Україні й усю свою діяльність спрямували на ліквідацію старої системи освіти, відокремлення школи від церкви, формування нового апарату управління освіти. Нову українську систему освіти

ти вони намагалися будувати за російським зразком. У зв'язку з цим у травні 1919 року видали «Положення про єдину трудову школу УРСР», в основу якого поклали чинне в Радянській Росії «Положення про єдину трудову школу», що передбачало запровадження безкоштовного і спільного навчання дітей обох статей з восьми років, загальноосвітній і політехнічний характер освіти, заборону релігійного виховання, запровадження продуктивної праці дітей. Скасовувалися перевідні та випускні іспити, домашні завдання, п'ятибальна система оцінювання знань [16, с.540].

Як бачимо, в Україні після встановлення радянської влади вибудовувалась принципово нова система народної освіти і виховання дітей і молоді. Її зміст, завдання, організаційні форми визначалися партійними та урядовими постановами. Водночас на початку 20-х років освіта в Україні формувалася в умовах певної самостійності й творчості щодо розв'язання освітянських питань, а тому мала свою специфіку. Народний комісар освіти Г. Гринько, призначений на цю посаду в 1920 році, єдино правильною за тих умов вважав систему «соціального виховання».

Характеризуючи сутність соціального виховання, Г. Гринько підкреслював, що таке виховання є всезагальною організацією дитинства, створенням колективного життя всього дитячого населення, не вихідною точкою, а кінцевою метою розвитку соціуму, оскільки воно передбачає повне скасування розпорошеності дітей між індивідуалістичними сім'ями, а це неможливо зробити без організації соціалістичного господарства та зміни всього устрою життя [2, с.287].

Не випадково в липні 1920 року наркомос України ухвалив «Декларацію про соціальне виховання дітей», у якій пропонувалась концепція соціального захисту дитячого населення, оскільки в умовах розрухи, голоду, громадянської війни дітей потрібно було не тільки навчати й виховувати, а й рятувати. Для практичної реалізації цієї концепції в країні й запроваджувалася система соціального виховання, яка охоплювала дітей від народження до 15 років [44, с.9-11].

В основу цієї моделі лягло також твердження про те, що зі зміцненням радянської влади і розбудовою соціалістичного суспільства роль сім'ї у виховному процесі дитини зменшиться, оскільки сім'я не буде (внаслідок наданої їй свободи) довготривалою. А отже, турботу про дитину повинно взяти на себе суспільство, держава. Виходячи із цього, декларація й висунула ідею так званого «захисту дитинства», завданням якого було: взяти на облік всіх дітей до 15-ти років, які вже ввійшли до системи соціального виховання, і тих, що не відвідують жодної освітньо-виховної установи; використати всі засоби для забезпечення кожній дитині усіх її прав на матеріальне утримання, виховання, освіту, охорону здоров'я; виділити дитину «з вулиці», передати через колектор або розподільник до виховного закладу (боротьба з безпритульністю); захистити права і тієї дитини, що живе в сім'ї, але потребує певної соціальної допомоги.

Для цього наркомос УРСР запропонував розгорнути цілу низку відповідних установ:

- майданчики різних типів, які мали функціонувати в основному в літній період і вилучати дітей «з вулиць», організовуючи їхній побут;
- дитячий садок, школа-клуб неповного дня, денний дитячий будинок, дитячий садок або школа повного дня;
- дитячі будинки, які мали забезпечувати повне влаштування дітей, їх харчування і навчання;
- дитячі містечка (об'єднані дитячі будинки);
- заклади та установи охорони дитинства (колектори, розподільники, приймальники, тощо);
- заклади для дефектних дітей.

Такою ж, на думку керівників українського наркомосу, мала бути мережа закладів, яка забезпечувала б навчання і виховання дітей та молоді. До того ж досить цінним, на наш погляд, в українській системі освіти було те, що вона охоплювала всі аспекти життя дитини (здоров'я, освіти, виховання). «Декларація про соціальне виховання дітей» 1920 року, яка значною мірою визначила спрямованість розвитку педагогічної теорії і практики в Україні в 20-ті роки, вимагала пошуку нових педагогічних ідей і підходів.

Наркомос України здійснює реформування вітчизняної загальноосвітньої школи, у зв'язку з чим нарком Г. Гринько 4 липня 1920 року видає постанову «Про переведення в життя семирічної єдиної Трудової школи», згідно з якою всі три- і чотирирічні початкові школи перетворюються в семирічні трудові школи [11, с.509-512].

Про трудову школу йшлося і в прийнятому наркомосом декреті «Про навчально-професійно-технічну повинність» від 10 грудня 1920 року, згідно з яким для ліквідації технічної безграмотності, а також у зв'язку з гострою потребою в кваліфікованій робочій силі, яку переживала промисловість, і в зв'язку з необхідністю швидкого поповнення рядів кваліфікованих працівників-спеціалістів «всі робітники у віці від 18 до 40 років об'являються зобов'язаними до навчально-професійно-технічної повинності. І тільки особи, які мають підготовку в обсязі не нижче бувших ремісничих училищ або ж які навчаються в технічних навчальних закладах (вечірніх технікумах, робочих факультетах та інше) можуть бути звільнені від навчальної повинності» [12, с.788-790].

Наркомос для реалізації завдань шкільного будівництва видав декрет «Про шкільну повинність робітників соціального виховання». В ньому вказувалось, що для політичного виховання і покращення педагогічної кваліфікації необхідно всіх робітників соціального виховання до 40 років включно оголосити такими, що підлягають шкільній повинності [200, с.67-68].

Для визначення основних шляхів розбудови національної школи 5 березня 1921 року був скликаний V Всеукраїнський з'їзд Рад, який прийняв резолюцію «Про народну освіту». У цьому документі ставилось завдання створити мережу установ соціально-

го виховання, професійних навчальних закладів, та закладів позашкільної освіти, організувати у всіх великих центрах України робітничі факультети, щоб забезпечення робітникам і незалежним селянам реальний доступ до опанування вищою освітою [13, с.106-107].

Зміст і основні положення «Декларації про соціальне виховання дітей», інші важливі нормативні документи були законодавчо затверджені прийнятим в листопаді 1922 року «Кодексом законів про народню освіту У.С.Р.Р.».

Як відзначає Л. Артемова, Кодекс створив належне правове поле для функціонування освітньої системи держави. Це був перший і єдиний такий документ в колишньому СРСР. Подібного зібрання законів не існувало в жодній союзній (радянській) республіці. Саме в Кодексі знайшли своє юридичне закріплення усі теоретичні і практичні напрацювання широкого загалу українських освітян.

Крім цього, Кодекс визначив мету виховання й освіти, яка полягала у формуванні нового покоління людей соціалістичного суспільства з матеріалістичним світоглядом, з психологією колективіста, з ґрунтовною і необхідною для суспільства кваліфікацією. Тобто як виховання, так і освіта повинні були бути направлені на формування людей нового типу, які були б здатні підтримувати диктатуру пролетаріату, знищити класове і створити нове суспільство, бути провідниками ідей комунізму [2, с.290-291].

У пункті 189 Кодексу законів про освіту підкреслювалось, що в дитячих закладах дозволяються всі форми організації дітей як тимчасові, так і постійні, які об'єднують дітей в праці, розвивають їхню громадську самодіяльність й дух товаристськості та допомагають освіті виховувати їх у соціалістичнім дусі.

Ідея соціального виховання лежала також в основі реформування дошкільної освіти. Думка про те, що виховний та навчальний процес повинен бути цілісним і єдиним, вимагала злиття всіх типів навчальних і виховних закладів воедино – в дитбудинок. В травні 1921 року була скликана Перша всеукраїнська нарада з дошкільного виховання, яка прийняла досить сміливу ухвалу: «Діти дитячого садка до школи не переводяться. Дитячі садки перетворюються у денні дитячі будинки» [14]. Це ще раз засвідчило про те, що дитячий будинок визнавався основною ланкою виховного і навчального процесу. Саме з ним пов'язувалось виховання нової людини.

Таке бачення проблеми було, звичайно, помилковим, однак засвідчувало, що українська освітня система своєрідна, самобутня, що українські освітяни шукають свої неординарні шляхи реформування освіти, подолання безграмотності і розбудови шкільництва.

Виховання дітей у дитячих закладах, як відзначалося у poradнику «Соціальне виховання дітей», переслідувало три основні завдання:

1. «Виховання фізично й розумово здорових та кріпких громадян Робітничо-Селянської республіки..., здатних словом і вчинком захищати революцію робітничої класи від внутрішньої та зовнішньої контрреволюції;

2. Практичне ознайомлення дітей з процесами й знаряддями праці та навчання для їх головних теоретичних знаннів про ці процеси;

3. Навчання дітей у відповідному до їх віку обсягові загально-освітнім та технічним знанням з метою загального розвитку та підготовки до спеціалізації в закладах Головного Комітету професійної освіти» [14].

Як бачимо, що, крім ідейно-політичного спрямування виховання дітей, йдеться про гармонійний розвиток дитини. До того ж основна увага зверталась на роль праці в житті дітей як засобу їх підготовки до самостійного і активного життя. Не важко помітити, що ці завдання віддзеркалювали окремі позиції ідей і течій зарубіжної реформаторської педагогіки кінця XIX – початку XX століття, в яких також наголошувалось на визначальній ролі праці у виховному процесі дітей та молоді [14, с.872].

Після 15 річного віку, тобто після закінчення відповідного закладу соцвиху діти не залишались напризволяще. Вони мали і надалі бути в «полі зору» відповідних державних структур, які сприяли забезпеченню їх переходу до різноманітних професійних шкіл – від курсів до вузів. Відповідні органи наркомосу мали організовувати для дітей випускного віку, що не вмістилися до професійних шкіл, патронат, допомагати влаштовуватися на службу, піклуватися про них доти, доки діти не будуть спроможні жити самостійно.

Важливим завданням освітян України в досліджуваній період було забезпечення загальної обов'язкової освіти. Зауважимо, що в більшості західноєвропейських країн початкова освіта була проголошена обов'язковою в другій половині XIX століття. Наприклад, в Англії ця норма вводилась Законом про початкову освіту 1870 року. На початку XX століття була зроблена спроба прийняти відповідний закон і в Російській імперії. Проте до революції 1917 року це завдання не було виконане. Тому більшовицькі уряди України, Росії та інших республік ставили амбітне завдання – забезпечити всезагальну грамотність населення. Причому йшлося не тільки про дітей, а й про дорослих.

У травні 1921 року Рада народних комісарів прийняла постанову «Про боротьбу з неписьменністю», за якою населення республіки віком від 6 до 50 років повинно було вчитися читати й писати. Уряд прекрасно розумів, що без належної освіти, без зростання самосвідомості населення неможливо відстояти національні інтереси.

На виконання цієї постанови Рада народних комісарів прийняла декрет «Про забезпечення культурно-просвітительських і навчально-виховних закладів приміщеннями» (13 червня 1921 р.)

[4, с.348]. У цьому документі підкреслювалось, що для зміцнення і поліпшення навчально-виховної справи і широкого розвитку культурно-просвітительських закладів республіки необхідно закріпити за наркомосом для використання за прямим призначенням всі спеціально пристосовані для культурно-просвітительських і навчально-виховних цілей будівлі і приміщення, які знаходяться в його користуванні, а також передати в його розпорядження будівлі і приміщення, пристосовані для тих самих цілей і зайняті нині іншими закладами [4, с.348].

Рада народних комісарів прийняла низку законодавчих актів, направлених на поліпшення освітянських потреб. На це були налаштовані й інші урядові постанови і заходи. Так, у 1924 році була скликана VIII конференція Комуністичної партії (більшовиків) України, яка багато уваги приділила ліквідації неписьменності й малописьменності дорослого населення, боротьби з безпритурністю і бездоглядністю дітей та молоді.

Цілком зрозуміло, що завдання, пов'язане з ліквідацією неписьменності і забезпеченням загальної середньої освіти теж було детерміноване досвідом зарубіжних країн та ідеями демократизації освіти й рівного права на її отримання для всіх громадян. З іншого боку, це завдання та пошук шляхів його практичної реалізації стимулювали інтерес вітчизняних освітян до реформаторської педагогіки.

Важливим напрямом освітньої політики українського наркомосу в 20-х роках була організація дослідних і дослідно-показових установ, діяльність яких направлялася на впровадження в практику нових теоретичних розробок. Ще в 1922 році було прийняте «Тимчасове положення про дослідно-педологічні станції Головоцвиху наркомосу УРСР». У цьому документі підкреслювалося, що дослідно-педологічна станція повинна проводити консультування педагогічних працівників, вивчати практичний досвід у закладах соціального виховання, проводити обмеження учнів, здійснювати методичну роботу й об'єднувати всі дослідницькі заклади Головоцвиху. Зверталася увага на те, що станція повинна стати лабораторією науково-педагогічної роботи, музеєм матеріалів, літератури, дидактичних посібників із соціального виховання, а також інформаційним і пропагандистським центром. Слушне зауваження щодо назви цих установ зробила Л. Дуднік, яка вказувала, що 24 листопада 1922 року на засіданні пленуму науково-педагогічного комітету Головоцвиху ухвалили змінити назву станції, назвавши її «дослідна станція Головоцвиху». З цього часу в науковій літературі як рівнозначні стали використовуватися терміни «дослідно-педологічна станція», «дослідно-педагогічна станція» або «дослідна станція» Головоцвиху [6, с.88].

Була створена центральна дослідно-педологічна станція в Харкові, а також дослідно-педологічні станції в Києві, Одесі, Катеринославі. Схожі структури створювалися при губернських науково-педагогічних кабінетах, інститутах народної освіти. Вже в 1922 році за кожною науково-дослідною педологічною станцією закріпили дослідні та опорні установи соціального виховання.

Із масових закладів соціального виховання виділили по одному закладу кожного типу в тих губерніях, де були дослідно-педагогічні станції. В жовтні 1924 року на сесії науково-педагогічного комітету наркомосу затвердили «Положення про дослідні заклади з соціального виховання». Вони розглядались як експериментальні майданчики дослідно-педагогічних станцій, мета яких полягала в експериментальній перевірці форм й методів роботи, які практикуються або пропонуються до використання в масових закладах соціального виховання різних типів.

Окрім центральних дослідних закладів, які, як уже зазначалось, створювалися в містах, де існували дослідно-педагогічні станції і були представлені всіма типами навчально-виховних закладів (дитячий садок, дитячий будинок, семирічка, бібліотека, клуб, спеціальні заклади), організовувались і місцеві дослідні заклади, представлені в основному школами, які працювали в структурі губернських науково-методичних комітетів. За кожним центральним дослідним закладом закріплювався працівник науково-дослідної педагогічної станції, в обов'язки якого входило досконале вивчення ефективності організації навчально-виховного процесу шляхом відвідування занять і виховних заходів, проведення контрольних замірів знань, виявлення труднощів і проблем, з якими стикався педагогічний колектив закладу.

Вищезазначене дає підстави стверджувати, що в першій половині 20-х років в Україні існувала власна оригінальна освітня система й проводилась самостійна освітня політика, яка загалом створювала сприятливі умови для використання найбільш передових для того часу ідей зарубіжної реформаторської педагогіки.

Однак, уже починаючи з 1926 року, російський уряд все більше втручається в освітні справи України. Один за одним усуваються від управління освітою державні чиновники, які стояли на засадах українізації і розбудови національної освіти, – Г. Гринько, Б. Блакитний, О. Шумський, М. Скрипник та інші. На їх місце призначаються проросійські і російські керівники: Д. Лебідь, Л. Каганович, В. Чубар та інші, що обстоювали так звану «теорію боротьби двох культур», з якої випливало, що російська культура в Україні пов'язана з прогресивним пролетаріатом і містом, натомість культура українська – з відсталим селянством і селом, відтак російська культура рано чи пізно переможе і обов'язок комуністів полягає в тому, щоб підтримати цей «природний процес».

Після XV з'їзду ВКП(б), який відбувся в грудні 1927 року, розпочалося уніфікація освітніх систем. Впродовж 1928 року в українських педагогічних виданнях українські фахівці (С. Воробйов, А. Готалов-Готліб, А. Костюченко, В. Кравченко, В. Ястржембський та ін.) активно обговорювали цю проблему.

У дискусії визначились три точки зору: 1) основою уніфікації повинна стати система освіти УРСР, яку треба брати за орієнтир; 2) питання про уніфікацію освітніх систем передчасне, і кожна республіка повинна мати свою освітню систему; 3) необхідно взяти краще із освітніх систем України і Росії і поєднати.

У квітні 1930 року на II Всесоюзній партійній нараді з питань народної освіти ухвалили створити єдину для всієї країни систему освіти, яка багато чого запозичувала з української моделі. З прийняттям партійних постанов про школу на початку 30-х років перевагу віддали загальноосвітній підготовці дітей та молоді. Уніфікація освітніх систем, політизація та ідеологізація освітньої діяльності, усунення методологічного плюралізму в педагогіці, встановлення сталінської диктатури.

Фактично з 1929 року розгортається жорстока терористична боротьба з ядром української нації, її інтелектуальною елітою, досягненнями української науки і культури.

Остаточно українізацію як принцип освітньої державної політики скасували на листопадовому пленумі ЦК КП(б)У 1933 року, який поставив завдання серйозної розчистки «ділянок теоретичного фронту» від націоналістичних ідей і дав старт політичним звинуваченням і дискредитації теоретичних надбань вітчизняної педагогіки 20-х років.

Освітні реформи більшовицького уряду, розпочаті в 1920 році, призвели до створення в Україні особливої, оригінальної системи соціального виховання, що відрізнялась від освітніх систем інших радянських республік, а саме: впровадження комплексних програм, нових форм і методів навчання, організація дослідних освітніх установ та інші нововведення.

Список використаних джерел та літератури:

1. Алексюк А. Педагогіка вищої освіти України: Історія. Теорія: підруч. для студ., аспір. та молодих викладачів навч. закл. Київ: Либідь, 1998. 560 с.
2. Артемова Л. Історія педагогіки України: підручник. Київ: Либідь, 2006. 424 с.
3. Декларація Нарком освіти УСРР про соціальне виховання дітей // *Вісн. Нар. комісаріату освіти УСРР*. 1920. № 1. С. 9–11.
4. Декрет Совета Народных Комиссаров «Об обеспечении культурно-просветительных и учебно-воспитательных учреждений помещениями» // *Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины*. Харьков, 1921. С. 348.
5. Дорошкевич О. Огляд життя середньої школи // *Вільна укр. шк.* 1917. № 2. С. 98–108.
6. Дуднік Л. Педологічна служба в школах України (20-ті – перша половина 30-х років ХХ століття): дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / Луган. держ. пед. ун-т ім. Тараса Шевченка. Луганськ, 2002. 183 с.
7. Іваниця Г. На порозі нової школи // *Вільна укр. шк.*, 1917. № 2. С. 92.
8. Мацейків Т. Українізація шкільної освіти в добу визвольних змагань (1917–1919 рр.) // *Зб. наук. праць; спец. випуск «До витоків становлення укр. пед. думки»*. К.: Наук. світ, 2002. С. 55–59.
9. Народна освіта, наука і культура в Українській РСР: статист. зб. / Центральне статистичне управління УРСР. Київ: Статистика, 1973. 316 с.
10. Передрій І. Розбудова національної системи освіти в Україні за доби Центральної Ради: історичний аспект: монографія. Полтава: Вид-во Полтав. НТУ, 2009. 160 с.

11. Про переведення в життя семирічної єдиної Трудової школи // *Зб. Законів і Розпоряджень робітничо-селянського Уряду України і Уповноважених РСФРР.* 1920. № 18/23, № 26/28. С. 24-25.
12. Про навчально-професійно-технічну повинність // *Збірник Законів і Розпоряджень робітничо-селянського Уряду України і Уповноважених Р.С.Ф.Р.Р.* 1920. № 18/23, 26/28. С. 48-49.
13. Про шкільну повинність робітників соціального виховання // *Збірник Законів та розпоряджень робітничо-селянського Уряду України.* Харків, 1921. С. 67-68.
14. Система соціального виховання дітей в УСРР // *Збірник Законів і Розпоряджень робітничо-селянського уряду України і Уповноважених Р.С.Ф.Р.Р.* 1920. С. 872.
15. Сушицький Ф. Про вищі українські школи на Вкраїні // *Вільна укр. шк.* 1917. № 2. С. 108-109.
16. Фіцула М. Педагогіка: навч. посіб. Вид. 2-ге, випр., доп. Київ: Академ-видав, 2007. 560 с.
17. Юцишин І. Про нижчу школу на Україні // *Вільна Українська школа.* 1917. № 2. С. 94-98.

С. В. Полищук

Педагогическое образование Украинского государства в 20-е годы XX века

В статье автор анализирует состояние отечественного образования и школ в период создания и развития Украинского государства, которым является 20-е годы XX века. Обращается внимание на то, что образование в Украине во времена русского самодержавия практически была уничтожена, подчеркивается важность познания исторической правды, по ее возрождения.

Автор статьи отмечает, что инициатором развития национальной образовательной системы в 20-х годах были передовые политические деятели и представители украинской интеллигенции. Значительное место в статье уделено анализу тогдашних изданий, в которых известные педагоги-просветители (С. Русова, Г. Иваница, И. Юцишин, Ф. Сушицкий, С. Воробьев, А. Готалов-Готлиб, А. Костюченко, В. Кравченко и ряд других), указывают на необходимость реформирования системы образования в Украине.

Вместе с тем, в статье много внимания уделено исследованию тогдашних педагогических форм, непосредственно принимали необходимые решения и постановления по возрождению и развитию национальной системы образования и школ, а именно: решением и постановлением I Украинского педагогического съезда, и Всеукраинского учительского съезда, II Всеукраинского учительского съезда и другим.

В статье подчеркивается важность введения обязательного изучения предметов украиноведения в средних учебных заведениях и принятия Закона «Об обязательном обучения украинскому языку и литературе, а также истории и географии Украины по всех средних школах».

Одновременно автор обращает внимание на то, что развитие национальной образовательной системы и школ в Украине не проходило гладко. Так, уже начиная с 1926 года, российское правительство все больше вмешивается в образовательные дела Украины, навязывая ей свою образовательную пророссийскую систему, выдвинув «теорию борьбы двух культур».

На основе проведенных исследований, автор статьи подчеркивает, что после установления советской власти в Украине, выстроилась принципиально новая система народного образования и воспитания детей и молодежи – система «социального» воспитания.

Ключевые слова: школьничество, система, образование, съезды, обучения, воспитания, решения, учебные заведения, реформы, задачи.

S. Polishchuk

Pedagogical education in Ukraine in the 20-th years of the 20-th century

In the article the author analyzes the state of domestic education and schooling during the period of creation and development of the Ukrainian state, which is the 20-th years of the XX century. Attention is drawn to the fact that education in Ukraine during the Russian autocracy was practically destroyed, emphasizing the importance of knowing the historical truth and its revival.

The author of the article emphasizes that the initiators of the development of the national educational system in the 20-th were prominent political figures and representatives of the Ukrainian intelligentsia. A significant place in the article is devoted to the analysis of contemporary editions in which well-known pedagogues-enlighteners (S. Rusova, G. Ivanitsa, I. Yushchynshyn, F. Sushytsky, S. Vorobiev, A. Gotalov-Gotlib, A. Kostyuchenko, V. Kravchenko and others), indicate the need to reform the education system in Ukraine.

At the same time, the article focuses on the study of contemporary pedagogical forms that directly took the necessary decisions and decisions regarding the revival and development of the national system of education and schooling, namely: decisions and decrees of the Ukrainian Pedagogical Congress, and the All-Ukrainian Teachers' Congress, II All-Ukrainian Teachers' Congress and others.

The article emphasizes the importance of introducing compulsory study of subjects of Ukrainian studies in secondary schools and the adoption of the Law "On compulsory teaching of the Ukrainian language and literature, as well as the history and geography of Ukraine in all secondary schools".

At the same time, the author paints attention to the fact that the development of the national educational system and schooling in Ukraine did not go smoothly. Thus, already since 1926, the Russian government has increasingly intervened in the educational affairs of Ukraine, imposing on it its educational pro-Russian system, putting forward the «theory of struggle of two cultures».

On the basis of the conducted research, the author emphasizes that after the establishment of Soviet power in Ukraine, a fundamentally new system of people's education and upbringing of children and young people was built – the system of "social" education.

Key words: school, system, education, conventions, studies, education, decisions, establishments of education, reform, task.

Отримано: 3.09.2017

УКРАЇНЬСКА РЕВОЛЮЦІЯ (1917-1921 рр.): ОСТАННІ ДНІ ЖИТТЯ І ТВОРЧОСТІ І. НЕЧУЯ-ЛЕВИЦЬКОГО

У статті здійснена спроба проаналізувати повсякденне життя та творчість письменника І. Нечуя-Левицького, які припали на буремні події Української революції 1917-1921 рр. з методологічних підходів сучасної української біографістики; висвітлено побутові умови, з якими довелось зіткнутися митцеві на схилі літ, які були характерними для багатьох мирних мешканців міста Києва; розкрито роль вшанування письменника українським урядом.

Ключові слова: біографістика, Українська революція, Центральна рада, інтелігенція, мемуари.

У березні 2017 року виповнюється 100-ліття від початку Української революції 1917–1921 років – одного із найважливіших і найскладніших періодів в історії Українського народу ХХ століття. Ця доба була вершиною національно-визвольної боротьби, відродження української нації. Сформована тоді ідея державної незалежності стала визначальною для українського визвольного руху. Розбудовою Української Народної Республіки, Української Держави, Західно-Української Народної Республіки українці довели здатність і спроможність національного державотворення. У контексті згаданих подій актуальним є дослідження та висвітлення впливу переломних подій революції на останні дні життя представника українського національного відродження другої половини ХІХ – поч. ХХ ст. Івана Семеновича Нечуя-Левицького, внесок якого відіграв помітну роль у формуванні національної свідомості українців, які стали рушійною силою у державотворчих процесах 1917-1921 рр.

Мета нашого дослідження полягає у спробі на нових методологічних підходах, в контексті біографістики висвітлити останні дні життя та творчості І. Нечуя-Левицького на фоні подій Української революції та їх впливи на долю письменника.

Окремі аспекти біографічних матеріалів присвячених останнім дням життя і творчості І. Нечуя-Левицького висвітлено у роботах: Грінченко М. [1], Єфремова С. [4], Хавруся С. [6].

Наукова новизна нашого дослідження полягає у спробі аналізу ролі подій Української революції в Києві на життєвий шлях одного з представників української національно свідомої інтелігенції І. Нечуя-Левицького.

Загалом останні, київського періоду (з 1885), роки життя І. Нечуя-Левицького були досить складними, як у побутовому, так і моральному плані. «Старий побут, в якому письменник увесь, усіма своїми корінцями держався, раптом захитався та й почав, і дуже швидко, мінятиш після 1905 р. Десь років за два по революції зруйновано й будиночок Сегета, в якому Левицький проживав десятиліттями й поза яким важко було якось і увийти

собі нашого письменника. В особистому його житті це була сама катастрофа, що перекидала всі його завички, увесь довголітній режим. Уявити собі тільки незмінного Івана Семеновича в ролі перехожого пожильця десь у комірному, що мусів міняти квартири, мати всякі з квартирними хазяйкама перекори, клопотатись про обід, про якісь життєві дрібниці, коли він досі не міняв навіть маршруту своїх щоденних проходок! До того-ж ті дрібниці все більш докучали. Життя дорожчало. Невеличкою пенсії не вистачало, а літературного заробітку не міг тепер мати цей вибитий з колії письменник, та й не звик на його рахувати. Мешкав він тепер зовсім у іншому кінці міста, в районі Львівської ulиці, помешкання мав невідгдане і не раз міняв його, сусіди лихі, харчувавсь абияк і вже не мав того чегурного вигляду, до якого звикли всі, хто його зазнав давніше. І разом з тим він усе-ж не припиняв літературної роботи... Він жив тільки в літературі й літературою; всі інтереси його були тут і поза літературою не було в його нічого на світі, не було навіть особистого життя», – засвідчував академік С. Єфремов [4, с.31].

Одним з останніх випробувань долі в останні роки життя Івана Нечуя-Левицького стали роки воєнного лихоліття. Перша світова війна спричинила економічний занепад Російської імперії, а тому письменницька праця не могла забезпечити старому українському прозаїку достатньо коштів для проживання. Тому, звичайно, усі, хто, як І. Нечуй, залежав від державних пенсій, зазнали труднощів. «Я знав, що брат уже кілька років був знайомий з видатним письменником. Він не раз бував у нього, запрошував на вчительські наради, які відбувалися в Києві. Дуже поважав він старого вчителя-письменника. Я ж особисто вже тоді просто благоговів перед ім'ям цього визначного художника й діяча. Ще здалеченька ми примітили, що перед ганком на невеликій лавочці хотів сидить. Підійшли ближче, і я достеменно пізнав нашого знаменитого земляка. На лавочці сидів маленький дідусь, що пильно вдивлявся своїми спокійними, добрими очима і однією рукою держався за невелику, на обидва боки бороду. Одягнений він був у простий літній одяг. Господар одразу впізнав брата, хоча той і був у військовому (призваний в цей час до лав армії). Він так уже заходив до нього. Не піднімаючись з лавочки, І.С. Нечуй-Левицький запросив сідати біля нього. Мені здалося, що він слабкий, бо якимось аж надто вже кволо рухався і говорив поволі, проте виразно й дуже ласкаво (...). Поволі фізично згасала велика людина, геніальний художник слова. Але який незламний, багатий внутрішній світ був у нього під цим кволим покровом! Це видно було і з його бесіди з нами...», – згадував П. Кияниця, що навчався в стеблівській вищепочатковій школі, 1916 р., приїздивши до Києва в гості до брата, вчителя за освітою [6, с.172-173].

Побутові умови письменника у ці роки воєнного лихоліття у своїх спогадах описала М.Грінченко: «Коли це одного разу взимку р. 1915-го (а може на початку 1916-го) приходять Іван Семенович. Од листиноші-українця довідався, що я живу зовсім близько від

його і прийшов одвідати. І справді, ми жили недалеко одне від одного: він на Львівській біля Гоголівської, а я на Гоголівській. Зраділи одне одному вельми. Іван Семенович одминився дуже за цей час: постарівся, схуд, поменшав. І це мене не здивувало: така одміна і мусіла бути. Не вельми здивувало навіть і те, що він не був уже такий чистенький, як поперед, жалько тільки було дивитися на його такого. А дивно було те, що він уже не поспішався на певний час додому і не зрікся випити чаю і щось із'їсти. Пояснив це тим, що поздоровішав і через те може дозволити собі з'їсти щось і не дома, і не в призначений час. Через кілька день я пішла до його. Відний Іван Семенович. Яка ж невесела та непривітна та холодна була тепер у його хата з вікном на північ. На роялі, на етажерці, на дверях і всюди густо понасідав порох. По-під стінами порох лежав кім'яхами. Знати було, що віник не часто зазирає туди. На роялі, етажерці стояли «трофеї» – так звав Іван Семенович ювілейні адреси та подарунки, сірі від пороху. На ліжку лежав штапований брудний ліжник, що колись був червоний, а тепер став рябий від латок усякого коліру. Убрання на Івану Семеновичу було дуже старе і заплямлене. Жалівся він на свою хату, що і холодна, і вокка, ще й блощиці почали з сумежної світлиці лізти: хтось там оселився з блощицями» [1, с.123].

І. Левицький в цей час змушений був відмовитися від необхідних для його здоров'я літніх поїздок за місто: «Прийшла весна 1916 р. Я спитала, коли він думає їхати в Білу Церкву. Одказав, що не поїде. На це було дві важні причини. Перша:

— Кажуть, що тепер візникам треба платити за себе окреме, а за кожен пакунок окреме по гривенику. І носіям за кожен пакунок окреме. А в мене буває зо три пакунки. І туди так, і відтіля так, то це дуже дорого вийде.

Друга причина:

— Сестра сказала: «Не їдь нікуди, бо ти вже старий, може й помреш там, то доведеться сюди везти ховати. Наробиш клопоту, а хто буде клопотатися?». А що ви думаєте? Може й правду вона каже? Ліпше не поїду, щоб людям клопоту не робити.

Мене більше здивувала перша причина. Трохи розпиталася про грошові справи Івана Семеновича: на місяць п'ятдесят карбованців пенсії. В ті часи вже справді важко було платити візникові за кожен пакунок окремо, а за себе окремо. І гірко стало, що той, кому важко, навіть неможливо запластити ті окремі гривеники – Іван Нечуй-Левицький, автор Миколи Джері, Бурлачки, Кайдашевої семі... Так і не поїхав Іван Семенович на те літо в Білу-Церкву, та й ніколи вже не поїхав» [1, с.117-118].

«... Ще трохи про Івана Семеновича, про останній час його життя. Важко йому жилося: старий, слабий, ані піклування, ані помочи ні від кого. Правда, були в його в Києві й родичі: сестра, племенниця – жінка протоієрея П-ва та небіж професор Р-ий (О. Радзівський – професор Київського медичного інституту). Може й ще хто був, але він згадував тільки про цих. Та, він наче

аж боявся тих родичів, а де вже було турбувати їх яким своїм лихом...» [1, с.122-123], – зі спогадів М. Грінченко.

Проте були в І. Левицького й відрадні хвилини: «Були в його і радості: якусь роботу дописав, вигадав чи записав од когось гарне слово, почув, що надруковано нову книгу, стрів кого знайомого, одвідав його хтось, щось добре дали на обід, мав цікаву розмову в черзі або в крамниці про українську літературу і обіцяв принести комусь українську книжку. Потім розмови про цю книжку. Його знали в околишніх крамничках, пекарнях, у чергах і гарно поводитися з ним: часом навіть йому поступалися чергою. Але так робили здебільшого прості люде» [1, с.112].

Останні місяці та дні життя хворого 79-річного Івана Семеновича припали на драматичні події, що розгорнулись у Києві наприкінці 1917 року та на початку 1918 року.

Влада змінювала владу. Спочатку Українська Центральна рада змушена була полишити місто під ударами наступаючих більшовицьких частин під командуванням бувшого царського офіцера Миколи Муравйова, який перед здобуттям Києва неодноразово закликав своїх бійців до розправ над ворогами революції та навіть обіцяв їм віддати Київ на розграбування. Зокрема наказ Муравйова № 9 від 22 січня (4 лютого за новим стилем) 1918 р. по військам революційних армій, виданий ще в Дарниці, містить таку фразу: «Войскам обеих армий приказываю беспощадно уничтожить в Киеве всех офицеров и юнкеров, гайдамаков, монархистов и всех врагов революции».

Вступ у місто більшовицьких частин ознаменувався червоним терором, який також був реакцією на криваву розправу прибічників Центральної Ради над учасниками Січневого повстання в Києві, яке було придушене 21-22 січня (3-4 лютого) 1918 р. Народний секретар освіти більшовик Володимир Затонський згадував: «Я прийшов до Києва саме тоді, коли його було взято... Побачивши купи пролетарських тіл, червоногвардійці самі посаганіли. Тоді вперше почалася в нас боротьба до загину, пішли розстріли... Так розстріляно українських есерів, по суті гарних хлопців, як тільки-тільки врятувалися від розстрілу, що його підписав М. Грушевський. Вони повтікали з під-арешту під час бомбардування, так коли наше військо увійшло до міста у них були квитки членів Центральної Ради, і не зважаючи на їхні докази, їх порозстрілювано на місці. Я сам мало не загинув». В. Затонського хотіли розстріляти за посвідку члена Народного Секретаріату, написану українською мовою, із печаткою «Всеукраїнської Центральної Ради робітничих, солдатських та селянських депутатів». Врятував його тоді мандат члена Ради Народних Комісарів РСФРР за підписом В. Леніна.

«У відповідь на проголошення самостійності України в Києві зачався загальний робітничий страйк, якому одверто співчувала міська дума, весь суд, університет і т.д., взагалі вся російська інтелігенція. Погасла електрика, перестав функціонувати водопровід, стали трамваї і почалося збройне повстання робітників; весь Київ

охопила паніка, яка побільшувалася ще невідомістю про те, що робиться поза Києвом, бо не виходила й жадна газета. Більшість «славного» українського війська і знаменита матроська гвардія Центральної Ради заперлися в казармах і «держали нейтралітет», тільки окремі свідомі одиниці з них підтримували Вільне Козацтво, що склалося з свідомих українських робітників під командою інженера Ковенка... Повстанці захопили головну пошту і телеграф і дали телеграму Леніну, що Київ узято місцевими більшовиками, але другого дня їх відтіля вибили, і вони сконцентрувалися на Печерську, головним чином у величезних арсенальних забудованнях. Петлюру, головнокомандуючого Лівобережною «армією», викликано було рятувати Київ від місцевих більшовиків, але він прибув з своїми «чорними гайдамаками» тоді, коли саме вже було розгромлено «Арсенал» з гармат і майже покінчено було з повстанням робітників, і він з своїми гайдамаками та з військом, що розгромило «Арсенал», пройшов парадно з музикою через весь Київ з Печерська до Думи.

Населення Києва почало вже заспокоюватися, виходити на вулиці, коли раптом почулася гарматна стрільба і густа кулеметна тарахкотня на Печерську, на Новому Строєнні з сторони Деміївки, наче швейні машини шують. Мій двірник спокійно завважив:

— Вже більшовики строчать нашим шинелі!

... Більшовики, перебивши під Крутами найкращий цвіт нашої молоді, непомітно перейшли міст і посеред білого дня без бою зайняли Печерськ, спинившись коло самого палацу Кабінету Міністрів. На другий день штаб, напруживши всі сили, витіснив більшовиків з Києва, але з того дня вони з-за Дніпра почали таку бомбардировку Києва, якої, як кажуть фронтовики, не бачили і навійні. І досадніше всього те, що бомбардировка та велася з гармат, які стояли за Дніпром ще з того часу, як богданівці арештували і вивезли за межі України більшовицьки настроєних московських гарматників; ніхто не догадався замки хоч повиймати з тих гармат, коли не можна було перевезти їх до Києва.

День і ніч на протязі одинадцяти день летіли б-ти і навіть 12-ти диймові снаряди, пробиваючи дахи, мури кам'яниць і трошачи все всередині; мешканці поховалися в льоху (півниці) від снарядів, що рвалися в будинках, дворах, на вулицях, обсипаючи все кругом скалками та кульками, калічачи й убиваючи... Більшовики цілили в Центральну Раду, в палац Міністерства та у вокзал (двірець), а коли його захопили, то встановили там батарею проти будинку М. Грушевського і стріляли в нього, доки він не взявся полум'ям. Ми вилізли на дах свого будинку і дивилися на море вогню, який часом, коли провалювалася одна з стель шестиповерхового будинку, вибухав аж під хмари. Разом з будинком професора згоріли його величезна бібліотека та розкішна цінна збірка всяких історичних та етнографічних предметів, рукописів і т. ін...

... військове командування, бачачи, що не може встояти проти більшовиків, вночі непомітно вивело останки свого війська

через Святошин в напрямі на Житомир, не попередивши навіть всіх міністрів та членів Центральної Ради.

... Найбільше тоді розстріляли російських офіцерів, кажуть, до п'яти тисяч, які не схотіли пристати до української армії, а залишилися в Києві і держали нейтралітет. Багато людей розстріляли під видом «буржуазного генерала Петлюри»; досить було швейцарові, двірникові або куховарці сказати на вулиці большевицькому патрулеві, що в такій-то квартирі живе Петлюра або якийсь український буржуй, як його розстрілювали; кажуть, що отак слуги помстилися над багатьма ненависними їм господарями.

... Грабунки з приходом большевиків прийняли такі грандіозні розміри, що большевицький уряд почав розстрілювати грабіжників і дозволив домовим комітетам озброїтись і відбиватись від грабіжників, які вночі величезними озброєними бандами нападали на дома, а вдень по глухих вулицях грабували прохожих привселюдно. Київ мав тоді надзвичайний вигляд: всі ходи на вулицю були замкнені і забарикадовані всячиною, скляні двері позабівані дошками, так само і ґратчасті ворота – брусами або грубою бляхою, щоб могли довше витримати осаду грабіжників... Міська дума, як і все московське населення, перестали страйкувати, і в Києві з'явилось світло і вода. Міський голова (бургомистр) російський есер Рябцов радісно вітав большевиків за те, що вони, як він висловився, «возстановили єдиний демократичний фронт», але большевики скасували думу, а функції її передали «Совіту Робочих депутатів. У всіх урядах вищі посади позаймали большевики, переважно місцеві жиди, які взагалі енергійно боролися за «Єдиную Россію». Жидівська пролетарська молодь приймала дуже діяльну участь в наступі большевиків, стріляючи з вікон ззаду в українських козаків, чим викликала проти себе обурення всього українського громадянства, яке виявилось кривавою помстою пізніше, коли в Київ вернулося українське військо... Командир большевицької армії Муравйов, що приніс Україні, як він висловився, «на штиках свободу» зараз же наклав на «буржуазне» населення Києва величезну, на той час, контрибуцію, розпорядився конфіскувати харчові продукти, мануфактуру, взуття і т.ін. В села посилалися частини большевицького війська, які силою забирали у селян хліб, скотину, бо по економіях(дворах) вже нічого не було, там раніше все позабирали селяни, та й економії(двори) рідко де zostалися; все нагробоване большевики навантажували у вагони і вивозили в Московщину... Під кінець місяця почали ширитись чутки, що разом з нашими полоненими йде і німецьке військо [5, с.321].

На зміну більшовикам, за запрошенням Української Центральної ради, у місто вступили німецькі війська.

«... у Київ увійшло українське військо, а за ним слідом і німці. Взагалі, німці в боях з большевиками, не хочучи губити своїх людей, а може, з тактичних причин, пускали наперед українців, самі ж йшли за ними; українське військо, знаючи, що в потребі його підтримають німці гарматами, завзято било втікаючих большевиків. Звістка про те, що наш уряд запросив до помочі німців,

неприємно вразила мене; я був тої думки, що не годиться закликати чужинців проти свого народу, бо як-не-як, а народ наш в більшості був за большевиків, то тепер буде вороже настроений проти сього уряду і проти Української Держави. Друге діло, якби большевиків вигнали наші полонені, що придбали в таборах свідомість і вважають національну справу коли не важнішою, то, принаймні, рівною соціально-економічній. Німці, сподіваючись дістати на Україні стільки хліба та харчових продуктів, що зможуть ще довго протягнути війну, не випустили наших полонених, а самі з радістю, за умовлену кількість пудів харчових продуктів, пішли визволяти Україну проти большевиків...» [5, с.235].

У ці дні з Іваном Семеновичем відбулося нещастя: «Якось вийшов з їдальні, підковзнувся, впав і забив ногу. Після того ще був у нас, а через кілька день уже не міг уставати. Полежав кілька день. Одвідували його, доглядали вдень, та ніч він не дозволяв нікому zostаватися. Небіж професор О. Радзівський нібито сказав, що підкинулась бишиха на носі (автор. небезпечне інфекційне захворювання шкірного покриву, викликане стрептококом, яке зовні проявляється прогресуючим ураженням шкіри).

Одного разу іду до його, а навпроти двірник іде до мене сказати, що оце допіру небіж забрав Івана Семеновича в лікарню, що в тому дворі, де Софійський собор.

Незабаром почалася стрілянина, а я під час стрілянини з хати нікуди не ходила. Потім сама занедужала і вже як видужала, тоді тільки пішла провідати Івана Семеновича. Прихожу, а лікарню ліквідують. Уже в хатах немає не тільки хворих, а навіть і ліжок. Прихожу до Івана Семеновича. Лежить сам у великій хаті у куточку, укритий своєю важенною червоною ковдрою, скулився ввесь. Побачив мене, всміхнувся, але від того болісного усміху сльози набігли мені на очі, бо скривилися в усміх тільки уста, а очі zostалися сумні й перелякані.

— Погано вам тут, Іване Семеновичу?

— Погано. То стрілянина була велика, тут у дворі кілька снарядів, кажуть, упало. А потім почали лікарню вивозити: метушня, галас. Холодно дуже. Тепер уже сам zostався. Цю ніч я ночував сам. Погано: і холодно, і наче аж страшно. Принесла йому чогось поїсти. Зрадів, бо голодний був:

— Заклопотані всі, нікому про мене думати» (зі спогадів М. Грінченко) [1, с.127].

У ці трагічні та криваві дні для Києва старий і німецький письменник потрапляє спочатку у лікарню при Софіївському монастирі, а після її обстрілів та можливих небезпек при цьому, його разом з іншими хворими перевезено в шпиталь для одиноких людей – «Дегтерівку», де він і помирає 2 (15) квітня 1918 року.

4 квітня 1918 р. відбулися урочисті похорони. Панихида відбувалася у храмі святої Софії. Його відспівували 12 архієреїв. Участь у похоронній процесії взяли і діячі Української Центральної ради.

На смерть І. Нечуя-Левицького М.Грушевський відгукнувся жалобним словом «Над свіжою могилою» в «Літературно-науковому вістнику» (перший всеукраїнський літературно-науковий і громадсько-політичний часопис, що виходив з 1898 року по 1932 рік. Заснований за ініціативою Михайла Грушевського): «Не стало на світі людини з душею живою, з ясним чистим серцем, людини з такими духовними скарбами, що ними щиро обдарувала весь нарід свій... Не стало на світі того, хто був учителем і вихователем кількох поколінь; того, чиї твори, поетичні й правдиві, з відтінком сатири та гумору, будили в юних душах любов до свого краю, до його краси, до свого народу... того, хто майстерно, влучно, барвисто малював поруч з безпросвітним, стихійним робочим життям темною селянства суєту й порожнечу життя дітичів, священників, дрібною шляхти в селі та в місті, невтомно закликаючи всіх, в кого душа жива, до праці й творчості на користь народу... Але Нечуй-Левицький не вмер і не вмере, він живе і житиме далі серед свого народу в своїх скарбах – творах, в яких він змалював багату душу народну, з якою навіки сплів і свою душу. З поетичних натхнених сторінок його безсмертних творів дивитимуться його ясні лагідні очі; його душа промовлятиме до нас і до майбутніх поколінь. І вічний пам'ятник «нерукотворений і нетлінний» він збудовав собі на Вільній Україні. А ми, стоючи над труною з його тінними останками, кладемо на неї свій вінок, вінок сплетений з смутку і туги, з пошани й подяки. Спи спокійно на віки вічні, вірний, дбайливий і щирий син свого народу! Земля тобі пером» [3, с.113-115].

Отже, останні дні життя І. Нечуя-Левицького минули в один із знакових періодів української історії – Української революції 1917-1921 рр., письменник на схилі літ став свідком піднесення рівня національної свідомості українців, і разом з тим життя письменника згасло в час військового протистояння, але внесок митця у поширення національної ідеї був достойно оцінений діячами Української Центральної ради, у становленні яких він відіграв неабияку роль.

Перспектива дослідження полягає в системному дослідженні громадсько-політичної та національно-культурної діяльності І. Нечуя-Левицького, зокрема комплексному висвітленні взаємин письменника з діячами Української революції.

Список використаних джерел та літератури:

1. Грінченко М. Спогади про Івана Нечуя-Левицького // *Україна*. 1924. Кн. 4. С. 111-127.
2. Грушевський, М. Щоденники (1883-1889рр.) // *Київська старовина*. 1993. №: 4. С. 12-19.
3. Грушевський М. Над свіжою могилою // *Літературно-науковий вісник*. 1918. LXIX, кн. II-III. С. 113-115.
4. Єфремов С. Іван Левицький Нечуй. Лейпциг: Головна українська накладка, 1925. 72 с.
5. Чикаленко Є. Щоденник (1907–1917) в 2 т. Київ: Темпора, 2004. Т. 1: 1907– 1917. 426 с.

6. Хаврус С., Ходаковська О. До образу народного письменника: Нечуй-Левицький у спогадах сучасників // *Вітчизна*. 1978. № 11. С. 165-173.

А. Терещенко

Украинская революция (1917-1921 гг.): последние дни жизни и творчества И. Нечуй-Левицкого

В статье осуществлена попытка проанализировать повседневную жизнь и творчество писателя И. Нечуй-Левицкого которые пришлись на бурные события Украинской революции 1917-1921 гг. с методологических подходов современной украинской биографистики; освещены бытовые условия, с которыми пришлось столкнуться художнику на склоне лет, которые были характерны для многих мирных жителей города Киева; раскрыта роль в процессе чествования писателя украинским правительством.

Ключевые слова: биографистика, Украинская революция, Центральная рада, интеллигенция, мемуары.

A. Tereshchenko

The Ukrainian Revolution: The Last Days of Life and Creativity of I. Nechuy-Levytsky

In the article an attempt was made to analyze the everyday life and work of the writer I. Nechuy-Levytsky who fell into the stormy events of the Ukrainian Revolution of 1917-1921 on the basis of the methodological approaches of modern Ukrainian biography. The living conditions that the artist faced on the slopes of the summer, which was characteristic of many civilians in the city of Kyiv, was highlighted. A role was revealed in the process of honouring the writer by the Ukrainian government.

Key words: biography, Ukrainian Revolution, Central Council, intelligentsia, memoirs.

Отримано: 4.11.2017

СТУДЕНТСТВО ІСТОРИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ ЛЬВІВСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО ІНСТИТУТУ В 1944-1957 РОКАХ КРИЗЬ ПРИЗМУ ЗВІТІВ ВИКЛАДАЧІВ

У публікації на основі викладацьких звітів по навчально-методичній, ідейно-виховній та самостійній роботі подано загальний образ студентської молоді історичного факультету Львівського державного педагогічного інституту. Звернено увагу на особливості навчального та ідейно-виховного процесу, які повністю опирались на ідеологічну основу правлячого режиму, а також проаналізовано методи виховання радянського світогляду у студентів-істориків. Досліджено своєрідність студентського середовища історичного факультету, яке виникло внаслідок поєднання молоді з «чистим політичним минулим» із східних та західних областей України, що призвело до фактичного поділу студентства на «місцевих» та «східняків», які відрізнялись не лише мовою, а й релігійністю, політичним та історичним баченням. Наслідком цього стало закріплення упередженого ставлення викладацького складу до місцевої молоді, яка розглядалась як «неблагонадійна» та як «агентура українсько-німецьких націоналістів».

Проаналізовано процес так званого перевиховання місцевого студентства в дусі марксистсько-ленінських теорій, що контролювався на рівні партійних органів, тому регулярно вносились зауваження про недостатність ідейної роботи із студентами у навчальній, виховній та самостійній роботі. З метою високої ефективності та швидшого встановлення радянського світогляду на історичному факультеті було запроваджено академічні групи, які очолювали академічні керівники або «ідеологічні» керівники. В їх обов'язки входило збір інформації про кожного студента групи: адресу проживання студента; точну адресу місця перебування студента та його сім'ї; дані про сім'ю; загальний та політичний світогляд; успішність та політична налаштованість; побут студента; можливість; дисциплінованість та моральність; ставлення до партії; розуміння ідеології; бачення історичного процесу та релігійність. Аналіз даної інформації давав змогу виявлення студентів, які вели антидержавну діяльність або володіти певною інформацією про представників так званих «націоналістичних груп». Повідомлення про таких студентів передавали компетентним органам. Така робота із студентами мала ще одну мету – виявлення основних чинників, які гальмували процес прийняття радянської ідеології. Якісним показником правильного ідеологічного виховання був ріст комсомольської та профорганізації з числа студентів історичного факультету.

Ключові слова: студентство, історична освіта, навчальний процес, ідейно-виховна та самостійна робота, радянський світогляд, ідеологія.

З приходом радянської влади в Західну Україну розпочався процес насильницької ідеологізації та «правильного» комуністичного виховання. Особливої уваги потребувала молодь, яка або критично не сприймала нової ідеології, або намагалась в складних політичних умовах тримати нейтралітет. Методи роботи з першими є добре відомими – розстріли, ув'язнення та заслання. До молоді, яка не входила ні до лав підпілля, ні до лав комсомолу застосовувались більш м'якші методи, адже ця молодь, за партійними мірками, потребувала правильного комуністичного виховання. Головним носієм цього «правильного» виховання стала освіта, а на плечі історичної освіти та науки впав тягар не лише пояснення на основі історичних фактів правоти нової ідеологічної доктрини, а й виховання студентів-істориків із «зрілим» радянським світоглядом, які мали стати популяризаторами радянської ідеології в школі. Відповідно, розпочався процес відновлення та створення вищих учбових закладів на радянський лад.

У лютому 1940 р. на базі колишнього педагогіуму було створено Львівський державний педагогічний інститут. У статуті передбачалось, що АДП є самостійним учбовим закладом республіканського значення, який готував майбутніх вчителів середньої та неповної середньої школи [1, арк.1-3]. Термін навчання у педінституті складав чотири роки.

Від 20 серпня 1944 р. інститут відновив свою діяльність після трьохлітньої вимушеної перерви внаслідок німецької окупації. До радянських вузів молодь західних областей ставилась дуже обережно, тому з метою забезпечення набору студентів на навчання в УРСР розгорнулася ціла рекламна кампанія, яка широко пропагувала переваги та перспективи навчання у АДП. За цих обставин на історичному факультеті педагогічного інституту виник певний синтез студентства, який базувався на поєднанні молоді із різних областей, із різним історичним та політичним світоглядом.

Аналіз наукових досліджень свідчить про наявність праць, тематика яких є дотичною до даної проблематики. Особливості відновлення та діяльності вищої історичної педагогічної освіти в Україні висвітлено у роботі Н. Венцивої [2]. У дослідженні виняткову увагу приділено ідеологізації навчального процесу, проблемі професійної підготовки майбутніх вчителів історії та організації наукової і самостійної роботи студентів.

Питання матеріально-технічного забезпечення та науково-педагогічних кадрів у вузах Західної України проаналізовано у роботі С. Герегової та Т. Марусик [3]. Автори звертають увагу на стан вузів після війни та роботу партійних органів з метою «правильного» перевиховання студентів, вчителів, науковців та всієї інтелігенції. Внаслідок цього на роботу в Західну Україну спрямовували спеціалістів із інших областей УРСР, що підкреслювало політичну недовіру до місцевих кадрів.

У праці А. Черненко, яка була видана у 1960 р., з позитивної сторони охарактеризовано вплив на навчально-виховний процес партійних органів та діяльність комсомольських студентських ор-

ганізацій, які мали забезпечувати високий ідейний рівень серед студентської молоді [4].

Більш критичний аналіз втручання партійної політики у історичну освітню сферу розглянуто у роботі Ю. Кислої [5]. Досліджено процес вироблення єдиної правильної моделі трактування історії України у контексті партійних вимог. Автор робить висновок, що зміна історичної пам'яті була прямо залежною до ідеологічних трансформацій правлячого режиму.

Основою для написання даної роботи стали звіти викладачів історичного факультету Львівського державного педагогічного інституту по навчально-виховній та самостійній роботі, які зберігаються у фондах ДАЛО м. Львова.

Метою даної роботи є охарактеризувати студентство історичного факультету ЛДПІ, що передбачає вирішення наступних завдань: проаналізувати зазначені звіти викладачів, які містять інформацію про окремих студентів та груп студентів історичного факультету, а також визначити загальний образ студентського середовища.

Вступна кампанія у 1944 р. була досить неуспішною, адже планувалось прийняти на навчання 700 студентів, а вступили лише 220. Причини цього вбачали у транспортних труднощах, що виникли в умовах війни; недостатності серед місцевого населення вступників із відповідною освітою; роботою українського підпілля, що проводило агітацію серед населення проти вступу української молоді до радянських вузів; знищенням німецькими військами значної кількості студентів, які навчалися в інституті до війни; а також пізнє поновлення роботи інституту, адже Львів було звільнено 27 липня, а роботу відновлено 20 серпня [6, арк.1].

Всі вступники подавали відомості про національність (українці, росіяни, поляки та євреї), приналежність до партії та комсомолу, участь у Другій світовій війні. Важливе значення мало «чисте» політичне минуле студента та його сім'ї.

З метою виявлення «неблагонадійних» студентів, секретар Львівського обкому КП(б)У в листі до Л. Кагановича писав, що «Львівський обком КП(б)У намітив провести перевірку соціального стану всіх, хто поступає... і таким чином закрити доступ у радянські вузи вороже налаштовано молоді» [3, с.103]. Пошук «неблагонадійних» продовжувався і серед студентів, які вже навчалися в інституті, слідчі проводили повторні форми допитів. При викритті антирадянської діяльності дирекція педагогічного інституту була зобов'язана відсторонити таких студентів від навчання, в рідкісних випадках оголошувалась сувора догана [7, арк.141].

Студентів першого року навчання розподіляли по академічних групах, які розглядалися як основа навчального та ідейно-виховного процесу. З кожної академічної групи обирали старосту, комсоргів, профоргів, редакційну колегію, встановлювали за студентами певні обов'язки [8, арк.30].

До кожної академічної групи закріплювали керівника або, як інколи зустрічається, «ідеологічного керівника». В його обов'язки

входило визначення нового контингенту студентів, що мало на меті знайомство зі своєю групою та збір потрібної інформації: адресу проживання студента у Львові; точну адресу місця перебування студента та його сім'ї (при потребі перевірялось персонально, ознайомлювались із місцем праці); дані про сім'ю; загальний та політичний світогляд; успішність та політична налаштованість; побут студента; заможність; ставлення до питань релігії; дисциплінованість та моральність [9, арк.125].

Всі керівники академічних груп були зобов'язані щомісячно звітували перед дирекцією інституту та партійним комітетом. В разі виявлення неналежного ставлення чи помилок у роботі з групами керівникам вносилися догани. Така увага до студентів пояснювалась тим, що в Західній Україні склад студентів був «засмічений людьми неперевіреними з політичної та моральної сторони». Партійні, профсоюзні та комсомольські організації регулярно виявляли студентів, які вступили до інституту з так званими «ворожими цілями». Таких студентів виключали з інституту, а їх списки подавали в Міністерство освіти УРСР [10, арк.9].

Основними причинами для відрахування з інституту були: від'їзд студента в порядку репатріації до Польщі, переведення до інших навчальних закладів у зв'язку із переїздом родини, сімейні обставини, неуспішність, антиморальні вчинки та затримання органами спеціальних служб [11, арк.2].

Навчальний процес проходив в умовах пристосування історичної освіти до марксистсько-ленінської теорії, що мала на меті виховання студентів-істориків зі «зрілим» радянським світоглядом для забезпечення у майбутньому виховання учнів у дусі радянського патріотизму. Проте виховання у студентства цього «радянського світогляду» в умовах повоєнного Львова проходило доволі своєрідно.

Протягом 1944-1946 рр. навчальна робота гальмувалась унаслідок двох причин: відсутністю гуртожитку та недостатньою навчально-матеріальною базою. Два гуртожитки інституту протягом двох років були зайняті військами НКВС, тому частина студентів проживала у навчальному корпусі, що призвело до зменшення аудиторного фонду [12, арк.1]. Ще однією незручністю стала нестача стільців, інколи студенти змушені були переносити стільці з аудиторій до кабінетів і назад. [13, арк.2].

Кабінет історії, кафедра історії СРСР і загальної історії розташовувались в одному приміщенні, де також проводились лекції. В кабінеті було темно і холодно, студенти більш ніж півгодини не витримували холоду, тому залишали приміщення. Така поведінка студентів була більш ніж зрозумілою викладачам, адже на початку навчального року в цій аудиторії було взагалі відсутнє скло у вікнах, згодом цю проблему було усунуто, але залишились проблеми з опаленням та освітленням [14, арк.135].

Найгірше забезпечення підручниками було на історичному факультеті. З деяких дисциплін було по дві-п'ять книг на весь курс, таке ж становище було з історичними картами [15, арк.79].

Тому базою для підготовки до занять були конспекти лекцій, додатково студенти використовували старі підручники, які не відповідали новим вимогам.

З усіх дисциплін найбільша успішність була з основ марксизму-ленінізму, адже цей предмет був найкраще забезпечений літературою та відігравав важливе значення для встановлення радянської ідеології [16, арк.1]. Однак звіти з ідейно-виховної роботи паралельно інформують про те, що деякі студенти цілеспрямовано ігнорували цей курс та не відвідували лекції [17, арк.16].

Ще однією особливістю навчального та ідейно-виховного процесу була студентська аудиторія, яка об'єднувала молодь західних, центральних та східних областей. У викладацьких звітах присутній поділ студентів на «місцевих» (студенти Західних областей України) та «східняків» (Центральної та Східної України).

Практика поділу студентства на місцевих і не місцевих була характерна для львівських вузів, що підкреслювало певну нерівність між студентами та закріплення за ними відповідних «ярликів». Щоб не загострювати конфлікт серед студентства, у 1947 р. Львівський Обком КП(б)У прийняв рішення ліквідувати цей «штучний поділ» [18, арк.65].

Такий розподіл студентства досить широко відобразився у навчальному та ідейно-виховному процесі на історичному факультеті. До кожної групи розроблявся спеціальний підхід із врахуванням їх особливостей. Так, наприклад, погану підготовку студентів, а також своєрідне сприйняття нового матеріалу пояснювали по-різному: «В період німецької окупації молодь східних областей була відірвана від навчання, не всі зуміли переналаштуватися за роботу із книгами, тому багато студентів були відраховані після першого семестру».

Підготовка місцевих студентів характеризувалась особливо слабкою, адже вони погано володіли російською мовою та літературою [19, арк.2]. Великі труднощі виникали із вивченням основ марксизму-ленінізму. У звітах про роботу кафедри за 1944-1945 навчальний рік подається загальна характеристика місцевого студентства: «не знають таких питань, які давно увійшли в побут молоді східних областей, слабо орієнтуються в конкретних історичних датах історії комуністичної партії та у працях діячів Жовтневої революції» [20, арк.20-21].

Під час обговорення певних історичних тем чимала увага надавалась місцевому студентству, яке не сприймало концепцій радянської історичної науки. Така позиція, на думку викладачів, сформувалась внаслідок:

– «виховання молоді Західних областей у буржуазно-націоналістичному дусі, буржуазною школою та буржуазним суспільством». Як доказ цього зазначалось, що на першому курсі історичного факультету студенти сприймали приєднання Західних областей, і Львова зокрема, як агресивну політику Радянського союзу, а не як об'єднання українських земель у складі СРСР;

– «ця молодь виховувалась в умовах загострення національних відносин між українцями і поляками». Під час лекцій при обговоренні принципів радянського патріотизму, а саме «великої дружби народів» Радянського Союзу, окремі студенти вказували, що між поляками і українцями не може бути нічого спільного;

– «молодь Західних областей з малих років виховувалась під великим впливом церкви і церковників». На лекціях із матеріалістичної історії про створення та походження життя на землі студенти стверджували, що цей початок дала надлюдська сила – «Бог».

У звітах повідомляється, що внаслідок християнського виховання у низки місцевих студентів виникала «психологічна боротьба», що затримувала формування нового світогляду. Адже студенти, які навчалися на відмінно, опрацювали марксистську літературу, вільно володіли матеріалом, цитували окремі вислови із творів класиків марксизму, «переживали складну боротьбу до формування свого світогляду».

У розмові з викладачами студенти відзначали, що читаючи марксистську літературу, слухаючи лекції, вони переконуються в перевагах радянського світогляду, однак відвідуючи церковні служіння, слухаючи промови «церковників», вони знов починають вагаться. Одна студентка говорила про те, що коли вона знімала хрестик, то її мучили докори сумління і дівчина почувалась надзвичайно пригніченою, тому одягла хрестик назад та заспокоїлась.

Питанню впливу християнського виховання на місцеву молодь приділялась велика увага, бо релігія не входила в межі ідеології і заважала формуванню радянської свідомості у студентів. Тому дирекція інституту вводила в усі сфери навчального процесу антирелігійну пропаганду. Всі викладачі були зобов'язані доповнити свої курси даною тематикою, щоб підкреслити релігію як архаїчний пережиток із її згубним впливом для «нового» суспільства [21, арк.136]. Для студентів було розроблено спеціальний курс лекцій «Уніатська церква – запеклий ворог возз'єднання українського народу в єдиній українській радянській державі», а для викладачів «Антирелігійне виховання на уроках історії і конституції» [22, арк.64].

Інформація, виявлена керівниками академічних груп та викладачами окремих дисциплін, подавалось на розгляд керівництву інституту, яке в разі потреби передавало її службам НКВС [23, арк.30].

У викладацькій документації важлива увага надавалась ідейно-виховній роботі із студентами, яка простежується у всіх сферах студентського життя: від навчання до організації самостійної роботи. Якісним показником правильності ідейно-виховної роботи на факультеті вважалось збільшення комсомольської та профорганізації з числа студентів-істориків [24, арк.54].

Ще однією ознакою правильного виховання студентів стала «ідеологічна» боротьба на факультеті, яка передбачала виявлення та повідомлення студентами про окремих студентів, за якими

було помічено антирадянську діяльність [25, арк.141]. Керівництво інституту розглядало такі донесення як показник високого ідейного рівня.

Ідейне виховання студентів здійснювалось в процесі навчальної та самостійної роботи, у зв'язку з тим, багато уваги приділялося питанням політичної цілеспрямованості всіх видів навчального процесу та підвищенню ідейно-теоретичного рівня викладання. На факультеті діяли студентські гуртки з історії СРСР та загальної історії, які входили в студентське наукове товариство інституту, що об'єднувало шістнадцять студентських наукових гуртків [26, арк.28]. Керівництво інституту та центральні органи влади підтримували та заохочували їх діяльність, викладачі надавали методологічну та теоретичну допомогу, оскільки створення наукових студентських організацій набувало загальнодержавного розмаху. Зокрема, було засноване Всесоюзне товариство в справі поширення політичних та наукових знань [2, с.34].

Важливе значення для навчальної та ідейно-виховної роботи мали конференції, які часто виходили на загальноінститутський рівень, тому секції відповідали певним факультетам. Головною тематикою було дослідження праць Й. Сталіна, а також різних напрямків та проблем соціалістичного будівництва в контексті історичного процесу [27, арк.247]. Метою таких конференцій було залучення великої кількості студентів до обговорення проблем та недоліків соціалістичної системи, щоб показати, що влада є лояльною до критики. Це давало змогу простежити політичну налаштованість студентів та допомагало виявити студентів, яким потрібно було приділити більше уваги у «правильному» політичному вихованні.

Рішення XX з'їзду ЦК КПРС та виступ М.С. Хрущова «Про культ особи і його наслідки» розпочали зміну ідеології в напрямку десталінізації, що відобразилося на історичній освіті. У звітах зазначається, що студенти-історики у своїх відповідях часто використовували застарілі дані, не враховуючи виступ М.С. Хрущова, тому на політгодинах в обов'язковому порядку студентів було ознайомлено з новим напрямком ідеології, де основний акцент ставився вже на дружбу народів СРСР, радянський народ та радянський патріотизм [28, арк.36-38]. Важливе значення для студентського виховання мала актуалізація цих понять, адже вони використовувалися владою з метою накладання поверх національності ідентифікації себе як представника радянського народу [5, с.229].

З огляду на викладацьку звітність, самостійна робота студентства була такою лише з назви, оскільки вона повністю контролювалась, організовувалась та проводилась викладацьким складом. Викладачі складали графіки самостійної роботи студентів, розподіля матеріалу для підготовки до семінарів [29, арк.13], розробляли списки рекомендованої наукової та художньої літератури, проводили консультації, організовували проведення виставок, експозицій та тематичних вечорів [30, арк.210].

З метою охоплення всіх сфер студентської самостійної роботи було відкрито гурток історії, проводились художні читан-

ня, відвідування театрів, концертів, кінотеатрів. В інституті був студентський хор, драматичний гурток, духовий оркестр. Організовувались екскурсії по Львову, а також в Карпати, Київ, Харків, Херсон, Одесу та Москву і Ленінград (якщо Міністерство освіти надавало дозвіл) [31, арк.121-122].

Всупереч різних методів підвищення ідейного виховання студентства до інституту таки потрапляла так звана «агентура українсько-німецьких націоналістів» і «куркульських елементів». Це аргументувалось тим, що на початку 1948-1949 навчального року невідомі знищили фото директора інституту, а також працівниками НКВС було затримано осіб при спробі проникнення в приміщення інституту. Внаслідок цього було видано постанову «Підготовка педагога в умовах Західних областей України», що ставила перед всім професорсько-викладацьким складом, а особливо перед комуністами «потребу врахування всіх особливостей оточення і глибокої наполегливості роботи, яка виходить за межі оплачуваних годин», що передбачало вивчення контингенту студентів із різних сторін навчального процесу [32, арк.125].

Згідно рішень парторганізацій викладачі були зобов'язані чергувати в гуртожитку, де для студентів проводили лекції. Тематика концентрувалась на формуванні науково-матеріалістичного світогляду, радянського патріотизму, на рисах радянського студента, любові до своєї професії та морально-політичних якостей майбутніх вчителів [33, арк.2].

Незважаючи на регулярні заходи підвищення рівня ідейно-виховної роботи у партійної верхівки все-таки виникали зауваження. Так, на обласному партійному та вузівському активі, в грудні 1949 р. М.С. Хрущов звернув увагу партійних та комсомольських організацій львівських вузів на ряд помилок у роботі із студентами [4, с.41]:

- до академічних груп були прикріплені викладачі із недостатнім рівнем підготовки, тому політзаняття отримали більше навчальний ніж ідейно-виховний характер;

- тематика політзанять для студентів не враховувала питань, які найбільше були потрібні для партії: антирелігійна пропаганда та боротьба з українським підпіллям, мало уваги було приділено колгоспному рухові. Тобто акцент мав ставитись на обговорення та пояснення основних проблем тогочасного радянського суспільства: «Шляхи та методи будівництва в нашій країні соціалістичного суспільства», «Держава і національне питання» і т.п.

- основною ланкою пропагандистської роботи визначалась академгрупа, що не враховувало індивідуальних особливостей кожного студента [34, арк.17].

Ці доповнення дають змогу простежити ставлення партійного керівництва до освіти як до методу більшовицької пропаганди, цільове призначення якої було не стільки навчання, а ідейно-виховна робота, що мала забезпечити лояльність до партії. Вимоги до історичної освіти були ще більшими. На історичному

факультеті у викладі матеріалу увага приділялась історіографічним питанням, критиці зарубіжної історіографії щодо важливих історичних проблем, вагоме місце у всіх лекційних курсах приділялось різним етапам історії та ролі в них «народних мас» [35, арк.133], при цьому матеріал мав бути насичений «високою більшовицькою переконливістю та пристрасною, ширим бажанням дати не лише максимум знань, але й переконати студентів у правоті марксистсько-ленінських поглядів та навчити студентів критично сприймати курс» [36, арк.2 зв.].

Історичний факультет ЛДПІ було ліквідовано у 1957 р. (у звітах про роботу ЛДПІ за 1956-1957 навчальний рік вже не зазначалось історичного відділу історико-філологічного факультету) [37, арк.2], всі студенти переведені на навчання до Львівського державного університету ім. Івана Франка на історичний факультет [38, арк.5].

Загалом, студентство історичного факультету ЛДПІ пережило певну трансформацію історичного і політичного бачення. У викладацькій документації це відображено як встановлення радянського світогляду за допомогою не лише історичної освіти у педвузі, але й цілої системи радянської освіти Західної України, яка мала переконати молодь у правильності ідеології.

Студентське середовище, яке виникло на історичному факультеті, дає змогу простежити ставлення та методи роботи зі студентами з різних областей України та виняткову увагу до місцевої молоді, яка відрізнялась мовою, поведінкою, цінностями, баченням історії та незнанням марксистсько-ленінських теорій, що поставила перед партійним керівництвом ще більшу потребу політизації навчального процесу на історичному факультеті ЛДПІ.

Головним завданням такої освіти було виховання вчителя історії з радянським світоглядом, який мав пропагувати боротьбу із «низькопоклонством» перед іноземною наукою, космополітизмом, шовінізмом, націоналізмом та релігійністю, тобто вчитель історії, опираючись на історичне підґрунтя, мав стати популяризатором радянської ідеології.

Дана тема є складовою частиною загальної проблеми встановлення та функціонування радянської системи історичної освіти із всеохоплюючим ідеологічним контролем, тому може бути корисною не лише для вивчення зміни змісту історичної освіти, а й впливу такої освіти на національну історичну пам'ять студентської молоді.

Список використаних джерел та літератури:

1. Державний архів Львівської області (далі – Держархів Львівської обл.), Ф.Р-7. Оп.1.
2. Венцева Н.О. Особливості підготовки вчителів історії в Україні в 40-60 х роках ХХ ст. // *Збірник наукових праць Бердянського державно-педагогічного університету (Педагогічні науки)*. Бердянськ: БДПУ, 2012. № 1. С. 32-36.
3. Герегова С., Марусик Т. Розвиток вищої історичної освіти у західному регіоні України (друга половина 40-х – перша половина 50-х рр. ХХ ст.) // *Український історичний журнал*. 1997. № 3. С. 101-108.

4. Нам партія силу дала (з історії комсомольської організації Львівського державного університету імені Івана Франка) / відп. ред. А.М. Черненко. Львів: Видавництво Львівського університету, 1960. 92 с.
5. Кисла Ю. Конструювання української історичної пам'яті в УРСР впродовж сталінського періоду (1930-1950-ті рр.) // *Міжкультурний діалог*. Київ: Дух і літера, 2009. Т. 1: Ідентичність. С. 221-244.
6. Держархів Львівської обл. Ф.Р-7. Оп. 1. Спр. 31.
7. Держархів Львівської обл. Ф.Р-7. Оп. 1. Спр. 70.
8. Держархів Львівської обл. Ф.Р-7. Оп. 1. Спр. 96.
9. Держархів Львівської обл. Ф.Р-7. Оп. 1. Спр. 56.
10. Держархів Львівської обл. Ф.Р-7. Оп. 1. Спр. 54.
11. Держархів Львівської обл. Ф.Р-7. Оп. 1. Спр. 35.
12. Держархів Львівської обл. Ф.Р-7. Оп. 1. Спр. 35.
13. Держархів Львівської обл. Ф.Р-7. Оп. 1. Спр. 31.
14. Держархів Львівської обл. Ф.Р-7. Оп. 1. Спр. 130.
15. Держархів Львівської обл. Ф.Р-7. Оп. 1. Спр. 47.
16. Держархів Львівської обл. Ф.Р-7. Оп. 1. Спр. 35.
17. Держархів Львівської обл. Ф.Р-7. Оп. 1. Спр. 33.
18. Держархів Львівської обл. Ф.П-66. Оп. 1. Спр. 208.
19. Держархів Львівської обл. Ф.Р-7. Оп. 1. Спр. 35.
20. Держархів Львівської обл. Ф.Р-7. Оп. 1. Спр. 33.
21. Держархів Львівської обл. Ф.Р-7. Оп. 1. Спр. 130.
22. Держархів Львівської обл. Ф.Р-7. Оп. 1. Спр. 96.
23. Держархів Львівської обл. Ф.Р-7. Оп. 1. Спр. 96.
24. Держархів Львівської обл. Ф.Р-7. Оп. 1. Спр. 70.
25. Держархів Львівської обл. Ф.Р-7. Оп. 1. Спр. 70.
26. Держархів Львівської обл. Ф.Р-7. Оп. 1. Спр. 148.
27. Держархів Львівської обл. Ф.Р-7. Оп. 1. Спр. 96.
28. Держархів Львівської обл. Ф.Р-7. Оп. 1. Спр. 140.
29. Держархів Львівської обл. Ф.Р-7. Оп. 1. Спр. 32.
30. Держархів Львівської обл. Ф.Р-7. Оп. 1. Спр. 96.
31. Держархів Львівської обл. Ф.Р-7. Оп. 1. Спр. 56.
32. Держархів Львівської обл. Ф.Р-7. Оп. 1. Спр. 56.
33. Держархів Львівської обл. Ф.Р-7. Оп. 1. Спр. 128.
34. Держархів Львівської обл. Ф.Р-7. Оп. 1. Спр. 54.
35. Держархів Львівської обл. Ф.Р-7. Оп. 1. Спр. 130.
36. Держархів Львівської обл. Ф.Р-7. Оп. 1. Спр. 33.
37. Держархів Львівської обл. Ф.Р-7. Оп. 1. Спр. 161.
38. Держархів Львівської обл. Ф.Р-7. Оп. 1.

И. П. Антоняк

Студенчество исторического факультета Львовского государственного педагогического института в 1944-1957 гг. сквозь призму отчетов преподавателей

В статье на основе преподавательских отчетов по учебно-методической, идейно-воспитательной и самостоятельной работе представлен общий образ студенческой молодежи исторического факультета Львовского государственного педагогического института. Обращено внимание на особенности учебного и идейно-воспитательного процесса, которые полностью опирались на идеологическую основу правящего режима, а также проанализированы методы воспитания советского мировоззрения у студентов-историков. Исследовано своеобразие студенческой среды исторического факультета, которое возникло в результате сочетания мо-

лодежи с «чистым политическим прошлым» из восточных и западных областей Украины, что привело к фактическому разделению студенчества на «местных» и «восточников», которые отличались не только языком, но и религиозностью, политическими, а также историческими взглядами. Результатом этого стало закрепления предвзятого отношения преподавательского состава к местной молодежи, которая рассматривалась как «неблагонадежная» и как «агента украинско-немецких националистов».

Проанализирован процесс так называемого перевоспитания местного студенчества в духе марксистско-ленинских теорий, который контролировался на уровне партийных органов, поэтому регулярно вносились замечания о недостаточной идейной работы со студентами в учебной, воспитательной и самостоятельной работе. С целью высокой эффективности и быстрого установления советского мировоззрения на историческом факультете были введены академические группы, которые возглавляли академические или «идеологические» руководители. Их обязанности заключались в сборе информации о каждом студенте группы: адрес проживания студента; точный адрес места пребывания студента и его семьи; данные о семье; общий и политический кругозор; успешность и политическая настроенность; быт студента; богатство; дисциплинированность и нравственность; отношение к партии; понимание идеологии; видение исторического процесса и религиозность. Анализ данной информации давал возможность выявления студентов, которые вели антигосударственную деятельность или владели определенной информацией о представителях так называемых «националистических групп». Сообщение о таких студентах передавали соответственным органам. Такая работа со студентами имела еще одну цель – выявление основных факторов, тормозящих процесс принятия советской идеологии. Качественным показателем правильного идеологического воспитания был рост комсомольской и профорганизации из числа студентов исторического факультета.

Ключевые слова: студенчество, историческое образование, учебный процесс, идейно-воспитательная и самостоятельная работа, советское мировоззрение, идеология.

Iryna Antonyak

Students of historical faculty of Lviv State Pedagogical Institute through teaching characteristics

In the publication on the basis of teaching reports on educational-methodological, ideological-educational and individual work the general image of students of the historical faculty of Lviv State Pedagogical Institute is presented. The attention is paid to the peculiarities of the educational and ideological-educational process, which are fully based on the ideological basis of the ruling regime. Also the methods of the historian students' Soviet worldview education are analyzed. The peculiarity of the students' environment of the historical faculty is investigated. It arose as a result of the combination of young people with a «pure political past» from the eastern and western regions of Ukraine, which led to the actual division of students into «local» and «easterners», which differed not only in language, but also religious, political and historical vision. As a result, the biased attitude of the teaching staff to the local youth has been established. The local youth was regarded as «unreli-

able» and as «agents of the Ukrainian-German nationalists». The process of re-teaching local students has been analyzed in the spirit of Marks-Leninist theories which has been controlled by the party officials, therefore regular comments were made about the lack of ideological work with students in educational and individual work. For the purpose of high efficiency and faster establishment of the Soviet worldview on the historical faculty the academic groups, led by academic leaders or «ideological» leaders, were introduced. Their responsibilities included collecting information about each student group: the address of the student's residence; exact address of the student's and his family's residence; family data; general and political worldview; success and political views; the life of the student; wealth; discipline and morality; attitude towards the party; understanding of the ideology; vision of historical process and religiosity. The analysis of this information made it possible to identify students who conducted anti-state activities or had some information about representatives of so-called «nationalist groups.»

Reports about such students have been forwarded to the competent authorities. Such work with students had another goal to identify the main factors that stalled the process of adopting Soviet ideology. The qualitative indicator of the correct ideological education was the growth of Komsomol and the trade union activity among the students of the historical faculty.

Key words: students, historical education, educational process, ideological and educational and individual work, Soviet worldview, ideology.

Отримано: 21.10.2017

УДК 378.011.3-051:34]:378.4(477.43)«1919/1920»

О. М. Завальнюк

ПІДГОТОВКА ПРАВНИКІВ У КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОМУ ДЕРЖАВНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ: ПЕРШИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ДОСВІД (1919-1920 рр.)

Досліджується діяльність одного із навчальних підрозділів Кам'янець-Подільського державного українського університету – правничого факультету – щодо підготовки національно свідомих кадрів юристів для державних і суспільних потреб Української Народної Республіки. Зокрема, звернено увагу на обґрунтування необхідності підготовки правників у виші, прийняття закону про заснування цього навчального підрозділу, обсяги його державного фінансування, кадровий склад, проблему встановлення чисельного, національного, вікового і статевого складу студентського контингенту, організацію навчального процесу та його методичне забезпечення, інформаційну і матеріально-технічну базу, науково-дослідну роботу представників професорсько-викладацької корпорації, а також участь у державотворчих процесах, громадській та літературно-видавничій діяльності викладачів і студентських активістів.

Ключові слова: Кам'янець-Подільський державний український університет, закон, правничий факультет, професорсько-викладацька корпорація, студентський контингент, організація навчального процесу, бібліотека, читальня, навчально-методичне забезпечення, науково-дослідна робота, громадська і літературно-видавнича діяльність.

У жовтні 1918 р. виповниться 100-річний ювілей з часу відкриття Кам'янець-Подільського державного українського університету – першого, народженого Українською революцією, національного вишу в регіоні, який за короткий час свого існування нагромадив цікавий досвід підготовки кадрів національної інтелігенції різних фахів, що певним чином вже прислужився при виробленні парадигми державної політики в галузі вищої освіти в добу незалежної України.

Зокрема, заслуговує на увагу накопичений у тому ж національному виші перший досвід з підготовки кадрів правників, яких гостро потребувала наша країна, усе українське суспільство, як через їх недостатню кількість в умовах тодішнього воєнного протистояння, так і у великій мірі із-за невідповідності у переважній більшості з них рівня національної свідомості й патріотизму вимогам державотворення, загалом слабкої готовності до самопожертви в ім'я українських визвольних ідеалів тощо. Тож одним із невідкладних завдань тодішньої молоді вищої школи, яка формувалася на основі національно-державницької ідеології, була підготовка фахових, національно свідомих юристів, які б забезпечували на цивілізованому рівні судочинство, готували прогресивні закони, сприяли формуванню високої правової культури в суспільстві, надавали управлінським кадрам необхідну підтримку і допомогу, без якої не можливо збудувати правову державу відповідно до стандартів європейських країн.

У вітчизняній історіографії немає спеціальних досліджень, присвячених системній роботі правового факультету зазначеного вищого навчального закладу. Окремі праці істориків (О.В. Колпакова [1]; [2], А.О. Копилов [3]; [4] О.М. Завальнюк [5]; [6]; [7] та ін.) стосуються піднятої нами теми лише дотично, даючи досить незначне, часткове розуміння питання про організацію та зміст виховання національних юристів, залишаючи поза увагою низку важливих аспектів.

Метою статті є комплексне з'ясування на основі архівних і опублікованих джерел, праць українських істориків основних складових системи підготовки в Кам'янець-Подільському державному українському університеті кадрів правничої інтелігенції, які стосуються як якісного складу науково-педагогічних кадрів, формування студентського загалу, організації навчання, так і науково-дослідної та навчально-методичної роботи, участі у державотворчому процесі, громадсько-політичному і культурно-просвітньому житті міської громади представників цього університетського підрозділу.

Задумуючи навесні 1917 р. творення українських університетів, які б готували кадри своєї інтелігенції і розвивали національне відродження, керівники визвольного руху, що у свій час здобули вищу освіту в низці російських класичних університетів, мали за зразок структуру і логістику підготовки фахівців саме з тих вишів. Тобто, кожен із них мав складатися із чотирьох факультетів – історико-філологічного, фізико-математичного, правничого

го (юридичного) і медичного із чотирирічним терміном навчання (окремі російські університети мали щодо цього певні особливості). Саме такий перелік навчальних підрозділів мав Київський народний український університет (1917-1918 рр.) – неофіційна вища школа з трирічним терміном навчання, яка була підготовчим етапом до появи у столиці країни повноцінного державного університету, з чотирирічним циклом підготовки фахівців.

Щодо Кам'янець-Подільського державного українського університету (К-ПДУУ), то він відразу відкривався як класичний університет з чотирма факультетами, утім, за законом про його заснування, у перший рік з'явилися лише два – історико-філологічний і фізико-математичний з двома відділами – математичним і природничим [8, с.206]. Тож про підготовку правників у 1918 р. тут не йшлося, що було пов'язано з недостатньою матеріально-технічною базою вищу, кадровими проблемами, відсутністю повноцінної бібліотеки тощо. Можна було сподіватися, що у недалекому майбутньому, коли ці питання втраять свою гостроту, гетьманська влада, яка в університетському будівництві намагалася тримати планку на рівні факультетської структури старих університетів в Україні, знайде за можливе відкрити у К-ПДУУ й інші два, не задекларовані факультети, один з яких мав би бути правничим. Утім у листопаді 1918 р. з'явився закон про заснування у складі цього вищу богословського факультету (фактично він запрацював з лютого 1919 р.), який не вписувався у схему російських класичних університетів. Із зазначених у законі чотирьох факультетів terra incognita залишався всього один. Тож невідомо було – який із двох – правничий чи медичний – оголосить набір студентів у наступному академічному році.

Утім, як показав розвиток найближчих політичних подій, а за ними – поява республіканської влади і відновлення революційної демократії, до розв'язання цієї дилеми так і не дійшло. В політиці щодо університетської освіти нова влада відійшла від затвердженої у базовому акті про заснування університету у Кам'янець-Подільському кількості факультетів, і своїми двома окремими законами Рада Народних Міністрів і Директорія УНР заснували у структурі К-ПДУУ ще два навчальних підрозділи, збільшивши їх чисельність до п'яти. Таким чином, не наважившись внести зміни до гетьманського закону про заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету (це частково означало б лояльне ставлення до законотворення режиму, який нова влада офіційно засудила як антинародний), УНР-івці, по-перше, виходили з наявного факту існування створеного за гетьманщини вищу, який сприймали за об'єктивну реальність, що відповідала національним інтересам; а по-друге, всупереч попередньому законодавству, змінили кількість факультетів, керуючись назрілими потребами відродження країни і гострою необхідністю кадрів інтелігенції.

Важливо встановити, хто ж ініціював цей проект. У автобіографічній хроніці «Мое життя» І.І. Огієнка, який з 6 січня по 25 квітня 1919 р. працював на чолі Міністерства освіти УНР і готував питання про необхідність заснування правничого факультету на за-

сідання уряду, залишив такий не зовсім точний запис: «VI-IX.1919: Організація правничого факультету ... Проведення закону про правничий факультет» [9, с.123]. Помиаковим у ньому є датування. Як свідчить документальне джерело, міністр освіти І.І. Огієнко доповідав з цього питання на засіданні Ради Народних Міністрів УНР у Тарнові (Польща), де головував І.О. Фещенко-Чопівський (майбутній студент К-ПДУУ), 8 квітня 1919 р. і наголосив, що пропозиція відкрити цей факультет належить раді професорів університету [10]. Один з архівних документів зафіксував факт про те, що у лютому 1919 р. в К-ПДУУ працювала створена з числа його науково-педагогічних працівників комісія з вироблення «Проекту правничого факультету при Кам'янець-Подільському державному українському університеті» на чолі з професором В.О. Бідновим. На нашу думку, цю ідею міг запропонувати міністр І.І. Огієнко, або ж хтось інший з урядових чи науково-педагогічних кіл. 5 березня 1919 р. комісія подала остаточний варіант проекту, який, як свідчить порівняльний аналіз, ліг в основу майбутнього законопроекту про заснування правничого факультету [11].

Розглянувши його, уряд прийняв таку ухвалу: «Відкрити при Кам'янецькому університеті правничий факультет і асигнувати на це визначені фінансовою комісією кошти» [435400 грн. – Авт.] [12, с.296]. Сам текст ухваленого закону Директорія УНР (С. Петлюра – голова, член Ф.П. Швець і член-секретар А. Макаренко), яка разом із урядом знаходилася за Збручем, затвердила 12 квітня 1919 р. Акт, підписаний заступником Голови Ради Народних Міністрів Є.П. Архипенком і міністром народної освіти І.І. Огієнком, опублікували 8 липня 1919 р. у «Вістнику Державних Законів для всіх земель Української Народньої Республіки». Щоправда, видавці опустили пояснюючу записку до законопроекту, яку міністр освіти представив членам уряду 8 квітня 1919 р. Зрештою, то була усталена практика обнародування законодавчих актів. Дуже рідко у періодиці друкувалися закони разом із поясненням їх доцільності. Сама записка, підписана І.І. Огієнком, нині зберігається у Центральному державному архіві вищих органів влади і управління, та містить аргументи на користь необхідності в структурі К-ПДУУ правничого факультету: по-перше, його заснування відповідатиме культурним вимогам Подільського краю, особливо молоді, яка прагне вищої освіти; по-друге, цей навчальний підрозділ дасть регіону «новий кадр юридично освічених робітників та свідомих своїх завдань та обов'язків громадян України» [10]. Пізніше Х.М. Лебідь-Юрчик офіційно стверджував, що ще одним аргументом на користь заснування цього факультету в структурі К-ПДУУ була необхідність залучити західноукраїнську молодь до набуття у Кам'янці-Подільському, географічно наближеному до їхнього регіону (Київ відпадав через не підконтрольність українській владі) відповідного фаху українською мовою, оскільки на рідних їм теренах не було жодної подібної структури [13]. І як показало життя, до К-ПДУУ було зараховано, за даними на весну 1920 р., 76 студентів-галичан, 30 з яких здобували фах українського правника [14].

Зміст закону зводився до таких основних норм: 1) правничий факультет відкривається в структурі Кам'янець-Подільського державного українського університету з 1 квітня 1919 р. та набуває прав, які мають інші навчальні підрозділи цього вишу; 2) особи, які здобудуть тут вищу освіту, отримають усі ті права, які мають випускники інших факультетів та вищих навчальних закладів; 3) для підготовки правників тут створюються 15 кафедр (1. Енциклопедія права. Історія філософії права. 2. Римське право. 3. Державне право. 4. Історія слов'янського права. 5. Історія українського права. 6. Історія російського права. 7. Політична економія і статистика. 8. Адміністративне право. 9. Міжнародне право. 10. Карне право і карний процес. 11. Цивільне право і цивільний процес. 12. Фінансове право. 13. Торговельне право і торговельний процес. 14. Канонічне право. 15. Карна медицина); 4) затверджено доданий до закону штат правничого факультету (ординарних професорів – 11, екстраординарних – 4, доцентів – 9, декан – 1, секретар – 1, діловод – 1, канцелярський урядовець – 1 [15]); 5) надалі, відповідно до потреби, що виникатиме, кількість кафедр може бути збільшено з дозволу міністра освіти. Фінансування додаткових кафедр має відбуватися за рахунок спеціальних коштів; 6) «Надати Міністрові Народної Освіти право приступити до організації Правничого факультету зо дня затвердження цього закону і встановити чергу відкриття в ст.2 [див. пункт 3 абзацу. – Авт.] цього закону катер Правничого факультету» [16, с.146].

Урядовці затвердили також кошторисні видатки, пов'язані зі змістом цього закону. Так, до кінця 1919 р. на утримання особового складу передбачалося витратити 105400 грн., на видання «Записок правничого факультету К-ПДУУ» – 40000 грн., медичну допомогу студентам – 10000 грн., господарські потреби – 20000 грн. і канцелярські справи – 10000 грн. Одноразово мали бути виплачені кошти на організацію бібліотеки – 100000 грн., організацію семінарів – 40000 грн. і впорядкування аудиторій для занять – 100000 грн. Загалом державні видатки, за законом, сягали 435400 грн. З 1 січня 1920 р. необхідні кошти на утримання правничого факультету мали надходити з Міністерства освіти через загальний кошторис університету [17].

Згодом, після перебезування вищих органів влади УНР на наддніпрянську частину України, закон опублікували в газетах, які виходили у Кам'янці-Подільському, зокрема, «Трудовій громаді». Це було зроблено для того, щоб, по-перше, оповістити широкий загал про нову відкриту спеціальність, на яку необхідно було набрати контингент української молоді, по-друге, для утвердження в громадській думці переконання про те, що з поверненням на Поділля урядовців УНР, після довгоочікуваних перемог українського війська, в регіоні відновлюється (після більшовицької влади) національне відродження, яке є метою Української революції. Одним із його завдань було становлення і розвиток національної вищої освіти, підготовка кадрів національної інтелігенції.

В ході організації правничого факультету основна увага приділялася створенню його професорсько-викладацької корпорації. Вже 15 квітня 1919 р., через три дні після прийняття закону про заснування цього навчального підрозділу і в день захоплення більшовицьким військом Кам'янця-Подільського, міністр освіти І.І. Огієнко, без відповідного рішення ради професорів К-ПДУУ (такої практики раніш не було), зробив перше кадрове призначення на правничий факультет. Посаду приват-доценту по кафедрі політичної економії і статистики посів А.С. Синявський, випускник юридичного факультету Новоросійського університету, магістр, колишній викладач політичної економії і статистики Катеринославського гірничого інституту, керівник департаменту середньої освіти Міністерства освіти УНР [18]. Через два дні на посаду приват-доцента по кафедрі церковного права міністр призначив магістранта Московського університету В.Т. Рафальського [19]. На перший погляд, ці призначення були скоріш символічними. Адже і міністр, і приват-доценти знаходилися на польській території, у м. Тарнові. І для виконання наказу про це призначення потрібно було, перш за все, визволити від більшовиків ту частину України, де знаходився Кам'янець-Подільський. Утім, в урядових колах знали про підготовку українського наступу і сподівалися на його успіх. Тому А.С. Синявський, який збирався покинути міністерську роботу, погодився перейти на науково-педагогічну посаду.

З початку червня 1919 р., коли Іван Огієнко повернувся з Галичини до адміністративного центру Поділля (в ранзі ректора університету, а не міністра народної освіти), посилилася його діяльність, спрямована на вирішення цього надважливого завдання (у самому місті зовсім не було своїх вчених-правників). Через розміщення у Кам'янці-Подільському державного центру УНР, сюди почали з'їжджатися українські політичні, наукові і культурні діячі, що давало можливість сподіватися на успішне вирішення кадрового питання правничого факультету для осіннього семестру першого року його роботи. Пошук зацікавлених, добре підготовлених науковців давав свої плоди. Так, вже 16 липня 1919 р., після відповідних подань з університету, новий міністр освіти А.В. Крушельницький, робочий кабінет якого розташовувався в одному будинку з К-ПДУУ, призначив двох перших приват-доцентів – кандидата економічних наук, колишнього викладача Київського економічно-адміністративного інституту, відставного міністра народного господарства УНР і прем'єр міністра УНР С.С. Остапенка (по кафедрі статистики) та випускника юридичного факультету університету св. Володимира, колишнього працівника Міністерства фінансів Української держави Х.М. Лебідь-Юрчика [20]. Звісно, цих кадрів було замало. І вже 15 жовтня 1919 р., коли в університеті розпочався навчальний рік, на посаду в.о. приват-доцента по кафедрі римського права в.о. керуючого Міністерства освіти П.І. Холодний, на основі подання ради професорів вишу, призначив Є.А. Завадського [21]. У весняному семестрі 1919-1920 навчального року на правах внут-

рішнього сумісника історію українського права почав викладати професор історико-філологічного факультету П.В. Клименко [22].

З цим штатом науково-педагогічних працівників і розпочався перший навчальний рік на правничому факультеті, про що засвідчує публікація у газеті «Україна» у день першої річниці відкриття вишу – 22 жовтня 1919 р. У цьому ж джерелі зазначається, що посаду декана навчального підрозділу зайняв А.С. Синявський [23]. Хоча, як свідчив сам вчений, його науково-педагогічна робота розпочалася на іншому факультеті – історико-філологічному, де у жовтні 1919 р. він прочитав вступну лекцію «Історичні процеси й економіка», а після цього розробив лекційний курс з історії економічного побуту й економічної освіти для студентів того ж підрозділу [24, с.4]. Іншими словами, з майбутніми правниками Антін Степанович спочатку працював лише як адміністратор. Що ж до інших призначених для роботи на правничому факультеті приват-доцентів, то вони, як свідчать опубліковані та архівні джерела, від самого початку навчального року, який припав на 7 жовтня 1919 р., працювали саме тут. Розпочали вони свою діяльність вступними лекціями – «Бюджет України» (Х.М. Лебідь-Юрчик) та іншими. На жаль, не вдалося віднайти теми вступних лекцій С.С. Остапенка й Є.А. Завадського, хоча відомо, що вони були прочитані у перший робочий день 1919-1920 навчального року [25, с.4]. Для розроблення текстів лекційних курсів науковцям видали з університетського складу по півпуда дефіцитного білого паперу, який удалося придбати при допомозі губернського земства [26].

У 1920-1921 навчальному році студентам-правникам церковне право викладав приват-доцент О.З. Неселовський, а історію філософії права – приват-доцент М.М. Васильківський [27]. На лектора карного права і процесу факультетський колектив запропонував відомого правника В. Завадського. Але через евакуацію українських державних установ з Кам'янця-Подільського, у зв'язку з наступом більшовицьких військ, провести ухвалу через раду професорів не встигли. Тож згодом до вступної лекції і викладання доручених факультетом навчальних дисциплін лектора не допустили [28].

Крім фахових дисциплін, на правничому факультеті, відповідно до загальних вимог підготовки фахівців в українських університетах, викладалися й предмети українознавчого циклу. Так, лекції з історії української мови студенти слухали у професора І.І. Огієнка, з історії України – у професора В.О. Біднова, з історії українського письменства – у приват-доцента М.А. Плевако [29]. У другому навчальному році студенти записувалися також на лекційні курси з економічної географії (приват-доцент В.О. Геринович) та теорії цін (асистент І.І. Шимонович) [27].

Коли на вимогу Міністерства освіти УНР ректор І.І. Огієнко 11 листопада 1920 р. підписав свій наказ про склад науково-педагогічних працівників університету, які напередодні великого більшовицького наступу могли виїхати в еміграцію, то, за цим джерелом, на правничому факультеті тоді значилося 7 осіб, з

яких 2 приват-доценти (С.С. Остапенко, А.С. Синявський), 2 в.о. приват-доцента (Х.М. Лебідь-Юрчик, Є.А. Завадський), 1 асистент (І.І. Шимонович) і 2 професорських стипендіати (С.Д. Мішко і Є. Шманкевич) [8, с.276].

Студентський контингент формувався швидко і результативно, починаючи з перших днів липня 1919 р., коли ректором було зроблено оголошення про набір студентів на 5 факультетів, один з яких був правничим [30]. Для зарахування абітурієнтам необхідно було подати відповідне прохання, атестат або свідоцтво про закінчення середньої (чоловічої або жіночої) школи, метрику, свідоцтво про виконання військової служби або ж приписку до призвної дільниці, дві посвідчені фотокартки і квитанцію про внесену за один семестр платню за право навчання у розмірі 125 крб. [8, с.310]. Документи до канцелярії студентських справ треба було подати до 15 серпня. Згодом термін продовжили до 1 вересня, а потім – до 20 листопада [31]; [32]; [33]. На правничий факультет станом на 9 серпня подали прохання 22 абітурієнти [29], 6 вересня – 59 [34]. Утім 20 жовтня 1919 р. тут нараховувалося вже 163 студенти (третє місце з-поміж 5 факультетів) [22, с.3], а до середини листопада – 179 [35]. Декан факультету, перебуваючи у першій половині 1921 р. в еміграції, повідомляв І.І. Огієнку, що в осінньому семестрі 1919-1920 навчального року в аудиторіях здобували вищу правничу освіту 210 молодих людей обох статей [35]. За даними ж фундаментальної бібліотеки К-ПДУУ, на 1 січня 1920 р. бібліотечним фондом мали б користуватися усі 263 майбутні правники, прийняті на навчання [8, с.438]. Остання цифра, мабуть, враховувала усіх, хто був зарахований, без врахування наступного руху студентів – перехід на інші факультети, мобілізація до війська, смерть від хвороб тощо.

Надалі процес зарахування не припинявся, і зазначена кількість студентської молоді потрохи зростала. Як стверджував Х.М. Лебідь-Юрчик, «на другий семестр академічного року 1919/20 [розпочався у лютому 1920 р. – Авт.] вписалося ще нових слухачів і слухачок 50 осіб» [36]. Тобто загальна кількість студентської молоді мала б становити 313 осіб. Проте, за підрахунками канцелярії студентських справ на 1 травня 1920 р., які були подані ректором І.І. Огієнкому Отаманові С.В. Петлюрі, що прибув до університету, кількість студентів-правників досягла 304 [37]. Щоправда, та ж канцелярія станом на 1 липня 1920 р. показала вже інший показник молоді, яка навчалася на правничому факультеті, – 310 осіб [37]. Невідповідність цифр можна пояснити тим, що одна невеличка частина студентів мігрувала з цього факультету на інші, а інша, яка до того набувала інших спеціальностей, вирішила стати правниками. Відомо також, що чимало юнаків, серед яких були і ті, що навчалися на цьому факультеті, було мобілізовано до війська, 5 з них загинули. Декан факультету наголошував, що реально упродовж першого академічного року під його керівництвом навчалися 260 студентів, а наприкінці року їх залишилося усього 243 [38]. Тож цифра про

304 чи 310 майбутніх правників в К-ПДУУ, виведена на основі особових документів, поданих при вступі до вишу, не відповідає дійсності. У канцелярії факультету була точніша інформація про контингент хлопців і дівчат, які відвідували заняття і виконували навчальний план спеціальності.

Можна вважати, що рух студентів більш-менш точно фіксувався і у загальноуніверситетському органі. Бо чим же пояснити, за його даними, що на цьому факультеті наприкінці першого академічного року нараховувалося 144 дійсних студентів (мали підтверджену середню освіту) і 112 вільних слухачів (подали документальні свідчення про вищу початкову освіту) [39], а загалом 256 осіб. Що ж до решти 54, яких не вистачає для підтвердження раніш вказаної цифри, то, ймовірно, їх подали у статистиці помилково. Траплялося, що одні і ті ж прізвища студентів були одночасно у списках різних факультетів, що призводило до неточності у загальних підрахунках. Жодних пояснень щодо цього в архівному документі, на жаль, немає. Із цієї, зменшеної, кількості студентів-правників 222 були юнаками, 34 – дівчатами. За національністю переважали українці (205). Значно менше було євреїв (40), росіян (4), поляків (3), німців (3), представників інших національностей. За віросповіданням 147 осіб вважали себе християнами східного обряду, 4 – західного, 63 – греко-католиками, 40 – іудеями, 2 – лютеранами. Основну частину студентської молоді становили вихідці з Подільського краю – 121 (47,3%). Чималу групу становили представники Галичини – 65 або 25,4%. Значно менше було вихідців з Київщини (25), Бессарабії (7), Чернігівщини (6), Полісся (4). За віком переважали 20-25-річні – 152 особи (59,4%). 18-20-річних представляли 16 хлопців і дівчат, 25-30-річних – 64, 30-40-річних – 24 [40].

Праця факультету відбувалася в головному, триповерховому будинку вишу, який незадовго до початку 1919-1920 навчального року, на вимогу Міністерства освіти і за погодження міської влади, залишив педагогічний колектив і учні місцевої середньої технічної школи (вони займали третій поверх). Тут студентам-правникам надали достатню кількість аудиторій, а факультет отримав приміщення канцелярії (сучасною мовою – деканат), де молодь записувалася на обов'язкові дисципліни. Щоправда, за частково заповненого штату науково-педагогічних працівників дисциплін за вибором практично не пропонували. Як свідчить виявлений в архівосховищі Держархіву Хмельницької області документ, вільний слухач правничого факультету Михайло Білінський в осінньому семестрі 1919-1920 навчального року записався на такі обов'язкові предмети: лекції з політекономії (приват-доцент С.С. Остапенко) – 4 тижневих години; семінар із політекономії (Остапенко) – 2; лекції з статистики (Остапенко) – 4; семінар із статистики (Остапенко) – 2; лекції з історії римського права (приват-доцент Є.А. Завадський) – 4; семінар з історії римського права (Завадський) – 2; лекції з фінансового права (приват-доцент Х. М. Лебідь-Юрчик) – 4; семінар з фінансового права (Х.М. Лебідь-Юрчик) – 2; лекції з української мови (професор І.І. Огієнко) – 4 і лекції з історії України (профе-

сор В.О. Біднов) – 4 години. Всього ж тижневе навантаження цього студента становило 32 години, тобто в середньому 5,3 години щодня [31]. Фактично так було із навантаженням кожного першокурсника цього структурного підрозділу. В осінньому семестрі 1920-1921 навчального року студентів не довантажували – максимум вони записувалися на 21 годину, що було пов'язано з браком викладацьких сил [41].

Щодо виконання семестрового навчального плану, то воно не завжди було раціональним – у розклад ставили фахові заняття наявним викладачам, без строгої відповідності до закону про заснування факультету. Так, всупереч цьому акту, в осінній семестр 1919-1920 навчального року не викладалися такі дисципліни як енциклопедія права, історія філософії права, державне право (вони значилися у переліку кафедр першими і мали вивчатися відразу) тощо. Разом з тим, проводилися заняття з фінансового права, яке, за тим же законом, мало викладатися значно пізніше. До того ж, маючи зафіксоване у законодавстві право відкривати нові кафедри, правничий факультет 9 лютого 1920 р. поставив перед радою професорів К-ПДУУ питання про заснування ще двох дисциплін – з кооперації і місцевого самоврядування [42], що неминуче мало привести до перевантаження навчального плану і, як наслідок, посилення кадрового голоду. Вищий колегіальний орган вищу погодився з внесеною пропозицією, і у червні 1920 р., оголошуючи конкурс на заміщення вакантних кафедр другого навчального року, вніс до переліку одну із них – кафедру самоврядування (інша, очевидно, була віднесена до іншого року навчання). Крім неї, треба було замінити й інші, а саме догми римського права, енциклопедію права, державне право, міжнародне право, цивільне право, карне право, адміністративне право, судову медицину, торговельне право, історію українського права, церковне право і соціологію [43]. По суті, потрібно було здійснити прорив у кадровому забезпеченні навчального процесу, щоб студенти отримували знання з усіх цих дисциплін. Утім цього, на жаль, не сталося, і кадрове питання продовжувало залишатися найскладнішим у роботі факультету.

Проведення лекційних і семінарських занять було краще налагоджено у 1919-1920 навчальному році. За свідченням декана факультету, вчені в ході своїх лекцій намагалися «дати слухачам повне і всестороннє знання юридичних наук». На початку другого року планувати заняття виявилось значно складнішим, ніж до того. Про необхідність вдосконалення розкладу занять, його більшу продуманість відверто заявляла студентська молодь, яка найбільше потерпала як від економічної і продовольчої кризи, так і недосконалого планування лекцій і семінарів. Так, на початку листопада 1920 р. 11 хлопців і дівчат подали до ради професорів вищу заяву такого змісту: «Ми, нижчепідписані студенти I і III семестрів правничого факультету просимо Раду професорів о слідуючій: 1. Виклади лекцій на нашому факультеті починати після полудня, приблизно о 3 год., бо майже всі студенти, що перебу-

вають у Кам'янці і відвідували досі лекції, заняті зранку працюю по займаємих посадах в школах, кооперативних установах, канцеляріях різних інституцій, через що не мають фізичної можливості бути на викладах зранку. 2. Розклад лекцій змінити в такий спосіб, аби першими стояли лекції, які в дійсності викладаються, а, по-друге, аби було унікального перерв для [студентів] того чи другого семестру на цілі години. Конкретно уважаємо найкращим поставити на протязі тижня першими такі дисципліни: а) спільні для першого і другого семестрів: 1. Економічна географія – 2 дні; 2. Історія українського права – 1 день; 3. Енциклопедія права – 1 день; б) для самого третього семестру: церковне право – 1 день, в) для одного першого семестру – історія римського права – 1 день по 2 год. і в другу чергу, спільно для обох семестрів, – історія українського права – 1 день, 1 година, церковне право – 1 день, 2 год. і для першого семестру: 1. Історія римського права – 2 дні; 2. Історія України – 1 день; 3. Українська мова – 1 день, по 2 год., а історія українського права – 1 день, 1 год. Всі решта дисципліни, які є по розкладі, віднести на слідуєчі години. На засіданні Ради уповноважуємо т.т. Колодрубського і Білінського» [44].

Колегіальний орган розглянув заяву лише 23 листопада 1920 р., коли влада у місті вже належала ревкому. Утім, в принципі погодившись з доводами студентів, реалізувати пропозиції навряд чи змогли б, по-перше, через пекучу кадрову проблему, а по-друге, реальну загрозу ліквідації правничого факультету.

Для виконання завдань самостійної роботи студенти не мали можливості працювати у кабінетах і лабораторіях, як це мало місце на юридичних факультетах трьох російських університетів в Україні. Очевидно, над їх створенням збиралися працювати пізніше, утім на це просто не вистачило часу. Учасники навчального процесу широко послуговувалися бібліотечним фондом через абонемент і великий читальний зал, який запрацював у жовтні 1919 р. Навчальної, наукової і довідкової літератури загалом бракувало. Утім приват-доценти успішно користувалися нею у підготовці своїх лекційних курсів. Станом на кінець 1919 р. до послуг викладачів і студентів було усього 310 книг правознавчого характеру, 99 – із статистики, 160 – політичної економії, 572 – географії, 439 – історії України, 91 – української мови. Надалі фонд поповнювався, і вже наприкінці червня 1920 р. молодь могла скористатися 247 примірниками книг із статистики, 330 – політичної економії, 470 – права як такого, 179 – загальних джерел права, 228 – адміністративного права, 2 – римського права, 7 – цивільного римського права, 14 – російського, 11 – польського і литовського, 6 – українського, 5 – звичаєвого та природного права, 12 – судової медицини, 4 – міжнародного права, 5 – державного, 7 – парламентського, 4 – виборчого, 5 – теорії кримінального права, 8 – підручниками з кримінального права, 16 – кримінального процесу, 6 – кримінального права, 2 – пенітенціарного права, 35 – цивільного, 3 – сімейного і родинного, 5 – торговельного, 4 – церковного права. 64 студенти-правники (24,3%) регулярно користувалися університетською чи-

тальнею [8, с.434-437, 438]. Надалі цей показник не збільшувався. Так, у квітні 1920 р. тут працювали усього 50 хлопців і дівчат з правничого факультету [8, с.454]. Інші, можливо, користувалися їхніми записами після роботи і занять.

Прослухавши передбачені навчальним планом лекційні курси і попрацювавши на різних семінарах, студенти мали пройти підсумковий контроль у вигляді іспитів та заліків, які складалися не акордно під час заліково-екзаменаційних сесій, як у сучасному українському виші, а роздрібно, у міру виконання бюджету часу кожної навчальної дисципліни та можливостей конкретного науково-педагогічного працівника щодо приймання звіту студентів про набуті знання. У Держархіві Хмельницької області зберігаються лекційні книжки частини студентів К-ПДУУ, зокрема і тих, хто навчався на правничому факультеті – Михайла Білінського, Якова Зозулі, Михайла Панкевича, Рози Фельдштейн, Чірлі Гапон, у яких фіксувалися навчальні предмети, прізвища викладачів та їх відмітки про складені молоддю іспити та заліки. І лише одна із них, яка належала Ч. Гапон, заповнена за два семестри 1919-1920 і частково – один семестр 1920-1921 навчального року. Тут зафіксовано, що студентка складала на задовільно 4 передбачені у двох перших семестрах іспити з фінансового права і статистики. Проти окремих дисциплін записано «курс складений» (так розпорядилася на короткий час рада професорів К-ПДУУ). З інших – зараховано. Щодо історії України, української мови та історії українського письменства, то проти цих дисциплін зроблено відмітки приват-доцентом І.А. Любарським про складені колоквіуми [45].

Попри незначну кількість учених, які формували науковий світогляд і практичні навички майбутніх правників, вони намагалися бути активними працівниками, створюючи належні навчально-методичні умови для вивчення доручених їм дисциплін. Найбільш активним у цьому був С.С. Остапенко. На початку березня 1920 р. він подав до університетської літографії підготовлений ним за кілька місяців тексти лекцій з політичної економії й статистики, які належало розмножити для потреб студентів [46]. У світ вони вийшли у травні того ж року. На той самий час губернська народна управа видрукувала книгу цього ж автора «Курс статистики і демографії» накладом 3150 примірників, а губернська народна каса дрібного кредиту профінансувала друк його іншої цікавої широкій громадськості праці – «Важливіші властивості українського народу в порівнянні з іншими народами» (1500 примірників) [47].

Вчений брав участь в роботі осілого в Кам'янці-Подільському Всеукраїнського товариства економістів, яке сам і очолював. Наприклад, 19 вересня 1919 р. на загальних зборах членів цієї організації він виступив з доповіддю на тему «Основи політичної економії». За свідченням преси, виступ викликав жвавий інтерес з боку присутніх як до економічної термінології, якою послуговувався доповідач, так і класифікації елементів цієї науки [48]. Щодо Наукового товариства К-ПДУУ, то ні С.С. Остапенко, ні його колеги

з правничого факультету до нього, як свідчать архівні і опубліковані документи, не вступали, оскільки тут не було відповідної їхньому фаху секції. Тож і не дивно, що у звітах про діяльність цієї структури їхні імена відсутні. Щоправда, для друку наукових праць вчених правничого факультету було заплановано один із 8 томів наукових записок вишу, який, проте, не побачив світу через великі фінансові проблеми закладу та інші причини [49, с.330].

Науково-педагогічні працівники факультету по-можливості допомагали молодій республіці в державно-політичному сегменті. Зокрема, С.С. Остапенко був у складі Державної наради, яку 25 жовтня 1919 р. провели у Кам'янці-Подільському Директорія і уряд за участю представників від політичних партій, наукових організацій, державних структур ЗОУНР тощо. Викладачі права (П.В. Клименко і Є.А. Завадський) у липні 1920 р. взяли участь у виробленні проекту Конституції УНР [50]. У грудні 1919 р. при цьому навчальному підрозділі було створено комісію з вироблення двотомного термінологічно-правничого російсько-українського словника, головою якої був Х.М. Лебідь-Юрчик. Крім нього, в комісії працювали й інші науковці університету – професор-філолог Є.К. Тимченко, приват-доцент Є.А. Завадський, асистент І.І. Шимонович, професорський стипендіат С.Д. Мішко. Двоє членів представляли Міністерство юстиції – сенатор Шиянів і директор департаменту Тимошек. Цей такий потрібний для країни проект фінансувало управління Головноуповноваженого уряду УНР І.І. Огієнка [9, с.214] Згодом на факультеті утворилася ще одна комісія – з перекладу російських законів українською мовою (до її складу увійшли Є.К. Тимченко, Х.М. Лебідь-Юрчик, Є.А. Завадський, С.Д. Мішко, двоє юристів, які працювали у Міністерстві юстиції, та прокурор Кам'янця-Подільського). Український уряд, на пропозицію І.І. Огієнка, виділив на роботу обох комісій 1 ман. 69 тис. грн. Розпорядником цих коштів призначили Міністерство юстиції УНР [51]. До захоплення міста більшовицьким військом у середині липня 1920 р. ученим і правникам вдалося перекласти лише «Уголовное положение» [52].

Активним у громадському житті було і студентство факультету. Його представники у листопаді 1919 р. виступили на університетському молодіжному вічі з нагоди переходу залишків Української Галицької армії на бік Збройних Сил Півдня Росії. Зокрема, старший за віком буковинець Ю. Каменецький пояснював присутнім цей крок наслідками страшного тифу, який вразив бійців цього збройного формування на території Наддніпрянської України, переважною воєвків безперервними боями з більшовицькою і денікінською арміями, тугою за рідними домівками. Одна частина студентів прийняла цю промову схвально, інша – не підтримала [53, с.333].

На виборах до Ради студентських представників, які відбулися у березні 1920 р., до складу цієї масової, загальнодемократичної молодіжної організації увійшли делегати молоді правничого факультету: від національного українського блоку – Павло Бочаров-Бойко,

Юліан Каменецький, Омелян Колодрубський, Костянтин Хавалко, Микола Стрільчук і Степанида Стрільчук; від політичних емігрантів – Степан Загребельний [8, с.323]. Коли загальні збори студентів вишу висловилися за проведення у Києві Всеукраїнського студентського конгресу. То до оргкомітету цього форуму делегували 11 осіб, з-поміж яких були і троє правників – Ілько Попович, Володимир Гнатківський і Юліан Каменецький [8, с.333]; [54, с.600-627].

З-поміж майбутніх правників виділялися активісти, які працювали у громадсько-політичній та літературно-видавничій сфері. Зокрема, Юрко Корчак-Чепурківський опублікував статтю «З чергових проблем українського соціалістичного світогляду», а Юрій Липа переклав твір Поля Верлена «Спогади вдівця», був редактором популярного серед молоді вишу і міста науково-літературного журналу «Нова Думка» (ч. I-II) [7, с.395, 399].

Ще у осінньому семестрі 1919-1920 навчального року сталося непередбачене – через державно-управлінські справи у Міністерстві народної освіти повернувся приват-доцент А.С. Синявський, за яким було закріплено курс політичної економії. 5 листопада 1919 р. рада професорів К-ПДУУ закріпила вакантну дисципліну, що несподівано з'явилася, за приват-доцентом С.С. Остапенком, що мав відповідне призначення з квітня 1919 р. і на той час викладав лише статистику. В результаті цього рішення його тижневе навантаження в осінньому семестрі 1919-1920 академічного року зросло до 12 годин (політекономія – 4 години лекційних і 2 години семінарських занять; статистика – відповідно 4 і 2 години) [55]. А 25 лютого 1920 р. правничий факультет, враховуючи той факт, що С.С. Остапенко був, по суті, основним викладачем у навчальному процесі, обрав його штатним приват-доцентом по кафедрі політичної економії і статистики. Рада професорів затвердила це рішення більшістю голосів, доручивши вченому викладати обов'язковий лекційний курс [56].

Перехід А.С. Синявського на державну роботу зробив вакантним і посаду декана правничого факультету. На неї висунули приват-доцента по кафедрі фінансового права Х.М. Лебідь-Юрчика, офіційний адміністративний статус якого зводився до виконуючого обов'язки [57]. На початку липня 1920 р. керівник цього факультету, як і низка інших науково-педагогічних працівників вишу, вимушено покинули Кам'янець-Подільський через наступ більшовицьких військ і загрозу їхньому життю. Нова влада в особі комісара К-ПДУУ вже 28 липня ліквідувала правничий факультет, об'єднавши його із історико-філологічним у факультет соціальних наук [8, с.758-759]. Лише 29 вересня 1920 р., після визволення міста від більшовиків, виконуючий обов'язки ректора університету професор М.М. Хведорів скасував це рішення і відновив діяльність усіх 5 факультетів, до яких належав і правничий [58].

З'ясувалося, що цей навчальний підрозділ треба було формувати ледь не з початку. Справа в тім, що ще 1 жовтня 1920 р. правління університету на півмісяця відрядило в.о. приват-доцента Є.А. Завадського у Галичину для запрошення тамтешніх

професорів-правників викладати на правознавчі дисципліни в К-ПДУУ, а також для придбання відповідної навчальної літератури (на це виділили 20 тис. крб.). А вже через тиждень, 8 жовтня, той же орган надав відрядження на півмісяця для поїздки до українського уряду (м. Тарнів, Польща) в.о. декана Х.М. Лебідь-Юрчику (відбув разом із проректором А.Т. Білецьким) [59]. Звідти вони до Кам'янця-Подільського вже не повернулися. 31 жовтня стало відомо, що Х.М. Лебідь-Юрчик став товаришем міністра фінансів, залишивши за собою посади в університеті [60]. Словом, викладати на правничому факультеті практично було нікому. І хоча влітку 1920 р. перейти в К-ПДУУ погодилися вчені-правники приватдоцент Орженський і професор Ейхельман, до роботи вони так і не приступили через восні події [61]. Напередодні третього захоплення міста більшовиками у листопаді 1920 р. його назавжди покинули професори І.І. Огієнко та В.О. Біднов.

Та й з формуванням студентського поповнення тут були великі проблеми. Через політичні події в регіоні і невідповідність народній владі переважної частини території УНР молоді припинили, чекаючи стратегічної розв'язки Української революції. Не випадково, станом на 13 жовтня 1920 р., коли відбулося перше після ліквідації більшовицького політичного контролю засідання приймальної комісії, першокурсниками правничого факультету стали всього 7 осіб [62]. Після чотирьох засідань цієї комісії, останнє з яких відбулося 6 листопада 1920 р., чисельність студентів на першому курсі зросла до 18 [63]. Проте, за інформацією декана факультету, яку він надав у 1921 р., всього було прийнято 150 майбутніх правників [59], що, на наш погляд, є цілком недостовірним. Можна було сподіватися на продовження вступної кампанії, утім цього не сталося через повний перехід Кам'янця-Подільського і університету під радянський режим 16 листопада 1920 р. А вже 7 грудня наказом комісара вишу правничий факультет вдруке об'єднали з історико-філологічним у факультет соціальних наук [8, с.775]. Після цього підготовка правників у виші припинилася остаточно. Та й сам К-ПДУУ вирішили ліквідувати. Юридично це сталося 26 лютого 1921 р., але практичні кроки до цієї мети робилися дещо раніше. Замість університету у підсумку постали два самостійні інститути – народної освіти та сільськогосподарський, які запрацювали з початку 1921-1922 навчального року.

Отже, правничий факультет Кам'янець-Подільського державного українського університету, який проіснував усього три семестри, нагромадив як позитивний так і негативний досвід підготовки національно свідомих кадрів для юридичної сфери країни, що має певне значення для сьогодення. У складних умовах боротьби за державне існування українська влада дбала про підготовку кадрів національно свідомих правників, які мали служити інтересам УНР, виконувати усі важливі правничі справи. Важливу роль у підборі викладацьких кадрів відіграв І.І. Огієнко, інші керівники освітнього відомства. Зібравши мінімальну кількість вчених-юристів, викладачів інших фахів, які брали участь також у державно-по-

літичному процесі, університет зумів налагодити нормальний за тодішніми мірками навчальний процес на правничому факультеті, де у різний час студіювали дві з половиною сотні юнаків і дівчат, більшість з яких доводилося поєднувати трудову діяльність з навчальною працею. Їх в основному забезпечували навчальною літературою з бібліотечного фонду К-ПДУУ. З окремих дисциплін викладачі готували україномовні посібники, доступні для використання. Знання, які отримували більшість молоді, були достатніми для використання їх у майбутній професії. Через брак науково-педагогічних кадрів навчальний процес мав чималі погіршення. Позитивним у роботі факультету була підготовка молодих науковців через інститут професорських стипендіатів. Він запрацював би у повній мірі, якби не воєнні події і поразка революції.

На жаль, у підготовці правників не вдалося уникнути плінності викладацьких кадрів, реально залучити до підготовки правників, як вимагав відповідний закон, досвідчених професорів-юристів. Іноді приват-доцентські обов'язки доручали асистентам, що виходило за межі чинного законодавства. Не вирішеними виявилися й інші проблеми – створення повноцінної матеріально-технічної бази навчального процесу, організація студентської гурткової роботи, залучення молоді до науково-дослідної роботи тощо.

Список використаних джерел та літератури:

1. Колпакова О.В. Кам'янець-Подільський український університет (1918-1921) // *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки* / Ін-т іст. Укр. НАН Укр. Київ, 1994. Вип. 3. С.20-24.
2. Колпакова О.В. Національна вища школа в Україні (1917-1921 рр.) // *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: зб. статей* / Ін-т іст. Укр. НАН Укр. Київ, 1996. С.11-22.
3. Копилов А.О. Професор І.І. Огієнко – ректор Кам'янець-Подільського державного українського університету // *Тези доповідей науково-теоретичної конференції «Духовна і науково-педагогічна діяльність І.І. Огієнка в контексті українського національного відродження» (до 110-річчя від дня народження)*. Кам'янець-Подільський, 1992. С.3-7.
4. Копилов А.О., Завальнюк О.М. Кам'янець-Подільський державний український університет: від ідеї заснування до ліквідації (1917-1921 рр.) // *Укр. іст. журн.* 1999. №4. С.41-50; №5. С.26-36.
5. Завальнюк А.М. Правовые основы создания и функционирования Каменец-Подольского государственного украинского университета (1918-1920 гг.) // *Университеты и общество. Сотрудничество университетов в XXI веке: материалы второй междунар. научн.-практ. конф. университетов (МГУ им. М.В. Ломоносова, 27-28 ноября 2003 г.)*. Москва: Макс-Пресс, 2004. С.693-701.
6. Завальнюк О.М. Х.М. Лебідь-Юрчик і Кам'янець-Подільський державний український університет // *Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр.* Кам'янець-Подільський: Оіум, 2003. Т. 3. С.28-34.
7. Завальнюк О.М. Утворення і діяльність державних українських університетів (1917-1921 рр.): монографія. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011. 644 с.
8. Кам'янець-Подільський державний український університет (1918-1921 рр.) у документах і матеріалах / уклад. і автори статті С.А. Копилов, О.М. Завальнюк. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2016. 848 с.

9. Огієнко Іван (митрополит Іларіон). Рятування України / упоряд., автор передм. і комент. М.С. Тимошик. Київ: Наша культура і наука, 2005. 464 с.
10. ЦДАВО України. Ф.2582. Оп.1. Спр.12. Арк.26.
11. ЦДАВО України. Ф.2582. Оп.1. Спр.187. Арк.35.
12. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. // *Док і матеріали. У 2-х томах, 3-х частинах.* Київ: Вид-во імені Олени Теліги, 2006. Т.1 / упоряд. В. Верстюк (керівник) та ін. 688 с.
13. ЦДАВО України. Ф. 2582. Оп.2. Спр.93. Арк.1.
14. Державний архів Хмельницької обл.. Ф. Р. 582. Оп.2. Спр.123. Арк.7-8.
15. ЦДАВО України. Ф.2582. Оп. 1. Спр.187. Арк.38.
16. Вісник Державних Законів для всіх земель Української Народньої Республіки. Виданий 8 липня 1919 року.
17. ЦДАВО України. Ф.2582. Оп.1. Спр.12. Арк.26 зв.
18. ЦДАВО України. Ф.2582. Оп.1. Спр.188. Арк.9.
19. ЦДАВО України. Ф.2582. Оп.1. Спр.188. Арк.98.
20. ЦДАВО України. Ф.2582. Оп.1. Спр.188. Арк.109, 110.
21. ЦДАВО України. Ф.2582. Оп.1. Спр.188. Арк.228.
22. Наш шлях: демократична газета. Кам'янець-Подільський, 1920, 9 березня, с.8.
23. Україна: щоденна газета. Кам'янець-Подільський, 1919, 22 (9) жовтня, с.3.
24. ЦДАВО України. Ф.166. Оп.12. Спр.7019. Арк.17.
25. Україна, 1919, 7 жовтня, с.3, 4.
26. Державний архів Хмельницької обл.. Ф. Р-582. Оп.1. Спр.89а. Арк.29 зв.
27. Державний архів Хмельницької обл. Ф.Р-582. Оп.2. Спр.264. Арк.4.
28. ЦДАВО України. Ф.2582. Оп.2. Спр.93. Арк.4зв.
29. Державний архів Хмельницької обл.. Ф. Р-582. Оп.2. Спр.1284. Арк.5.
30. Подільський край. Каменець-Подольск, 1919, 5 июля.
31. Трудова громада. Кам'янець-Подільський, 1919, 10 липня, с.1.
32. Україна, 1919, 9 серпня, с.2.
33. Трудова громада, 1919, 12 листопада, с.1.
34. Трудова громада, 1919, 10 вересня, с.4.
35. Трудова громада, 1919, 15 листопада, с.4.
36. ЦДАВО України. Ф.2582. Оп.2. Спр.93. Арк.1 зв.
37. Державний архів Хмельницької обл. Ф. Р-582. Оп.1. Спр.146. Арк.37.
38. Державний архів Хмельницької обл. Ф. Р-302. Оп.1. Спр.5. Арк.2.
39. Державний архів Хмельницької обл. Ф. Р-302. Оп.1. Спр.5. Арк.4 зв.
40. Державний архів Хмельницької обл. Ф. Р-582. Оп.2. Спр.264. Арк.4.
41. Державний архів Хмельницької обл. Ф. Р-582. Оп.1. Спр.38. Арк.3.
42. Державний архів Хмельницької обл. Ф. Р-582. Оп.2. Спр.1284. Арк.5.
43. Наш шлях, 1920, 19 червня, с.4.
44. Державний архів Хмельницької обл. Ф.Р-302. Оп.3, спр.10. Арк.13.
45. Державний архів Хмельницької обл. Ф. Р-582. Оп.2, спр.1284. Арк.3-4.
46. Наш шлях, 1920, 10 березня, с.4.
47. Наш шлях, 1920, 20 березня, с.3.
48. Трудова громада. Кам'янець-Подільський, 1919, 24 вересня, с.2.
49. Віднов В. Перші два академічні роки Українського Державного Університету в Кам'янці-Подільському. (Уривки із спогадів) // *Літературно-науковий вісник. Річник 27.* Львів: З друкарні Ставропігійського ін-ту, 1928. Кн. XI. С.223-240.
50. Державний архів Хмельницької обл. Ф. Р-582. Оп.1. Спр.146. Арк.67-67 зв.
51. ЦДАВО України. Ф.2582. Оп.2. Спр.39. Арк.2.

52. ЦДАВО України. Ф.2582. Оп. 2. Спр. 93. Арк.2 зв.
53. Кам'янець-Подільський державний український університет (1918-1921). Ювілейні спогади / упоряд. та автор передм. В.Р. Адамський. Кам'янець-Подільський: Медобори-2006, 2015. 359 с.
54. Завальнюк О.М. Історія Кам'янець-Подільського державного українського університету в іменах (1918-1921 рр.). Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2006. 632 с.
55. Державний архів Хмельницької обл. Ф. Р-582. Оп.2. Спр.274. Арк.4.
56. Державний архів Хмельницької обл. Ф. Р-252. Оп.1. Спр.145. Арк.18.
57. ЦДАВО України. Ф.2582. Оп.2. Спр.93. Арк.1.
58. Державний архів Хмельницької обл. Ф. Р-582. Оп.1. Спр.26. Арк.18.
59. Державний архів Хмельницької обл. Ф. Р-582. Оп.1. Спр.137. Арк.155 зв., 150.
60. Подольський край, 1920, 3 ноября, с.2.
61. ЦДАВО України. Ф. 2582. Оп.2. Спр.92. Арк.2.
62. Державний архів Хмельницької обл. Ф. Р-582. Оп.2. Спр.116. Арк.6 зв.
63. Там само. Арк.6-9.

А. Завальнюк

Подготовка юристов в Каменец-Подольском государственном украинском университете: первый национальный опыт (1919-1920 гг.)

Исследуется деятельность одного из учебных подразделений Каменец-Подольского государственного украинского университета – юридического факультета – по подготовке национально сознательных кадров юристов для государственных и общественных целей Украинской Народной Республики. В частности, обращено внимание на обоснование надобности подготовки юристов в вузе, принятие закона об учреждении этого учебного подразделения, объем его государственного финансирования, кадровый состав, проблему установления количественного, национального, возрастного и полового состава студенческого контингента, организацию учебного процесса и его методическое обеспечение, информационную и материально-техническую базу, научно-исследовательскую работу представителей профессорско-преподавательской корпорации, а также участие в государственных процессах, общественной и литературно-издательской деятельности преподавателей и студенческих активистов.

Ключевые слова: *Каменец-Подольский государственный украинский университет, закон, юридический факультет, профессорско-преподавательская корпорация, студенческий контингент, организация учебного процесса, библиотека, читательский зал, учебно-методическое обеспечение, научно-исследовательская работа, общественная и литературно-издательская деятельность.*

O. Zavalniuk

Preparation of lawyers in Kamianets-Podilskyi State Ukrainian University: first national experience (1919-1920)

The activity of one of the educational subdivisions of the Kamianets-Podilskyi State Ukrainian University – the Law Faculty – aimed at preparation of nationally conscious lawyers' personnel for the state and social needs of the Ukrainian People's Republic, is being studied. The attention is particularly paid to the grounding of the need to prepare lawyers for higher education, the adoption of the law on the establish-

ment of this training unit, the amount of its state financing, staffing of this unit, the problem of establishing the numerical, national composition of the student contingent, the organization of the educational process and its methodological support, information and material and technical base, research work of representatives of the faculty and teaching corporation, as well as participation in state-building processes, public and publishing activity of teachers and student activists.

Key words: Kamianets-Podilskyi State Ukrainian university, law, Law faculty, teaching corporation, student contingent, organization of educational process, library, reading room, teaching and methodological support, research work, public and publishing activities.

Отримано: 23.08.2017

УДК 94:334.732:631.115.8(477.43)«1918/1920»

П. В. Кліщинський

СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКА І СПОЖИВЧА КООПЕРАЦІЯ НА ПОДІЛЛІ В ПЕРІОД ДИРЕКТОРІЇ УНР: ОРГАНІЗАЦІЯ І ПРОБЛЕМИ ФУНКЦІОНУВАННЯ

У статті на основі аналізу широкого кола джерел досліджено розвиток кооперативного руху на Поділлі в добу Директорії Української Народної Республіки. Встановлено, що у 1919-1920 рр. кількість кооперативних організацій Поділля збільшувалась, їх діяльність носила системний характер. У цей період утворилася широка мережа кооперативів, завершилося будівництво регіональних спілок у галузі споживчої і сільськогосподарської кооперації.

В контексті розвитку кооперативного руху, проведено аналіз умов діяльності подільських кооперативів за часів Гетьманату П. Скоропадського і та наголошено на якісних змінах цих умов в період Директорії. Зазначено на швидких темпах розвитку подільської кооперації у досліджуваній період, навіть при цьому статистичні дані про динаміку утворення і фінансову діяльність місцевих організацій.

Автором відзначено, що започаткований у 1919 р. крайовий кооперативний центр «Рада Трьох», встановивши ділові стосунки з урядами УНР, координував діяльність кооперативних спілок, організовував заходи щодо забезпечення Української армії та населення необхідними товарними ресурсами, сприяв формуванню міжнародних контактів подільської кооперації.

Ключові слова: Поділля, кооперативні товариства, спілки, Українська Народна Республіка, сільське господарство.

Здобуттям Україною незалежності розширило доступ широкого загалу дослідників до документальних джерел, давши можливість поглибити знання про важливий відрізок історії подільської кооперації, проаналізувати діяльність кооперативних установ і організацій у різних галузях кооперативного руху краю. Кооперативний рух на Поділлі, зародившись на початку ХХ ст. особливою масовості та поширення набув під час української революції 1917-1921 рр., охопивши усі галузі сільського господарст-

ва. В одному з тогочасних часописів зазначалось, що в самодержавній Росії, з острахом ставлячись до будь-яких громадських організацій, кооперативний рух розвивався повільними темпами. Тому тут станом на 1911 р. в імперії нараховувалось лише 273 сільськогосподарських кооперативи, в той час як в маленькій Данії їх було 2779 [14].

Проблема кооперативного руху на Поділлі в період Директорії УНР вивчалась сучасниками тих подій [8; 10; 20; 21] і продовжує залишатися актуальною. Різноманітні аспекти досліджуваної проблеми знайшли часткове відображення в загальних роботах з історії української кооперації [22-25] і дослідженнях кооперативного руху в період національно-демократичної революції 1917-1921 рр. [27; 29].

На першому етапі революційних подій (в добу Центральної Ради – Авт.) подільським кооператорам вдалося організувати роботу зі створення єдиного крайового кооперативного центру відповідно до кооперативного закону від 20 березня 1917 р. З ініціативи Подільського кредитного союзу у Вінниці 14-16 квітня 1918 р., у приміщенні союзу, відбулась кооперативна нарада, учасники якої прийняли одностайне рішення про створення Губернського Кооперативного Комітету. Останній мав обиратися із представників союзів з однаковим представництвом і правом кооптації. Для проведення виборної кампанії та інших організаційних питань нарада обрала комісію у складі А. Герасименка і М. Трублаєвича – від кредитної кооперації і К. Курочинського та П. Журавля – від споживчих союзів (на Поділлі сільськогосподарських союзів на той час не існувало) [26, с.19]. Однак в наслідок гетьманського перевороту комітет так і не було створено.

Роблячи ставку на приватний економічний потенціал, гетьманська адміністрація позбавила кооперацію пріоритетного права у вирішенні соціальних питань, зокрема у сфері торгівлі та заготівель, особливо у сільській місцевості. Обурення і протест кооператорів спричинили нововведення уряду про заборону зібрань і створення хлібного бюро та передачі йому держаної хлібної монополії. З приводу цього члени Подільської губернської кооперативної наради у листі до Ради Народних Міністрів характеризували цей акт як «реакційний, як здачу соціалістичним урядом тих позицій, що завойовані революцією» [28, с.71-72].

Незважаючи на це кількість кооперативів на Поділлі зростає. За даними губернської управи, до 1 січня 1913 р. на Поділлі було дозволено відкрити 646 споживчих товариств, кількість яких по повітах розподілялась: Вінницький – 95, Брацлавський – 73, Ямпільський – 72, Кам'янець-Подільський – 60, Урицький – 56, Балтський – 50, Літинський – 48, Гайсинський – 44, Проскурівський – 43, Ольгопольський – 42, Могилівський – 33 і Литичівський – 30 [15]. А вже на початку 1919 р. на Поділлі діяло 2313 споживчих товариств, 1992 з яких об'єднувалися у 18 регіональних спілок і володіли близько 32 млн. крб. Їх загальний товарообіг наприкінці 1918 р. становив близько 100 млн. крб. Кредитна кооперація налічувала

три союзи, що об'єднували 334 товариства, збірний баланс яких налічував понад 25 млн. крб. Кредитна спроможність союзів сягала за 40 млн. крб. До того ж, кредитні союзи і товариства займалися заготівельно-посередницькими та постачальницькими операціями для організації і населення у сфері сільськогосподарського виробництва. Загалом у Наддніпрянській Україні за чисельністю подільська кооперація (2 326 організованих у спілки товариств) поступалася лише полтавчанам (2 559 товариств) і становила 17% від загальної кількості [19]. Фінансовий прибуток всіх кооперативів краю на початку 1919 р. складав 871 749 крб. 87 коп. Головну суму коштів складав пайовий капітал – 38,40%, потім позичкові кошти – 22,6%, чистий прибуток – 16,4% балансу [15]. Такими ж швидкими темпами збільшувалась кількість членів товариств. Наприклад, в Ушицькому повітовому товаристві пасічників і садівників у квітні 1919 р. налічувалось 77 членів, а у серпні того ж року – уже 106 [7, арк. 269]. Лише за час існування Кам'янець-Подільського «Господарсоюзу» було створено більше 20 сільськогосподарських товариств, стolarsну майстерню, в осінній період заготовляли продукцію для потреб армії і міського населення. У зв'язку з цим урядом УНР була розроблена резолюція про збільшення кредиту правлінню союзу до 30 мільйонів [3, арк.5].

Вже на початку 1919 р., з метою належної організації кооперативного руху з ініціативи О.К. Мицюка, виникає координаційний центр «Рада Трьох». Після відставки уряду в січні 1919 р. О.К. Мицюк прибув на Поділля і розпочав плідну організаційну роботу з питань кооперації. Швидко адаптувавшись до місцевих умов, він провів низку організаційних заходів, започаткував Вінницький і Кам'янецький «Господарсоюзи» (головою правління останнього працював до вимушеної еміграції в кінці 1920 р.) [28, с.72].

Як зазначалося в тогочасній пресі, Директорії УНР вдалося швидко налагодити відносини з кооперацією. Вже 5 січня 1919 р. відбулося засідання Кооперативного фінансового комітету, до складу якого входили представники різних кооперативних центрів: Український народний кооперативний банк, «Дніпросоюз» – спілка споживчих товариств, Центральна українська сільськогосподарська кооперативна спілка. 11 січня 1919 р. представники українських кооперативних установ зустрічалися з головою Директорії В. Винниченком, який підтримав їхні прохання та починання. Вони говорили про самостійний вихід української кооперації за кордон, про відкриття її представництв у Європі та Америці [28, с.72-73].

Роль і значення сільськогосподарських кооперативів регіону особливо зросли в період проведення земельної реформи 1919 р. Багатьом селянам в цей час не під силу було купити інвентар, необхідний для господарювання. Для вирішення проблеми організовувались сільськогосподарські кооперативи, кожен член яких вносили певну суму й таким чином складався необхідний капітал для купівлі інвентарю. Усе придбане було спільною власністю і доступним у користуванні [14].

Різноманітні питання кооперативного життя регіонального і загальнодержавного масштабу вирішувались на з'їздах представників кооперативних організацій. За ініціативою О. Мицюка та підтримки урядових структур УНР у м. Вінниці 29-30 вересня 1919 р. відбувся з'їзд представників кооперативних союзів України (звільнених територій). На форумі був присутній і вітав учасників представник галицької кооперації Т.М. Петрицький, представник Уманського союзу М. Волківський і декілька інших кооперативних діячів. З'їзд прийняв рішення про утворення Подільського крайового Кооперативного комітету. Зібрання також обрало О. Мицюка товаришем Міністра народного господарства УНР і склад кооперативного бюро при Міністерстві народного господарства. Від споживчої кооперації до бюро ввійшли А. Ковальчук і В. Мороз, від кредитних товариств – А. Ганджук, В. Мачушенко, від сільськогосподарської кооперації – Ф. Горбань і Х. Лебідь-Юрчик [1, арк.17; 28, с.73].

3-4 листопада 1919 р. у Вінниці відбувся 25 з'їзд кооперативних союзів України. На з'їзді обговорювалися питання політичного, економічного життя кооперативів, піднімалось питання розвитку експортно-імпортного обміну товарами [4, арк.8]. Це відіграло велике значення у розвитку молоді держави.

В період Директорії УНР в Україні загалом і на Поділлі, зокрема, кооперативи організовувались за західноєвропейськими зразками, де кожен з них являв собою міцну об'єднану економічну організацію, яка відіграла велику роль в розвитку економічного життя своєї країни й допомагала налагодити й упорядкувати ту чи іншу галузь господарства [17]. Керівництво Директорії намагалося підтримати кооперативний рух, надаючи різноманітні позики. Так правління Кам'янецького районного сільськогосподарського союзу взяло позичку в розмірі 10 млн. гривень терміном на 5 років без відсотків на організацію й кооперування сільськогосподарських товариств, придбання селекційного насіння, хлібів, цукрового буряка, улаштування тютюнової фабрики, цегельного заводу і для підтримання рівня сільськогосподарської культури населення [7, арк.34].

2 серпня 1919 р. в приміщенні Кам'янецького споживчого союзу відбулася нарада співробітників, на якій було прийнято рішення заснувати в місті філію професійного союзу робітників кооперації України. Прийом членів до спілки було доручено комісії у складі трьох осіб, до складу якої увійшли З.І. Казіміренко, М.Г. Скрипник, Л.А. Есіпова. На початок заснування філія налічувала 15 осіб [9]. В Кам'янці-Подільському діяли також Союз кредитних установ «Союз-банк», що дбав про розвиток кредитної кооперації, та Споживчий Союз, що організовував діяльність споживчої кооперації [13].

Масштабну діяльність розгорнув Кам'янецький Господарсоюз, укладаючи угоди про співпрацю з різними організаціями. Так, наприклад, подібну угоду було укладено з Ушицьким повітовим товариством пасічників і садоводів, за якою останнє зобов'язалося закупляти для Господарсоюзу необхідну кількість меду та воску,

отримуючи за це аванс на суму 100 тис. карбованців від замовника [7, арк.5]. Глушковецьке ощадно-позичкове товариство домовилося з Господарсоюзом про обмін 100 пудів озимини за ринковою ціною на сто кіз [7, арк.6]. Схожі операції відбувалися в Голоскові [7, арк.7], Врублівцях [7, арк.8] та інших населених пунктах регіону.

Кожне кооперативне товариство мало свій статут, в якому вказувалась мета його створення і визначались повноваження його учасників. Так у серпні 1919 р. був затверджений статут кооперативу співробітників центральних державних установ. За короткий час налагоджено діяльність і напрацьовано капітал у формі позички розміром 400 тис. крб. Це дало можливість роздати членам кооперативу по 20 фунтів борошна та цукру [16].

З часом діяльність кооперативів та їх співпраця відбувались в усіх галузях господарства. Зокрема, вони великими партіями проводили закупку хліба. Для реалізації цього задуму кожне товариство вносило по 250 карбованців від кожної сотні своїх членів. За сприяння правління Споживсоюзу було налагоджено постачання паливних дров, в необмеженій кількості і з доставкою в регіони [18].

Восени 1919 р. Кам'янець-Подільський Союз Споживчих Товариств об'єднував 120 сіл, в які постачав різноманітні предметами споживання. Щомісячний оборот союзу складав 12-15 млн. крб. В контексті поліпшення продовольчої справи в місті Кам'янці-Подільському союз відкрив свою пекарню, мав власне борошно, продаючи його населенню через посередництво кооперативів [11; 5, арк.7-9].

Кооперативні організації Поділля залучались і до міжнародної торгівлі. Уряд УНР погодився на пропозиції подільських кооператорів і виділив значні кошти для проведення експортно-імпортних операцій і організації постачання хліба, фуражу, задоволення інших потреб української армії. Так, 15 липня 1919 р. міністр фінансів УНР Б. Мартос затвердив розпорядження про виділення 20 млн. крб. позики Подільському Союз-банку для закупки за кордоном край необхідних паливно-мастильних матеріалів, сільськогосподарських машин і дефіцитних товарів. До того часу в лютому-березні подільські кооператори закупили за попередньою угодою з Диктатором Західної Області Української Народної Республіки Є. Петрушевичем 34 цистерни нафти, 100 вагонів дощок, газу й інших товарів [28, с.74]. Однак військово-політична ситуація в країні не дозволила повністю виконати цей контракт. Значна частина нафтопродуктів і дощок була реквізована, спалена і пограбована. Розграбування нафти і дощок довершили поляки, які стрімким наступом у липні 1919 р. захопили територію Галичини.

На звернення подільських кооператорів до уряду про відшкодування втрачених коштів у розмірі 50 077 648 крб. 94 шагів за особистим втручанням С. Петлюри Міністерство Народного Господарства УНР прийняло закон, за яким регламентувалися ці відшкодування: «Асигнувати Подільському Союз-банку кредитових товариств під фірмою «Союз-банк» 3 106 589 гривень у формі безповоротної допомоги, як відшкодування втрат, понесених Союз-банком від загибелі через військові події закуплених ним товарів» [28, с.74-75].

Кооператори Поділля в умовах ізоляції намагалися налагодити зв'язки з іншими країнами світу. Так, на засіданні «Ради Трьох» 24 березня 1920 р. голова Союзбанку П. Відибіда звітував про відвідини Відня, Праги, Берліна, Варшави й інших великих європейських міст і доповів, що українській делегації вдалося встановити контакти з «Оцуксом» – центром української кооперації за межами України [12]. Також доповідач сповістив про гарні перспективи торговельних стосунків з англійськими, американськими, швейцарськими й іншими діловими колами світової спільноти, але основним стримуючим фактором, безперечно, було визнання незалежності Української Народної Республіки.

Зовнішні політичні обставини та відсутність доброї волі, а українцям – єдності навколо національної ідеї, не дозволили здобути волю і державність більше тридцяти мільйонам українцям і залишатися ще більше 70 років в обіймах тоталітарного комуністичного режиму СРСР.

Таким чином, самодіяльна подільська селянська кооперативна система, що виникла в роки революції, найбільшого масштабу досягла в період Директорії УНР. Протягом 1919-1920 рр. кооперація Поділля, крім сільськогосподарської, мала чітко визначену ієрархічну галузеву структуру, володіла потужним кадровим і економічним потенціалом і була спроможна вирішувати складні економічні завдання. На початку 20-х рр. ця система була ліквідована більшовиками, а натомість з'явилася нова система – одержавлена.

Список використаних джерел та літератури:

1. Держархів Хмельницької області. Ф. 1685. Оп. 1. Спр. 2. 304 арк.
2. Держархів Хмельницької області. Ф. 1685. Оп. 1. Спр. 3. 195 арк.
3. Держархів Хмельницької області. Ф. 1685. Оп. 1. Спр. 4. 81 арк.
4. Держархів Хмельницької області. Ф. 1685. Оп. 1. Спр. 5. 174 арк.
5. Держархів Хмельницької області. Ф. 1685. Оп. 1. Спр. 6. 320 арк.
6. Держархів Хмельницької області. Ф. 1685. Оп. 1. Спр. 10. 167 арк.
7. Держархів Хмельницької області. Ф. 1685. Оп. 1. Спр. 12. 337 арк..
8. Відибіда. Продовольча справа і кооперація // *Шлях*. 1919. № 7.
9. Вісник української Народної Республіки. 1919. 12 серпня. Ч. 39. С. 4.
10. Люткевич І. Кредитні кооперативи та Подільський Союз-Банк // *Життя Поділля*. 1919. № 107. С. 3.
11. Народна воля. 1919. 30 жовтня. Ч. 3 (219). С. 2.
12. Наш шлях. 1920. № 135. С. 2.
13. Село. 1919. 12 вересня. № 17. С. 2.
14. Селянська громада. 1919. 28 вересня. Ч. 15. С. 3.
15. Трудова громада. 1919. 6 серпня. Ч. 30. С. 2.
16. Трудова громада. 1919. 24 вересня. С. 7.
17. Україна. 1919. 12 серпня. Ч. 3. С. 5.
18. Україна. 1919. 20 серпня. Ч. 9. С. 3.
19. Українська кооперація // *Життя Поділля*. 1919. № 94. С. 7.
20. Фрадкін З. Кооперація // *Селянська громада*. 1919. № 8.
21. Фрадкін З. «Аже-кооперативи» // *Подольський край*. 1918. № 410. С. 4.
22. Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861-1929рр.). Київ: Наукова думка, 1995. 224 с.
23. Пантелеймоненко А.О. Аграрна кооперація в Україні: теорія і практика: Монографія. Полтава: РВЦ ПУСКУ, 2008. 347 с.

24. Пантелеймоненко А.О. Становлення кооперації в українському селі: історико-економічні аспекти: монографія. Полтава: РВЦ ПУСКУ, 2006. 227 с.
25. Подолян В.В. Йоахим Волошиновський і його роль у запровадженні та становленні кооперації на Поділлі: кінець ХХ – початок ХХ століття: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». Кам'янець-Подільський, 2009. 20 с.
26. Рекрут В. Дмитро Маркович: «Житиму на користь милої, безцінної України» // *Вісті Центральної спілки споживчих товариств України. Діловий випуск*. Київ, 2004. № 39. С. 1-24.
27. Фареній І.А. Український кооперативний рух у період 1917–1920 років (історичний аспект): автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». Запоріжжя, 2000. 19 с.
28. Яценко О.В. З історії спілкового будівництва української кооперації на Поділлі (початок ХХ століття) // *Сіверянський літопис*. 2009. № 2–3. С. 71–74.
29. Яценко О. В. Кооперативний рух на Поділлі в роки Української революції 1917–1921 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». Чернігів, 2011. 22 с.

П. В. Кличинський

Сельскохозяйственная и потребительская кооперация на Подолье в период Директории УНР: организация и проблемы функционирования

В статье на основе анализа широкого круга источников исследовано развитие кооперативного движения на территории Подольской губернии в период правления Директории Украинской Народной Республики. Установлено, что в 1919-1920 гг. количество кооперативных организаций Подолья увеличивалось, их деятельность носила системный характер. В этот период образовалась широкая сеть кооперативов, завершилось формирование региональных союзов в сфере потребительской и сельскохозяйственной кооперации.

В контексте развития кооперативного движения, проведен анализ условий деятельности подольских кооперативов во времена Гетманата П. Скоропадского и отмечена качественных изменений этих условий в период Директории. Сделано акцент на быстрых темпах развития подольской кооперации в исследуемый период, приводя при этом статистические данные о динамике образования и финансовой деятельности местных организаций.

Автором отмечено, что краевой кооперативный центр «Совет Трех», основанный в 1919, установил деловые отношения с правительствами УНР, координировал деятельность кооперативных союзов, организовывал мероприятия по обеспечению Украинской армии и населения необходимыми товарными ресурсами, способствовал формированию международных контактов подольской кооперации.

Ключевые слова: *Подолье, кооперативные общества, союзы, Украинская Народная Республика, сельское хозяйство.*

P. Klishynski

Agricultural and consumer cooperation in Podillya under the period of the Directory of UNR: organization and problems of functioning

In the article, based on the analysis of a wide range of sources, the development of the cooperative movement in Podillya during the day of the Directory of the Ukrainian People's Republic was researched. It was

established that in the years 1919-1920 the number of Podillya cooperative organizations increased, their activities were systematic. During this period a wide network of cooperatives was formed, the construction of regional unions in the field of consumer and agricultural cooperation was completed.

In the context of the development of the cooperative movement, an analysis of the conditions of activity of the Podillya cooperatives during the Hetmanat P. Skoropadsky and the emphasis on qualitative changes of these conditions during the period of the Directory was conducted. This is indicated by the rapid development of Podillya cooperation in the period under study, while giving statistical data on the dynamics of education and financial activity of local organizations.

The author noted that the regional cooperative center «Rada of Three» founded in 1919, established business relations with the governments of the UPR, coordinated the activities of the cooperative unions, organized measures to ensure the Ukrainian army and population with the necessary commodity resources, and contributed to the formation of international contacts Podillya cooperatives.

Key words: Podillya, cooperative societies, unions, Ukrainian People's Republic, agriculture.

Отримано: 14.10.2017

УДК 345.73:061(477)«1904-1908»

В. О. Магась

КИЇВСЬКЕ ТОВАРИСТВО ГРАМОТНОСТІ ТА ВЛАДА В 1904-1908 рр.

У статті охарактеризовано взаємовідносини культурно-просвітницької організації – Київського товариства грамотності і органів влади в період загострення суспільно-політичної ситуації в Російській імперії. На чолі Товариства знаходився відомий український громадський діяч В.П. Науменко. В своїй діяльності він намагався поєднати вимоги законодавства з наростаючими революційними та ліберальними настроями членів товариства. В цей час окремі засідання Товариства набували політичного характеру, Народний будинок Київського товариства грамотності перетворився на місце політичних зібрань та маніфестацій, а книгарні та бібліотеки Товариства укомплектовувалися літературою політичного змісту. В 1905 р. ряд діячів товариства грамотності взяли участь в революційних мітингах, демонстраціях, засіданнях легальних та нелегальних суспільно-політичних організацій. В 1905-1907 рр. на складах та у книгарнях товариства грамотності було проведено ряд обшуків та інспекцій. Найбільше незадоволення представників влади викликало те, що при комплектуванні бібліотек Товариство керувалося лише вимогами існуючого законодавства, котре допускало до народних бібліотек всі книги, які не були вилучені з обігу. Разом з тим інспектори, здійснюючи огляд складів та читалень Товариства грамотності, керувалися міркуванням, що відповідальність Товариства грамотності мала бути вищою ніж у звичайних книготорговців. Останнім можна було керуватися лише формальною перевіркою видань на існування за-

борони щодо їх поширення. Натомість Товариство грамотності за духом і характером своєї діяльності мало достеменно знати які саме книги та брошури воно пропонувало покупцям, звертаючи уваги на видавця, їх зміст та спрямування. Офіційною причиною закриття Товариства владою в січні 1908 р. став відхід від першого параграфу його статуту, відповідно до якого діяльність Товариства мала відбуватися в релігійно-моральному дусі, натомість книги, котрі розповсюджувалися Товариством на думку адміністрації не відповідали цим вимогам.

Ключові слова: громадська організація, влада, Київське товариство грамотності, репресії властей.

На початку ХХ ст. у зв'язку з загостренням суспільно-політичної ситуації в Російській імперії активізувалася громадськість, що проявилася як у створенні нелегальних організацій, так і у діяльності легальних. До останніх належало Київське товариство грамотності.

В історіографічному відношенні питання частково досліджене в працях присвячених історії Київського товариства грамотності (А.П. Коцур, О.В. Гордійчук [20; 21], Л.Д. Березівська [3]), а також життю та діяльності В.П. Науменка (Л.Р. Вегера [4], І.В. Албул [1]). В них окреслені лише окремі аспекти досліджуваної проблеми. Так, А.П. Коцур та О.В. Гордійчук в свої спільній монографії прийшли до висновку, що в рішенні про закриття Товариства проявилася реакційна політика царського режиму, спрямована перш за все на обмеження освіти населення [21, с.84]. В свою чергу І.В. Албул вказувала, що діяльність Київського товариства грамотності визнавалася офіційною владою шкідливою ще напередодні 1905 р., а в роки Першої російської революції та після її завершення воно зазнавало постійних переслідувань та, зрештою, було закрито [1, с.19-20].

Товариство мало культурно-просвітницький характер. У відповідності до статуту затвердженого 11 лютого 1882 р. товариство було засновано з метою сприяння розповсюдженню в Правобережній Україні російської грамотності та релігійно-моральної освіти народу, а вся діяльність товариства мала узгоджуватися з правилами та постановами Міністерства народної освіти та діючим законодавством [24, с.1-2].

Найбільш інтенсивну просвітницьку діяльність товариство розгорнуло з приходом на посаду його голови В.П. Науменка у 1897 р. Було відкрито ряд його провінційних відділень (комісій) в Правобережній Україні, зокрема в Бердичеві, Умані, Черкасах, Звенигороді, Смілі, Чигирині, Шполі, Старокосянтинові, Фастові, Літині, Немирові та Кам'янці-Подільському. Крім того, товариством було відкрито 186 павленківських бібліотек, що облаштовувалися, здебільшого, при народних училищах. При Товаристві функціонували комісії: бібліотечна, театральна, лекційна, шкільна, видавнича та комісії по завідуванню міськими безкоштовними бібліотеками. Окрім того при товаристві функціонували бібліотека та музей навчальних посібників [13, арк.4]. В розпорядженні

товариства знаходилася також будівля Народного дому, котрий був збудований за рахунок державної казни, міського управління, пожертв населення та меценатів [8, арк.185].

Незважаючи на зазначене в статуті завдання поширення російської грамотності, великого значення діячі досліджуваної організації надавали боротьбі за використання в освіті української мови. Питання про доцільність її вживання в початковій освіті, про необхідність створення підручників для українських шкіл, звучали на засіданнях товариства. В.П. Науменком також неодноразово порушувалося питання про необхідність створення гімназії, де діти виховувалися би більш національно свідомими та навчалися рідною мовою. При комплектуванні шкільних бібліотек члени бібліотечної комісії Товариства грамотності рекомендували включення україномовної літератури [2, с.42-43]. Крім того, Товариство здійснювало видання дешевих книг українською мовою, постановку творів українських драматургів на сцені Народного будинку [21, с.5]. В ставленні до національного питання проявилася двоїстість в становищі товариства, ряд діячів якого у своїй діяльності намагалися поєднувати статутні завдання з боротьбою за українську школу та освіту. Зважаючи на це, обвинувачення ряду українських громадських і культурних діячів в тому, що Товариство грамотності слугувало знаряддям підступної русифікаторської політики царизму [21, с.4] виглядають безпідставними. На противагу до такої точки зору можна навести погляди представників російської громадськості міста, котрі звинувачували керівництво Товариства грамотності в антиросійській спрямованості і сепаратистських тенденціях [17, арк.1-1 зв.].

Такою ж двоїстістю характеризувалася діяльність Київського товариства грамотності в період загострення суспільно-політичної ситуації в країні, а саме – наприкінці 1904 – на початку 1907 рр. В цей період, за словами В.П. Науменко: «Товариство грамотності зробило все можливе для того часу, щоб втриматися в межах своїх просвітницьких завдань» [7, арк.17 зв.].

У 1904 р. Київським товариством грамотності були організовані недільні школи для дорослих, котрі були закриті в вересні 1904 р., оскільки їх діяльність була визнана «особливо шкідливою» Міністерством народної освіти, причому була звернуто увага на те, що діяльність шкіл знаходилася поза всіляким контролем зі сторони місцевих органів Міністерства [8, арк.174 зв.]. Слухачів таких шкіл знайомили з різними суспільними дисциплінами, програми навчання не узгоджувалися з іншими офіційними курсами, в бібліотеках шкіл зберігалася та видавалася недозволена література [8, арк.263].

Кінець 1904 р. по всій Російській імперії характеризувався загальним суспільно-політичним піднесенням. Країною прокотилася хвиля зібрань та мітингів. На цьому підйомі 14 грудня 1904 р. відбулося чергове публічне засідання Товариства під головуванням В.П. Науменка. За кілька годин до початку зібрання голова отримав повідомлення, що є плани перетворення засідан-

ня в політичну маніфестацію. З метою унеможливлення останнього В.П. Науменко вирішив не надавати слова стороннім особам [7, арк.15]. На засіданні з промовою на тему утисків, котрі чинить уряд у справі народної освіти, виступив член Товариства Л.С. Лічков [6, арк.106 зв.]. Після цього присутні, серед яких було ряд сторонніх осіб, котрі переважно належали до Київського комітету РСДРП [26, арк.190-191], почали вимагати від головуючого надати слово представнику робітників [7, арк.15]. Далі з промовою революційного змісту почав виступати соціал-демократ О.Г. Шліхтер, котрий не був членом Товариства грамотності [8, арк.263]. У відповідь В.П. Науменко закрити засідання [7, арк.15], натомість хтось з публіки розкидав в залі засідань прокламації Київського комітету РСДРП [26, арк.191]. Маніфестація завершилася з прибуттям поліції, котра склала протокол про інцидент. Після названого засідання деякі закордонні видання звинуватили Товариство грамотності та його керівництво в ретроградній спрямованості [7, арк.15 зв.].

В 1905 р. ряд діячів товариства грамотності взяли участь в революційних мітингах, демонстраціях, засіданнях легальних та нелегальних суспільно-політичних організацій. Сам В.П. Науменко як педагог (директор приватної чоловічої гімназії у Києві [23, с.294]) в цей час брав активну участь в діяльності та головував на засіданнях Київського педагогічного товариства взаємної допомоги [5, арк.76-90 зв.], діяльність якого поступово політизувалася, результатом чого стало його закриття владою в січні 1906 р. [22, с.155] Іншими активними учасниками Першої російської революції були такі члени Київського товариства грамотності як В.Ф. Александровський, М.П. Василенко, Ю.М. Вагнер, В.В. Водовозов, С.В. Родзевич, Д.Д. Тица, В.А. Чаговець та ін. [8, арк.262 зв.].

Впродовж 1905-1907 рр. приміщення Народного дому, яким опікувалося Київське товариство грамотності стало одним з центрів громадсько-політичного життя міста. Тут розмішувалися бюро кількох професійних союзів, Просвіта, редакції газети «Рада» та журналу «Киевская старина» [8, арк.60] (редактором та видавцем якого був В.П. Науменко [23, с.295]). Проходили там і партійні зібрання. Так, 17 лютого 1905 р. в Народному домі пройшло засідання Либідського відділу Партії народної свободи для обговорення програми партії [8, арк.263 зв.]. 29 травня 1905 року тут в ході засідання «Товариства осіб, що служать за наймом», призначеного для обговорення статуту організації, було піднято питання про бажаність обговорення записки про необхідність проведення докорінних державних реформ. Таке обговорення було заборонено присутнім помічником поліцмейстера, після чого один з присутніх витягнув револьвер і розпочав стрілянину в ході якої важко поранив представника влади [25, арк.260].

Відбувалося обговорення поточного життя країни і на засіданнях досліджуваної організації. В ході одного зі своїх засідань в квітні 1905 р. Рада Київського товариства грамотності вирішила винести на огляд загальних зборів доповідь про зміну умов,

що перешкоджають нормальній діяльності просвітницьких товариств. Водночас, протокол було доповнено рішенням не торкатися питань політичних [17, арк.15 зв.].

25 квітня 1905 р. відбулися загальні збори Товариства грамотності. На них було обговорено ряд питань. Зокрема, було вирішено видавати брошури, котрі б торкалися актуальних суспільно-політичних проблем. Також було зачитано доповідь заплановану Радою та вирішено додати до неї резолютивну частину з загальнодемократичними вимогами. В.П. Науменко доклав усіх зусиль, щоб обговорення цього питання не переросло в політичні дебати. Зокрема він заявив, що можна сперечатися з багатьма запропонованими пунктами, а особливо з пунктом про чотирихвилинну виборчу формулу, однак не треба дискутувати про це, а варто просто написати про це в резолютивному побажанні. Крім того, товариство відмовилося від висловлення свого «політичного кредо» [12, арк.1-5 зв.]. Зрештою, незважаючи на намір друкувати літературу політичного змісту жодного такого видання не було випущено [7, арк.16].

В цей час діяльність Київського товариства грамотності слугувала об'єктом критики для консервативних сил. Так, на одному з засідань Партії правого порядку 27 листопада 1905 р. вона була визнана революційною. На думку члена партії Н. Садчікова брошури, котрі видавалися Товариством були також революційними, закликали до знищення приватної власності, заперечували віру та знищували інститут сім'ї [21, арк.82-83].

2 грудня 1905 р. імператор Микола II відмінив правила 1888 р. якими регулювалося постачання народних бібліотек друкованими виданнями [15, с.19]. Внаслідок цього Київське товариство грамотності почало комплектувати бібліотеку книгами з суспільно-юридичних питань, ряд з яких згодом було визнано інспекцією шкідливими [7, арк.18]. Варто відзначити, що важливі зрушення у скасуванні обмежень щодо поширення літератури Товариство мало ще в 1901-1902 рр. Тоді за клопотанням Київського товариства грамотності ним було отримано дозвіл від МВС на внесення змін в діючий статут організації, а саме: було надано дозвіл Товариству здійснювати в своїх книжкових крамницях торгівлю не лише книгами, допущеними в народні бібліотеки, але й усіма книгами, дозволеними цензурою [28, арк.23 зв.]. Отже, нові законодавчі зміни створили більш сприятливі умови для розширення постачання народних бібліотек Товариством.

Під пильною увагою місцевої адміністрації та консервативної преси опинилася також діяльність Київського товариства грамотності з організації публічних загальнодоступних лекцій, що, на їх думку, мала тенденційний характер та слугувала завданням «визвольного руху» [8, арк.175]. Також представниками влади критикувалися інші напрями роботи Товариства. Так, член Київського губернського у селянських справах присутствія Ф.А. Троїцький у своїй таємній доповідній записці на ім'я київського губернатора від 17 березня 1906 р. вказував, що в театрі в Народному домі ставлять п'єси переважно ідейні, а в чайних допускається читання

нелегальних творів. Крім того, в книжковому складі та бібліотеці для приваблювання революційно налаштованої публіки в вітрини виставлялися «брошури тенденційного змісту» [8, арк.263 зв.].

Під пильною увагою адміністрації опинилася також діяльність відділення Київського товариства грамотності в м. Сміла Черкаського повіту Київської губернії. В липні 1905 р. Київським генерал-губернатором було звернуто увагу на продаж т.зв. «визвольної» літератури при книжковому складі місцевого товариства грамотності. Наприкінці року місцевою владою було закрито Смілянський народний дім на увесь час воєнного стану. Останній було знято у лютому 1906 р., однак Начальник краю визнав недоцільним поновлення діяльності згаданого Народного будинку в зв'язку з тим, що він являв собою місце для проведення різних мітингів та зібрань антиурядової спрямованості. В подальшому Смілянський народний дім було відкрито знову лише 15 квітня 1907 р. [7, арк.21].

Впродовж 1907 р. відбулося ряд обшуків у відділеннях Київського товариства грамотності. В ніч на 24 лютого 1907 року [7, арк.21 зв.] було проведено обшук за розпорядженням начальника Київського губернського жандармського управління на книжковому складі та в бібліотеці-читальні в Троїцькому народному домі [27, арк.9]. В результаті обшуку було знайдено 919 брошур вилучених судом з книжкового обігу, а також 1863 видань, котрі були кваліфіковані як тенденційні та антиурядові [7, арк.21 зв.]. Крім того, В.П. Науменка було викликано на допит до канцелярії Жандармського управління [21, арк.83].

За підсумками обшуку 8 березня 1907 р. відбулося засідання Ради Київського товариства грамотності, котра обрала спеціальну комісію з п'яти осіб, що мала відслідковувати нові надходження з метою недопущення поширення книг, які не відповідають просвітницьким завданням товариства [7, арк.21 зв.].

8 квітня 1907 р. Волинський губернатор порушив клопотання про припинення шкідливої діяльності Київського товариства грамотності [29, арк.91], що проявилася в постачанні безкоштовних народних бібліотек імені Павленкова, які знаходилися в межах Волинської губернії різноманітними брошурами «крайньої нелегальної спрямованості, котрі налаштовували місцеве населення проти існуючого порядку управління». Генерал-губернатор 21 травня того ж року підтримав в міністерстві означене клопотання Волинського губернатора [8, арк.27]. У відповідь Міністр внутрішніх справ (на підставі статті 33 відділення 1 Тимчасових правил про союзи та товариства від 4 березня 1906 р.) відношенням від 31 липня доручив направити питання про закриття Київського товариства грамотності на розгляд Київського губернського у справах про товариства присутствія. У відношенні було вказано, що згідно названих правил (відділення б) постанова має стосуватися також товариств, що утворилися до затвердження правил, якщо в їх статутах, затверджених встановленим порядком, не міститься інших вказівок з цього приводу, а оскільки статут Товариства грамотності такого порядку не передбачав,

то й розгляд питання було повернуто на губернський рівень [29, арк.18-18 зв.].

З метою захисту від необґрунтованих нападок Київське товариство грамотності 2 червня 1907 р. від імені його Ради за підписом голови В.П. Науменка направило клопотання Міністру внутрішніх справ з проханням ліквідувати обмеження, котрі чинив Волинський губернатор Товариству у відкритті народних бібліотек в Волинській губернії та облаштуванні місцевими комісіями Товариства в губернії спектаклів та вечорів. У зверненні зазначалося, що при комплектуванні бібліотек ніяких тенденційних цілей товариство не переслідувало. Підібрані книги по суспільствознавству та державознавству висвітлювали питання з різних точок зору. Також було вказано, що при комплектуванні бібліотек варто керуватися не міркуваннями Волинського губернатора, а точними вказівками закону, котрий раніше допускав до народних бібліотек книги, що увійшли до особливих списків, а потім почав допускати всі книги, що не були вилучені з обігу. «Такий законний порядок не може бути змінений на розсуд адміністративної влади, котрій не надано право в обхід закону вводити яку-небудь особливу, нічим не регламентовану цензуру бібліотечних каталогів» – зазначалося у клопотанні [29, арк.18-20 зв.].

У свою чергу місцева адміністрація посилила нагляд за Товариством. 13 серпня 1907 р. на підставі постанови Київського генерал-губернатора від 5 червня 1907 р було оштрафовано на 100 руб. В.П. Науменка. Причиною цього стала його відмова назвати редактора та фактичного видавця надрукованої бібліотечною комісією Київського товариства грамотності брошури «Огляд поточної популярної літератури» (випуск II) [7, арк.7 зв.-8] У ній у розділі присвяченому розгляду громадянських мотивів в сучасній художній літературі [11, арк.155-170 зв.] містилися рецензії на два видання поширення яких було заборонено судом [7, арк.7 зв.].

11 жовтня 1907 р. відбулася урядова ревізія Уманського відділення Київського товариства грамотності де в бібліотеці на 3 тис. примірників видань було знайдено 36 екземплярів заборонених та нелегально надрукованих книг і брошур. Також інспекторами було проаналізовано книжковий обіг відділення та зроблено висновок, що від часу заснування книжкового складу в вересні 1905 р. ним була розпродана величезна кількість «визвольної» літератури серед селян, робітників та учнів [7, арк.12-14]. Загалом же перевіряючим зроблено висновок, що при уважному огляді літератури ставала зрозумілою «злочинна спрямованість» і інших видань, окремі з яких були заборонені судовими інстанціями, інші були надруковані нелегально, а треті за своїм змістом давали підстави для сумнівів у їх легальності [7, арк.13].

13-15 листопада 1907 р. відбулася урядова ревізія книжного складу Товариства грамотності в м. Києві [7, арк.21]. З огляду на результати попередніх інспекцій та обшуків Товариство встановило в себе зразковий порядок вилучення з книжкової торгівлі та бібліотеки заборонених видань. В книжковому складі було заведено каталог заборонених видань, що ретельно вівся відповідно

до списків, котрі публікувалися в «Киевских губернских ведомостях». Вся подібна література негайно вилучалася зі складу та негайно передавалася В.П. Науменку для зберігання в особливому замкненому приміщенні. Перед початком ревізії В.П. Науменко надав А.А. Нікольському 764 примірники таких книг та брошур. В процесі огляду складу інспектор виявив велику кількість видань, котрі були кваліфіковані ним як тенденційні та антиурядові, хоча вони й були відсутні у реєстрах заборонених книг. До таких видань він відніс літературу надруковану «ліберальними видавництвами» «Донская Речь», «Молодая Россия», «Лучь», «Земля и Свобода», «Равенство» тощо. Обурила інспектора також наявність журналів т.зв. «визвольної спрямованості», таких як «Былое», «Знание» тощо. Після ревізії інспектор доповів Київському генерал-губернатору про тенденційний та антиурядовий характер усього відділення книжкового складу з суспільно-правових питань. А наявність великої кількості вилучених самим же керівництвом Товариства заборонених видань А.А. Нікольський кваліфікував як ознаку підтримки товариством тісних зв'язків з видавництвами та авторами, котрі є частиною т.зв. «визвольного руху» [7, арк.7 зв.-9 зв.].

Загалом, здійснюючи огляд складів та читалень Київського товариства грамотності, інспектори керувалися міркуванням, що відповідальність Товариства грамотності має бути вищою ніж у звичайних книготорговців. Останнім можна керуватися лише формальною перевіркою видань на існування заборони щодо їх поширення. Натомість Товариство грамотності за духом і характером своєї діяльності має достеменно знати які саме книги та брошури воно пропонує покупцям, звертаючи увагу на видавця, їх зміст та спрямування [7, арк.13]. В свою чергу дещо пізніше В.П. Науменко в пояснювальній записці вказував, що Товариство грамотності працювало над впорядкуванням книготоргівлі та перелогдало книги, однак загальна втома та апатія завадили членам товариства провести цю роботу оперативно. До того ж навіть Головне управління у справах друку для якого це було обов'язком не встигало вносити літературу в індекс заборонених видань, тому важко було вимагати виконання на належному рівні такої роботи від осіб, котрі на засадах добровільності працювали на складах Товариства [7, арк.17-17 зв.].

Наприкінці 1907 – на початку 1908 рр. становище Київського товариства грамотності значно погіршилося. Після розгляду результатів повторної ревізії книжкового складу Начальник Південно-Західного краю повідомленнями від 26 жовтня 1907 р. та 2 січня 1908 р. закрити книжкові склади та книжкові крамниці Товариства в Києві та Умані [29, арк.64 зв.].

В січні 1908 р. Черкаський повітовий справник порушив клопотання про здійснення ревізії на книжковому складі відділення Київського товариства грамотності в м. Сміла Черкаського повіту Київської губернії в зв'язку з поширенням ним літератури, котра сприяла розповсюдженню протестних настроїв населення [7, арк.21].

В свою чергу Волинський губернатор 16 січня 1908 р. подав повторне клопотання до МВС з проханням про припинення діяльності Товариства в межах Волинської губернії [8, арк.27].

Цього ж дня з огляду на загострення ситуації та можливе закриття товариства на ім'я Київського генерал-губернатора В.П. Науменком була направлена доповідна записка в якій зазначалося, що Товариство завжди стояло осторонь тих чи інших політичних рухів та проводило свою роботу у «душі посилюючого розуміння тих завдань, котрі були ним на себе взяті» [14, арк.1]. Далі автор записки характеризував основні напрями діяльності товариства і прохав перевірити правильність його слів, щоб дати можливість Товариству грамотності зняти з себе усі несправедливі звинувачення. «У такій складній справі як відання великою установою можливої помилки, можливі непорозуміння, але від них ще далеко до кримінальних вчинків», – вказувалося В.П. Науменком [16, арк.1-7].

Клопотання про закриття товариства було доповнене зверненням окремих консервативно налаштованих мешканців міста від 17 січня 1908 р. до Київського генерал-губернатора з проханням «припинити мерзенну діяльність Київського товариства грамотності», котре шляхом проведення лекцій, театральних постанов та зібрань в народному домі, а також поширенням революційних видань в народі «готувалося до кривавої анархії» та «сіяло революційну отруту». Далі слідувало клопотання про передачу Народного дому в розпорядження новоствореного Педагогічного товариства ім. К.Д. Ушинського, що мало вести свою діяльність в душі «християнської моральності та засад російського патріотизму». Зазначене клопотання підписало кілька десятків осіб, серед яких були дворяни та священики [8, арк.126-126 зв.].

Нарешті 23 січня 1908 р. під керівництвом виконуючого обов'язки Київського губернатора М.М. Чихачова відбулося засідання Київського губернского у справах про товариства присутствія на якому було розглянуто питання про закриття Товариства грамотності у зв'язку з результатами перевірки. Після доповіді одного з членів присутствія про діяльність товариства, зі своєю промовою виступив В.П. Науменко. В свою чергу інспектор типографій та книжкової торгівлі А.А. Нікольський, що здійснював огляд книжкових складів Товариства в Києві та Умані познайомив присутніх з подробицями ревізій. Після висновків товариша прокурора київської судової палати, якого було запрошено на засідання з правом дорадчого голосу, Присутствіе одностайно постановило закрити Київське товариство грамотності разом з усіма його відділеннями [13, арк.4]. Підставою закриття відповідно до прийнятої постанови став відхід від першого параграфу статуту, відповідно до якого діяльність Товариства мала відбуватися в релігійно-моральному душі, натомість книги, котрі розповсюджувалися товариством на думку адміністрації не відповідали цим вимогам [8, арк.27 зв.].

Правлінням Товариства у встановленому порядку була направлена скарга до Правлячого Сенату Російської імперії з долученими до неї копіями постанови Присутствія від 23 січня 1908 р.

[6, арк.126 зв.] та його ж рапортом від 18 березня 1908 р. У рапорті, зокрема, зазначалося, що навіть якщо брати до уваги лише розповсюдження літератури, то вже існують всі підстави для закриття товариства (за статтями 33-35 правил 4 березня 1906 р.), незалежно від того чи залишалось товариство в межах діючих правил у інших видах своєї діяльності [8, арк.184-187 зв.]

Закриття товариства викликало жваве обговорення в провінційній та столичній пресі. Підтримка діяльності Київського товариства грамотності висловлювалася на сторінках ліберальних петербурзьких часописів «Речь» та «Реформа». Противники організації друкувалися на шпальтах місцевого «Киевлянина», котрий звинувачував діячів Товариства в антидержавницькій підривної діяльності. Цю позицію також підтримувала петербурзька консервативна газета «Новое время». Однак 9 лютого 1908 р. її співробітником О.А. Столипіним (братом П.А. Столипіна) була надрукована стаття «Непорозуміння» в якій було вказано, що «звинувачувальний акт проти Товариства грамотності вівся пресою», а обвинувачення базувалися на фактах, оприлюднених «Киевлянином», котрий був зацікавленою стороною, а тому тенденційно підбирав та інтерпретував факти. Саме тому, зазначав автор, столична преса не повинна була використовувати такі відомості [29, арк.80-80 зв.].

У відповідь представники консервативних кіл м. Києва (близько 90 осіб) 20 лютого 1908 р. подали клопотання Київському генерал-губернатору з проханням унеможливити перегляд постанови про закриття Товариства грамотності, за допомогою її впливових захисників в столиці. «Нехай пан О. Столипін з усіма «діячами» закритого товариства грамотності залишать свої підмінені «документи» при собі, а ми назавжди залишимося без таких доброзичливців та їх організацій, що переслідують свої шкідливі для цілісності та спокою Росії цілі», – говорилося у документі [29, арк.80-80 зв.].

Намагалися знайти заступництво у адміністрації краю і прихильники Товариства грамотності. Так, колективне звернення від 9 березня 1908 р. з підписами кількох сотень осіб та проханням зберегти Товариство було надіслано Київському губернатору. Автори звернення наголошували на аполітичному характері діяльності організації та її значній ролі в розвитку освіти краю. Можливі формальні відхилення в роботі Товариства вони пояснювали загальними умовами громадсько-політичного життя країни останніх років та складністю роботи товариства, заснованого на засадах добровільної праці багатьох осіб, котрі мали можливість приділяти цій справі лише свій вільний час [8, арк.201-223].

На початку 1909 р. Правлячим сенатом було розглянуто скаргу В.П. Науменка на постанову про закриття Київського товариства грамотності. Сенат визнав цілком доведеним факт поширення Товариством шляхом продажу з його книжкових складів книг та брошур антиурядового змісту, причому дане порушення, на думку сенату, мало не епізодичний, а систематичний характер. Тому рішення Київського губернського у справах про това-

риства присутствія від 23 січня 1908 р. було вирішено залишити без змін [19, с.3].

В подальшому за свою активну участь у Київському товаристві грамотності В.П. Науменко отримав статус неблагонадійного у місцевої адміністрації. У 1909 р. він очолював «Товариство сприяння середній освіті в м. Києві». І хоча будь-яких відхилень від Статуту не було помічено, однак з огляду на неблагонадійність керівництва організації до його діяльності була прикута особлива увага влади [6, арк.117-117 зв.]. В іншому випадку В.П. Науменко, І.С. Левицький та К.П. Михальчук у 1910 р. подали до Київського губернського у справах про товариства присутствія на затвердження статут Товариства благоустрою та охорони моголи українського поета Т.Г. Шевченка, але в його реєстрації було відмовлено. Причиною цього стало «українофільство» засновників, а також їхня попередня громадсько-політична активність. Щодо В.П. Науменка, зокрема, згадувалося його головування в Київському товаристві грамотності, котре «було закрито за псевдопросвітницьку діяльність, спрямовану на політичне розбещення напівграмотних народних мас» [10, арк.8].

Закриття Київського товариства грамотності негативно відобразилося і на освіті краю. Так, ревізія Павленківських бібліотек в селах кількох повітів Київської губернії засвідчила відсутність нормального обліку та каталогів книг, або ж їх повне зникнення [9, арк.2-2 зв., 110-110 зв.].

Можна частково погодитися з одним з активних діячів Київського товариства грамотності, журналістом та театральним критиком В.А. Чаговцем, котрий в своїх спогадах відносив досліджувану організацію до ліберальних [18, арк.61]. Дійсно, ліберальні настрої панували серед членів та в керівництві Товариства, що особливо проявилось в ході революції 1905-1907 рр., коли були вироблені окремі резолюції ліберального змісту, на засіданнях товариства обговорювалися політичні питання, а при комплектуванні бібліотек літературою великої уваги надавалося актуальній літературі соціально-політичного змісту. Однак при цьому в своїй роботі організація продовжувала максимально притримуватися діючого законодавства, не виробила якоїсь політичної програми та продовжувала займатися культурно-просвітницькою діяльністю.

Таким чином, діяльність Київського товариства грамотності в 1904-1908 рр. перебувала під постійним тиском влади. Причиною такого ставлення була деяка лібералізація в діяльності Товариства, пов'язана з загальною суспільно-політичною ситуацією в Російській імперії. Вона проявлялася як у зміні зовнішніх обставин (трансформація законодавства, зменшення зовнішнього контролю за діяльністю товариств) так і в роботі самого товариства на засіданнях якого почали підніматися окремі політичні питання, а бібліотеки з кінця 1905 р. почали укомплектуватися літературою з актуальних суспільно-правових питань. Неодноразові обшуки та ревізії книжкових складів 1907 р. стали підставою для закриття Київського товариства грамотності.

Представники останнього апелювали до існуючого законодавства для захисту своєї позиції. Натомість, на думку влади виконання всіх положень законодавства було ще недостатньою підставою для продовження функціонування Товариства, котре відійшло від релігійно-моральної спрямованості в характеру своєї діяльності, задекларованої в статуті. Більш того, в діяльності Товариства влада вбачала ознаки системної шкідливої антиурядової діяльності. В рішенні про закриття Київського товариства грамотності, в роботі якого проявилися окремі ліберальні тенденції, проявилось упереджене ставлення влади до культурно-просвітницьких товариств, а також до різних форм самоорганізації населення загалом. В будь-яких громадських ініціативах влада вбачала загрозу для існуючого самодержавного ладу.

Список використаних джерел та літератури:

1. Албул І. Роль Володимира Науменка у діяльності «Київського товариства грамотності» // *Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету*. 2014. Ч. 3. С. 15-20.
2. Березівська Л. Боротьба вітчизняних громадських організацій за національну школу в імперську добу // *Рідна школа. Квартальник Українського вчительського товариства у Польщі*. 2015. № 23. С. 41-46.
3. Березівська А.Д. Освітньо-виховна діяльність київських просвітницьких товариств (друга половина XIX – поч. XX ст.). Київ: Молодь, 1999. 191 с.
4. Вегера А.Р. Культурно-освітня діяльність В.П. Науменка в дореволюційний період (друга половина XIX ст. – 1917 р.) // *Сумська старовина*. 2015. № XLVI. С. 112-120.
5. Державний архів Київської області (далі – Держархів Київської області). Ф. Ф-10. Оп. 1. Спр. 1.
6. Держархів Київської області. Ф. Ф-10. Оп. 1. Спр. 95.
7. Держархів Київської області. Ф. Ф-10. Оп.1. Спр. 98.
8. Держархів Київської області. Ф. Ф-10. Оп. 1. Спр. 207.
9. Держархів Київської області. Ф. Ф-10. Оп. 1. Спр. 251.
10. Держархів Київської області. Ф. Ф-10. Оп. 1. Спр. 274.
11. Державний архів м. Києва (далі – Держархів м. Києва). Ф. 168. Оп. 1. Спр. 9.
12. Держархів м. Києва. Ф. 168. Оп. 1. Спр. 25 а.
13. Держархів м. Києва. Ф. 168. Оп. 1. Спр. 41.
14. Держархів м. Києва. Ф. 168. Оп. 1. Спр. 42.
15. Землянский И.А. Государственная политика в библиотечном деле во второй половине XIX – начале XX вв. // *Национальная Ассоциация Ученых*. 2015. № 5-6 (10). С. 17-20.
16. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). Ф. 208. Спр. 6.
17. ІР НБУВ. Ф. 208. Спр. 8.
18. ІР НБУВ. Ф. 268. Спр. 5.
19. К закрытию Киевского общества грамотности // *Киевлянин*. 1909. 31 січня. № 31. С. 3.
20. Коцур А., Гордійчук О. Діяльність Київського товариства грамотності у сфері поширення початкової освіти та елементарних знань серед населення Правобережної України (1897–1908) // *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. 2009. Вип. 98. С. 21-24.

21. Коцур А.П., Гордійчук О.В. Становлення та діяльність Київського товариства грамотності (1882–1908 рр.). Київ: Корзун Д.Ю., 2011. 196 с.
22. Магась В.О. Суспільно-політична діяльність Київського педагогічного товариства взаємної допомоги в роки Першої російської революції // *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка: Історичні науки*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2016. – С. 147-158.
23. Палієнко М. «Киевская старина» (1882–1906): у громадському та науковому житті України (кінець XIX – початок XX ст.). Київ: Темпора, 2005. 384 с.
24. Устав. Инструкции и Положения Киевского Общества Грамотности. Киев: Тип. Т.Г. Мейнандер, 1899. 42 с.
25. Центральний державний історичний архів в м. Києві (далі – ЦДІАК України). Ф. 1597. Оп. 1. Спр. 76.
26. ЦДІАК України. Ф. 275. Оп. 1. Спр. 680.
27. ЦДІАК України. Ф. 318, Оп.1, Спр. 1532.
28. ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 655. Спр. 35.
29. ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 857. Спр. 146.

В. О. Магась

Киевское общество грамотности и власть в 1904-1908 гг.

В статті охарактеризовані взаимоотношення культурно-просвітительської організації – Київського товариства грамотності і органів влади в період обострення громадсько-політичної ситуації в Російській імперії. У главі Товариства знаходився відомий український громадський діяч В.П. Науменко. У своїй діяльності він намагався поєднати вимоги законодавства з наростаючими революційними і ліберальними настроями членів товариства. В цей час окремі засідання Товариства набували політичного характеру, Народний дім Київського товариства грамотності перетворився в місце політичних зборів і маніфестацій, а книжні магазини і бібліотеки Товариства укомплектовувалися літературою політичного змісту. У 1905 г. ряд діячів товариства грамотності взяли участь у революційних мітингах, демонстраціях, засіданнях легальних і нелегальних громадсько-політичних організацій.

У 1905-1907 гг. на складах і в магазинах товариства грамотності був проведений ряд обшуків і інспекцій. Велике все недовольство представників влади викликало те, що при комплектуванні бібліотек Товариство вимагало тільки вимогами існуючого законодавства, яке допускало в народні бібліотеки всі книги, які не були вилучені з обігу. Разом з тим інспектори, виконуючи огляд складів і читальні Товариства грамотності, вимагали повідомити керівництвом Товариства грамотності, що відповідальність Товариства грамотності повинна бути вище, ніж у звичайних книжоторговців. Нарешті можна було вимагати лише формальної перевірки видань на існуюче заборони на їх поширення. У свою чергу Товариство грамотності по духу і характеру своєї діяльності повинно було точно знати які саме книги і брошури воно пропонує покупцям, звертати увагу на видавця, їх зміст і напрямлення. Офіційною причиною закриття Товариства властю в січні 1908 г. стало відхилення від першого параграфа

его устава, согласно которому деятельность общества должна происходить в религиозно-нравственном духе, а книги, которые распространялись обществом, по мнению администрации, не соответствовали этим требованиям.

Ключевые слова: общественная организация, власть, Киевское общество грамотности, репрессии властей.

Vyacheslav Magas

The Kyiv Society of Literacy and the authorities in 1904-1908

The article describes the relationship between the cultural and educational organization – the Kyiv Literacy Society and the authorities during the period of exacerbation of the socio-political situation in the Russian Empire. The head of the Society was a well-known Ukrainian public figure V.P. Naumenko. In his work, he tried to combine the requirements of the law with the growing revolutionary and liberal moods of the society members. The separate meetings of the Society at that period of time acquired a political character, the People's House of the Kiev Literacy Society turned into a place of political gatherings and demonstrations, and the bookshops and libraries of the Society were equipped with the political literature. In 1905, a number of the Literacy Society members participated in the revolutionary rallies, demonstrations, meetings of the legal and illegal socio-political organizations.

In 1905-1907, a number of searches and inspections were carried out at the warehouses and in the bookstores of the Literacy Society. The biggest dissatisfaction with the authorities was the fact that the Society was guided only by the requirements of the existing legislation to complete the libraries. The legislation allowed the libraries to have all the books that were not withdrawn from circulation. Instead, inspectors, searching the Literacy's warehouses and readings-rooms, were sure that the responsibility of the Literacy Society should be higher than that of ordinary booksellers. The latter can be guided only by the formal examination of publications on the existence of a ban of its circulation. Instead, the Literacy Society, in the spirit and nature of its activities, must know with certainty what books and brochures it offers to buyers, paying attention to the publisher, its content and assignment. The official reason for the closure of the Society by the authorities in January 1908 was the withdrawal from the first paragraph of its statute, according to which the activities of the society were to take place in the religious and moral spirit, while the books that were distributed by the society in the opinion of the administration did not meet these requirements.

Key words: public organization, authorities, the Kyiv Literacy Society, authoritative repressions.

Отримано: 25.10.2017

ЕТНОКУЛЬТУРНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ НА ПОДІЛЛІ КІНЦЯ ХVІІІ — ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ ст.: ІСТОРИОГРАФІЯ ПИТАННЯ

У статті представлено краєзнавчі дослідження у рамках дисертаційного дослідження: «Етнокультурні трансформації в Подільській губернії наприкінці ХVІІІ – у 40-х роках ХІХ століття».

Включення Поділля до складу Російської імперії, призвело до характерних змін в споконвічній місцевій культурі. Це доводить вивчена історіографічна база. Умовно автор розподіляє її на чотири різновиди групи.

Першу – становить дореволюційна історіографія. Лівову частку якої складають теоретичні розробки лоялістів російської корони. Хоча дані праці багаті на фактичний матеріал, але висвітлюють проблему однобоко.

У децю видозміненому вигляді інформацію подає радянська історіографія, яка виходить з потреб класової ідеології. Радянська історіографія – друга група історіографічної бази.

Третя група – історіографія української діаспори. Її характерна особливість полягає в тому, що автори присвячую чимала студії духовним, політичним питанням і фольклору. Однак комплексне дослідження з питання культурного розвитку в означений проміжок часу на Поділлі – відсутнє.

Четверту групу складають комплекс сучасних напрацювань, що після проголошення незалежності України у 1991 р., стали більш об'єктивно та повніше розкривати сутність змін у культурній сфері, що відбулись після включення Подільського регіону до Росії, але власне, загальне дослідження поки що також відсутнє.

Хоча чимало аспектів по темі вже встигли знайти певне відображення в розвідках дослідників і краєзнавців ХІХ – початку ХХІ ст., однак, наявні публікації, не вичерпують глибини вказаної проблеми.

Стаття адресована фахівцям, які працюють у галузі історії: для докторантів, аспірантів, магістрів, краєзнавців, студентів історичних дисциплін вищих навчальних закладів, учнів загальноосвітніх шкіл та інших шанувальників минулого Подільського краю і України.

Ключові слова: історіографія, культура, проблема, питання, автор, дослідження, Поділля.

В сучасній історіографії серйозного руху набирає регіональна історія, яка, на превеликий жаль, в радянські часи не мала такого значення. Звернення до окремих регіонів, дає можливість дослідникам глибше осягнути загальні закономірності культурного розвитку [1, с.35]. Адже саме завдяки науковим розробкам краєзнавчого характеру, вдається відтворити цілісний образ історичної картини, в тому числі етнокультурних трансформацій у Подільській губернії кінця ХVІІІ – 40-х років ХІХ ст.

Загалом історіографічний доробок дослідників з даної тематики досить різноманітний і багатий. Умовно історіографічну базу можемо класифікувати на чотири групи, зокрема: праці дореволюційних авторів; дослідження радянських науковців; праці україн-

ської діаспори; наукові розвідки сучасних вчених. Однак, історіографічний огляд засвідчує недостатню вивченість проблеми.

Сьогодні ми користуємося теоретичними знаннями про культуру та етнокультуру Подільського регіону, переважно тими, які свого часу підготували у XIX ст. наші колеги історики-науковці і краєзнавці. Вони були своєрідними першовідкривачами цих проблем. Але, власне, не всі питання стали об'єктом дослідження, чи автори згадують про них досить в стислій формі та обмежено, виходячи з тих суб'єктивних, суспільно-політичних та історичних обставин, що склалися на той час.

Специфіка досліджень краю першої половини XIX ст. полягала в тому, що цією справою у той час займалися здебільшого польські науковці та літератори. Така ситуація пояснюється низкою чинників: понад 300 років Поділля перебувало у складі Речі Посполитої, до 1831 р. тут панувала як державна польська мова, католицизм, непорушні соціально-економічні позиції шляхти тощо [2, с.92]. Як приклад, варто згадати, що в 20-х роках XIX ст. у Могилеві-Подільському жив відомий прогресивний польський поет Ю. Словацький. Він у своїх творах відображав життя, побут і тяжке становище простого люду, тобто складові частини етнокультури [3]. В пошуках заробітку доля привела молодого педагога В. Марчинського до м. Кам'янця-Подільського. Майже чотири роки він працював тут учителем у місцевих школах і підробляв приватними уроками та репетиторством. 1816 року він висвячений у ксьондзи й деякий час, як настоятель, обіймав римо-католицьку парафію в с. Чернокозинцях на Кам'яничині, а згодом пов'язав подальшу службу кар'єру з Петропавлівським кафедральним костюлом у Кам'янці-Подільському і закінчив свій життєвий шлях в цьому місті 6 листопада 1845 року, прелатом капітули. Проте справжнім покликанням В. Марчинського стали історичні дослідження. Свою науково-літературну творчість розпочав з публікації протягом 1816-1820 років книжок із всесвітньої історії, для потреб подільських шкіл [4]. Головним творчим досягненням В. Марчинського, яке визначило його як вченого і провідного краєзнавця стала монографія «Статистичний топографічний і історичний опис Подільської губернії» [5]. Це масштабне видання, що було вперше здійснене для краю у XIX ст. [4]. Вже на кінець XIX ст. з'являються такі ґрунтовні польські праці як «Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich» [6].

Ближче до середини XIX ст. у вивчення краю активно включаються лояльні до Російської імперії дослідники. Яскравим прикладом зазначеного періоду є монографічне видання П. Батюшкова, яка базується на величезній кількості історичних джерел. Разом з тим, має виражений ідеологічний зміст [7]. Як зазначає Ю. Скрипник, П. Батюшков – типовий представник царського чиновництва, у праці «Подолія. Историческое описание» займає великоросійські позиції [8, с.17]. Тому, неодноразово наголошується на величезному нібито позитивному культурному значенні приєднання нових територій до Російської імперії, бо цей край здавна

був православним, проте, не враховано того факту, що регіон також був і полінаціональним й поліетнічним, що тут здавна мешкало чимало представників релігійних груп Західного віросповідання, бо ж у праці негативно оцінюється діяльність католицької та уніатської церков. Оскільки ці – релігійні конфесії були апріорі «ворожими». Хоча не слід і забувати те, що більшість тутешніх жителів були греко-католиками (уніатами).

З 40-х років XIX ст. за розпорядженням царського уряду на Поділлі запроваджується практика підготовки історико-статистичних, етнографічних описів населених пунктів губернії, оглядів та звітів. Справа в тому, що необхідність такої творчої роботи виникала у зв'язку з потребою мати більш повні відомості про соціально-економічний стан та культурний рівень краю, який перебував у складі Російської імперії [2, с.93]. Окремі корисні факти про зміни в Подільській губернії бачимо у роботі полковника Еркерта Родрига Федоровича «Взгляд на историю и этнографию западных губерний России» [9]. З 1838 р. друкарня у Кам'янці-Подільському стала видавати «Подольские губернские ведомости», офіційні бюлетені, які і сьогодні є важливими історичними джерелами з дослідження минувшини Подільського краю, переважно соціально-економічного, політичного напрямів, зустрічаються і замітки про народні звичаї і традиції [10, с.163]. У 1849 р. у «Военно-статистическому обозрении Подольской губернии», підготовленим за розпорядженням генерального штабу російської армії Тверитиновим, був зібраний багатий фактичний матеріал, який став фундаментальною базою для нашого дослідження [2, с.93]. Тож ця робота стала невід'ємним джерелом для ознайомлення і загальними культурно-політичними та побутовими особливостями краю.

Крім того, для організації дослідницької роботи на Поділлі, при канцелярії губернського правління 1862 р. було створено Державний статистичний комітет, а 1865 р. при єпархіальному управлінні на базі Кам'янець-Подільської духовної семінарії – Подільській єпархіальний історико-статистичний комітет [2, с.92]. Велике значення мав релігійний часопис «Подільські єпархіальні відомості», який випускався з 1862 р. На його сторінках місцеві науковці розміщали результати своїх досліджень, з історії, археології, етнографії, ознайомлюючи з ними громадськість [11]. Масиви етнографічного матеріалу було підготовлено до друку співробітниками цього часопису [12, с.9]. Однак, у авторів відчувається суб'єктивна прив'язаність до служіння російському самодержавному режиму, його вихваляння тощо. У той же час, непересічне значення мають окремі публікації, багаті на фактичний матеріал у журналі «Киевская старина». Де проблеми поділезнавства та площини культури Наддніпрянщини, свого часу висвітлювали С. Венгрженовский [13, с.36-49], О. Левицький [14, с.231-244], Е. Крижановський [15, с.262-300], Л. Мацевич [16, с.301-311], П. Житкеций [17, с.1-8], Ф. Николайчик [18, с.366-400], Д. Левицький [19, с.458-476], К. Береза [20, с.313-338], М. Васильєв [21, с.354-376], В. Боржковський [22, с.653-708], В. Хранович [23,

с.358-388], Є. Сіцінський [24, с.152-154], В. Ястребов [25, с.283-288], А. Лотоцький [26, с.279-287], М. Трублаєвич [27, с.167-184], І. Павловський [28, с.589-597] та інші. Поряд з тим, в цьому ж ключі, не менше значення має періодичне видання «Основа», яке друкувалось у Санкт-Петербурзі за редакцією П. Куліша. У цьому зв'язку варто підкреслити роботи А. Свидницького [29, с.43-64], М. Костомарова [30, с.38-58], А. Шимонова [31, с.75-78], Г. Ге [32, с.1-11] та інших авторів.

Історіографія кінця XIX – початку XX ст. представлена у великій кількості працями церковних і світських істориків, накопиченням фактичного матеріалу. Проте, всі ці фахові розвідки відзначаються певною необ'єктивністю щодо релігійних питань.

Вагоме місце займають праці історика та етнографа В. Антоновича. Вчений позитивно оцінює процеси возз'єднання уніатської віри з православ'ям, натомість І. Крип'якевич та дослідники діаспори вважають це великою трагедією. В. Антонович з особливим інтересом змальовував життя правобережних українців, вкрай негативно ставився до унії. У своїх працях він доводив, що унія була нічим іншим, як політичною зброєю поляків, з допомогою якої останні прагнули привести українців до католицизму [33]. Вивчаючи проблему, не можливо не згадати про патріарха української історії М. Грушевського, який у своїх наукових студіях наголошував на тому, що у досліджуваному періоді культура і національна свідомість понизилась до незрозумілих істин, і підмінялася релігійними признаками [34, с.384]. Теоретичну основу для вивчення об'єкта дослідження, знаходимо у творах видатного діяча часів національно-визвольних змагань українського народу І. Огієнка [35], [36].

Характерна особливість досліджуваного часового періоду є також підвищена увага до минулого та усної народної творчості, як проявлення національної і художньої свідомості [1, с.42]. Як зазначає І. Батирева, діяльність місцевих подільських осередків фольклорно-етнографічної школи Подільської духовної семінарії (А. Свидницький, С. Руданський, К. Шейковський, М. Симашкевич та ін.), подільської історико-краєзнавчої школи (Є. Сіцінський, М. Яворовський, С. Венгрженевський та ін.), губернського статистичного комітету та земства, характеризуються етнографічними матеріалами, що зафіксовані їх представниками [12, с.9].

Як реакція священиків на продовження політики колонізації, окатоличування краю, яка здійснювалася з XV по XIX ст., підсилена була польськими повстаннями на Поділлі й Волині 1831 та 1863 рр., розпочалось вивчення минувшини. Щоб послабити польський вплив на Правобережну Україну, Священний Синод у середині XIX ст. зобов'язав місцеві духовні навчальні заклади, сільських пастирів не тільки божим словом зміцнювати свої позиції, але й створити «російську версію» історії краю, його населених місць [37, с.4]. Поштовху регіональних досліджень сприяло утворене 1845 р. у Петербурзі імператорське Російське географічне товариство. Воно двічі зверталося з відозвою до подільського духовенства збирати в архівах цікаві документи, щоденники подорожей, церковні літопи-

си, давні мапи, плани. З метою протистояння польській пропаганді та широкої русифікації, семінаріям доручалось створити нове суспільство освічених людей, створити історико-статистичний опис церков [38, с.103]. Проте, працюючи в українському середовищі, священики, що взялися за створення історичних описів краю в «російському дусі», так чи інакше стали залучати у свої праці матеріали українського народного побуту, звичаїв, традицій, факти [37, с.4]. Любов до минулого, бажання зберегти пам'ятки народної культури, усної народної творчості та мистецтва, оприлюднити їх, познайомити з ними широкий загал, були мотивами збирачів та любителів української старовини [39, с.327].

Стояв біля колиски подільського краєзнавства і залишив нам багату творчу спадщину також М. Орловський [40, с.214]. Який значну увагу приділяв етнографічному вивченню рідного краю. Він зібрав безліч казок, прислів'їв, приказок, пісень, гаївок та шедрівок і видав праці «Малороссийские пословицы и поговорки (числом 844), расположенные в алфавитном порядке», «Народные сказки, поверья, предания и песни про старину», «Примечания «к еврейским обрядам», «Подольские коляды и песни», «Коломыйки», «Благочестивые обычаи (числом 23), совершающиеся в приходских церквях Подольской епархии, между ее жителями, а в великорусских приходских церквях не совершающихся», «Краткое описание обрядов, совершаемых в продолжение года евреями западных губерний Российской империи». Крім того, в його архіві зберігалося 42 аркуші пісень про легендарного героя українського народу, ватажка селянського руху на Поділлі Устима Кармалюка. На жаль, їх подальша доля досі невідома [40, с.216].

Активністю відзначалась діяльність Ю. Сіцінського. У 1881 р., будучи учнем семінарії, Ю. Сіцінський видрукував етнографічну розвідку «Народное предание о Полозе». Пізніше, навчаючись у Київській духовній академії, підготував кандидатську дисертацію на етнографічну тему – «Слов'яно-руська язичницька і двоєвірна есхатологія». Він видає праці «Сближение смерти с рождением и браком в народной поэзии», «Черты из народных представлений о загробном мире»(1885), «Народное воззрение на прадник Пасхи», «Народные образы и представления о смерти» (1886), «Святые безсребреники Косьма и Домиан по народным воззрениям», «Народные образы и представления о загробной смерти» (1887), «Набожные» песни в честь Тывровской иконы Божией Матири» (1889) [41, с.8-27, 138, 142-143.]. До Ю. Сіцінського, як до визнаного дослідника, зверталися за допомогою українські вчені, так відомий історик Д. Яворницький в листі від 25 липня 1928 р. просив вченого описати звичай пов'язані з «Дівочою іконою» і вже 9 вересня 1928 р. він писав: «ікона виносна «Дівоча» – це така ікона, яку несуть дівчата при процесіях, коли обходять кругом церкви, йдуть «хресним ходом» святити воду або на Зелені Свята в поля та в інших випадках. На Поділлі в кожній церкві є одна або дві такі ікони, їх роблять з дерева, з різьбою та підставкою, щоби ікона, коли її поставити на землю, стояла. Зазвичай на таких іконах малювали з одного

боку «зображення», а з другого – храмову ікону чи святих жінок Варвару, Катерину. В церкві «Дівочі образи» ставлять там, де передня частина церкви стикується з середньою, в дерев'яних церквах зазвичай на бар'єрі від зрубу. Дівчата прикрашають свої образи квітками або мереживними чи іншими «заслінками». Такі виносні дівочі образи є і в костюлах Подільського краю», – резюмує дослідник життєвого шляху Сіцінського А. Трембіцький [42, с.107-113]. Протоіерей Сіцінський присвячував свій вільний час етнографічним експедиціям по Поділля [43]. Проте переважна більшість його етнографічних праць про українські народні обряди та звичаї, так і залишилася в рукописах і майже не відома сучасним етнографам і краєзнавцям [42, с.107-113]. Наприкінці XIX ст. виходить визначна праця краєзнавця «Город Каменець-Подольский историческое описание» [44]. Час від часу автор суб'єктивно коментує історичні факти, які стосувалися процесу становлення російської влади на Поділлі. Водночас, як вказує А. Скришник, треба враховувати те, що Ю. Сіцінський не був істориком за фахом і не піддавав факти й події ґрунтовному аналізу [8, с.18]. Загальні відомості про релігійні аспекти культури Подільської губернії, містяться у праці «Приходы и церкви Пододьской епархии» під редакцією Сіцінського [45], де крім детальних описів приходів, позитивно оцінюються процеси возз'єднання уніатської віри з російським православ'ям. Проте, не варто забувати, що Ю. Сіцінський займав вагомe місце, серед діячів відродження, він зробив дуже багато для розвитку національної свідомості, – зазначає Д. Дорошенко [46, с.46].

Спроба узагальнити історичні й етнографічні відомості, зокрема, територію, заняття населення, окремі аспекти духовної культури народу, була здійснена М. Симашкевичем [2, с.93]. У другій половині XIX ст. вийшли друком окремі праці Мирофана Сімашкевича, в тому числі два випуски «Историко-географический и этнографический очерк Подолии» [47] і монументальна праця про римо-католицьку церкву на Поділлі з давніх часів до сучасності автора [48]. Тим не менше автор розглядає католицьку віру однобоко, з позицій вигідних царату. Як зазначає Ю. Земський у статті «Суспільно-політична атмосфера життя подільського духовенства за спогадами Олександра Лотоцького»: в умовах реакційної, антиукраїнської політики М. Сімашкевич зрисків всіх справ своєї молодості, став одним із «шиків» в руках влади, спрямованим проти української національної ідеї [49, с.83]. Набагато об'єктивнішою став його історико-географічний нарис, де зібранні безцінні матеріали про народну культуру подолян, а також розшифровано чимало звичаїв.

Досліджував побут, звичаї, вірування, народну медицину, фольклор та історію Поділля Сергій Олександрович Венгрженевський (Венгжиновський) [50], який одним із перших звернув увагу на виявлення національні традицій у вишивках, ткацтві та писанках подолян [51]. У 30-50-х рр. XIX ст. на Поділлі працювало багато прогресивних діячів культури. Серед них: Каленик Шейковський, вихованець Кам'янець-Подільської семінарії, автор наукових студій з

етнографії і лексикології та українського букваря [52, с.22]. В його роботі «Быт подолян» зібрано значну кількість поетичних творів [53], без розшифрування їх змісту. З Кам'янця розпочав свою фольклорно-етнографічну діяльність український письменник А. Свидницький, автор оповідань, повістей, роману «Люборацьки» [54, с.41-42], етнографічної праці «Великдень у подолян» [52, с.22].

Значний внесок у збір та систематизацію відомостей про життя краю зробив член-кореспондент Імператорського московського археологічного товариства, член-секретар Подільського губернського статистичного комітету В. Гульдман, який у 80-х роках XIX – на початку XX ст. опублікував цілу низку фундаментальних праць присвячених Подільському краю [2, с.94]. Зокрема, у книгах «Населенные места Подольской губернии» [55], «Справочная книжка Подольской губернии» [56], «Поместное землевладение в Подольской губернии» [57], окрім статистичних відомостей, автор торкнувся питань виробничої сфери побуту подолян.

Непересічну цінність для вивчення історії політичного та економічного життя Поділля, його населених пунктів, мають роботи П. Вікула. У той же час вони залишаються надто заполітизовані [58]. Історичний нарис про Поділля, на початку XX ст. залишив Д. Онацький [59]. Ця праця також багата фактичними матеріалами, однак, власне, мало чим відрізняється від інших робіт сучасників автора – одностороннім вихвалянням російського уряду, критикою католицької та уніатської віросповідань тощо.

Не втрачають своєї цінності результати етнографічних експедицій по Поділлю. Надзвичайно важливим етапом в історії вивчення Поділля як окремого етнокультурного регіону стала відома етнографічно-статистична експедиція, здійснена 1869-1870 рр. під керівництвом П. Чубинського [60]. Це була перша спроба комплексного дослідження різних сторін матеріальної та духовної культури населення Правобережної України. Матеріали експедиції опубліковані у 7-томному виданні, охоплюють значну частину території Поділля та містять записи усної народної творчості, календарні й сімейні обряди, народні вірування та знання, народні юридичні звичаї, а також етнографічно-статистичні опис українського, польського та єврейського населення [2, с.93].

У своїх працях, культурно-етнографічних особливості східно-слов'янських народів, неодноразово згадуючи подільський регіон, торкаються А. Афанасьєв [61]. Між тим, багаті етнографічні дані, які є невід'ємною частиною культури Поділля, залишили Ф. Левицький [62], [63], Н. Сумцов [64], А. Селецький [65], П. Єфіменко [66] та інші. Значний фактичний матеріал про розвиток культурної сфери на Поділлі, в період його інтеграції до складу Російської імперії, нагромадили М. Коялович [67], Данильченко [68] та інші.

Навряд чи можливо скласти уявлення про культуру винятково на основі радянських матеріалів, хоча наукових праць з теми в означений час з'явилося достатньо. До таких можемо віднести «Історія українського мистецтва в шести томах» [69]. На окрему увагу в цьому контексті заслуговує розробка Іжакевича «Культура

Русской речи на Украине» [70]. У радянський період цілу низку тем розглядати було заборонено або такі вивчалися під кутом зору ідеологічної сумісності. Користувалися попитом наукові розробки на замовлення партії, де обов'язково відзначалася роль партії та ворожі елементи, що апіорі позбавляло праці науковості та об'єктивності. Слід відзначити, що в радянські часи краснзнавчі дослідження мало не межували з тавром «буржуазний націоналізм», тому регіональні дослідження цього часу є надто бідними.

Радянський етап, у вивченні окресленої теми, відзначається певним регресом. Радянська історіографія, як правило досить побіжно та поверхово розкриває проблему етнокультурних змін, що відбулися у процесі приєднання до Російської імперії. Багатотомне радянське видання «Історія міст і сіл. Хмельницька область» [52], «Історія міст і сіл. Вінницька область» [3] це – енциклопедичні матеріали, що займають неабияке місце у вивченні піднятих проблем, оскільки з їх сторінок, заплющивши очі на пропагандистський стиль радянських авторів, все ж можливо почерпнути досить багато корисних відомостей.

Іноді радянська історіографія намагалася звести культурну конфронтацію до боротьби двох культур: польської і російської. Зведення і ототожнювання російської культури з українською. Насправді ми бачимо третій культурний напрямок – український. На жаль, на цьому ґрунті свого часу змушений був стояти академік В. Смолій, у монографії «Возз'єднання Правобережної України з Росією» [71]. Проте, на відміну від дореволюційних істориків, – радянські, визнавали український народ окремим етносом. Бо ж царизм штучно затримував культурний розвиток українського народу. Не визнаючи окремоті українського народу, – зазначають радянські теоретики [72, с.260]. Тим не менше, про формування культури, радянські автори пишуть як таку, що утворилася в умовах феодально-кріпосницького ладу і розвитку капіталістичного укладу розвивалась українська культура, яка виросла з надр народних мас. Тобто бачимо своєрідний і характерний стиль радянської наукової школи [72, с.259]. «История Украины» видана в часи Сталінської епохи висвітлює культуру України в кінці XVIII – в першій половині XIX ст. за основними характеристиками, без релігійних аспектів та вірувань [72]. Крім того, радянська історіографія закликала боротися із забобонами [54, с.124]. Цікаво, що традиційна релігія також вважалась пережитком древніх часів і відводилась у розряд забобонів, що заважали жити людині, розкрити свій внутрішній потенціал, такий собі «опіум для народу», як писав В. Ленін. Тож віросповідання були під постійним переслідуванням.

У той же час, у багатотомному виданні «История СССР с древнейших времен до наших дней», згадуючи про культуру до-реформеної Росії, на думку авторського колективу, процес демократизації культури і перехід до нових висот передової культури не був мирним, а проходив у гострій боротьбі з кріпосною і кліриканською культурами [73, с.570]. Тобто все таки, духовну культу-

ру радянські ідеологи не могли зовсім відкинути з літопису історії. Хоча б негативно, але про неї змушені були згадувати.

Деякі цінні відомості етнографічно-аналітичного характеру можемо почерпнути з книги К. Червяка «Весілля мерців». Час від часу автор намагався представити народну культуру з погляду матеріалізму, характерного для марксистсько-ленінського вчення. В цьому зв'язку, цінний матеріал щодо народних традицій також міститься у дослідженні Я. Ковальчука «Свята на Україні у звичаях та забобонах» [74].

Радянський вірменський дослідник В. Григорян розкриває питання вірменських поселень на Поділлі у доробку «История армянских колоний Украины и Польши» [75].

Значний інтерес для сучасних дослідників становить праця І. Салабеєва «З історії первісного нагромадження капіталу на Україні (чумацький промисел і його роль в соціально-економічному розвитку України)» [76], в якій автор розкриває особливості розвитку торгівельної справи, зокрема, – чумацького промислу.

Представники діаспори, зосереджували свою увагу на позитивних рисах унії, репресивній політиці царського та радянського урядів щодо греко-католиків. Саме таку риторику задає В. Мурович [77]. Крім того, сконцентрували свою творчість на релігійній проблематиці досліджуваного періоду Ю. Федорів [78], С. Баран [79]. Д. Дорошенко [80], С. Сенік [81], Б. Липський [82], О. Лотоцький [83], І. Власовський [84] та інші.

Питання, що стосуються діяльності духовенства, детально розкриті у дослідженні А. Великого «З літопису Християнської України» [85], де добре змальована проблема остаточної ліквідації уніатської церкви, царським урядом. Окрему нішу у дослідженнях становлять питання побуту, фольклору, етнографічних особливостей подолян, що відображені у розробках В. Андієвського [86]. Дану тему, глибоко й у ширшій хронологічній перспективі дослідив у монографії В. Петров [87]. Про стиль українського одягу, з виокремленням подільських особливостей, йдеться у роботі П. Одарченка «Український народний одяг» [88]. Визначним науковцем у діаспорі, що вивчав проблеми народознавчих традицій був уродженець подільського краю Степан Іванович Килимник. Народився він 5 січня 1890 р. на Вінниччині, у родині хліборобів. Ґрунтовною є його багатомна праця «Український рік у народних звичаях в історичному освітленні» [89].

Помітними і вагомими є праці І. Крип'якевича у дорадянський час, в Західній Україні. Особливе місце тут відводиться «Історії української культури», де також згадується Подільський етнорегіон. Праця побачила світ у 1937 р. [90]. Проте, вже у повоєнний час, її автор звинувачений в «українському буржуазному націоналізмі», зазнає переслідувань з боку прийшлої радянської влади.

Вирізняються виваженістю і фундаментальністю оцінок, толерантністю у відношенні до поглядів попередників, – праці сучасників. Значна кількість проблем, з історії культури Поділля, не досліджених раніше, знайшли своє місце саме у нових працях.

Понад 25 років вивченню проблемам історії і культури кінця XVIII – XIX ст. на Правобережній Україні присвятив доктор історичних наук, професор Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка А. Філінюк. За нашими скромними підрахунками, лише станом на 2013 р. у творчому доробку професора, з вищезгаданої тематики нараховувалося понад 120 наукових і науково-методичних праць [91, с.35-98], в тому числі – дисертація доктора історичних наук «Правобережна Україна наприкінці XVIII – на початку XIX століття: інкорпорація до складу Російської імперії», а також підсумовуюча праця – капітальна монографія «Правобережна Україна наприкінці XVIII – на початку XIX століття: тенденції розвитку і соціальні трансформації» [92], де більш ширше окреслено проблеми культурних змін [94]. У докторській дисертації А. Філінюка, серед всього іншого, проаналізовано тенденції соціально-станових, етнодемографічних та етнонаціональних трансформацій, – вказує А. Черепанов [93, с.20]. Крім того, проблеми інкорпорації Правобережжя до складу Російської імперії на межі XVIII-XIX ст. присвячена низка статей А. Філінюка [8]. До того ж, під його науковим керівництвом аспірантами та здобувачами захищено 10 дисертацій із суміжних тем.

Досить важливими, з точки зору означення проблеми, виступають книги П. Слободянюка, зокрема його узагальнююча книга про історію культури Хмельниччини, в якій зосереджена незначна частина інформації, що присвячена культурі на Поділлі у XIX ст. [54]. Крім того, Петро Якович у своїх напрацюваннях згадує про євреїв [95], релігійні [96] та інші проблеми, що стали також серйозною базою, у рамках написання нашого дослідження.

Питання православної церкви, у своїх роботах розглядає відомий поділлєзнавець Ю. Блажевич [97]. Цілеспрямовано, дослідженням проблем римо-католицької церкви займається Е. Зваричук [98, с.98-101]. Питання освітніх і конфесійних трансформацій на Поділлі знайшли висвітлення у багатьох статтях та кандидатській дисертації А. Боднар [99]. Очевидно, що проблема опосередковано потрапила і до кола наукових інтересів Л. Баженава [100, с.105-115] та С. Єсюніна [102, с.390-396]. Безперечний вплив на розвиток народної культури мала рекрутчина. Це явище добре дослідив С. Сидорчук [103, с. 364-373]. Етнонаціональний та етнодемографічний розвиток Правобережної України наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. дослідила у дисертаційному дослідженні А. Богущька [104]. Питання міжнаціональних відносин змістовно подає своїх доробках В. Кундельський [105, с.88-97].

Деякі грані з особливостей політичної культури на Поділлі зустрічаємо у статтях В. Мороза [106, с.239-245], а також у працях професора О. Григоренка [107, с.69-78.], А. Скрипника [8, с.17-23]. З іншого боку, вивченням адміністративного явища – генерал-губернаторства на Україні займалась В. Шандра, де у контексті дослідження, згадує про Подільський край [108]. Досить повно і точно висвітлено інкорпораційну політику царизму на Правобережжі у праці В. Литвина «Історія України» 2008 року

[109]. Крім того, історик подає і хрестоматійні матеріали у вигляді опублікованих документів [110].

Важливими для з'ясування громадської позиції та культурно-освітньої діяльності духовенства стали дослідження стали праці Б. Хіхлача [111, с.82-88], [112, с.380-386]. Про народознавчі особливості йдеться у статтях В. Щегельського [113, с.317-323], [114, с.137-143]. Значний доробок у вивченні проблеми був зроблений А. Трембіцьким, який досліджуючи постать Є. Сіцінського – відомого красзнавця і суспільного діяча Подільського краю кінця XIX – початку XX ст., зосереджує увагу на культурних процесах [115, с.8-27, 138, 142-143].

Величезну інформаційну допомогу, у написанні дослідження, надала монографія Г. Медвечук «Народна їжа подолян», де детально розглянуто особливості кулінарії, побуту місцевих жителів [116]. Загальні побутові аспекти українців знаходять відображення у праці А. Орел [117]. Ремесла та виробничі технології добре розкриває В. Візнюк [118, с.115-116]. Діяльність подільського реформатора І. Мархоцького у своїх розвідках висвітлив В. Захар'єв [119, с.56-69]. Феномен неординарної особистості Мархоцького, також, на нашу думку, є явищем культурно-політичного значення.

Поряд з тим, цікаві, мало відомі раніше факти про єврейський етнос зустрічаються у енциклопедичному виданні «Российская Еврейская Энциклопедия» [120]. Також досить інформативною та об'ємною, з погляду написання нашого дослідження, виступила «Історія Української культури у 5-ти томах» [121]. Певна інформація про історико-культурну картину на основі одного населеного пункту можна почерпнути з праць Ю. Хоптяра, який вивчає історію своєї рідної Ярмолинеччини і окремо Ярмолинець [122, с.37-41].

З-поміж сучасних закордонних науковців, чії праці допомогли нам у вивченні теми, слід відзначити Данієля Бовуа – француза, що є фахівцем з історії України та Польщі, що досліджував становище поляків у Росії, зокрема, на Поділлі [123]. На жаль, сучасні російські історики активно працюють, вивчаючи сусідні регіони, багато в чому спираючись на радянські моделі та підходи [124].

Отже, історіографія цього питання представлена працями присвяченими різним аспектам проблеми. На кожному історичному етапі досліджувана тема набувала специфічного забарвлення, залежно від віянь політичної сфери. Однак, незважаючи на доволі значну кількість досліджень, питання етнокультурних трансформацій, сьогодні комплексно не висвітлена в історичній літературі. У дореволюційній історіографії питання етнокультурних метаморфоз не знаходить об'єктивної ніші, а відчувається певне схвалення офіційної політики царської адміністрації. Натомість аналіз стану наукової розробки теми засвідчив, що у радянській історіографії питання етнокультурних трансформацій на Поділлі вивчалось в досить обмеженій формі. Разом з тим, пори усі негативи, радянська історіографія є ґрунтовною, а особливо в окремих питаннях. Представники діаспори, зосереджували свою увагу переважно на позитивних рисах унії та репресивній політи-

ці царського та радянського урядів щодо греко-католиків. Тобто торкаються духовної сторони, чого не має у радянських вчених. Крім того, окремо варто виділити групу джерел діаспори, в яких піднімаються проблеми побуту, фольклору, етнографічних особливостей подолян тощо. Тим часом, у сучасній етнології поки не знайшлося місця для комплексного дослідження проблеми етнокультурних трансформацій у Подільському регіоні.

Список використаних джерел та літератури

1. Злыднев В.И. Типология культуры народов Центральной и Юго-Восточной Европы в эпоху формирования наций и проблемы периодизации // *Культура народов Центральной и Юго-Восточной Европы XVIII – XIX вв. Типология и взаимодействия* / И.И. Свирида (отв. ред.). Москва: Наука, 1990. С. 35-45.
2. Ющенко О. Народні промисли та ремесла Поділля: історико-етнографічні дослідження краю XIX-XX ст. // *Народна творчість та етнологія*. 2008. № 5. С. 92-98.
3. Історія міст і сіл Української РСР в двадцяти шести томах. Вінницька область. Київ: Інститут історії Академії Наук УРСР, 1971. Т. 2. 780 с.
4. Баженов Л.В. Вавжинець Марчинський – один з перших дослідників Поділля в XIX столітті. URL: <http://tovtry.com/ua/history/statii/postati/marchinski.htm>
5. Marczyński W. Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie gubernii Podolskiej. Wilno: 1820, t. 1 = 353 s.; 1821, t. 2 = 302 s.; 1822, t. 3 = 316 s.
6. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich / Podredakoya F. Sulimierskiego, B. Chlebowskiego, W. Walewkiego. Warszawa, 1882.
7. Подолия. Историческое описание. Санкт-Петербург: Тип. Товарищ. «Обществ. Польза», 1891. 401 с.
8. Скрипник А.Ю. Державні установи Подільської губернії у XIX – на початку XX ст.: Історіографія проблеми // *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* Київ: Ін-т історії України НАН України. 2003. Вип. V. С. 17-23.
9. Эркерт Родриг Федорович фон. Взгляд на историю и этнографию западных губерний России: (с атласом) / [соч.] полк. Р. Ф. Эркерта. Санкт-Петербург: Тип. Дома призрения малолет. бедных, 1864. [2], 72 с.; 25 см.
10. Баженов Л.В. Нариси з історії Поділля: на допомогу вчителю / Л.В. Баженов, І.С. Винокур, С.К. Гуменюк, О.М. Завальнюк та ін. Хмельницький: Облполіграф видав, 1990. 328 с.
11. Указатель «Подольских епархиальных ведомостей». 1862-1905 гг.: (За все время издания их). Каменец-Подольск: Тип. Св.-Троиц. братства, 1907. VIII, 1088 с.
12. Батирева І.М. Традиційна культура Поділля у дослідженнях другої половини XIX – початку XX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.05 «Етнологія». Київ, 2006. 15 с.
13. Венгрженовский С. Рабочие воли в Брацлавщине и их номенклатура // *Киевская старина*. 1898. № 7-8. С. 36-49.
14. Левицкий О. Археологические экскурсии Т.Г. Шевченка в 1845-1846 гг. // *Киевская старина*. 1894. № 2. С. 231-244.
15. Крыжановский Е. Учебные заведения в русских областях Польши в период ея разделов // *Киевская старина*. 1882. № 2. С. 262-300.

16. Мацевич А. Поляки и русины // *Киевская старина*. 1882. № 2. С. 301-311.
17. Житецкий П.И. Молорусский вертеп. Предварительные замечания // *Киевская старина*. 1882. № 10. С. 1-8.
18. Николайчик Ф. Новые свадебные малорусские песни. В общем ходе свадебного действия // *Киевская старина*. 1883. № 2. С. 366-400.
19. Левицкий Д. К истории театра в Юго-западном крае // *Киевская старина*. 1885. № 7. С. 458-476.
20. Береза К. Записка Преосвященного Анатолия, Архиепископа Могилевского (О сельском православном духовенстве западного края) // *Киевская старина*. 1887. № 2. С. 313-338.
21. Василюв М.К. Рекрутчина в Малорусской песне // *Киевская старина*. 1889. № 8. С. 354-376.
22. Боржковский В. Лирники // *Киевская старина*. 1889. № 9. С. 653-708.
23. Храневич В. Помещики и духовенство в Юго-Западномъ крае в конце прошлаго столетия. (Бытовой очерк) // *Киевская старина*. 1892. № 9. С. 358-388.
24. Сецинский Е. Картина из времени крепостного права (К рисунку) // *Киевская старина*. 1899. № 4. С. 152-154.
25. Ястребов В. Свадебные обрядные хлебы в Малороссии // *Киевская старина*. 1897. № 11. С. 283-288.
26. Лотоцкий А. Памяти протоирея В.Я. Гречулевича (По поводу пригласительного со дня его смерти) // *Киевская старина*. 1900. № 6. С. 279-287.
27. Трублаевич М. Воспоминания о Приворотском духовном училище 50-х годов // *Киевская старина*. 1899. № 11. С. 167-184.
28. Павловский И.Ф. К истории еврейских землевладельческих колоний в половине XIX ст. // *Киевская старина*. 1906. № 11-12. С. 589-597.
29. Свидницкий А. Великдень у Подолян (По поводу Быгта Подолян Шейковского. Вып. 1-й 1860 г. Киев) // *Основа. Южно-Русский литературно-ученый вестник*. Санкт-Петербург: Тип. И. Тиблена и комп, 1861. № 10. С. 43-64.
30. Костомаров Н. Иудеям // *Основа. Южно-Русский литературно-ученый вестник*. Санкт-Петербург: Тип. П.А. Кулиша, 1862. № 1-2. С. 38-58.
31. Шиманов А. О путешествии по Украине // *Основа. Южно-Русский литературно-ученый вестник*. Санкт-Петербург: Тип. П.А. Кулиша, 1862. № 1-2. С. 75-78.
32. Ге Г. Вісті. Подоль. Ч. III // *Основа. Южно-Русский литературно-ученый вестник*. Санкт-Петербург: Тип. П.А. Кулиша, 1862. № 5-7. С. 1-11.
33. Антонович В.Б. Монографии по истор; Його ж. Що принесла Україні унія. Стан Української православної церкви від половини XVII до кінця XVIII ст. Вид. 2-ге з доп. Вінніпег-Канада: Вид. спілка «Екклезія», 1991. Ч. 1. 134 с.
34. Грушевский М.С. Очерк истории украинского народа. Изд. второе. Санкт-Петербург: Тип. товарищества «Общественная Польза», 1906. 512 с.
35. Огієнко І. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу. Репринт. відтвор. вид. 1918 р. Київ: МП «Абрис», 1991. 272 с.: іл.
36. Іларіон, митрополит. Дохристиянські вірування українського народу: Історія-релігії моногр. Вид. друге. Київ: АТ «Обереги», 1994. 424 с.
37. Баженов А.В. Місце і значення праць Михайла Орловського в історіографії Поділля-Хмельниччини кінця XIX – початку XX ст. // *Видатні постаті міста Хмельницького: матеріали Другої науково-практичної конференції «Місто Хмельницький в контексті історії України»*. Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О.В., 2007. С. 3-11.

38. Кошель О.М. Православне духовенство в красназавчому русі та історико-регіональних дослідженнях Правобережної України ХІХ – початку ХХ ст. // *Студії Кам'янець-Подільського Центру дослідження історії Поділля* / відп. ред. проф. Л.В. Баженов. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. Т. 1: Десятиріччю Центру дослідження історії Поділля присвячується. С. 102-108.
39. Вільшанська О.Л. Культура українського села // *Історія українського селянства: нариси в 2-х т.* Київ: Наук. думка, 2006. Т. 1. С. 327-349.
40. Трембіцький А.М., Трембіцький А.А. Протоіерей Михайло Якимович Орловський – дослідник історії Меджибожа // *Науковий вісник «Меджибіж»: матеріали Другої науково-красназавчої конференції «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України»* / під. ред. О.Г. Погорільця, Л.В. Баженова, А.М. Трембіцького та ін. Меджибіж-Хмельницький: ПП Мельник А.А., 2009. Ч. 2. С. 212-221.
41. Трембіцький А.М. Єфимій Сіцинський (1859-1937): наукова та громадська діяльність: монографія. Хмельницький, 2009. 300 с.
42. Трембіцький А. Народні звичаї та обряди в дослідженнях Є.Й. Сіцинського // *Народна творчість та етнографія*. 2004. № 6. С. 107-113.
43. Трембіцький А. Наукова та громадська діяльність Євфимія Йосиповича Сіцинського (70-ті рр. ХІХ – 30-ті рр. ХХ ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 – історія України. Чернівці, 2005. 19 с.
44. Город Каменец-Подольский. Историческое описание священника Е. Сецинского. Киев: Тип. С.В. Кульженко, 1895. 279 с.
45. Приходы и церкви Подольской епархии. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. Вып. 9 / под. ред. Е. Сецинского, Каменец-Подольск: Тип. С.П. Киржацкаго, 1901. 1267 с.
46. Дорошенко Д. Православна церква в минулому й сучасному житті Українського народу. Берлін: вила «Нація в поході», 1940. – 71 с.
47. Симашкевич М. Историко-географический и этнографический очерк Подолии. Вып. 1 (Из Подольских Епархиальных Ведомостей). Каменец-Подольский: Тип. Д. Крайза, 1875. 80 с.; Симашкевич М. Историко-географический и этнографический очерк Подолии. Вып. 2 (Из Подольских Епархиальных Ведомостей). Каменец-Подольский: Тип. Д. Крайза, 1876 С. 81-182.
48. Симашкевич М. Римское католичество и его иерархия в Подолии. Каменец-Подольск: Тип. Подольск. губ. упр., 1872. [2], 528, 3 с.
49. Земський Ю. Суспільно-політична атмосфера життя подільського духовенства за спогадами Олександра Лотоцького // *Друга Могилів-Подільська красназавча конференція*. Могилів-Подільський, Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. С. 75-84.
50. Венгрженовский С.А. Языческий обычай в Брацлавщине «гоньты шуляка»: (Этногр. этюд) / [Соч.] Сергея Венгрженовского. Киев: Тип. Г.Т. Корчак-Новицкого, 1895. [2], 42 с.
51. Баженов Л.В. Венгрженовський (Венгжиновський) Сергій Олександрович. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=33423 (20.02.2016). Назва з екрану.
52. Історія міст і сіл Української РСР в двадцяти шести томах. Хмельницька область. / ред. кол. тому: М.І. Медеха (голова) та ін. Київ: УРЕ, 1971. 707 с.
53. Шейковский К. Быт подолян. Т. 1. Вып. 1. Киев: Тип. И.А. Давиденко, 1860. 71 с.
54. Слободянюк П.Я. Культура Хмельниччини. Хмельницький: Поділля, 1995. 332 с.
55. Гульдман В.К. Населенные места Подольской губернии: (Алф. перечень насел. пунктов губ., с указанием некоторых справ. о них сведений). Каменец-Подольский: Подол. губ. стат. ком., 1893. [2], II, IV, 636 с.

56. Гульдман В.К. Справочная книжка Подольской губернии. Каменец-Подольский: Тип. Подольскаго губ. правления, 1888. 654 с.
57. Гульдман В.К. Поместное землевадение в Подольской губернии. Каменец-Подольский: Подол. стат. ком., 1898. 441 с.
58. Викул П.Ф. Прошедшее Подолии: По поводу столетия воссоединения Подолии с Россией 1793-1893. 2-е изд. Каменец-Подольск, 1893. 64 с.
59. Онацкий Д.Г. Подолия. Краткий исторический очерк с указанием пунктов, важнейших в историческом отношении. Киев: Тип. Т-ва И.Н. Кушнерев и К., Караваевская, 5, 1913. 48 с.
60. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским географическим обществом. Юго-западный отдел: Материалы и исследования, собранные П.П. Чубинским. Т. 1. Верования и суеверия. Загадки и пословицы. Колдовство. Санкт-Петербург, 1872. 468 с.
61. Афанасьев А.Н. Мифы древних славян. Москва: РИПОЛ классик, 2013. 288 с.
62. Левицкий Ф.К. М. Ярмолинцы: Сцены из народного быта / [Соч.] Ф. Левицкого. Киев: Унив. тип., 1870. 144 с.
63. Левицкий Ф.К. Сцены из народного быта в Подолии / [Соч.] Ф.К. Левицкого. Киев: Унив. тип., 1870. [4], 46 с
64. Сумцов Н.Ф. Религиозно-мифическое значение малорусской. Киев: Тип. Г.Т. Корчак-Новицкого, 1885.
65. Селецкий А.К. Колдовство в Юго-западной Руси в XVIII ст. / [Соч.] Арсения Селецкого. Киев: Ред. «Киев. Старины», 1886. 44 с.
66. Ефименко П. Суд над ведьмами // *Киев. старина*. 1883. № 11. С. 374-401.
67. Коялович М.О. История воссоединения западнорусских униатов старых времен / соч. М. Кояловича. Санкт-Петербург: Тип. Второго отделения Собств. Е. И. В. канцелярии, 1873. [2], XII, 400 с.
68. Данильченко И. Этнографические сведения о Подольской губернии. Каменец-Подольск, 1869. 56 с.
69. Історія українського мистецтва в шести томах. Мистецтво кінця XVIII – першої половини XIX ст. Т. 4. Кн. 1 / гол. ред. М.П. Бажан. Київ, 1969. 364 с.
70. Культура Русской речи на Украине / отв. ред. Г.П. Ижакевич. Київ: Наук думка, 1976. 356 с.
71. Смолій В.А. Возз'єднання Правобережної України з Росією. Київ: Наук. думка, 1978. 192 с.
72. История Украины: краткий курс. Киев: Изд-во Акад. наук Укр. ССР, 1948. 836 с.
73. Культурная жизнь дореформенной России // *История СССР с древнейших времен до наших дней. Серия первая*. Москва: Наука, 1967. Т. IV. Назревание кризиса крепостного строя в первой половине XIX в. / отв. ред. А.В. Фадеев. С. 569-702.
74. Ковальчук Я. Свята на Україні у звичаях та забобонах. Вид. 2-е. Харків; Київ: Держвидав України, 1930.
75. Григорян. В. Р. История армянских колоний Украины и Польши. (Армяне в Польше) / В.Р. Григорян. Ереван, 1980. – 292 с.
76. Слабеев І.С. З історії первісного нагромадження капіталу на Україні (чумацький промисел і його роль в соціально-економічному розвитку України) XVIII – перша половина XIX ст. Київ: Наук. думка, 1964. 135 с.
77. Мурович В.Г. Католицька церква в житті українського народу. З українського національного становища. Марієнталь: Укр. христ. організація «Рух» у Мюнхені, 1947 36 с.

78. Федорів Ю. Історія церкви в Україні. Торонто, 1967. – 364 с.
79. Баран С.І. Церковна Унія з Римом. Мюнхен: Бібліотека «Християнського шляху», 1946. 26 с.
80. Дорошенко Д. Православна церква в минулому й сучасному житті Українського народу. Берлін: Нація в поході, 1940. 71 с.
81. Сенік С. Латинізація в Українській католицькій церкві / відп. ред. Б. Гудзяк. Люблін: Свічадо, 1990. 31 с.
82. Липський Б. Духовність нашого обряду. Нью-Йорк-Торонто, 1974. 278 с.
83. Лотоцький О. Автокефалія. Том 2. Нарис історії автокефальних церков. Варшава, 1938. 560 с. // *Праці Українського наукового інституту*. Том XX, серія правнич, книга, 4. С. 422-435.
84. Власовський І. Нарис історії Української православної церкви. Т. III (XVIII-XX ст.). Нью-Йорк-БандБрук: Українська православна церква в З.Д.А., 1977. 307 с.
85. Великий А.Г. ЧСВВ. З літопису Християнської України. Церковно-історичні радіо колекції з Ватикану: Українська духовна бібліотека. Рим-Італія: Вид-во ОО. Василян, 1975. Т. VII: XVIII–XIX ст., кн. 7-ма. 280 с.
86. Андрієвський В. Звичаї й обряди Українського народу. Серія: Минуле і сучасне Ч. 21. Краків: Укр. вид-во, 1941 52 с.
87. Петров В. Український фольклор: заговори, голосіння, обрядовий фольклор народно-календарного циклю. Рукопис. Мюнхен: Український вільний університет, [????]. 142 с.
88. Одарченко П., Царинник Г. Український народний одяг. Торонто-Філадельфія, 1992: Світова Федерація Укр. Жіночих Організацій, Комісія Нар. Мистецтва. 311 с.
89. Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні. Т. V. Осінній цикл / ред. кол. М.Л. Боровський, О. Войченко, Р. Смаль-Стоцький. Вінніпег-Торонто: праці інституту дослідів Волині, 1963. 288 с.
90. Крип'якевич І. Нова культура // *Історія української культури. Побут, письменництво, мистецтво, театр, музика* / за ред. І. Крип'якевича. Вид. 4, стереотипне. Київ: Анбідь, 2002.
91. Список наукових і навчально-методичних праць професора, завідувача кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка Філіюка Анатолія Григоровича // *Анатолій Філіюк: на службі українській освіті і науці: науково-довідкове вид.* / [упоряд., автор вст. ст. О.М. Завальнюк]. Кам'янець-Подільський: ІПП «Медобори-2006», 2013. 224 с. С. 35-98.
92. Філіюк А.Г. Правобережна Україна наприкінці XVIII – на початку XIX століття: інкорпорація до складу Російської імперії: автореф. дис. ... докт. іст. наук: спец.: 07.00.01 «Історія України». Київ, 2013. 40 с.
93. Черепанов А.І. Київська губернія в першій половині XIX ст.: історико-правові, соціокультурні виміри: дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». Переяслав-Хмельницький, 2016. 263 с.
94. Філіюк А. Г. Правобережна Україна наприкінці XVIII–XIX століття: тенденції розвитку і соціальні трансформації: монографія. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. 728 с.
95. Слободянюк П.Я. Єврейські общини Правобережної України. Науково-історико-етнологічне видання. Хмельницький, 2005. 409 с.
96. Слободянюк П. Українська церква: історія руїни та відродження. Хмельницький, 2000. 266 с.
97. Блажевич Ю.І. Подільська православна єпархія в період становлення та зміцнення своїх позицій у регіоні (кінець XVIII – 50-ті роки XIX ст.): дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». Кам'янець-Подільський. 2012. 253 с.

98. Зваричук Е.О. Благодійна діяльність римо-католицької церкви на Поділлі у XIX ст. // *Міжнаціональні відносини в контексті українсько-го державотворення: історіографія та сучасність: міжнародний науковий «круглий стіл» у дні проведення в Хмельницькій області міжнародного національних культур: української, російської, польської, вірменської, єврейської, литовської, турецької – 15 вересня 2001 року, Кам'янець-Подільський: наук. збірник. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. держ. пед. ун-т, 2001. С. 98-101.*
99. Боднар А.М. Освітні трансформації на Поділлі наприкінці XVIII – в першій половині XIX століття: дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». Кам'янець-Подільський, 2015. 257 с.
100. Нариси з історії Поділля: на допомогу вчителю / Л.В. Баженов, І.С. Винокур, С.К. Гуменюк, О.М. Завальнюк та ін. Хмельницький: Облполіграф видав, 1990. 328 с.
101. Баженов Л.В. Польська громада Могилівщини та її видатні представники у XIX – на початку XX ст. // *Третя Могилів-Подільська науково-краєзнавча конференція. Могилів-Подільський, Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. С. 105-115.*
102. Єсюнін С.М. Храми римо-католицької церкви у Летичівському повіті Подільської губернії за візитацією 1844 року // *Науковий вісник «Межибіж»: матеріали П'ятої науково-краєзнавчої конференції «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України» / за ред. О.Г. Погорільця, О.А. Коляструг, А.М. Трембіцького та ін. Меджибіж-Хмельницький: ПП Мельник А.А., 2011. Ч. 2. С. 390-396.*
103. Сидорук С.А. Рекрутчина як суспільне явище у народнопоетичній творчості подолян // *Освіта, наука і культура на Поділлі: збірник наукових праць. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2008. Т. 11: Матеріали сьомого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі. Присвячено 90-річчю Кам'янець-Подільського національного університету». С. 364-373.*
104. Богуцька. А.А. Етнонаціональний та етнодемографічний розвиток Правобережної України наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України». Кам'янець-Подільський, 2017. 20 с.
105. Кундельський В.В. Окремі штрихи українсько-польських відносин на теренах Проскурівського повіту наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. // *Матеріали III науково-краєзнавчої конференції «Місто Хмельницький в контексті історії України» / редкол.: Л.В. Баженов (голова) та ін. Хмельницький, 2011. С.88-97.*
106. Мороз В.С., Мороз В.С. М.М Кречетніков – перший намісник і генерал-губернатор Мінський, Ізяславський і Брацлавський // *Науковий вісник «Межибіж»: матеріали Шостої науково-краєзнавчої конференції «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України» / за ред. О. Г. Погорільця, Л. В. Баженова, А. М. Трембіцького та ін. Меджибіж-Хмельницький: ПП Мельник А.А., 2012. Ч. 1. С. 239-245.*
107. Григоренко О.П., Чупіра В.В. Деякі аспекти російщення населення Поділля в період становлення православної подільської єпархії в перші десятиліття XIX ст. // *Освіта, наука і культура на Поділлі: збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. Т. 9: Матеріали п'ятого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі». С. 69-78.*
108. Шандра В.С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX століття. К.: НАН України. Ін-т історії України, 2005. – 427 с.
109. Литвин В.М. Історія України (навчальне видання): підруч. / під ред. В.А. Смолія. Київ: Наук. думка, 2008. 815 с.

110. Історія України: Хрестоматія / упоряд. В.М. Литвин. Київ: Наук. думка, 2013.
111. Хілаач Б.М. Церковна унія в Проскурівському повіті у XVIII столітті // *Матеріали III науково-краєзнавчої конференції «Місто Хмельницький в контексті історії України»* / редкол.: А.В. Баженов (голова) та ін. Хмельницький, 2011. С. 82-88.
112. Хілаач Б.М. Історія церковної унії в м. Меджибіж // *Науковий вісник «Межибіж»: матеріали ІІІ-ї науково-краєзнавчої конференції «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України»* / під. ред. О.Г. Погорільця, О.А. Коляструк, А.М. Трембіцького та ін. Меджибіж-Хмельницький: ПП Мельник А.А., 2011. Ч. 2. С. 380-386.
113. Щегельський В.В. Про народне викликання дощу під час засухи на Поділлі // *Освіта, наука і культура на Поділлі: збірник наукових праць*. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. Т. 8: Матеріали четвертого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі». С. 317-323.
114. Щегельський В.В., Гудима В.В. Гончарний промисел на Поділлі у дослідженнях навчально-наукової лабораторії етнології Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка // *Науковий вісник «Межибіж»: матеріали Шостої науково-краєзнавчої конференції «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України» і Міжнародного наукового симпозиуму «Євреї Великого Князівства Литовського на теренах Литви й України»* / під. ред. О.Г. Погорільця, А.В. Баженова, А.М. Трембіцького та ін. Меджибіж-Хмельницький: ПП Мельник А.А., 2012. Ч. 2. С. 137-143.
115. Трембіцький А.М. Єфимій Сіцінський (1859-1937): наукова та громадська діяльність. Монографія. Хмельницький, 2009. 300 с.
116. Медвечук Г.К. Народна їжа подолян. Науково-етнографічне видання. Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2011. 132 с.
117. Українська родина: родинний і громадський побут: навч.-метод. посіб. для вчителів та викл. народознавства / Фондація ім. О. Ольжича; упоряд. А. Ореа. Київ: Вид-во ім. Олени Теліги, 2000 (Київ: НПУ, 2016).
118. Візнюк В.Г. З історії ремесел містечка // *Науковий вісник «Межибіж»: матеріали Другої науково-краєзнавчої конференції «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України»* / під ред. О.Г. Погорільця, А.В. Баженова, А.М. Трембіцького та ін. Меджибіж-Хмельницький: ПП Мельник А.А., 2009. Ч. 2. С. 115-116.
119. Захар'єв В.А. Театралізовані дійства та розвиток музичного мистецтва у «Миньковецькій державі» // *Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. праць*. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2014. Т. 21. С. 56-69.
120. Российская Еврейская Энциклопедия. Москва, Российская Академия Естественных Наук, Научный фонд «Еврейская энциклопедия», «Эпос». Т. 5. 2004. С. 397. URL: www.eleven.co.il Могилев-Подольский.
121. Історія Української культури у 5-ти т: Українська культура першої половини XIX століття. Т. 4. Кн. 1. / гол. ред. Г.А. Скрипник. Київ: Наук. думка, 2008. – 1008 с.
122. Хоптяр Ю. Економічний та соціальний розвиток Ярмолинецької волості Подільської губернії в кінці XVIII – на початку XX ст. // *Хмельниччина: Дивокрай. Всеукраїнський науково-краєзнавчий збірник*. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. № 1-2. С. 37-41.
123. Бовуа Д. Гордиев узел Российской амперы: Власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793-1914) / авт. пер. с фр. Марии Крисань. Москва: Новое литературное обозрение, 2011. 1008 с.: ил.

124. Дьяков В.А. Развитие культуры в ее взаимосвязи с ростом национального самосознания (середина XVIII-середина XIX в.) // *Краткая история Польши: С древнейших времен до наших дней* / отв. ред. В.А. Дьяков. Москва: Наука, 1993. С. 145-158. URL: http://delo-i.narod.ru/olderfiles/3/131_540411_A509D_dy.pdf

В. В. Моздир

Етнокультурные трансформации на Подолье конца XVIII – в первой половине XIX в.: историография вопроса

В статье представлены краеведческие исследования, в рамках диссертационного исследования: «Етнокультурные трансформации в Подольской губернии в конце XVIII – 40-х годах XIX века». Включение Подолья в состав Российской империи, привело к характерным изменениям в исконной местной культуре. Это доказывает изученная историографическая база. Условно автор разделяет ее на четыре разновидности – группы.

Первую – составляет дореволюционная историография. Львиную долю которой совмещают теоретические разработки лоялистов российской короны. Хотя данные труды богаты фактическими материалами, но они освещают проблему однобоко.

В несколько видоизмененном виде информацию подает советская историография, которая исходит из потребностей классово-идеологии. Советская историография – вторая группа историографической базы.

Третья группа – историография украинской диаспоры. Ее характерная особенность состоит в том, что авторы посвящают большие студии духовным, политическим вопросам и фольклору. Однако комплексное исследование по вопросу культурного развития в указанный промежуток времени на Подолье – отсутствует.

Четвертую группу составляют комплекс современных работ, какие после провозглашения независимости Украины в 1991 г., стали более объективно и полнее раскрывать сущность изменений в культурной сфере, какие не произошли после включения Подольского региона к России, но пока общие исследование также отсутствуют.

Хотя многие аспекты по теме уже успели найти определенное отражение в исследованиях исследователей и краеведов XIX – начале XX в., однако, имеющиеся публикации, не исчерпывают глубины указанной проблемы.

Статья адресована специалистам, работающим в области истории: для докторантов, аспирантов, магистров, краеведов, студентов исторических дисциплин высших учебных заведений, учащихся общеобразовательных школ и других поклонников прошлого Подольского края и Украины.

Ключевые слова: историография, культура, проблема, вопрос, автор, исследования, Подолья.

В. Mozdir

Ethnocultural transformations in the Podillya end of the XVIII – the first half of the XIX century: historiography of the question

The article presents the local history materials. The article tells about ethnocultural transformations in the Podillya in the late eighteenth – the first half of the nineteenth century: historiography of the question.

The subject of our study is the cultural change after joining in Podillya in the Russian Empire in 1793.

The inclusion of Podillya in the Russian Empire has led to characteristic changes in the primordial local culture. This is proved by the historiographical base studied. The problem has been studied by scientists from the 19th and the beginning of the 21 century. But there is no comprehensive theoretical study.

This problem is a very important today. The problem under discussion is of great interest.

In the introduction, it is of importance, and, practical value, innovation, and the methods of our study.

The aim of our research are: systematize the known information about culture in Podillya in the late eighteenth – the first part of the nineteenth century.

First of all in our work, we wanted to show that the people of the region had its own consumer culture, which differs from the Russian.

The article is addressed to professional scientists, undergraduates, postgraduates, those working in the field of history.

Key words: *historiography, culture, problem, question, author, research, Podillya.*

Отримано: 30.06.2017

УДК 069.015

С. В. Муравська

РОЛЬ МУЗЕЇВ У СПРАВІ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЇ ТА ПРИРОДНОЇ СПАДЩИНИ (на прикладі закладів вищої освіти Західної України)

Організація і проведення досліджень є одним з головних завдань музею згідно з термінологією ІСОМ. Для музеїв ВНЗ протягом століть їх існування як явища ця функція часто було визначальною, впливаючи на головний сенс їх існування, принципи створення фондів і інші моменти. Однак ХХІ століття внесло зміни в діяльність музеїв. На основі аналізу емпіричного матеріалу, зібраного протягом 2013-2017 рр. в музеях і колекціях 74 УВО Західної України автор доводить, що аксіоматичне твердження про першочерговість такого завдання є помилковим і менше 20% музеїв продовжують займатися дослідницькою роботою. Головну роль в цьому процесі відіграють музеї з глибокими традиціями, переважно мова йде про збори Львівського Національного університету ім. І. Франка, Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича, Ужгородського Національного університету і деяких інших. Однак реалізація їх дослідницького потенціалу залежить не тільки від змісту колекції, але і від причин, які зумовили її формування колекції, активності персоналу, пріоритетності місії в очах адміністрації закладу. Зараз вузи дуже скрупульозно оцінюють ефективність своїх підрозділів. Тому колекції, які традиційно вважалися «дослідницькими», потрапляють в зону ризику, якщо не можуть відповідати таким критерієм. Вирішення цього завдання продовжує залишатися актуальною для музеїв і колекцій УВО Західній Україні, обумовлюючи необхідність їх реакції на виклики ХХІ століття.

Ключові слова: *музей, колекція, установа вищої освіти, дослідження.*

У процесі розвитку музейної справи у структурі закладів вищої освіти можна виділити окремі етапи, упродовж яких різні функції реалізовувалися з різною інтенсивністю. Дослідницька місія таких музеїв стала вершиною їхньої діяльності упродовж «золотого віку» з поч. XIX ст. до 1914 р. Проте XXI ст. обумовило повну трансформацію цього напрямку. Незважаючи на важливість, питання дослідження у музеях ЗВО досить фрагментарно висвітлювалося у доробках російської і української наукової думки і передусім стосувалося таких аспектів діяльності конкретних музеїв [1-3; 9; 18; 19]. Європейська історіографія вивчення цієї наукової проблеми є більш широкою і представляє важливі синтетичні напрацювання [21; 23-25; 27]. Однак вивчення особливостей втілення дослідницької місії музеями закладів вищої освіти Західної України, оперте на сучасний український емпіричний ґрунт, досі не ставало об'єктом наукового дослідження. Глобальні виклики, з якими стикаються музеї у постінформаційну епоху, і необхідність окреслення алгоритму їхніх дій, щоб залишитися затребуваними, тільки підсилюють актуальність статті. Її метою є проаналізувати вклад музеїв ЗВО у справу дослідження спадщини Західної України теперішньому етапі їхнього існування.

Хоча дослідження як місія фігурує у статутах та інших документах, що визначають основні напрямки діяльності абсолютної більшості музеїв на території Західної України, зазвичай ці слова не відповідають дійсності. За підрахунками автора¹, тільки 25 музеїв тією чи іншою мірою досліджують фонди, якими володіють, причому половина з них проводить цю роботу епізодично. У середньому такі музеї відвідує не більше 10 дослідників в рік, а для третини з них ця цифра коливається в межах 2-3 осіб.

Першість затребуваності із дослідницькою метою тримає гербарій АНУ ім. І. Франка. Його колекційний фонд нараховує понад 270 тисяч зразків, і є другим за об'ємом і науковою цінністю в Україні і входить до 30 найстаріших гербарних колекцій світу. Колекції представляють флору всіх континентів, але особливо повно документують флору Середньої і Східної Європи. За ступенем охоплення матеріалами даної території його неможливо порівнювати ні з одним гербарієм України чи колишніх країн Радянського Союзу. Серед них особливу наукову цінність і унікальність становлять понад 500 автентичних зразків, які слугують еталонами назв багатьох видів рослин світової флори і є безцінним фондом ботанічної науки. Ці зразки і колекції служать еталонною основою міжнародної номенклатури видів рослин, не маючи аналогів у світі. Щорічно з колекційними фондами працюють 25-40 спеціалістів із вітчизняних та зарубіжних наукових установ та природоохоронних організацій [14].

Фонди Зоологічного музею АНУ ім. І. Франка виступили базою для підготовки більше 40 статей та 6 дисертацій упродовж останніх

¹ Емпіричні дані зібрані автором в ході дослідницьких візитів музеями та колекціями 74 ЗВО семи областей Західної України: Львівської, Івано-Франківської, Тернопільської, Волинської, Рівненської, Чернівецької та Закарпатської упродовж 2013-2017 рр.

10 років, близько півсотні дослідників опрацьовували колекції упродовж цього часу. Особливу цінність становить колекція цикад і клопів світової фауни Ернста-Фрідріха Гермара, яку збирали протягом 1810–1840 рр. і яка налічує понад 4 тис. експонатів [5, с.37; 10].

Великий дослідницький потенціал архів протоколів автопсії Музею хвороб людини ЛНМУ ім. Данила Галицького, який нараховує 85 тисяч протоколів розтинів за період 1896–2012 рр. Цю унікальну збірку завжди широко використовували в науковій роботі працівники різних кафедр університету [7]. Зібрання протоколів має величезне наукове значення передусім для статистичної розробки окремих нозологічних форм та їх груп, оскільки протокол розтину – це документ, який містить велику і найбільш точну інформацію [4, с.182]. Нині до складу Музею входить експозиція макропрепаратів (понад 2400 одиниць зберігання), колекція рисунків макро- та мікроскопічних патоморфологічних препаратів (близько 5 тис.); чимала цінна бібліотека. Крім того, окремий відділ становлять патогістологічні препарати, які зібрані упродовж 1900–1941 рр. Вони мають наклейки з діагнозами, а на деяких з них є імена професорів і лікарів, які їх досліджували; на етикетках макропрепаратів написано місце виготовлення. Ці дані можуть бути важливим джерелом для вивчення історії медичної науки, що обумовлює гостру необхідність збереження колекції для наступних поколінь, в т.ч. шляхом переведення наявної інформації в електронний варіант, щоб унеможливити втрату в випадку форс-мажорних обставин (пожежа і т.п.). Однак упродовж тривалого часу це завдання залишається тільки в планах адміністрації ЗВО і на даний момент не реалізоване.

Активне виконання музеєм своєї дослідницької місії залежить від того, наскільки сильною в науковому плані є кафедра, члени якої сформували відповідні музейні колекції. Такий взаємозв'язок не залежить від профілю музею та однаковою мірою стосується і зоологічних, і етнографічних, і технічних музеїв. Тому, якщо порівнювати рівень дослідження колекцій геологічного музею Східноєвропейського національного університету ім. Л. Українки та мінералогічного музею ЛНУ імені І. Франка, останній триматиме першість.

Окремі природничі колекції містять експонати, важливі в контексті вивчення еволюції природи у світі, чим приваблюють науковців з-за кордону. Наприклад, наукова робота Nicolas Redman містить посилання на кістяк синього кита, якого автор досліджував у ЧНУ ім. Федьковича [25, р.23]; науковці з Польської академії наук регулярно працюють із колекціями Франкового університету та ін. Зоомузей УжНУ широко відомий серед орнітологів нашої та інших країн Європи також, дякуючи ексклюзивній колекції чучел хижих птахів та сов [6, с.122]. Однак за таких обставин особливо гостро на порядок денний виходить завдання належного зберігання колекцій, адже, як у приватних розмовах зауважували куратори, хоча фахівці дуже цінують збірки, умови зберігання їх дуже розчаровують, тим більше, коли мова йде про колекції національного і між-

народного значення. Твердження директора Природничого музею Університету Канзасу відносно музеїв цього профілю стосуються в т.ч. українських музеїв: «Незважаючи на ХХІ ст., природничі музеї засіли в 1800 р. Багато музеїв ще нагадують вікторіанської шафи природничої історії. Багато хто до цих пір поводять себе як ізольований острів, який зазнає генетичного дрейфу, відмовившись від сили спільноти» [22, р.611].

Загалом рівень дослідження музейної спадщини ЗВО Західної України незадовільний, в т.ч. тому що їхнє утримання вимагає чималих коштів та простору, а сучасні інформаційні технології дозволяють використовувати 3 або й 5D-зразки [8].

«Стан дослідження колекцій недостатній, бо ми готуємо спеціалістів-географів, це широка спеціалізація. Якби були діти, які б займалися вузькою проблематикою, то звичайно, вони могли б досліджувати те, що в нас тут є. Бо досліджувати породи – це не є фахово для географа. Інша річ – досліджувати палеонтологічні знахідки» [13].

До «зони ризику» не так давно потрапили археологічні музеї, коли були розформовані кафедри археології в окремих університетах. Археологічні музеї традиційно належать до сфери відповідальності викладача, який читає курс «Археологія». Ці педагоги, які зазвичай є науковими керівниками студентів під час написання курсових та дипломних робіт, формулюють теми студентських досліджень таким чином, щоб саме фонди музею були емпіричною базою їхніх робіт. Такі студенти зазвичай мають відношення до діяльності наукових гуртків при музеях, однак їхнє співвідношення із сумарною кількістю музеїв мізерне. Як і попередньому випадку, все залежить від постаті куратора збірки, його вміння зацікавити молоде покоління. Наприклад, у історико-медичному музеїв БДМУ активно функціонує науковий гурток, в якому приймають участь як школярі випускних класів, місцевого ліцею, так і студенти ЗВО. Але існує великий ризик, що в міру зміни персоналу активне функціонування гуртка буде в минулому [11].

Чим більше музей є «дітищем» куратора, а фонди накопичені за його безпосередньої участі, тим активніше він працює над тим, щоб наступні покоління дослідників під його керівництвом або він сам вводили наявну інформацію в науковий обіг. Це показують приклади археологічного музею СНУ ім. Л. Українки, створеного ще у 1977 р. завдяки ініціативі М. Кучинка [12] або музею історії Львівського кооперативного коледжу економіки і права, формування якого було здійснено Л. Баб'як [14]. Однак доля особливо останнього музею викликає занепокоєння з огляду на фактичну відсутність куратора збірки, оскільки Л. Баб'як відійшла від справ, а зміна не призначена. Вказаний випадок, який насправді непоодинокий, вкотре підтверджує тезу про нестабільний статус музеїв і залежність їхньої долі (набагато більше, ніж у випадку державних музеїв) від постаті завідувача збіркою.

Особливості використання музеїв напряму пов'язані із причинами створення. Якщо відкриття «храму муз» було обумовлене

необхідністю окреслити статус нагромаджених фондів, то питання їхнього дослідження – одне із головних, а часто першочергове. Натомість коли спочатку з'явилася (чи – в гіршому випадку – була нав'язана згори адміністрацією) ідея про створення музею, під яку в терміновому порядку накопичувалися фонди, то дослідження як місія не буде належати до переліку пріоритетів.

Крім того, одним із основоположним чинників, який впливає на результативність дослідницької роботи в стінах музею є візія про місію останнього в очах кураторів та адміністрації. Якщо дирекція ЗВО вважає, що дослідження – одне із основних завдань музею, у відповідному руслі вона буде скеровувати політику підрозділу і музей має шанси стати дослідницькою коміркою навчального закладу. Однак традиційно завдання подібного роду ставляться перед музеями «першого покоління», а у глобальному контексті зміни місії музеїв від дослідження та навчання до PR-зв'язків ця функція відходить на другий, а часто і третій план.

Для колекцій, покликаних відображувати історію науки, або «другого покоління», питання падіння масштабів використання матеріалів для дослідження ніколи не стояло, бо така місія там ніколи масштабно не була розвинута. Проблема стосується як українського, так і європейського, і американського контексту [24, р.133]. Збірки рідко використовуються студентами, викладачами і дослідниками – активізація відбувається хіба у випадку підготовки певних матеріалів до річниць ЗВО або іншої ювілейної дати. Найчастіше це трапляється в університах із багаторічними традиціями, де існують свої наукові школи. Наприклад, музей історії ЛНУ ім. І. Франка став осередком зборів авторського колективу Енциклопедії Львівського університету, яка вийшла упродовж 2011-2014 рр. [20]. Такі дії є епізодичні, хоча музей історичного профілю в університеті здатний виступати окремим осередком досліджень, котрі можуть бути спрямовані не тільки на висвітлення історії заснування та подальшого розвитку відповідного ЗВО, а й на вивчення тих галузей професійної діяльності, які є профільними для організації навчання [16, с.320].

Ніша, яку мали б заповнити музеї історії більш активно – організовувати роботу з метою вивчення, аналізу та узагальнення унікального досвіду, який накопичується викладачами вищої школи регіону, представленні основних етапів розвитку освітньої сфери краю, оприлюдненні наукових розробок [1]. Практика показала, що лише життя окремої особистості взяте в поєднанні з подіями в науці та соціально-політичними обставинами в країні може розкрити особливості та логіку її творчості, а також значення діяльності.

Одним із яскравих прикладів реалізації дослідницької місії є Народний музей «Освіта Прикарпаття» ПНУ ім. В. Стефаника. Завдяки збиральницькій роботі різних поколінь працівників музею було сформовано солідну колекцію, в т.ч. документи, шкільні підручники і свідоцтва кінця XVIII – поч. XX ст., шкільну парту початку XX ст. та ін. [18, с.3]. Зараз музей є центром досліджень з історії

педагогіки краю, причому мова йде як про науково-педагогічних працівників ЗВО, так і місцевих вчителів чи в цілому осіб, які цікавляться історією регіону. Незважаючи на потужне реноме закладу в регіоні, у 2011 р. музей з головного корпусу перенесли в інше приміщення, де довелося наново формувати експозицію, через зміну місця дислокації знизився потік відвідувачів, оскільки теперішня адреса є більш периферійною порівняно із попередньою.

Відомо, що науково-дослідна діяльність університетських музеїв (як і «храмів муз» взагалі) складається із профільних та музеєзнавчих пошуків. Наукові дослідження в рамках профільних для музею наук, судячи із наявного джерельного матеріалу, – більш-менш типове явище. Принаймні вищенаведені міркування в українському контексті стосуються саме цього напрямку досліджень. Щодо власне музеєзнавчих досліджень, то вони в набагато гіршому стані. Такі напрямки, як розробка наукової концепції музею, дослідження в галузі комплектування, охорони і зберігання фондів, наукове проектування експозицій і виставок, дослідження в галузі музейної комунікації, вивчення історії та історіографії музейної справи практично не розвиваються.

Аналізуючи свою місію, в т.ч. дослідницьку, українські музеї ЗВО мають враховувати світові тенденції розвитку. Австралійська дослідниця В. Мак вказує, що традиційне окреслення функції значно змінилося упродовж останніх 30-40 рр. І якщо ця трансформація тільки частково правильна відносно природничих музеїв, то більш-менш абсолютна щодо музеїв інших профільів. Адже тепер акцент у «храмах муз» робиться не на дослідженні і публікаціях, а презентації знань про природу шляхом організації виставок та різноманітних просвітницьких заходів. Колекції вже не так активно використовуються в навчальному процесі і викладачами для забезпечення їхніх наукових інтересів. Зрозуміло, що робота музею базується на дослідженнях і хороший куратор є дослідником; організувати солідну виставку і створити каталог до неї неможливо без його прискіпливої роботи. Одна нині більш відчутна потреба у вмілому куратору-менеджеру, а не науковцю. Адже музей є передусім музеєм, а вже потім дослідницьким центром [25]. Природничі музеї у своїй діяльності зараз стикаються з численними проблемами, однак тільки стратегічне планування і співпраця із громадою дозволить вирішити їх [28, p.118].

Шляхи виходу із кризи для музеїв можуть бути різними, наприклад, залучення музею до програм підготовки музейних працівників у ЗВО Натомість для музеїв природничого профілю, з якими традиційно асоціюється дослідницька функція, просто необхідно визначитися зі своїм майбутнім. Вони повинні розширити доступ до своїх колекцій, зробити їх відкритими для суспільства, каталогізувати та описати; перетворити інформацію про біологічне різноманіття планети в наукове знання, корисне для суспільства; залучати громадськість до цих знань, сприяючи становленню спільноти, свідомої біологічного різноманіття нашої планети; від обсерваторій, які спостерігають за життям на Землі,

їм потрібно перейти до нового статусу – розпорядників майбутнього планети [22, р.611].

Таким чином, дослідження як функція музеїв ЗВО зазнала трансформації упродовж останніх 30 років. Більш-менш повноцінно вона реалізується у музеях з багатолітньою історією – Франкового університету, ЧНУ ім. Ю. Федьковича, УжНУ та деяких інших – хоча уявлення про масштаби цього процесу великою мірою стереотипні. Однак реалізація дослідницького потенціалу залежить не тільки від його змісту, але й від причин, які обумовили формування колекції, постаті куратора збірки, пріоритетності місії в очах адміністрації закладу. Зараз вищі школи дуже скрупульозно оцінюють свої підрозділи з точки зору їхньої ефективності. Тому колекції, які традиційно вважалися «дослідницькими», потрапляють у зону ризику, якщо не можуть показати свою ефективність. Вирішення цього завдання продовжує залишатися актуальним для музеїв та колекцій ЗВО Західної України, обумовлюючи необхідність їхньої реакції на виклики ХХІ ст.

Список використаних джерел та літератури:

1. Астахова К. Біографічна складова в історії вітчизняної освіти: можливості університетського музею (досвід ХГУ «НУА») // *Університетські музеї: європейський досвід та українська практика: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції* (6-7 жовтня 2011 р., м. Київ). Ніжин: «Ферокол», 2012. С. 25-26.
2. Белоусова Н. Музеи в системе высшего образования Западной Сибири: автореф. дис. ... канд. культурологи. Кемерово, 2009. URL: <http://www.kemguki.ru/images/stories/nauka/avtoreferat/beloysova.pdf>, 2.02.2012.
3. Бурлыккина М. История музеев высших учебных заведений дореволюционной России (1724-1917): дис. ... доктора культурологии, 24.00.03 «Музееведение, консервация и реставрация историко-культурных объектов»; Санкт-Петербургский государственный университет культуры и искусств. Санкт-Петербург, 2001.
4. Зербино Д. Уникальное собрание медицинских документов // *Итоги и перспективы исследований по истории медицины* / ред. М.И. Барсуков. Кишинев: Штинца, 1973. С. 182.
5. Історія музейної справи та зоологічних музеїв університетів України / за ред. Й.В. Царика; Ігор Шидловський. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2012. 112 с.
6. Крон А., Луговой О., Зізда Ю. Зоологічний музей Ужгородського національного університету як освітньо-наукова база // *Зоологічні колекції та музеї: збірник наукових праць*. Київ, 2014. С. 121–124.
7. Музей хвороб людини. URL: www.meduniv.lviv.ua/files/pidrozd/klinpatolog/muzej_hvorob_lyudynu.doc
8. Муравська С. Музеї вищих навчальних закладів України як дослідні установи: проблеми та специфіка // *Збереження і дослідження історико-культурної спадщини у музейних зібраннях: історичні, мистецтвознавчі та музеологічні аспекти діяльності: Міжнародна наукова конференція* (26-28 вересня 2013 року, м. Львів).
9. Назипова Г. Казанский университет и музеи: проблема культурного взаимодействия (XIX – начало XX вв.): автореф. дис. ... доктора исторических наук. Казань, 2009. URL: <http://www.dslib.net/istoria-otechestva/nazipova.html> (02.02.2012).

10. Особистий архів автора. Інтерв'ю із завідувачем Зоологічного музею ЛНУ ім. І. Франка І. Шидловським від 30.09.2013 р.
11. Особистий архів автора. Інтерв'ю із директором історико-медичного музею БДМУ В.І Білоусом від 29.01.2014 р.
12. Особистий архів автора. Інтерв'ю із завідувачем Археологічного музею СНУ ім. Л. Українки М. Кучинком від 21.01. 2014 р.
13. Особистий архів автора. Інтерв'ю із куратором Геологічного музею географічного факультету ТНПУ ім. В. Гнатюка П.М. Дем'янчуком від 28.01.2014 р.
14. Особистий архів автора. Інтерв'ю із куратором Музею історії Львівського кооперативного коледжу економіки і права Л. Баб'як від 24.03.2015 р.
15. Паспорт наукового об'єкту, що становить національне надбання України «Гербарій Львівського національного університету імені Івана Франка». Львів, 2005. С.3-5.
16. Перцов С. Університетський музей як центр історичних досліджень // *Університетські музеї: європейський досвід та українська практика: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції* (6-7 жовтня 2011 р., м. Київ). Ніжин: Ферокол, 2012. С. 320.
17. Самойленко А.Г. Учебные музеи Национального университета имени Тараса Шевченко: феномен культурьйи науки. URL: <http://museology-spb.narod.ru/bibr.html> (12.10.2017 р.).
18. Угорчак Ю., Гаврилів Б. Музей освіти Прикарпаття. Путівник. Івано-Франківськ: Горицвіт, 2007. 36 с.
19. Університетські музеї: європейський досвід та українська практика: матеріали конференції (Київ, 6-7 жовтня 2011 р.). Ніжин, 2012. 314 с.
20. *Encyclopedia. Львівський національний університет імені Івана Франка: в 2 т. / видавнича рада: І.О. Вакарчук (голова) та ін. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2011. Т. I: А-К. 716 с.; Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2014. Т. II: Л-Я. 764 с.*
21. King L. University Museums in the 21th century – Opening Address // *Managing university museums: education and skills, Organisation for economic cooperation and development*. Paris. P. 21-28.
22. Krishtalka L., Humphrey Ph.S. Can Natural History Museums Capture the Future? // *Bio Science*. July 2000. Vol. 50. No. 7. P. 611.
23. Lourenco M. Are university museums and collections still meaningful? Outline of a research project // *Proceedings of the First Conference of the International Committee of ICOM for University Museums and Collections (UMAC)* (Barcelona, 2-4 July 2001). P. 51-61.
24. Lourenco M. Between two worlds: the distinct nature and contemporary significance of university museums and collections in Europe: PhD thesis. Conservatoire National des Arts etMetiers, Paris, 2005. 465 p. URL: <http://webpages.fc.ul.pt/~mclourenco/chapters/MCL2005.pdf> (02.02.2017).
25. Mack V. The Dual Role of University Museums: Its Influence on Management // *Managing university museums: education and skills / M. Kelly (ed.); OECD*. Paris, 2001. P. 29-37.
26. Redman Nicolas. Whale's Bones of the Nordic countries, Central and Eastern Europe. Teddington: Redman Publishing, 2013. P. 23.
27. Soubiran S. What makes scientific communities think the preservation of their heritage is important? // *University Museums and Collections Journal*. Volume 1. 2008. P. 5-12.
28. Tirell P.B. Strategic planning and action for success in a university museum of natural history // *Managing university museums: education and skills / M. Kelly (ed.); OECD*. Paris, 2001. P. 105-118.

Светлана Васильевна Муравская

Роль музеев в деле исследования историко-культурного и природного наследия (на примере вузов Западной Украины)

Организация и проведение исследований является одним из главных задач музея согласно терминологии ИСОМ. Для музеев ВУЗов на протяжении столетий их существования как явления эта функция часто было определяющей, влияя на главный смысл их существования, принципы создания фондов и другие моменты. Однако XXI век внес изменения в деятельность музеев. На основе анализа эмпирического материала, собранного в течение 2013-2017 гг. в музеях и коллекциях 74 УВО Западной Украины автор доказывает, что аксиоматическое утверждение о первоочередности такой задачи является ошибочным и менее 20% музеев продолжают заниматься исследовательской работой. Главную роль в этом процессе играют музеи с глубокими традициями, преимущественно речь идет об собраниях Львовского национального университета им. И. Франко, Черновицкого национального университета им. Ю. Федьковича, Ужгородского национального университета и некоторых других. Однако реализация их исследовательского потенциала зависит не только от содержания коллекции, но и от причин, которые обусловили ее формирование коллекции, активности персонала, приоритетности миссии в глазах администрации заведения. Сейчас вузы очень скрупулезно оценивают эффективность своих подразделений. Поэтому коллекции, которые традиционно считались «исследовательскими», попадают в зону риска, если не могут соответствовать такому критерию. Решение этой задачи продолжает оставаться актуальной для музеев и коллекций УВО Западной Украине, обуславливая необходимость их реакции на вызовы XXI века.

Ключевые слова: музей, коллекция, учреждение высшего образования, исследования.

Svitlana V. Muravska

The role of museums in the research of historical, cultural and natural heritage (on the example of higher educational establishments of Western Ukraine)

Organization and conducting of research is one of the main tasks for the museum in accordance with the International Council of Museums definition. This function has often determined the general meaning of such «temples of muses» existence, the principles of their fund-formation and other moments. However, the big changes in the museum activities of museums have happened in the XXI century. Based on the analysis of empirical material gathered in museums and collections of 74 HEE on Western Ukraine during 2013-2017, the author argues the axiomatic assertion about the priority of such a task is erroneous one and less than 20% of them museums continue to be engaged in the research work.

The main role in this process is played by museums with deep traditions, mostly Ivan Franko National University of Lviv, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University, Uzhgorod National University and some others. However, the realization of their research potential depends not only on the collection content, but also on the reasons of formation, staff activity, the priority of the according the administration of HEE. Now the universities are very scrupulous ones about the effectiveness of their units. Therefore, collections that have traditionally been considered as

“research”, fall into the risk zone, if they can't meet this criterion. The solution of this task continues to be relevant for museums and collections of Western Ukraine, causing the need for their response to the challenges of the 21st century.

Key words: *museum, collection, higher educational establishment, research.*

Отримано: 30.10.2017

УДК 338.483.12:728.81(477.43)

В. С. Поліщук

ВІДНОВЛЕННЯ І ЗБЕРЕЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК ФОРТИФІКАЦІЙНОЇ АРХІТЕКТУРИ ЯК ЗАСІБ РОЗВИТКУ ТУРИЗМУ В ХМЕЛЬНИЦЬКІЙ ОБЛАСТІ

Автор статті звертає увагу на те, що Хмельницька область багата на пам'ятки фортифікаційної архітектури, в якій вагоме місце становлять замкові комплекси. Саме дані комплекси викликають велику зацікавленість як в співвітчизників, так і далеко за межами України.

Одночасно автор підкреслює, що переважна більшість фортифікаційних споруд, які є на теренах області знаходяться в занедбаному стані, мають низький технічний рівень.

Автор статті заострює увагу на необхідності відновлення і збереження пам'яток фортифікаційної архітектури, які є могутнім засобом зацікавленості туристів. В зв'язку він пропонує включати їх в інфраструктуру музейної експозиції, оскільки це є прийнятним і до напівзруйнованих замкових комплексів і тих, що збереглися у вигляді фрагментів, руїн.

Викликає певний інтерес зміст статті твердженням автора про те, що відновлення історичних пам'яток способом їх реставрації не є єдиним, що більш ефективним методом їх збереження є пристосування архітектурних споруд до сучасних потреб.

В статті наголошується думка про необхідність створення автономних музейних комплексів історичного, історико-краєзнавчого, художнього профілів.

Автор робить висновок про те, що тільки весь комплекс цих організаційних заходів і дій, направлених на технічне відновлення і збереження об'єктів, сприятиме в найбільшій мірі збереженню історичних пам'яток фортифікаційної архітектури і послужить великим стимулом для поціновувачів старовини, тобто туристів.

Ключові слова: *архітектура, комплекси, відновлення, збереження, стан, засоби, реставрація, пам'ятки, пристосування.*

Розглядаючи історичні пам'ятки, які є на території Хмельницької області, можна зробити висновок про те, що найбільш вагоме місце в них посідають фортифікаційні споруди, а саме: замкові комплекси. Саме вони в найбільшій мірі приваблюють туристів і викликають певний інтерес як у співвітчизників, так і далеко за межами України.

На території Хмельницької області нараховується 14 фортифікаційних споруд, з яких 12 об'єктів становлять замки і замкові

комплекси. Дослідження їхнього сучасного стану свідчить про те, що рівень їх збереження є дуже низьким. При цьому слід звернути увагу на те, що відносно велика наявність фортифікаційних пам'яток на території Хмельницької області є могутнім засобом для зміцнення і розвитку туризму на її території.

Робота по визначенню критеріїв, за яким відбувається оцінка пам'яток фортифікаційної архітектури проводилась на основі вітчизняного досвіду реставрації та пристосування пам'яток [4; 6; 9; 11; 17], а також наукових розробок та рекомендацій [1; 7; 14; 15; 18]. Основним критерієм оцінки та початку робіт по визначенню нового змісту пам'яток фортифікаційної архітектури є історико-культурна цінність об'єкта [5]. Ці показники для різних замкових комплексів неоднакові, оскільки беруться до уваги розміри, стан збереженості, архітектурні особливості пам'яток, історичні події, пов'язані з самими об'єктами. В залежності від рівня історико-культурної цінності відбувається вибір шляхів музеєфікації пам'яток. Для замкових комплексів, що мають значну історичну, мистецьку, наукову, художню цінність найдієвішим засобом музеєфікації може бути оголошення їх історико-культурними заповідниками та створення музею на території пам'ятки (НІАЗ Кам'янець, державний історико-культурний заповідник «Меджибіж»). Як правило, до складу таких заповідників входить не лише замковий комплекс, а й низка інших історико-культурних пам'яток.

Проблемним є питання включення в сучасне життя пам'яток, які в наслідок різних причин мають меншу історико-культурну цінність. Особливо на ефективність їх використання впливає їх технічний стан. Вчений А.В. Лесик стверджує, що технічна характеристика пам'ятки архітектури вважається найголовнішим критерієм у визначенні застосування споруди [10]. Саме фізичний стан об'єкта є вихідною базою початку робіт по реставрації, консервації чи відновленню пам'ятки. Задовільний технічний стан архітектурних пам'яток є чи не найголовнішим критерієм привабливості туристів. А тому, реставрація будинків і споруд фортифікаційної архітектури є надзвичайною умовою розвитку туристичної галузі регіону.

Виходячи із вище сказаного, можна зробити висновок про те, що актуальність теми написання статті не викликає сумніву.

Безумовним є і те, що туризм на сьогоднішній день являється одним з найбільш важливих чинників зміцнення економічної могутності регіону, оскільки він забезпечує швидкі та високі прибутки, стимулює регіональний розвиток, сприяє створенню робочих місць, забезпечує суттєвий прогрес у всіх сферах суспільного життя. Одночасно він являється могутнім важелем зростання національного і духовного відродження, підвищення самосвідомості громадян України, пробудженням в них патріотизму, породжує здатність до самопожертви [13, с.388].

Успішному вирішенню проблеми відновлення і збереження пам'яток фортифікаційної архітектури приділяють увагу ряд провідних вітчизняних вчених: С.Е. Баженова, Є.М. Пламенницька,

Л.І. Виногородська, О.Б. Моця, Ю.Й. Сінський, Ю.А. Нельговський, І.В. Данилов, О.В. Жукова, О.Є. Мальченко, В. Цяук, М.П. Березюк, О.В. Карбовський, І.М. Дида, В.В. Вечерський, П.Г. Юрченко, В.В. Кочубей, М.Д. Войтюк, Т.М. Клименюк і ряд інших.

В своїх наукових доробках вище згадувані вчені звертають увагу на те, що проблема використання споруд фортифікаційної архітектури не тільки не втратила актуальності в наші дні, а навпаки, набула особливої гостроти. Вони підкреслюють, що від успішного вирішення проблеми сучасного використання пам'яток, їх ролі, місця в нашому житті залежить подальше існування та збереження архітектурного надбання.

На це направлена і робота ряду наукових інститутів України, таких як: «Укропроєктреставрація», «Укрозахідпроєктреставрація», НДУТІАМ. На протязі ряду років вище згадувані заклади ведуть науково-дослідні та проєктні розробки реставрації й подальшого використання замкових комплексів України.

Мотю написання статті є привертання уваги громадськості до найбільш привабливих, з погляду туриста, історичних пам'яток Хмельниччини, якими, безумовно, є споруди фортифікаційної архітектури.

Досвід реставрації свідчить про те, що на всіх етапах – від розробки проєкту до його реалізації – ще лишається нерозв'язаними проблеми нового функціонального змісту пам'ятки фортифікаційної архітектури, створення охоронних зон навколо об'єктів, які реставруються, збереження природнього навколишнього ландшафту [10]. При цьому слід звернути увагу на те, що реставраційні роботи самі по собі не вирішують питання використання того чи іншого об'єкту. Оскільки існують випадки, коли реставрована споруда залишається без використання, що призводить до занепаду та необхідності повторної реставрації [2, с.48]. Повне відродження може гарантувати тільки пристосування пам'яток до сучасних потреб суспільства і в першу чергу до залучення туристичних потоків.

Напрямок охорони пам'яток шляхом реєстрації з пристосуванням до сучасних потреб стосується, як правило, добре збережених замкових комплексів. Остеронь, поза включенням до активного життя суспільства, залишаються напівзруйновані замки [16]. А тому ми повністю поділяємо думку вчених В.В. Куцевича [5] і А.В. Лесика [10], які стверджують, що повне відродження пам'яток фортифікаційної архітектури може гарантувати тільки пристосування їх до сучасних потреб суспільства.

Не отримавши нових функцій, не здобувши справжнього господаря й не включившись в активне громадське життя, вони, як стверджує вчена С.Е. Баженова, приречені на моральний і фізичний занепад [2, с.48]. Слід відмітити, що на сьогоднішній день існує багато комерційних пропозицій щодо пристосування пам'яток фортифікаційної архітектури до сучасних потреб. Головною відмінною таких пропозицій є розрахунок на те, що пристосування перш за все повинно приносити прибуток, ніж сприяти збереженню пам'ятки, запобігаючи її фізичному і моральному знищенню [1].

Проаналізувавши ситуацію, існуючу на сьогоднішньому етапі в справі охорони та використання замкових комплексів, можна напевно стверджувати, що, не зважаючи на значні наукові досягнення в області реставрації, деякі успіхи в пристосуванні, загалом проблема включення замкових комплексів у сучасне життя залишається не вирішеною. Метод реставрації з подальшим пристосуванням до нових функцій не витримує головних вимог функціонування замкових комплексів як об'єктів культурної спадщини: забезпечення активних технічних заходів, збереження й відновлення, проведення профілактичних заходів з метою відокремлення об'єктів від прогресивних факторів, що прискорюють процеси їх старіння, руйнації, максимальне вивчення та екскурсійне відвідування пам'яток [2, с.49].

На основі вище сказаного, можна зробити висновок про те, що з метою поліпшення збереження пам'яток фортифікаційної архітектури, не залежно від їх технічного стану, виникає потреба в більш активному впровадженні в життя інших засобів збереження замкових комплексів, тобто таких засобів, які б відповідали усім вимогам їх ефективного збереження. Ми розділяємо думку вченої Е.А. Шулякової, яка стверджує, що найбільш ефективним засобом використання й, відповідно, збереження є музеєфікація даних пам'яток, що безумовно сприятиме їх привабливості для туристів.

Ми погоджуємося також з думкою тих вчених, які стверджують, що найбільш поширеною сьогодні й відпрацьованою в усіх відношеннях формою збереження та реставрації старовинних зразків фортифікаційної архітектури є автономні музейні комплекси історичного, історико-краєзнавчого, художнього профілів, створювані на заповідних історико-архітектурних територіях.

Концепції побудови музею на території замкових комплексів повинні розраховуватись на широке коло відвідувачів, інтенсивне включення замків до музейного простору України й культурного життя регіону, що, в свою чергу, буде стимулювати розвиток напрямів, пов'язаних з популяризацією замкових комплексів, формуванням в суспільстві громадської думки, сприятливої для охорони пам'яток, патріотичним і міжнаціональним вихованням молоді та підлітків, піднесенням шкільної туристсько-краєзнавчої діяльності [2, с.50]. Але щоб впровадити в життя цей задум необхідною умовою є виконання великих реставраційних робіт даного виду споруд.

Тому доречною є думка про те, що пам'ятки, технічний стан яких є незадовільним, у більшості випадків залишаються непристосованими. Подібні пам'ятки практично не підлягають реконструкції та відбудові, але вважається за доцільне консервація таких залишків з упорядкуванням навколишніх територій з метою створення умов для їх екскурсійного огляду (замки в Зінькові, Летичеві, Сатанові, Сутківцях, Чернокозинцях) [2, с.58].

При пристосуванні замкових комплексів під заклади відпочинку й туризму потрібно уникнути, як стверджує вчений О.С. Бойко, низки недоліків, які передусім полягають у низькому рівні сервісу, за великій вартості путівок, низькій якості реставра-

ційних робіт. Надання нових функцій замковим комплексам вимагає значних фінансових коштів, робить неможливим проведення науково-дослідних і охоронних робіт на території замку, обмежує доступ туристів до всіх об'єктів. Все це стосується добре збережених комплексів, до того ж пам'ятки архітектури повинні мати зручний транспортний під'їзд [3]. Важливим напрямком залучення туристичних потоків до історичних пам'яток архітектури є їх безпосереднє включення в інфраструктуру музейної експозиції. Цей варіант є прийнятним до напівзруйнованих замкових комплексів і тих, що збереглися у вигляді фрагментів руйн. В цьому випадку пам'ятка набуває значення основного, а іноді єдиного експонату.

Нам глибоко імпронує класифікація архітектурних споруд, запропонована вченими Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка С.Е. Баженовою, А.В. Баженовим, В.Б. Буторіною, І.І. Ковтунік, Б.О. Опрєю, І.В. Ящишеною, для науково-обґрунтованого включення їх до сучасного життя. Вони пропонують класифікувати архітектурні споруди за критеріями вибору шляхів ефективного музеєфікації наступним чином:

1) замки, придатні для використання під історико-архітектурні заповідники, музеї – це найцінніші замкові ансамблі в комплексах з іншими навколишніми пам'ятками історії та культури, мальовничим ландшафтом. Різноманітні музеї влаштовують в окремих пам'ятках архітектури заповідника (заповідники на базі замкових комплексів у Кам'янці-Подільському та Меджибожі);

2) замки, придатні для використання під заклади відпочинку та туризму з умовами розміщення в них пунктів торгівлі, сервісних центрів, музеїв. Наявність різноманітних пам'яток історії та культури, мальовничих навколишніх ландшафтів – необхідні умови вибору таких замків (замки в Староконстантинові, Панівцях);

3) пам'ятки архітектури, поруч з якими можна побудувати турбази, готелі, бази відпочинку, – це замки, що збереглися у напівзруйнованому стані або лише фрагментарно, а навколишні ландшафти мають різноманітні цінні фактори туризму – пам'ятки історії, археології, культури (замкові комплекси в Чернокозинцях, Сатанові);

4) замкові комплекси, придатні для ознайомлення з ними, – пам'ятки архітектури, що зберегли деякі будівлі, придатні для організації в них об'єктів туристичної інфраструктури, розташовані в місцях пролягання туристичних маршрутів (замки в Жванці, Ізяславі, Летичеві, Рихті);

5) історико-архітектурні пам'ятки, що збереглися у вигляді руйн та не мають зручного транспортного доступу, але включення яких до туристичних екскурсійних маршрутів сприятиме їх збереженню та охороні навколишнього ландшафту (залишки замкових комплексів у Зінькові, Сутківцях) [2, с.57].

Процес перетворення замкових комплексів на туристичні об'єкти може відбуватися також шляхом будівництва нових закладів відпочинку й туризму в місцях з живописним природним ландшафтом, де знаходяться різноманітні пам'ятки історії та культури.

Весь цей комплекс заходів щодо залучення пам'яток фортифікаційної архітектури, на які так багатий Подільський край, повинний розраховуватись на широке коло відвідувачів. Це в свою чергу буде стимулювати розвиток туристичної галузі, здійснювати популяризацію замкових комплексів, сприяти формуванню у суспільстві громадської думки сприятливої для охорони історичних пам'яток, а також сприяти патріотичному вихованню молоді, піднесенню туристсько-краєзнавчої діяльності.

Список використаних джерел та літератури:

1. Актуальні питання виявлення і дослідження пам'яток історії та культури (на матеріалах Зводу пам'яток історії та культури України) / ред. кол.: П.Т. Тринько, В.О. Горбик, Е.М. Піскова. Київ: Ін-т історії України НАН України, 1999. Ч.2. 255 с.
2. Баженова С.Е., Баженов А.В., Буторіна В.Б. і ін. Хмельниччина туристична: істотко-культурні, природно-географічні та економічні аспекти розвитку: колективна монографія. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2015. 192 с.
3. Бойко О.С., Лонкевич Д.Р. Замки Тернопільської області // *Вісник інституту Укрзахідпроектреставрація*. Львів, 2000. № 11. С. 59-88.
4. Возницький Б.Г. Олеський замок. Львів, 1978. 142 с.
5. Габрель М.М. До вдосконалення методики оцінки пам'яток архітектури // *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Архітектура*. Львів, 2005. С. 147-151.
6. Гайда О.М. Регеарация пам'ятки архітектури XVI-XVII ст. замкового комплексу в м. Бережанах Тернопільської обл. Львів, 2003. 123 с.
7. Дида І.М. Замки і резиденції в архітектурному ландшафті України // *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Архітектура*. Львів, 2005. С. 49-52.
8. Куцевич В.В. Пам'ятка – середовище – сучасне використання // *Будівництво України*. 1994. № 5-6. С. 19-22.
9. Лесик А.В. Использование памятников архитектуры западных областей УССР // *Строительство и архитектура*. 1983. № 1. С. 22-25.
10. Лесик А.В. Охрана и рациональное использование памятков архитектуры. Львов, 1987. 128 с.
11. Лесик А.В. Размещение туристических учреждений в памятниках архитектуры // *Архитектура СССР*. 1980. № 11. 10-13.
12. Лесик А.В. Современное использование памятников архитектуры // *Архитектура СССР*. Львов, 1980. № 11. С. 13-16.
13. Поліщук В.С. Замкові комплекси як засіб популяризації туризму на Хмельниччині // *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка. Історичні науки* / [редкол.: А.Г. Філінюк (відп. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2016. Вип. 9. С. 388-395.
14. Про державний історико-культурний заповідник «Меджибіж»: Постанова Кабінету Міністрів України № 1761 від 27 грудня 2001 // *Архів Державного історико-культурного заповідника «Меджибіж»*. Ф.52. Спр.1. 2 арк.
15. Проект організації території національного природного парку «Подільські Товтри», охорони, відтворення та рекреаційного використання його природних комплексів та об'єктів, розроблений Державним комітетом з будівництва архітектури та житлової політики України і науково-дослідним і проектним інститутом містобудування 22 травня 2002 р.: в. 2 т. Київ, 2002.

16. Станіславська А.П. Проблеми організації нових музейних експозицій // *Музей і Поділля: тези доп. наук. конф., присвяченої 100-річчю від дня заснування Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. Кам'янець-Подільський, 1990. С. 25-28.*
17. Усачева К.В., Гейдар Т.И. К вопросу охраны и музеефикации памятников архитектуры в ЧССР К.В. Усачева, Т.И. Гейдар // *Вопросы охраны, реставрации и пропаганды памятников истории и культуры. Москва: НИ культуры, 1978. С. 186-201.*
18. Чернявская Е.Н. Ценность и оценка памятников архитектуры // *Памятники в контексте историко-культурной среды. Москва: НИИ культуры, 1990. С. 41-60.*

В. С. Полищук

Восстановление и сохранение памятников фортификационной архитектуры как средство развития туризма в Хмельницкой области

Автор статьи обращает внимание на то, что Хмельницкая область богата на памятники фортификационной архитектуры, в котором весомое место составляют замковые комплексы. Именно данные комплексы вызывают большой интерес как у соотечественников, так и далеко за пределами Украины.

Одновременно автор подчеркивает, что подавляющее большинство фортификационных сооружений, которые есть на территории области находятся в запущенном состоянии, имеют низкий технический уровень. Автор статьи заостряет внимание на необходимости восстановления и сохранения памятников фортификационной архитектуры, которые являются мощным средством заинтересованности туристов. В связи он предлагает включать их в инфраструктуру музейной экспозиции, поскольку это является приемлемым и в полуразрушенных замковых комплексов и тех, что сохранились в виде фрагментов, руин.

Вызывает определенный интерес содержание статьи утверждением автора о том, что восстановление исторических памятников способом их реставрации не является единственным, что более эффективным методом их сохранения является приспособление архитектурных сооружений до современных потребностей.

В статье подчеркивается мысль о необходимости создания автономных музейных комплексов исторического, историко-краеведческого, художественного профилей.

Автор делает вывод о том, что только весь комплекс этих организационных мероприятий и действий, направленных на техническое восстановление и сохранение объектов, будет способствовать в наибольшей степени сохранению исторических памятников фортификационной архитектуры и послужит большим стимулом для ценителей старины, то есть туристов.

Ключевые слова: архитектура, комплексы, восстановление, сохранение, состояние, средства, реставрация памятника, приспособление.

V. Polishchuk

Restoration and maintenance of memories of fortification architecture as a means of developing tourism in Khmelnytskyi region

The author of the article pays attention to the fact that Khmelnytskyi region is rich in monuments of fortification architecture, in which a sig-

nificant place is the castle complexes. These complexes are of great interest as countrymen, and far beyond Ukraine.

At the same time the author emphasizes that the vast majority of fortifications, which are on the territory of the region are in poor condition, have low technical level.

The author focuses on the need for the restoration and preservation of monuments of fortification architecture, which are a powerful way to interest tourists. In connection, he proposed to include them in the infrastructure of the Museum exhibition, as it is acceptable and in a dilapidated castle complexes and those that have been preserved in the form of fragments, ruins.

Is sort of interesting content articles by the author's assertion that the restoration of historical monuments, their restoration is not the only thing more effective method of preserving them is to adapt architectural structures to modern needs. The article emphasizes the idea of the necessity of creating an Autonomous historical Museum complex, local history, art profiles.

The author makes a conclusion that only the whole complex of organizational measures and actions aimed at technical restoration and preservation of the objects will contribute to the greatest extent the preservation of historical monuments of fortification architecture and will serve as great encouragement for lovers of antiquity, that is, tourists.

Key words: architecture, systems, recovery, preservation, condition, means, restoration of the monument, fixture.

Отримано: 4.07.2017

УДК 929-052(477.85)«1900/1918»КОРДУБА

С. В. Трубочанінов

«ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ ПЕРІОД» В ЖИТТІ МИРОНА КОРДУБИ (1900—1918): НАУКОВА ТА НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ

Мирона Кордубу (1876–1947) вважають одним із найталановитіших учнів Михайла Грушевського. У становленні визначного історика, громадсько-культурного і політичного діяча важливу роль відіграв період, коли він жив і працював у Чернівцях. До столиці Буковини М. Кордуба переїхав з Відня наприкінці 1900 р. Спершу він працював помічником учителя, згодом – викладачем географії та історії у II-й державній гімназії.

Чимало часу і сил М. Кордуба віддавав науковій роботі. У 1902 р. він став одним із засновників Українського історичного товариства у Чернівцях. У 1903 р. його обрали дійсним членом історично-філософської секції Наукового Товариства імені Т.Г. Шевченка у Львові. У 1907 р. навіть розглядалося питання про його призначення професором Львівського університету.

У «чернівецький період» М. Кордуба визначився з одним із головних напрямків своєї наукової діяльності – історичною географією. Перші результати своїх досліджень української топонімії учений виклав у статті «Найдавніші оселі на Буковині», яка з'явилася у газеті «Буковина» (1905). У 1906 р. була опублікована стаття, в якій М. Кордуба спробував з'ясувати динаміку зміни молдавсько-

польського кордону починаючи з останньої чверті XIV ст. до початку XVI ст.

Під час Першої світової війни активну діяльність по ознайомленню світової громадськості з українським питанням здійснював Союз визволення України. М. Кордуба налагодив тісну співпрацю з цією організацією: вів агітацію у таборах військовополонених, за сприяння СВУ видав свої роботи «Північно-Західна Україна» та «Територія і населення України». Незважаючи на воєнне лихоліття, М. Кордуба працював над підручником з географії.

Ключові слова: Мирон Кордуба, Буковина, Чернівці, гімназія, наука, історична географія.

Мирона Кордубу (1876–1947) називають одним із найталановитіших учнів львівської школи Михайла Грушевського та найбільших істориків Східної і Центральної Європи, видатним дослідником давньої й середньовічної історії України та доби Хмельниччини, визначним громадсько-культурним і політичним діячем. Як наголошував Ярослав Дашкевич, більшість наукових праць М. Кордуби, тих, що ґрунтуються на критичному осмисленні джерел (а їх є близько 200), не втратила наукової актуальності досі [8, с. 591].

Творчу спадщину видатного ученого та громадсько-політичного діяча вітчизняні науковці особливо активно почали досліджувати на зламі ХХ–ХХІ ст. [1]. Невдовзі після відновлення незалежності України група відомих львівських науковців (Я. Ісаєвич, Я. Дашкевич, О. Романів та ін.) розробили проект видання праць М. Кордуби в п'яти томах. Том I мали скласти історичні праці (бл. 550 с.); т. II – історіографічно-бібліографічні та джерелознавчі праці (бл. 700 с.); т. III – історико-географічні, географічно-статистичні та ономаністичні праці (бл. 300 с.); т. IV – листування Мирона Кордуби (бл. 500 с.); т. V – бібліографія історії України. На жаль, жоден із запланованих томів досі не побачив світ [4, с.198; 8, с.594].

Сучасна «кордубіана» налічує десятки ґрунтовних наукових праць, серед яких відзначимо три дисертаційних дослідження [53; 62; 65] та три монографії [38; 52; 64]. У той же час, як слушно зауважує Т. Батюк, «ампула історика та суспільно-політичного діяча затулило від сучасних історіографів інші напрями реалізації творчого генія Мирона Кордуби» [2, с.26]. Зазначимо, що нами було проаналізовано місце історично-географічних студій в творчості М.Кордуби та їх значення для історичної науки [61].

Серед дослідників існує переконання, що «чернівецький період» (1900–1918) був надзвичайно плідним для М. Кордуби. У Чернівцях творчий геній М. Кордуби проявив себе у різних напрямках. Так, у цей період він написав близько 79 політично-публіцистичних статей, які відображали ситуацію на Буковині [4, с.193]. Тоді ж визначилися важливі напрямки наукових студій М.Кордуби та відбулося його становлення як громадсько-політичного діяча.

Метою нашої статті є аналіз наукової та навчально-методичної діяльності ученого і педагога у 1900–1918 рр. Для цього залучено праці М. Кордуби, тогочасну буковинську публіцистику,

роботи сучасних дослідників, опубліковані джерела, матеріали Державного архіву Чернівецької області. Останні в своїй більшості вперше вводяться до наукового обігу. Йдеться передусім про матеріали фонду 211 «Крайова шкільна рада Буковини, м. Чернівці (1869–1918 рр.)».

Автор ґрунтовного дослідження про українську галицьку інтелігенцію в монархії Габсбургів С. Пахолків зазначає: «Для багатьох українців, які ступали на шлях високих студій, Відень був омріяним далеким сьйвом. Але лише деякі слідували за ним до 1914 року» [45, с.291]. «Відень був вікном у цей [далекий] світ, а студії у Відні – справою престижу. Частка майбутніх, а деколи вже й під час навчання відомих людей серед іматрикульованих у Віденському університеті українців була, порівняно зі Львовом, апропорційною [45, с.292]. Навчаючись у Відні, молодий галичанин мріяв про майбутню кар'єру ученого, бачив себе або при бібліотеці, або в архіві. Після захисту докторської дисертації, який відбувся 21 травня 1898 р., він влаштувався практикантом в бібліотеку Віденського університету [42, арк.3].

Але матеріальні обставини змусили його шукати більш надійне місце роботи. Не випадково М. Кордуба обирає саме Чернівці. Університетське (з 1875 р.) місто манило його до себе [11, с.112-113]. До того ж, у 1896–1897 рр. у місцевому часописові «Буковина» побачили світ зроблені ним переклади творів французького письменника Гі де Мопассана та власні оповідання, які дістали схвальну оцінку Осипа Маковея [3, с.148]. У 1896/97 навчальному році в Чернівцях відкрилася друга чоловіча німецька гімназія з паралельними «русинськими» (українськими) класами [5, с.71], за тогочасною термінологією – «k.k. Staatsuntergymnasium in Czernowitz» [68, s.18]. Про болючі проблеми в перші роки існування цієї гімназії розповідається в нарисі В. Ботушанського [5, с.71-74]. Зазначимо, що новий навчальний заклад гостро потребував педагогів, які б однаково добре володіли німецькою та українською мовами.

Переїхавши до Чернівців, 30 жовтня 1900 р. М. Кордуба був прийнятий на посаду суплента (supplent – заступник викладача гімназії в Галичині. – С.Т.) до II-ї державної гімназії. Викладав латинську, українську та німецьку мови, історію та географію. У 1900/01 н.р. його навчальне навантаження склало 18 годин на тиждень, у 1901/02 н.р. – 24 години, у 1902/03 н.р. – 20 годин [46, арк. 39]. У одному з листів до М. Грушевського М. Кордуба писав, що «суплентура гімназії мені сильно не по нутру, так як я у ярмо цілої бюрократії гімназійної не можу допасувати своєї шиї» [39, с.184].

Вже будучи прийнятим на роботу до II-ї державної гімназії, 26 листопада 1900 р. М. Кордуба подав заяву до «Високої к[айзерівської] к[оролівської] екзаменаційної комісії» про складання іспитів на право викладання в гімназіях і реальних школах. Збереглася особова справа М. Кордуби, заведена 4 грудня 1900 р., яка містить рукописний текст на 80 аркушів його док-

торської роботи німецькою мовою («Внутрішня історія і становище в Галицькому князівстві до середини XIII ст.»), власноруч написаний життєпис, шість письмових робіт, довідки тощо [42].

Матеріали особової справи дають уяву про нелегкий шлях до посади викладача гімназії. Так, наприкінці березня 1901 р. з оцінкою «дуже добре» М. Кордуба склав колоквіум з педагогіки історії у Чернівецькому університеті [42, арк.63]. 4 листопада 1901 р. він написав дві письмових екзаменаційних роботи: «Історичні поезії Шевченка» українською мовою [42, арк.26-27] та «Найважливіші шляхи сполучення Тіролю» німецькою мовою. Остання робота була написана протягом 2,5 годин [42, арк.30-31]. У листі до свого дядька О. Барвінського молодий учитель з гордістю писав, що в листопаді 1901 р. він з відзнакою склав першу половину іспитів, а саме з географії, української та німецької мов, поза «здогадом Райфенкугеля, що я мабуть на стільки не володію німецькою, щоб читати в бібліотеці, бо закінчив школу в Галичині» [65, с.56].

25 і 26 квітня 1902 р. настав час другої половини іспитів. У присутності членів екзаменаційної комісії М. Кордуба виконав три роботи з історії Австрії та монархії Габсбургів [42, арк.12-16, 20-22зв.]. В екзаменаційну комісію була також подана домашня робота з географії, присвячена моренам в Альпах [42, арк.35-62]. 9 травня 1902 р. комісія у складі професорів Кайндля, Герцберга, Гільберга, Смаль-Стоцького, Ціглауера та ін. прийняла рішення про дозвіл М. Кордубі на право викладання географії та історії у гімназіях і реальних школах [42, арк.6-8].

У цей же час відбулися зміни в особистому житті молодого учителя. У серпні 1901 р. він одружився з Євгенією Цегельською, донькою священика з Камінки Струмилової – відомого в Галичині громадського діяча. Відтак він облаштував у Чернівцях своє домашнє вогнище. Тут у подружжя з'явилося на світ четверо дітей (один хлопчик помер у ранньому дитинстві, іншим дітям батьки дали гарну освіту) [44, с.895; 6, с.28].

Короткий час (у 1903/04 н.р.) М. Кордуба працював у I-ї державній гімназії в Чернівцях. З 1 вересня 1904 р. він – професор II-ї державної гімназії [46, арк.39]. Викладав історію та географію в Ic, IIIb, IVa, Va, Vb, VIb і VII класах – всього 23 години на тиждень. З 1 вересня 1904 р. по 31 січня 1905 р. йому нарахували всього 150 крон заробітної плати [49, арк.135].

Непростими були взаємини молодого педагога з директором гімназії Корнелем Козаком, незважаючи на те, що той викладав географію і цікавився краєзнавством Буковини (у 1900 р. навіть видав німецькою мовою посібник з краєзнавства [14]). У річному звіті за 1904/05 н.р., де серед іншого коротко характеризувався діяльність кожного з педагогів гімназії, директор назвав М. Кордубу націоналістом [56, арк.9]. Директор підтримав працю М. Кордуби з перекладу на українську мову «Основ географії» – першої частини підручника з географії Ф. Умавта. У квітні 1904 р. М. Кордуба навіть отримав за це гонорар – 40 крон. Того ж року підручник було надруковано у Чернівцях накладом

товариства «Руска Школа» [47, арк.2, 13-14]. У 1905–1906 рр. відбувалося доволі активне листування між Міністерством культів і освіти, Крайовою шкільною радою Буковини та дирекцією II-ї державної гімназії з приводу апробації цієї книги та оплати гонорару М. Кордуби за переклад підручника з географії на українську мову. Так, у березні 1905 р. було виділено 160 крон, у т.ч. 40 крон – на друкарські потреби [48, арк.9-9зв.].

Варто підкреслити, що М. Кордуба вважав двомовність викладання (т.зв. утраквізм) найбільшим негативом середньої ланки тогочасної освітньої системи. Він був рішучим прихильником навчання дітей рідною мовою. Цій проблемі молодий професор присвятив у 1904 р. цикл статей на шпальтах «Буковини» [35]. Того ж року його думки були концентровано викладені в окремій брошурі [36]. На прикладі державних гімназій у Чернівцях, М. Кордуба доводив, що внаслідок того, що в утраквістичних школах учням викладали предмети на ледь знаній, або й зовсім невідомій для них мові, діти бездумно зазубрювали текст підручника чи виклад учителя, згодом втрачаючи інтерес до навчання. М. Кордуба навів дані освітньої статистики, згідно яких у національних гімназіях кількість відрахованих за неуспішність учнів коливалася в межах 12–28%, тоді як в утраквістичних гімназіях сягала 34,5–43,6% [36, с.26-34]. М. Кордуба наголошував, що утраквізм «перепинює правильний розвій образования і витворює у учеників пів-образоване, той жалкий стан душі, що набрала у себе цілі кошиці сирого материялу і не має сили его перетравити, переробити у живе пізнане. І протегована гімназією привичка оперувати незрозумілими поняттями, повтаряти слова, не здаючи собі справи зі змісту, остає відтак дуже часто на ціле жите і робить з людини карикатуру» [36, с.41-42]. У лютому 1905 р. на засіданні товариства «Руска Школа» було вирішено надіслати петицію до Міністерства культів і освіти з вимогою скасування утраквізму в II-ї державній гімназії у Чернівцях. До петиції мала бути долучена брошура М. Кордуби [58].

Півтора десятиліття II-а державна гімназія була основним, але не єдиним місцем педагогічної роботи М. Кордуби у Чернівцях. Так, коли видатний учений і громадсько-політичний діяч Буковини С. Смал-Стоцький у березні 1910 р. організував у Чернівцях освітні курси для селян, там став викладати і М. Кордуба [7, с.116]. У жовтні 1911 р. 6 годин на тиждень М. Кордуба викладав у приватному жіночому учительському училищі товариства «Українська школа» [50, арк.179]. У цей же час він був класним керівником у Vb-класі в II-й державній гімназії, викладав історію та географію в IIIb, IIIc, IVb, Vb, VIIb і VIIIb класах – всього 22 години на тиждень [67, с.34].

Довгий час М. Кордуба мав надію габілітуватися в Чернівцях. У листах до М. Грушевського у перші роки перебування в столиці Буковини він навіть порушував питання про отримання спеціальної стипендії для здійснення наукових досліджень в архівах для підготовки габілітаційної роботи. Ним розглядалася можливість

спеціалізації у галузі австрійської історії у професора Р.Ф. Кайндля [65, с.59]. Цікаво, що раніше (у 1896 р.) М. Кордуба доволі критично оцінював роботи Р.Ф. Кайндля з української тематики, вказував на незрілість і непереконливість деяких його висновків з питань етнокультури українців [39, с.179].

12 липня 1902 р. у Чернівцях було засновано Українське історичне товариство (УІТ), завданням якого було згуртувати українську інтелектуальну еліту Буковини. Новоутворене товариство налічувало близько 30 осіб – професорів і студентів Чернівецького університету, викладачів гімназій [13, с.210]. Першим головою УІТ став надзвичайний професор історії Східної Європи в університеті Франца Йосифа у Чернівцях Володимир Милькович (1857–1916) – український історик сербського походження, який у 1893 р. був головним конкурентом М. Грушевському при обранні того на кафедру у Львові [45, с.273-276, 309].

В. Милькович запросив М. Кордубу на установчі збори як члена-фундатора. Його було обрано скарбником УІТ, а згодом М. Кордуба перетворився на одного із найактивніших членів товариства. Пріоритетними напрямками дослідної роботи УІТ було визначено історію, демографію, етнографію, статистику та мистецтво Буковини [12, с.74]. На той в Чернівцях уже діяло 18 наукових товариств, організованих за галузевим принципом, або за національною приналежністю своїх членів [11, с.114]. В статуті УІТ передбачалась моральна й матеріальна допомога науковцям-членам, видання збірників праць, збір старожитностей, укладання географічного словника, співпраця з іншими народами [9, с.284].

Великою популярністю серед членів товариства користувався цикл виступів М. Кордуби «Історія Руси» (княжий період), його дослідження з топонімії, етнології та історико-географічної тематики [9, с.284]. На третій загальних зборах товариства М. Кордуба прочитав реферат «Біблія в освітленні найновіших вавилонських розкопів», де зупинився на досягненнях нових розкопок у Вавилоні, Ассирії, Єгипті [13, с.210; 15]. Очевидно, що тема даної розвідки була викликана його давнім захопленням лекціями з історії християнства професора Віденського університету В. Гатерлінда [11, с.114]. Також у Відні молодий учений зацікавився проблемою походження традиції писанкарства на українських землях. У великодньому числі «Буковини» у 1904 р. він надзвичайно цікаво розповів про українські великодні звичаї, пов'язані з розписом писанок, пояснив регіональні відмінності писанкарства, вказав на важливість наукового дослідження у цій галузі [29].

8 квітня 1903 р. його обрали дійсним членом історично-філософської секції Наукового Товариства імені Т.Г. Шевченка (НТШ) у Львові [10, арк.3]. За публікацію праць у «Записках НТШ» та інших виданнях НТШ сплачувалися відповідні гонорари. Субсидії та гонорари від НТШ давали змогу працювати над новою великою темою – історією козащини [15; 23; 31]. Проте, в одному з листів науковому секретареві НТШ В. Гнатюку учений просить підвищити гонорар за матеріали до Хмельниччини,

оскільки на збирання матеріалів у Відні не отримав субсидії від НТШ [65, с.62].

Участь М. Кордуби в УТ розширила коло його наукових інтересів. Влітку 1902 р. В. Милькович виголосив спеціальну доповідь про використання картографічних методів в історичних дослідженнях. М. Кордуба відгукнувся на пропозицію В. Мильковича зайнятися складанням історичних ґрунтових (географічних) карт й, спираючись на них, вести дослідження історії краю. Особлива увага мала звертатися на назви частин села, земельних наділів, лісів, пагорбів, річок, потічків тощо. УТ розробило методу цих досліджень, залучило до обстежень місцеву інтелігенцію, насамперед учителів, картографічно закріплюючи результати експедиційної праці [11, с.113-114].

У 1904 р. на засіданні УТ М. Кордуба виступив із доповіддю про актуальні завдання українських буковинських істориків. Згадана доповідь була опублікована в часописові «Буковина». Апелюючи до новітніх віянь в європейській історіографії, М. Кордуба підняв важливу проблему організації колективної праці в історичних дослідженнях. Він зазначав: «Доки задача історика обмежувалася на літописний матеріал, а вимоги не сягали поза критичне вихіснене сего материялу, робота могла бути і була дійсно індивідуальною. Колиж почали втягати иньші роди джерел в обсяг історичних студій: грамоти, написи, листи, рахунки, ріжного рода записки і т. и. задача історика стала скомплікованою. Головна трудність лежала в зібранню сего ріжнородного джерельного материялу розкиненого по ріжних державних, мійських, монастирських і приватних архівах часто цілими просторами від себе віддалених і тоді вже стало ясно, що лише колективний, збірний труд, спільна праця більшого гуртка людей може сю трудність поконати». На думку М. Кордуби, першочерговим завданням УТ було збирання по селам історично-топографічних матеріалів. «А сей матеріал в руках зручного історика розповів-би нам багато такого, про що тепер нікому і не снить ся. Розслід історії осельництва як раз на території Буковини, на якій від правіків товпило ся тільки народів, прояснив би і не одну темну картину світової історії» [28, с.1].

Із найважливіших справ, якими займалося УТ, потрібно згадати заснування Чернівецького Крайового архіву у 1907 р., обговорення можливості повного науково-критичного видання буковинських грамот молдавського періоду, рух за збереження архітектурних пам'яток та захисту їх від так званого «оновлення», під час якого нищився їх первісний слов'янський вигляд [9, с.284].

На початку своєї діяльності УТ не отримувало субсидій на видання доповідей. У зв'язку з чим М. Кордуба запропонував друкувати праці членів УТ у Львові у виданнях Наукового товариства імені Т. Шевченка (НТШ) [11, с.114]. У 1909 р. у М. Грушевського з'явилася ідея створити у «Записках НТШ» спеціальний розділ – «Буковініка». У ньому передбачалося розміщення рецензій та бібліографічних оглядів праць про Буковину, виданих іноземними мова-

ми. М. Кордуба мав реферувати історичні й політичні видання. На жаль, цей проект не було повною мірою реалізовано, вийшли лише окремі матеріали [41, с.343]. Наприклад, у книзі VI тому ХСVIII «Записок НТШ» (1910) в рубриці «Наукова хроніка» з'явилася замітка М. Кордуби «З новітших публікацій Буковини» [19].

Перші результати власних досліджень з історичної географії та слов'янських топонімів Буковини М. Кордуба виклав у статті «Найдавніші оселі на Буковині» (1905). Учений зазначав, що найдавніші поселення виникали в долинах Дністра, Прута, Серета, Сучави та Молдави. Пізніше народна колонізація поширилася на долини менших річок і потічків, таким чином заходячи в середину горбовин і лісів. Найстарішими назвами осель він вважав ті, що мали назву від особливості, прикмети свого положення або околици, способу поселення та зовнішнього вигляду, а також ті, що мали назву від ріки, над якою лежать. Більш новітніми (не раніше XI–XII ст.) він вважав назви, що утворені від імен особових. Про часи нападів степовиків говорили назви, що нагадують оборону. Назви, що означають села в лісі, походили ще з більш пізніх часів [26].

У 1906 р. була опублікована стаття М. Кордуби, у якій була з'ясована динаміка змін молдавсько-польського кордону починаючи з останньої чверті XIV ст. до початку XVI ст. [25].

У 1908–1909 рр. збирати топографічний матеріал М. Кордубі допомагали учні старших класів гімназії [20, с.5]. Під час експедицій 1912–1914 рр. М. Кордуба намагався засобами топонімії віднайти на Буковині сліди літописного міста Хмелів, одного із трьох важливих центрів Шипинської землі на рубежі XIV–XV ст. Завдяки опитуванню місцевого населення дослідник виявив топографічні назви, які свідчили про існування в давнину «города» південніше містечка Вашківці поблизу с. Карапчева, а докладне вивчення терену підтвердило ці здогадки [17].

Обрані 1907 року на перших виборах до австрійського парламенту на підставі загального виборчого права, українські депутати від Галичини та Буковини, утворили Русько-український парламентський клуб. На його засіданні 5 липня 1907 р. прийнято програму діяльності посольського представництва, де зазначалося, що клуб буде займатися стосовно Відня опозиційну політику, доки не будуть створені належні умови розвитку для українського народу в Австрії. Австрійський уряд був змушений піти на поступки українцям, пообіцявши серед іншого відкрити дві українські кафедри у Львівському університеті [54].

У листах М. Кордуби до М. Грушевського викладено його бачення щодо двох нових українських кафедр у Львівському університеті, адже М. Кордубу висували на професора кафедри історії устрою Австрії, а іншого учня М. Грушевського – С. Томашівського – на професора кафедри австрійської історії. «1) В проекті нема згадки про історію України, а український університет без такої кафедри немислимий; 2) С. Томашівський досі мало займався австрійською історією, так само як я не спеціалізувався досі на історії устрою і на тім напрямі не працював».

М. Кордуба пропонував домагатися створення кафедри загальної історії, зокрема української. «Тоді Ви, Пане професоре, залишили би при собі одну з тих двох катедр, а другу міг би обійняти С. Томашівський. А історія Австрії залишалася би за мною. Через це оминувось би пересування кожного з нас в чужу спеціальність і потреба домагання двох кафедр (історії Австрії і історії устрою Австрії)» (лист від 18 червня 1907 р.) [39, с.183].

Справа українізації університету у Львові затягнулася. Нарешті австрійський уряд пообіцяв розглянути справу українського університету щонайпізніше у жовтні 1916 р. Незважаючи на воєнне лихоліття, у березні 1916 р. на засіданні НТШ М. Кордуба запропонував текст Меморандуму НТШ до Міністерства культів і освіти у даній справі. Після засідання передав його до друку, щоб, відбуваючи до Відня у своїх справах, завезти його у Міністерство [11, с.117].

М. Кордуба цікавився науковим життям у Наддніпрянській Україні та інформував про нього науковців та громадськість Буковини. Так, в огляді найважливіших подій національно-культурного руху за 1912 р. він зазначав, що 28 січня 1912 р. у Києві відбулися Загальні збори Українського наукового товариства (УНТ), яке гуртувало наукові сили України та видавало наукові праці українською мовою. М. Кордуба вважав за необхідне реферувати для австрійських історичних журналів «Записки» київського УНТ. Про це він навіть написав М. Грушевському [11, с.117].

М. Кордуба активно сприяв налагодженню українського шкільництва на Буковині, вивченню української мови, історії, географії. 1906 року в друкарні товариства «Руська рада» побачила світ книга М. Кордуби «Ілюстрована історія Буковини». Історія Буковини була показана у зв'язку з історичною долею всього українського народу від найдавніших часів до початку ХХ ст. [21]. Як хронологічно суцільний твір з історії краю, дане науково-популярне видання було визнане необхідним підручником для українських шкіл [11, с.116].

У 1909 р. у видавництві «Українська школа» вийшов ілюстрований навчальний посібник М. Кордуби «Картини із Всесвітньої історії для народних і виділових шкіл» [22]. Викладаючи історію окремих європейських країн, автор пов'язав її з історією українського народу. Особлива увага була приділена постатям Володимира Великого, Данила Галицького, Богдана Хмельницького, Івана Мазепи [22, с.52-55, 63-66, 94-95, 100-102]. Окремим додатком було вміщено розділ «Буковина по прилученню до австрійсько-угорської монархії» [22, с.125-128].

Розвідка М. Кордуби про минуле міста Чернівців була написана з нагоди появи монографії про столицю краю Р.Ф. Кайндля. Відзначивши солідний фаховий рівень праці німецького колеги, український учений підкреслив, що літописний і топографічний матеріал однозначно вказують на українське походження більшості поселень Північної Буковини [18].

У 1909–1914 рр. виходив двотижневик «Каменярі» – суспільно-наукове періодичне видання українського вчителства 406

Буковини, яке відіграло помітну роль у житті всього українського населення краю. М. Кордуба став постійним дописувачем часопису. Так, з нагоди 25-літнього ювілею діяльності свого учителя він подав відповідну замітку до часопису [24]. Поширенню просвіти серед широких мас Буковини сприяв щомісячник під назвою «Читальня», який у січні 1911 р. почало видавати товариство «Руська бесіда». У 1912–1913 рр. редакцію часопису очолював М. Кордуба [57, с.143]. Він опублікував у часописі історико-пізнавальні статті «Народи Буковини» [43], «Яким чином Буковина перейшла до австрійської держави?» [37], «Де живуть Українці?» [40]. У 1912 р., як відповідальний редактор часопису, він ввів постійну рубрику «Нові книжки для народу» з інформацією про найновіші видання, їх зміст і оцінку, що публікувало товариство «Просвіта», «Українська школа», «Руська бесіда» у Львові. На обкладинках місячника М. Кордуба вміщував «Пропамятні дні на кожний місяць», в яких зазначав пам'ятні дати життя або смерті українських письменників, історичних діячів, дати історичних подій з життя українського народу [57, с.284-285].

Вагомі завдання покладалися і на часопис «Наша школа», що почав виходити у 1909 р. у Львові. М. Кордуба на сторінках «Буковини» популяризував дидактичний доробок своїх галицьких колег. Так, він зробив огляд першого числа «Нашої школи» [27]. З часом М. Кордуба став редактором буковинського відділу цього часопису. Провідне місце на його сторінках займали статті з методики та дидактики, розвідки з історії. Зокрема, «Наша школа» опублікувала статтю М. Кордуби «Українські підручники в середніх школах Буковини» [57, с.260].

У 1912 р. М. Кордуба підготував перший географічний атлас українською мовою, де було подано окремо Україну в її етнографічних межах. Поява атласу викликала неоднозначну реакцію в педагогічному середовищі. З нищівною критикою атласу виступив професор Степан Рудницький, який зробив висновок, що «для народних і виділових шкіл він задорогий і дає забагато. Для середніх шкіл він ледве чи вистарчить в нижших класах, а у вищих класах вже зовсім ні» [55, арк.3]. З огляду на це, «Географічний атлас» М. Кордуби шкільною крайовою радою у Львові в лютому 1913 р. було рекомендовано лише для тимчасового ужитку [55, арк.1].

Враховуючи досвід дослідження топонімів Буковини та перипетій із виданням свого атласу, М. Кордуба зробив висновок про те, що «ми не знаємо своїх рідних географічних імен та не досі не подбали про те, що їх одні другім і широкому світові подати до відома. Саме тому у шкільних підручниках з історії та географії «покутує чимало невірних або й зовсім неіснуючих штучно викованих назв» [33, арк.4-5].

Після того, як на початку Першої світової війни російські війська окупували Чернівці, М. Кордуба виїхав до Відня. У жовтні 1915 р. він був визнаний придатним до служби в ландвері та приписаний до 22-го полку, який дислокувався у Львові. Проте на початку 1917 р. у матеріалах Буковинської крайової шкільної ради

зазначалось, що професор М. Кордуба мешкає у VIII районі Відня [59, арк.14, 57]. Під час Першої світової війни активну діяльність по ознайомленню світової громадськості з українським питанням здійснював Союз визволення України (СВУ). М. Кордуба налагодив тісну співпрацю з цією організацією, зокрема вів просвітницьку роботу серед військовополонених українців, які перебували у таборах в Німеччині (Раштатт, Вецляр, Зальцведель) – читав лекції з історії України, публікувався у «Віснику СВУ» [66, с.60; 60, с.27]. За кошти СВУ М.Кордуба видав роботи «Північно-Західна Україна» [30] та «Територія і населення України» [34]. Варто підкреслити, що незважаючи на події Першої світової війни, учений продовжував працювати над підручником з географії [51, арк.25 зв.].

Отже, у «чернівецький період» свого життя (1900–1918) М. Кордуба надзвичайно активно займався педагогічною і науковою діяльністю. Як педагог, він не лише викладав у середніх навчальних закладах, а активно долучився до творення підручників, поширював серед учителів Буковини новинки методики і дидактики. М. Кордуба визначився і з головними напрямками своєї подальшої наукової діяльності – історією козаччини та історичною географією і топонімією Буковини.

Список використаних джерел та літератури:

1. Алексієвцев М. Спадщина Мирона Кордуби та стан її вивчення в Україні і за рубежом // *Наук. зап. Тернопіль. держ. пед. ун-ту імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. Тернопіль, 2001. Вип. 12. С. 4–8.
2. Батюк Т. Публіцистичне кредо Мирона Кордуби (віденсько-буковинський період) // *Scriptorium nostrum: Електронний іст. журн*. 2016. № 2 (5). С. 26–47.
3. Батюк Т.В. Співпраця Мирона Кордуби з газетою «Буковина» // *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки*. Острог, 2013. Вип. 20. С. 147–151.
4. Білінський Б. Мирон Кордуба в контексті епохи // *Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість* / [відп. ред. М. Литвин]; НАН України, Ін-т українозн. ім. І. Крип'якевича. Львів, 2012. Вип. 5: Ювіл. зб. на пошану Олександра Коляччука. С. 192–198.
5. Ботушанський В.М. Нариси з історії освіти на Буковині (XIX – початок XXI ст.). Чернівці: Технодрук, 2017. 176 с.
6. Головин Б. Кордуба Мирон – вчений, публіцист, бібліограф, політичний і громадський діяч (До 125-ліття від дня народження) // *Мандрівець*. Тернопіль. 2000. № 3–4. С. 25–30.
7. Даниленко В., Добржанський О. Академік Степан Смаль-Стоцький. Життя і діяльність. Київ, Чернівці: Інститут історії України НАН України, 1996. 232 с.
8. Дашкевич Я. Мирон Кордуба // *Дашкевич Я. Постаті: нариси про діячів історії, політики, культури*. 2-е випр. й доп. вид. Львів: Піраміда, 2007. С. 591–606.
9. Добржанський О. Національний рух українців Буковини другої половини XIX – початку XX ст. Чернівці: Золоті литаври, 1999. 574 с.
10. Документи біографічного характеру (1893–1947 рр.) // *Держ. архів Львівської обл. Ф. Р-2923 «Кордуба Мирон Михайлович»*. Оп. 1. Спр. 1. 74 арк.

11. Зайцева З. І. Мирон Кордуба й українські наукові товариства // *Укр. іст. журн.* 2002. № 6. С. 108–122.
12. Зайцева З. Наукові товариства як інституції української науки другої половини XIX – початку XX ст. // *Питання історії, історіографії, джерелознавства та архівознавства Центральної та Східної Європи. Зб. наук. пр.* Київ, Чернівці, 1997. С. 74–75.
13. Історичне товариство в Чернівцях // *Літературно-науковий вістник. Львів*, 1903. Ч. I. Т. 21. С. 210–214.
14. Козак К., Фішер Е. Краєзнавство Буковини для використання в школах і для самоосвіти [переклад з німецького видання 1900 р.]. Чернівці: Золоті литаври, 2006. 208 с.
15. Кордуба М. Біблія в освітленю найновітших вавилонських розкопів (Реферат відчитаний на II. загальних зборах історичного товариства в Чернівцях) // *Літературно-науковий вістник. Ч. II. Т. 21.* Львів, 1903. С. 179–190.
16. Кордуба М. Венецьке посольство до Хмельницького (1650 р.) // *Записки НТШ (Зап. Наук. тов. ім. Шевченка)*. Львів, 1907. Т. LXXVIII. С. 51–89.
17. Кордуба М. Де лежав старовинний город Хмелів? // *Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергійовича Грушевського з нагоди уїстдесятої річниці життя та сорокових роковин наукової діяльності.* К., 1928. Т. I. С. 153-155. (Українська Академія Наук, Історико-філологічний відділ, зб. №76).
18. Кордуба М. Дещо з бувальщини міста Чернівців // *Буковина*. 1909. Ч. 6 (Додаток). С. 5–6.
19. Кордуба М. З новітших публікацій Буковини // *Записки наук. тов. ім. Шевченка*. 1910. Т. ХCVIII. С. 163-172.
20. Кордуба М. Земля свідком минулого. Географічні назви як історичне джерело. Львів: Наукове товариство ім. Шевченка, 1924. 14 с.
21. Кордуба М. Ілюстрована історія Буковини. Чернівці: З друкарні тов. «Руської ради», 1906. 87, V с.
22. Кордуба М. Картини із Всесвітньої історії для народних і виділових шкіл. Чернівці: Українська школа, 1909. 128 с.
23. Кордуба М. Матеріали до історії української козащини. Акти до Хмельниччини (1648–1657) // *Жерела до історії України-Руси*. Львів, 1911. Т. 12. 545 с.
24. Кордуба М. Михайло Грушевський (3 нагоди 25-літнього ювілею літературної діяльності) // *Каменярі*. 1910. Число 13 і 14. С. 3.
25. Кордуба М. Молдавсько-польська границя на Покутю до смерти Стефана Великого // *Наук. зб., присвячений проф. М. Грушевському учениками й прихильниками з нагоди його десятиліт. наук. пр. у Галичині (1894–1904)*. Львів, 1906. С. 158–184.
26. Кордуба М. Найдавніші оселі на Буковині // *Буковина*. 1905. Ч. 45 і 46. С. 3–4.
27. Кордуба М. [Рец.]: Наша школа. Науково-педагогічний журнал. Орган Товариства «Учительська громада» у Львові 1909 кн. I-II // *Буковина*. 1909. Ч. 194. С. 1–2.
28. Кордуба М. Наші дезидерати на поли буковинської історіографії (Відчит на зборах «Історичного Товариства») // *Буковина*. 1904. Ч. 16. С. 1.
29. Кордуба М. Писанки // *Буковина*. 1904. Ч. 37 і 38. С. 1–2.
30. Кордуба М. Північно-Західна Україна. Відень: Накладом Союзу Вишволення України, 1917. 90 с., карта.
31. Кордуба М. Проба австрійського посередництва між Хмельницьким і Польщею // *Записки НТШ*. Львів, 1908. Т. LXXXIV. С. 5–32.

32. Кордуба М. [Рец.]. Наша школа. Науково-педагогічний журнал. Орган Товариства «Учительська громада» у Львові 1909 кн. I-II // *Буковина*. 1909. Ч. 194. С. 1.
33. Кордуба М. [Стаття про перекручування деяких географічних назв у підручниках з географії та історії (1913 р.)] // *Держ. архів Львівської обл.* Ф. Р-2923. Оп. 1. Спр. 10. 5 арк.
34. Кордуба М. Територія і населення України. Відень, 1918. 24 с. (Видання «Вістника політики, літератури й життя»).
35. Кордуба М. Утраквізм в гімназії // *Буковина*. 1904. Ч. 137. С. 1; Ч. 138. С. 1–2; Ч. 139. С. 1–2; Ч. 140. С. 2; Ч. 141. С. 2.
36. Кордуба М. Утраквізм в гімназії. Чернівці, 1904. 44 с. (Додаток до «Проміня»).
37. Кордуба М. Яким чином Буковина перейшла до австрійської держави? // *Читальня*. 1912. Ч. 5. С. 19–28.
38. Кульчицька Т.Ю. Мирон Кордуба (1876–1947): історико-біобібліографічне дослідження. Львів: АННБ України ім. В. Стефаніка, 2012. 248 с.
39. Купчинський О. Аисти М. Кордуби до М. Грушевського: питання творчих взаємин і співпраці учня і вчителя // *М. Грушевський і Львівська історична школа*. Львів, 1995. С. 178–186.
40. М. К. [Кордуба М.]. Де живуть українці // *Читальня*. 1912. Ч. 2. С. 3–6.
41. Макар Ю., Добржанський О. Грушевський і українська інтелігенція Буковини в кінці XIX – на початку XX ст. // *Михайло Грушевський. Зб. наук. праць і мат. Міжнарод. ювілейної конф., присвяченої 125-й річн. від дня народ. Михайла Грушевського*. Львів: Атлас, 1994. С. 340–345.
42. Матеріали про прийняття державних екзаменів у випускника філософського факультету Кордуби Мирона (1900–1902 рр.) // *Держ. архів Чернівецької обл.* Ф. 216 «Чернівецький університет». Оп. 2. Спр. 125. 144 арк.
43. Н. К. [Кордуба М.] Народи Буковини // *Читальня*. 1911. Ч. 5. С. 20–25.
44. Огорчак А., Білінський Б. Мирон Кордуба в спогадах онуків // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2012. Вип. 21. С. 889–896.
45. Пахолків С. Українська інтелігенція у Габсбурзькій Галичині: освічена верства й емансипація нації / перекл. з німець. Львів: ЛА «Піраміда», 2014. 612 с.
46. Переписка з Міністерством культів і освіти і II-ю державною гімназією в м. Чернівці про призначення і перевід вчителів гімназії та надання їм відпусток (1912–1913 рр.) // *Держ. архів Чернівецької обл.* Ф. 211. Оп. 1. Спр. 12354. 127 арк.
47. Переписка з Міністерством культів і освіти та II державною гімназією в м. Чернівці про переклад підручників на українську мову (1904 р.) // *Держ. архів Чернівецької обл.* Ф. 211. Оп. 2. Спр. 1013. 23 арк.
48. Переписка з Міністерством культів і освіти та II державною гімназією в м. Чернівці про дозвіл користування підручниками на українській мові та оплату гонорару викладачеві Кордуба Мирону за переклад підручника з географії на українську мову (1905–1906 рр.) // *Держ. архів Чернівецької обл.* Ф. 211. Оп. 2. Спр. 1059. 22 арк.
49. Переписка з Міністерством культів і освіти та II державною гімназією в м. Чернівці про призначення і переведення викладачів гімназії, виплати їм зарплати і грошових допомог, накладання арешту на зарплату викладачів гімназії в рахунок погашення їх заборгованостей та по іншим питанням, що стосувалися викладачів гімназії (1905 р.) // *Держ. архів Чернівецької обл.* Ф. 211. Оп. 1. Спр. 7888. 211 арк.

50. Переписка з Міністерством культів і освіти, дирекцією II державної гімназії в м. Чернівці та іншими установами про призначення вчителів гімназії (1911–1912 рр.) // *Держ. архів Чернівецької обл.* Ф. 211. Оп. 1. Спр. 11917. 193 арк.
51. Підготовчі матеріали до підручника географії // *Держ. архів Львівської обл.* Ф. Р-2923. Оп. 1. Спр. 45. 82 арк.
52. Піх О. Мирон Кордуба (1876–1947). Львів, 2012. 72 с.
53. Піх О.М. Науково-бібліографічна діяльність Мирона Кордуби: автореф. дис. ... канд. істор. наук. Львів, 2007. 18 с.
54. Плекан Ю. Українські депутати австрійського парламенту (XIX – поч. XX ст.) // *Науковий вісник Чернівецького університету. Серія: Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини.* Чернівці: Рута, 2008. Вип. 376–377. С. 131–133.
55. Рецензії невстановлених авторів на «Географічний атлас» М. Кордуби (1912–1913 рр.) // *Держ. архів Львівської обл.* Ф. Р-2923. Оп. 1. Спр. 82. 17 арк.
56. Річний звіт II державної гімназії м.Чернівці за 1904/1905 навчальний рік (1905 р.) // *Держ. архів Чернівецької обл.* Ф. 211. Оп. 1. Спр. 7818. 31 арк.
57. Романюк М., Галушко М. Українські часописи Північної Буковини (1870–1940 рр.). Історико-бібліографічне дослідження. Львів: Фенікс, 1999. 428 с.
58. Рух в руских товариствах // *Буковина.* 1905. 12 лютого. Ч. 13. С. 3.
59. Списки і особові листки викладачів середніх шкіл Буковини, що знаходилися на фронті, у резервних військових частинах австрійської армії і тих, що отримали відстрочку від мобілізації на фронт (1917 р.) // *Держ. архів Чернівецької обл.* Ф. 211. Оп. 2. Спр. 2182. 181 арк.
60. Срібняк І. Діяльність Союзу визволення України серед полонених старшин-українців царської армії у таборях Німеччини та Австро-Угорщини (1915–1918 рр.). Київ, 1996. 47 с.
61. Трубочанінов С.В. Історична географія в творчості Мирона Кордуби // *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки.* Кам'янець-Подільський, 2016. Вип. 9. С. 86–101.
62. Федоришак Р.А. Педагогічна та культурно-просвітницька діяльність Мирона Кордуби (1876–1947 рр.): автореф. дис. ... канд. пед. наук. Дрогобич, 2014. 21 с.
63. Федоришак Р.А. Співпраця Мирона Кордуби з педагогічними часописами (чернівецький період) // *Теорія та методика навчання та виховання.* 2012. Вип. 32. С. 189–202.
64. Федорів І. Мирон Кордуба в історії України (кінець XIX – перша половина XX ст.). Тернопіль: Тернопіль Онлайн, 2001. 127 с.
65. Федорів І. О. Наукова і громадсько-політична діяльність Мирона Кордуби (1876–1947 рр.): дис. ... канд. істор. наук. Тернопіль, 2004. 212 с.
66. Чайковський М. Автобіографія // *Андрій Чайковський. Спогади. Листи. Дослідження: у 3 т.* Львів, 2002. Т. 3. С. 13–88.
67. Kozak K. XV. Jahresbericht des k.k. zweiten Staatsgymnasiums in Czernowitz. Czernowitz: Selbstverlage der Lehranstalt, 1912. 112 s.
68. Ziegler F., von. Die Entwicklung des Schulwesens in der Bukowina seit der Vereinigung des Landes mit Oesterreich (1774–1899). Rede, gehalten am 4. October 1899 bei der Uebernahme des Rectorates. Czernowitz: Selbstverlage, 1899. 26 s.

С. В. Трубчанинов

**«Черновицкий период» в жизни Мирона Кордубы (1900–1918):
научная и учебно-методическая деятельность**

Мирон Кордуба (1876–1947) считается одним из самых талантливых учеников Михаила Грушевского. В становлении выдающегося историка, общественно-культурного и политического деятеля важную роль сыграл период, когда он жил и работал в Черновцах. В столицу Буковины Кордуба переехал из Вены в конце 1900 г. Сначала он работал помощником учителя, впоследствии – преподавателем географии и истории во II-й государственной гимназии в г. Черновцы.

Немало времени и сил М. Кордуба отдавал научной работе. В 1902 г. Он стал одним из основателей Украинского исторического общества в Черновцах. В 1903 г. он был избран действительным членом историко-философской секции Научного Общества имени Т.Г. Шевченко во Львове. В 1907 г. рассматривался вопрос о его назначении профессором Львовского университета.

В «черновицкий период» Кордуба определился с одним из главных направлений своей научной деятельности – исторической географией. Первые результаты своих исследований украинской топонимики ученый изложил в статье «Древнейшие поселения на Буковине», которая появилась в газете «Буковина» (1905). В 1906 г. была опубликована его статья, в которой М. Кордуба попытался выяснить динамику изменения молдавско-польской границы начиная с последней четверти XIV в. до начала XVI в.

В годы Первой мировой войны активную деятельность по ознакомлению мировой общественности с украинским вопросом осуществлял Союз освобождения Украины. М. Кордуба наладил тесное сотрудничество с этой организацией: вел агитацию в лагерях военнопленных, при содействии СБУ издал свои работы «Северо-Западная Украина» и «Территория и население Украины». Несмотря на военное лихолетье, М. Кордуба работал над учебником по географии.

Ключевые слова: Мирон Кордуба, Буковина, Черновцы, гимназия, наука.

Sergiy Trubchaninov

**Myron Korduba's life in Chernivtsi (1900–1918): scientific
and educational and methodical activity**

Myron Korduba is considered one of the most talented students of Mikhaïl Hrushevsky. The period when he lived and worked in Chernivtsi played an important role in the formation of a prominent historian, socio-cultural and political figure. In the capital of Bukovyna M. Korduba moved from Vienna to the end of 1900. At first he worked as an assistant teacher, later – a teacher of geography and history at the state gymnasium 2 in Chernivtsi.

M. Korduba devoted a lot of time and strength to scientific work. In 1902 M. Korduba became one of the founders of the Ukrainian Historical Society in Chernivtsi. In 1903 he was elected a full member of the historical-philosophical section of the T. Shevchenko Scientific Society in Lviv. In 1907 even the issue of his appointment as a professor at the Lviv University was considered.

In the «Chernivtsi period» M. Korduba became a well-known collector and researcher of the Ukrainian toponymical. The first results of his research scientist outlined in the article «The oldest settlements in Bukovyna», witch appeared in the newspaper «Bukovyna» (1905). In 1906 his article was published, in which the scientist tried to find out the dynamics of the change of the Moldovan-Polish border since the last quarter of the 15th century to the beginning of the 16th century.

During the First World War, the Union for the Liberation of Ukraine carried out an active work to acquaint the world community with Ukrainian issues. M. Korduba has established close cooperation with this organization: campaigning at the camps of prisoners of war, with the assistance of the ULU published his works «Northwest Ukraine» and «Territory and Population of Ukraine». In spite of the hardship, M. Korduba worked on a geography textbook.

Key words: *Myron Korduba, Bukovyna, Chernivtsi, high school, the science, historical geography.*

Отримано: 22.10.2017

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ЛІВОРАДИКАЛЬНОГО ЕКСТРЕМІЗМУ Л. Д. ТРОЦЬКОГО

У статті розглядаються соціально-психологічні особливості формування ліворадикального екстремізму Л.Д. Троцького. Важливість вивчення соціальних і психологічних умов становлення видатного російського революціонера першої половини ХХ ст. зумовлена, за думкою автора, необхідністю детального аналізу природи походження ліворадикальних ідеологій, визначення факторів, які сприяли радикалізації політичної поведінки індивідів і соціальних груп у минулому. У випадку Л.Д. Троцького одним із таких факторів виявилася криза його єврейської ідентичності, яка загострилася на тлі нерозв'язаних соціальних і національних проблем у пізній імперській Росії. Посилення революційної активності асимільованої частини російсько-єврейської інтелігенції було, з одного боку, її реакцією на поширення антисемітизму в Російській імперії, а з другого, нездатністю її представників відновити втрачену у попередні десятиліття національну ідентичність. Л.Д. Троцький являв собою типовий приклад «неєврейського єврея», котрий з дитинства прагнув довести свою першість. За умови протистояння російської архаїки єврейського містечка і модернізованого суспільства великого міста з'явився запит на нових героїв, яким, вочевидь, і спробував стати молодий, але надто амбітний революціонер у лавах новоствореної Російської соціал-демократичної робітничої партії. Автор доводить, що політичну поведінку Л.Д. Троцького також визначали його авторитарність та інтелектуальний догматизм. Ідея перманентної революції, яку він запозичив у О.А. Парвуса, відповідала альтернативній моделі вирішення, хоча й у примітивний спосіб, життєвих проблем, а отже, за певних обставин набувала соціальної значущості та політичної привабливості. «Пролетарський» інтернаціоналізм начебто мав би розв'язати і єврейське питання, адже було очевидно, що обминути на стадії буржуазно-демократичної революції проблему створення національної держави можна було у спосіб утвердження наднаціональної «пролетарської» держави. Очевидно, зазначається у статті, що з цього і випливає деяка пасіонарність Л.Д. Троцького, його стриманість в оцінках сіонізму та єврейських погромів і водночас підозріле ставлення до неєврейського лідерства у соціал-демократичному русі. Натомість більшовики, яких задовольняв політичний екстремізм Л.Д. Троцького, запропонували йому найкоротший шлях до того, аби стати нарешті повноцінним революційним героєм, яким він із успіхом скористався, хоча і з сумними для себе наслідками.

Ключові слова: Троцький, революційність, радикалізм, екстремізм, криза ідентичності, євреї.

Мабуть, що небагато знайдеться в історії світового революційного руху постатей, чия бурхлива політична діяльність не викликала б таких суперечливих оцінок стосовно їх революційної спадщини, як постать Льва Давидовича Троцького. Парадоксом цього безумовно талановитого революціонера є те, що він не любив владу так само, як влада не любила його. Один із засновників СРСР, Л.Д. Троцький, завжди був для його лідерів незручним опонентом, і згодом став жертвою створеної ним системи революційного терору. Його політичні погляди навряд чи вирізнялися певною послідовністю та оригінальністю, але містили важливий ідейний компонент – революційність. Як будь-який палкий революціонер, заради майбутнього він був готовий не зважати на сьогодення, а життя людини і людства він сприймав надто абстрактно. Революційність була його стихією, пристрастю, що поглинала усі його думки та діяльність. Він шукав самоствердження у революційній публіцистиці, а став професійним революціонером, прихильником марксизму, який прагнув ошчасливити людство зведенням «палацу соціальної справедливості» іноді навіть всупереч об'єктивним обставинам політичного та економічного розвитку. Натомість ліворадикальний екстремізм Л.Д. Троцького живився не з його несамовитого жалю з приводу страждань експлуатованих робітників і селян, але із власного відчуття маргінальної природи його особистості – вихідця з єврейського містечка на півдні України, котрий на протиположний іншим представникам російсько-єврейської інтелігенції не знав, що таке бідність та занедбаність єврейського життя у смузі єврейської осілої Російської імперії. Антисемітизм і погроми також не супроводжували дитинство та юність майбутнього російського революціонера, хоча очевидно, що боротьба проти національного гноблення посідала в його революційній доктрині не останнє місце. Отже, Л.Д. Троцький, котрий походив із небідної єврейської родини із реальними перспективами перетворитися на успішного підприємця, обрав для себе небезпечний шлях революційного героя. Якими мотивами він керувався? Що змусило його зробити цей відчайдушний, але, безумовно, історичний вибір у його житті? Спробою дати відповіді на ці непрості запитання буде визначитися завдання даної статті.

З-поміж численних досліджень, в яких розглядається політична біографія Л.Д. Троцького [7; 9-11; 13; 15; 18; 22; 24], вивченню соціально-психологічних особливостей становлення його революційних поглядів значної уваги були приділено у монографіях Д.А. Волкогонова [9], І. Дойчера [11], Ю.Г. Фельштинського і Г.Й. Чернявського [22; 24].

Зокрема, у першій частині своєї діалогії про життя Л.Д. Троцького відомий автор політичних портретів В.І. Леніна та Й.В. Сталіна, зазначав про унікальну індивідуальність видатного революціонера, котрий уособлював усі приємні та огидні риси російських революціонерів [9, с.13]. Д.А. Волкогонов спробував визначити «комплекс провини» Троцького, який начебто утворився у нього в дитинстві, коли його, майбутнього марксиста «вразило

життя наймитів, які приходили до Бронштейнів на збір врожаю» [9, с.31]. Щоправда самий автор одразу визнав незграбність такого визначення, адже, за його думкою, лише складна комбінація обставин, вплив середовища, безпосереднє оточення, духовність можуть сприяти формуванню кристалів особистих переконань [9, с.31]. Натомість Д.А. Волкогонов виявився, мабуть, одним із перших сучасних портретистів Троцького, котрий підкреслював особисту трагедію свого героя [9, с.32], в основі якої було його єврейське походження [9, с.59].

Проаналізувати «психологічний механізм Троцького» [11, с.34] спробував також і відомий англійський історик і публіцист І. Дойчер. Незважаючи на те, що перший том його розлогої біографічної трилогії Троцького вперше з'явився у Лондоні у середині минулого століття, висновки її автора, як нам видається, не втратили своєї актуальності й дотепер. Наприклад, І. Дойчер, котрий був особисто знайомим із Троцьким, небезпідставно зазначав про те, що Бронштейн ще в Одеський в'язниці у 1898 р. почав перетворювати історію свого життя на літературу [11, с.48] й до кінця своїх днів зберіг упевненість у силі слова [11, с.45]. Водночас Троцький «завжди чинив більше, ніж від нього чекали» [11, с.25], а отже тому «володів унікальною здатністю до блефу» [11, с.37]. На противагу Д.А. Волкогонову І. Дойчер заперечував особливості національного походження Троцького у процесі становлення його особистості, хоча і не виключав того, що доля «російського Лассаля» багато у чому була подібною до «єврейської долі» його видатного прототипу з Німеччини [11, с.46]. Не можна не погодитися з автором у тому, що «Троцький був народжений для революції» [11, с.99], але навряд чи молодий революціонер, котрий вже у двадцятидворічному віці, як стверджує І. Дойчер, «опанував» другий том «Капіталу» [11, с.82], був переконаним марксистом. Принаймні відповідної реакції Троцького з приводу «опанованих» ним ідей К. Маркса у його багатому літературно-публіцистичному доробку, ми на жаль, не помітили.

Монографія російських істориків Ю.Г. Фельштинського і Г.І. Чернявського є своєрідним підсумком у багаторічних спробах сучасних дослідників проаналізувати, з позицій суворої об'єктивності, політичну біографію майбутнього штурмана російської революції. За думкою авторів монографії, ліво-радикальний екстремізм Троцького почав формуватися ще за часів його першого ув'язнення в Одесі та Миколаєві наприкінці 1890-х рр., коли він, «романтик і нетерплячий оптиміст» [22, с.69], прагнув активної політичної діяльності на волі. Авторам вдалося, з нашого погляду, влучно, без зайвої політизації, зобразити морально-психологічний портрет Троцького [22, с.161], визначити етапи становлення його особистості [22, с.91], глибоко проаналізувати ідейно-політичну складову його революційної концепції [22, с.184-194]. Натомість у монографії зовсім відсутній загадковий епізод з «віденського» періоду еміграції Троцького, пов'язаного з виданням газети «Правда», про який Ю.Г. Фельштинський згадував у своїх ран-

ніх публікаціях [21]. За нашою думкою, звинувачення Троцького з боку його політичних опонентів у тому, що той, мовляв, свого часу «виявився платним агентом австрійської поліції» [21, с.315], також вимагають неупередженого вивчення.

«Щоб чітко уявити собі, де правда, де напівправда, а де брехня, – зазначав український дослідник політичної спадщини Троцького Ф.М. Кирилюк, – слід з'ясувати, за яких обставин Троцький став революціонером...» [13, с.9]. Очевидно, що до таких обставин, з нашого погляду, слід віднести соціальні та психологічні умови виховання особистості Троцького, політичні та соціокультурні фактори середовища, в якому формувалися його революційні погляди.

На початку ХХ ст. Російська імперія знаходилася в стані глибокого конфлікту цінностей. З одного боку, в російському соціумі, внаслідок деякого поживлення економічного життя, зростали споживацькі інтереси та потреби, набували свого поширення утилітаристські концепції та ідеї, але з другого – посилювалися опозиційні, стосовно режиму, настрої, але відтепер не тільки з боку ліберальної інтелігенції. Маса пауперизованого пролетаріату, що збільшувалася на тлі нерозв'язаного селянського питання, національні групи, які дедалі відчували на собі посилення дискримінаційної політики імперського центру, – усе це вимагало від самодержавної влади ефективного реагування. Проте відсутність яких-небудь конструктивних політичних дій з її боку, російсько-японська та світова війни викликали глибоку соціальну аномію, а згодом і параліч політичної влади Романових. Відповідно, прямо пропорційно розвитку зазначених процесів, зростала революційна активність антисистемних груп, які очікували на послаблення самодержавного режиму. Революція, що поховала російське самодержавство, виявилася не лише закономірним фіналом нерозв'язаних економічних, політичних, соціальних і національних суперечностей у розвитку пізньоімперської Росії. Вона стала викликом архаїчному суспільству, що занепадало, адже містила у своїй природі надзвичайно важливий компонент, що посилював загальну деструкцію традиційних соціокультурних цінностей і норм, а саме, революційний дух – «дух відчаю, дух злочину, дух утопізму та фантастики» [19, с.449], яким живилася революційна енергія політичного екстремізму.

Революційні вожді, які випромінювали енергію тотальної деструктивності, натомість, відчайдушно прагнули знайти для себе відповідне місце в альтернативній моделі майбутнього суспільства. Їхня криза ідентичності, що була наслідком глибокого конфлікту між соціокультурною архаїкою традиційного суспільства і технологічним модерном великого міста, поставила їх перед непротим вибором: або остаточне розчинення у хаосі та невизначеності традиційного суспільства що занепадало, або подолання кризи ідентичності завдяки символічним репрезентаціям модерного, індустріального соціуму. В останньому варіанті колишні маргінали перетворювалися на героїв революції, ставали новаторами соціокультурних і політичних цінностей, диктаторами загального

прогресу, соціальними інженерами «самопроголошеного народного щастя», «хірургами соціально-політичної справи, для яких пристрасть до операції – усе, а любов до пацієнта – ніщо» [19, с.451].

Якщо лідери меншовицького крила РСДРП прагнули застосувати принципи європейської моделі соціал-демократії, й, у такий спосіб, виявляли певну гнучкість стосовно політичних засобів здійснення революційних перетворень, то більшовицькі вожді сповідували відвертий політичний екстремізм, який начебто ґрунтувався на засадах класичного марксизму. Троцький, котрий опинився поміж двох вогнищ російської соціал-демократії, обґрунтував неминучість світової соціалістичної революції, яка могла розпочатися в країні, що була слабкою ланкою світової капіталістичної системи. Отже, прихід більшовиків до влади в Росії набував у концепції Троцького об'єктивного значення вже напередодні революційних подій 1905-1906 рр., але автор перманентної революції виявився більш радикальним у своєму політичному екстремізмові, ніж власне В.І. Ленін, котрий аж до 1917 р. не був схильним перебільшувати самої можливості світової революції і зробив ставку на внутрішні резерви Росії для побудови соціалізму [18, с.11]. Саме Троцький ставав справжнім уособленням революційного буревію, що здіймався над Російською імперією, носієм нескореного світового революційного духу.

Як нам видається, ліворадикальний екстремізм Троцького випливав із кризи його єврейської ідентичності, що загострилася на тлі фактора суворого батька, котрий висунув своєму неповнолітньому сину ультиматум: або той вступає до столичного Інституту цивільних інженерів і працюватиме на майбутніх батьківських цукрових заводах і броварнях, або він більше не отримуватиме від нього грошей. «Акт батьківської тиранії став останнім поштовхом у революцію» [2, арк.15]. Під впливом ідей П.А. Лаврова та М.М. Михайловського у молодого Троцького з'явилося природне відчуття протесту й справедливості, яке він приховував у собі ще з дитинства. «Він відчував, що належить до цього товариства розумних та відданих бунтівників людського прогресу» [2, арк.14].

Бронштейни були асимільованою родиною єврейських колоністів з Херсонщини, які навіть вдома розмовляли російсько-українським суржиком. Релігія не мала для них жодного значення, але освіченість поставала запорукою соціальної успішності завдяки матері Троцького, яка на протигагу своєму чоловікові, активно займалася добродійністю і навіть очолювала місцеву єврейську громаду [24, с.21-22]. Стосовно походження Гани Бронштейн у біографів Троцького немає однастайності. Одні вважають, що вона разом із чоловіком народилася у полтавському містечку [21, с.22], а другі – що вона народилася в Одесі [11, с.18; 9, с.29]. Саме в Одесі у родині свого дядька, відомого видавця М.П. Шпенцера, дев'ятирічний Лев уперше познайомився із російською літературою та зі світом російсько-єврейської інтелігенції [22, с.33-40].

Свою революційну діяльність Л. Бронштейн розпочав у 1896 р. у Миколаєві з організації нечисленного Південноросійського ро-

бітничого союзу [3], до якого входили передусім молоді російсько-єврейські радикали: О.Л. Соколовська та її брати, студент Київського університету Г. Зів, І.І. Шварц та інші. Відтоді, за думкою Г.І. Чернявського, Троцький поступово ставав «фанатиком революції, хоча і не відмовляв собі у деяких життєвих радощах...» [24, с.37]. Навіть його малолітні діти, яких він кинув із своєю першою дружиною О.Л. Соколовською у Східному Сибіру, куди їх було відправлено у 1899 р. за вироком суду на заслання, не зупинили його у тому, щоб до кінця «виконати свій революційний обов'язок» [22, с.90]. Щоправда, у своєму ставленні до О.Л. Соколовської Троцький виявляв щирі романтичні почуття, незважаючи навіть на рішучі спроби матері Троцького завадити їхньому шлюбові [27, с.95-96].

Отже, з осені 1902 р. Бронштейна більше не існувало, а на світ з'явився Л.Д. Троцький, який буквально на спині єврейських контрабандистів з Кам'янець-Подільського виїхав на історичну арену революційної боротьби [22, с.91-93]. Троцького складно визнати ідейним послідовником марксизму. Не був він і захисником «гнобленого пролетаріату», про який він мав невизначні дитячі спогляди у маєтку свого батька. Він покохав революцію, а точніше себе в неї, адже лише вона могла дати йому відчуття впевненості у хиткому просторі мінливої ідентичності. Троцький виявився Агасфером ХХ ст., адже не бажав нести хрест, який йому підготувала доля колоніста. Проте усе своє життя він ніс інший хрест: страждання і слави, розчарування та несамовитої надії як покарання за свою любов до революції [9, с.106]. Символічними літературними постатями, творчість яких сформувала світоглядні позиції молодого Троцького, були видатний російський народницький письменник Г.І. Успенський і талановитий російсько-єврейський поет С.Я. Надсон [9, с.45-46]. Власне особиста драма останнього очевидно надихала Троцького, подібно до інших представників асимільованої російсько-єврейської інтелігенції [6], відчуттям «цілісності», «коли життя людини, випадково або з причини яких-небудь зсувів у розвитку, втрачає необхідну тотальність, вона перебудовує себе і світ за допомогою того, що можна назвати цілісністю» [28, с.267].

Стосовно системної, цілеспрямованої діяльності з приводу формування ідейних переконань Троцький був байдужим, але мав унікальну пам'ять і з ходу вхоплював найбільш «крикливі» висловлювання та оцінки, які пристрасно відстоював у дискусіях зі своїми однолітками. Він був настільки ідейним «марксистом», наскільки і його противником. Його ніколи не полишало відчуття тривожності та невпевненості, він прагнув миттєвої ідентифікації з чимось більш потужним і повноцінним, що додавало б йому життєвих сил для самореалізації. Навіть вибір для себе псевдоніму, який він обрав за прізвиськом свого наглядча у в'язниці, величезна статура якого, його владність, уміння підкорювати собі оточуючих і тримати в «їжакових рукавицях» не лише заарештованих, але й адміністрацію в'язниць, підкреслювало гостре бажання Троцького до самоствердження за будь-яку ціну. Поведінка Троцького, як досвідченого революціонера мало чим відрізнялася від його підлітково-

вого максималізму. «Незважаючи на різницю у віці, у присутності Троцького, ви завжди відчуваєте себе так, немовби ви розмовляєте із високим сановником, котрий жодної хвилини не дає вам забути про відстань, яка є поміж вами» [26, с.188].

Троцький прагнув не бути євреєм і водночас залишався ним. Свій шлюб із О. Л. Соколовською він уклав за іудейським обрядом [22, с.73], але до матері, яку він очевидно любив, він навіть не поїхав на похорон, а свого батька він не дозволив поховати на єврейському кладовищі [22, 29]. Стрижнем особистості Троцького була його активна воля. «Бути скрізь першим і ставати понад усіма, – зазначав його давній товариш Г. Зів, – це завжди складало сутність особистості Бронштейна; інші боки його психіки були тільки службовими надбудовами» [22, с.48]. Не дивно, що у Троцького було небагато друзів, але ті, що залишилися з ним переважно були євреями. Зокрема, це М. С. Урицький, П.Б. Аксельрод, Д.Б. Рязанов, Р. Люксембург, А.А. Іоффе, А.Г. Дейч, Ю.Й. Мартов і О.Л. Парвус, з якими у Троцького, незважаючи на гострі політичні розбіжності та різницю у віці, завжди були теплі і товариські відносини. О.Л. Парвус посідає у цьому списку мабуть особливе місце, хоча б тому, що його роль у формуванні політичних поглядів молодого революціонера виявилася ключовою.

Олександр Лазарович Гельфанд (Парвус) народився 27 серпня 1867 р. у містечку Березино Мінської губернії у родині єврейського ремісника [12, с.14-15]. Незабаром сім'я Гельфандів переїхала до Одеси – рідного міста Лазаря Гельфанда, де маленький Ізраїль ходив до місцевої гімназії та брав приватні уроки перед вступом до університету. Мабуть символічним було те, що О.Л. Гельфанд «мріяв під зоряним небом України, слухав прибії на березі Чорного моря» та «українські пісні, казки, історії ремісників, котрі приїздили до батька з провінційних міст Центральної Росії» [12, с.18] усього за кілька років до того, як подібний шлях повторить здібний послідовник його революційного вчення. Незважаючи на захоплення молодим Гельфандом «класовими ідеями Шевченка» та «гайдамаками» [12, с.18], перший досвід його революційної діяльності виявився невдалим і він, дев'ятнадцятирічним юнаком, поїхав до Європи, сподіваючись на те, що мандрівка розвіє його політичні сумніви [12, с.19]. Гельфанд не помилився, адже у Цюріху він познайомився із групою Г.В. Плеханова і став «революціонером-марксистом». Згодом, у Мюнхені, О.Л. Парвусом було сформульовано головні засади теорії перманентної революції. Перетворення капіталізму на універсальну модель розвитку світової політичної системи, послаблення ролі національних держав і водночас посилення інтересів буржуазії та пролетаріату, що виходили за межі національних держав, і, нарешті, ідея про неминучість пролетарської революції в Росії, яка «підштовхне» «всесвітній пролетаріат» до рішучих дій проти державної влади у Західній Європі [16, с.205-206], – усе це було сприйнято Троцьким цілком і повністю. «Сутність моєї точки зору щодо перманентної революції, – зазначав він, – полягає у тому, що робітничий клас Росії, який захопить, внаслідок всезагального страйку й повстання, владу,

не зможе обмежити себе умовами буржуазно-демократичної революції, а неодмінно перейде до соціалістичних перетворень, які здатні призвести до абсолютної перемоги соціалістичного ладу лише за умови розвитку європейської революції. Звідси тактичний висновок: не затримуватися на жодному з етапів революції, безперервно поглиблювати її соціальне річище та виводити її, у будь-який спосіб, за національні межі» [1, арк.25].

Троцький, котрий у своїх спогадах намагався взагалі не торкатися провокативної теми «Парвуса» і обмежився лише констатацією того, що «розірвав із Парвусом не тільки політичні, але й особисті відносини» [4, с.194], не міг не підтримувати свої зв'язки із колишнім товаришем, адже «кошти, що надходили від комерційної діяльності Гельфанда, спрямовувалися на політичні цілі» [12, с.256]. Навряд чи Троцький знехтував би можливістю скористатися потужними матеріальними ресурсами «імперії Парвуса» заради досягнення власних цілей, якщо, принаймні, врахувати і те, що він знав про політичні обгородки О.Л. Парвуса упродовж світової війни [12, с.148-232]. «Про усе це знає Троцький, але мовчить, і навіть допомагає Парвусу уникнути викриття, заради своєї дружби із ним або від страху перед ним» [14, с.8]. Але не стільки страх змушував Троцького замовчувати про його дружбу із нерозбірливим у засобах політичної боротьби О.Л. Парвусом, скільки його відчуття співпричетності із долею обраних містечкових євреїв, які наважилися кинути виклик самодержавному режимові заради задоволення власних політичних амбіцій. Ми також не виключаємо і того, що Троцький, якого складно запідозрити у зайвому патріотизмі до Росії [9, с.58], очевидно симпатизував відверто авантюрним задумам Парвуса у 1915 р. «поєднати інтереси німецького уряду з інтересами російських революціонерів» [12, с.156].

Натомість відносини Троцького із неєврейськими лідерами російської соціал-демократії – Г.В. Плехановим і В.І. Леніним були далекими від ідеальних. Зокрема, Г.В. Плеханов мабуть був єдиним із представників російської політичної еміграції, хто викрив «дилетантизм Троцького» [9, с.52] у теоретичних проблемах марксизму та не приховував свого роздратування від нарцисизму останнього, що загострювало і без того напружені внутрішньопартійні відносини [22, с.140-141]. Очевидно, що упродовж своєї першої еміграції Троцький надто переоцінював свої лідерські якості, за що отримав від Г.В. Плеханова образливе прізвисько «коханця революції» [9, с.55]. Виявилося, що антипатія була взаємною. У 1915 р. Троцький пристрасно викривав патріотичну позицію останнього з приводу участі Росії у світовій війні та із захопленням зазначав про ідейно-політичну смерть Г.В. Плеханова, що, мовляв, «плехановщина» – це не лише особиста трагедія, але й політичний факт «стосовно якого ми не маємо права бути поступливими» [5, с.63-65]. Й.В. Сталін, який вперше зустрівся із Троцьким у Лондоні на V з'їзді РСДРП у 1907 р., взагалі виявляв антисемітські настрої обзиваючи свою майбутню жертву «красивим непотребом» [22, с.230].

Не простими були відносини Троцького із харизматичним В.І. Леніним. За думкою відомого біографа останнього, ці дві людини не походили одна на одну, адже Ленін не був пихатим, тоді, як Троцький страждав через будь-яку критику на його адресу: «він підкорявся та заздрич Леніну водночас» [23, с.274]. Обидва мали авторитарний характер, а отже мусили розійтися на шляху до диктатури та зійтися знову, коли диктатура була створена. Проте Троцький мав вибирати, адже другорядні ролі його зовсім не задовольняли, – тим більше, що з принципових питань у них не було розбіжностей [23, с.275]. Ленін писав безкінечно, але не був літератором. Троцький любив слова. Він розумів значення слів у революції, коли за їх допомогою можна було розв'язати відчай та надати людям надію [23, с.279]. Троцький не менше за Леніна ненавидів капіталізм, але у своїх судженнях про людей він був насамперед психологом, аніж політиком [23, с.273]. Зокрема, у своїх особистих паперах Троцький якось влучно зазначив про свого близького товариша А.А. Іоффе, що революція краще за будь-який психоаналіз лікує його від будь-яких комплексів [11, с.204].

Звернення Троцького до ідей фрейдизму не було випадковим збігом обставин за його десятирічного «віденського» періоду еміграції, але підкреслює припущення Д.А. Волкогонова про те, Троцький «страждав від свого єврейства», адже «ніколи не міг забути, що він єврей, бо його вороги завжди йому про це нагадували» [9, с.59-60]. Справді, марксизм і фрейдизм можна розглядати не лише як своєрідні щеплення від антисемітизму, але й модерними теоріями подолання кризи асимільованого європейського єврейства, що опинилося поміж ковадлом новонародженого націоналізму та молотом просвітницької ідеології, що закликала євреїв зректися своєї єврейськості заради емансипації. Приклад трагічної долі А.А. Іоффе, котрий покінчив життя самогубством на знак протесту проти виключення Троцького у 1927 р. із лав більшовицької партії, змусив останнього визнати, що у «Фрейда і Маркса спільного багато більше, ніж це визнають марксистки» [11, с.204].

Не дивно, що з усіх діячів європейського соціалізму Троцького приваблювали лідери, котрі подібно до нього, гостро переживали кризу єврейської ідентичності. Яскравим прикладом була польська єврейка Р. Люксембург, яка «відчувала себе як вдома у всьому світі – скрізь, де були хмари, птахи і людські сльози» [20, с.803], і з якою Троцький був завжди по один бік революційних барикад [9, с.98]. За своїми темпераментом і літературно-політичними талантами вона настільки була близькою до Троцького, що іноді їм не вистачало слів для доведення їхньої схожості [11, с.193-194]. Соціалізм, який в очак Р. Люксембург виступав єдиним сучасним культурним проявом європейського іудаїзму, містив у собі заряд інтернаціоналізму, що мав би компенсувати «історичний вакуум буржуазної культури у євреїв», але виключно тому, що дозволив би їм оминати етап національної держави [20, с.806].

Здається, що Троцького мало хвилювало його єврейське походження і йому навряд чи доводилося страждати від проявів

антисемітизму, який розглядався ним як звичайний вияв соціальної несправедливості, різновид національних забобонів. Єдиним методом розв'язання єврейського питання, зазначав він в інтерв'ю єврейському виданню в США на початку 1917 р., залишалася соціалістична революція, яка встановить соціально-класову рівність, а отже, унеможливить корінні (економічні) причини для утисків або переслідувань за національною ознакою [22, с.380]. Однак Троцький і до 1917 р. зовсім не був байдужим до тих утисків, що їх зазнавали євреї. Він активно реагував у 1913 р. з приводу ритуального процесу М. Бейліса, а також стосовно становища румунських євреїв, котрі, за його думкою, були змушені виносити увесь тягар громадянства без жодних прав, які мають його забезпечувати. Становище євреїв у таких країнах, як Росія чи Румунія, і ненависті, яку євреї там викликали, уявлялося йому в якості ознаки феодального ладу що занепадав [10, с.854]. З іншого боку, Троцький міг бути немилосердною «палицею Леніна» навіть тоді, коли російські євреї потопали у хвилі погромів і, у такий спосіб, доводили пріоритети політичних принципів стосовно національних інтересів у внутрішньопартійній логіці революційної боротьби за «права усіх трудящих».

Влітку 1903 р. Троцький відвідав скандальний конгрес сіоністів у Базелі, після якого у нього з'явилися сумніви з приводу того, що сіонізм здатний розв'язати єврейське питання [15, с.120]. Подібно до інших єврейських лідерів російського соціал-демократичного руху, Троцький дотримувався асиміляційної теорії і вважав, що єврейське співтовариство не має політичного майбутнього. Релігійні традиції, що пов'язували поміж собою усіх євреїв, за думкою російських соціалістів, зникнуть в силу природного історичного розвитку суспільства. Отже, Троцький розглядав вирішення єврейського питання не крізь призму єврейського націоналізму, але з позиції інтернаціоналізму, передумовою для якого була взаємна довіра поміж євреями та неєвреями, як у партії, так і в державі [11, с.87]. Власне свою політичну позицію з єврейського питання він яскраво продемонстрував на історичному II з'їзді РСДРП, яка виявилася доволі ефективною проти партійного сепаратизму Бунду, і стала чи не єдиною публічною демонстрацією національної ідентичності Троцького [11, с.85-86].

Дивно, але Троцький, котрий був блискучим оратором, журналістом і памфлетистом, «котрий взяв від Заходу усе те, що йому потрібно» [17, с.122], єдиним із російських марксистів, хто взагалі читав З. Фрейда [25, с.413], більшовиком ніколи не був [8, с.530]. Політичний радикалізм Троцького, котрий цинічно сприймав людей як ідеї, а процеси як схеми, синтезувався з його болісних пошуків втраченої ідентичності. «Він був організатором, механіком тієї машини, що оберталася з жахливою швидкістю, адже усвідомлював, що без дисципліни жодне суспільство не може існувати, що підкорення є причиною будь-якого суспільства, і що від влади передусім вимагається вміння наказувати й карати» [17, с.123]. Авторитарний характер Троцького зумовлювався його єврейською самонавис-

тю, спробою загасити у собі національні відчуття. Відповідно його революційна несамовитість як натхненника ліворадикального екстремізму визначалася його психологічним комплексом російсько-єврейського маргінала, котрий прагнув суспільного визнання своїх лідерських якостей. За думкою американського психолога Е. Еріксона, справжня ідентичність залежить від тієї підтримки, яку людина здобуває завдяки колективному відчуттю ідентичності, що визначає для неї соціальні групи: її клас, її націю, її культуру, але страх бути позбавленим ідентичності сприятиме зростанню вибуховій суміші справедливості та злочину, яка за умови тоталітарного режиму виявляється поживним ґрунтом для організації терору та засування цілісної індустрії знищення [28, с.267].

Таким чином, революційна постать Троцького в історії російського соціал-демократичного руху уособлювала собою своєрідний тип «неєврейського єврея», котрий поставав інтелектуалом-еретиком, біблійним героєм з єврейського містечка у просторі модерної культури Великого міста. На противагу рафінованій ідентичності корінного петербуржця Ю.Й. Мартова, котрий міг дозволити собі бути євреєм, Троцький «убив у собі єврея» мабуть тоді, коли постав проти свого батька. Становлення революційності Троцького відбулося в його єврейському дитинстві, адже він мріяв довести свою першість, але перспектива бути лідером у традиційному єврейському чи російському суспільстві його приваблювала мало. На зламі архаїки та модерну суспільству потрібні нові герої, і він став одним із них. Авторитарність та інтелектуальний догматизм визначали політичну поведінку Троцького, котрий був переконаним лівим радикалом у політиці. Ідея перманентної революції, яку він із успіхом для себе запозичив у Парвуса відповідала альтернативній моделі вирішення, хоча й у примітивний спосіб, життєвих проблем, а отже за певних обставин набувала соціальної значущості та політичної привабливості. Зокрема, «пролетарський» інтернаціоналізм начебто мав би розв'язати і єврейське питання, адже було очевидно, що обминути на стадії буржуазно-демократичної революції проблему створення національної держави з невизначеними політичними наслідками для російських євреїв, можна було у спосіб утвердження наднаціональної «пролетарської» держави. Очевидно, що з цього випливає деяка пасіонарність Троцького, його стриманість в оцінках сіонізму та єврейських погромів і водночас підозріле ставлення до неєврейського лідерства у соціал-демократичному русі. Більшовики, яких загалом задовольняв політичний екстремізм Троцького, запропонували йому найкоротший шлях до того, аби стати нарешті новим революційним героєм, яким він і скористався, хоча і з сумними для себе наслідками. Мабуть така вже доля усіх революційних героїв – гинути у полум'ї революційної пожежі.

Список використаних джерел та літератури:

1. Российский государственный архив социально-политической истории (РГАСПИ). Краткая биография и автобиографические заметки Л.Д. Троцкого. 1919-1926 гг. Троцкий Л.Д. Ф. 325. Оп. 1. Д. 12. 26 л.

2. РГАСПИ. Переписка статей Ф. Раскольниковца, К. Радека. М. Истмена о деятельности Л.Д. Троцкого, 1923-1927 гг. Троцкий Л.Д. Ф. 325. Оп. 1. Д. 15. 52 л.
3. РГАСПИ. Письмо Л.Д. Троцкого В.И. Невскому о начале своей революционной деятельности, о деятельности «Южно-русского рабочего союза» в г. Николаеве. 325. Оп. 1. Д. 493. 7 л.
4. Троцкий Л. Моя жизнь. Опыт автобиографии. Т. 1. Москва: Книга, 1990. 326 с.
5. Троцкий Л.Д. Политические силуэты. Москва: Новости, 1990. 312 с.
6. Бердников Л. Семён Надсон и российское еврейство // *Лехаим*. 2009. № 5 (205). URL: <http://lechaim.ru/ARHIV/205/berdnikov.htm>
7. Васецкий Н.А. Троцкий: Опыт политической биографии. Москва: Республика, 1992. 351 с.
8. Великая Октябрьская социалистическая революция: энциклопедия / под. ред. П.А. Голуба, Ю.И. Кораблёва и др. 3-е изд. доп. Москва: Советская энциклопедия, 1987. 636 с.
9. Волкогонов Д.А. Троцкий. Политический портрет: в двух книгах. Москва: Новости, 1992. Кн. 1. 416 с.
10. Джерас Н. Лев Троцкий // *Бернави Э., Фридлендер С. Евреи и XX век: Аналитический словарь*. Москва: Текст: Лехаим, 2004. С. 852-859.
11. Дойчер И. Троцкий. Вооруженный пророк. 1870-1921 / пер. с англ. Т.М. Шуликовой. Москва: ЗАО Центрполиграф, 2006. 527 с.
12. Земан З., Шарлау У. Кредит на революцию. План Парвуса / пер. с англ. Л.А. Игоревского. Москва: ЗАО Центрполиграф, 2007. 319 с.
13. Кирилюк Ф.М. Л.Д. Троцкий і соціалізм. Київ: Знання УРСР, 1991. 48 с.
14. Киселев И. К разоблачениям о Парвусе. Ответ Мартынову. Париж: Издательство «Россия и Свобода», 1915. 14 с.
15. Космач Г.А., Космач Е.Н. Трагедия кумиров революции: Страницы политической биографии Н.И. Бухарина, А.И. Рыкова, Л.Д. Троцкого. Минск: Універсітэцкае, 1994. 192 с.
16. Парвус. Россия и революция. Санкт-Петербург: Издание Н. Глаголева, 1906. 264 с.
17. Рысс П. Русский опыт. Историко-психологический очерк русской революции. Париж: Север, 1921. 287 с.
18. Старцев В.И. Л.Д. Троцкий (страницы политической биографии). Москва: Знание, 1983. 64 с.
19. Степун Ф.А. Религиозный смысл революции // *Современные записки. Общественно-политический и литературный журнал*. Париж, 1929. № XL. С. 427-460.
20. Траверсо Э. Роза Люксембург // *Бернави Э., Фридлендер С. Евреи и XX век: Аналитический словарь*. Москва: Текст: Лехаим, 2004. С. 801-810.
21. Фельштинский Ю. Ещё раз о Ленине и немецких деньгах. Документы Архива Заграничной агентуры Департамента полиции Российской империи // *Континент. Литературный, общественно-политический и религиозный журнал*. 1986. № 50. С. 313-316.
22. Фельштинский Ю.Г., Чернявский Г.И. Лев Троцкий. Книга первая. Революционер. 1879-1917 гг. Москва: ЗАО Центрполиграф, 2012. 448 с.
23. Фишер Л. Жизнь Ленина / пер. О. Ронена. London: Overseas Publications Interchange, Ltd, 1970. 978 с.
24. Чернявский Г.И. Лев Троцкий. 2-е изд. Москва: Молодая гвардия, 2012. 665 с.
25. Штурман Д. Мёртвые хватают живых. Читая Ленина, Бухарина и Троцкого. Лондон: Overseas Publications Interchange, Ltd., 1982. 559 с.

26. Шуб Д. Из давних лет. Страницы воспоминаний // *Новый журнал*. Нью-Йорк, 1971. № 103. С. 187-200.
27. Шукин В.В., Павлюк А.Н. Земляки. Очерки истории еврейской общины года Николаева (конец XVIII – начало XX вв.) / науч. ред. Н.Н. Шитюк; Государственный архив Николаевской области. Николаев: Издательство Ирины Гудым, 2009. 352 с.
28. Философские сюжеты Эрика Эриксона: переводы работ американского психоаналитика / под общ. ред. П.С. Гуревича. Москва: Канон+РООИ «Реабилитация», 2017. 416 с.

А. Т. Безаров

Социально-психологические особенности формирования леворадикального экстремизма Л. Д. Троцкого

В статье рассматриваются социально-психологические особенности формирования леворадикального экстремизма Л.Д. Троцкого. Важность изучения социальных и психологических условий становления выдающегося российского революционера первой половины XX в., по мнению автора, продиктована необходимостью детального анализа природы возникновения леворадикальных идеологий, определения тех факторов, которые способствовали радикализации политического поведения индивидов и социальных групп в прошлом. В случае Л.Д. Троцкого одним из таких факторов оказался кризис его еврейской идентичности, который обострился на фоне нерешенных социальных и национальных проблем в поздней имперской России. Усиление революционной активности ассимилированной части российско-еврейской интеллигенции было, с одной стороны, её реакцией на распространение антисемитизма в Российской империи, а с другой, неспособностью её представителей восстановить утраченную в прошлые десятилетия национальную идентичность. Л.Д. Троцкий являл собой типичный пример «нееврейского еврея», который с детства стремился доказать своё первенство. В условиях противостояния российской архаики еврейского местечка и модернизированного общества большого города возникает запрос на новых героев, одним из которых, очевидно, и попытался стать молодой, но довольно амбициозный революционер в рядах новорожденной Российской социал-демократической рабочей партии. Автор убежден, что на политическое поведение Л.Д. Троцкого также повлияли его авторитарный характер и интеллектуальный догматизм. Идея перманентной революции, которую он заимствовал у А.А. Парвуса, соответствовала альтернативной модели решения жизненных проблем, хотя и в примитивной форме, и поэтому, при определённых обстоятельствах, она приобретала черты социальной значимости и политической привлекательности. «Пролетарский» интернационализм якобы должен был решить и еврейский вопрос, поскольку было очевидно, что на стадии буржуазно-демократической революции проблему создания национального государства можно будет обойти путём утверждения наднационального «пролетарского» государства. Очевидно, отмечается в статье, что из этого и возникла некая пассионарность Л.Д. Троцкого, его сдержанность в оценках сионизма и еврейских позромов и одновременно подозрительное отношение к нееврейскому лидерству в социал-демократическом движении. Тем не менее, большевики, которых в принципе удволетворял политический экстремизм Л.Д. Троцкого, предложили ему самый

короткий путь к тому, чтобы стать, наконец, полноценным революционным героем, которым он успешно воспользовался, хотя и с печальными для себя последствиями.

Ключевые слова: Троцкий, революционность, радикализм, экстремизм, кризис идентичности, евреи.

O. T. Bezarov

Socio-psychological peculiarities of formation of L. D. Trotsky's left radical extremism

The article highlights the socio-psychological features of the formation of L.D. Trotsky's left radical extremism. The author considers that the importance of studying the social and psychological conditions for establishing an outstanding Russian revolutionary of the first half of the twentieth century is caused by the need for a detailed analysis of the nature of the left radical ideologies emergence, and determining those factors that have contributed to the radicalization of the political behaviour of individuals and social groups in the past. In the case of L.D. Trotsky, one of such factors was the crisis of his Jewish identity, exacerbated by the unresolved social and national problems in late imperial Russia. Strengthening of the revolutionary activity of the assimilated part of the Russian-Jewish intelligentsia was, on the one hand, its reaction to the spread of anti-Semitism in the Russian Empire, and on the other, the inability of its representatives to restore the national identity lost in the past decades. L.D. Trotsky was a typical example of a «non-Jewish Jew», who since his childhood, sought to prove his primacy. In the context of the confrontation between the Russian archaism of the Jewish town and the modernized society of the big city, there is a demand for new heroes, one of whom, apparently, was the young but quite ambitious revolutionary in the ranks of the newborn Russian Social-Democratic Labour Party. The author is convinced that L.D. Trotsky's political behaviour was influenced by his authoritarian character and intellectual dogmatism. The idea of a permanent revolution, which he borrowed from A.L. Parvus, corresponded to an alternative model for solving life problems, albeit in a primitive form, and therefore, under certain circumstances it acquired features of social significance and political attractiveness. «Proletarian» internationalism supposedly had to solve the Jewish question, because it was obvious that at the stage of the bourgeois-democratic revolution the problem of creating a national state could be circumvented by affirming a supranational «proletarian» state. The article underlines that obviously, it caused some passionarity of L.D. Trotsky, his restraint in assessing Zionism and Jewish pogroms, and at the same time a suspicious attitude toward non-Jewish leadership in the Social-Democratic movement. Nevertheless, the Bolsheviks, who were basically satisfied with L.D. Trotsky's political extremism, offered him the shortest way to finally become a full-fledged revolutionary hero, which he successfully used, albeit with sad consequences for himself.

Key words: Trotsky, revolutionism, radicalism, extremism, identity crisis, the Jews.

Отримано: 12.10.2017

КРИМСЬКИЙ ХАНАТ В УМОВАХ МОСКОВСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО ПРОТИСТОЯННЯ В 1654 – 1667 рр.

У статті аналізується роль Кримського ханства у військово-політичному протистоянні за період в Центральній-Східній Європі в середині 50-х рр. – першій половині 60-х рр. XVII ст. Активними сторонами протистояння виступили Річ Посполита та Московська держава, в епіцентрі цієї боротьби опинилася козацька Україна. За таких умов Кримський ханат, за яким стояла могутня Османська імперія, виступив в ролі третьої сили, з якою змушені були рахуватися і Москва, і Варшава. Водночас Бахчисарай зайняв чітку позицію, яка полягала, по-перше, в намаганні зберегти баланс сил між основними політичними гравцями, а по-друге, максимально створити сприятливі умови для посилення впливу Криму на українських землях і за можливості витіснити звідти суперників.

Ключові слова: Кримське ханство, Річ Посполита, Московська держава, Військо Запорозьке.

З середини 50-х рр. XVII ст. між Річчю Посполитою та Московською державою розгорілася боротьба за домінування в Центральній-Східній Європі. Водночас це протистояння не могло не торкнутися інтересів цілого ряду країн, серед яких чи не найбільше задіяним виявилася у боротьбі між Варшавою та Московією Кримське ханство. В епіцентрі польсько-російсько-кримського суперництва опинилися українські землі.

З початку 1648 р. на території України розгорілося антипольське народне повстання, яке невдовзі переросло в революцію, у результаті якої з-під влади короля було звільнено значну територію й відновлено українську державу. Ці події мали визначальний вплив на розвиток політичної ситуації в регіоні. По-перше, вони спричинили глибоку кризу в Польщі й послаблення позицій Варшави на міжнародній арені. По-друге, сформували передумови для активізації політики Московської держави, керівництво якої наприкінці 1653 р. наважується надати протекцію Війську Запорозькому і вступити у відкритий конфлікт з Польщею. По-третє, революція в козацькій Україні створила можливості для втручання в українсько-польський конфлікт Кримського ханства.

Слід відзначити, що саме вплив Бахчисараю на розвиток національно-визвольної боротьби українського народу з самого її початку був вельми відчутним. Значною мірою політика Криму була визначальною для українсько-польського протистояння. Відтак, не можна створити цілісну картину політичних комбінацій та військового протистояння між Московською державою та Річчю Посполитою напередодні та в під час першого етапу російсько-польської війни без врахування позиції Кримського ханату, який саме в цей час переживав період політичного розквіту. Як зазначає український дослідник Віктор Заруба: «Ніколи ні до того, ні після того часу ханство не мало такого значення і не

відіграло такої ролі в міжнародній політиці й міждержавних стосунках Середньо-Східної Європи, як від 1648 до 1700 року» [14, с.9]. Для нас це важливо ще з огляду на ту обставину, що кримський фактор безпосередньо впливав на політику як Польщі, так і Московської держави. При цьому сама позиція Криму значною мірою визначалася відповідно до подій в Україні та політики українського гетьманського уряду.

Дійсно, у досліджуваній період ханат переживав апогей своєї могутності. Збігнев Вуйцік датує початок цього періоду з 1637 р., коли Крим отримав остаточну перемогу над своїм найгрізнішим суперником – Буджацькою ордою. У наслідок цього всі орди визнали зверхність кримського хана. Одночасно в Криму були проведені внутрішні реформи з метою зміцнення центральної влади. Відтак, Кримське ханство перетворилося на впливову силу на східноєвропейській арені [26, s.181].

З 1648 р. Крим перебував в якості напівсоюзника, напів-протектора козаків (наприкінці березня 1648 р. між гетьманом Богданом Хмельницьким та Кримським ханством було укладено договір про військово-політичний союз [23, с.224]). Союз з Кримом і залучення татар до військових дій навесні 1648 р. виявилися вкрай необхідними. Це особливо важливо було на початковій стадії повстання, коли питання стояло про те, чи вилететься воно у всенародний виступ. Усе залежало від того, якими будуть результати перших зіткнень з польськими військами. Добре вишколена і загартована у багатьох боях татарська кіннота стала важливим чинником перших перемог Богдана Хмельницького.

Проте, політика Криму в цей період виявилася досить неоднозначною і, як на перший погляд, непослідовною. Так, якщо у 1648 р. кримські війська, надіслані ханом на допомогу Хмельницькому, стали одним з вагомих чинників перших перемог над поляками, то в 1649 р. саме позиція володаря Криму звела нанівець спроби гетьмана остаточно розгромити польські війська, а в 1651 р. під Берестечком – призвела до катастрофічної поразки українського війська. На 1653 р. означився кардинальний поворот у політиці ханату в бік укладення кримсько-польського союзу, який фактично передбачав ліквідацію Української держави.

У чому ж полягала логіка дій Криму та чим була визначена така політика ханату? На нашу думку, позиція Бахчисараю була доволі чіткою та послідовною у відстоюванні саме своїх інтересів.

Активна позиція Бахчисараю в польсько-українському конфлікті давала змогу вирішити цілий комплекс завдань як внутрішньо-, так і зовнішньополітичного плану.

Слід відзначити, що перед Бахчисараєм на середину XVII ст. стояло досить багато проблем. По-перше, доволі обтяжливою для нього була васальна залежність від Порти. З одного боку Стамбул являвся могутнім протектором Криму, з другого – повсякчас втручався у внутрішні справи ханства, а також постійно вимагав участі татарських загонів у військових кампаніях, які проводила Туреччина. Зокрема, звичною практикою у відносинах двох

держав стало втручання Порти в вирішення проблеми верховної влади в Криму. Так хани призначалися і зміщувалися згідно волі султана. Жоден хан не міг бути впевненим в своєму завтрашньому дні, оскільки будь-якої хвилини міг розлучитися не лише з владою, але й з життям. Відтак, намагаючись послабити вплив Порти, Крим розглядав різні варіанти створення військово-політичних союзів (з Варшавою, Чигирином), які б дещо урівноважили його стосунки з могутнім протектором.

З внутрішньополітичних проблем Кримського ханства виділимо, насамперед, постійну боротьбу між ханом та кримською знаттю. Також кримське керівництво зіштовхувалося з сепаратистськими настроями буджаків та ногайців [19]. Влада хана була обмежена не лише волею султана, але й представниками найбільш знатних родів (беями, карачеями), які були неодмінними радниками хана. Безумовно, вдала кампанія в Україні давала шанси хану укріпити свою владу в державі.

Говорячи про основні напрямки зовнішньої політики Бахчисараю, відзначимо, що поряд із стосунками з Османською імперією, у ній головне місце традиційно відводилося стосункам з Московською державою. На думку російського вченого Геннадія Саніна, політика Криму стосовно Москви в середині XVII ст. визначалася кількома основними моментами. По-перше, кримські хани намагалися реалізувати претензії на всю спадщину Золотої Орди. Відтак, у їх територіальних вимогах фігурувало Поволжя, Україна і навіть сама Москва. По-друге, лише в 1640-х рр. хани погодилися визнавати за російськими царями титул «самодержець», тобто незалежний володар. У той час, як самі категорично вимагали іменувати їх в російських офіційних документах «царями», тобто саме так, як іменували російські князі ханів Золотої Орди. По-третє, ханський двір намагався трактувати щорічні подарунки від царського імені як офіційну данину, як визнання політичної залежності Москви від Бахчисараю, як продовження тієї данини, яку платили російські землі в Орду [20].

Певною мірою в плані реалізації московської політики Крим будував відносини і з Польщею, і з Україною. До середини 50-х рр. XVII ст., поки ще не означалася активна позиція московського керівництва стосовно українсько-польського протистояння, ханат намагався підтримувати рівновагу сил між поляками та українцями, не даючи змоги жодній зі сторін отримати вирішальну перевагу. Однак, коли в боротьбу між Варшавою та Чигирином втручається Москва, надавши протекцію Війську Запорозькому і коли проявилися ознаки зростання військової та політичної могутності Московської держави, яка стала претендувати на домінування в Східній Європі, Бахчисарай корегує свою політику. Саме в час, коли означалася позитивна динаміка в українсько-російських переговорах по створенню антипольського союзу, Крим йде на утворення антимосковського альянсу з Варшавою. При цьому в Бахчисараї сподівалися, що до нього вдасться приєднати й козаків і спрямувати весь військовий потенціал нової коаліції саме про-

ти Москви. У цей час ханатом розглядалося питання відторгнення від Москви давніх частин могутньої Золотої орди – Казанського і Астраханського ханств, а також підпорядкування собі камицьких орд. З огляду на це, зрозумілим є прагнення ханату будь що не допустити зближення між козацькою Україною та Московською державою. Останнє, фактично, не лише перекреслювало б всі плани щодо організації спільного походу на Москву, а й призвело б до утворення надзвичайно небезпечного для Бахчисараю об'єднання, яке в перспективі спрямувало б своє вістря саме проти Криму. Відтак, зрозуміло чому ханський уряд надзвичайно гостро сприйняв звістку про українсько-московське зближення. Тривого кримські політики забили відразу, як тільки до них дійшла звістка про зміст угоди між Москвою та Україною. Диван 1654 р. дійшов висновку, що Крим не зможе завадити в подальшому північній загрозі. Конкретно ж, посилення Росії, в зв'язку з укладенням союзу з козацькою Україною, порушувало рівновагу сил у Східній Європі, і це штовхало татар на подальше зближення з Річчю Посполитою [15]. Так, у березні 1654 р. хан висловлював жаль, що козаки не підуть миритися з поляками. Це не входило в плани татар, котрі «... хочуть з козаками і литовським королем іти на Московську державу війною» [25, с.25]. Відтак, ідея широкої антимосковської коаліції, за участю козацтва, виявлялася більш ніж примарною. Крім цього союз Б.Хмельницького з Москвою загрожував реалізації ще одного зовнішньополітичного плану Бахчисараю – встановленню політичного протекторату над козацькою Україною. Також – створював небезпеку для самого існування Кримського ханства.

При цьому, дослідники звертають увагу на одну цікаву обставину, а саме на доволі неоднозначне ставлення в середовищі кримської еліти до утворення українсько-московського союзу і відповідно до визначення політики ханату до Речі Посполитої, козацької України та Московської держави з огляду на це. Так, якщо офіційний Бахчисарай через великого візира Сефер Газі-агу виказував різко негативну реакцію, відкрито погрожуючи Богдану Хмельницькому за союз з Москвою [12, с.59], то опозиційні сили прагнули навіть за таких умов зберегти приязні стосунки Військом Запорозьким. Зокрема за це виступала ногайська еліта [22, с.148].

Звичайно, кримський уряд окремо розробляв політичні концепції стосовно Речі Посполитої та козацької України. Як уже зазначалося, він намагався зберегти певну рівновагу сил між Військом Запорозьким та Польщею, що давало б можливість йому активно впливати на ситуацію довкола їх протистояння. Дослідники відзначають пріоритетність в політиці ханату саме ідеї збереження міжнародної рівноваги. Зокрема на цьому наголошував і російський історик другої половини XIX ст. В. Смірнов [21, с.566], і сучасний польський тюрколог Д. Колодзейчик [17, с.83-89]. Останній виступив з критикою теорій, згідно яких Крим розглядався як слабозвинуте утворення, яке цікавила лише данина та право на пограбування. На його думку, у діях ханату чітко простежується широка політична концепція, основу якої саме складала ідея збереження ба-

лансу сил в регіоні. Відтак, не видаються дивними дії орди в 1649, 1651, 1653 рр., коли вона займала лояльну позицію до Польщі, не даючи змогу Хмельницькому остаточно розгромити королівське військо. Думається, що курс Кримського ханства у 1653 р., який призвів до створення кримсько-польського військового союзу був продиктований саме цими цілями. Рятуючи Польщу від неминучого краху, ханат водночас не полишав надії, не допустивши російсько-українського зближення, долучити Військо Запорозьке до цього об'єднання і спрямувати його вістря проти Москви.

У стосунках з Польщею Бахчисарай прагне укріпити союзні відносини, які були започатковані під час переговорів під Кам'янцем у 1653 р. Так, в березні 1654 р. між Кримським ханством та Річчю Посполитою було укладено договір, який передбачав утворення союзу двох держав проти Росії та козацької України. У його тексті зазначалося, що «... поки ця війна продовжуватиметься, війська й. м. кримського хана повинні будуть завжди допомагати і не відступатися від й. м. короля. Ні московських, ні козацьких послів й. м. кримський хан приймати не буде і ніякого миру з ними укладати без й. м. короля також не буде» [2, с.762-763]. Відповідно на вірність укладеному договору письмово присягнули король та сенатори Речі Посполитої [2, с.763]. А у червні 1654 р. ханський посол передав польському королю Яну Казимиру проект «вічного договору» між Кримським ханством та Річчю Посполитою, який передбачав спільні військові дії як проти Москви, так і проти «... віроломних козаків і селян». Також серед умов хана містилася теза, що вся здобич, здобута союзними військами в ході війни, а також території Казанського та Астраханського ханств мають дістатися Криму. 10 липня 1654 р. дана угода була урочисто підписана [12, с.60].

З позицією Криму щодо розвитку польсько-московсько-українських відносин не могли не рахуватися ні у Варшаві, ні у Москві, ні в Чигирині. Від неї значною мірою залежав розвиток регіональної політики. Як відзначає Грушевський, «Очі Східної Європи, чи східноєвропейських політиків на весну 1654 р. були звернені на Крим. Чекали, яку позицію хан, ставши польським союзником і не переставши бути союзником козацьким, займе супроти сього нового факту – переходу козацтва під протекторат московського царя, котрого він умовився з кролем воювати на спілку з козаками» [13, с.887].

Тут доречно відзначити, що ханат зайняв чи не найжорсткішу позицію стосовно претензій Москви та тамтешнього царя на регіональне лідерство, що відобразилося у титулах останнього.

У той момент, коли у європейських дворах дипломатично відмовчувалися на поширення Москвою царської титулатури як «Божою милістю великого государя, царя и великого князя, Всієї Великої і Малої, і Білої Росії самодержця и багатьох держав і земель східних і західних, і північних отчича і дідича, і володаря ...»).

Настійливі намагання російських дипломатів утвердити нові титули мали декілька підтекстів. По-перше, з визнанням нових

титулів відбувалося фактичне визнання тих нових геополітичних реалій, які склалися в результаті військових чи політичних успіхів Москви. У титулах відразу відображалися великі територіальні надбання й встановлення сюзеренітету чи протекторату російського уряду над тими чи іншими областями [16, с.232].

По-друге, сама титулатура проголошувала царя як одного з найвеличніших і наймогутніших монархів Європи, демонструючи прагнення Москви посісти відповідне місце в європейській політиці.

По-третє, помилки в написанні царських титулів часто використовувалися московськими дипломатами для виправдання певних політичних та воєнних кроків Москви (цим могли бути виправдані військові конфлікти, відмова проведення переговорів тощо).

Можна погодитися з думкою російського вченого С. Фаїзова, що в нових титулах царя вбачалася претензія Москви на сприйняття її як нової вселенської імперії, а також проглядалася незауважувана погроза щодо нових територіальних придбань (особливо це проявилось після укладення Переяславсько-московської угоди 1654 р.) [24, с.134-135].

Звичайно, що за таких умов Крим не міг сприймати московські претензії інакше, як вороже. Відтак, це чітко проявилось в неприйнятті Бахчисараєм нових царських титулів. Так, у розмові з московськими посланцями калга Газі-Гірей заявив, що «... ніби то, государ їх всім світом володіє. А на сході і на заході, і на півночі і крім них є численні держави. І такою де гордістю перед цим московські государі і батько його государя не писалися, тому що те слово видумане і Богу грубо сильно» [4, с.130]. Ще різкішою була відповідь хана Мегмед-Гірея (Іслам-Гірей помер 30 червня 1654 р.): «... де Москва, де схід, де захід? Між сходом і заходом хіба мало великих государів і держав? Слід було те знати і такі слова не писати, всієї вселеної отчичем і дідичем, і володарем пишеться, і так брехливо і аморально писати...» [3, арк.61]. Далі «... у нас де царі не похваляються і похвали свої в жодну державу не пишуть. Наш де Іслам Гірей цар близько 600 міст завоював і про це государю вашою похвали свої і в інші держави не писав» [18, с.25].

Попри негативне ставлення кримського керівництва до українсько-московського союзу та значні інтереси в сенсі організації походу проти Москви, Бахчисараєм на початковому етапі російсько-польської війни утримався від участі в широкомасштабних військових акціях проти Росії. А в листопаді 1654 р. хан Мегмед-Гірей навіть офіційно завірив московське керівництво, що готовий зберігати мир між державами на тих самих умовах, що й за правління Іслам-Гірея. Звичайно, зазначалося на тому, що московське керівництво має здійснювати щорічну присилку подарунків й запитів без зменшення в порівнянні з попередніми роками, а також заборонити своїм підданам здійснювати напади на кримські та турецькі володіння [5, с.354].

Українсько-польських відносинах в цей час йшлося про оформлення антимосковського військового альянсу. Виношувалися плани долучення до нього українського козацтва.

Кримське ханство, звичайно, розглядалося Варшавою як важливий стратегічний союзник у боротьби проти Москви та козацької України. Однак, з іншого боку, даний союз створював і ряд проблем. По-перше, позиція Бахчисараю все ж обмежувала можливості польсько-литовської влади для політичних маневрів. Так, там різко негативно ставилися до будь-яких спроб Варшави порозумітися з Москвою. Зокрема, хан вкрай негативно поставився до віленських переговорів 1656 р., а по їх завершенні відкрито виступив проти реалізації польсько-московських домовленостей. Зокрема, відомий лист одного з кримських воєначальників Субхан Газі аги до короля Яна Казімежа від 6 (16) жовтня 1656 р., в якому виражається крайнє незадоволення курсом Варшави на встановлення миру з Москвою («краще б собі любові короля швейського бажав») [6, л.348]. Пізніше сам Хан Мехмед IV Гірей у своєму ярлику до короля категорично відряджував його від миру з Москвою та схилив до порозуміння з шведами [27, s.33-34].

По-друге, Кримське ханство, користуючись взаємовиснажливою боротьбою Московської держави та Речі Посполитої, вкрай важким становищем козацької України, яке склалося у результаті зовнішніх агресій та підігрітого ззовні внутрішнього протистояння, з початку 60-х рр. XVII ст. стало все активніше виявляти бажання поширення своєї протекції на Військо Запорозьке, чим стає відчутною загрозою інтересам і Москви, і Варшави [27, s.47].

Дійсно, кримський чинник вилився в доволі значну проблему, з якою зіткнулася Польща у своїй східній політиці. З одного боку, Крим виступав в якості союзника, без допомоги якого немислимою була боротьба проти Москви, а з іншого, все більше Бахчисараєм перетворювався в конкурента Варшави на території козацької України. Відзначимо, що ця тенденція проявилася ще за гетьманування Б. Хмельницького. Зокрема, саме про це говорилося в інструкції С. Беневського, що направлявся до Чигирини в 1657 р. (мова йшла про те, що Крим бажає підпорядкувати собі придунайські князівства і козаків). З новою силою така політика Криму проявилася після Чуднова. Звичайно, союзницькі стосунки з поляками змушували Ханат проводити свою політику завуальовано, повсякчас наголошуючи на непорушності кримсько-польського союзу та необхідності боротьби проти спільного ворога – Росії. Водночас прагнуло переагнугнути на свій бік козацьку еліту, пропонуючи себе як альтернативу Варшаві та Москві. Уже в листопаді 1660 р. польський посол, що прибув з Криму, повідомляв про бажання хана прийняти Україну під свій протекторат [27, s.64].

А 7 (17) вересня 1661 р. під Ставищами було підписано українсько-кримську угоду про спільний похід на Лівобережжя. Однак, угода була значно ширшою, ніж проста домовленість про спільні дії проти Москви. Її умовою було зобов'язання татар не чинити жодних акцій проти козаків, не реквізувати живність на Правобережжі. Вона фіксувала подальше зміцнення позицій Криму в козацькій Україні (на Правобережжі). Звичайно, що угода викликала занепокоєння у Варшаві [27, s.72].

Спроби Криму встановити свій протекторат над козацькою Україною активізувалися на осінь 1662 р., коли після ряду невдалих спроб підпорядкувати собі Лівобережжя критично знизилася спроможність Ю. Хмельницького контролювати ситуацію на Правобережжі. Так, у жовтні 1662 р. полковник Григорій Лісницький писав до короля, що татари прагнуть підпорядкувати Україну і що на Правобережжі з'явилася 100-тисячна татарська орда. Вказувалося, що татари вимагають, щоб козаки з цілою Україною піддалися під протекцію турецького султана [27, s.79].

Кримський фактор гостро стояв у цей час і перед Москвою. Об'єднання проти неї польських, кримських та українських сил несло чи не найбільшу небезпеку і загрожувало катастрофою. Відтак кримський напрямок після Чуднова став одним з пріоритетних в політиці Росії. Уже в грудні 1660 р. з Москви до Криму було направлено посла Івана Татарінова, який мав провести переговори на предмет відновлення миру між країнами. Його умовами мав стати обмін полоненими, припинення Кримом надання допомоги Польщі і виведення татарських військ з України.

За умов перемоги польсько-татарських військ під Чудновим дані вимоги не могли бути прийнятними для ханату. Слід відзначити, що після консультацій з польськими послами Бахчисараєм було сформульовано контрумови замирення, серед яких немало важне місце займали питання військово-політичної ситуації в козацькій Україні та польсько-російських відносин (Крим намагався продемонструвати свою вірність союзникові і те, що в своїх діях максимально керується інтересами Варшави). Так, ставилася вимога, що всі фортеці в Литві та Україні мають бути передані під владу польського короля, а всі московські війська, які знаходяться в Литві та Україні, мають негайно припинити будь-які збройні акції. Цар має відступитися від України. Не забували кримські урядовці і про свої інтереси. Зокрема з поміж іншого містилася вимога віддати під владу хана Казань та Астрахань, а також заборонити донським козакам здійснювати будь-які ворожі акції проти Криму. Також мали бути зруйновані всі укріплення, збудовані довкола Азова [9, s.117].

З кінця 1662 р. у Москві починають виношувати ідею союзу з Річчю Посполитою (таким чином мали бути вирішені усі міждержавні суперечки), з чітко вираженою антитурецькою та антикримською спрямованістю. Там намагаються зруйнувати кримсько-польський союз, переконати Варшаву у ворожих намірах їхніх союзників та у змові кримського керівництва з козацькою верхівкою, «... що від цього злого союзу і Росії й Польщі проблеми» [11, с.59-60].

Головний ідеолог цього курсу А. Ордін-Нащокін наголошував, що в Польщі й Москві спільні вороги – Туреччина і Крим. На його думку, союз підірве могутність Туреччини на Балканах, а також позбавить Польщу будь-яких ворожих дій з боку «мунтян, волохів та Семигородської землі», які навпаки будуть дивитися на Московську державу та Польщу як на своїх захисників. Об'єднані

польсько-російські сили змогли б надати велику допомогу в боротьбі царя проти Туреччини та протистояли б негативному впливові Криму (він наголошував, що союзні Польщі татари грабують Україну, чим сприяють поширенню там антипольських настроїв): «... почує хан про союз між тими обома державами (Польщею та Росією – В.Г.), відкладе свої великі запити, а радий буде без шкоди дружбу тримати» [7, л.3-5; 10, с.311-313; 1, с.84].

Врешті, активізація Криму, яка несла пряму загрозу інтересам Корони, непокоїла Варшаву. Це з одного боку, позначалося на активізації польсько-московських переговорів та намаганні домовитися. З другого, поляки намагалися водночас заспокоїти своїх кримських союзників в тому, що польсько-російські переговори жодною мірою не загрожують їхнім інтересам та не підривають основи польсько-кримського союзу. Водночас Варшава прагнула не допустити «просування» Криму в козацькій Україні.

Слід відзначити що фактор Криму значною мірою сприяв зближенню позицій Москви та Варшави щодо вирішення «українського питання», яке стало проявлятися уже на 1664 р. Уже під час польсько-московських переговорів у Дуровичах влітку 1664 р. мова йшла про об'єднання зусиль по нейтралізації небезпеки прийняття Військом Запорозьким кримської протекції. Так, зокрема, в царському наказі, що надійшов до московських повноважних посолів значилося: «Про черкас обох сторін говорити і стояти міцно, що вони люди вільні і яка буде користь обом державам, якщо їх даремно в Крим відігнати і розорення і війну постійну від них приймати»[8, л.60-61].

Фактор кримсько-турецької загрози став одним з важливих чинників подальшого московсько-польського «порозуміння» у вирішенні «українського питання», яке врешті вилилося в Андрусівську угоду 1667 р.

Список використаних джерел та літератури:

1. Галактионов И.В. К истории Андрусовского перемирия 1667 г. // *Исторический архив*. 1959. № 6. С. 82-89.
2. Документи об освободительной войне украинского народа 1648-1654 гг. Київ: Наукова Думка, 1954. 778 с.
3. Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського. Інститут рукопису (Київ). Ф. II. Спр. 15425-15487. Стовбці Посольського приказу. Кримські справи.
4. Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными. Санкт-Петербург: Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1854. Т. III. Памятники дипломатических сношений с Римскою имперією (1632-1660 гг.). 1248 с.
5. Полное собрание законов Российской империи, повелением государя императора Николая Павловича составленное. Собрание первое. С 1649 по 12 декабря 1825 года. Санкт-Петербург: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. Т. 1. 1029 с.
6. Российский государственный архив древних актов (РГАДА). – Ф. 79. Оп. 1. (Сношения России с Польшей). 1656 г. № 25. Отписки к государю полномочных послов кн. Н.И. Одоевского со товарищи и от пуски государевых к ним грамот (июль – ноябрь).

7. РГАДА. Ф. 79. Оп. 1. (Сношения России с Польшей). 1663 г. № 8. Список статейный данный литовскому канцлеру Пацу в бытность в Польше российский посла Афанасия Нащокина касающийся ближайшему обоим государей примирению (10 апреля).
8. РГАДА. Ф. 79. Оп. 1. (Сношения России с Польшей). 1664 г. № 13. Отписка в Розряд и в Посольский приказ бывших на съезде в Дуровичах для мирных с Польшею договоров полномочных российских послов князя Одобевского с товарищи. Описи государевых грамот к этим послам и к воеводам с полками в Польше находящимся князю Черкасскому и князю Долгорукому (апрель – июнь)
9. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Archiwum Koronne Warszawskie, dz. Tatarski, kart. 60.
10. Biblioteka Muzeum im. ks. Czartoryskich w Krakowie. Rkps. 2106.
11. Галактионов И.В. Из истории русско-польского сближения в 50-60-х гг. XVII века (Андрусовское перемирие 1667 года). Саратов: Издательство Саратовского университета, 1960. 106 с.
12. Горобець В. «Волимо царя східного...» Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. Київ: Критика, 2007. 462 с.
13. Грушевський М.С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 1997. Т. IX-2. 776 с.
14. Заруба В. «Українське питання» в системі європейської політики останньої чверті XVII століття // *Київська старовина*. 2003. № 1. С. 3-12.
15. Из истории Крымского ханства. URL: <http://turkolog.narod.ru/info/crt-24.htm>
16. Каштанов С.М. О титуле московских государей в XV–XVIII вв. // *Россия в X–XVIII вв. Проблемы истории и источниковедения. Тезисы докладов и сообщений вторых чтений, посвященных памяти А.Н. Зимина. Москва, 26–28 января 1995 г.* Москва, 1995. Ч. 1. С. 232-234.
17. Колодзейчик Д. Крымское ханство как фактор стабилизации на геополитической карте Восточной Европы // *Украина и соседние государства в XVII веке. Материалы международной конференции*. Санкт-Петербург: Издательство «Скиф», 2004. С. 83-89.
18. Новосельский А.А. Исследования по истории эпохи феодализма. Москва: Наука, 1994. 223 с
19. Маркевич А. Краткий очерк истории Крымского ханства. URL: <http://www.moscow-crimea.ru/history/hanstvo/index.html>
20. Санин Г. Крым в геополитике и войнах России XV-XIX вв. URL: <http://www.moscow-crimea.ru/russia/analit/geopolit.html>
21. Смирнов В.Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века. Санкт-Петербург: Университетская типография в Казани, 1887. 772 с.
22. Смолій В.А., Степанков В.С. Становлення дипломатичної служби Української держави та принципи її функціонування у роки Національної революції // *Історія українського козацтва: нариси: у 2 т.* / редкол.: В.А. Смолій (відп. ред.) та ін. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. Т. 1. С. 343-355.
23. Степанков В. Між Московою і Стамбулом: чи існувала проблема вибору протекції у 1648–1654 рр. // *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*. Київ: Інститут Історії України НАН України, 2004. Вип. 4. С. 223-236.
24. Фаизов С. «Где Москва, где восток, где запад?»: географическая полемика между крымским ханом Мухаммедом IV и царем Алексеем Михайловичем в 1655–1658 гг. // *Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2003. С. 128-146.

25. Федорук Я. Міжнародна дипломатія і політика України 1654–1657. Частина 1: 1654 рік. Львів: Місіонер, 1996. 262 с.
26. Wójcik Z. Dyplomacja polska w okresie wojen drugiej połowy XVII wieku (1648–1699) // *Historia dyplomacji polskiej* / pod red. Zbigniewa Wójcika. Warszawa: PWN, 1982. Т. II (1572–1795). S. 181.
27. Wójcik Z. Traktat andruszowski i jego geneza. Warszawa: PWN, 1959. 281 s.

Володзьмыр Газин

Крымское ханство в условиях московско-польского противостояния в 1654 – 1667 гг.

В статье анализируется роль Крымского ханства в военно-политическом противостоянии за первенство в Центральной и Восточной Европе в середине 50-х гг. – первой половине 60-х гг. XVII в. Активными сторонами противостояния выступили Речь Посполитая и Московское государство, в эпицентре этой борьбы оказалась казацкая Украина. При таких условиях Крымское ханство, за которым стояла могущественная Османская империя, выступило в роли третьей силы, с которой вынуждены были считаться и Москва, и Варшава. В то же время Бахчисарай занял четкую позицию, которая заключалась, во-первых, в попытке сохранить баланс сил между основными политическими игроками, а во-вторых, максимально создать благоприятные условия для усиления влияния Крыма на украинские земли и, по возможности, вытеснить оттуда конкурентов.

Ключевые слова: Крымское ханство, Речь Посполитая, Московское государство, Войско Запорожское.

Volodymyr Hasin

Crimean Khanate in the conditions of the Moscow-Polish confrontation in 1654 – 1667 years

The article analyzes the role of the Crimean Khanate in the military-political confrontation for the primacy in Central and Eastern Europe in the mid-1850's – the first half of the 1960's. Active parties of the confrontation were the Rzeczpospolita and the Moscow state, in the epicentre of this struggle was the Cossack Ukraine. Under these conditions, the Crimean Khanate, behind which was a mighty Ottoman Empire, acted as the third force, with which Moscow and Warsaw were forced to reckon with. At the same time, Bakhchisaray took a clear position, which was, firstly, in an effort to preserve the balance of power between the main political players, and secondly, to create the most favourable conditions for strengthening the influence of Crimea on the Ukrainian lands and, if possible, to push out rivals from there.

Crimean factor actively influenced the course of the Polish-Moscow confrontation, forcing Warsaw and Moscow to reckon with the position of Bakhchisarai. In the end, it is the most active policy of the Crimean Khanate in Ukraine, which has been especially evident since the early 60's. XVII century. and was aimed at establishing a protectorate over the Zaporozhian Army became one of the factors of the "rapprochement" of the positions of the Moscow State and the Rzeczpospolita, which resulted in the Andrusiv agreement of 1667.

Key words: Crimean Khanate, Rzeczpospolita, Moscow State, Zaporozhian Army.

Отримано: 2.11.2017

ГНОСЕОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ІНФОРМАЦІЇ В КОСМОЛОГІЧНІЙ СИСТЕМІ СВІТОУСТРОЮ

Складовою частиною статті є поняття «інформації», його характер і відображення в життєдіяльності суспільства. Формування комунікативної культури на фоні підвищення рівня інформаційної освіченості.

Визначається роль інформації (слова) в процесі світоутворення і його розвитку, змітеновності та впливу на сутність. Наводяться приклади світоустрою, який відбувається за участю інформаційного втручання носієм якого є слово.

Розглядається еволюційна модель існуючого світу через призму імпульсу як стрибка інтенсивності сигналу. Зокрема, наводиться приклад теорії струн, яка розглядає інформацію на одному рівні з матерією і енергією як необхідну субстанцію всіх речей і явищ в світі.

Ключові слова: інформація, інформаційне втручання, космологічна система.

Як відомо, складовою частиною і невід'ємною умовою життєдіяльності є інформаційне середовище, в якому відбувається утворення, накопичення та обмін інформації, а також стрімкий, динамізуючий процес взаємодії між різними суб'єктами комунікації. Для того, щоб розібратися в сутності цього питання варто розглянути визначення поняття інформації, не зважаючи на те, що в літературі їх не один десяток, більшість з них не пов'язані між собою.

Російський академік М. Моїсєєв вважає, що не може бути суворого і універсального визначення інформації, в силу широти цього терміну і різноманітності застосування [14]. Тому варто розглянути найбільш розповсюджені та прийнятні поняття і їх семантичне походження. Ситуацію погіршує і те, що це слово іноземного походження. Тому варто знайти такий образ, що найбільш повно пояснює його та розкриває зміст.

Інформація (від лат. *Informātiō* – «роз'яснення, уявлення, поняття про щось», від лат. *Informare* – «надавати вид, форму, навчати; мислити, уявляти») – відомості, незалежно від форми їх подання, що сприймаються людиною або спеціальними пристроями як віддзеркалення фактів матеріального світу в процесі комунікації [11, с.8]. Перше визначення (*informatio* – інформування, роз'яснення, виклад) допомагає зрозуміти це слово в загальноживаній, побутовій формі. Це різні відомості, дані, незалежно від форми їх викладу. Друге визначення (*informare* – надавати форму) є для нас більш прийнятним, оскільки безпосередньо вказує на те, що інформація має пряме відношення до форми.

Згідно міжнародних стандартів поняття «інформація» визначається як: знання про предмети, факти, ідеї і т.п., якими можуть обмінюватися люди в рамках конкретного контексту (ISO/IEC10746-2:1996) [4]; знання щодо фактів, подій, речей, ідей і

понять, які в певному контексті мають конкретний зміст (ISO/IEC 2382 до:2015) [4].

Певною мірою можна вважати, що інформація характеризує і відображає життєдіяльність, обумовлює визнання її необхідною та обов'язковою ознакою розумної діяльності. Більш високий рівень інформаційного прояву становить комунікативний процес, який створює основу спілкування, закладає необхідні умови для управління, координує спільну діяльність, вносить необхідні корективи та багато іншого.

Проте, всі чинні підходи до розуміння комунікації, з певним допуском можна зарахувати до однієї з двох парадигм: механістичної або діяльнісно-інтеракційної. Парадигмою американській фізик і філософ Томас Кун (1922–1996) вважав систему близьких поглядів вчених за основними принципами [12]. Механістична парадигма сприймає комунікацію як односпрямований процес кодування та передавання інформації від джерела (ініціатора) до приймання і декодування її одержувачем (адресатом). Натомість, діялісно-інтеракційна парадигма представляє собою більш розвинутий організаційний рівень комунікації, який досягається діяльністю декількох її учасників. Саме в її процесі вони утворюють спільні або допускають подібні погляди на речі та дії з ними [16].

Уявити суспільство без спілкування неможливо. Воно безпосередньо визначає його різновиди і є тим процесом, який і забезпечує утворення суспільства. Ми живимо в світі комунікації, пише Г. Почепцов, 70 відсотків свого часу людина витрачає на спілкування [15]. Без ефективної комунікації неможливо уявити суспільне відтворення, водночас зупинились би процеси на транспорті, зв'язку, в енергетичному секторі, на виробництві, сільському господарстві і таке інше. Тому, забезпечення належного рівня комунікативного процесу надзвичайно важливо, як для суспільного розвитку, в цілому, так і окремого індивіда.

Проте, необхідно усвідомлювати, організація будь-якого процесу, включаючи також комунікативний, неможлива без з'ясування його природи, побудови моделі, пов'язаної з вивченням структури, факторів, які впливають на цей процес, встановлення системних механізмів, окремих елементів та розпорядчих актів, що становлять його основу.

Більше того, інформаційний обмін у комунікативному процесі не тільки визначає досягнутий рівень спілкування, а, що значно важливіше, безпосередньо впливає на життєдіяльність, рівень розумної діяльності, породжуючи соціум і навколишній матеріальний світ. Останнє твердження, наскільки б не було несподіваним і футуристичним, насправді узгоджується з основними теософськими доктринами і підтверджується сучасними науковими дослідженнями.

Спробуємо обґрунтувати наше розуміння цього на прикладах. Єдиним і всеохоплюючим джерелом духовного натхнення протягом багатьох віків для християн усього світу є Біблія. Будувати віру і систему знань про навколишній світ і про себе, потрібно на-

самперед на Святому Писанні, тобто Божественним одкровенням і його апостолів. Біблія має силу змінювати життя людей, давати їм моральні сили, посилювати терпіння, зміцнювати і підбадьорювати їх. Вона розповідає про те, яким є світ і як ми можемо пізнати його. Вона відкриває справжній сенс людського життя, висвітлює всі сторони буття. Саме Біблія вчить любити Бога та інших людей, виявляючи цю любов у своєму повсякденному житті. Навіть у XXI ст. ця книга залишається сучасною і актуальною. Розвиток науки, новітні наукові відкриття не спростовують, а навпаки не рідко підтверджують її точність і передбачення. Біблія говорить про наше минуле, теперішнє і майбутнє. Довіра до цієї книги більшістю християн абсолютна, і саме свідченням цього є проголошення ЮНЕСКО 2003 р. «Роком Біблії».

Михайло Драгоманов, Іван Франко та деякі інші представники українського народного та демократичного руху, а так само і такі вчені, як: Михайло Грушевський, Варвара Ясевич-Бородаєвська, виявляли симпатію до євангельського руху, вважаючи його самобутнім виявленням мрії про справедливість і щастя, формою нового демократичного життя і правління, початком процесу, який зможе оновити духовно-моральне життя суспільства.

«Віра від слухання, а слухання від Слова Божого», – стверджує апостол Павло у своєму Посланні до Римлян [3]. Господь хоче, щоб кожен міг почути Його слово рідною мовою. Це було підтверджено в день П'ятидесятниці – день народження Церкви Христової, коли апостоли отримали дар Святого Духу проповідувати радісну звістку – Євангелію різними мовами народів, котрі слухали їх.

В Євангелії від Іоанна передається звернення Господа до юдеїв, книжників і фарисеїв, людей, досвідчених у знанні Мойсеєвого закону, що високо стояли на сходах тодішньої освіченості. Місце цього Євангелія у богословській та теологічній думці є унікальним, адже сам його текст – це не тільки і не стільки опис життя і заповідей Ісуса Христа, скільки виклад Його бесід з учнями. У першій главі Св. Іоанн вносить ідею універсальної творчої сили Слова:

1. Споконвіку було Слово, і Слово було у Бога, і Слово було Бог.

2. Воно було споконвіку у Бога.

3. Усе через Нього сталося, і без Нього ніщо не сталося, що сталося.

4. В Ньому було життя, і життя було світом людям [2].

Як по іншому можна сприймати це, як не усвідомлення визначального значення інформації (слова) в світоутворенні і його розвитку. Все вибудовується з первинної інформації, яка є рушійною силою, а також його джерелом. З цього виходить, що сутність творця проявляється в інформаційній змістовності його впливу на сутність, матеріалізуючи і втілюючи в різні об'єкти певний енергетичний рівень і свідомість: живий, рослинний або фізичний. І далі, в пункті 14. послання вказується на те, що інформація здатна матеріалізуватись, перетворюючись в тіло: «14. І Слово

тілом стало і оселилося між нас, – і бачили ми славу Його, славу як Єдинородного від Отця, – повне благодаті й істини»[2].

Питанню світоутворення присвячені також сакральні рядки Книги Буття, що відноситься до Старого Заповіту і відкриває п'ятикнижжя Мойсея, де описуються події у хронологічному порядку з причинно-наслідковими зв'язками: «І сказав Бог: так буде світло. І стало світло. І побачив Бог світло, що він гарний; і Бог відділив світло від темряви. І назвав Бог світло днем, а темряву вночі. І був вечір, і був ранок, день перший.

І сказав Бог: Нехай станеться твердь посеред води, і нехай відділяє вона воду від води. І створив Бог твердь; і відділив воду, що під твердю, від води, яка над твердю. І стало так. І назвав Бог твердь небом. І був вечір, і був ранок, день другий.

І сказав Бог: так збереться вода, яка під небом, в одне місце, і так з'явиться суша. І стало так. І назвав Бог сушу землею, а зібрання вод назвав морями. І побачив Бог, що це добре. І сказав Бог: Нехай земля вродить траву, що розсіває насіння, дерево овочево, що за родом своїм плід, що насіння його на землі. І стало так» [1].

В усіх діяннях зі створення світу наявний інформаційний код, який сприймається нами як «слово», завдячуючи якому відбуваються всі зазначені дії і тому є головним інструментом Творця, на який вказано в посланні.

Багато паралелей, щодо питання світоутворення знаходиться між Біблією та іншими теософськими вченнями, наприклад Біблією і Кораном, які часто використовуються, щоб показати схожість двох текстів. Проте об'єктивний, неупереджений аналіз доводить, що створення світу в Корані описується не так, як у Біблії. У ньому міститься більш прийнятна, для сучасного читача, інформація про первісне існування єдиної газоподібної маси (дурхан), елементи якої, хоча і сполучені спочатку (ратг), потім стають окремими елементами (фатг). Цей принцип відображений у сурі «Фусилат» (41:11): «І Аллах зійшов до неба, яке було як дим» [18].

Ідею одночасною еволюції небес і землі, можна почерпнути в сурі «Аль-Анбія» (21:30): «Хіба невірні не бачать, що небеса і земля були з'єднаними, а потім Ми їх розділили» [18]. Процес поділу призвів до утворення багатьох світів. Концепція про багатьох світах зустрічається в Корані багато разів після того, як вона висловлюється в другому вірші сури «Фатіха» (1:2): «Хвала Аллаху, Господу світів» [7].

Не можна не зауважити, що приведений у Корані порядок світоутворення концептуально багато в чому співпадає з сучасними науковими гіпотезами про існування первинної туманності і процесів вторинного синтезу елементів, які потім перетворилися в галактики, зірки і планети в процесі подальшого поділу. Коран говорить також і про творіння, що знаходиться між небом і землею, наприклад, у сурі «Аль-Фурган» (25:59) читаємо: «Аллах – той, хто створив небеса і землю і все, що між ними». Це відповідає сучасним відкриттям – існування «мостів» матерії, що перебувають поза організованих астрономічних систем.

Наведене свідчить на користь первинного плану світоустрою, який реалізується за участю інформаційного втручання, носієм якого є слово. Стиль, яким викладені сакральні тексти, становить найважливіше джерело Божого Одкровення для всіх християн. Безумовно, необхідно враховувати його алегоричний характер, який розраховано і пристосовано для віруючих, не залежно від рівня освіченості, культури, людей середньовіччя або тих, хто має сучасні погляди.

Особливий характер сакральних текстів, подекуди з використанням метафізичних алегорій і абстрактних понять, відмічає Людвіг Отт: «Оскільки Священний Письменник не має наміру подавати з науковою точністю дійсне пристрій речей і послідовність роботи творіння, але передає знання в популярній формі, відповідної мови і поглядами перед наукового розвитку його часу, повідомлення не повинно розцінюватися або вимірюватися, як якщо б було висловлено на мові, який є строго науковим. Біблійне повідомлення про тривалість або послідовності творіння – тільки літературна форма викладу релігійних істин про те, що весь світ був викликаний до буття творчим словом Бога. Священний Письменник використовував для цієї мети перед наукову картину Всесвіту, що існувала в його час» [13].

Ісіодор Епштейн, в роботі «Юдаїзм» (1939), підкреслюючи змістовність і обумовленість Божого творіння, пише: «Питання про те, чи виник світ «ex nihilo» (з нічого) або з якоїсь вже існуючої субстанції, належить, по суті, філософії і до юдаїзму прямого відношення не має. У вченні про творіння іудаїзм лише підкреслює, що всесвіт і все, що в ній знаходиться, не сліпа випадковість, не результат довільної комбінації атомів, а творіння Бога» [9].

Аж до ХХ ст. більшість вчених дотримувалася думки про нескінченність часу і простору. Крім того, на їхнє переконання, Всесвіту притаманна статичність і однорідність. Ідею про безмежність Всесвіту в просторі висунув англійський вчений Ісаак Ньютон (1643–1727), яку пізніше суттєво доповнили і розвинули німецький філософом Еммануїл Кант (1724–1804) і П'єр-Сімон Лаплас (1749–1827) – французький математик і астроном, один із творців теорії ймовірності і відсутності часових меж.

Маючи прогресивні погляди, у них, незалежно один від одного, виникла гіпотеза про те, що прародителькою Сонячної системи є розпечена газово-пилова туманність, яка повільно обертається навколо щільного ядра в центрі. Під впливом сил взаємного тяжіння туманність почала сплющуватися біля полюсів і перетворилася на величезний диск. Щільність їх була рівномірною, тому відбулося розшарування на окремі газові кільця. Надалі кожне кільце почало згущуватися і перетворюватися в єдиний газовий згусток, що обертається навколо своєї осі. Згодом згустки охололи і перетворилися в планети, а кільця навколо них – в супутники. Основна частина туманності залишилася в центрі і стала Сонцем [10, с.5].

Однак вже в ХІХ ст. виявилася недостатність цієї гіпотези, відомої як «небулярна гіпотеза Канта-Лапласа», через те, що вона

не завжди могла пояснити нові дані в науці, але цінність її все ще велика.

Ось уже понад сто років як у науковому мисленні зайняла панівне становище еволюційна, уніформістська модель, згідно до якої, наш всесвіт досяг сучасного високоорганізованого стану в процесі природного розвитку. Оскільки природні процеси мають загальний і постійний характер, то таке еволюційний розвиток викладається в загальному контексті уніформізму (від лат. *uniformis* – подібний). Відповідно до еволюційної моделі, нині існуючий світ був спочатку безладним і лише поступово, з плином часу, ставав все більш організованим і складним. Якщо вірна гіпотеза еволюції, то в природі повинен діяти якийсь відновлювальний принцип: закон виникнення впорядкованості з хаосу, і розвитку вищого порядку – з нижчого. Оскільки, згідно з вченням уніформізму, такий закон, як і раніше в силі, то вчені повинні мати можливість спостерігати його і кількісно вимірювати.

На протилежність цьому, якщо світ у даний час виснажується, то яким чином був він запущений із самого початку? Найбільш імовірною відповіддю на це питання є його навмисне творіння. Не зважаючи на те, що доступні запаси енергії постійно зменшуються, загальна кількість енергії у всесвіті все таки залишається незмінною, але абсолютно недоступною для використання.

Якби всесвіт був нескінченно стародавнім, то, як вимагає другий закон термодинаміки, кінець наступив би вже зараз, оскільки в нашому світі ніяких процесів виникнення енергії не відбувається. Отже, і сам світ не міг виникнути спонтанно, а повинен був бути створений зовнішнім втручанням за допомогою таких процесів, які в даний час не відбуваються [21].

Подальший розвиток фізична космологія зазнала після створення А. Ейнштейном спеціальної та загальної теорій відносності, де знайшли своє математичне відображення революційні на той час зміни у поглядах на простір і час, які природно виникли під час спроб пояснити незалежність швидкості світла від руху спостерігача відносно джерела. Згідно із цими поглядами, простір і час не є абсолютними та незалежними один від одного, а залежать від руху спостерігачів які їх вимірюють. Наступним важливим етапом для розвитку фізичної космології стала гіпотеза А. Ейнштейна про зв'язок геометричних характеристик простору-часу та енергетичних характеристик матерії-енергії та імпульсу [17].

Інформаційні технології розглядають імпульс як стрибок інтенсивності сигналу; або – один із процесів перетворення аналогового на цифровий сигнал, що свідчить на користь його інформаційності.

У 1922 р. О. Фрідман знайшов розв'язку рівнянь загальної теорії відносності А. Ейнштейна, створивши першу з нестационарних моделей Всесвіту для однорідного і ізотропного розподілу речовини, що відповідає реальному розподілу речовини на найбільших доступних для спостереження масштабах, і показав що Всесвіт не є стаціонарним – середня густина змінюється з часом [20].

Після створення інфляційної моделі, стало можливим пояснити механізм Великого Вибуху та деякі характеристики Всесвіту, серед яких – залежність усередненої по всьому просторі амплітуди неоднорідностей густини від їх масштабу. Кульмінацією розвитку фізичної космології, стало відкриття неоднорідного розподілу температури залишкового випромінювання по кутових координатах в супутниковому експерименті «COBE» та «WMAP». Наявність таких неоднорідностей передбачалась теоретично. На сьогоднішній момент космологія достатньо успішно пояснює розвиток Всесвіту від моменту Великого Вибуху до сьогоднішніх днів, кількісно описуючи всі його характеристики, і є наукою що стрімко розвивається [19].

Найбільш популярною теорією виникнення Всесвіту – теорія струн. Вона передбачає, що матерію і взаємодії можна описати як певний набір часток, що діляться на кілька груп: кварки, лептони, бозони. Ці частинки є, по суті, цеглинками світобудови, так як вони настільки малі, що їх не можна розділити на складові. Відмінною рисою теорії струн стає твердження про те, що такі цеглинки не є частинками, а ультрамікроскопічними струнами, що здійснюють коливання, на різній частоті. Для розуміння теорії слід усвідомити, що струни не є ніякої матерією, це енергія. Отже, теорія струн робить висновок, що всі елементи Всесвіту складаються з енергії.

Відомо, що енергія визначає рух матерії. Цей рух може бути якісно різним, в залежності від цього енергія поділяється на механічну, ядерну, електромагнітну та іншу. Ясно, що енергія не є незалежним явищем. Вона є лише властивістю матерії, яка утворюється у вакуумі з інфоквантів (кварки, лептони, бозони), найменших неподільних частин, з'єднуючись в певній послідовності, вони утворили всі фізичні частинки, а також хімічні елементи.

З цієї причини енергія не може бути первинною ні по відношенню до інфоквантів, ні до інформації, ні до знання. Енергія – всього лише властивість інформації, її характеристика. Оскільки енергія є скалярною величиною, запасена енергія може бути дуже велика, але нею не завжди можна скористатися.

На відміну від енергії, сила – векторна величина, що є мірою механічної дії одного тіла на інше або інші тіла. Цей вплив може бути як між безпосередньо контактуючими тілами, так і тілами, що знаходяться на відстані один від одного. Саме сила, що міститься в інформації, може змінити інші структури або пласти інформації, деформувавши їх, змінивши їх вплив або частково зруйнувавши.

Всесвітньо відомий американський математик, творець теорії інформації, основоположник кібернетики Норберт Вінер, вважає, що: «Інформація це не матерія і не енергія, інформація – це інформація» [6]. Розглядаючи інформацію на одному рівні з матерією і енергією, як необхідну субстанцію всіх речей і явищ у світі, він відносив її до найфундаментальніших базисів. Інформація володіє ще одною унікальною властивістю, – передаючись з одного місця в інше, вона не зникає з того місця, звідки її передали. На відміну від матерії і енергії, – для них виконуються закони збереження.

За останні кілька десятиріч накопичена величезна маса наукової інформації. Такі найважливіші технологічні досягнення, як дослідження будови ядра і всесвіту, космічні польоти, винаходи мікропроцесорної технології, застосування інформаційних технологій, лазера і багато ін., значно розвинули наше уявлення про всесвіт, дали можливість робити експерименти, про які раніше можна було тільки мріяти.

Отже, відкриваючи нові можливості інформаційного простору, ми все більше пізнаємо природу світоустрою. Інформація є первинною по відношенню до енергії, матерії та до сили. Слово «знання» – еквівалент до іноземного слова «інформація», а знання є силою, що не підлягає сумніву. Проте головне, щоб інформація – знання мала в собі певний вектор впливу, тільки тоді інформація буде володіти силою. Звичайно, ще краще, якщо ця інформація буде нести в собі енергію високої позитивної якості.

Список використаних джерел та літератури:

1. Біблія Онлайн; Буття, розділ 1. URL: <https://www.bibleonline.ru/bible/ukr/01/01/>
2. Біблія Онлайн; Від Івана, розділ 1. URL: <https://www.bibleonline.ru/bible/ukr/43/01/>
3. Біблія Онлайн; До римлян, розділ 10. URL: <https://www.bibleonline.ru/bible/ukr/52/10/>
4. Вікіпедія; Інформація. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%98%D0%BD%D1%84%D0%BE%D1%80%D0%BC%D0%B0%D1%86%D0%B8%D1%8F>
5. Лаплас П.С. Изложение системы мира. Ленинград: Наука, 1982. 376 с.
6. Виннер Н. Кибернетика, или управление и связь в животном и машине; или Кибернетика и общество. 2-е изд. Москва: Наука, 1983. 344 с.
7. Вікіпедія; Сура Аль-Фатіха. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D1%83%D1%80%D0%B0_%D0%90%D0%BB%D1%8C-%D0%A4%D0%B0%D1%82%D1%96%D1%85%D0%B0
8. ГОСТ 7.0-99 Информационно-библиотечная деятельность, библиография. Термины и определения.
9. Исиодор Эпштейн. Глава 14. Иудаизм Талмуда // *Иудаизм. Букенистическое издание*. 2004.
10. Кант Е. Твори: в шести томах. Київ: Думка, 1963. Т. 1. 543 с.
11. Когаловский М.Р. Глоссарий по информационному обществу / под общ. ред. Ю.Е. Хохлова. Москва: Ин-т развития информационного общества, 2009. 160 с.
12. Кун Т. Структура научных революций. Київ: Port-Royal, 2001. 228 с.
13. Людвиг Отт. Основные положения католической догматики: учеб. пособ. Москва, 2011. 338 с.
14. Моисеев Н.Н. Расставание с простотой. Москва: АГРАФ, 1998. С. 98.
15. Почепцов Г.Г. Теорія комунікації. Київ: Видавничий центр «Київський університет», 1999. 301 с.
16. Русаков А.Ю. Информационно-коммуникативные технологии в социокультурных контекстах различных исторических эпох // *Вопросы культурологии*. 2008. № 4. С. 21-25.
17. Сажин М.В. Современная космология в популярном изложении. URSS. 2002. 240 с.

18. Створення світу. URL: http://znaimo.com.ua/%D0%A1%D1%82%D0%B2%D0%BE%D1%80%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F_%D1%81%D0%B2%D1%96%D1%82%D1%83
19. Хокинг С. Мир в ореховой скорлупке. Москва: Амфора, 2011. 220 с.
20. Фридман А.А. Мир как пространство и время // *О кривизне пространства; О возможности мира с постоянной отрицательной кривизной пространства. Материалы и статьи о жизни и творчестве А.А. Фридмана / В.А. Стеклов, В.А. Фок, Я.Б. Зельдович.* URSS. 2015. Изд. 6. 152 с.
21. Morris G. Genesis Flood. 1961. URL: <https://www.bookdepository.com/Genesis-Flood-Henry-Morris/9780852340066/>

А. В. Говоровский

Гнеесеологические аспекты информации в космологической системе мироустройства

Основной частью статьи является понятие «информация», его характер и отражение в жизнедеятельности общества. Формирование коммуникативной культуры на фоне повышения уровня информационной грамотности.

Определяется роль информации (слова) в процессе мироздания и его развития, содержательности и влияния на сущность. Приводятся примеры мироустройства, который происходит при участии информационного вмешательства носителем которого является слово.

Рассматривается эволюционная модель существующего мира через призму импульса, как скачка интенсивности сигнала. В частности, приводится пример теории струн, которая рассматривает информацию на одном уровне с материей и энергией как необходимую субстанцию всех вещей и явлений в мире.

Ключевые слова: информация, информационное вмешательство, космологическая система.

A. W. Govorovskiy

The epistemological aspects of information in cosmological structure of the world

The main part of the concept of «information», his character and reflected in the life of society. Formation of communicative culture against the backdrop of increasing the level of information literacy.

The role of information (word) in the world foundation and in development, content and impact on nature. Examples world order that is involving information carrier which is the word.

In article consider the evolutionary model of the existing world through the prism of momentum as the jump signal strength. In particular, an example of string theory, which considers the information on a par with matter and energy as a necessary substance of all things and phenomena in the world.

Key words: information, information intervention cosmological system.

Отримано: 30.05.2017

ІВАН ФОМИЧОВ – УЧАСНИК ФРАНЦУЗЬКОГО РУХУ ОПОРУ ПЕРІОДУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Серед історичних подій ХХ ст. великий вплив на долю багатьох європейців мала Друга світова війна, розпочата гітлерівською Німеччиною. Її важливою частиною був рух Опору, що розгорнувся в окупованих німцями країнах. Щодо національного складу руху Опору, то він був інтернаціональним. Часто люди не з власної волі опинялись далеко від Батьківщини. Знаходячись на чужині, вони вливались у ряди борців з німецькими нацистами. Прикладом цього є біографія уродженця України, учасника французького руху Опору Івана Федоровича Фомичова. Він народився 9 травня 1922 р. в селищі Чапаєво (зараз – сел. Слобожанське Кегичівського району) на Харківщині. У травні 1941 р. він був призваний на військову службу, а 6 липня важкопораненим потрапив у німецький полон. Спочатку він був направлений до шпиталю у німецькому містечку Хаммерштейне. У жовтні 1942 р. його з іншими радянськими військовополоненими відправили до Франції. В одному вагоні із Фомичовим їхали В. Таскін, М. Нікітін, І. Голівець, М. Штиков, яких дружба пов'язала на довгі роки. Ця група полонених опинилась у шахтарському містечку Брувіль, що у Лотарингії. Їх поселили в одному бараці, але працювали вони на різних шахтах. Кожного військовополоненого закріплювали за вільнонайманими шахтарями. Останні як могли допомагали в'язням: підготовували, намагались полегшити їх роботу, повідомляли про події на німецько-радянському фронті. Не дивлячись на небезпеку, полонені створили підпільну організацію. За рішенням комітету І. Фомичов та В. Таскін відправились у Париж для встановлення контакту з місцевими партизанами. Більше місяця вони добирались до французької столиці. У цьому їм допомагали французи та російські емігранти. У Парижі вони отримали нові документи. Згодом І. Фомичов разом із І. Кузнецовим виїхав до Нормандії, де очолили партизанські загони «Чапаєв» і «Сталінград». Патріоти проводили диверсії на дорогах, знищували окупантів та їх поплічників. Налагодили контакт з деголлівськими організаціями руху Опору, які ділилися вибухівкою та зброєю, отриманою із Великобританії. Згодом партизани перебрались у Бретань, де продовжували боротьбу. Влітку 1944 р. І. Фомичова та І. Кузнецова викликали у Центр і направили на формування нових партизанських загонів, що воювали неподалік від Парижа. 19 серпня 1944 р. в столиці Франції почалось повстання. Цього ж дня І. Фомичову було доручено із групою партизан визволити від гітлерівців вулицю Гренель, де розташовувалось консульство Радянського Союзу. Після визволення радянського консульства партизани пішли далі – на площу Бастилії. Біля одного перехрестя сталася сутичка із німцями, у якій І. Фомичова знову було поранено. Після лікування Іван Федорович повернувся додому. Працював на місцевому цукровому заводі, потім – на компресорній станції газопромислу. Згодом одружився. У 2007 р. Фомичов помер.

Ключові слова: Франція, Друга світова війна, Іван Федорович Фомичов, рух Опору, партизани, загін «Чапаєв», полон, військовополонені, інтернаціоналізм, окупанти, повстання, диверсії.

Серед історичних подій ХХ ст. великий вплив на долю багатьох європейців мала Друга світова війна, розпочата гітлерівською Німеччиною. Її важливою частиною був рух Опору, що розгорнувся в окупованих німцями країнах. Один із гітлерівських воєначальників цього періоду Л. Рендулич писав: «Історія війн не знає жодного прикладу, коли партизанський рух відігравав би таку ж значну роль, яку він відігравав в останній світовій війні. За своїм розмахом він становив дещо зовсім нове у воєнному мистецтві. За тим колосальним впливом, який він справив на фронтові війська і проблеми постачання, роботу тилу та управління в окупованих районах, він став складовою поняття тотальної війни. Партизанський рух, що роками поступово посилювався в Росії [тобто СРСР. – О.Д.], в Польщі, на Балканах, а також у Франції та Італії, вплинув на характер всієї світової війни» [9, с.135].

Щодо національного складу європейського Руху Опору, то він був інтернаціональним. Часто люди не з власної волі опинялись далеко від Батьківщини. Але знаходячись на чужині, вони включались у боротьбу з німецькими нацистами, допомагаючи виборювати мир із загальним ворогом. Прикладом цього є біографії вихідців із СРСР, зокрема з України, які пліч-о-пліч боролися у Франції, наближаючи свято Перемоги.

Аналіз документальних джерел і наукової літератури засвідчує, що в уявленнях німецькими загарбниками країнах Європи з самого початку окупації розгорталася визвольна, антифашистська боротьба. Вона мала різні форми і методи; характеризувалася полінаціональним складом, участю в ній різних верств населення, незалежно від ідеологічних, політичних і релігійних переконань. У західноєвропейських країнах, захоплених гітлерівцями, умови для антифашистського руху були виключно складними, оскільки маріонеткові уряди підтримували встановлені в них окупаційні режими і жорстко придушували будь-які прояви опозиції. Проте і в цих державах особливо після низки поразок нацистських військ на німецько-радянському фронті, Рух Опору з 1943 р. набув масового характеру, в т.ч. у Франції.

Свій внесок у боротьбу за мир в європейському Русі Опору в роки Другої світової війни вносили і українці з числа емігрантів, радянських військовополонених і примусово вивезених нацистами на роботи до Західної Європи.

У науковому контексті проблема Руху Опору в роки Другої світової війни є значущою. До неї зверталися всі післявоєнні покоління істориків. Однак, є багато проблем, що залишаються мало дослідженими. Зокрема, однією з таких «білих плям» у вітчизняній історіографії є питання про участь вихідців з України у західноєвропейському Русі Опору. Воно поки що не отримало належного висвітлення та потребує клопіткої роботи з боку краєзнавців та істориків.

Варто зауважити, що в дослідженні цього питання зустрічаються великі труднощі. Умови окупаційного режиму змушували радянських громадян, учасників європейського Руху Опору, в ці-

лях конспірації обходитися мінімумом документів у вигляді бойових донесень, відомостей та інформації про виконану роботу. До того ж, багато з цих документів не збережено, адже органи НКВС під час репатріації колишніх радянських військовополонених вилучали документи та нагороди за мужню боротьбу в рядах європейського Ополу, зокрема і французького. Багато з того, що залишилось на руках, партизани у 1960-х рр. передали у центральні архіви і музеї, розташовані у Москві.

Метою даної статті є висвітлення бойового шляху уродженця України, учасника французького Руху Опору Івана Федоровича Фомичова.

Стосовно особистості І. Фомичова, то про нього у радянські часи писали в місцевій та республіканській пресі [1-3, 5, 7, 12]. Є інформація у спогадах його соратника по боротьбі В. Таскіна [10]. В 1965 р. у Харкові були надруковані мемуари учасників руху Опору в різних європейських країнах, зокрема й І. Фомичова [11].

Французький партизан Іван Федорович Фомичов народився 9 травня 1922 р. в селищі Чапаєво (зараз – Слобожанське Кегичівського району) на Харківщині. В травні 1941 р. він був призваний на військову службу, яку проходив у Прибалтиці в артилерійських військах. Іван Федорович розповідав: «Час був тривожний: в Європі вже другий рік йшла друга світова війна. Але всі ми сліпо вірили нашим вождям, що панікувати зайве, бо ж, мовляв, ніхто не насмілиться напасти на нашу могутню й непереможну державу» [7]. Утім 22 червня гітлерівська Німеччина напала на Радянський Союз і громадяни країни на власній долі переконалися, що це не так. Радянські війська з кровопролитними боями відступали на схід.

Доленосним для І. Фомичова стало 6 липня 1941 р. Цього дня артилеристи зайняли оборону на березі річки. Тільки вони окопали свої «сорокоп'ятки», підготували снаряди, як хтось крикнув: «Танки!» Усі кинулись до гармат. «Отямився я від страшної болі, що пронизувала усе тіло. Припідняв голову і побачив довгу низку поранених та убитих. Німецький офіцер з пістолетом у руці йшов вздовж ряду, ногою перевертаючи тіла. Роздавався постріл і він йшов далі – ближче до мене. Страху не було, його заглушили біль та образа – уже все скінчено, а я не зробив жодного пострілу», – згадував Іван Федорович [11, с.145].

І. Ф. Фомичов. Післявоєнне фото

Йому пощастило. Підїхало авто і німецький офіцер, який сидів у ньому, покликав убивцю поранених червоноармійців. І. Фомичов знепритомнів. Він не міг згадати, як його погрузили в машину, як йому зробили перев'язку як завантажили у вагон. Так чоловік опинився у німецькому містечку Хаммерштейне (тепер – м. Чорне Поморського воєводства Польщі). Спочатку він потрапив до госпіталю. Начальник госпіталю, німець, оглянувши поранену ногу, наказав її ампутувати. Та бельгійський лікар пожалів молодика, вирішивши зберегти ногу. «Бельгійці – лікарі, санітари, поранені французи оточили мене зворушливою турботою. Вони ділилися зі мною їжею та цигарками, подовгу просиджували біля ліжка, намагаючись розважити...» [10, с.145]. Коли І. Фомичов почав одужувати, німці перевели його до концтабору.

У 1942 р. поблизу французьких міст, а також у вугільному басейні Па-де-Кале, на південному і західному узбережжі Франції з'явилися німецькі концтабори. В них перебували як військовополонені, так і цивільні громадяни, насильно вивезені гітлерівцями на роботу в західноєвропейські держави [4, с.87]. У жовтні 1942 р. частину радянських військовополонених відправили до Франції. До цієї групи потрапив й Іван Федорович. Везли в'язнів в ешелоні із закритими дверима й затягнутими колючим дротом вікнами під посиленою вартою. В одному вагоні з Фомичовим їхали Василь Таскін, Микола Нікітін, Іван Голівець, Микола Штиков, яких дружба пов'язала на довгі роки.

Ця група полонених опинилась у шахтарському містечку Трувіль, що у Лотарингії. Їх поселили в одному бараці. Але працювали вони на різних шахтах: так, Іван Фомичов опинився у третій, а Василь Таскін – у четвертій [1].

Кожного військовополоненого закріплювали за вільнонайманими шахтарями – французами або поляками. Шахтарі як могли допомагали в'язням: підгодовували, намагались полегшити їх роботу, мінімально навантажуючи вагонетки. І, звичайно, повідомляли про події на німецько-радянському фронті.

Так, Василь Таскін заприятелював із поляком Юзефом, який допоміг йому організувати втечу. Це сталося 1 січня 1943 року. Втеча виявилась невдалою – наприкінці березня цього ж року чоловіки потрапили в облогу і були повернені до концтабору. Після тортур і знущань їх відправили працювати на шахту № 3, де працював І. Фомичов [5].

Не дивлячись на небезпеку, полонені створили підпільну організацію в складі Івана Голівця, Михайла Козловського, Миколи Нікітіна, Василя Таскіна, Василя Третякова та Івана Фомичова [10, с.196]. Отриману від вільнонайманих шахтарів інформацію про стан на німецько-радянському фронті підпільники записували і розповсюджували у листівках. Крім того, агітували радянських військовополонених не йти на службу до власівської армії, а отже – не ставати зрадниками. В усіх шести шахтах, де працювали в'язні із Радянського Союзу, підпільний комітет сформував диверсійні групи. Їх члени ламали транспортери, відбійні молот-

ки, завалювали штреки тощо [1]. Однак підпільники хотіли, щоб їх антифашистська боротьба була ефективнішою. І тому на одному із засідань комітету було прийнято рішення відправити двох чоловік у Париж для встановлення контакту з місцевими партизанами. Вибір пав на Івана Фомичова та Василя Таскіна.

Слід відзначити, що в Франції з німецькими окупантами та колабораціоністським урядом Петена боролися партизани і підпільники, очолювані соціалістами, комуністами, профспілками, радикалами. Восени 1942 р. до них приєдналися прибічники Шарля де Голля (деголівці). У травні 1943 р. була створена Національна Рада Опору, а у червні – Французький комітет національного визволення на чолі з де Голлем [14, с.171-215]. До 1943 р. в Франції діяли відносно невеликі загони франтирерів [17]. Але поступово Рух Опору значно активізувався. Однією з причин цього стали перемоги Червоної армії під Сталінградом і Курськом. У всіх трудових і концентраційних таборах створювалися глибоко законспіровані антинацистські табірні, а потім і міжтабірні комітети. В складі французького Руху Опору було чимало вихідців із СРСР [4, с.89-90], зокрема з України.

Для здійснення запланованої втечі наших співвітчизників були задіяні вільнонаймані шахтарі – французи Моріс, Мішель і поляк Ян [10, с.196; 11, с.146]. Моріс роздобув для втікачів цивільний одяг, а Мішель організував їм перший притулок. Описуючи їхню втечу, І. Фомичов зазначав: «Ян точно з'ясував становище на шахті, розповів нам, через які ворота можна непомітно вислизнути разом із французами та поляками, що поверталися з роботи, дав продукти на дорогу. 12 червня 1943 р. наша зміна закінчувалась об 11 годині. Ще в штреку ми затерли вугільним пилом і мазутом намальовані величезні білі букви – позначки радянських військовоповолонених, непомітно попрощалися з тими, хто знав про втечу, і піднялися наверх разом із французами. Швидко умившись, наділи заготовану одягу, берети і направились до воріт» [11, с.146]. Перерізавши дріт, який відділяв шахту від городів, втікачі проповзли на подвір'я Мішеля, де на них чекала його дружина, яка дала харчів і вивела на вулицю. Тут чоловіки почули гул сирени: про їх втечу стало відомо у таборі. В. Таскін згадував: «День ми пролежали у посівах пшениці, а з наступом темряви відправились далі і йшли усю ніч» [10, с.196]. Спочатку йшли лише вночі, тримаючись подалі від доріг і населених пунктів. Але згодом, вирішили йти вдень. Коли закінчилися продукти, змушені були просити їх у місцевих жителів, які допомагали і ділились останнім з втікачами. Згодом І. Фомичов і В. Таскін дісталися до передмістя м. Амьєна – Корбі. Непомітно оминули вартового на мосту і зайшли до будинку Марти Буланже (по чоловіку – Кателуа) на його околиці. Господарка, що люто ненавиділа гітлерівців, нагодувала втікачів і дала можливість відпочити. Вранці, переодягнувшись у селянську одягу, вони сховались на городі неподалік від лісу.

Вдень Марта зателефонувала своїй сестрі Рене Буланже (Ненет) із підпільної групи. Рене терміново взяла вантажну ма-

Сім'я Ненет Буланже. 1965 р.

шину і виїхала до місця схованки чоловіків. На авто вони доїхали до її будинку в селищі Амле, а через шість днів разом із братом Інелем переховала їх на покинутій фермі в Орнуай поблизу Амьєна. Там вони переховувались два тижні. За цей час вони познайомились із емігрантом Михайлом (Михайло Гафт, родом з Конотопа) і поляком Петром (Ігнатом Сабещуком), які свого часу воювали в Іспанії у складі інтербригад, а після – боролись із гітлерівцями на території окупованої Франції [1; 10, с.197]. Михайло і Петро переправили Фомичова і Таскіна до Парижа. Це сталося 14 липня 1943 р. [1]. Тут вони познайомились ще з одним емігрантом – Жоржем (Георгієм Володимировичем Шибановим, уродженцем м. Миколаєва). Він влаштував втікачів на конспіративній квартирі, де господарем був Мішель Франк. За вказівкою

Жоржа І. Фомичов і В. Таскін стали вивчати французьку мову. Виходити на вулицю їм було заборонено через відсутність документів. Днів через десять підпільники видали втікачам паспорти, продовольчі та хлібні картки. За документами І. Фомичов став поляком Андре Формінським, а В. Таскін – болгаринином Базилем [10, с.107; 11, с.148]. З цього часу вони мали можливість знайомитись з містом. Незабаром чоловіки перебралися на квартиру до чеха Шоллера [11, с.148]. Саме тут Іван Федорович дізнався про визволення Харківщини від німецьких загарбників. Його радості не було меж. Йому хотілося боротися з ворогом, знищувати його, нехай і не на Батьківщині, бо він розумів, що й таким чином він зробив би свій внесок у Перемогу. Разом з Василем Костянтиновичем вони наполягали дати їм будь-яке доручення аби не сидіти без діла.

Нарешті їх залучили до боротьби. З ними зустрівся представник Центрального Комітету (далі – ЦК) Французької Компартії Гастон Ларош [10, с.197]. За його наказом Василь Таскін разом з іншими вихідцями з СРСР – втікачами із концтаборів повинен був створити спеціальний орган на кшталт штабу з формування радянських партизанських загонів. На початку 1944 р. був створений ЦК радянських військовополонених. До його складу увійшли вінничанин М. Слободинський (секретар ЦК і редактор газети «Советский патриот»), черкащанин І. Скрипай (відповідальний за підбір кадрів) і В. Таскін (після війни проживав у м. Одеса) – (відповідальний за організацію підпільних комітетів у

концтаборах і партизанських груп на сході Франції) [8; 10, с.200]. Завданнями комітету було залучення нових членів, допомога радянським військовополоненим, організація їх втеч, формування партизанських загонів, ведення агітаційної та пропагандистської роботи не тільки серед громадян СРСР, що опинились у Франції, а й серед російських емігрантів.

За рішенням «Союзу російських патріотів», створеного російськими емігрантами, І. Фомичов та І. Кузнецов (радянський офіцер, який втік із концтабору) виїхали до Нормандії в супроводі молодої французенки. На станції Гассе дівчина передала їм ручний кулемет. Так вони стали бійцями партизанського з'єднання, яке діяло в районі міст Алансон, Де Мерлеро і Гассе (департамент Орн) [2]. Ним командував італієць Маріо. З'єднання, до якого потрапив І. Фомичов, було зібранням представників різних народів. До його складу входили французи, італієць, іспанець, болгарин та два українця – харків'янин Василь Харченко та одесит Федір Федоров [15, р. 223-236]. Згодом у ньому було виділено два загоны «Чапаєв» і «Сталінград», відповідно на чолі з І. Фомичовим та І. Кузнецовим. На фермі біля залізничної станції Гассе, вони зустрілись зі своїми підлеглими. Обидва загоны провели 18 бойових операцій [6, с.45]. Подвигам чапаєвців був присвячений лютневий (1944 р.) випуск газети «Советский патриот» [4, с.94].

Спочатку зброї у партизанів і франтирерів майже не було. Але цей факт їх не міг зупинити. Розпочали боротьбу з диверсій на залізницях, оскільки ними повертались з відпочинку в Франції на Східний – німецько-радянський – фронт нацистські вояки. Туди ж перекидалась військова техніка з місцевих підприємств. Тому партизани вважали, що здійснюючи диверсії на залізницях у Франції, вони таким чином допомагали Червоній Армії громити ворога на Сході.

І. Фомичов згадував: «Рух тут здійснювався строго по графіку – до першої години ночі ходили цивільні поїзди, з часу до четвертій ранку – німецькі військові ешелони. Це полегшувало наше завдання, але залізниця ретельно охоронялась. Патрулі чергували на всіх ділянках» [11, с.149]. Перша операція виявилась невдахою. Не маючи вибухівки, вони просто розкручували рейки на стиках. Це займало багато часу і патрулі встигали помітити сміливців. Згодом месники виробили нову тактику: ставили обабіч дороги чергових, які попереджали про небезпеку за допомогою довгої мотузки. Коли німецький патруль проходив, партизани знову брались до роботи.

Загін налагодив контакт із різними організаціями французького Руху Опору, зокрема організаціями, що керувались деголлівським командуванням із Лондону. Часто через них народні месники діставали вибухівку. Це дало можливість з'єднанню Маріо підірвати лінію електропостачання і залишити на деякий час без електрики кілька заводів, що випускали військову продукцію. Також на прохання деголлівців було знищено декілька колабораціоністів [11, с.150; 12].

7-8 листопада 1943 р. партизани пустили під укіс два ешелони зі зброєю та німецькими військовослужбовцями. В зв'язку з цим, по тривозі були підняті німецькі військові підрозділи та французькі жандарми. Вони захопили в заручники 12 селян із ближнього села (так гітлерівці робили в усіх окупованих країнах для боротьби з рухом Опору). Про це партизан повідомив франтирер Роже із цього села. Партизани змушені були перейти в інше місце розташування – закинута церква, перетворена на укріплений пункт. Не дивлячись на загрозу потрапити в заручники, селяни допомогли патріотам. Посилення репресій щодо місцевих жителів змусило месників перейти у Бретань, де залізничний рух був більш інтенсивним. Партизани підірвали мости, склади з паливом, транспортні колони, залізничні полотна.

Влітку 1944 р. ситуація у Франції змінилась. 6 червня союзницькі (американські, британські та канадські) війська під командуванням генерала Д.Д. Ейзенхауера висадилися у Нормандії і стали витісняти німецьких загарбників із країни. Цього ж часу І. Фомичова та І. Кузнецова викликали у Париж. Тут їх направили на формування нових партизанських загонів. Разом із зв'язковою-француженкою вони відправились у район дії нових загонів, один із яких очолив Іван Федорович і знову назвав «Чапаєв». Він згадував: «У кожного з нас було по пістолету, автомату і парі гранат. Наступного ранку до місця зустрічі у лісі на велосипедах прибули двадцять п'ять наших майбутніх партизанів, колишніх радянських військовополонених, зібраних Г. Шибановим. Це були відмінні бойові хлопці, але ніхто з них не мав навіть пістолета. Колись так починали і ми» [11, с.151]. Щоб озброїтись, вони знищили кілька німецьких патрулів. Після цього перейшли до більш великих бойових операцій. На одному із шляхів месники захопили німецький танк, що відстав від колони. Знищивши екіпаж, вони забрали зброю і вибухівку. Після цього машину спалили. Інша операція була не зовсім вдалою. Бійці загону розташувались поблизу важливої автомагістралі, зробили завал з двох великих дерев і засіли поруч з автоматами і кулеметами. Ймовірно, німців хтось попередив, бо вони з'явилися з іншого боку, звідки їх не чекали. До того ж, зупинили машини на безпечній відстані, а потім і зовсім уїхали. Партизани дочекались іншої автоколоні, яка складалась із штабної та вантажної машин. Було вбито два офіцери і дванадцять солдатів. У легковому авто виявилось багато документів, оперативних карт, схем, які партизани забрали із собою та оперативно передали в Париж [12].

Повертаючись із завдання, патріоти зупинились на відпочинок неподалік від якогось поселення. Тут їх заарештували жандарми. «Прийшлося попрямувати у відділок, – згадував І. Фомичов. – Але тут сталося те, чого ми найменше могли очікувати. Начальник відділку – французький капітан, дізнавшись, що перед ним радянські партизани, не тільки дав нам можливість уйти з-під варти жандармів, а й вивів у ліс під носом у гітлерівців і побажав удачі» [11, с.152]. Виявилось, що цей капітан був під-

пільником, якого направили працювати в жандармерію для порятунку патріотів.

Як показують факти, на півночі Франції, в районі вугільних копаєнь та будівництва фортифікаційних споруд «Атлантичного валу» містилися понад два десятки гітлерівських робочих таборів для радянських полонених. Тут їх налічувалося 20-25 тис. осіб. Характерно, що з складу цивільних полонених становили вихідці з України. Ці обставини і визначили, згодом, той факт, що в північних департаментах Франції основну масу радянських партизан складали саме вони. Так із загальної кількості – 400-450 радянських партизан, що діяли в північних областях – 300-350 були українцями, а з 24 радянських партизанських загонів – 14 очолювали вихідці з України. Про ефективність їх дій у цій місцевості свідчать неповні дані: за 1943-1944 рр. їх силами було знищено або пошкоджено: 18 залізничних ешелонів, 26 паровозів, понад 300 вагонів, 10 автомашин із зброєю, 7 електроліній, понад 50 телефонно-телеграфних ліній, крупних мостів 2, телеграфно-телефонних ліній військового значення 90. Партизанські групи полонили 229 гітлерівців, які були передані союзникам [16, р. 321-325].

У серпні 1944 р. чапаєвці втратили контакт із Центром. Тоді І. Фомичов відправився до столиці. В цей час парижани активно готувалися до повстання, допомагаючи союзним військам швидше визволити Францію від німецьких окупантів. У той же час німці готувалися до оборони. У Венсенському лісі гітлерівці зводили барикади. Але на боротьбу із ними піднялися майже всі мешканці міста. У робочих кварталах створювались збройні групи. До столиці стягувались партизанські загоны, зокрема й радянські. Згодом був створений штаб повстання, який очолив командувач з'єднаними військами патріотів Паризького загону полковник Роль Тангі.

19 серпня 1944 р. почалось повстання. Цього ж дня І. Фомичову було доручено із групою партизан звільнити від гітлерівців вулицю Гренель, на якій розташовувалось консульство Радянського Союзу [2]. «Важко уявити хвилювання, що нас охопило. Після трьох років, проведених далеко від Батьківщини, після гітлерівських таборів і каторжної праці, втеч і боїв на землі Франції, нам належало стати визволителями на маленькому клаптику радянської землі в центрі Парижа!» – писав Іван Федорович [11, с.153]. Група швидко пройшла повз Ейфелеву вежу, перейшла через Сену. По вулиці Гренель попадались німецькі патрулі, але бійці просувались швидко до «свого» будинку. Підбігши до двоповерхової будівлі, розташованої в глибині великого двору, знищили німецьких охоронців та увірвалися у приміщення. Після невеликої перестрілки радянське консульство було визволене. І. Фомичов, піднявшись на другий поверх, знайшов прапор Радянського Союзу і підняв його над консульством. На очах бійців були сльози. «Хочеться кричати від радості та співати. Хрипкими від спазмів у горлі голосами ми заспівали «Інтернаціонал». І раптом ми помічаємо – ми співаємо не одні. На подвір'ї, у воріт, огорожі, на вулиці стоять люди, люди трудового Парижу і, піднявши очі до

червоного радянського прапора, знявши кепки і берети, співають разом із нами» [3; 11, с.154; 18]. А потім почувлись оплески. І навіть на два ворожих снаряди, що пролетіли мимо у цей час, ніхто не звернув уваги [1, 23 березня].

Коли ейфорія спала, партизани пішли далі – на площу Бастилії. Біля одного перехрестя на них вилетіла німецька машина і з неї вискочили солдати. Зав'язалась рукопашна сутичка. Раптом почувся постріл: І. Фомичова було поранено. Товариші донесли його до метро, а звідти – доставили в шпиталь. Так закінчився бойовий шлях Івана Федоровича Фомичова... Бойовий... Але не життєвий! Кілька місяців його рятували в паризькому госпіталі. Тут він дізнався про Перемогу, що увінчала кінець війни. За європейським часом це сталося 8 травня. І ось у грудні 1945 р. настав хвилюючий день повернення до рідної домівки. Скільки радощів зазнали батьки!, адже вони, за все лихоліття не отримали від сина ані вісточки!

Незабаром Іван Федорович вийшов на роботу, бо треба було піднімати з руїн країну. Життя увійшло у звичне русло. Працював на місцевому цукровому заводі, потім – на компресорній станції газопромислу. Згодом створив сім'ю, виховав із дружиною доньку і сина. Пізніше, на зустрічах ветеранів війни селища або району хтось обов'язково вітав Івана Федоровича: «Бон жур, камрад!». 7 травня 2007 року Івана Федоровича Фомичова не стало. Його похоронили на місцевому цвинтарі [13].

Отже, на прикладі уродженця української Слобожанщини І. Фомичова і його побратимів переконаємося в тому, що боротьбу з гітлерівськими окупантами під час Другої світової війни вели різні країни і народи Європи. Включившись у Рух Опору, він мужньо боровся за мир в очолюваному ним загоні «Чапаєв» на Півночі Франції, що складався з вихідців із СРСР, зокрема з України. Самі життя і бойовий шлях І. Фомичова є яскравим прикладом мужності та незламності, великої любові до своєї Вітчизни і ненависті до ворога. У той же час це є фактом, що мир виборюється спільними зусиллями народів. І берегти його потрібно всім разом.

Список використаних джерел та літератури:

1. Белей О. Комрад Жан: документальний нарис // *Вечірній Харків*. 1977. 21, 23 березня.
2. Демиховский Н. Иван Фомичев – герой Парижа // *Сельская жизнь*. 1964. № 107. С. 4.
3. Елисаветский С. Это было в восставшем Париже // *Правда Украины*. 1974. 25 августа.
4. Кокорин М.А., Стручков А.А. Боевая деятельность советских патриотов на территории Франции // *Вопросы истории*. 1960. № 3. С. 88-101.
5. Лясковський В. Рядом с Пориком // *Правда Украины*. 1964. 6 августа.
6. Нечаев Г. Участие советских граждан в движении Сопротивления во Франции // *Военно-исторический журнал*. 1965. № 6. С. 37-50.
7. Нормандія – Кегичівка // *Слобідський край*. 1993. 8 червня.
8. Олійників О. Українці на фронтах Другої світової війни // *Чорноморські новини*. 2015. 21 травня.

9. Рендулич Л. Партизанская война // *Итоги Второй мировой войны: сб. ст. /под ред. И.Н. Соболева; пер. с нем. Л.К. Комоловой. Москва: Изд-во иностранной литературы, 1957. С. 135-155.*
10. Таскин В.К. С сознанием исполненного долга // *Против общего врага: Советские люди во Французском движении Сопротивления: сб. воспоминаний /под ред. И.В. Пароткина. Москва: Наука, 1972. С. 192-210.*
11. Фомичов И.Ф. Нормандия, Бретань, Париж // *От Карпат до Нормандии: Люди интернационального долга: сб. воспоминаний. Харьков: Прапор, 1965. С. 143-155.*
12. Фомичов И.Ф. Нормандия, Бретань, Париж... // *Радянська Україна. 1966. 26 червня.*
13. Фонд Слобожанського краєзнавчого музею, присвячений І.Ф. Фомичову.
14. Черкасов П.П. Франция // *Движение Сопротивления в Западной Европе. 1939–1945. Национальные особенности. Москва: Наука, 1991. С. 171-215.*
15. Gaston Laroche. On les nommait des йtrangers: les immigrйs dans la Rйsistance. Paris: Bouquins, 1965. 477 p.
16. David Schoenbrun. Maquis: Story of the French Resistance. Bristol: Robert Hale Ltd, 1990. 528 p.
17. Франтирери, або вільні стрільці – так називали добровольців-партизан, які подекуди залучались до партизанської боротьби.
18. У різних публікаціях цей епізод описаний по-різному. Автори взяли інтерпретацію саме І.Ф. Фомичова.

Е. В. Дьякова, Ю. А. Климчук

**Іван Фомичов – учасник французького руху
Супротивлення періоду Другої світової війни**

Среди исторических событий XX века большое влияние на судьбы многих европейцев имела Вторая мировая война, которую начала гитлеровская Германия. Ее важной составной частью было сопротивление Сопротивления, развернувшееся в оккупированных немцами странах. Относительно национального состава движения Сопротивления, то он был интернациональным. Часто люди не по собственной воле оказывались далеко от Родины. Но находясь на чужбине, они проводили борьбу с немецкими нацистами, помогая бить общего врага. Примером этого является биография уроженца Украины участника французского движения Сопротивления Ивана Федоровича Фомичова. Он родился 9 мая 1922 г. в пос. Чапаево (сейчас – пос. Слобожанское Кегичевского района) на Харьковщине. В мае 1941 г. он был призван на военную службу, а 6 июля тяжело раненным попал в немецкий плен. Сначала он был направлен в госпиталь в немецком городке Хаммерштейне. В октябре 1942 г. его вместе с другими советскими военнопленными отправили во Францию. В одном вагоне с Фомичовым ехали В. Таскин, Н. Никитин, И. Голивец, Н. Штыков, которых дружба связала на долгие годы. Во Франции им помогали французы, поляки, чехи, бельгийцы, итальянцы и др. Эта группа пленных оказалась в шахтерском городе Брувиль в Лотарингии. Их поселили в одном бараке, но работали они на разных шахтах. Каждого военнопленного закрепляли за несколькими шахтерами – французами или поляками. Шахтеры как могли помогали узникам: подкармливали их, пытались облепить их работу, сообщали о событиях на немецко-советском фронте. Несмотря на опасность, пленные организовали подпольную организацию. На одном из заседаний комитета было решено отправить

И. Фомичова и В. Таскина в Париж для установления контакта с местными партизанами. Более месяца они добирались до французской столицы. В этом им помогли французы и русские эмигранты. В Париже они получили новые документы и выехали в Нормандию, где возглавили партизанские отряды «Чапаев» и «Сталинград». Патриоты проводили диверсии на дорогах, уничтожали оккупантов и коллаборационистов. Наладили контакт с деголлевскими организациями движения Сопротивления, которые делились взрывчаткой и оружием, полученной из Великобритании. Со временем партизаны перебрались в Бретань, где продолжали борьбу. Летом 1944 г. И. Фомичова и И. Кузнецова вызвали в Центр и направили на формирование новых партизанских отрядов, воевавших недалеко от Парижа. 19 августа 1944 г. в столице Франции началось восстание против гитлеровских оккупантов. И. Фомичову было поручено с группой советских партизан вычистить от гитлеровцев улицу Гренель, где размещалось консульство Советского Союза. После освобождения советского консульства партизаны пошли дальше – на площадь Бастилии. В этом бою он был ранен. После лечения вернулся домой. До выхода на пенсию работал на сахарном заводе, потом – на компрессорной станции газовой промышленности. Создал семью. В 2007 г. Фомичов умер.

Ключевые слова: Франция, Вторая мировая война, Иван Федорович Фомичов, Движение Сопротивления, партизаны, отряд «Чапаев», плен, военнопленные, интернационализм, оккупанты, восстание, диверсии.

H. Djakova, Y. Klimchuk

Ivan Fomichov – participant of the French Resistance Movement of the Second World War

Among the historical events of the 20th century the Second World War which was started by Hitler had a great influence on the destiny of many European people. The Resistance Movement which took place in the countries occupied by Germans was an important part of the war. People of different nationalities participated in the Movement. Very often people found themselves far away from their Motherland contrary to their desire, but being in a foreign country they helped to fight against the common enemy. An example of this is a biography of Ivan Fedorovich Fomichov, who was born in Ukraine and was a participant in the French Resistance Movement. Ivan Fedorovich was born on May 9th 1922 in Chapaev village (now it's called Slobozhanskoe, Kegichivskiy region) in Kharkov region. In May 1941 he enlisted into the army and on the 6th of July 1941 he was severely injured, imprisoned by the Germans, and taken to the hospital in the German town of Hammershtain. In October of 1942 he, along with other imprisoned soldiers was brought to France. Vasilij Taskin, Nikolay Nikitin, Ivan Golivets, Nikolay Shtikov and Ivan Fomichov happened to be in the same train car. They became friends for many years. Soviet people in France were helped by French, Polish, Chech, Belgian, Italian people and others. This group of imprisoned soldiers happened to be sent to a mining city Brivil in Lotaringia. They were housed in the same building, but they worked in different mines. Each soldier was attached to a hired French or Polish miner. The miners tried to help the confined soldiers as much as they could. They fed them, tried to make the work easier for the soldiers, and informed them about the events on the Soviet-German front. Despite the danger, the confined soldiers organized a secret group.

At one of their committee meeting it was decided to send Ivan Fomichov and Vasilij Taskin to Paris to establish relationships with the local partisans. For more than a month they tried to reach the capital of France with the help of French and Russian emigrants. They received new documents in Paris. Fomichov and Ivan Kuznitsov went to Normandy, where they headed the «Chapaev» and «Stalingrad» partisan groups. The patriots sabotaged many coups on the roads, and killed many of their enemies (the occupants and collaborators) along the way. They got acquainted with groups «de Goll» of Resistance Movement, who shared with them their weapon and bombs which were received from Britain. With the lapse of time the partisans moved to Bretan where they continued to fight against the enemy. In summer of 1944 I. Fomichov and I. Kuznetsov were invited to the Centre and then they were sent to Paris to form new partisan groups there. On August 19th 1944 in the capital of France the rise against the German occupants started. On the same day I. Fomichov and a group of the Soviet partisans were entrusted to clean the Grenel street (where the embassy of the Soviet Union was situated) from the Germans. After it was done, the partisans went further to the Bastilia Square. There was a fight with the Germans near one of the crossroads where Fomichov was wounded. After his medical treatment was finished Ivan Fedorovich returned home. He worked at the local plant which produced sugar, and then he worked at a compressor station of gas industry. With the lapse of time he got married. Ivan Fomichov died in 2007.

Key words: France, Second World War, Ivan Fedorovich Fomichov, the Resistance Movement, partisans, «Chapaev» group, confinement, imprisoned soldiers, internationalism, occupants, the rise, sabotage.

Отримано: 24.08.2017

УДК 929Пасічник

О. Є. Зубко

**ТРОХИМ ІВАНОВИЧ ПАСІЧНИК (1896–1968). «ЧЕТВЕРТИЙ»
З КОГОРТИ «ВИКЛАДАЧІВ-ПОДОЛЯН» УКРАЇНСЬКОГО
ВИЩОГО (ВИСОКОГО) ПЕДАГОГІЧНОГО ІНСТИТУТУ
ІМ. М. ДРАГОМАНОВА В ПРАЗІ**

Український вищий (високий) педагогічний інститут ім. М. Драгоманова в Празі (1923-1933) – провідний осередок української педагогічної науки і перший за межами України вищий педагогічний навчальний заклад – був відкритий з ініціативи Українського Громадського комітету в Празі в 1923 році. Пройшовши складний шлях організації, УВПІ готував потужні кадри українських культурно-політичних борців. На його трьох факультетах (історично-літературному, математично-природничому та музично-педагогічному) навчалося чимало відомих діячів: Олена та Михайло Телізи, Олег Кандиба-Ольжич, Леонід Мосендз, Галина Мазуренко-Боголюбова, Юрій Дараган, Людмила Красковська та інші. І це було не дивно, бо крім видатного студентства, вуз мав добру плеяду викладачів. Зокрема, тут працювали: Леонід Білецький, Софія Русова, Сергій Шелухін, Дмитро Дорошенко, Агенор Артимович, Василь Сімович, Аркадій Животко, Максим Славінський, Степан Рудницький, Степан Сірополко, Володимир Січинський. Драгоманівський інститут мав власне видавництво «Сіач», потужну бібліотеку. Його складови-

ми частинами були також й Матуральні курси, й Реформована українська гімназія в Ржевницях. І хоч за десять років плідної діяльності Празького Вчительського інституту, його закінчило всього 178 студентів, базато хто з них згодом стали або видатними вченими, або відомими музикознавцями чи літераторами, що тільки свідчило про високу якість здобутих в інституті знань.

Серед 80-ти викладачів-українців УВП ім. М. Драгоманова в Празі були як відомі українському загалу, так і ті, хто тільки розпочинав свій педагогічний шлях. Серед останніх віднайшлося п'ятеро подолян, бо представлені тут були, фактично, майже всі етнографічні райони України.

Пошуки біографій подолян-увіпсів розпочалися з 2010 року. Вони одночасно були й складними й легкими. Легкими тому, що велися значно раніше або паралельно старшими наставниками та колегами. Наприклад, велику допомогу в пошуку матеріалів надала авторові Ганна Василівна Карась – заслужений працівник культури України, доктор мистецтвознавства, член Національної спілки краєзнавців та завідувач кафедри академічного та естрадного співу Прикарпатського національного університету ім. Василя Стефаника. Низький авторський уклін й мудрому Наставнику, Вчителю, Пораднику та Критику, Людині з Великої Літери академіку Миколі Івановичу Мушинці – дійсному члену НТШ, голові асоціації українців Словаччини. Велике «Спасибі» й науковому консультанту, доктору історичних наук, професору, завідувачу кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського Ользі Анатоліївні Коляструк, котра не тільки прищепила ще в студентські роки любов до культури, історії, до рідного краю, високі наукові пошукові стандарти, наукову вимогливість, а і нині стоїть біля витоків «Центру історії Вінниці» й самоідентифікації вінничан. Тоді як утруднювалися пошуки тим, що певні архівні матеріали тільки уводилися до архівного обігу. Так наприклад, фонди Українського Технологічно-господарського інституту у Мюнхені були передані в Україну лише в 2009 році і до архівного обігу були уведені тільки в кінці 2012 року – на початку 2013 року.

Ключові слова: українська міжвоєнна еміграція, Поділля, культурно-освітня діяльність, Чехословаччина.

Захистивши в 2010 році ґрунтовне дослідження, присвячене створенню та діяльності Українського вищого (високого) педагогічного інституту ім. М. Драгоманова в Празі (1923-1933 рр.), констатувала факт, що з восьмидесяти біографій викладачів – «увіпсів» не відтвореними залишилося п'ятнадцять. В когорті тих п'ятнадцяти – п'ятеро подолян: Петро Савицький, Ніна Дяченко-Гордаш, Микола Тимченко, Федір Сумневич, Трохим Пасічник. Першою із «подільського списку» було «викреслено» «літинчанку» Ніну Дяченкову-Гордаш – учасницю Республіканської капели Олександра Кошиця, а згодом відому чехословацьку оперну співачку. Оскільки в 2012 році вийшла друком монографія про музичну культуру української діаспори доктора мистецтвознавства, професора й завідувача кафедри академічного та естрадного співу Прикарпатського національного університету ім. Василя Стефаника Ганни Карась [1]. «Ямпільчанин» Петро Савицький –

доцент кафедри геології та мінералогії, а згодом викладач (ректор в 1953-1963 роках) Українського Технічно-господарського інституту в Мюнхені – був «представлений» автором даної публікації на Всеукраїнській науковій конференції «Українська революція 1917-1921 рр.: передумови, процеси, наслідки, уроки» 24 березня 2017 року у Меджибожі Хмельницької області [2]. «Муровано-куриловчанин» Федір Сумневич – адвокат, повітовий комісар Рівненщини, губернський комісар Волині, голова Української Селянської спілки в ЧСР та асистент кафедри економіки й правознавства «звучатиме» у травні 2017-го на Міжнародній науковій конференції «Україна-Польща: історичне сусідство» (Вінниця, 18-19 травня 2017 р.). Тоді як Трохим Іванович Пасічник – «четвертий» з «подільських увіп'єстів».

Пошуки увіп'єста Пасічника почалися з короткої його біографії, віднайдені у фонді Українського Громадського комітету в Празі (1921-1925):

«Народився 23.07.1896 р. на Поділлі. Закінчив Вінницьку вчительську семінарію, згодом завідував двокласною школою у Сарненському повіті (Волинь). В 1915-1916 роках – вступив до Вінницького реформованого учительського інституту, по закінченні якого був учителем Вінницької семінарії з дисциплін: українське письменство та історія. Керівник зразкової при семінарії школи. Після року служби, вступив дійсним студентом у Київський державний університет, де й перебував аж до часу емігрування (до 1921 року). З 1921 року – прикомандирований до Міністерства освіти УНР, а з 1922 року по запрошенню Українського Педагогічного Товариства у Львові прийняв посаду професора українського письменства та історії у класичній гімназії м. Луки (Галичина). Тут же викладав співи і керував шкільним хором аж до 1923 року. З 1923 року – у складі викладачів Матуральних курсів при УВПІ ім. М. Драгоманова в Празі.*

Громадський стаж: член УПСР, працював у справі військової пропаганди і українізації війська. Тому, під час свого студентства був головою Українського Товариства юнаків Київської Костянтинівської Військової школи. Під час більшовицької окупації свої політичні переконання переховував. А у Вінниці під керівництвом Чехівського приймав діяльну участь в українізації церкви, як засіб боротьби з русифікацією.

Під час вчителювання в Луці був організатором Товариства Просвіти та головою Національного Хорового Товариства.

Цей життєпис складений на підставі інформації, поданої професором Миколою Тимченком. Документом, прикладеним до прохання Т. Пасічника, є посвідка Міністерства освіти УНР від 13.IV.1922 р. Ч. 482.

Директор Матуральних курсів – Євген Іваненко» [3, арк.12].

Якщо Ніна Дяченко-Гордаш була пов'язана з Хоровою капелю Кошиця, Петро Савицький – з технічними діамантами «Де Бірс», а Федір Сумневич – з неймовірно популярними у празькому

еміграційному колі автотракторними курсами (курсами водіїв в епоху науково-технічної революції 1920-х – 1930-х, коли швидкими темпами розвивалися авіація, автомобілевиробництво, двигунобудівництво, машинобудівництво, з'явилися нейлон та різновиди пластмаси й т.д.), то Трохим Пасічник – з Матуральними курсами та поезією.

Матуральні курси при УВПІ (1924-1929 рр.) були zorganizовані спершу при Українській Сільськогосподарській академії в Подєбрадах. Їх поява в 1922 році була спричинена тією обставиною, що більшість української молоді мала незакінчену середню освіту. А без повної середньої освіти вступ до вищих навчальних закладів був, фактично, закритий. Згодом, Управа Українського Громадського комітету в Празі (керівник – Микита Шаповал) визнала за доцільне закріпити курси юридично за Вищим Педагогічним інститутом (1924 рік). Доцільність такого перезакріплення крилася у самому профілі Драгоманівського вузу. Адже серед навчальних дисциплін, які викладалися на курсах були: українське письмо (українська мова – О. З.), латинська, французька, німецька, чеська мови, історія, філософська пропедевтика (скорочений виклад філософії в систематизованому вигляді, фактично вступ до філософії – О. З.), алгебра, геометрія, тригонометрія, аналітична геометрія, фізика, хімія, природознавство, географія, малювання, нарисна геометрія, креслення [3, арк.29]. Трохим Іванович, як лектор українського письменства до 1929 року отримував зарплатню платню в розмірі 1000 чехословацьких крон. (При співвідношенні курсу чехословацької крони до американського долару в 1923-1933 роках як 100:2,96, Трохим Іванович щомісячно отримував, фактично, 29 доларів 60 центів, встановлену чехословацьким Міністерством фінансів платню для лекторського еміграційного персоналу – О.З. [4, с.64-65]).

Михайло Шляхтиченко – інтернований вояк Каліського табору, а згодом слухач Матуральних курсів при УВПІ так згадував про своїх приятелів Олега Кандибу-Ольжича та Трохима Пасічника в 1920-х роках: *«...Коли я ще був в третій групі Матуральних курсів разом із Олегом, українську мову і літературу викладав професор і поет Трохим Пасічник. Хоч я був матурантом, а Пасічник професором, ми через родину Іваненків і мою дружину, стали добрими знайомими і приятелями.*

Раз третя група мала писемну працю з історії української літератури, я якось спитав Пасічника як виглядала праця Олега Кандиби? Він мені відповів: «Вам я поставив чвірку (так у тексті – О. З.), а для праці Олега Кандиби у мене ноти немає. Його робота коротка, але змістом унікальна; він буде великим письменником» [5].

І справді, Олег Ольжич лишив помітний слід в українській літературі, але не менший помітний слід в царині українського письменства полишив і його викладач – Трохим Іванович Пасічник. Так, у випуску «Свободи» ч. 37 від 26 лютого 1964 року зазначало-

ся, що в редакцію 18 лютого 1964 року особисто завітав відомий український педагог і поет Трохим Іванович Пасічник [6, с.3]. Як довідемося із публікації, 1939-1943 роки подолянин Пасічник переживав у Чехословаччині. Проте, вже в 1944 році, з відкриттям Другого фронту, Трохим Іванович перебирається до Німеччини. Тут, в одному з німецьких видавництв в 1944 році була надрукована перша частина його поеми «Петро Гордієнко». Основним сюжетом поетичного твору стали визвольні змагання 1917-х – 1920-х років на тлі усєї історії України. Проте, весь наклад першої частини «В дорозі», як відзначив власне автор, «був захоплений і знищений більшовиками». Тоді як другий том поеми був опублікований автором в 1957 році у США. Цікаво, що друга частина «Петра Гордієнка» «Рідний гомін» саме 1957 року видання є нині в ряді бібліотек київських та одеських вузів. Зокрема, є вона у Науковій бібліотеці ім. М. Максимовича [9]. В 1944 році світ побачив й інший твір поета – поема «По всій Україні». Тематика цієї поеми «теж охоплювала події і переживання з часу боротьби за самостійну та соборну Україну». Цей твір автор писав впродовж 1922-1925 років, коли перебував не тільки в ЧСР, а й під час робочих поїздок на Західну Україну (на Закарпаття, що мало стати основним плацдармом працевлаштування випускників УВП ім. М. Драгоманова в Празі – О.З.). Поема «По всій Україні» теж побачила світ у Німеччині в кінці 1940-х у видавництві Геррозе, однак як і її попередниця, була знищена зі вступом радянських військ на територію країни.

Середина 1950-х – час, коли Трохим Іванович Пасічник перебрався з Німеччини до США. Осів він у Вунсокеті, Род Айленд. Тут у парафіяльній школі церкви Святого Михайла він обійняв посаду вчителя. А ще став диригентом двох хорів: місцевого та чоловічого хору «Бандура». На цих посадах «подолянин-увпіст» пропрацював до останніх днів свого життя.

В 1964 році в Нью-Йорку власним коштом професор Пасічник спромігся таки перевидати поему «По всій Україні». Хоча виказував міркування, що подужати власне видання семитомної епопеї «Петро Гордієнко» він не в змозі. А ще в останні роки свого життя професор Пасічник працював над історією світової літератури. В 1964 році ним був закінчений перший том «Історії всесвітньої літератури». Том закінчувався викладом історії літератури стародавнього Сходу. Другий том, за заувагою автора, мав містити матеріал про історію літератури давніх Греції та Риму, а третій том мав охопити «історію європейських літератур, включно з українською». Однак, цим планам не судилося виповнитися. В 1968 році «четвертий» з когорти видатних «увпістів» відійшов у вічність.

Список використаних джерел та літератури:

1. Карась Г. Музична культура української діаспори у світовому часопросторі ХХ століття. Монографія. Івано-Франківськ: Тіповіт, 2012. 1164 с.
2. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України в м. Києві (ЦДАВО України в м. Києві). Ф. 3801. Оп. 1. Спр. 287.

3. ЦДАВО України в м. Києві. Ф. 3801. Оп. 1. Спр. 281.
4. Зубко О.Є. Створення та діяльність Українського вищого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова в Празі (1923-1933 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 09.00.12 «Українознавство». Київ, 2010. 224 с.
5. Шляхтиченко М. До біографії д-ра Олега Кандиби-Ольжича. URL: http://shron.chtyvo.org.ua/Shliakhtychenko_Mukhailo/Do_biohrafii_d-ra_Oleha_Kandyby-Olzhycha.pdf
6. Проф. Т. Пасічник видав поему «По всій Україні» і закінчив 7-томуву епопею «Петро Гордієнко». URL: <http://svoboda-news.com/archiv/pdf/1964/Svoboda-1964-037.pdf>
7. Петро Гордієнко. Епопея. Ч.2: Рідний гомін / Т. Пасічник. Нью-Йорк; Торонто: Дніпро, 1957. 240 с.

О. Е. Зубко

Трофим Іванович Пасечник (1896-1968). «Четвертый» из когорты «преподавателей-подолян» Украинского высшего (высокого) педагогического института им. М. Драгоманова в Праге

Украинский высший (высокий) педагогический институт им. М. Драгоманова в Праге (1923-1933) – ведущий центр украинской педагогической науки и первое за пределами Украины высшее педагогическое учебное заведение – был открыт по инициативе Украинского Общественного комитета в Праге в 1923 году. Пройдя сложный путь организации, УВПИ готовил мощные кадры украинских культурно-политических борцов. На его трех факультетах (историко-литературном, математическо-естественном и музыкально-педагогическом) училось немало известных деятелей: Елена и Михаил Телиги, Олег Кандыба-Ольжич, Леонид Мосендз, Галина Мазуренко-Боголюбова, Юрий Дараган, Людмила Красковская и другие. И это было неудивительно, потому что кроме выдающегося студенчества, вуз имел хорошую плеяду преподавателей. В частности, здесь работали: Леонид Белецкий, София Русова, Сергей Шелухин, Дмитрий Дорошенко, Агенор Артимович, Василий Симонович, Аркадий Животко, Максим Славинский, Степан Рудницкий, Степан Сирополко, Владимир Сичинский. Драгомановский институт имел собственное издательство «Сеятель», мощную библиотеку. Его составными частями были также и Матуральные курсы, и Реформированная украинская гимназия в Ржевницах. И хотя за десять лет плодотворной деятельности Пражского Учительского института, его закончило всего 178 студентов, многие из них впоследствии стали или выдающимися учеными, или известными музыковедами, или литераторами, что только свидетельствовало о высоком качестве, полученных в институте знаний.

Среди 80-ти преподавателей-украинцев УВПИ им. М. Драгоманова в Праге были как известные украинской публике, так и те, кто только начинал свой педагогический путь. Среди последних нашлось пятеро подолян, потому что представленными здесь были, фактически, почти все этнографические районы Украины.

Поиски биографий подолян-увпистов начались в 2010 году. Они одновременно были и сложными и легкими. Легкими потому, что велись значительно раньше или параллельно старшими наставниками и коллегами. Например, большую помощь в поиске материалов предоставила автору Анна Васильевна Карась – заслуженный работник культуры Украины, доктор искусствоведения, член Национального союза краеведов и заведующая кафедры

академического и эстрадного пения Прикарпатского национального университета им. Василия Стефаника. Низкий авторский поклон и мудрому Наставнику, Учителю, Советчику и Критику, Человеку с Большой Буквы академику Николаю Ивановичу Мушинке – действительному члену Национального Товарищества имени Тараса Шевченко, председателю Ассоциации украинцев Словакии. Большое «Спасибо» и научному консультанту, доктору исторических наук, профессору, заведующему кафедры истории и культуры Украины Винницкого государственного педагогического университета им. М. Коцюбинского Ольге Анатольевне Колястрок, которая не только привила еще в студенческие годы любовь к культуре, истории, к родному краю, и высокие научные поисковые стандарты, научную требовательность, а и ныне стоит у истоков «Центра истории Винницы» и самоидентификации винничан. Тогда как поиски затруднились тем, что определенные архивные материалы только входили в архивное обращения. Так, например, фонды Украинского Технологическо-хозяйственного института в Мюнхене были переданы в Украину только в 2009 году и в архивное обращение были введены только в конце 2012 года – начале 2013 года.

Ключевые слова: межвоенная украинская эмиграция, Подолье, культурно-образовательная деятельность, Чехословакия.

Olga Zubko

Trofim Ivanovich Pasechnik (1896-1968). The «fourth» cohort «teachers podolyan» Ukrainian higher (high) pedagogical Institute M. Dragomanov in Prague

Ukrainian higher (high) pedagogical Institute. M. Dragomanov in Prague (1923-1933) – a leading centre of Ukrainian pedagogical science and the first outside of Ukraine higher educational institution – was opened on the initiative of Ukrainian Public Committee in Prague in 1923. Passed a difficult path of organization, UHPI was preparing a powerful footage of Ukrainian cultural and political fighters. In its three faculties (historical and literary, mathematical-natural and musical-pedagogical) studied many well-known personalities: Olena and Michail Teligi, Oleh Kandyba-Olzhych, Leonid Mosendz, Galina Mazurenko-Bogolyubova, Yuriy Daragan, Lyudmila Kraskovska and others. And it was not surprising, because in addition to outstanding students, the University had a good group of teachers. In particular, it worked: Leonid Biletskii, Sofia Rusova, Sergey Shelukhin, Dmytro Doroshenko, Agenor Artimovich, Vasilii Simovic, Arkady Jivotko, Maxim Slavinsky, Stepan Rudnitsky, Stepan Siropolko, Vladimir Sicinski. Draganowski the Institute had its own publishing house «the Siiach», a powerful library. Its component parts were also Maturalni courses and Reformed the Ukrainian gymnasium in Rzhnevitsakh. And though for ten years of fruitful activities of the Prague Teachers' Institute, it finished all 178 students, many of them subsequently became or outstanding scientists or famous musicologists or writers that only testified to the high quality obtained at the Institute of knowledge.

Among 80 teachers-Ukrainians UPHI after M. Dragomanov in Prague was as well-known to the Ukrainian public, and those who were just beginning their teaching path. Among the latter there were five Podolyan, therefore presented here was, in fact, almost all ethnographic regions of Ukraine.

Quest biographies Podolyan-uphystov began in 2010. They was both difficult and easy. Light because it was conducted much earlier or in parallel with senior mentors and colleagues. For example, a great help in

finding materials provided the author with Anna Karas – honored worker of culture of Ukraine, doctor of arts, member of the National Union of local historians and the head of the Department of academic and pop singing Precarpathian National University after Vasyl Stefanyk. Author low bow and a wise Mentor, Teacher, Advisor and Critic, a Man With a Capital Letter to academician Nikolai Ivanovich Mushinka – the full member of the NTSH, President of the Association of Ukrainians in Slovakia. A big “Thank you” and scientific consultant, doctor of historical Sciences, Professor, head of the Department of history and culture of Ukraine Vinnytsia M. Kotsyubinsky State Pedagogical University Olga Anatolievna, Koliastruk, which not only instilled in his student years, the love of culture, history, to the native land and search high scientific standards, scientific rigor, and now stands at the origins of the “Centre for the history of the Vinnytsia” and identity of citizens. While the search was hampered by the fact that certain archival materials were introduced in the archival treatment. For example, funds Ukrainian Technologically-economic Institute in Munich was transferred to Ukraine only in 2009 and felt the treatment was introduced only in late 2012 – early 2013.

Key words: *interwar Ukrainian emigration, skirts, cultural and educational activities, Czechoslovakia.*

Отримано: 15.09.2017

УДК 94:327(415)«1973/2009»

О. О. Нагнибіда

ЕВОЛЮЦІЯ ІРЛАНДСЬКОГО НЕЙТРАЛІТЕТУ В УМОВАХ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ

Статтю присвячено дослідженню взаємовідносин Ірландської Республіки та ЄЕС в безпековій та оборонній сферах. Аналізуються основні етапи реалізації принципу нейтралітету у зовнішній політиці Ірландії та вплив його на діяльність інституцій Європейського Співтовариства. Характеризується роль та місце Ірландії у світовій політиці Розкрито проблеми формування, розбудови та вдосконалення оборонної сфери Європейського Союзу. З'ясовано значення діяльності ірландських політиків у поглибленні інтеграційних процесів як в Ірландії так і Європі загалом.

Прослідковуються кроки в напрямку створення спільної безпекової політики в контексті дотримання Ірландією військового нейтралітету.

Аналізується зовнішньополітична концепція та практична реалізації зовнішньополітичного курсу Ірландської Республіки.

Ключові слова: *Ірландія, нейтралітет, Європейський Союз, спільна зовнішня та безпекова політика, НАТО.*

Історія Ірландської Республіки в другій половині ХХ століття відрізняється надзвичайним динамізмом. Саме в цей період країна пережила радикальні політичні перетворення, а економічне піднесення кінця 1980-1990-тих рр. кардинально змінило обличчя держави. Долучившись до Європейського Економічного Співтовариства Ірландія стала невід'ємною частиною інтеграційного процесу, який постійно еволюціонує. Розширення та поглиб-

лення європейської інтеграції спонукало до трансформації інституційної системи самої Ірландії. З кінця 1930-х рр. уряд правлячої партії Фіанна Фойл дотримувався політики нейтралітету, яка стала серйозною перепорою на шляху інтеграційних перетворень. Автор статті ставить за мету визначити вплив принципу нейтралітету на формування зовнішньополітичної концепції та практичної реалізації зовнішньополітичного курсу Ірландської Республіки.

Дане питання досить ґрунтовно висвітлено в ірландській історіографії. Особливу увагу привертає дослідження ірландського науковця П. Кітінга «Ірландія в міжнародних відносинах» [1]. В роботі аналізується роль та місце Ірландії у світовій політиці, особливо автор виділяє європейський вектор її спрямування. Реалізацію принципу нейтралітету в зовнішній політиці досить ґрунтовно висвітлює ірландський дослідник М. Фіцджеральд у своїй статті «Ірландський нейтралітет та об'єднання Європи» [2].

В роботах українських істориків принцип нейтралітету в зовнішній політиці Ірландії малодосліджена тема. У вітчизняній історіографії можна виділити загальні праці, які побіжно торкаються проблеми. Слід відзначити роботу А. Семків «Інтеграція Ірландії до ЄЕС: становлення та реалізація політико-економічних взаємовідносин (1961-1993 рр.)» [3]. Авторка описує підходи Ірландської Республіки до поглиблення інтеграції в умовах дотримання військового нейтралітету. Монографію Е. Кучменко «Ірландія і ольстерська проблема: пошуки шляхів її подолання у другій половині ХХ ст.» [4], присвячену проблемі в Ольстері.

Відносини та безпосередньо інтеграція між Ірландією та ЄЕС були відносно взаємними та без інцидентів протягом перших десятиліть членства Ірландії в Співтоваристві. Однак все змінилося в кінці 1980-тих рр. з прийняттям Єдиного Європейського Акту (ЄСА), який планувалося ратифікувати в 1986 р. [5]. Акт був поліканій змінити правила, що регулюють діяльність європейських інституцій та розширити повноваження Спільноти, зокрема в галузі наукових досліджень, охорони навколишнього середовища та спільної зовнішньої політики. Він був підписаний всіма країнами-членами, окрім Ірландії.

У процесі підготовки до ратифікації Єдиного Європейського Акту громадянин Ірландії Р. Крогті домігся попередньої судової заборони на ратифікацію ЄСА. В своєму рішенні Верховний суд Ірландії постановив, що при ратифікації будь-якого європейського договору, що несе за собою поправку до Конституції, уряд повинен провести всенародний референдум [6]. Це означало, що ратифікація договору відкладалася до 1 липня 1987 р., доки не будуть отримані результати ірландського референдуму щодо цього питання. Тим не менше, мала місце певна еволюція ірландської громадської думки в питаннях про нейтралітет, що виражалась в зростаючому бажанні поглиблення політичного, економічного і валютного союзу в рамках Співтовариства. Про це свідчили опитування в грудні 1988 р., які показали, що переважна більшість населення Ірландії підтримувала створення спільної організації обо-

рони між дванадцятьма країнами Європейського Співтовариства до 1992 р. [7, с.16]. Однак, наслідки рішення Верховного суду Ірландії щодо справи громадянина Кротті виходять далеко за межі контексту Єдиного Європейського Акту. Більшість суддів погоджувалися, що Частина III ЄЄА обмежувала свободу Ірландії у формуванні незалежної зовнішньої політики та була не сумісна із суверенітетом держави (стаття 5 Конституції Ірландії) [8, с.4]. Верховний суд вирішив, що держава не може прийняти ЄЄА, доки не будуть внесені поправки до Основного Закону [9]. Так чи інакше, наступні уряди Ірландії, і самі ірландці відтепер розуміли, що питання ратифікації кожного наступного європейського договору має бути винесено на референдум, незалежно від того, чи є необхідною фактична поправка до Конституції.

Отже, важливе місце в ЄЄА відводилося Європейському політичному співробітництву у сфері зовнішньої політики та безпеки. Якщо раніше воно відбувалося в рамках Європейської Ради неофіційно, то після 1986 р. співпраця вперше одержала законодавчу основу. Відтепер, країни ЄЕС повинні були не тільки інформувати один одного про передбачені зовнішньополітичні акції, але й спільно виробляти принципи і цілі зовнішньої політики, керуючись ними в проведенні своєї національної безпеки.

Проте Ірландія не стала причиною сповільнення в підписанні наступного договору після Єдиного Європейського Акту – Маастрихтського або Договору про утворення Європейського Союзу (7 лютого 1992 р.) [10]. Цього разу це була Данія. Положення про громадянство ЄС, Європейський валютний союз, а також розвиток військово-технічного співробітництва в рамках Спільної зовнішньої та безпекової політики (СЗБП) виявилися неприйнятними для данців, що змусило їх вимагати виключення чотирьох конкретних договірних пунктів, включаючи всі положення щодо оборони в рамках СЗБП [11]. Цей запит був зрештою прийнятий. Ірландський уряд почувався цілком комфортно з оборонними аспектами Маастрихтського договору [1]. Насправді, дуже мало публічного обговорення в Ірландії було зосереджено на його наслідках для нейтралітету Ірландії, а вся увага була прикута до економічних аспектів укладання Європейського Валютно-економічного Союзу (ЄВЕС), обіцянку шести мільярдів фунтів дотацій з європейського бюджету, а також дискусійної теми абортів. Ірландці без проблем проголосували за його ратифікацію [11]. Проте, створення нового стовпа СЗБП означало, що відтепер політика безпеки була явно частиною програми Європейського Союзу.

На сесії Європейської ради, що проходила в Амстердамі (16-17 червня 1997 р.) був у цілому схвалений проект Договору, підготовлений під час роботи Міжурядової конференції. У жовтні 1997 р. документ було остаточно схвалений головами держав та урядів країн-членів ЄС. Його повна назва – Амстердамський договір про зміни Договору про Європейський союз, договорів, що затверджували європейські співтовариства та пов'язаних з ним актів [12] Відсутність інтеграції в сфері оборони розглядалася в

якості одного з найбільших недоліків Маастрихтського договору (1992 р.), і цю незавершену справу потрібно було вирішити. Тоді як попередні договори були зосереджені в основному на внутрішньому ринку і ЄВЕС. Амстердамський договір запровадив посаду «Верховного представника» з питань СЗБП, надав у розпорядження Європейському Союзові новий інструмент СЗБП – спільну стратегію – і дозволив, за певних умов, використання голосування кваліфікованою більшістю. Крім того до Договору про Європейський союз включалися так звані «Петерсберзькі завдання» (19 червня 1992 р.), що були сформульовані Західноєвропейським союзом (ЗЄС). Згідно яких на ЗЄС покладалося проведення місії гуманітарного та рятувального характеру, операцій з підтримки миру та «управління кризами», включно з силовими формами миротворчих заходів. Європейські країни НАТО погодилися надавати ЗЄС необхідні ресурси для відповідних воєнних операцій. Ірландський уряд почав все більше і більше непокоїтися щодо еволюційного характеру Європейської системи безпеки і оборони (ESDI). Відповідно до статті J3 договору: «Європейська Рада визначає принципи та директиви загальної зовнішньої політики та політики безпеки, в тому числі з питань, що мають оборонний підтекст» [4]. Страх, що ЄС стає значно більшим, ніж просто міжурядова організація, став яскраво вираженим з рішенням прийнятим в НАТО, що ESDI буде зосереджена в рамках альянсу [11]. Один із способів, як це передбачалося організувати, було в стимулюванні більш тісних зв'язків між ЗЄС, який розглядався багатьма членами НАТО як складова європейського крила НАТО та Європейського Союзу [13]. На ранніх етапах переговорів в рамках Міжурядової конференції по Амстердамському договору, нейтральні країни-члени Швеція і Фінляндія вирішили, що більш тісна співпраця між ЄС і ЗЄС була дійсно необхідна, але вони не хочуть, щоб ЗЄС ввійшов ЄС в цілому. Ірландія зайняла дещо іншу позицію, яка полягала в готовності до тіснішої співпраці в колективних операціях із забезпечення безпеки, як це передбачено в рішенні «Петерсберзьких завдань», але участь в бойових місіях повністю виключалася. У той же час, ідея про тісний взаємозв'язок між ЗЄС та ЄС не вважалася неприйнятною для ірландських політиків [14, с.59-94]. Незважаючи на поступки в оборонній сфері, ірландський уряд наполягав, що участь в «Петерсберзьких завданнях», не вплине на давню політику ірландського військового нейтралітету [8]. Проте необхідно відмітити, що План розвитку європейських збройних сил, які були б доступні ЄС для проведення Петерсберзьких операцій, свідчить про визнання як неподільності європейської безпеки так і необхідність колективного реагування з боку європейців на виклики» [8]. Ірландський уряд добре усвідомлював, який вплив Амстердамський договір матиме на дотримання принципів ірландського нейтралітету. Стаття J7 Договору стверджувала, що «спільна зовнішня політика і політика безпеки повинні включати в себе всі питання, що стосуються Союзу, в тому числі прогресивного формування спільної оборонної політики, відповідно до другого підпункту (влиття ядерного озброєння ЗЄС в ЄС), що може привести до обов'язків щодо спіль-

ної оборони, якщо Європейська Рада прийме відповідне рішення» [7]. З огляду на всю інноваційність, яку привносив новий договір, було дивовижно, наскільки мало уваги громадськість Ірландії приділила питанням положення договору в сфері колективної оборони. Одна з можливих причин, чому на референдумі щодо ратифікації Амстердамського договору ірландці проголосували позитивно, був той факт, що референдум проводився того ж дня, коли була підписана Белфастська угода (10 квітня 1998 р.), важливий мирний договір підписаний між Великобританією та Ірландією щодо вирішення ольстерської проблеми. Амстердамський договір був недостатньо висвітлений ірландськими засобами масової інформації. Настільки недостатньо, що навіть не було повідомлень про плани створення армії ЄС чисельністю 60 тисяч солдатів [7]. Здавалося, що потенційні наслідки ратифікації договору для нейтрального статусу Ірландії, які ірландський уряд повністю усвідомлював, вислизали від ірландської широкому загалу. Проте Договору вдалось, ти не менше, підірвати свій власний потенціал, принаймні, з точки зору інтеграції, шляхом впровадження удосконаленого механізму співпраці, в результаті чого деякі країни-члени отримали можливість співпрацювати по деяким питанням без необхідності співпраці з боку інших країн членів [15, с.40]. Тому будь-які занепокоєння громадськості, що могли виникнути, можна було розвіяти досить легко, вказавши на це додаток до Договору. Це був випадок, коли ірландці були повною мірою непроінформовані про постійне загравання свого уряду з ЄС та розквіт політики оборони та безпеки.

Наступним європейським актом став Ніццький договір, який було ухвалено на засіданні Європейської ради та підписано 26 лютого 2001 р. (чинний з 1 лютого 2003 р.) [16]. Він був спрямований насамперед на реформування інституційного механізму Євросоюзу у зв'язку з майбутнім розширенням цієї організації, коли до неї повинні приєднатися нові європейські країни. Реформи стосувалися чисельності складу Комісії, розподілу голосів між членами Ради ЄС, визначення сфер, в яких постанови приймаються більшістю голосів, тощо. Договір також мав деякі неясні наслідки для політики в галузі оборони [17, с.8]. Відповідно до статті 17.1 Амстердамського договору ЄС було доручено «сприяти встановленню тісніших інституційних зв'язків із ЗЄС з метою можливої інтеграції ЗЄС до Європейської Спільноти, якщо Європейська Рада прийме відповідне рішення» [9, с.30]. Згідно, Ніццькому договору ця стаття була видалена, так як вважалось, що процес передачі повноважень та інституцій від ЗЄС до ЄС більшою мірою був завершений. І правляча коаліція, що складалася з Фіана Фойл та Партії прогресивних демократів і найбільших опозиційних партій Фіне Гейл та Лейбористської партії агітували на користь ствердної відповіді на першому референдумі щодо Договору в Ніцці, який був запланований на 7 червня 2001 р. Їх також підтримали представники духовенства, інтелігенції, бізнесу, профспілки [9]. У меншості та на користь відмови від Договору в Ніцці агітували Шинн Фейн (націоналістична партія), Партія зе-

лених, Соціалістична робітничка партія, та коаліція окремих осіб і груп, які виступали проти попередніх поправок до Ніццького договору [17]. Міністр закордонних справ Ірландії Б. Коуен назвав опонентів «отвергателями», які «не усвідомлюють величезні переваги, які Ірландія отримує від членства в ЄС» [18]. Через високий рівень підтримки від більшості політичних, а також бізнесових кіл країни, очікувалось, що Ніццький договір, буде ратифіковано так само легко, як і попередній [18]. Урядова кампанія щодо референдуму була зосереджена в основному на розширенні ЄС. Прем'єр-міністр Ірландії Б. Ахерн заявив, що схвалення договору в Ніщі «продемонструє готовність Ірландії прийняти до дванадцяти нових членів» [18]. Проте, узгоджених зусиль уряду не було достатньо для того, щоб забезпечити більшість позитивних голосів. Вперше в історії Ірландії вдалося зупинити прогрес інтеграції країни, коли більшість населення проголосували проти. Особливою характерною ознакою цього референдуму була значно нижча явка в порівнянні з попередніми. Більше половини виборців, що проголосували за Амстердамський договір не голосували на Ніццькому референдумі [19]. Якщо проаналізувати логіку поведінки виборців, то можна виділити ключові фактори, що в кінцевому рахунку призвели до такого результату. Основний вплив на противників договору, безсумнівно, складала відсутність довіри до процесу прийняття рішень в рамках ЄС. Також в суспільстві зростає підтримка зміцнення ірландського нейтрального статусу, що могло означати менше бажання у співпраці з ЄС у зовнішній політиці та питанні безпеки. Дійсно, із загального числа виборців: 40% волило зміцнення нейтрального статусу, проти 19%, які були б готові прийняти обмеження нейтралітету (інші не визначилися з відповіддю) [19]. При цьому 72% ірландців вважали, що членство Ірландії в ЄС мало позитивний значення для країни, що було на 25% вище за середній показник по Європі.

Що стало ясно з результатів першого Ніццького референдуму (12 червня 2001 р.), так це те, що крім недостатньої явки виборців, а також очевидної апатії більшості населення Ірландії (64,6% не проголосували), велика частина громадськості була, все більше незадоволена або розчарована, в тому як функціонує Європейський Союз. Притім, з точкою зору СЗБП, запропоновані в Ніццькому договорі зміни були не настільки значними, якщо порівнювати з Договорами Амстердама та Маастрихта [18]. Основною причиною провалу на користь підтримки Ніццького договору стали не стільки ступінь впроваджених договором нововведень, як неконтрольована кампанія противників договору, під час якої допускалися певні інтерпретації та неточності в його представленні суспільству [18].

Впевнений в позитивному результаті голосування уряд був спантелечений таким поворотом подій. Оговтавшись від поразки на референдумі йому необхідно було шукати вихід із ситуації, що склалася. Європейська інтеграція зупинилася виключно в результаті рішення, прийнятого острівною державою з населенням в чо-

тири мільйони жителів. Ірландському урядові треба було нести відповідальність перед ЄС за його нездатність вплинути на громадську думку на користь ратифікації та запропонувати план дій.

Таким чином, 21 червня 2002 р. на засіданні Європейської Ради у Севільї Ірландія представила Національну декларацію, в якій підтвердила, що її «участь в спільній зовнішній політиці та політиці безпеки Європейського союзу не суперечить її традиційній політиці військового нейтралітету» [20]. Вона також зазначила, що «Ніццька Європейська Рада встановила, що розвиток потенціалу Спільноти вести переговори з врегулювання гуманітарних та кризових ситуацій не тягне за собою створення європейської армії». Для того, щоб не залишити місця для двозначності уряд нагадав про вимогу так званого «потрійного замка», згідно з якою розгортання ірландських збройних сил за межами країни потребує дозволу Ради Безпеки або Генеральної Асамблеї ООН, рішення уряду, а також підтвердження з боку парламенту Ірландії [20]. У відповідь на ці заяви, Європейська Рада висунула свою власну декларацію, в якій вона прийняла заяву Ірландії, а також запевнила, що Договір про Європейський Союз «не накладає жодних обов'язкових зобов'язань взаємної оборони... та розвиток здатності Союзу проводити гуманітарні та антикризові операції не передбачає створення європейської армії» [20]. Крім того до ірландської Конституції була додана 26 поправка, яка гарантувала, що рішення про приєднання до спільної оборони в рамках ЄС не може бути прийнято без винесення питання на загальнонаціональний референдум [21]. Ця риторика уряду була спрямована на другий референдум про підписання Ніццького договору (19 жовтня 2002 р.). В рамках рішень спрямованих на активізацію кампанії, уряд підкреслював безкомпромісний статус нейтральності. У той час як безпосередня мета цих заходів була досягнута – позитивний результат на другому референдумі щодо ратифікації Ніццького договору, заяви уряду також служили для зміцнення ідеї про існування ірландського військового нейтралітету. Ніколи до цього принцип нейтралітету не використовувався так інтенсивно в дебатах, як це було під час обох референдумів про ратифікацію Договору в Ніцці. У період між обома референдумами, життєздатність європейської інтеграції піддавалась серйозним сумнівам. Ратифікація договору в Ніцці сформувала репутацію Ірландії як проблемної держави-члена.

Лісабонський договір або Договір про реформування ЄС (13 грудня 2007 р.) [22] був покликаний замінити собою Конституційний договір, що не вступив у силу, і внести зміни в попередні установчі договори для реформування інституційної структури, системи прийняття рішень і засад функціонування ЄС. Далекосяжні реформи, які вводилися ним стосувалися прав людини, судової сфери та зовнішньої політики. Він також об'єднував три стовпи ЄС. Його мета полягала в тому, щоб встановити: «правову базу комплексної компетенції ЄС у сфері зовнішньої, безпекової та оборонної політики, що робило нейтралітет дуже важливим

та актуальним питанням як для Ірландії, так і для всієї Європи» [23]. Одним з найбільш яскравих особливостей Договору був пункт солідарності, що стверджував: «ЄС та його держави-члени повинні діяти спільно в дусі солідарності, якщо яка-небудь держава-член є об'єктом терористичного нападу або жертвою природної чи техногенної катастрофи». Стаття 42.7 про спільну оборону, йде ще далі, декларуючи: «якщо яка-небудь держава-член є жертвою збройної агресії на її території, інші держави-члени зобов'язані надати допомогу і підтримку з боку всіх наявних засобів, відповідно до статті 51 Статуту Організації Об'єднаних Націй». Проте, далі в статті продовжується: «це не повинно порушувати специфічний характер безпекової та оборонної політики конкретних держав-членів» [24, с.2]. Хоча ця умова, здається, підкреслювала різницю в механізмах оборони конкретних держав-членів, поняття «нейтралітет» саме по собі ніде явно не згадувалося. Ще одним дискусійним питанням, що витікало з включення статті 42.7 Лісабонського договору полягало в продовженні зусиль щодо повного включення ЗЄС в ЄС. За умови, що новий договір вступив би в силу: «його стаття 42 (7) дублювала би Статтю V [Модифікованого Брюссельського Договору (МБД)]. Так як Стаття V [МБД] була єдиною досі діючою статтею МБД, то це призвело би до ефекту припинення існування ЗЄС в цілому.» [23] Якби договір пройшов, то Європейське оборонне агентство та його завдання стали б закріплені в законодавстві ЄС. Багатьма це було сприйнято як позитивний крок, який «нормалізує ЄОА в рамках правових структур Договору, забезпечуючи більшу прозорість та контроль» [25]. Однак інші, розцінили це як «остаточний крок на шляху мілітаризації інтеграції Ірландії до Європейського Співтовариства». Незважаючи на ризики, які договір ніс для військового нейтралітету Ірландії, його основним недоліком виявився досить високий рівень невизначеності навколо нього, недостатньо роз'яснень і просто значний обсяг документу. Як зазначила ірландська дослідниця Марія Кехілл: «це більше ніж смішно, що прості люди здатні прочитати 300 сторінок документа, зрозуміти його стиль написання, щоб визначити які суттєві поправки він вносить та мати обґрунтовану думку про їх переваги та недоліки, зважити всі плюси і мінуси, щоб прийти до остаточного рішення прийняти або відхилити загальний пакет» [7]. Неймовірна складність розпутування важливих частин договору дійсно виявилися занадто складною для ірландського електорату. І коли незрозумілість договору була пов'язана з непереконаливою політичною кампанією з його підтримки, ірландці вирішили ще раз голосувати відповідно до принципу: «якщо є сумніви, краще не голосувати». При явці 53,1% виборців (значно вище, ніж як на першому і другому Ніццькому референдумі), 53,4 відсотка ірландського народу проголосували проти ратифікації Договору про реформування Європи. Згідно з документом Дослідження поведінки виборців на референдумі 2008 р. щодо Лісабонського договору було визначено, що на результат вплинули: «в основному загальні настрої щодо європейської інтеграції, знання/незнання Європейського Союзу і

правильних/неправильних уявлень про зміст Лісабонського договору, ряд конкретних політичних проблем та внутрішні політичні чинники» [19]. Крім того, схильність до ідентифікації себе як виключно «ірландського» на відміну від одночасно «ірландського» і «європейського», або просто «європейського» народу, збільшила число людей, які проголосували проти. Так само, з тих, хто ідентифікував себе як прихильник нейтралітету, 77% сказали «Ні», в той час як ті, хто був готовий прийняти обмеження нейтралітету Ірландії, тільки 35% проголосували негативно [19]. Як показали дослідження, дезінформація якою просякла кампанія від початку і до кінця, призвела до того, що 33% респондентів, з яких 48% проголосували проти і 26% позитивно, висловили тверде переконання, що згідно до Лісабонського договору буде введено призов на військову службу в європейську армію [20].

На відміну від першого референдуму щодо Ніщцького Договору, де основна причина провалу виявилась у низькій явці виборців, основний фактор, що вплинув на негативний результат в першому референдумі Лісабонського договору ґрунтувалась на підтримці ідеї несприйняття договору. Тому реакція ірландського уряду, в рамках підготовки до другого референдуму, не проходила в формі бойового кличу йти на голосування, а у вигляді запевнень і роз'яснень з ключових питань, щоб розвіяти побоювання більшості виборців. 19 червня 2009 р. 27 країн ЄС, видали офіційні гарантії Ірландії. Всі держави-члени, в тому числі і Ірландія, сформулювали узгоджену позицію щодо спірних питань, які привели до відмови Договору. Ці гарантії повинні були стати юридично обов'язковими та відомі як «Рішення Ради глав держав та урядів 27 держав-членів», звідки стає ясно, що участь у військових операціях ЄС є національним рішенням, з урахуванням внутрішніх правових вимог. У ньому також підкреслюється, що «Лісабонський договір не суперечить традиційній політиці ірландського військового нейтралітету» [20]. Наголошується, що «Ірландія не скована ніякими взаємних зобов'язаннями в сфері безпеки» [19]. Одночасно, ірландський уряд випустив власну Декларацію з питань безпеки та оборони, в якій він деталізував гарантії ірландської перспективи, а також описав законодавчі та процедурні заходи, що будуть реалізовані до того, як Лісабонський договір буде ратифікований [20]. На другому референдумі щодо ратифікації Лісабонського договору (2 жовтня 2009 р.) 67,1% ірландських виборців проголосували позитивно. Важливим є те, що лише 2 з 43 виборчих округів голосували проти Договору. Відсоток людей, які проголосували проти через побоювання щодо зазіхань на військовий нейтралітет Ірландії був удвічі менший в порівнянні з першим референдумом щодо Лісабонської угоди [19]. Причиною цього, швидше за все, стало поновлення гарантій проголошених як урядом та і 27 державами-членами Спільноти. Тим не менше, якби якоюсь мірою вдалося довести, що Договір впливає на політику ірландського нейтралітету, ірландці проголосувала би проти нього. Про це свідчить той факт, що в опитуваннях в період після другого референдуму щодо Договору про реформування ЄС, 35% респон-

дентів повністю погоджувалися з твердженням, що «Ірландія повинна зробити все можливе, щоб зміцнити свій військовий нейтралітет». Тоді як тільки 2% повністю погоджувалися з тим, що «Ірландія повинна бути готова прийняти обмеження свого нейтралітету» [19]. Ірландська громадська думка не зрушилася ні на йоту в бік підвищення готовності поступитися своїм принциповим статусом військового нейтралітету.

Таким чином, зі вступом Ірландії до ЄЕС країна стала частиною європейського інтеграційного простору. Розробка концепції європейської безпеки характеризується комплексним підходом, виявленням якісно нових загроз і водночас наголошує на визнанні спільних для європейських країн цінностей.

Референдуми щодо Ніццького та Лісабонського договорів дали ясно зрозуміти як уряду Ірландії, так і Європейському Союзу, що на шляху до досягнення комплексної інтеграції, завжди буде перешкода у вигляді дотримання військового нейтралітету. Лісабонський договір не ввів нічого нового, що могло б зобов'язати Ірландію брати участь у військових місіях, які її уряд не підтримує. Проте, в той час як сфера участі Європи у військових інтервенціях розширюватиметься та включатиме миротворчі місії та боротьбу з тероризмом в третіх країнах, для Ірландії ставатиме все важче продовжити стверджувати, що вона діє на принципах нейтральності. Стався розкол між сприйняттям політики нейтралітету з боку суспільства та діями уряду Ірландії. Переконавши громадськість, що Лісабонський договір не суперечить нейтральному статусу Ірландії, уряд домігся його ратифікації. Проте, зробивши це, уряд зв'язав Ірландію зобов'язаннями в рамках нового законодавчого акту, який чітко декларує спільну зовнішню та безпекову політику. Як і слід було очікувати, Західноєвропейський союз припинив своє існування 30 червня 2011 р. До Лісабонського договору, уряд завжди стверджував, що ірландський нейтралітет було захищено, тому що ЗЕС та ЄС залишилися «двома окремими організаціями, створеними в рамках окремих договорів... і з окремими обов'язками». Тепер це вже було не так. За десятиліття референдумів щодо європейських договорів, стало ясно, що ірландські лідери намагалися врегулювати еволюційну природу Європейського союзу з традиційною і дещо негнучкою позицією ірландського електорату.

Список використаних джерел та літератури:

1. Keatinge P. The Irish Foreign Service: an Observer's View // *Seminar of the Foreign Service*. 1995.
2. Fitzgerald M. Irish Neutrality and European Integration 1960-1972 // *Loughborough University Institutional Repository*. 2000. URL: https://dspace.lboro.ac.uk/dspacejspui/bitstream/2134/2372/3/Gehler%2520Steininger%2520chapter%25201_.pdf
3. Семків А.С. Інтеграція Ірландії до ЄЕС: становлення та реалізація політико-економічних взаємовідносин (1961-1993): автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.02 «Всесвітня історія». Київ, 2013. 20 с.

4. Кучменко Е.М. Ірландія і ольстерська криза, пошуки шляхів її подолання у другій половині ХХ століття: (Історичний огляд) / Інститут історії України НАН України. – К., 2000.
5. Єдиний європейський акт. 1986. Режим доступу до ресурсу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_028
6. Raymond Crotty Plaintiff v. An Taoiseach and Others, Defendants. 1987. URL: http://www.cvce.eu/en/obj/judgment_of_the_supreme_court_of_ireland_crotty_v_an_taoiseach_9_april_1987-en-187e7d4f-aa3e-43da-a1e2-bb3fc41d2fbd.html
7. Cahill M. Ireland's Constitutional Amenability and Europe's Constitutional Ambition: The Lisbon Referendum in Context // *Gemran Law Journal*. 2010. № 9. С. 1209.
8. Defence Policy and Programmes – Roles of the Defence Force // *Defence Policy and Programmes – Roles of the Defence Force*. 2000. URL: <http://www.irishtimes.com/newspaper/special/2000/defence/sect3.htm>
9. Devine K. Irish Neutrality and the Lisbon Treaty // *Conference at Dublin Monthly Meeting of the Peace Committee*. 2009. № 8
10. Договір про Європейський Союз. 1992. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_029
11. Tonra B. Denmark and Ireland in EU Foreign Policy. URL: http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1739574&http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1739574
12. Amsterdam Treaty [Електронний ресурс] // *Irish Independence Democracy and Neutrality*. URL: <http://www.pana.ie/idn/amsterdam.html>
13. Oireachtas Debates, 11 December 1997. URL: <http://debates.oireachtas.ie/dail/1997/12/11/00016.asp>
14. Gourlay C., Remacle R. The 1996 IGC: The Actors and their Interaction. London: Foreign and security policy in the European Union, 1998. 239 c.
15. Foster N. Foster on EU Law. Oxford: Oxford University Press, 2009. 416 c.
16. Treaty of Nice. 2001. URL: https://www.ecb.europa.eu/ecb/legal/pdf/en_nice.pdf
17. Hargreaves S. EU Law Concentrate. Oxford: Oxford University Press, 2009.
18. Sweeney D.R. The Two Referenda on Nice, The Security Debate in Ireland, and the Limits of Europeanization // *Draft paper prepared for the Biennial Meeting of the European Union Studies Association*. Centre of International Studies, University of Cambridge. 2003. URL: <http://aei.pitt.edu/2961/1/164.pdf>
19. Sinnott R. Attitudes and Behaviour in the Referendum on the Treaty of Lisbon. 2009. URL: <https://www.ucd.ie/t4cms/Attitudes%20and%20Behaviour%20in%20the%20Second%20Referendum%20on%20the%20Treaty%20of%20Lisbon.pdf>
20. Keatinge P., Tonra B. European Security and Defence Policy and the Lisbon Treaty. Dublin: Institute of International and European Affairs, 2009. 44 c.
21. After Nice // *Peace and Neutrality Alliance*. URL: <http://www.pana.ie/idn/afternice.html>
22. The Treaty of Lisbon. 2007. URL: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=OJ:C:2007:306:TOC>
23. Devine K. Irish Political Parties Attitudes towards Neutrality and the Foreign, Security and Defence Policies // *Irish Political Studies*. 2009. № 4. С. 468.
24. Topala O. How Common is CSDP? Solidarity and Mutual Defence in the Lisbon Treaty. 2011. URL: http://www.isis-europe.eu/sites/default/files/programmes-downloads/2011_artrel_631_esr53-briefing4-solidarity-mutuality.pdf

25. Tonra B. CFSP in the 2009 Irish Referendum on the Lisbon Treaty. URL: http://ucd-ie.academia.edu/BenTonra/Papers/386448/CFSP_in_the_2009_Irish_Referendum_on_the_Lisbon_Treaty

О. А. Нагнибида

**Эволюция ирландского нейтралитета
в условиях европейской интеграции**

Статья посвящена исследованию взаимоотношений Ирландской Республики и ЕЭС в сферах безопасности и обороны. Анализируются основные этапы реализации принципа нейтралитета во внешней политике Ирландии и влияние его на деятельность институтов Европейского Сообщества. Характеризуется роль и место Ирландии в мировой политике. Раскрыты проблемы формирования, развития и эволюции оборонной сферы Европейского Союза. Выяснено значение деятельности ирландских политиков в углублении интеграционных процессов как в Ирландии так и Европе в целом.

Прослеживаются шаги в направлении создания совместной безопасности в контексте соблюдения Ирландией военного нейтралитета. Анализируется внешнеполитическая концепция и практическая реализация внешнеполитического курса Ирландской Республики.

Ключевые слова: Ирландия, нейтралитет, Европейский Союз, общая внешняя политика и политика безопасности, НАТО.

O. Nahnybida

Evolution of Irish Neutrality under conditions of European Integration

The article is devoted to the study of the relationship between the Irish Republic and the EEC in the security and defence spheres. The main stages of neutrality principle's implementation in the foreign policy of Ireland and its impact on the activities of the European Community institutions were analyzed. The role and place of Ireland in world politics were described. The problems of formation, development and improvement of defence policy of the European Union were revealed. The importance of the Irish politicians in deepening the integration processes between Ireland and Europe has been clarified.

Steps towards a common security policy in the context of Ireland's compliance with military neutrality were discussed. The foreign policy concept and practical implementation of the foreign policy of the Irish Republic were analyzed.

Key words: Ireland neutrality European Union common foreign and security policy and NATO.

Отримано: 11.09.2017

УЧАСТЬ ГАЛИЦЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В ДІЯЛЬНОСТІ «ГАЛИЦЬКО-РУССКОГО БЛАГОТВОРИТЕЛЬНОГО ОБЩЕСТВА»

Стаття присвячена галицькій інтелігенції початку ХХ століття. Увага приділена її участі в роботі «Галицько-руського благодотворительного общества», як складової в реалізації Російської імперією впродовж 1900-1916 років галицького вектору зовнішньої політики.

На основі аналізу джерел та історіографії робиться спроба дати загальну характеристику означеної діяльності галицьких інтелігентів та дослідити їх місце і роль в даних процесах.

В публікації виділяються основні складові співпраці галицьких інтелігентських кіл з товариством. З'ясовується хто саме з галичан входив до складу цієї організації. Автор, на конкретних прикладах, намагається простежити їх безпосередню діяльність.

Зазначається, що з початком Першої світової війни співпраця галицьких інтелігентів з російською громадськістю в особі «Галицько-руського благодотворительного общества» активізувалася і продовжувалася до кінця 1916 року.

Ключові слова: *галицька інтелігенція, москвофільська течія, Російська імперія, «Галицько-руское благодотворительное общество», Перша світова війна.*

Впродовж середини ХІХ – початку ХХ ст. в середовищі галицького суспільства, зокрема його інтелігенції, не одноразово піднімалося питання щодо етнічної, мовної, культурної ідентичності. В контексті цього серед українства галицького краю, його інтелігентських кіл виділилася русофільська, згодом – москвофільська течія. Все це зумовлювало існування контактів між галицькими інтелігентами та Російською імперією (в особі її владних структур та громадськості). З іншого боку російська сторона не скористалася ситуацією, яка дозволяла б їй посилити свій вплив у середовищі галицьких українців, що в перспективі сприяло включення регіону до складу імперії Романових. Зазначені взаємини стали предметом уваги сучасників [18], зарубіжних дослідників [1; 3; 18] і вітчизняних науковців [7-9; 16; 17; 19]. Разом з тим, вважаємо за необхідне, виділити у цих взаєминах період саме початку ХХ ст., серед якого виокремлюємо участь галицької інтелігенції в діяльності «Галицько-руського благодотворительного общества». Аналіз історіографії засвідчує наявність кількох публікацій [2; 9; 21], присвячених цій сторінці галицько-російських взаємин. Однак вона, на наш погляд, потребує додаткового дослідження, що й спонукало автора до появи даної статті.

Початок ХХ століття для галицької москвофільської інтелігенції ознаменував важкі випробування в майбутньому. В умовах ідеологічної кризи та успіхів народовців їхні погляди були направлені на схід до Російської імперії, від якої очікували не лише моральної підтримки, а й різноманітного характеру допомоги. У той

же час російська сторона цілком усвідомлювала важливість активізації своєї діяльності в галицькому напрямку. Своєрідним містком стала поява в грудні 1902 р. в Петербурзі «Галицько-руського благодотворительного общества», очолюваного А. Будиловичем, а з 1908 р. – В. Бобринським.

Діяльність товариства полягала в наданні галицьким москвофілам необхідної матеріальної підтримки, постачанні їм російськомовних книг, проведенні спільних освітніх заходів та акцій з метою привернення уваги російської громадськості й владних кіл до становища «русских» у «під'яремній» Русі [5, с.5]. Аналіз списків членів «Галицько-руського благодотворительного общества» вказує на відносно, з огляду на політичні обставини, вагоме місце у ньому саме представників галицької інтелігенції москвофільського спрямування. Зрозуміло, що першими галичанами, котрі увійшли до складу товариства, були ті, котрі, в силу певних обставин, перебували в Санкт-Петербурзі як «політичні» емігранти. Загалом, починаючи з першого року існування товариства її представницький склад зростає. Окрім з них навіть були введені до керівного складу товариства. Так, першим його скарбником став І. Пухир (1903-1904 роки) [4, с.5]. Окрім того, Іван Федорович увійшов ще й до числа засновників товариства, і був одним із тих, хто підписав його статут [4, с.4].

9 лютого 1903 року відбулося урочисте відкриття «Галицько-руського благодотворительного общества». Серед виступаючих був редактор газети «Галичанин» О. Марков, який констатував, що в Росії про «галицьких русских», які ще в часи Володимира Великого входили до Руської держави, знають менше ніж про німців, французів і англійців, і побажав, щоб живим словом та засобами друку виправити цю ситуацію [4, с.8]. Присутнім було зачитано також вітальні телеграми з різних міст, в т.ч. з Галичини (Львова, Перемишля, Самбора, Коломиї, Тернополя) [4, с.9].

Окрім згаданих осіб до участі в діяльності товариства долучився редактор-видавець «Словянского века», галичанин Д. Вергун. Фактично він став чи не найактивнішим галицьким представником. На третьому засіданні товариства ним було прочитано доповідь «О галицько-руському в справі в зв'язі з слов'янським питанням в Австро-Венгрії». Він в яскравих барвах описав безрадісне становище Галицької Русі, що викликало жваві дискусії, в яких прийняли участь голова товариства О. Будилович, головний редактор «Правительственного вестника» П. Кулаковський, О. Башмаков та ін. [4, с.10]. На цьому ж зібранні почесним членом «Галицько-руського благодотворительного общества» обрали Б. Дедицького [4, с.10]. До складу товариства увійшов і О. Мончаловський [4, с.39], доповідь якого «О современном положенні Галицької Русі» видано окремою брошурою [5, с.7]. Впродовж кількох років список поповнили В. Дудикевич, І. Пелех, Ф. Свистун, А. Петрушевич тощо. А Д. Вергун увійшов до складу ревізійної комісії.

Загалом, участь галицької інтелігенції в діяльності «Галицько-руського благодотворительного общества» розгорталася в умовних

двох площинах: 1) безпосередньо представництво у його роботі; 2) та отримання моральної та матеріальної підтримки.

Важливою функцією товариства було встановлення і укріплення духовних зв'язків «Русі Підкарпатської з Руссю Державною» [2, с.18]. Реалізація цього здійснювалася через розвиток видавничої діяльності та розповсюдження в Галичині літератури та відкриття там складу російської книги [5, с.5-6]. Лише в перший рік функціонування товариства на видавництво, купівлю книг і брошур та їх розповсюдження витратили майже 200 руб. [5, с.9]. Долучилася до означеного процесу і галицька інтелігенція. Так, наприклад, впродовж 1903 року силами товариства розповсюджувалося люб'язно наданих І. Мончаловським 700 примірників його брошури «Петр Великий в Галицькій Русі» [5, с.6]. Російсько-японська війна та революція дещо зменшили ефективність роботи товариства. Але попри це, завдяки залученню пожертв, в 1904 році на придбання, розповсюдження необхідної літератури було використано 495 руб., а на забезпечення складу у Львові – 845 руб. [6, с.17].

Своєрідний поштовх до активізації співпраці галицьких інтелігентів москвофільської орієнтації з товариством дали події 1908 року. Повертаючись зі слов'янського з'їзду у Празі російська делегація, в складі якої виділялися представники «Галицко-руського благодетельного общества», повернула до Львова. І хоча на зустрічі з суспільними діячами (москвофілами) галицького краю російська сторона і заявила про невтручання у внутрішні справи сусідньої держави, вона сприяла більш тісним стосункам між галицькими інтелігентськими колами та товариством [2, с.19]. Більше того, під впливом цих подій було затверджено новий Статут «Галицко-руського общества», який передбачав розгортання його діяльності для ще більшого «культурного єднання «русских» галичан з російським народом» [22, с.3]. Відповідно до цього нова мета мала втілюватися через виховання і освіту галичан, як в Росії, так і на їх батьківщині, розповсюдженні серед них книг; допомогу відповідним закладам та літературним починанням; підтримку і розвиток наукових і літературних відносин з вченими і літературними товариствами в Прикарпатській Русі в виданні наукових і літературних творів; допомогу приїжджим до Росії галичанам; ознайомлення російського суспільства з Прикарпатською Руссю через збори, бесіди, публічні читання; та сприяння книжково-торговим взаєминам [22, с.4]. Активнішої діяльності сприяло й обрання в 1909 році, після смерті А. Будилевича, головою товариства В. Бобринського.

Впродовж більш ніж десяти років галицька інтелігенція для підтримки своєї москвофільської діяльності в регіоні отримувала фінансову допомогу. Найбільше коштів йшло на проведення пропагандистської діяльності «культурного єднання галичан, буковинців і угорорусів з російським народом». «Галицко-руское благодетельное общество» отримувало державні субсидії, а ще окрім того 10-12 тис. руб. давали щорічні приватні пожертвування [2, с.21]. Для кращого налагодження розповсюдження російськомовної літератури в Галичині було створено склад-магазин ро-

сійської книги у Львові. Увага приділялася також і пропаганді православ'я в регіоні. Але в той же час надавалися фінансова допомога потребуючим галичанам, наприклад, в 1904 році отримано 264 руб. [6, с.5].

«Галицко-русское благотворительное общество» на території Галичини активно займалося організацією російських бібліотек для гімназій. Восени 1909 року у Львові почала виходити щоденна газета «Прикарпатская Русь» російською мовою і щонедільна газета «Голос народа» як доповнення. Перша була призначена для галицької інтелігенції, а друга для селянських мас. Слід зазначити, що в середовищі галицької інтелігенції, окрім її москвофільського представництва, «Прикарпатская Русь» не користувалася популярністю. Її видання фактично було збитковим. Але, навіть попри це товариство та російська влада продовжували субсидювати видавництво цього часопису [2, с.22].

З 1908-1909 років засідання «Галицко-русского благотворительного общества» все більше ставали місцем політичних диспутів. Їх часто відвідували члени Державної думи, суспільно-політичні діячі. Так, наприклад, на літературно-музичному вечорі 25 березня 1911 року мало місце виголошення цілого ряду політичних промов, на кшталт про події в Галичині. Частими учасниками політичних дебатів були і галицькі інтелігенти. Зокрема, на зазначеному вечорі, з доповіддю «Галиция накануне выборов» виступив Д. Вергун [11, с.5]. Більше того, політичними промовцями стало галицьке жіноцтво. 7 лютого на подібному зібранні Н. Нестерович було виголошено промову на тему «О роли женщины Прикарпатской Руси в национальной работе» [11, с.5]. Плідним на виступи цей рік видався для Д. Вергуна. Окрім вказаної доповіді, він виступав 26 листопада на зібранні, присвяченому пам'яті І. Наумовича щодо просвітницької діяльності цього знаного галичанин [11, с.5]. А наступного місяця, на вечорі, присвяченому пам'яті митрополита Московського Петра, уродженця Галичини, сподвижника Івана Калити, Д. Вергун виголосив промову «Про діяльність протоієрея Л.М. Цибика» [11, с.6]. Зі словом виступив він і на прощальному обіді, присвяченого галицьким театраам [11, с.9].

Товариство все більше і більше пропагувало ідею, що в Галичині проживає 3,5 млн. російське населення, яке бореться за збереження свого національного обличчя в Австро-Угорщині. Окрім того, воно сприяє поверненню галицьких уніатів в православ'я. Така активізація «Галицко-русского благотворительного общества» викликала занепокоєння у австрійських властей [2, с.23, 25, 26]. Підсудні на Львівському процесі були звинувачені в контактах з галичанами, членами товариства [13, с.23].

Ряд російських владних представників також висловили невдоволення активністю товариства, боючись, що воно може призвести до міжнародного скандалу [2, с.23, 25]. Попри таку ситуацію, глава Міністерства закордонних справ в 1913 році посприяв виділенню В. Бобринському на підтримку «русских» в Галичині 200 тис. руб. [2, с.26].

Товариство все більше набувало прихильників в імперії Романових і почало відкривати свої відділи в губернських центрах. Так, в 1910 р. було відкрито Київське відділення «Галицко-руського благодетельного общества». З його діяльністю тісно пов'язана постать Ю. Яворського, що фактично став ключовою фігурою у взаєминах київського відділення та галицькими москвофілами. На установчих зборах він був доповідачем, представленим «уроженцем Закардонної Русі». У своєму виступі Юліан Андрійович ознайомив збори з «утисками австрійської влади росіян в Галичині» та вказав на значення для галичан «підтримки, яка може виражатися в протестах зборах, привітаннях і т.п.». Наприкінці зібрання відбулися вибори членів правління. Результати голосування показали, що серед тих, кого обрали, опинився й Ю. Яворський. 6 вересня відбулися вибори голови та його заступників. Головою товариства обрали директора київської імператорської Олександрівської гімназії М. Стороженка, а його заступником («товаришем») – Ю. Яворського.

Юліан Андрійович був активним учасником діяльності київського відділення. Він часто виступав з промовами на зборах, підтримував молодих осіб, котрі приїжджали з Галичини, і бажали вивчати російську мову чи проходити курс російських духовних семінарій, церковно-вчительських шкіл, допомагав у фінансових переказах галицьким москвофілам [23, с.26].

Своєрідним символом єднання галицьких інтелігентів з обох сторін Збруча, стали урочистості з нагоди приїзду з Галичини на збори «Галицко-руського благодетельного общества» депутації, очолюваної депутатом австрійського парламенту Д. Маркова [13, с.13]. Вхідний збір склав 2460 руб. і був направлений на користь голодуючих у Червоній Русі [13, с.13]. Приїжджі висловилися в підтримку роботи товариства.

Початок Великої війни ознаменував ряд змін в роботі «Галицко-руського благодетельного общества». Можна було не приховувати й активно втілювати в життя, особливо після здобуття росіянами Львова, ідеї «єднання». Представники галицької інтелігенції (В. Дудикевич, С. Бендасюк, Д.Вергун) не одноразово здійснювали вояжі по маршруту Галичина – Петербург і на зустрічах з членами «Галицко-руського общества» зверталися до них за підтримкою [15, с.18]. Співпраця в нових умовах передбачала активізацію спільних зусиль на утвердження нової влади в Галичині, посилення її позицій серед громадськості краю, підтримки процесу русифікації освіти, зокрема улаштуванню вчительських курсів для галичан, переведення населення з уніатства в православ'я. Найактивніше це проявлялося в розповсюдженні різноманітної агітаційно-пропагандистської літератури. Окрім того, в ході війни, на порядок денний постало питання турбування про галицьких біженців, зокрема москвофілів з інтелігентських кл. Допомога включала надання зібраних коштів на їх улаштування, створення притулків, їдалень. Так, з початком Першої війни через Ю. Яворського, для львівських товаришів було пере-

дано 200 руб. Серед фінансових адресатів київського відділення був ще один галичанин член ГРБО Ф. Свистун [23,].

Найбільш потужною виявилася співпраця галицької московфільської інтелігенції та «Галицко-руського благотворительного общества» в справі освітніх змін, улаштування курсів для вивчення російської мови галицьких вчителів в Петрограді тощо [14, с.35-36]. Було проведено значну підготовчу роботу, створено Піклувальну раду, роботу якої відкривав заступник голови товариства Д. Вергун [14, с.37]. Вінцем процесу стало відкриття 18 січня 1915 року вчительських курсів для галичан [14, с.40].

Представники галицької інтелігенції, як члени товариства, піклувалися про галицьких сиріт. Наприкінці жовтня 1914 року Д. Вергуном було привезено зі Львова до Петрограда першу групу з 36 осіб. Це були жінки з дітьми священників, репресованих австрійцями за підтримку росіян [14, с.40]. Поповнення притулку для сиріт відбувалося і далі. Однак, як свідчить звіт товариства не всі прижилися: двоє жінок та 11 дітей повернулися до Галичини (причина – поганий клімат для здоров'я) [14, с.60]. Для допомоги на місцях у Львові, Самборі, Городку було створено Комітети «Галицко-руського общества» [14, с.63-64]. Намагалися члени товариства надавати допомогу й галицьким військовополоненим. Через Д. Вергуна в військове міністерство направлялися доповідні записки з мотивуванням виведення полонених галицьких вояків з середовища солдатів ворожих національностей (німці, австрійці, угорці) Росії [14, с.63-64].

Таким чином, наведений вище матеріал дає змогу з'ясувати місце і роль галицької інтелігенції в діяльності «Галицько-руського благотворительного общества». Попри те, що галицьке представництво в товаристві було не великим, вона приймало найактивнішу участь у його функціонуванні. Фактично співпраця цієї російської громадської організації велася лише з московфільсько налаштованими інтелігентськими колами Галичини. Представники інших політичних уподобань регіону ймовірно співпраці проігнорували.

Список використаних джерел та літератури:

1. Анна Вероніка Вендланд. Русофіли Галичини. Українські консерватори між Австрією та Росією, 1848-1915 / переклала з німецької Христина Назаркевич. Львів: Літопис, 2015. 688 с.
2. Бахтурина А.Ю. Галицко-руское благотворительное общество и галицкие «москвофиль» в начале XX века // *Труды Историко-архивного института* / редкол.: А.Б. Безбородов, Т.И. Хорхордина, Т.Г. Архипова, О.Г. Санин; гл. ред. А.Б. Безбородов. Москва: РГУ, 2014. Т. 40. С. 17-28.
3. Бахтурина А.Ю. Политика Российской империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны / под ред. Г.А. Бордюгова. Москва: АИРО-XX, 2000. 264 с. (Серия «Первая монография»).
4. Галицко-Русское Благотворительное общество в Санкт-Петербурге. Санкт-Петербург: Пушкинская скоропечатня, 1903. 43 с.
5. Галицко-Русское Благотворительное общество в Санкт-Петербурге. Отчет о деятельности за 1903 г. Санкт-Петербург: Пушкинская скоропечатня, 1904. 42 с.

6. Галицко-Русское Благотворительное общество в Санкт-Петербурге. Отчет о деятельности за 1905 г. Санкт-Петербург: Пушкинская скоропечатня, 1905. 24 с.
7. Любченко В.Б. Москвофільський фактор і російська влада напередодні та під час війни // *Велика війна 1914-1918 рр. і Україна. У 2-х кн. /* упоряд. О. Реєнт. Київ: ТОВ «Вид-во «Кліо», 2014. Кн. 1: Історичні нариси. С. 122-138.
8. Любченко В.Б. Російська окупаційна адміністрація у Галичині та на Буковині // *Велика війна 1914-1918 рр. і Україна. У 2-х кн. /* упоряд. О. Реєнт. Київ: ТОВ «Вид-во «Кліо», 2014. Кн. 1: Історичні нариси. С. 248-300.
9. Мазур О.Я., Сухий О.М. Галичина: «Галицько-російське благодійне товариство» (1902–1914 рр.) // *Вісник державного університету «Львівська політехніка»: Держава та армія.* Львів: Вид-во Держ. ун-ту «Львівська політехніка», 1999. № 377. С. 104–113.
10. Олійник С.В. Формування та впровадження Російською імперією ідеї закономірності приєднання Галичини напередодні і під час Першої світової війни // *Науковий вісник Чернівецького ун-ту ім. Ю. Федьковича: збірник наукових праць. Серія Історія.* Чернівці: Чернівецький ун-т, 2016. Вип. 2. С.73-80.
11. Отчет о деятельности Галицко-Русского благотворительного общества в Санкт-Петербурге за 1911 год. Санкт-Петербург: Тип. Б. Авидона, 1912. 26 с.
12. Отчет о деятельности Галицко-Русского благотворительного общества в Санкт-Петербурге за 1912 год. Санкт-Петербург: Тип. А.С. Суворина, 1913. 26 с.
13. Отчет о деятельности Галицко-Русского благотворительного общества в Санкт-Петербурге за 1913-1914 г. Санкт-Петербург: Тип. «Содружество», 1914. 26 с.
14. Отчет о деятельности Галицко-Русского благотворительного общества в Петрограде за 1914-1915 г. Петербург: Тип. «Содружество», 1915. 103 с.
15. Отчет о деятельности Галицко-Русского благотворительного общества в Петрограде за 1915 г. Петроград, 1916. 16 с.
16. Пашаева Н.М. Очерки истории русского движения в Галичине XIX–XX вв. Москва: Имперская традиция, 2007. 192 с.
17. Передерко В. Західноукраїнські землі в зовнішній політиці Російської імперії (1900-1914 рр.). Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2004. 158 с.
18. Передерко В. Східна Галичина в політиці Російської імперії (1900-1914 рр.). Івано-Франківськ: Місто НВ, 2009. 300 с.
19. Свистун Ф.И. Прикарпатская Русь под владением Австрии: в 2 ч. Львов: Издание О.А. Маркова, 1896. Ч. 2. 743 с.
20. Сухий О.М. Від русофільства до москвофільства (російський чинник у громадській думці та суспільно-політичному житті галицьких українців у ХХ ст.). Львів: Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. 2003. 498 с.
21. Сухий О.М. «Галицько-російське благодійне товариство» та головні напрями його діяльності // *Наукові зошити історичного факультету Львівського державного університету імені Івана Франка: збірник наукових праць.* Львів: ЛДУ ім. Івана Франка, 1999. Вип. 1. С.105–109.
22. Устав Галицко-Русского благотворительного общества в С.-Петербурге: Утвержден 1 июня 1909 года. Санкт-Петербург: Типо-Литография Б. Авидона, 1913. 26 с.
23. Червонная Карпатская Русь – часть единой и неделимой Руси. Отчет о деятельности Киевского Отделения Галицко-Русского Общества. Киев: Тип. Т-ва И.Н. Кушнарев и К⁰., 1915. 65 с.

С. В. Олійник

**Участие галицкой интеллигенции в деятельности
«Галицко-русского благотворительного общества»**

Статья посвящена галицкой интеллигенции начала XX века. Внимание уделено ее участию в работе «Галицко-русского благотворительного общества», как составляющей в реализации Российской империей в течение 1900-1916 годов галицкого вектора внешней политики.

На основе анализа источников и историографии делается попытка дать общую характеристику указанной деятельности галицких интеллигентов и исследовать их место и роль в указанных процессах.

В публикации выделяются основные составляющие сотрудничества галицких интеллигентских кругов с обществом. Выясняется кто именно из галичан входил в состав этой организации. Автор на конкретных примерах, пытается проследить их непосредственную деятельность.

Отмечается, что с началом Первой мировой войны сотрудничество галицких интеллигентов с российской общественностью в лице «Галицко-русского благотворительного общества» активизировалась и продолжалась до конца 1916 года.

Ключевые слова: галицкая интеллигенция, москвофильское течение, Российская империя, «Галицко-русское благотворительное общество», Первая мировая война.

S. Oliynyk

**Participation of the Galician intelligentsia in the activity
of the Galician-Russian Charitable Society**

The article is devoted to Galician intellectuals of the early 20th century. Attention is paid to their participation in the work of the Galician-Russian Charitable Society, as part of the realization of the Galician vector of foreign policy pursued by the Russian Empire in 1900-1916.

On the basis of the analysis of sources and historiographic materials, an attempt is made to give a general description of the said activity of the Galician intellectuals and investigate their place and role in the above mentioned processes.

The paper highlights the main components of the cooperation of the Galician intellectuals with the society. An attempt is made to identify those Galician's who were part of this organization. The author tries to trace their direct activity by using concrete evidence.

It is noted that since the beginning of World War One, the cooperation of the Galician intellectuals with the Russian public embodied in the "Galician-Russian Charity Society" was intensified and continued until the end of 1916.

Key words: Galician intellectuals, Muscovophilia, Russian empire, Galician-Russian charitable society, World War One.

Отримано: 25.10.2017

Г. М. Скорейко, І. Т. Яворська

НІМЕЦЬКА ЕМІГРАЦІЯ З СРСР ТА УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ ст. — НА ПОЧАТКУ ХХІ ст.: ЕТАПИ, ПОТОКИ, СТРУКТУРА

У статті розглядаються особливості німецької еміграційної хвилі другої половини ХХ століття. Робиться спроба дослідити вплив національної політики СРСР та України на феномен етнічної міграції. На основі статистичних даних простежується динаміка постійних сплесків міграційних потоків етнічних німців на історичну батьківщину.

Ключові слова: етнічні німці України, міграція, репатріанти, спец поселенці, «трудова армія», німецька автономія, пізні переселенці.

Тема міжнародної міграції в європейській та українській науці останнім часом набула статусу особливого дослідницького поля. Вона вивчається багатьма галузями науки і вже давно стала явищем, що вийшло за рамки соціальних та культурних проблем. Міграційні виклики сучасності набрали ознак глобальних процесів, а їхнє успішне вирішення стало маркером економічного зростання та суспільного спокою всіх без виключення країн Європи.

Четверта хвиля еміграції, яка розпочалася наприкінці 1980-х років, «вимала» з України значний людський потенціал. Дослідники говорять про безповоротні втрати від нерегульованої еміграції з України. Першими, хто активно прокладав дорогу і борювся за виїзд на Захід, були радянські євреї, німці, вірмени, греки. Саме етнічна еміграція з СРСР поклала початок масовій хвилі виїзду наприкінці 80-х років ХХ ст.

Метою дослідження даної статті будуть радянські німці у післявоєнний час і до кінця ХХ століття, мотивація, «біографія», «реконструкція» їхньої еміграції до Німеччини та шляхи її здійснення.

Актуальність дослідження значною мірою зумовлена тим, що в українському суспільстві, як і у цілому світі, ведеться активний пошук нових способів управління міграцією, які допомогли би зберегти баланс між імперативами відкритості, безпеки і розвитку. Україні, яка бачить своє майбутнє у спілці європейських держав, так само потрібен чітко налагоджений механізм регулювання міграційних потоків, направлений як на досягнення максимальної користі від мобільності трудових ресурсів, так і на мінімізацію помилок на цьому шляху. Важливо не допустити, щоб міграційна політика, її відсутність, або хибність не повернулася проти самих себе і мігрантів, які реалізують свої життєві плани улюблених політичних реаліях.

Проблема міграції радянських німців з СРСР довгий час замовчувалася, як і вся історія «покараного народу». За влучним висловом Л.В. Малиновського, «репресовані народи випали з іс-

торії» [19]. «Вакуум» історичних досліджень почав заповнюватися на початку 1990-х років, з відкриттям нових архівних матеріалів історії німців СРСР. Дослідження В.Б. Євтуха та Б.В. Чирка «Німці в Україні. (1920–1990-і рр.)» [10] та А.І. Кудряченка «Німці України: минуле і сьогодення» [17] стали помітним явищем у науковому висвітленні проблеми суспільно-політичного й економічного життя етнічних німців. Заявкою на ґрунтовне вивчення проблеми депортації та репатріації радянських німців є праці знаного дослідника депортованих народів СРСР М.В. Бугая «Депортация народов» [3] та «Географические особенности расселения депортированных народов и процесс их реабилитации в СССР» [4], що відкривають забуті історичні сторінки на основі колись закритих архівних матеріалів. Динаміка стосунків радянської влади у 30–40-і роки з депортованими народами висвітлена у роботах С. Кульчицького [18]. Становлення і розвиток німецького етносу у контексті суспільно-політичних реалій України досліджує В.М. Васильчук [5]. Продовжується дослідницька робота істориків І.І. Винниченка [6], В.А. Мартиненка [20], В. Степанова [25]. Окремо слід відзначити, що з другої половини 1990-х років в Україні виходить спеціалізований збірник статей «Вопросы германской истории. Немцы в Украине» [7].

Проте у вітчизняній германістиці на тлі досліджень історії німців СРСР відчувається брак робіт, присвячених стосункам між радянською владою та радянськими німцями після 1945 року в контексті історії німецького національного руху 1950–1980-х рр. та, особливо, мотиваційним факторам, що породили еміграцію з України до Німеччини. Дослідники історії етнічних німців питання міграції з СРСР розглядають доволі побіжно. Дана стаття буде спробою осмислити це неоднозначне явище.

Відомий німецький історик і дослідник В. Крігер виділяє декілька категорій, на які умовно поділилося німецьке населення СРСР [16]. До першої групи він відносить опозиціонерів – людей, які критично ставилися до існуючого суспільно-політичного ладу, більш або менш активно не визнавали інститути радянської влади, соціалістичний спосіб життя і комуністичну мораль. Їхньою основною метою була еміграція до Німеччини та Канади (у тих, що сповідували менонітське віросповідання). Як правило, це були нащадки причорноморських німців, яких на початку війни не встигли депортувати по причині швидко наступаючого фронту.

Іншу, значно чисельнішу групу, складали представники тих, хто змирився з становищем, що склаалося, і докладали всіх зусиль задля досягнення певного рівня достатку. Вони не були членами партії, особливих кар'єрних устремлінь не плекали і зберігали суто зовнішні ознаки свого етносу – мову і релігію. Будучи в переважній більшості членами національного об'єднання «Відродження», вони не покладали особливих надій на еміграцію до Німеччини. Особливо, якщо врахувати той факт, що до 1990 року виклик на постійне місце проживання могли зробити тільки родичі першого ступеню (батьки, брати або сестри, діти).

В кількісному відношенні найбільш малочисельну групу склали ті «радянські німці», які повністю інтегрувалися у радянське суспільство. В ментальному, культурному, професійному та мовному значеннях вони були міцно інкорпоровані у радянське суспільство та культуру. За підрахунками вчених, їх було зовсім небагато – від 5 до 10%. Не зважаючи на відірваність від народної культури та політичний конформізм, ці люди – здебільшого працівники розумової праці – вчителі, лікарі, інженери, викладачі, журналісти, артисти та ін. – виступали за надання німцям адміністративної території у рамках СРСР. Саме вони склали керівний склад і актив національних організацій і центрів, які виникли у 80-і роки.

І, зрештою, останню групу німців складали особи, повністю асимільовані у радянське суспільство. Прагнучи уникнути для себе і своїх дітей морально-психологічного тиску з приводу національності, ці люди свідомо дистанціювалися від своїх одноплемінників. Різними шляхами вони змінювали прізвища, надавали перевагу міжнародним іменам, виховували дітей у традиціях російсько-радянської культури і соромилися свого походження і національності. В суспільному житті, як правило, були активними членами партії, замовчуючи своє походження. З плином часу, саме ця група людей у 90-х стала активним відновлювачем контактів з колись не бажаними родичами, склала вагомую частку німецької еміграції і прославилася відомими діячами «етнічного ренесансу» [16].

Агресивна та недалекоглядна національна політика СРСР не могла не резонувати у повоєнні роки новим сплеском національного піднесення репресованих народів. Характеризуючи національний рух німців у СРСР, слід відзначити суттєві особливості, які виділяють його і відрізняють від інших національних рухів.

Особливість німецького національного руху, в першу чергу, полягає у тому, що цей рух розпочався значно пізніше, ніж національна активізація інших народів СРСР: не в другій половині 40-х, а в 60-і роки. На відміну від національних рухів українців, литовців, латишів, естонців рух німців не ставив метою відокремлення від СРСР та створення незалежної національної державності, прагнучи тільки національної автономії. Німецький рух не мав свого єдиного центру, бо німці проживали у різних регіонах СРСР. Ще однією важливою особливістю німецького національного руху було те, що він репрезентувався тільки художньою літературою, а феномену німецького мистецтва чи кінематографу в СРСР не існувало. Національний німецький рух в першу чергу відстоював громадянські права – право на свободу пересувань, на повернення на територію, звідки німці були депортовані, і лиш потім вони ставили питання національної ідентичності. І остання особливість німецького національного руху полягала в тому, що радянські німці у своєму русі могли сподіватися на підтримку незалежної німецької держави ФРН, не зважаючи на те, що влада намагалася скоротити можливості для контактів між радянськими німцями та їх співвітчизниками з Західної Німеччини [14, с.94].

До кінця 1959 року «еміграційна» активність німецького населення помітно знизилася: часткова еміграція все ж таки була здійснена, і уступила місце «автономістським» настроям, які ініціювалися німцями, що проживали до виселення на території колишньої АРСР німців Поволжя.

У 60-і роки німецькі радянські інтелектуали більш активно почали обговорювати проблему відновлення німецької автономії. Активісти руху з України, Казахстану та інших громад зібрали понад 5 тис. підписів з вимогою до радянської влади про відновлення ліквідованої у 1941 році Автономної радянської соціалістичної республіки німців Поволжя. Проте ініціатива була провалена. Активістам руху були запропоновані посади в московській німецькій газеті «Нойес лебен» і новоствореній загальноказахській «Фройндшафт» [21]. Невдача з відновленням автономної республіки і безпросвітність створення належних умов для відродження власного етносу спричинила новий сплеск еміграційних настроїв німецького населення і з часом виросло у потужну емігрантську хвилю на рубежі 1980–1990 рр.

Чергова активізація національного руху німців співпала з указом від 3 листопада 1972 року «Про зняття обмежень у виборі місця проживання, передбаченого в минулому для окремих категорій громадян». Згідно цього указу, влада пішла на деякі поступки – німцям було дозволено переїжджати з Казахстану та Сибіру у райони Саратовської та Волгоградської області, де раніше знаходилась Республіка німців Поволжя. Проте кількість тих, хто спромігся на повернення, була такою мізерною, що не викликала занепокоєнні у влади. Виявилось, що мало хто з німецьких родин хотів полишати свої трикімнатні квартири і скромну кар'єру і перебиратися на нові землі. Їм більше імпонували фотокартки з Західної Німеччини, які родичі присилали в СРСР. Там, чи не у кожного емігранта з колишнього СРСР був свій «Мерседес» і домівка у квітах. Проте існування «залізної завіси» та чисельних адміністративних перешкод робили виїзд фактично неможливим. Громадяни, які вели листування з родичами чи знайомими з-за кордону, перебували під постійним наглядом місцевих органів КДБ. Тим не менше, репатріація все одно здійснювалася. Німці-репатріанти, як і раніше, були найактивнішими борцями за виїзд з СРСР. Вони використовували найрізноманітніші методи публічних виступів: пікети з плакатами на Червоній площі, апеляції до представників західних ЗМІ та дипломатичних місій тощо. Статистика німців, що покинули СРСР в період з 1950–1970 рр., наочно демонструє сплески еміграційних хвиль повоєнного двадцятиріччя (див. *табл. 1*).

Потік репатріантів на початку 1970 року з СРСР був такий малий, що у ФРН почалися дискусії про відміну статусу репатріанта. Проте з певних політичних міркувань, у першу чергу, психологічного характеру цього не відбулося [13, с.54].

Черговою акцією радянської влади наприкінці 70-х став проєкт створення нової німецької автономії на території Казахстану. Але і цій ідеї не судилося бути втіленою. У червні 1979 року в

Цілинограді пройшли антинімецькі демонстрації етнічних казахів під лозунгами «Ні німецькій автономії» «Казахстан – неподільний!» [14, с.96]. Таким чином вперше у радянські часи влада використовувала «вуличну демократію» Стало зрозуміло, що така політика «неспішної лібералізації» підриває надії на відновлення автономної республіки німців і їхні надії та сподівання стали марні. Нові кроки радянського уряду щодо радянських німців стають більш авторитарними. Для активної діяльності німецьких інтелектуалів створювалися нові перепони, які перш за все спрямовані на послаблення руху за виїзд у ФРН.

Таблиця 1.

Виїзд радянських німців з республік колишнього СРСР до Німеччини (1950–1970 рр.) [27]

Рік	Чисельність	Рік	Чисельність
1950	0	1961	345
1951	1 721	1962	894
1952	63	1963	209
1953	0	1964	234
1954	18	1965	366
1955	154	1966	1245
1956	1 016	1967	1092
1957	923	1968	598
1958	4 122	1969	316
1959	5 563	1970	342
1960	3 272		

Важливим напрямком, яким користувалися бажаючі покинути СРСР у 70-і роки, стали туристичні поїздки, а туристичні візи використовувалися як інструмент переходу кордонів. У 1974 році ФРН прийняла програму, за якою німці, що мають родичів у ФРН, отримують статус репатріанта. Бажаючих виїхати з СРСР по туристичній візі і залишитися у ФРН ставало все більше. Першими статус переселенців отримували німці з Польщі, які, виїжджаючи по туристичній візі до Німеччини, вже на її території подавали заяву на отримання статусу репатріанта, а згодом запрошували свої родини. Принцип возз'єднання сімей приводив у рух ланцюгову міграцію. За підрахунками німецьких діячів СРСР, заяви на виїзд подали близько 40 тисяч німців [19, с.98].

Проте радянська влада давала дозволи на виїзд далеко не всім бажаючим. Тому, у великих радянських містах почалися протестні демонстрації проти такої політики. 11 лютого 1974 року у Москві біля приміщення ЦК КПРС відбулася демонстрація німців, які домогалися дозволу на виїзд. Аналогічні демонстрації відбувалися в Таллінні, Волгограді та інших містах. 1980-і роки пройшли у атмосфері постійних репресій щодо німецьких правозахисників. У 1982 році відбувся суд над Олександром Тіллем та Володимиром Райзером, які збирали підписи під вимогою поставити пам'ятник німцям, що загинули у трудовій армії під час Другої Світової війни [14, с.99]. Хоча слід зазначити, що особливої активності в організації

мітингів, збору підписів, посилення петицій у радянських німців, на відміну від кримських татар чи радянських євреїв, не було.

Радянська національна політика заходила у глухий кут і влада вкотре продемонструвала, що вона не в силі забезпечити національні прагнення народів, вирішувати проблеми і питання, які виникають між ними та окремими національними групами. В колі німецьких інтелектуалів все більше схилялися до думки, що тільки демонтаж радянських політичних інститутів дозволить вирішити національні проблеми, реально покращити становище німців та інших народів.

Упродовж 1970–1980-х років політика ФРН продовжувала проголошувати принципи національної солідарності як основну умову присвоєння громадянського статусу. Етнічні мігранти вважалися такими, що повертаються на Батьківщину в статусі громадянина. Тим, хто отримав статус репатріанта, з 1976 року виплачувалася допомога по облаштуванню квартир, міста отримували фінансування житлових програм для переселенців. Міністерство по працевлаштуванню запроваджувало безкоштовні мовні та кваліфікаційні курси. Проте наплив переселенців ставав таким активним, що адміністрації міст оголошували надзвичайний стан. Вони зверталися до федерального уряду з вимогою справедливого розподілу переселенців і додаткової фінансової допомоги.

Тривалий час рекордним був результат 1976 року – 9704 емігранти. Найбільше бажали виїхати до Німеччини виявляли німці Казахстану, Киргизії, Узбекистану та Таджикистану. З цих радянських республік виїхало близько 20–25% німецького населення. Закавказькі республіки втратили найбільше – понад 35%. З територій Росії та України виїхало близько 14–15% проживаючого там німецького населення. Ці цифри свідчать про силу виштовхуючи факторів, які існували у різних частинах СРСР. Як видно, людям завжди властиво жити в середовищі собі подібних. Атмосфера комфорності проживання, відносної толерантності у Європейській частині СРСР була значно вищою, ніж у Південних і Східних частинах СРСР. З 1954 по 1980 рр. до Німеччини повернулося 83917 осіб [24, с.20]. Серед них були практично всі німці-репатріанти, хто вимагав повернення до Німеччини. Зв'язані родинними зв'язками з представниками інших категорій радянських німців, вони спровокували та потягнули за собою загальну німецьку еміграцію з СРСР.

Доля німецької діаспори у радянські часи безпосередньо залежала від розвитку відносин СРСР та Німеччини. Соціальний психолог В. Кайгер, досліджуючи психологічні проблеми етнічних німців України, зазначив, що у кризові періоди радянсько-німецьких відносин ця етнічна група неодмінно опинялася в становищі «внутрішнього ворога» і піддавалася дискримінаційним та репресивним заходам. В ході досліджень в Одеській області автор зробив спробу виявити структуру етнічної самосвідомості німців-переселенців. При цьому використовувалися різні методики етнопсихологічного тестування. Як показали опитування, основний і найстійкіший елемент етнічної самосвідомості цієї групи складає пам'ять про іс-

торичну долю народу, особливо про депортацію 1941 року, труднощі адаптації німецьких родин у нових місцях проживання та перебування в трудовій армії. Саме цю ознаку абсолютна більшість респондентів вважає головною, визначаючи свою належність до німецької діаспори. Інші ознаки – спільна мова, особливості поведінки (національний характер), звичаї та обряди, релігія – мають у структурі етнічної самосвідомості менше значення [12, с.67].

Таблиця 2.

Виїзд радянських німців з республік колишнього СРСР до Німеччини (1971–1986 рр.) [27]

Рік	Чисельність	Рік	Чисельність
1971	1145	1979	7226
1972	3426	1980	6954
1973	4494	1981	3773
1974	6541	1982	2971
1975	5985	1983	1447
1976	9704	1984	913
1977	9274	1985	460
1978	8455	1986	753

Наприкінці 1980-х років в Україні проживали майже 40 тисяч німців, з них понад 70% – в містах, переважно на сході та півдні республіки. Більше 12 тисяч українських німців були жителями Дніпропетровської та Донецької областей, по 3,5 тисячі проживали в Одеській та Закарпатській областях. 70% німців називали рідною мовою російську, німецьку – лише 23% [6, с.13].

На кінець 1980-х років припадає початок етнічного самоусвідомлення громадян України німецького походження. В цей час виникли культурні та громадсько-політичні товариства у Києві («Відерштраль», «Відергебурт»), Одесі, Тернополі, Мукачеві, Ялті, Харкові, Чернівцях, створювалися недільні класи, відновлювалася діяльність евангелійсько-лютеранських общин. На цьому етапі суспільно-політичного життя українських німців громадські організації відігравали консолідуючі і життєдіяльні функції. Вектор розвитку громадського та духовного життя українських німців набирав нових напрямків, що відображалось як на суспільному житті німецької громади, так і на політичній картині України в цілому.

Вищі органи влади в цілому позитивно ставилися до дій німецьких громадських організацій. Президент України Л. Кравчук – фактично першим із лідерів незалежних держав, що виникли на терені СРСР – відкрито заявив про готовність України задовольнити законні вимоги німців, які проживають на її території. Проте з падінням «залізної завіси» десятки тисяч етнічних німців прагнули покинути територію колишнього СРСР. Серед основних причин виїжджаючи називають причини соціально-економічного характеру, страх за майбутнє своїх дітей, бажання хоча б на схилі років пожити серед свого народу, бажання зберегти свій етнос.

З 1990 року у Німеччині вступив у дію закон про прийом переселенців на територію ФРН. Саме на цьому етапі міграційні питання

перейшли у політичну площину. Кандидати на статус репатріанта більше не мали права перетинати кордон без дозволу на прийом, яку вони повинні подати в «країні виходу» та чекати позитивного рішення Міністерства внутрішніх справ Німеччини. Якщо до цього часу етнічні німці були привілейованими членами міграційного життя Німеччини, то зараз вони перейшли у іншу площину – вони стали кандидатами, що піддавалися ретельному контролю для доступу на територію Німеччини і громадянських благ цієї країни.

23 січня 1992 року Л. Кравчук підписав Указ, яким «з метою відновлення історичної справедливості, здійснення перших кроків на шляху до правової, політичної, соціальної і культурної реабілітації німців, депортованих свого часу за межі України», створювалися передумови для відродження життя німецької національної меншини.

Перший візит Л. Кравчука до Німеччини у якості президента України, який відбувся 3–4 лютого 1992 року і став знаковим для старту відродження національного життя німців України. Напередодні візиту у інтерв'ю щотижневику «Шпігель» Л. Кравчук висловив готовність прийняти з країн колишнього СРСР на постійне проживання «в південні області України німців, які колись там проживали». Ця ініціатива мала неоднозначні оцінки у сусідів України. Зокрема, Німеччина позитивно сприйняла ініціативу Л. Кравчука, адже після об'єднання країни відчувала значний тиск на свою соціальну систему через додатковий приплив сотень тисяч переселенців. Федеральний уряд заявив про виділення 70 млн. німецьких марок для підтримки німецької меншини України [25, с.50].

Росія вважала, що Л. Кравчук перехопив ініціативу у Б. Єльцина, який у 1991 році пообіцяв відновити республіку німців Поволжя. Проте невдовзі замість обіцяних територій запропонував російським німцям створити автономію на території військового полігону Капустин Яр. Для російських німців це був дуже болючий ляпас. Антинімецькі плакати по Саратовській області «Нет республике немцев Поволжья!» та «Лучше СПИД, чем немцы!» остаточно зруйнували і поховали надії російських німців на створення автономії і порозуміння з місцевим населенням [22].

Російська преса одразу після візиту Л. Кравчука зарясніла сенсаційними статтями про те, що Україна хоче переманити російських німців, а більш за все 200 млн. німецьких марок, які раніше ФРН обіцяла виділити Росії на облаштування німців у Поволжі [23].

Постановою Кабінету Міністрів України від 25 березня 1992 року № 151 Українсько-німецькому фонду було надано фінансову допомогу в сумі 500 млн. крб. З метою створення довірливої бази для врегулювання всього комплексу питань 10 червня 1993 року було укладено міжурядову Угоду про співробітництво у справах депортованих осіб німецької національності. Проте на етапі підготовки угоди виявилися серйозні розбіжності в концептуальних підходах сторін. Зокрема, німецька сторона настоювала, щоб мали право переселення в Україну не тільки ті німці, що

були депортовані безпосередньо з України, але і з інших регіонів колишнього СРСР. Компроміс був знайдений, у результаті чого відповідно до регіональних програм переселення передбачалося переселити на територію України 250 тисяч осіб німецької національності. Реально ж протягом 1992–1994 років тільки близько 1% переселенців повернулися до України [25, с.51]. Їх розселили в шести областях (Донецькій, Запорізькій Дніпропетровській, Херсонській, Миколаївській, Одеській) та Республіці Крим. Проте Україна виявилася не готовою зреалізувати план переселення депортованих з України німців, а ті в свою чергу продовжували емігрувати на свою історичну батьківщину.

У цей час у ФРН Законом 1992 року було введено новий правовий статус – «пізній переселенець», на який могли претендувати етнічні німці зі Східної Європи, які народилися до 1993 року і довели приналежність до німецького народу та власну історію політичних гонінь. Упродовж 90-х років у німецькому суспільстві продовжувалися гарячі дискусії про роль і значення репатріантів у німецькому суспільстві. На фоні гарячих і не завжди позитивних оцінок кількість репатріантів упродовж 90-х років неухильно зменшувалася. Як зазначав у своїй доповіді уповноважений по справах переселенців Йоган Вельт: «Якщо у 1993 році частка «переселенців серед всіх виїжджаючих складала 74%, то вже у 2001 вони спустилася нижче 27%» [2, с.103].

Таблиця 3.

Виїзд осіб німецької національності з республік колишнього СРСР до Німеччини (1986–2005 рр.)

Рік	Чисельність	Рік	Чисельність
1987	14 488	1996	172 181
1988	47 572	1997	131 895
1989	98 134	1998	101 550
1990	147 950	1999	103 599
1991	147 320	2000	94 558
1992	195 575	2001	97 434
1993	207 347	2002	90 587
1994	213 214	2003	72 289
1995	209 409	2004	58 728

Аналізуючи міграційні процеси етнічних німців варто зазначити, що повосенний розвиток СРСР накопичував значну кількість проблем у національній, культурній та політичній сферах. Неправильно було б вважати причиною еміграції тільки соціально-економічні проблеми. Внутрішні конфлікти, непродумана демографічна політика Радянського уряду, дестабілізація політичного і соціально-економічного життя, страх перед новими незрозумілими реформами, локальні війни і конфлікти 1988-х на території Росії, страх перед можливими етнічними конфліктами та непередбачуваним майбутнім спонукало євреїв, німців, вірмен залишати звичні місця у пошуках надійного притулку у нових демократичних реаліях.

За переписом 2001 року, на території України проживали 33 302 особи німецької національності, у т.ч. у Донецькій області 4 620 осіб (13,9% від всієї кількості українських німців), Дніпропетровській – 3 773 (11,3%), Закарпатській – 3 582 (10,8%), Одеській – 2 877 (8,6%), Автономній республіці Крим – 2 536 (7,6%). З усієї кількості українських німців того ж року рідною назвали німецьку мову лише 12,2%.

З середини 90-х років ХХ ст. еміграція з України, зберігаючи специфічні риси, у ключових моментах збігається з мультинаціональним переселенням з України. Часто молоді люди, отримавши вищу освіту, або люди середнього віку у надії на кращі кар'єрні перспективи, стають перед вибором нової Батьківщини і проаналізувавши можливості європейських країн, зупиняють свій вибір саме на Німеччині. Не останню роль при цьому відіграють політична система, прогнозованість економіки і характер німців. Українці у своїх розмовах не раз зазначали, що саме німецька пунктуальність, чесність, працьовитість, педантичність та комунікабельність були тими факторами, що приваблювали мігрантів.

Обставина, що характеризує продовження німецької хвилі еміграції, це велика питома вага міжнаціональних шлюбів німців України в цілому й у тих з них, які переселяються на постійне місце проживання до Німеччини, зокрема. Цей факт усе більше розмиває етнічний характер німецької еміграції і стає однією формою обміну культурним й інтелектуальним капіталом, типовим для розвинутих країн.

На прикладі міграції етнічних німців можна показати постійну роботу і відносну успішність міграційної політики Німеччини, яка у другій половині ХХ століття перетворюється на країну імміграції, ставши лідером у Європі. Приблизні підрахунки показують, що за 1950–2005 роки країна «придбала» 10 млн. чол. [27].

З падінням «залізної завіси» 2,7 млн. етнічних німців повернулися до Німеччини за період 1988–2000 рр. Близько 1,9 млн. з них проживало на території колишнього СРСР, 575 тис. – на території Польщі, 220 тис. – у Румунії. Кількість прибулих до Німеччини досягла свого піку у 1990 році, склавши 400 тис. людей. Проте після першої ейфорії від завершення «холодної війни» та об'єднання країни уже в першій половині 1990-х років уряд Німеччини став запроваджувати заходи по контролю над процесами повернення, встановивши, систему квот. На період з 1993 по 1999 роки квота складала 225 тис. осіб у рік. У 2000 році вона була істотно зменшена до 103 тисяч, а у 2001 – 100 тис. осіб на рік [8].

Окрім регулювання кількості прибуваючих, урядові дії були направлені на їхній склад. З 1993 року понад 90% були вихідцями з колишнього СРСР. З метою підтримання імміграції етнічних німців з інших країн Східної Європи, для них була введена вимога надати докази фактів етнічної дискримінації. В порівнянні з іншими категоріями іммігрантів етнічні німці володіють певними привілеями, які включають у себе підтримку у вивченні німецької мови і працевлаштуванні, отриманні соціальної підтримки.

Етнічні німці-переселенці з Східної Європи та колишнього СРСР до кінця 1990-х років стали однією з чисельніших груп нових мешканців Німеччини. Вони склали найбільш значимий потік мігрантів до Німеччини у другій половині 20 століття (4,13 мн.).

Мігранти третьої фази міграції, яка почалася після 1989 року, не складають гомогенну групу, вони відрізняються один від одного багатьма ознаками, починаючи з мотивів міграції, місця проживання у колишньому СРСР, освітою, і закінчуючи рівнем міграції у німецьке суспільство.

Еміграція до Німеччини останніми роками зустрічається з значними суб'єктивними та об'єктивними перешкодами, особливо це стосується інтеграції пізніх переселенців на історичну батьківщину. Посилення юридичних перепон з боку уряду ФРН, відсутність об'єктивних уявлень про сучасну соціально-політичну й економічну ситуацію в Німеччині, слабке знання ними мови, недостатній рівень професійної підготовки, небажання бути учасником політичного та суспільного життя Німеччини – всі ці фактори сповільнюють інтеграцію пізніх переселенців.

У відкритому листі етнічних німців України, підписаним головою «Wiedergeburt» України і Фолькспрата Г. Гроутом до уряду Німеччини підписанти звернулися з заявою, що нагадувала більше вимоги:

«1. Визнати особами німецької національності всіх, хто може довести своє німецьке походження (національність предків, що підтверджена свідоцтвом про народження або паспортом) без додаткових вимог доводити підтримку культури, мови, традицій, довідок про репресії родичів.

2. Відмінити Sprachtest, як фактор, що немає жодного стосунку до визнання німецького походження, а також такий, що принижує честь німецької меншості, що мешкає за межами Німеччини» [22].

Окрім вищесказаного, в середовищі етнічних німців України, особливо серед керівної ланки товариства «Wiedergeburt» є ряд непорозумінь і конфліктів [1]. Серйозні труднощі з адаптацією пізніх переселенців з України до ФРН спричиняють спочатку їх замкненість, а потім – створення суспільно-політичної загальноконфедеральної організації на захист своїх прав – «Хаймат». Це є вагомим аргументом на користь моделі відродження етнічної ідентичності німців України саме в Україні.

Хотілося би підкреслити, що еміграція німців України до Німеччини має далеко неоднозначні наслідки як для країни виїзду, так і для прибуття переселенців. Виїзд німців з районів України, де вони проживали упродовж століть, або де вони виступали піонерами колонізації, є негативним фактом для субкультури цих територій. Проте, враховуючи, що виїзд етнічних німців з України не був таким масовим, як з більшості республік колишнього СРСР, то і не вплинув на збереження етнічної ідентичності німецької меншини України.

Еміграція до Німеччини триває і донині. Бажаючі виїхати знаходять масу причин і шляхів для її здійснення, проте найпопулярнішими залишилося право на повернення за етнічною ознакою – за національністю, яка вказана у паспорті. При цьому дата видачі паспорта повинна бути до 1990 року. У випадку, якщо паспорт здобувача новий, то підтвердити власну національність він може і іншими документами (до прикладу, свідоцтвом про народження). Крім того, продовжується еміграція до Німеччини по лінії єврейських родичів, для бажаючих займатися бізнесом та задля об'єднання подружжя.

Еміграція етнічних німців на початку незалежності України була відповідною реакцією на репресії, переслідування і дискримінацію, яких зазнали етнічні німці за часів правління в СРСР тоталітарних режимів. З часом на перший план вийшли причини економічного характеру, трансформувались з причин етнічного характеру в суто економічну площину. Одночасно значна частина переселенців як основну причину виїзду називала важливість збереження власного етносу та турботу про майбутнє своїх дітей. На даний час німецька меншина – важлива складова українського суспільства. Завдяки німецькій громаді Україна й Німеччина мають нагоду краще пізнавати одна одну. Сьогодні, коли спала хвиля еміграції до Німеччини українські німці свій потяг до історичної батьківщини стали проявляти в розвитку міжнародних культурних проектів і двосторонній бізнес-співпраці.

Список використаних джерел та літератури:

1. Адлер Г. Как немцы становятся евреями. Открытое письмо члену бундестага, уполномоченному правительства ФРГ по вопросам переселенцем, господину Йохану Вельту. URL: www.germany.com.
2. Бараулина Т. Государственное конструирование реальности: социальные последствия миграционной политики // *Рубеж: альманах социальных исследований*. 2003. № 18. С. 65–108.
3. Бугай Н. Депортация народов. URL: <http://scepsis.ru>.
4. Бугай Н. Географические особенности расселения депортированных народов и процесс их реабилитации в СССР. URL: www.demoscop.ru
5. Васильчук В.М. Німці в Україні. Історія і сучасність (друга половина XVIII–початок XXI століття). К.: Вид. центр КНЛУ, 2004. 341 с.
6. Винниченко І.І. Історія появи німців в Україні. URL: www.widerstrahl.org
7. Вопросы германской истории. Немцы в Украине: материалы укр.-герм. науч. конф., Днепропетровск, 26–29 сентября 1995 г. Днепропетровск, 2002. 296 с.
8. Денисенко М., Хараева О., Чудиновских О. Германия. Организационное устройство миграционной политики. URL: www.archipelag.ru
9. Дингес Ю.О. Відродження етнічної ідентичності німців України: автореф. дис. ... канд. політичних наук. Сімферополь, 2007. 26 с.
10. Євтух В.Б., Чирко Б.В. Німці в Україні (1920-і – 1990-і роки). Київ, 1994. 182 с.
11. Иванов О.Ф., Иванов И.О. Політика нацистського режиму стосовно етнічних німців України // *Український історичний журнал*. 2005. № 3. С. 83–95.
12. Кайгер В. Німці в Україні: депресивні прояви як показник етнофункціональної дезадаптації // *Соціальна психологія*. 2004. № 3(5). С. 63–71.

13. Карачурина Л. Иммиграционная политика Германии: успешный-неуспешный опыт // *Мировая экономика и международные отношения*. 2008. № 7. С. 50–60.
14. Кирчанов М.В. Немецкое национальное движение в СССР во второй половине 50-х – начале 1980-х годов // *Сборник российско-германских исследований* / отв. ред. С.В. Кретинин. Воронеж, 2007. Вып. 5. С. 91–100. URL: www.rusgermhист.ru
15. Ковадь М.В., Медведок П.В. Фольксдойче в Україні (1941–1944 рр.) // *Український історичний журнал*. 1992. № 5. С. 15–28.
16. Кригер В. Влияние опыта социализации депортированных в Казахстан немцев на процесс адаптации в германское общество.
17. Кудряченко А.І. Німці України: минуле і сьогодення // *Розбудова держави*. 1994. № 5. С. 19–23.
18. Кульчицкий С. Демографические потери Украины в XX веке // *Зеркало недели*. 2004. 2–8 октября.
19. Малиновский Л.В. История советских немцев в современной историографии ФРГ // *Вопросы истории*. 1991. № 2–3. С. 238–241.
20. Мартиненко В.А. Депортації німецького населення на початку радянсько-німецької війни з території України (за матеріалами Запорізької, Донецької та Луганської областей) // *Вісник Харківського університету ім. В.Н. Каразіна*. Харків, 2009. С. 98–102.
21. Митрохин Н., Рондо Э. Несостоявшаяся автономия: немецкое население в СССР в 1960–1980-х годах и «восстановление республики немцев Поволжья». URL: www.magazines.russ.com
22. Открытое письмо Бундестагу и Правительству Германии по вопросу репатриации этнических немцев на историческую родину от 18.03.2000 г. URL: www.germany.com.ua
23. Портников В. Немцев хватит на всех // *Независимая газета*. 1992. 6 февр.
24. Привалова М.Ю. Советские немцы-репатрианты в национальной политике СССР в 1940–1970-е гг.: автореф. дис. ... канд. истор. наук: специальность 07.00.02 «Отечественная история». Саратов, 2008. 26 с.
25. Степанов В. Історія нереалізованого плану (До 20-річчя започаткування проекту повернення на територію України депортованих німців) // *Зовнішні справи*. 2012. № 1. С. 49–51.
26. Соловйов О.В. Діяльність гітлерюнду серед українських фольксдойче // *Вопросы германской истории: сб. науч. трудов*. Днепропетровск, 2002. С. 120–132.
27. Zahlen. Daten. Fakten // *Info-Dienst Deutsche Aussiedler*. 2003. № 116. С.10. URL: www.inprom.com

Г. М. Скорейко, И.Т. Яворская

Немецкая эмиграция из СССР и Украины во второй половине XX в. – в начале XXI в.: этапы, потоки, структура

В статье рассматриваются особенности немецкой эмиграционной волны второй половины XX века. Предпринимается попытка исследовать влияние национальной политики СССР и Украины на феномен этнической эмиграции. На основе статистических данных прослеживается динамика постоянных всплесков миграционных потоков этнических немцев на историческую родину.

Ключевые слова: этнические немцы Украины, миграция, репатрианты, спецпоселенцы, «трудовая армия», немецкая автономия, поздние переселенцы.

H. Skoreiko, I. Iavorska

German emigration from the USSR and Ukraine in the second half of the 20th century – at the beginning of the 21 century: stages, flows, structure

In the article, features of German emigration wave of the second half of 20th century is considered. There is an attempt to research an impact of USSR and Ukraine national policy on phenomenon of ethnic migration. Based on statistic data, the picture of constant splashes of migration flows of ethnic Germans to historical homeland is demonstrated.

Key words: ethnic Germans of Ukraine, migration, repatriates, special settlers, labour army, German autonomy, late immigrants.

Отримано: 1.08.2017

УДК 327.5

В. В. Станіславський

ВЕЛИКИЙ ВІЗИР ДАЛТАБАН МУСТАФА-ПАША І РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКІ ПЕРЕГОВОРІ ЩОДО ПОГРАБУВАННЯ ГРЕЦЬКИХ КУПЦІВ УКРАЇНСЬКИМИ КОЗАКАМИ В 1701 р.

Після пограбування українськими козаками грецьких купців в 1701 р. ця проблема протягом кількох років обговорювалася між представниками Російської держави та Османської імперії. В той час Москва намагалася уникнути збройного протистояння з турками, а тому вирішила виплатити компенсацію за пограбовані товари. Російський посол Петро Толстой вів переговори з чотирма великими візирами на цю тему. Ця стаття присвячена аналізу переговорів під час правління великого візира Далтабана Мустафи-паші. Тоді посол був вимушений офіційно заявити про рішення царя про повну й разову виплату компенсації.

Ключові слова: Османська імперія, Туреччина, Росія, Далтабан Мустафа-паша, Петро Толстой, Іван Мазепа, грецькі купці, українські козаки

У червні 1701 р. з караваном грецьких купців з Османської імперії трапився вельми неприємний інцидент – він був пограбований українськими козаками. Подія набула значного резонансу і протягом перших років XVIII ст. мала вплив на російсько-турецькі відносини. Отримавши інструкції від свого уряду разом з описом всього перебігу справи, чому присвячена окрема наша стаття [14], П. Толстой тривалий час вів переговори з турецькою стороною щодо цього інциденту аж до повної виплати компенсації за купецькі втрати. Записи цих переговорів є цікавим джерелом для вивчення різноманітних аспектів тодішньої політики, економіки, соціальних відносин. Зауважимо, що переговори відбувалися за часів правління кількох великих візирів, а саме Далтабана Мустафи-паші (вересень 1702 – січень 1703), Рамі Мехмед-паші (січень 1703 – серпень 1703), Каваноза Ахмед-паші (серпень 1703 – листопад 1703), Морали Дамат Хасан-паші (листопад 1703 – вересень 1704). Оскільки ж російсько-турецькі

переговори про пограбування 1701 р. повною мірою ще не розглядалися в історіографії, а згадувалися лише певні їх фрагменти, то, відповідно, до наукового обігу не введено достатньої кількості фактів, щоб можна було показати всю їх динаміку. У зв'язку з цим ми намагаємося розглянути досить великий об'єм матеріалу, розділивши його на окремі частини, які відносяться до правління того чи іншого візира. Ця розвідка буде присвячена переговорам під час перебування на посаді великого візира Мустафи-паші Далтабана, за якого їх і почав вести П. Толстой.

Цей великий візир зробив добру кар'єру військового, розпочавши її від рядового яничара і зріс аж до аги, але як державний діяч себе не показав. Показово, що Далтабан Мустафа-паша не вмів читати і писати. Він був приборчиком військового вирішення зовнішньополітичних питань. Відповідно, незважаючи на мирний договір між Стамбулом і Москвою, він продовжував готуватися до збройного протистояння, а в 1702 р. намагався спровокувати війну з Російською державою, до чого спонукав і кримських татар [10, с.52–53; 4, с.127; 3, с.433–434]. Відгуки ж російського посла про Далтабана Мустафу-пашу дуже критичні, а стосовно його політичної вправності й зовсім негативні. Так, приміром, П. Толстой називав великого візира «неполітичною», а «служивою» особою, зазначав, що він «був мало тямущий, і в справах політичних не вправний» [5, с.40, 42].

Матеріали статейного списку, присвячені справі про пограбування, які розглянуті в цій статті, містяться в записках про переговори посла з О. Маврокордато, листах П. Толстого до Ф. Головіна та І. Мазепи, листі єрусалимського патріарха Досифея II Нотари до російського дипломата.

Записи статейного списку про переговори у справі пограбування починаються від 16 листопада 1702 р., коли на двір до російського посла приїжджав Олександр Маврокордато, названий у статейному списку державним секретарем, разом зі своїм сином Ніколаєм, названим перекладачем. Тоді О. Маврокордато сказав російському дипломату, що він призначений на переговори за султанським указом, присланий великим візиром і має повноваження від Порти. Тепер же він приїхав за бажанням П. Толстого, котрий хотів оголосити справу, по якій отримав царський указ.

Російський посол насамперед поставив питання щодо рішення Мустафи II про своє перебування при його дворі. При цьому він говорив про сподівання царя на прихильне ставлення до представника Російської держави, проживання якого в Туреччині корисне обом сторонам і про побажання, щоб з допомогою посла могли швидко вирішуватися справи, пов'язані зі спробами прикордонних «з обох боків підданих народів непостійних і кривавої війни бажаних, як в державі царської величності запорозькі козаки, так в стороні султанової величності кримські і всякий рід татарський» зруйнувати мир. Ці ж бо народи сприймали як велику трудність мирні відносини між Російською та Турецькою державами, під час яких не могли мати «звичайного свого облоу». І тому всякими засобами

старалися «мир зруйнувати і замість тиші і спокою кровопролиття ввести». А перебування російського представника при султанському дворі мало сприяти тому, щоб «ті злі задуми і брехня, яка спліталася» могли швидко руйнуватися [1, л.314–315 об.].

Своєю чергою, О. Маврокордато говорив, що султан наказав оголосити П. Толстому, що з царської грамоти і посольського звернення йому відомо про бажання царя, аби його представник перебував при султанському дворі для ствердження мирних угод. Мустафа II цьому не заперечував і волів поновлення дружніх стосунків, але хотів знати протягом якого часу і для яких справ цар повелів послу бути в Туреччині. Бо коли до Порти приходить посол, маючи певні справи, то по їх вирішенні повертається у свої сторони. А тому й П. Толстому також належало, якщо він мав якісь справи, оголосити про них Порті і, отримавши відповідь, повернутися до царя, «оскільки ніяких торгових справ тут з Російською державою немає, а мир вже затверджено, і якщо не буде зі сторони царської величності яких запитів суперечних миру, і мир зруйнуватися не може до призначеного часу» [1, л.316]. Дана заява не залишає сумнівів, що, незважаючи на домовленість зафіксовану в договорі 1700 р. щодо перебування в Туреччині російського представника, султан волів, щоб це перебування мало певні обмеження в часі. А тому запропонував, аби обмеження були окреслені часом потрібним для вирішення питань, з якими приїхав П. Толстой.

Відповідаючи турецькому урядовцю, російський дипломат говорив, що цар вирішив його прислати «для кращої охорони миру», щоб ніякими задумами ворогів «супротивна миру ніяка причина народитися не могла», а якби якимось чином і народилася, щоб не росла і швидко знищувалася. Відповідно, цар бажав, щоб посол перебував при дворі Мустафи II до його указу, оскільки не можна визначити часу, коли виникне потреба у вирішенні певних проблем. Посол також заперечував супротивні миру запити з російського боку. А О. Маврокордато зі свого боку твердив, що нищення всяких сварок, які, як посол думає, можуть бути від кримчан і запорожців, є справою звичайною, що Порта не вірить татарам і без ґрунтовного розгляду миру не зруйнує, чого очікує і від царського боку. Це ж стосується й інших відомостей, від яких би «походили чутки на сварку». А татарські й запорозькі сварки могли би вирішуватися через листування підданих султана і царя – сераскерів і гетьмана, але все одно, за бажанням царської величності, султанова величність дозволяє П. Толстому бути при своєму дворі до свого указу [1, л.316 об.–317]. Отже, позиція Мустафи II не була категоричною. З присутністю російського представника було вирішено змиритися, при цьому одразу було заявлено, хоч і не прямо, що це рішення може бути переглянуте.

Потім, на цій зустрічі значну увагу П. Толстой присвятив справі про пограбування, виклавши точку зору московського керівництва на причини цієї події, можливості відшкодування втрат, понесених купцями, а також ініціативу запорожців, яку

підтримали татари, щодо провокування напруження і конфлікту між Росією і Османською імперією, що слідувала за каральними заходами Москви стосовно Низового Війська. Насамперед він говорив, що греки «невідомо з якого задуму, залишивши здавна звичайну і безпечно велику проїжджу дорогу, поїхали порожніми і небезпечними степами, де як диким звірам постійне суть перебування злим людям буває, котрі там від різних сторін, так від сторони царської величності, як і від польської сторони, і від волоської землі стікаються, не маючи в батьківщинах своїх мешкань і харчування, і залишаючись без денної їжі, шукають в тих пустелях вищесказаних собі ловительства, тобто, де би могли вчинити кому яке розграбування». Далі у цьому контексті йшли висловлювання про запорозьких козаків: «і якщо щось там знаходять по своїй силі, розграбовують під іменем запорозьких козаків, і розносять нарізно, а деякі частини розграбування і на Кіш запорозьких козаків приносять». Греки ж, мовив він далі, знаючи, що на тих порожніх місцях проїжджим людям стається біда від своєвольців, добровільно себе занапастили, а до того ж наважилися вбити кількох запорожців. Коли ж про пограбування дізналися запорозькі начальники, які хоч і своєвольні, але маючи страх і заборону на злі справи від гетьмана, невдовзі повідомили йому про той випадок. Гетьман же, як вірний царський служитель, дбаючи про збереження миру, зумів швидко віднайти грецькі товари, які було можливо, та повелів повернути їх власникам. Після повідомлення І. Мазепи про пограбування купців цар наказав затримати і помістити під арешт у Москві та в інших місцях кілька десятків тих запорожців, котрі без волі своїх старших взяли на себе сміливість вчинити такий злочин. А розглянувши справу, російський монарх зволив «змішавши милосердя зі страхом» насамперед стратити запорожців-злочинців, котрі здійснили пограбування і були заарештовані. Це мало бути зроблено для покарання винних і для залякування інших своєвольців, щоб вони «боялися супротивних справ починати». Грекам же, за їхні незнайдені товари, незважаючи на їх провину – самовільне спричинення пограбування, а вдовольняючи султанську сторону заради збереження миру, цар наказав віддавати звичайне запорозьке жалування щорічно, аж поки не виповниться ціна, яку греки самі визначили своїм товарам. Причому цар не став з'ясовувати правдивості визначеної греками ціни, а вірячи їм «як християнам», зволив сприйняти їхнє свідчення за істину [1, л.317 об.–319 об.].

Отже, з даної частини заяви російського посла чітко виділяється позиція звинувачення купців у діях, які спричинили пограбування – поїздки нетрадиційним і небезпечним шляхом, а також у вбивстві кількох запорожців. Що ж до створення образу запорожців у інциденті, то тут виклад П. Толстого містить протиріччя. Спочатку він говорить про те, що іменем запорозьких козаків прикриваються різні волоцюги, які приносять якусь частку пограбованого на Січ, і що запорозька верхівка, побоюючись негативної реакції гетьмана, сповістила його про пограбування. Вже з цього виходить, що грабниками були все таки запорожці. Та й купці вбили запорожців,

а не просто розбійників. Відповідно, цар наказав заарештувати запорожців – учасників пограбування. Аргументами виправдання запорожської верхівки було те, що напад стався без її відома і що вона повідомила про інцидент. Але в такому випадку незрозуміло, яким чином до складу відправленої до Москви делегації увійшли ті, хто брав участь у нападі. Обілює посол і українського правителя, який, за його описом, зробив все необхідне в тій ситуації.

Можна сказати, що непереконаливо виглядає заявлена великодушність Петра I, якого навіть не цікавила справжня вартість пограбованого у купців і він просто вирішив виплатити те, що вони внесли у список втраченого. Зіставляючи цей факт з реальною і відкритою заявленою метою рішення відшкодувати втрачені купців, яка полягала в прагненні зберегти мир з Туреччиною, приходимо до висновку, що російському монарху стан справ у його країні видавався критичним. А тому він був готовий йти на значні поступки, аби лише не провокувати султана. Загалом, в цій картині верхівка всіх рівнів – Січі, Батурина та Москви представлена як настійно говора на дотримання миру з Стамбулом.

Далі П. Толстой говорив про заходи Січі у відповідь на рішення стратити членів їхньої делегації. Згідно з цим викладом, запорожці, побачивши себе у важкій біді, багато разів писали до царя з проханням пробачити їхніх засуджених на смерть товаришів, виправдовуючись тим, що наважилися вчинити те пограбування за настановою очаківського паші. Коли ж такі численні прохання не дали позитивного для них результату, запорожці вчинили ще гірші від пограбування дії. Знаючи «однієї вдачі з собою і кривавої війни бажаючих, на Кримському острові мешкаючих татар», запорожці «здумали сплести брехню». За її допомогою вони сподівалися зніщувати конфлікт між царем і султаном, який би призвів до війни, щоб таким чином уникнути своєї біди. Козаки послали до татар своїх людей і писали про те, що царські раті підступають у близькі до Криму місця і хочуть раптово напасти на державу султана. «Легковажні ж і одного норову» з запорожцями татари, хоч і знали достеменно, що справа є неправдивою, однак використали її в своїх інтересах, передавши отриману інформацію до верхівки імперії, додавши свої вигадки: «ту брехню видаючи за істину, і додаючи від свого вимислу багато до того брехні, писали ті брехливі відомості до султанової величності, як істину». З запорожцями ж татари «клятву затвердили», що мають усякими засобами, не припиняючи, чинити сварки між Російською державою та Османською імперією і знайти спосіб призвести до війни. Метою татар було повернення до практики полювання за людьми – «свого звичайного облову». П. Толстой від імені царя висловлював впевненість, що султан не дозволить запорожцям з'єднатися з татарами, говорив, що потрібно припинити підтримку татарську підтримку козакам, бо інакше і надалі не вдасться втримати запорожців від грабевів і усяких поганих справ. При цьому росіянин запевняв, що жодних агресивних заходів проти турків Москва не має [1, л.319 об.–322].

З цієї частини заяви російського посла бачимо, що його спроба відокремити позицію верхівки Низового Війська від тих, хто вчинив пограбування, виглядає непереконливо. Адже тут йдеться про настанови запорожцям від очаківського паші. А якщо би такі настанови були, то вони давалися б не волоцюгам, а певним лідерам запорожців, а швидше, що верхівці Січі. На користь цього припущення говорить те, що саме Низове Військо писало російському уряду про такі впливи. Також бачимо, що проблема запорозько-татарських домовленостей і впливу Криму на Стамбул, як наслідку інциденту з купцями, стала другою великою проблемою для Москви, поряд з витратами на відшкодування за товари.

Варто зауважити, що є чимало фактів про запорозько-татарські зв'язки в той час, які мали виразно антиросійську спрямованість [13, с.7–10]. Відомо, що в жовтні 1702 р. на Січ їздили посланці кримського хана з закликами до запорожців перейти під владу Криму, обіцяли їм допомогу військами і щорічну платню. Козаки ж прийняли на раді рішення вимагати від царя зруйнувати Кам'яний Затон та виплачувати щорічне жалувannya, а при невиконанні цих запитів порожували перейти під зверхність хана. Реагуючи, російський уряд був вимушений звільнити ув'язнене запорозьке посольство і надіслати на Січ своє жалувannya. В грудні 1702 р., довідавшись про заходи Девлет-Гірея II, спрямовані на підготовку до воєнних дій, султан наказав змстити його з ханської посади, і призначив лояльнішого наступника – Селім-Гірея I. У відповідь вибухнуло татарське повстання, яке було придушено вже після страти Далтабана Мустафи-паші [12, с.277–278].

Вислухавши розлогу промову російського дипломата, О. Маврокордато негативно відреагував на пропозицію про механізм вирішення питання компенсації купецьких втрат. Він зазначив, що великий візир велів переказати, що Порта не вдолжнить ся щорічними виплатами, а хоче, аби цар наказав компенсувати грекам збитки зі свого скарбу одразу однією виплатою, зазначивши, що без того дружні відносини не можуть бути міцними. Цю позицію О. Маврокордато пояснив тим, що греки мають борги перед багатьма людьми «і всі про те волають до Порти безперервно». Питання страти козаків османське керівництво залишало на розсуд царя. П. Толстой же наприкінці обговорення цієї проблеми рішуче відкинув можливість запропонованого турецькою стороною варіанту розрахунку. Він заявив, що таку виплату вчинити неможливо і не належить, аргументувавши свою точку зору тим, що греки самі винні у пограбуванні, а до того ж та образа вчинилася їм за татарською настановою. «І про це не належало було і говорити, не тільки того бажати,» – резюмував дипломат [1, л.330 об.].

Відповідь О. Маврокордато щодо механізму розрахунку та страту запорожців по суті повторює відповіді, які давав Юсуфпаша під час контактів з І. Мазепою, про що П. Толстой дізнався з гетьманського листа, отриманого 19 вересня 1702 р. Вперше ж тут зустрічається пояснення, чому Порта настоювала на виплаті відшкодування всього і одразу. Цікавою є позиція російського

дипломата. Не відмовляючись від відшкодування він продемонстрував непоступливість у питанні способу розрахунку. Отже, маючи таємну настанову погодитися на виплату всієї компенсації одразу при необхідності, П. Толстой ще випробовував, чи турецька сторона не поступиться в цьому питанні, погодившись на щорічні виплати за рахунок жалування, яке надавалося запорожцям. Намагання ж посла настоювати на своєму варіанті відшкодування з посиланням на вину греків і татар виглядає не зовсім доречно. Ці аргументи пасували би до даної дискусії, якби Москва відмовлялася від відплати компенсації купцям.

Наприкінці розгляду матеріалів про зустріч 16 листопада 1702 р. зауважимо, що російські дослідники бачили та оцінювали зв'язок між утвердженням П. Толстого в якості постійного посла і розглядом справи про пограбування 1701 р. Варто погодитися з точкою зору російської вченої Т. Крилової, яка писала, що потреба в переговорах у справі про пограбування грецьких купців в 1701 р. сприяла утвердженню П. Толстого як постійного представника Москви в Османській імперії. Причому йшлося про користоловство Далтабана Мустафи-паші, оскільки попередній візир був кредитором пограбованих купців, а Далтабан Мустафа-паша вирішив забрати ті гроші собі [7, с.257; 6, с.252–253].

Ця позиція близька й С. Орешковій [8, с.23–24]. Однак в її новій монографії згода П. Толстого на виплату компенсації підданому султану грецьким купцям зараховується до «хитрощів і поступок», на які довелося піти послу заради продовження свого перебування при султанському дворі [9, с.56]. Треба уточнити, що згода на виплату була дана царем, а диктувалася вона потребою продемонструвати мирні наміри Москви, яка на той час не могла воювати ще й з Османською імперією, бо спрямовувала максимум сил на протистояння з Швецією. Одночасно, переговори про інцидент з купцями сприяв згоді османської верхівки на продовження перебування посла в Туреччині.

20 листопада 1702 р. П. Толстой відправив листи до І. Мазепи та Ф. Головіна. У листі до українського правителя посол зазначив, що той вчинив дуже добре, віддавши грекам 20 мішків грошей у рахунок їхніх втрат. Але при цьому ж росіянин зауважив, що Порту тим не вдовольняється, бажаючи всієї виплати одразу. Сам П. Толстой, за його словами, був проти такого вирішення проблеми. Однак, далі – у цидулці до листа він оповів про великі старання кримського хана схилити Порту до конфлікту з Московією, відмову османської влади від порушення миру з посиленням на брак грошей, наполягання перших осіб Османської держави на одноразовій і повній виплаті за пограбування та висловив думку, що без такої виплати грекам обійтися не вдасться. Цю думку посол пояснив великою небезпекою погіршення стосунків з Османами, у разі відмови російської сторони піти їм назустріч – «щоб не слідувало тому яке зло». П. Толстой інформував І. Мазепу, що має відповідне розпорядження московської влади, аби не допустити негативного розвитку подій, але мав зробити заяву турецькій стороні про ба-

жану їй виплату лише у самому крайньому випадку. Дуже цікавим є зауваження посла про причини великої турботи представників верхівки імперії щодо пограбованих купців: «у тих греків то все пропаде і увійде в руки других сильних осіб, які про те старанно дбають не для тих греків, але для свого прибутку»[1, л.335–336].

Отже, в цьому посланні російський дипломат вказує на дві причини, які призводили до необхідності повної і одноразової виплати: загроза погіршення відносин з Туреччиною та бажання керівництва цієї держави скористатися коштами, які призначалися купцям. І ці дві причини були прямо пов'язані. Кримські ж татари розглядалися як важливий чинник у налаштуванні Порти проти Москви.

До Ф. Головіна посла відправив зашифрованого листа, в якому приділив багато місця справі про пограбування. У ньому знаходимо інформацію про зустріч П. Толстого з великим візиром, яка відбулася 12 жовтня. Насамперед російський дипломат відзначив брак поваги до нього, як до офіційної особи. У порівнянні з іншими послами до росіянина поставилися «з великим у повазі поменшанням». При цьому П. Толстой сповіщав, що новий візир «безмірно наполягає» на одноразовій і повній виплаті, оскільки ті греки були винні колишньому візиру багато левків, а новий візир хотів ті гроші забрати собі. Тиснучи на боржників, великий візир тримав у в'язниці багатьох греків разом з дружинами та дітьми. А зрозумівши, що їм нічим платити, хотів, вирішив домагатися одноразового і повного відшкодування від російської сторони. Критично ставлячись до розумових здібностей великого візира, враховуючи його прагнення до збагачення – «і бачачи його візира легкого розумом і багатства бажуючого», і в зв'язку з цим запобігаючи тому, щоб він «від зухвалості» не вчинив чогось супротивного миру, посол вирішив зробити певні поступки. Після багатьох пересилок і розмов П. Толстой оголосив через О. Маврокордато, що цар заради нього – великого візира, наказує оплатити зі своєї казни грекам одразу половину їхніх збитків. При цьому висловив умову, щоб і султан наказав платити зі свого скарбу за татар і кубанців, які чинили образи царським підданам. А решту компенсації турки повинні були повеліти грекам приймати порічно, у вигляді жалування Низовому Війську. Стосовно запорожців – злочинців, які без дозволу своїх старших наважились на пограбування, то їм цар збирався вчинити смертну кару. Малися на увазі всі затримані у Москві козаки. Таке вирішення справи, за словами дипломата, було єдиним праведним, а іншого способу було неможливо знайти [1, л.336 об.–338].

З цього маємо пряме свідчення про особисту зацікавленість Далтабана Мустафи-паші в якнайшвидшій виплаті за пограбовані товари, оскільки до нього певним чином перейшло право на борг грецьких купців попереднику цього великого візира Амджазаде Кепрюлю Хусейн-паші (вересень 1697 – вересень 1702). Причому Далтабан Мустафа-паша не гребував насильницькими методами стосовно членів родин купців. М. Павленко, вочевидь, справедливо припускає, що «швидше всього претензії

візирів були актом свавілля над беззахисними грецькими купцями» [11, с.311]. П. Толстой побоювався непродуманих і різких кроків Далтабана Мустафи-паші, а тому вважав за краще йти на поступки. Однак здавав позиції російський дипломат не одразу і з опором. Вважаємо, що заява про повну оплату одразу половини вартості товарів була маневром, бо посол вже знав, що буде змушений відступити й далі. Але такий маневр разом з умовою про оплату Мустафою II збитків царської сторони дозволяв П. Толстому відходити поступово, з суперечками, висловленнями невдоволення, чи тимчасовими ультиматумами. Це, принаймні, дозволяло демонструвати гідність держави, яку він представляв. Що ж до чергової заяви про страту козаків, до чого турецька сторона й раніше не виявила інтересу, то, певно, це був додатковий, але не виграшний аргумент російського дипломата.

На заяву П. Толстого О. Маврокордато відповів, що великий візир не схиляється до такого рішення, а хоче повної і швидкої виплати всієї суми золотими червоними, цісарськими або венеціанськими монетами за турецьким курсом або соболями за «належною» московською ціною. Загалом, османська сторона нараховувала, що їй має бути виплачено 120 турецьких мішків грошей по 500 левків у кожному. При тому, що левок прирівнювали до полтини, всього мало бути виплачено 30000 рублів. Від гетьмана на той час вже було віддано компенсації на 20 мішків [1, л.338–338 об.].

Вважаємо, що дана відповідь представника османської сторони свідчить про те, що в нього з'явилася впевненість у тому, що росіянин згодиться на вимогу Далтабана Мустафи-паші. Саме тому О. Маврокордато повів мову про спосіб розрахунку та оголосив загальну суму відшкодування.

Далі П. Толстой писав Ф. Головіну, що грекам, які на той час перебували у Москві чи у гетьмана, нічого виплачувати непотрібно, бо якби вони взяли виплачене і, не заплативши візирського боргу, витратили ті кошти, то мала бути нова трудність і візир би тому не повірив. З'явилася серед турків і думка про те, що російська сторона не хоче одразу оплачувати грецького позову через те, що вона має намір навесні розпочати війну. І тому представники османської влади «з великим примусом» говорили П. Толстому, щоб швидко і одразу усе їм заплатити. Сам дипломат вважав, що цього уникнути не вдасться і вказав валютні курси: червоні золоті венеціанські чи цісарські турки хотіли приймати по 40 алтин, турецькі – по рублю, а левок після багатьох суперечок оцінили по 15 алтин. Усього потрібно було виплатити 120 мішків, левками – 60000, а московських грошей загалом – 27000 рублів. Гетьманом було вже виплачено 20 мішків, тобто 10000 левків або 4500 рублів. Крім того було віднайдено і повернуто товарів на 1308 левків, що московськими грошима складало 588 рублів і 20 алтин. До цього російська сторона повинна була додати ще 21911 рублів, 13 алтин і 2 денги, щоб виплатити всю суму позову пограбованих купців. Наприкінці оповіді про цю справу російський посол просив, аби в тому разі, коли він буде вимушений оголосити про

виплату всієї суми компенсації, щоб ті кошти були негайно прислані до великого візира, аби не виникло жодних ускладнень від турецької сторони. За словами П. Толстого, про цю справу він написав до українського гетьмана тільки те, що можна було написати [1, л.338 об.–339 об.].

Отже, бачимо, що російський дипломат переконався в необхідності зробити розрахунок саме в Туреччині, щоб виплату могли засвідчити представники влади Стамбула. Оскільки ж питання про повну виплату Москва вже вирішила в принципі, а П. Толстой бачив, що з оголошенням цього значно затягувати не вдасться, то тепер він дуже турбувався про швидкість присилки.

Через 10 днів після попереднього листа, російський посол знову писав Ф. Головіну про питання, яке ставало для нього нагальним – про терміновість присилки коштів. 30 листопада 1702 р. П. Толстой у зашифрованому листі інформував Ф. Головіна, що турецькі міністри не припиняють говорити про «грецьку справу», однак він ще не оголошував про згоду російського керівництва на виплату всього відшкодування одразу, очікуючи наказу від боярина. Посол побоювався, щоб після оголошення не виникло для нього яких труднощів, бо турки захотіли би швидко отримати гроші. Він збирався зробити це при крайній потребі – «як сама прийде нужда». При цьому просив, щоб казна для того платежу була негайно прислана у вигляді золотих червоних. Наприкінці оповіді про проблему П. Толстой зазначив, що оголошення про повну оплату усього позову одразу ніяк не уникнути [1, л.348, 349–349 об.].

8 грудня 1702 р. датуються листи П. Толстого до І. Мазепи до Ф. Головіна. У посланні до гетьмана посол писав насамперед про потребу якнайшвидше переслати дуже важливий лист, адресований боярину, до Москви. А потім просив супроводити греків, яким віддано речі вартістю у 20 турецьких мішків, на підводах до міста Сороки. Це потрібно було зробити, щоб ображені купці були тим «звеселені». Росіянин інформував, що справа про пограбування підходить до кінця, але «з тягарем», чого було уникнути неможливо, бо з'явилися «нові речі», про які П. Толстой обіцяв написати незабаром [1, л.374 об.–375].

Опікування безпекою купців одночасно з контролем над ними, а саме так можна оцінити супровід купців зі значними коштами до кордонів Османської імперії, було потрібне насамперед для того, щоб турецька сторона не могла висловити сумнівів у виплаті їм частини компенсації. Можливо, були зовнішні причини, які раптом змусили П. Толстого звернути на це увагу, або він сам вирішив, що треба мати достатні аргументи для, аби переконати турків у здійсненні гетьманом виплати.

В зашифрованих частинах листа до Ф. Головіна посол повідомляв про результати зустрічі з реїс-ефенді та іншими представниками османського уряду, яка відбулася 5 грудня. Тоді турецька сторона вимагала, аби морського флоту не було в Азові й Таганрозі, щоб кораблі були відведені до Воронежа або спалені, а розпочаті споруди біля Очакова були зруйновані. «А все те чинить візир», –

відмічав П. Толстой. «І я, втішаючи його, платіж грекам весь одразу оголосив», – продовжував дипломат. Це, за його словами, мало значний ефект: османське керівництво скинуло з посади кримського хана і стало менш наполегливим у своїх претензіях щодо російського азовського флоту та будівництва фортеці поблизу Очакова. Наприкінці листа росіянин просив негайно прислати золоті червоні для платежу, щоб він міг уникнути нових ускладнень – щоб йому «через те не страждати» [1, л.375 об.–376].

Отже, посол недовго зумів відкладати виголошення заяви про повне і одноразове відшкодування, а зробив її в момент значного напруження в переговорах з турецькою стороною, зумівши знівелювати на певний час нові і масштабні претензії Стамбула до Москви. З точки зору Росії це було поступкою, бо доводилося йти на матеріальні витрати, а також засвідчити свою слабкість на міжнародному рівні. Але для царя на той час дотримання мирних відносин з Туреччиною було вкрай важливим. Тож Петро I міг вважати повідомлену в листі від П. Толстого реакцію Порти на заяву про відшкодування значним успіхом. Залишалося реалізувати виплату.

24 грудня 1702 р. П. Толстой у листі до Ф. Головіна знову повідомляв, що після того як він за наказом боярина оголосив про готовність виплати грекам одразу всієї суми компенсації, запити великого візира щодо спалення росіянами свого флоту на Азовському морі та зруйнування Кам'яного Затону ослабли. Представники турецької влади більше не говорили на цю тему, але висловлювали бажання, щоб платня надійшла вже невдовзі. Тому й він просив негайно прислати ту платню золотими венеціанськими або цісарськими червоними чи соболями. Турки збиралися рахувати один золотий за 40 алтин на московські гроші, а левок оцінили у 15 алтин. Дипломат непокоївся тим, щоб у разі з затримкою виплати у османській владі не виникло якихось сумнівів і візир знову не почав вживати ворожих дій щодо Росії [1, л.389]. Як бачимо російський дипломат знову звернувся до свого керівництва по швидке прислання коштів, цілком логічно попереджуючи його про можливі ускладнення у відносинах з Туреччиною у випадку затягування реалізації справи.

Свій інтерес у швидкому розрахунку виявив і єрусалимський патріарх Досифей II. 30 грудня 1702 р. до посла надійшов лист від нього з зазначенням, що і без запити з боку П. Толстого він радить дати пограбованим грекам невелику кількість грошей, на що посол, за його ж словами, мав указ. Свою позицію патріарх аргументував тим, що грошей очікують не тільки греки, а й інші убогі вдови та сироти. Досифей II писав, що цар має велику винагороду, бо платить те, що не повинен, а також і посол, як посередник, в разі учинення тієї справи в належний час, буде мати таку ж винагороду. Він закликав іменем Ісуса Христа негайно – вже на тому тижні віддати грекам гроші, хоча би й взявши в борг, щоб вони могли «викупитися від страждання». Патріарх також писав про документальні гарантії, які мав отримати російський дипломат, на ствердження передачі грошей, які би стали належним сві-

доцтвом для царя. Він заявляв, що не тільки купці дадуть послу листа зі своїми підписами та печатками, а обіцяв також дати листа з підписом і печаткою від себе. В тих листах мало бути вказано, що греки взяли у посла певну кількість левків [1, л.400–401].

Пояснення такої заангажованості патріарха щодо термінової виплати відшкодування вбачаємо у його домовленостях з купцями. Описуючи гарантії, патріарх виступив, фактично, як посередник між купцями і послом. Але важко сказати чи мав він в цьому особистий інтерес. І ще одне міркування. Вочевидь, пишучи про винагороду для царя і посла, патріарх мав на увазі їхні духовні здобутки.

Тим часом минув місяць після оголошення згоди на повну виплату, а втішних відомостей про надходження коштів посол ще не мав. 11 січня 1703 р. в листі до Ф. Головіна знаходимо його емоційне звернення щодо прислання необхідних ресурсів для виплати: «змилосердся, государ, накажи ту казну без затримок прислати, щоб мені через те від них не страждати». Напружена ситуація виникла внаслідок того, пояснював посол, що за розпорядженням Ф. Головіна він оголосив турецькій владі про повну одноразову виплату компенсації пограбованим грекам і після цього турки стали чинити на нього значний тиск, вимагаючи негайного присилки до великого візира обіцяних коштів [2, л.22 об.].

На тлі такого звернення несподіваною виглядає інформація про те, що вже за кілька днів Далтабан Мустафа-паша позбувся і посади, і життя. 30 січня 1703 р. посол писав до Ф. Головіна про візира, що ця людина була «яра серцем, але мало тямуща і нерозсудлива», яка намірялася почати війну з царем. Але, побачивши, що султан цього не допустить, спробував здійснити свій намір «лукавим способом» – спонукав кримського хана до звернень до Порту з проханнями про дозвіл почати воєнні дії проти Росії. Після провалу і цього плану великий візир налаштував татар на бунт в ході якого хотів з'єднатися з ними для походу на Азов чи на Київ. Однак цей задум також був викритий і коли про нього довідався П. Толстой, то повідомив людям наблизеним до матері султана. За султанським указом 13 січня Далтабан Мустафа-паша був узятий під варту, вночі задушений, а вранці його тіло викинули на міську площу, «як непотрібну скотину в пограння усьому народу» [2, л.44 об.–45 об.; 5, с.105–106].

Підсумовуючи розвиток справи про пограбування під час правління цього великого візира, бачимо, що саме в цей час П. Толстой піддався тиску влади Османської імперії і вирішив оголосити виплату повної разової компенсації за збитки грецьких купців. Позиція ж царя, налаштована на переконання турків у мирних намірах і одразу оголошена на переговорах, аргументувалася насамперед готовністю стратити винних у пограбуванні і виплатити компенсацію зі щорічного запорозького жалування. У дипломатичній риторичній П. Толстого спостерігається намагання перекласти вину в пограбуванні на самих купців і представити нападників розбійниками, непідвладними навіть Січі. Посол був вимушений

досить швидко здавати позиції, оскільки турецька сторона твердо дотримувалася своїх вимог. Спочатку він оголосив про рішення виплатити одразу половину компенсації, а незабаром згодився і на повну суму. При цьому П. Толстой звертався до турецької сторони з клопотанням про стримування татар від співпраці з українськими козаками, що викликало значну тривогу Москви.

На російсько-турецькі переговори з питання відшкодування купецьких втрат великий вплив мала особиста позиція великого візира. Можна припустити, що саме зацікавленість Далтабана Мустафи-паші спричинила значний дипломатичний тиск на П. Толстого і прискорила оголошення послом рішення про повну виплату. Але ця поступка, хоч і пом'якшила ставлення османського верхівки до Москви загалом, але не змусила Далтабана Мустафу-пашу відмовитися від його планів застосування сили проти Російської держави. Далі потрібно було вирішити питання про здійснення виплати, що російського дипломата теж надзвичайно турбувало, бо він остерігався нових ускладнень у відносинах з владою імперії у разі виникнення затримок. Вже у січні 1703 р., коли до влади прийшов новий великий візир Рамі Мехмед-паша, переговори було продовжено.

Список використаних джерел та літератури:

1. Российский государственный архив древних актов. Ф.89. Оп.1. 1702. Д.1.
2. Российский государственный архив древних актов. Ф.89. Оп.1. 1703. Д.3.
3. Özcan A. Daltaban Mustafa Paşa // *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. Istanbul, 1993. Vol. 8. S. 433–434.
4. Арунова М.Р., Орешкова С.Ф. Примечания // *Русский посол в Стамбуле (Петр Андреевич Толстой и его описание Османской империи начала XVIII в.)*. Москва: Наука, 1985. С. 115–148.
5. Документы: «Тайные статьи» и «отписка» на них П.А. Толстого; Выдержки из донесений П.А. Толстого Ф.А. Головину // *Русский посол в Стамбуле (Петр Андреевич Толстой и его описание Османской империи начала XVIII в.)*. Москва: Наука, 1985. С. 37–114.
6. Крылова Т.К. Русская дипломатия на Босфоре в начале XVIII в. (1700–1709 гг.) // *Исторические записки*. Москва: Изд-во АН СССР, 1959. Т. 65. С. 249–277.
7. Крылова Т.К. Русско-турецкие отношения во время Северной войны // *Исторические записки*. Москва: Изд-во АН СССР. Т. 10. С. 250–279.
8. Орешкова С.Ф. Вступительная статья // *П.А. Толстой. Описание Черного моря, Эгейского архипелага и османского флота* / сост. И.В. Зайцев, С.Ф. Орешкова; Российская акад. наук, Ин-т востоковедения. Москва: Алекс-М: Наталис, 2006. С. 6–56.
9. Орешкова С.Ф. Немировский конгресс. От двусторонних османороссийских отношений к Восточному вопросу. Москва: Ин-т востоковедения РАН, 2015. 291 с.
10. Орешкова С.Ф. Русско-турецкие отношения в начале XVIII в. Москва: Наука, 1971. 205 с.
11. Павленко Н.И. Петр Великий. Москва: Мысль, 1994. 591 с.
12. Санин О.Г. Антисултанская борьба в Крыму в начале XVIII в. и ее влияние на русско-крымские отношения // *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*. Симферополь, 1993. Вып. 3. С. 275–279.

13. Станіславський В.В. Запорозька Січ у політичних відносинах з Кримським ханством (початок XVIII ст.) // *Український історичний журнал*. 1995. № 6. С. 3–21.
14. Станіславський В. Інструкції російському послу Петру Толстому для переговорів з представниками турецького уряду щодо пограбування грецьких купців (1702 р.) // *Україна в Центрально-Східній Європі*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2017. Вип. 17. С. 170–189.

В. В. Станіславський

Великий визир Далтабан Мустафа-паша и російсько-турецькі переговори по ограбленню грецьких купців українськими казакми в 1701 г.

После ограбления украинскими казаками греческих купцов в 1701 г.. Эта проблема в течение нескольких лет обсуждалась между представителями Российского государства и Османской империи. В то время Москва пыталась избежать вооруженного противостояния с турками, а потому решила выплатить компенсацию за ограблены товары. Российский посол Петр Толстой вел переговоры с четырьмя великими визирями на эту тему. Эта статья посвящена анализу переговоров во время правления великого визира Далтабана Мустафы-паша. Тогда посол был вынужден официально заявить о решении царя о полном и разовую выплату компенсации.

Ключевые слова: Османская империя, Турция, Россия, Далтабан Мустафа-паша, Петр Толстой, Иван Мазепа, греческие купцы, украинские казаки

Viacheslav Stanislavskyi

Large villa Daltaban Mustafa-Pasha and Russian-Turkey problems on the building of Greek buyers by Ukrainian Cossacks in 1701

After the robbery by the Ukrainian Cossacks of Greek merchants in 1701, this problem was discussed between representatives of the Russian state and the Ottoman Empire for several years. At that time, Moscow tried to avoid armed confrontation with the Turks, and therefore decided to pay compensation for the robbed goods. Russian Ambassador Pyotr Tolstoy was negotiating with four Grand Vizier on this topic. This article is devoted to the analysis of negotiations during the reign of the Grand Vizier Daltaban Mustafa Pasha. Then the Ambassador was forced to formally declare the tsar's decision on full and one-time payment of compensation.

Key words: Ottoman Empire, Turkey, Russia, Daltaban Mustafa Pasha, Pyotr Tolstoy, Ivan Mazepa, Greek merchants, Ukrainian Cossacks.

Отримано: 6.06.2017

СИСТЕМА ЛОГІСТИКИ ДАВНЬОЕГИПЕТСЬКОГО ВІЙСЬКА В ПЕРІОД НОВОГО ЦАРСТВА

У статті розглядаються та характеризуються особливості системи логістики, яка існувала в Єгипетській імперії доби Нового царства. Дана проблема є досить актуальною та мало дослідженою. Оскільки, переважна більшість досліджень з військової історії давнього Єгипту розкривають структуру війська та його озброєння, перебіг військових кампаній фараонів XVIII-XIX династії, а система забезпечення єгипетського війська на марші, зазвичай, опускається, або згадується дотично. Нажаль, на сьогоднішній день не має комплексного дослідження, яке б розкривало різні сторони функціонування логістики у Стародавньому Єгипті. А саме, питання забезпечення війська на усіх театрах ведення військових кампаній, ролі форпостів та союзних фінікійських міст-держав в організації походів в Нубію, Сирію, Лівію, в зіткненнях з хеттами, митаннійцями та народами моря. Предметом даної статті є забезпечення єгипетського війська під час військових кампаній фараонів XVIII-XIX династії. Оскільки, здійснення активної військової політики, зрозуміло ж, не можливе без налагодженої системи логістики, яка значним чином сприяла перемозі єгипетського війська. В цій статті головною метою буде спроба комплексно проаналізувати процес становлення та розвиток давньоєгипетської логістики та її роль у військових кампаніях фараонів XVIII-XIX династії. Крім того, також аналізуються стратегічний, оперативний і тактичний рівні логістики, особливості логістичної мережі на різних театрах ведення військових дій за фараонів Нового царства.

Ключові слова: Єгипет, Близький Схід, Сирія, Палестина, Лівія, Нубія, логістика, озброєння, фортеця, «Шлях Гора», оперативна база, Тутмос III.

Предметом даної статті є забезпечення єгипетського війська під час військових кампаній фараонів XVIII-XIX династії. Здійснення активної військової політики, зрозуміло ж, не можливе без налагодженої системи логістики, яка значним чином сприяла перемозі єгипетського війська. Головна мета публікації полягає в спробі комплексного аналізу процесу становлення та розвитку давньоєгипетської логістики та її роль у військових кампаніях фараонів XVIII-XIX династії.

Логістика в ході військових кампаній носить надзвичайно важливу роль. Оскільки, може носити як позитивний, так і негативний вплив на її перебіг і результат. Позитивний вплив виявляється у комплектуванні та забезпеченні життєдіяльності війська, а негативний – виявляється у ступені неналежної розробленості системи логістики, або її часткова ліквідація ворожими силами, що може призвести до летальних наслідків [6, с.245]. Єгипетські фараони Нового царства намагались зруйнувати матеріально-технічну базу ворожих сил [6, с.243-244] та здобути значну перевагу перед безпосереднім зіткненням.

Дослідник сучасної військової справи М. Кресс виділяє три рівні логістики: стратегічний, оперативний і тактичний [8, с.25-27]. Проте, такий сучасний поділ системи логістики можна цілком перенести і на давньоєгипетську логістику, яка мала такі ж складові. Логістика стратегічного рівня, відповідно до М. Кресса та Б. Хігрена, тісно пов'язана з економічним потенціалом країни, або ж із створенням та підтримкою військової інфраструктури. Зрозуміло, що без сильної економіки не можливо створити міцне військо. Оперативний рівень відображає зв'язок між економікою країни та військовими підрозділами, які беруть участь у військових кампаніях за межами Єгипту. Основним оперативним завданням держави є озброєння, харчування воїна та його доставлення до пункту призначення в повній бойовій готовності. Тактична логістика на думку Б. Хігрена, є обмеженою в часі і просторі, оскільки існує виключно на полі бою [6, с.244].

Стратегічний рівень матеріально-технічного забезпечення війська дослідники поділяють на власні рівні. Наприклад, М. Кресс виділяє такі рівні: технологічний, виробничий (промисловий), інвентаризації, складські приміщення та транспортування [8, с.17-28]. Технологічний рівень напряму пов'язаний із рівнем розвитку озброєння. В період Нового царства до новинок в озброєнні варто віднести короткі мечі та мечі-хепреші, композитний лук, захисні обладунки, нові типи щитів [12, с.59-71]. Важливою військовою новинкою XVIII династії було використання бойових колісниць.

Виробничий рівень передбачав, перш за все, виготовлення і обслуговування озброєння, будівництва майстерень (*šn'*) [9, с.123], які виготовляли ті чи інші види зброї. Процес виготовлення щитів зображений у гробниці візира Тутмоса III Рехміра [4, pl. LIV] (рис. 1), виготовлення хепреша знайдено в ряді сцен з гробниць вельмож XVIII-XIX династій [6, с.247]. В ряді гробниць періоду правління Хатшепсут-Тутмоса IV виявлено сцени виготовлення колісниць [6, с.247; 7, с.51-78]. На території підкорених областей на Близькому Сході були створені майстерні по ремонту колісниць.

Рис. 1. Виготовлення щитів. Фрагмент розпису гробниці Рехміра. XVIII династія [4, pl. LIV.]

Важливими є питання інвентаризації та зберігання озброєння в Єгипетській імперії. На території долини Нілу та за її межами існували склади зброї. Наприклад, фортеця Міргіса, очевидно, слу-

гувала сховищем зброї [13, с.41]. Окрім Міргіси ми маємо точні відомості про зберігання зброї у спеціальних приміщеннях фортеці Джару, з якої Тутмос III, озброївши воїнів, розпочинав свою славнозвісну першу кампанію: «Рік 22-й, 4-й місяць 2-го сезону, день 25-й. Проходив його величність фортецю Джару під час першого переоможного походу» [11, с.3-4]. В містах з гаванями було створено склади зі зброєю, продуктами харчування та фуражем. Саме з часів правління перших фараонів XVIII династії, ми стикаємось із появою нової посади – «агенти» (**rwḏw**), які за словами Б. Хігрена, активно діяли в Нубії та Сирії [6, с.250]. Що стосується азіатського театру військових дій фараонів, то ще за правління Тутмоса I було запроваджено титул доглядач складу на «Шляху Гора», про що свідчить напис на статуй Сеннефера: **whm nsw imy-r sḏ'w kn sn-nfr m'-ḥrw ir (t) n imy-r st m w'tt-ḥr** [11, с.3-4] «Царський вісник, доглядач скарбниці, доблесний, Сеннефер, виправданий, породжений (поставлений) наглядачем складу в Шляху Гора», а за правління Тутмоса III посада належала Антефу [10, с.180-181]. Інший чиновник Тутмоса III Сіамун, очевидно, був відповідальний за склади прибережних поставок [6, с.250]. Е. Морріс вважає, що **m'-ḥrw** «Шлях Гора» – це фортеця Джару [9, с.48].

Останнім залишається питання транспортування військового забезпечення та провіанту. Система транспортної логістики була досить розвиненою і мала розгалужену мережу від морських і річкових маршрутів до звичайних доріг і стежок. Для транспортування матеріально-технічного забезпечення єгиптяни використовували ослів, а за правління Рамсеса II – волів. За військово забезпечення відповідали спеціальні чиновники, які, на думку А. Гардінера, носили звання **mškb** [5, с.92], а В. Авдієв вважав, що машакабу був і цивільним чиновником, який відповідав за доставку вантажів морем [1, с.200]. Під час перевезення вантажу на тваринах, об'єм долав 22 км у день, а для перевезення війська або вантажу з Мемфіса до Бібла морським шляхом, як стверджує Д. Редфорд, єгиптяни витрачали 7 днів [10, с.201-202, 204]. Однак, транспортування матеріально-технічного забезпечення приховувало в собі багато небезпек. Наприклад, племена шасу досить часто атакували єгипетські форпости із складами в Синаї [6, с.251].

Оперативний рівень логістики можна розділити на три етапи: створення мережі логістики, розгортання та застосування. Перший етап є досить важливим і довготривалим. Оскільки, в умовах ведення військових кампаній на Близькому Сході, Лівії і Нубії, єгиптянам необхідно було розробити функціональну широкую логістичну мережу, яка б забезпечувала потреби війська, та могла швидко перекидати війська і матеріально-технічне забезпечення з однієї частини імперії в іншу. Під час створення оперативної логістичної мережі, важливим було створення стратегічних і оперативних баз та налагодження їх зв'язку з Єгиптом [9, с.65-66]. Досить важливо, щоб ці бази були захищені від ворожих атак, добре укріплені та містили підготовлений гарнізон. Єгипетські оперативні бази в Сирії та Палестині були забезпечені доступом до

питної води, запасами зерна і, навіть, м'яса [6, с.255]. Наприклад, в ході поширення єгипетського впливу в Азії, Тутмос III перетворив Газу на основну оперативну базу, через яку проходив зв'язок між Єгиптом і іншими базами, Біблом і Уллазоу в часи XVIII династії, Бет-Шаном і Куміді в часи XIX династії [14, с.135]. Аналогічно, система оперативних баз створювалась і в Нубії.

Другим етапом оперативної логістики є процес розгортання, під час якого військові ресурси мобілізуються і розташовуються в певному місті, оперативних базах, спеціальних складах або ж у фортецях залежних азійських князів [6, с.256]. Велику роль у перекиданні військ, поставок провіанту і зброї в процесі розширення єгипетської сфери впливу відводилась союзним фінікійським містам [3, с.9].

Заключний етап – застосування, пов'язаний фактичним використанням логістичної мережі з метою забезпечення військових операцій. В ідеалі, оперативна база повинна підтримувати військо до моменту її прибуття на поле бою [6, с.257].

Тепер перейдемо до характеристики тактичного рівня логістики. Єгипетські тактичні табори були рухливими, тобто, встановлювалися і демонтувалися там, де це було необхідно. Оскільки, солдати і колісниця зовсім інакше почувають себе під захистом табору. Прикладом цього є єгипетський табір в битві при Кадеші.

М. Кресс виділяє ряд ключових дій, пов'язаних з тактичним рівнем логістики: поповнення озброєння, поповнення фуражу, кріплення обладнання, забезпечення раціону і інших особистих потреб, забезпечення негайної медичної допомоги і евакуації, лікування військовополонених і цивільного населення [8, с.27-38]. Процес озброєння воїнів зображують сцени з Бені Хасан. Наступним важливим заходом є поповнення запасів води, їжі і корму для воїнів, ослів, биків і коней. Третя дія включає в себе кріплення і ремонт обладнання, який ми знову ж бачимо на сценах битви при Кадеші. Наступна дія включає в себе забезпечення раціону і інших особистих потреб воїнів, які навіть під час невеликої перерви між тактичним боєм потребують їжі та води. Іншою важливою дією на тактичному рівні є надання медичної допомоги воїнам і військовополоненим.

Розглянувши три рівні єгипетської логістики, перейдемо тепер до безпосередньої характеристики транспортних мереж на основних театрах військових дій. Першим і основним театром військових дій фараонів XVIII-XX династій був Близький Схід. Отже, саме він потребував найрозвиненішої логістичної мережі порівняно з іншими. Початок логістичної мережі в Азії варто починати від **hbm** фортець в дельті Нілу [6, с.261]. До них можна віднести Тель ель-Даба, Джару. Після того, як єгипетське військо покидало Єгипет і входила в стратегічний театр ведення військових дій, його утримання покладалось на оперативні бази і склади. Е. Морріс виділяє ряд головних баз: Шарухен, Газа, Гезер та Лакріш [9, с.144]. Із просуванням Тутмоса III до Євфрату, були створені опорні бази в Біблі і Угариті. До кінця правління фарао-

нів XVIII династії в Сирії і Палестині з'явилися нові бази в Дейр-ель-Бали, Тель-ель-Аххулі, Газі, Тель-ель-Хесі, Лакріші, Гезері, Єрусалимі, Мегіддо, Яффі, Бет-Шані, Акко, Куміді, Біблі, Сімірі і Уллазі [9, с.277-279]. Закріпивши свій вплив в регіоні, в результаті восьмого походу, Тутмос III, як стверджував В. Авдієв, здійснив особливі заходи для того, щоб використовувати фінікійські гавані для постійного забезпечення єгипетських гарнізонів і військ, які направлялися в Сирію [1, с.135]. За правління Рамсеса II Газа, Яффа, Тель-Мор, Бет-Шан, Тель-ель-Фарах, Тель-ель-Аххуль перетворилися на оплоти з постійними єгипетськими гарнізонами і складами зі зброєю та провіантом [6, с.270]. За правління фараонів XX династії, значна частина опорних баз, в тому числі й військово-морських в Абу-Хавані та Акко, були втрачені.

Логістична мережа в Лівії була найменш розвинена, швидше за все через те, що на цьому театрі військові дії відбувались рідко. Будівництво прикордонних фортець в Лівії розпочалося за правління Рамсеса II. Найбільшими форпостами в Лівії були Зав'ет Умм-ель-Ракам, Ель-Аламейн (за 50 км на схід), Ель-Гарбаніят і, далі цю лінію завершують фортеці дельти Нілу: Карм Абу Гірді, Ком-ель-Хісн, Ком Абу Білло і, можливо, Карм Абу Джирг [9, с.625]. Лінія розташування цих фортець нашою думкою, що основним їх завданням був захист кордонів Єгипту від набігів лівійців, які активізували свої набіги в період XIX-XX династій.

Логістична мережа в Нубії має велику кількість фортець, які є зразком військової оборонної архітектури. Численні складні фортеці слугують прикладом великого інтересу фараонів до цього регіону [6, с.283]. Фараони Нового царства, на думку Г. Белової, активно укріплювали існуючу систему фортець: відновлювались і розширювались старі фортеці, а в стратегічно важливих місцях створювались нові укріплення, наприклад фортеця на острові Доргінарті, неподалік від південного Бухена, укріплення на острові Саї, в Каср-Ібрімі, Джебель-Сахабі, Джебель-Туробі [2, с.71-72]. Логістична система в Нубії була досить потужною. Тутмос III напередодні початку нубійських кампаній розпочав будівництво складів в Анібі, Фарасі, Бухені, Уронарті, Семні, Куммі і Саї [9, с.185-186].

Стратегічні бази в Нубії розташовувались в Елефантині і Бігеху. Однак, після відсунення кордону на південь, стратегічною базою стає Бухен, а Саї і Напата виконували роль оперативних баз [6, с.297]. На 50-му році свого правління, Тутмос III для розширення логістичної мережі в Нубії наказав розчистити давній канал поблизу 1-го нільського порогу: «... Наказав його величність прорити цей канал, після того, як він знайшов його засипаним камінням, так що не проходив корабель по ньому. Він направився на південь по ньому з радісним серцем, перемігши ворогів своїх. Назва цього каналу: «Відкриття щасливого шляху Менхеперра, живучого вічно». Рибаки Абу (Елефантини) повинні розчищати цей канал щорічно» [1, с.143]. Саме на останніх роках правління Тутмоса III було повністю відновлено контроль над Нубією і розширено кордони до 4-го порогу. Втихомирення Нубії в період

ранньої XVIII династії призвело до того, що фараони мало переїмалися украпленням своєї могутності в регіоні [9, с.319]. Дана тенденція зберігалась до періоду ранньої XIX династії. Сети I заснував в Нубії фортеці Акша і Амара Захід. За правління Рамсеса XI, єгиптяни майже повністю залишають свої міста-фортеці в Верхній Нубії [6, с.298, 300], і це було, ймовірно, через величезні витрати на їх утримання, а не через зникнення зовнішньої загрози для південних кордонів імперії.

Таким чином, проаналізувавши основні театри військових дій, варто зазначити на тому, що логістичні системи цих театрів не подібні один на інший. Перш за все це викликано географічним положенням регіонів. У Нубії, матеріально-технічні проблеми не були настільки значними через присутність Нілу, який дозволяв досить швидко реагувати на небезпеки біля південних кордонів імперії і, перекидати туди війська і припаси. Напередодні початку походу фараон попереджував «Царського сина Куша», а той, відповідно, інших чиновників фараона, про необхідність підготуватися до прибуття війська. Про таку підготовку довідуємось з «Листа до Тури з наказом Тутмоса I»: «Царський син» Тури організував розчистку каналів поблизу Шехеля... (Тепер же) [пливе він (тобто фараон) по ньому], серце його [радіє, (бо може) він вбивати своїх ворогів], царський син [Тури]» [2, с.96].

Це не підходить для військової ситуації на Близькому Сході через географічне розташування і клімат регіону, відсутність судноплавних річок, пов'язаних морем. Значну частину матеріально-технічного забезпечення для війська, доводилося транспортувати суходолом і, лише не велику частину, в основному, через союзні фінікійські порти. Не завжди дружні відносини васальних князів до фараона, змусили єгиптян створювати фортеці та склади для зберігання потрібних припасів в зонах конфліктів.

Стосовно Лівії, то не чисельність і обмежений розподіл ресурсів в регіоні означало, що єгиптяни могли контролювати декілька скромних фортець і фортпостів.

Список використаних джерел та літератури

1. Авдиев В.И. Военная история Древнего Египта. Т. II: Период крупных войн в Передней Азии и Нубии. Москва, 1959. 276 с.
2. Белова Г.А. Египтяне в Нубии (III-II тыс. до н.э.). Москва: Наука, 1988. 364 с.
3. Стучевский И.А. Колониальная политика Египта в эпоху XVIII династии. Москва: Наука, 1967. 72 с.
4. Davies N. The Tomb of Rekh-mi-rē' at Thebes. Vol. II. New York: The Metropolitan Museum of Art, 1943. 103 p., 122 pl.
5. Gardiner A.H. Ancient Egyptian Onomastica. Text, Vol. I. Oxford: Oxford University Press, 1947. 216 p.
6. Heagren B.H. The Art of War in Pharaonic Egypt. Auckland: The University of Auckland, 2010. 528 p.
7. Herold A. Streitwagentechnologie in der Ramses-Stadt: Knäufe, Knöpfe und Scheiben aus Stein. Mainz, 2006. 407 s.
8. Kress M. Operational Logistics: The Art and Science of Sustaining Military Operations. Boston: Brill, 2002. 247 p.

9. Morris E.F. The Architecture of Imperialism Military and the Evolution Foreign Policy in Egypt's New Kingdom. Boston: Brill, 2005. 894 p.
10. Redford D.B. The Wars in Syria and Palestine of Thutmose III. Boston: Brill, 2003. 306 p.
11. Sethe K. Urkunden der 18. Dynastie. Historisch-Bibliography Urkunden IV. Leipzig: J.C. Hinrichs'sche Buchhandlung, 1906. 626 s.
12. Shaw I. Egyptians, Hyksos and Military Technology: Causes, Effects or Catalysts?, in The Social Context of Technology. Oxford, 2001. P. 59-71.
13. Smith S.T. Askut in Nubia: The Economics and Ideology of Egyptian Imperialism in the Second Millennium. London, 1995. P. 41.
14. Spalinger A.J. War in Ancient Egypt. Oxford: Blackwell Publishing, 2005. 292 p.

В. В. Яблонский

Система логистики древнеегипетского войска в период Нового царства

В статье автор рассматривает и характеризует особенности системы логистики, которая существовала в Египте империи эпохи Нового царства. Данная проблема является весьма актуальной и малоисследованной. Поскольку подавляющее большинство исследований по военной истории древнего Египта раскрывают структуру войска и его вооружение, ход военных кампаний фараонов XVIII-XIX династий, а система обеспечения египетского войска на марше, как правило, опускается, или упоминается косвенно. К сожалению, на сегодняшний день не имеет комплексного исследования, которое бы раскрывало разные стороны функционирования логистики в Древнем Египте. В частности, вопросы обеспечения войска на всех театрах ведения военных кампаний, роли форпостов и союзных финикийских городов-государств в организации походов в Нубию, Сирию, Ливию, в столкновениях с хеттами, митаннийцы и народами моря. Предметом данной статьи является обеспечение египетского войска во время военных кампаний фараонов XVIII-XIX династий. Поскольку осуществление активной военной политики, понятно же, невозможно без налаженной системы логистики, которая значительным образом способствовала победе египетского войска. В этой статье главной целью будет попытка комплексно проанализировать процесс становления и развития древнеегипетской логистики и ее роль в военных кампаниях фараонов XVIII-XIX династий. Кроме того, также анализируются стратегический, оперативный и тактический уровни логистики, особенности логистической сети на различных театрах ведения военных действий при фараонах Нового царства.

Ключевые слова: Египет, Ближний Восток, Сирия, Палестина, Ливия, Нубия, логистика, вооружение, крепость, «Путь Гора», оперативная база, Тутмос III.

V. Yablonskyi

The System of the Logistics of the High-Speed War in the Period of the New Kingdom

In the article the author examines and characterizes the logistics system that existed in the Egyptian empire of the New Kingdom era. This problem is very relevant and poorly investigated. Since the overwhelming majority of research on the military history of ancient Egypt reveals the structure of the troops and its armament, the military campaigns of

the pharaohs of the 18th-19th dynasties, and the system of securing the Egyptian army on the march, usually goes down, or is mentioned tangentially. Unfortunately, today there is no comprehensive study that would reveal different aspects of logistics in Ancient Egypt. Namely, the issue of providing troops to all theatres of military campaigns, the role of outposts and Union Phoenician city-states in organizing campaigns in Nuba, Syria, and Libya in clashes with Hittites, Mitannians and the peoples of the sea. The subject of this article is to provide the Egyptian army during the military campaigns of the pharaohs of the XVIII-XIX dynasties. Of course, the implementation of an active military policy, of course, is impossible without a well-established logistics system that greatly contributed to the victory of the Egyptian army. In this article, the main goal will be an attempt to comprehensively analyze the formation and development of ancient Egyptian logistics and its role in the military campaigns of the pharaohs of the XVIII-XIX dynasties. In addition, the strategic, operational and tactical levels of logistics, features of the logistics network at different theatres of conducting military actions for the pharaohs of the New Kingdom are also analyzed.

Key words: *Egypt, Middle East, Syria, Palestine, Libya, Nubia, logistics, armament, fortress, "The Way of Horus", operational base, Thutmos III.*

Отримано: 3.07.2017

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

А. Г. Філінюк

**БАЖЕНОВ Л. В., ЗАДОРОЖНЮК В. Л.
ВОЛОДИМИР СІЧИНСЬКИЙ І УКРАЇНА: МОНОГРАФІЯ.
КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ: АКСІОМА, 2017. 352 с.**

З часу проголошення державної незалежності України перестало бути табуваним звернення до наших співвітчизників, які в силу різних обставин поповнювали середовище української діаспори в країнах Європи, Америки, Австралії та інших континентів, але все своє життя і діяльність присвятили служінню українському народу та українській національній культурі. Ось чому в останні десятиліття зусиллями багатьох дослідників в Україну повертають дедалі більше славетних імен Українців, які прославили як свою Батьківщину, так і європейську та світову історію та культуру. До цієї когорти, безперечно, належить постать уродження Поділля, подвижника Української революції 1917–1921 рр., ученого-історика, архітектора і зодчого, мистецтвознавця, художника-графіка, талановитого педагога Володимира Січинського.

Таке завдання блискуче виконали один із найбільш колоритних професійних дослідників і краєзнавців Хмельниччини та України доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, голова Хмельницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України Лев Баженов і молодий, але доволі плодовитий дослідник, кандидат історичних наук, доцент Подільського державного аграрно-технічного університету Валентина Задорожнюк, завдяки яким побачила світ нова монографія «Володимир Січинський і Україна». Видання приурочене 100-річчю Української революції 1917–1921 рр., яка загартувала його як свого бійця і активного продовжувача її ідеалів.

Відразу ж зазначимо, що цьому діячу автори вже присвятили численні статті та книгу «Володимир Січинський (1894–1962 рр.). Життя, діяльність, творчість в ім'я України», видану 2009 р. Справедливо кажучи, вона посіла гідне місце у вітчизняній історіографії з огляду на те, що стала науковою рецепцією людини, яка все своє свідоме життя мужньо боролася за вільну, демократичну Україну.

З переднього слова нової книги дізнаємося, що вона покликає ще раз привернути увагу до протягом тривалого часу забороненого на Батьківщині Великого Українця й, за слова-

ми авторів, «красномовно підсилити його історичне і суспільне значення для народу, держави сьогодні і в майбутньому». Ось чому в статті голови Асоціації українців Словаччини, голови НТШ у Словаччині, закордонного академіка НАН України, доктора філологічних наук, професора Пряшівського університету (Словаччина), почесного професора Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка Миколи Мушинки, якою відкривається дослідження, особливо підкреслено про безсумнівну актуальність, науково-теоретичне й практичне значення нового видання про життя та працю Володимира Січинського. На переконання всесвітньо відомого вченого, реалізація наукового проекту є дорогим, оскільки, з одного боку, це зробили мешканці Кам'янця-Подільського, де народився, відбувся як особистість, де в середовищі великої плеяди колишніх професорів Кам'янець-Подільського державного українського університету завершилося його професійне становлення, і звідки пішов у широку дорогу Володимир Січинський; з іншого, – значення проекту полягає ще й у тому, що, перебуваючи на еміграції, митець тривалий час жив і працював у Чехії та Словаччині, де митець своєю подвигницькою працею створив численні яскраві та самобутні, оригінальні і неповторні науково-теоретичні, архітектурно-мистецькі, українські національні пам'ятки, залишив помітний слід в науковому, культурному, громадському і духовному житті цих країн.

Від себе зазначу, що щойно опублікована праця надзвичайно актуальна сьогодні, коли ми переживаємо кризу моральних авторитетів, відсутності ширококомаштабних проектів, які мають духовну цінність і суспільну значимість для української нації та нашої Української держави. Бо ж таку людину і такого митця як Володимир Січинський ще потрібно відкривати для нинішніх і прийдешніх поколінь не один десяток років. Ознайомлення з першим розділом роботи дає цілком об'єктивні підстави для цілісного уявлення про етапи, специфіку, труднощі та результати процесу вивчення питання. Зокрема, довідуємося, що внесок у його дослідження зробило широке коло представників української діаспори в країнах Європи та Америки М. Андрусак, Ф. Бурчинська, М. Голубець, Д. Горняткевич, М. Грушевський, І. Кейван, К. Киселівський, О. Киселівська, Б. Кравців, А. Красвий, І. Крип'якевич, П. Мегик, Д. Миронович, М. Міллер, В. Мудрий, М. Мушинка, С. Наріжний, В. Приходько, М. Сополіга, П. Штепа, Д. Щербаківський та інші. З монографії дізнаємося, що системне вивчення постаті В. Січинського в Україні розпочалося лише з 1991 р. Перші кроки в цьому зробили Л. Баженов, С. Баженова, П. Брицький, А. Задорожнюк, А. Іваневич, С. Костюк, О. Кошель, В. Лозовий, В. Ляхоцький, В. Мацько, Є. Назаренко, В. Ричка, І. Скрипник, Д. Степовик, Я. Тарас, Ю. Телячий, А. Трембіцький, Т. Файник, Р. Шафран, Н. Шумада та інші дослідники.

Чільне місце в роботі посідає другий розділ «Життєвий шлях і громадська діяльність Володимира Січинського», що складається з

підрозділів «Основні етапи життя і творчості» й «Громадська діяльність в Україні та українській еміграції», в яких на тлі суспільно-політичних подій розкрито не тільки увесь життєвий і трудовий шлях митця нерозривно пов'язаний із розвитком української національної культури, а й послідовну громадянську позицію та подиву гідні морально-етичні чесноти великого подільського зодчого, котрі полягали в щоденній копіткій праці над розбудовою храму української культури, зміцненням основ наших духовних цінностей.

Безперечно, центральне місце в монографії посідає третій розділ «Історичні та історико-регіональні дослідження В. Січинського», що також складається з двох підрозділів – «В. Січинський – історик України» і «Історико-краєзнавчі та народознавчі праці». Червоною ниткою тут проходить думка про те, що наукова спадщина талановитого вченого-історика, яка налічує щонайменше 120 монографій, книг і статей, є яскравим прикладом самовідданого служіння улюбленій справі. Автори передусім звертають увагу на обширний «Нарис з історії Кам'янця», який представляє собою короткий виклад книги його батька Ю. Січинського «Город Каменец-Подольский. Исторический очерк», пересипаний власними поглядами історика на події рідного міста. Далі підкреслюються заслуги дослідника історії та культури Кам'янця-Подільського в справі вивчення й популяризації історії, оборонних споруд, фортеці, храмів міста над Смотричем в еміграційний період, наголошується на реконструкції ним українських впливів і традицій у формуванні міської забудови, її архітектури і зодчества. Також зазначається, що В. Січинський у 20–30-х рр. ХХ ст. створив значну кількість книг, брошур і змістовних статей із середньовічної та нової історії України. Однак вінцем його багатолітніх студій стала історико-археологічна монографія «Чужинці про Україну: вибір з описів подорожей по Україні та інших писань чужинців про Україну за десять століть» (Львів, 1938), що, за оцінкою авторів, стала одним із кращих наукових досягнень і принесла йому славу як вченого-історика та археолога. Прикметно, що написана на підставі глибокого аналізу іноземних джерел, у першу чергу щоденників, ця праця витримала десять перевидань, але потрапила в Україну тільки у 1991 р. і цілком закономірно заслужила славу «сенсаційної», «джерела очей Заходу».

Не можемо не підкреслити, що дослідники не оминули увагою ще однієї невеликої за обсягом, але надзвичайно важливої в науковому плані історичної монографії В. Січинського – «Роксоляна», проблемою якої він займався з студентських років і яка побачила світ у Лондоні в 1957 р. Ключовою ідеєю цієї праці стало питання про тяглість української історії з акцентом на етнічну приналежність, антропологічний склад, хронологічні та територіальні аспекти, матеріальну і духовну культуру та соціальну організацію роксолян.

Автори також зазначили, що не менш важливим стало монографічне дослідження В. Січинського «Мазепа – людина і меценат», перше видання якого з'явилося 1950 р. В ньому, на відміну від облудної літератури, яка зображала Івана Мазепу як немилосердного, егоїстичного, зненавидженого народом і старшиною за соціальні утиски та безкочетні побори володаря, історик показав його благородний і шляхетський вплив на розвиток української культури, освіти та науки. У розумінні дослідника, меценатство І. Мазепи було засобом підвищення єдності і відпорності нації супроти своїх сусідів.

Цілком обґрунтованим є висновок про те, що ніхто з істориків України та української діаспори ХХ ст. за кількістю і якістю праць не зробив стільки для дослідження та популяризації історії назви України, її національної державної символіки та атрибутики, як Володимир Січинський.

Особливе місце в монографії посідає четвертий розділ «Культура України та української еміграції в творчій спадщині В. Січинського», в одному з підрозділів якого висвітлюється діяльність видатного українця як художника-графіка, дослідника і вагомого популяризатора українського мистецтва; в другому – як теоретика, історика та зодчого української архітектури.

Слід зауважити, що з розділу довідуюся, що методологічна спрямованість виявилася не тільки в його загальнонаукових і теоретичних працях, а й практично була наскрізною для всієї творчості. У методологічному доробку помітне місце зайняла проблема обґрунтування пізнавальних можливостей і особливостей культури та мистецтва. Як практичний дослідник, він виявляв неабиякі зацікавлення не лише питаннями організації науки та її ресурсного й інформаційного забезпечення, а й проблемами психології наукової творчості, соціології тощо.

Автори книги звертають увагу читача на те, що великому інтелектуалу, відомому вченому-гуманісту і талановитому митцю Володимирі Січинському належить чільне місце в пантеоні культурної та наукової еліти України, надзвичайно багатому на видатних постатей, які і є нашою справжньою історією. Всім змістом створене на межі вітчизняної історії, історії культури і мистецтва та інтелектуальної історії дослідження засвідчує, що потомственный подолянин і за межами Батьківщини справив неабиякий вплив на українську і світову культуру. Рецензоване дослідження остаточно скидає облуду фальсифікацій радянського режиму, в ті якого конструювалося виключно негативне ставлення до феномену українського діяча.

Через призму всіх чотирьох розділів книги постає яскравий предстваник української діаспори і гарячий український патріот із витонченим естетизмом, який своїми архітектурними шедеврами в багатьох країнах Європи та Америки, фундаментальними історичними та мистецтвознавчими працями засвідчив всьому

світові велич української національної культури й високий духовний рівень розвитку українського народу. Дослідники зуміли створити широке наукове полотно про багатогранну життєдіяльність Володимира Січинського, ім'я якого на початку державної незалежності України знало обмежене коло науковців, і тим самим справедливо завершили його історичну реабілітацію.

Монографія завершується прикінцевими висновками, в яких узагальнено висвітлення життєвого та творчого шляху вченого, митця і громадського діяча. Зазначено, що, працюючи все своє свідоме життя вчителем, доцентом, професором на ниві освіти, видатний подолянин викладав тільки в українських школах, гімназіях і вищих навчальних закладах, співпрацював з найвищими представниками православної та греко-католицької церков. Підкреслено, що В. Січинському належить понад 80 праць про діячів науки, культури і освіти України і української діаспори. Тут особливо наголошено, що ученому-мистецтвознавцю належить майже 300 узагальнюючих синтетичних праць з історії українського мистецтва, про модерне мистецтво, кіномистецтво, народну орнаментуку, вишивку, різьбу, декор, художню кераміку й інші ремесла.

Про достовірність і об'єктивність викладених у роботі фактів, теоретичних обґрунтувань і висновків свідчить той факт, що текст роботи спирається на численні документи, матеріали і літературу, загальна кількість яких складає 706 позицій.

У додатках простежено основні дати життя, діяльності і творчості В. Січинського, які охоплюють чотири періоди: перший чи кам'янецький – час від народження 24 червня 1894 р. до переїзду в 1912 р. у Петербург; другий петербурзький – припав на його навчання в інституті цивільних інженерів, яке завершив із золотом медаллю в 1917 р.; третій киево-подільський – 1917–1920 рр., позначений участю в заснуванні Архітектурного інституту в Києві, роботою архітектором Подільської губернської управи, секретарством в подільському товаристві «Просвіта», першими науковими розвідками, співпрацею з М. Грушевським і участю в подіях Української національної революції, та четвертий, закордонний, найдовший за часом, який продовжувався з грудня 1920 до червня 1962 р., коли митець відійшов у вічність, і був найбільш плідний у науковому, мистецькому та громадському відношеннях. У цей час Володимир Січинський, крім Львова, жив і працював у Празі, де в 1927 р. здобув науковий ступінь доктора філософії з спеціальності історія мистецтва, протягом 1939–1949 рр. мешкав у Югославії та Німеччині, а з 1949 по 1962 р. – в США. Додатки також наповнені зворушливими та цікавими листами, копіями особистих документів, світлинами тощо.

Монографія написана добірною українською мовою, гарно ілюстрована, висновки логічно випливають з усього тексту й добре умотивовані, численні цитування демонструють потуж-

ну джерельну основу, а відтак – переконують у достовірності та об'єктивності наукової біографії великого Подолянина.

Пізнаний і представлений у ґрунтовній монографії з серії інтелектуальної історії через призму сучасної візії масштабний і розмаїтий доробок В. Січинського переконує, що всебічне його пізнання цим не вичерпується, особливо в контексті досягнень світового співтовариства та взаємодії цивілізаційних впливів. Для цього потрібно ще зробити дуже і дуже багато. Тим більше, що самобутній зріз і широкий діапазон фактичного матеріалу книги ставлять нові питання для наукових зацікавлень. Тож є сподівання на нові розвідки у цій царині як від авторів праці, так і від інших дослідників України та краєзнавців.

Отримано: 27.11.2017

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Адамовський Володимир Іванович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент кафедри архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Антоняк Ірина Петрівна (м. Львів), аспірант історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка.

Барановська Надія Михайлівна (м. Львів), кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та етнокомунікації, Національний університет Львівська політехніка.

Баженов Лев Васильович (м. Кам'янець-Подільський), доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, академік УАН, голова Хмельницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України.

Баженов Олександр Львович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент кафедри історії архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Баженова Стефанія Едуардівна (м. Кам'янець-Подільський), доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри туризму та готельно-ресторанної справи Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Безаров Олександр Троянович, (м. Чернівці), кандидат історичних наук, асистент кафедри історії нового та новітнього часу Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Борчук Степан Миколайович (м. Івано-Франківськ), доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Газін Володимир Володимирович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Говоровський Андрій Володимирович (м. Переяслав-Хмельницький), докторант кафедри історії науки і техніки Державного підприємства «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Г. Сковороди».

Громакова Наталія Юрївна (м. Ірпінь), кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та політології Національного університету державної податкової служби України.

Дьякова Олена Василівна (м. Харків), кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Харківського національного педагогічного університету імені Григорія Сковороди.

Завальнюк Олександр Михайлович (м. Кам'янець-Подільський), доктор історичних наук, професор кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, академік АН ВШУ.

Заводовський Анатолій Анатолійович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Задорожнюк Андрій Борисович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Зубко Олена Євгенівна (м. Вінниця), кандидат історичних наук, здобувач наукового ступеня доктора наук кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.

Ігнат'єва Тетяна Володимирівна (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент кафедри політології і соціології Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Кізлова Антоніна Анатоліївна (м. Київ), докторант Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського».

Кіндрачук Надія Мирославівна (м. Івано-Франківськ), кандидат історичних наук, доцент кафедри історіографії і джерелознавства Прикарпатського національного університету ім. Василя Стефаника.

Клімчук Юрій Аркадійович (м. Кам'янець-Подільський), аспірант кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Кліщинський Павло Володимирович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Комарницький Олександр Борисович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, докторант кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Левицький Віталій Орестович (м. Тернопіль), кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Лебедева Юлія Олександрівна (м. Київ), кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Національного науково-дослідного інституту українознавства.

Лубчинський Андрій Анатолійович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент кафедри архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Ляшук Оксана Миколаївна (м. Кам'янець-Подільський), аспірант кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Мараєв Владлен Ростиславович (м. Київ), кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Науково-дослідного центру гуманітарних проблем Збройних Сил України.

Магась В'ячеслав Олегович (м. Житомир), кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Мацьков Олександр Миколайович (м. Кам'янець-Подільський), аспірант кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Моздір Віталій Вікторович (м. Кам'янець-Подільський), аспірант кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Муравська Світлана Василівна (Львів), кандидат історичних наук, старший викладач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Львівського інституту економіки і туризму.

Нагнибіда Ольга Олександрівна (м. Київ), аспірант кафедри всесвітньої історії факультету історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

Ожиганов Дмитро Ігорович (м. Харків), науковий співробітник Центрального державного науково-технічного архіву України.

Олійник Сергій Васильович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Оліпер Світлана Іванівна (м. Хмельницький), кандидат історичних наук, старший методист туристичної фірми «Гюрсес-Інтур».

Поліщук Віктор Семенович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат економічних наук, доцент кафедри управління персоналом та економіки праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Поліщук Світлана Вікторівна (м. Кам'янець-Подільський), кандидат педагогічних наук, асистент кафедри педагогіки, дошкільної, початкової, середньої і вищої освіти та управління навчальним закладом.

Сидорук Сергій Антонович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Сірук Наталія Михайлівна (м. Луцьк), кандидат історичних наук, доцент кафедри документознавства та інформаційної діяльності ПВНЗ «Академія рекреаційних технологій і права».

Скорейко Ганна Михайлівна (м. Чернівці) кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Станіславський В'ячеслав Володимирович (м. Київ), кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, провідний співробітник Інституту історії України НАН України.

Степанков Віталій Валерійович (м. Кам'янець-Подільський), старший викладач кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Стецюк Вадим Борисович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Тереженко Олександр Миколайович. (м. Київ), аспірант кафедри історії та філософії історії факультету історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

Трубчанінов Сергій Васильович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, докторант кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Федьков Олександр Миколайович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Філінюк Анатолій Григорович (м. Кам'янець-Подільський), доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, академік АН ВО України.

Чернов Вадим Вікторович (м. Кам'янець-Подільський), аспірант кафедри архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Черняк Оксана Анатоліївна (м. Кам'янець-Подільський), магістрант Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Яблонський Вадим Віталійович (с. Поляхова), магістр архівознавства, вчитель історії Поляхівського навчально-виховного комплексу «Загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів-колегіум» Теофіпольської районної ради Хмельницької області.

Яворська Ірина Тодорівна (Чернівці), здобувач кафедри історії України Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича.

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ВІСНИК

**КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА**

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Випуск 10

**ПРИСВЯЧЕНО 100-РІЧЧЮ УКРАЇНСЬКОЇ
РЕВОЛЮЦІЇ 1917-1921 рр.**

Підписано до друку 12.12.2017 р. Гарнітура «Книжник».
Папір офсетний. Друк різнографічний. Формат 60x84/16.
Умовн. друк. арк. 30,9. Обл.-вид. арк. 38,8.
Тираж 110. Зам. № 796.

Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка,
вул. Огієнка, 61, м. Кам'янець-Подільський, 32300.
Свідоцтво серії ДК № 3382 від 05.02.2009 р.

Надруковано у Кам'янець-Подільському національному
університеті імені Івана Огієнка,
вул. Огієнка, 61, м. Кам'янець-Подільський, 32300.